

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**KURULUŞUNDAN 90.YILINA
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU
23-25 EKİM 2013/ ESKİŞEHİR**

***FROM THE ESTABLISHMENT
TO THE 90th ANNIVERSARY THE REPUBLIC OF
TURKEY INTERNATIONAL SYMPOSIUM
OCTOBER 23-25, 2013 / ESKİŞEHİR***

Yayına Hazırlayan:
Arzu GÜVENÇ SAYGIN

CİLT II

ANKARA - 2016

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu (2013: Eskişehir)

Kuruluşundan 90. yılına Türkiye Cumhuriyeti uluslararası sempozyumu; Eskişehir, 23-25 Ekim 2013: bildiriler = From the establishment to the 90th anniversary the Republic of Turkey international symposium; Eskişehir, 23-25 October 2013: papers/yay. haz.: Arzu Güvenç Saygın. — Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2016.

2c.: res.: tbl.: hrt.; 24 cm. — (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN : 978-975-16-3235-7 (tk.)

978-975-16-3236-4 (1.c.)

978-975-16-3237-1 (2.c.)

1. TÜRKİYE — TARİHİ — 20. YÜZYIL

I. E.a.: Kuruluşundan 90. yılına... II. E.a.: From the establishment... III. Saygın, Arzu Güvenç, yay. haz. IV. Seri

956.102

İNCELEYENLER : Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN
Prof. Dr. Osman KÖKSAL

KİTAP SATIŞI:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu:24/6 Kızılay/ANKARA
Kurum : Ziyabey Cad. Nu: 19 Balgat-Çankaya/ANKARA
Tel : 009 (0312) 285 55 12
Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73
E-posta : bilgi@atam.gov.tr
Web : http://www.atam.gov.tr
E-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-3237-1

İLESAM : 16.06.Y.0150-489

BASKI SAYISI : 500 Adet

BASKI : GİRİŞİM MATBAACILIK
İstanbul Cad. 48/5-6 İskitler / Ankara
(0312) 384 22 23

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHANXV

SEMPOZYUM KURULLARI XXI

SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

CİLT I

Kurulduğu İlk Yıllarda Azerbaycan'da Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk, Kemalizm: Hayal Kırıklıkları ve Çelişkiler / *Turkish Republic in Azerbaijan, in Its Early Years, and Mustafa Kemal Atatürk, and Kemalism: Dissappointments and Contradictions*

Yrd. Doç. Dr. Kemale ELEKBEROVA 1

Bulgar Basınında Atatürk ve Türk Halkının Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-1938) / *Ataturk and the National War of Turkish People in the Bulgarian Press (1919-1938)*

Doç. Dr. Mümin TAHİR 21

Milli Mücadele Dönemi Türkiye ile Gürcistan Arasında Kurulan İlk Diplomatik İlişkiler / *The Initial Diplomatic Relations Between Turkey and Georgia During the National Movement*

Öğr. Gör. Derya ŞİMŞEK 41

Kars Konferansı'ndan Önce Türkiye'nin Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Politikasına Sovyet Rusya'nın Yaklaşımı (Azerbaycan ve Rusya Arşiv Belgeleri Işığında) / *Soviet Russian Approach to Turkish Policy on the Southern Caucasian Republics Before the Conference at Kars (In the Light of Archival Documents of Azerbaijan and Russia)*

Prof. Dr. Musa QASIMLI 67

Sevr Taslağına Karşı İstanbul ve Ankara Hükümetlerinin Tavrı / *The Attitudes of the Istanbul Government and the Ankara Government Toward the Draft Text of the Sévres Treaty*

Doç. Dr. Mustafa BUDAK 89

Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına İngiliz Seyyahların Anadolu Hakkında Gözlemleri / *English Travellers' Observations on Anatolia, From the Late Ottoman Period to the Early Years of Republic*

Prof. Dr. Selma YEL / Yrd. Doç. Dr. Cengiz KARTIN 107

Modern Türkiye'nin Felsefi Temelleri / *Philosophical Fundamentals of Modern Turkey*

Prof. Dr. Emel KOÇ 177

İkinci Dünya Savaşı Şartlarının Ortaya Çıkardığı Bir Müessese: İaşe Müsteşarlığı / *An Institution As an Outcome of the Second World War Conditions: Undersecretariat of Subsistence*

Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI 213

Kosova Türk Edebi Yaratıcılığında Atatürk / *Ataturk in the Literary Creativity of Kosovo Turks*

Dr. Taner GÜÇLÜTÜRK 257

Bağımsızlık Sonrası Kazakistanı'nda Atatürk İmajı / *The Image of Atatürk in the post-Independence Period of Kazakhstan*

Doç. Dr. Elmira ÖMİRZAKKIZI ZULPİHAROVA 279

Three British Biographers of Atatürk: An Analysis of Works by Armstrong, Kinross and Mango / *Üç İngiliz Biyografi Yazarının Çalışmalarında Atatürk: Armstrong, Kinross ve Mango'nun Eserlerinin Bir Analizi*

Prof. Dr. M. Naeem QURESHI 297

Atatürk Hakkında Yazılmış İki Kitap: “Dr. İbrahim Temo, Türkiye Cumhuriyeti ve Mustafa Kemal”, “Atatürk’ü Niçin Severim” / *Two Books Written on Atatürk: “Turkish Republic and Mustafa Kemal”, and “Why I Love Atatürk” by İbrahim Temo*

Yrd. Doç. Dr. Yüksel ÖZGEN 335

İranlı Bir Generalin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye / *Ataturk and Turkey in the Memories of An Iranian General*

Doç. Dr. Celal METİN 349

Eskişehirliilerin Anılarında Milli Mücadele / *The National Movement in the Memories of People of Eskişehir*

Prof. Dr. Sadık SARISAMAN 369

Türkiye’de Tahrir-i Sükun Döneminde Uygulanan Sansür / *Censorship in Turkey During The Law of Maintenance of Public Order (Tahrir-i Sükun)*

Okt. Dr. Gülben MAT 393

Gazi Mustafa Kemal Paşa İle İlgili “Taş İli” Gazetesi’nde Çıkan Haberler
Üzerine Bir Değerlendirme / *An Evaluation on the News About Gazi Mustafa
Kemal Pasha Published in the Newspaper “Taş İli”*

Yrd. Doç. Dr. Cihat YILDIRIM 411

Gagauzlar ve Mustafa Kemal Atatürk / *Gagauz People and Mustafa Kemal
Atatürk*

Araştırmacı Todur ZANET 437

Zeki Velidi Togan, Atatürk ve “Türk Tarih Tezi” (Başkurt Muhacir Bilim
Adamı Epistolary Mirasından) / *Zeki Velidi Togan, Atatürk and the “Turkish
Historical Thesis” (From the Epistolary Heritage of Immigrant Bashkir
Scientist)*

Prof. Dr. Marsil FARKHSHATOV 459

1909-1939 Yılları Döneminde Bulgaristan ile Türkiye Arasındaki İlişkileri
Düzenleyen En Önemli Andlaşmalar ve Sözleşmeler / *The Most Important
Treaties and Agreements Regulating the Relations Between Turkey and
Bulgaria within the Years 1909-1939*

Prof. Dr. Cengiz HAKOV 475

Turkish-Italian Diplomatic Relations From 1923 to the Second World War /
1923’ten II. Dünya Savaşı’na Türkiye-İtalya Arasındaki Diplomatik İlişkiler

Prof. Dr. Stefano TRINCHESE 485

Romania and Turkey: 90 Years of Diplomatic Relations (1923- 2013) /
Türkiye-Romanya: Diplomatik İlişkilerin 90 Yılı (1923-2013)

Doç. Dr. Liliana Elena BOŞCAN ALTIN 501

Harf Değişikliğinin Ardından Bürokrat ve Memurların Durumu: Memurlar İçin Açılan Kurslar / *Status of Bureaucrats and Officers After the Alphabet Revolution: Courses Opened for Officers*

Doç. Dr. Niyazi ÇİÇEK 521

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye’de Yaygın Halk Eğitimi / *Non- Formal Common-Public Education in the Early Years of The Republic in Turkey*

Yrd. Doç. Dr. Fahri KILIÇ 559

Öncesi ve Sonrasıyla Dönemin Basınında Cumhuriyetin İlanı / *The Declaration of the Republic in the Press at the Time, with Its pre and post-Period*

Yrd. Doç. Dr. Bahattin DEMİRTAŞ 581

Cumhuriyet Dönemi Türk Astronomisi / *Turkish Astronomy of the Republican Period*

Prof. Dr. Yavuz UNAT 603

Türk Sinemasının 90 Yıllık Zengin Birikimi / *The Rich Accumulation of 90 Years of the Turkish Cinema*

Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI 631

Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Havayolu Ulaşımının Gelişimi / *Improvement of Airline Transportation in Turkey in the Republican Period*

Doç. Dr. Nuray ÖZDEMİR 645

Afganistan'ın Modernleşmesinde Türkiye'nin Rolü (Arşiv Çalışması) / *The Role of Turkey in the Modernization of Afghanistan (Archival Study)*

Yrd. Doç. Dr. Abdullah MOHAMMADI..... 671

CİLT II

Mustafa Kemal Atatürk ve Afgan Kralı Amanullah Han Bağlamında Türkiye Cumhuriyeti ve Afganistan Devleti Arasındaki Dostane İlişkiler Üzerine / *On Amicable Relations Between Turkish Republic and Afghanistan within the Context of Friendship Between Mustafa Kemal Atatürk and Amanullah Han, King of Afghanistan*

Öğr. Gör. Firuz FEVZİ..... 695

Sovyet Döneminde Ermeni Yazarlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin Siyasal ve Sosyal Hayatı Hakkındaki Görüşleri / *Opinions of Armenian Authors About Political and Social Life of Turkish Republic in the Soviet Period*

Dr. Gönül ESEDLİ..... 711

Kosova Cumhuriyeti İlköğretim Okullarının Tarih Dersi Müfredatı ve Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyet Tarihinin Yeri ve Önemi / *History Curriculum of Primary Schools in Kosovo Republic and Importance of History of Turkish Republic in Textbooks*

Uzm. Bedrettin KORO..... 727

Bulgaristan Türk Muallimler Birliği'nin Memlekette Eğitim Kurma Çalışmaları 1906-1934 / *Endeavors of Establishing Education in Homeland by Turkish Teachers' Union of Bulgaria in 1906-1934*

Dr. İsmail CAMBAZOV..... 749

Türk Modernleşmesinde Köy Enstitüleri / *Village Institutes in Turkish Modernization*

Yrd. Doç. Dr. İsmail ÖZER..... 771

Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları: 90 Yıllık Süreçteki Değişim / *Republic Day Celebrations: Transformation in the 90-year Period*

Yrd. Doç. Dr. Bengül BOLAT 813

Cumhuriyet Döneminde Klasik Türk Edebiyatı Metinleri İle İlgili Şerh Çalışmaları / *Explication Studies on Classical Turkish Literature Texts in the Republican Era*

Doç. Dr. Mustafa GÜNEŞ..... 837

Amerikalı İşadamı, Hayırsever ve Diplomat Charles R. Crane'in Türkiye'deki Kültür ve Eğitim Faaliyetleri / *Cultural and Educational Activities of Charles R. Crane; American Businessman, Philanthropist and Diplomat*

Doç. Dr. Bahri ATA..... 853

Analysis Teacher Education Programs of Turkey and Pakistan in Perspective of Information Communication Technology / *Bilgi İletişim Teknolojileri Açısından Türkiye ve Pakistan'ın Öğretmen Yetiştirme Programları İncelemesi*

Yrd. Doç. Dr. Sufiana KHATOON 889

Türkiye Ordusunun İki Azerbaycanlı Generali / *Two Azerbaijani Generals of Turkish Army*

Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE..... 921

Cumhuriyet'in İlanı Sürecinde Türk Basını / *The Turkish Press Prior to the Proclamation of the Republic*

Dr. Hilmi BENĞİ 949

Cumhuriyet Dönemi Köy Dergiciliği (1923-1950) / *Magazines on Villages Published in the Republican Era (1923 - 1950)*

Yrd. Doç. Dr. Türkan BAŞYİĞİT 967

The 'Turkish Humanism' Movement In Republican Turkish Literature / *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Türk Hümanizmi Akımı*

Dr. Petr KUCERA 987

Cumhuriyetin Yerel Bankaları / *Local Banks of the Republic*

Dr. Sadık ERDAŞ 1021

Türkiye'de Devletçilik İlkesi ve Birinci Sanayi Planı / *Statism Policy and the First Industrial Plan in Turkey*

Prof. Dr. Kemal ÇELİK 1065

Cumhuriyetçi Düşünce ve Türkiye Deneyimi / *Republican Thinking and Practice in Turkey*

Doç. Dr. Fahri YETİM 1105

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşundan, Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Kadar Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları / *Turkish Policies on Cyprus From the Foundation of the Republic of Turkey to the Foundation of the Republic of Cyprus*

Doç. Dr. Hasan CİCİOĞLU 1123

Türkiye Cumhuriyeti Kurulduğu Sırada Türkiye - Azerbaycan İlişkileri /
Turkish – Azerbaijani Relations When the Republic of Turkey was Founded

Prof. Dr. Tofiq MUSTAFAZADE 1137

1931 Tarihli Kudüs İslam Kongresi ve Türkiye / *Jerusalem Islamic
Congress Dated 1931 and Turkey*

Y. Lisans Öğr. Mehmet AKÇA 1155

Türkiye'nin Transformasyonunda AB'nin Rolü / *The Role of EU in
Transformation of Turkey*

Doç. Dr. İrfan Kaya ÜLGER 1175

Azerbaycan Tarihinin Kurucu İlham Dönemi / *Founder Inspiration Period
of History of Azerbaijan*

Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV 1197

Kuzey Kafkasya'da ve Azerbaycan'da Milli Kurtuluş Mücadelesi ve Türk
Dış Politikası (1918-1921) / *The National Struggle in North Caucasia and in
Azerbaijan and the Turkish Foreign Policy (1918-1921)*

Doç. Dr. Sevinç ALİYEVA 1223

Ermenistan – Azerbaycan Arazi Munakaşasında Ankara Hükümetinin
Mevkii (1920-1921) / *Position of Turkish Government in the Dispute
Between Azerbaijan and Armenia (1920-1921)*

Prof. Dr. İlgar NİFTALİYEV 1243

Azerbaycan'da Cumhuriyet Kuruculuğu-Türkiye Amili / *Establishing Republic in Azerbaijan – Turkey as Model*

Doç. Dr. Kamran İSMAYİLOV 1255

Hazar Petrolü ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik İşbirliğinin Temel Yönleri / *The Basic Dimensions of Strategical Cooperation Between Azerbaijan Republic and the Turkish Republic, and Caspian Oil*

Doç. Dr. Cebi BAHRAMOV 1271

Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermenilerin Türk-Müslüman Ahaliye Yaptığı Soykırım (1919-1921) / *The Genocide Carried Out against the Turkish-Muslim Population by Armenians in the Documents of Prime Ministry Ottoman Archive (1919-1921)*

Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ 1279

Haydar Aliyev ve Azerbaycan - Türkiye İlişkileri, Tarih Alanında Bu İlişkilerin Geleceği: Perspektifler ve Öneriler / *Haydar Aliyev and Azerbaijan-Turkey Relations Future of These Relations As Respect to History: Perspectives and Suggestions*

Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA 1289

Situating Turkish Foreign Policy in International Relations: the Ninth Decade Reflections / *Türk Dış Politikasının Uluslararası İlişkilerde Konumlandırılması: Doksan Yıl Üzerine Yansımalar*

Doç. Dr. Arshi KHAN 1305

Turkey in 1923- a Look from Aside (on the Basis of the Yugoslav Delegate's Report in Constantinople-Istanbul) / *1923 Yılında Türkiye – Dışarıdan Bir Bakış (İstanbul'daki Yugoslav Delege Raporu Temelinde)*

Prof. Dr. Vladan VİRİYEVIÇ 1331

Cumhuriyet Bayramı'nın 10. Yıl Kutlamalarında Bulgar İlgisi ve Bulgar Basınına Yansıması/ *Bulgarian Interest at the 10th Anniversary Celebrations of the Republic Day and Its Reflections in the Bulgarian Press*

Yrd. Doç. Dr. Mahmut BOLAT- Okt. Suzan ERTÜRK 1361

SEMPOZYUM FOTOĞRAFLARI..... 1381

CiLT II

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE AFGAN KRALI AMANULLAH HAN BAĞLAMINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ VE AFGANİSTAN DEVLETİ ARASINDAKİ DOSTANE İLİŞKİLER ÜZERİNE

Firuz FEVZİ*

ÖZET

Türkiye ile Afganistan arasındaki dostluk ilişkileri, 1880'li yıllara kadar dayanır. Birinci Dünya Savaşı'nda Türk ordusu saflarına gönüllü olarak katılan Afganistan (Güney Türkistan) ve Orta Asya Türkleri, özellikle Çanakkale'de binlerce şehit veren Türk ordusunun yanında yer almışlar ve beraberce işgalci güçlere karşı koyarak Anadolu'ya geçmelerine fırsat vermemişlerdir. Afganistan halkı, kardeş Türk halkına özgürlük mücadeleleri boyunca kadim dostluğa ve kardeşliğe yakışır bir şekilde birçok yardımda bulunmuştur. Afgan kadınlarının sahip oldukları ziynetlerini bile Türkiye'ye gönderdikleri halen anlatılmaktadır. Türkiye, bu işgalci güçlere karşı Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde esareti kabul etmeyip nihayet 1923 yılında koca imparatorluğun küllerinden yeni bir Türk devleti kurabilmiştir. Yüksek askeri dehasıyla büyük devrimleri gerçekleştiren Atatürk ve silah arkadaşlarının kurmuş olduğu Türkiye Cumhuriyeti devletini uluslararası alanda ilk tanıyan devlet de kadim dost Afganistan olmuştur.

Tebliğimizde özellikle Mustafa Kemal Atatürk önderliğindeki modern Türkiye Cumhuriyeti ve Afgan Kralı Emanullah Han liderliğindeki Afganistan devleti arasındaki ilişkiler üzerinde durulacaktır. 1928 yılında Türkiye'ye resmi bir ziyaret gerçekleştiren Emanullah Han, Mustafa Kemal Atatürk'ün devrimlerini oldukça beğenmiş ve Atatürk'ten Afganistan'ın modernleşmesi için yardım talebinde bulunmuştur. Atatürk, bu isteği memnuniyetle kabul etmiş ve kendi özel doktoru olan Prof. Dr. Kamil Rıfki Urga ile beraberindeki heyeti Afganistan'a göndermiştir. Afganistan Dışişleri ve Afganistan Milli Eğitim Bakanlığının kurulması veya revize edilmesinde en büyük payın, Atatürk tarafından gönderilen askerî ve mülkî erkândan müteşekkil mezkûr uzman kadronun olduğu anlaşılmaktadır. Bildirimizde Türkiye Cumhuriyeti ile Afganistan'ın dostluğu 1960'lı yıllara kadar ele anılacak, 2001 yılında yeni kurulan Afgan Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti ilişkilerine kısaca

*Öğr. Gör., Kabil Devlet Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Kabil-AFGANİSTAN, uzbek_2008@yahoo.com.

değınilecektir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilk yıllarından bu yana Afganistan'da Türkiye destekli yapılan faaliyetler ve yine Türkiye desteğıyle canlandırılan tarihî mekânları slaytlar üzerinde tanıtmaya çalışılacak, Türk-Afgan dostluğu irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Afganistan, Atatürk, Kral Emanullah Han.

**ON FRIENDLY RELATIONSHIPS BETWEEN TURKISH
REPUBLIC AND AFGHANISTAN WITHIN THE CONTEXT OF
MUSTAFA KEMAL ATATURK AND AFGHAN KING
EMANULLAH KHAN**

ABSTRACT

Friendly relationships between Turkey and Afghanistan go back to 1880s. Afghanistan (South Turkistan) and Central Asian Turks voluntarily joined Turkish military during the World War I and thousands of them were martyred especially in Çanakkale. Together with the Afghan soldiers, Turkish soldiers did not give opportunity to invading forces to enter into Anatolia. People of Afghanistan have always helped brotherly Turkish people throughout their independence struggles in accordance with immemorial friendship and brotherhood. It is still told that the Afghan women sent their jewellery to Turkey. Not surrendering to these invading forces, Turkey, led by Mustafa Kemal Pasha, founded a new Turkish state from the ashes of the splendid empire in 1923. It is the old friend Afghanistan which recognized Turkish Republic, founded by Ataturk and his fellow soldiers, first.

This paper focuses on the relationships between modern Turkish Republic and Afghanistan State within the context of Mustafa Kemal Ataturk and Afghan King Emanullah Khan. Paying an official visit to Turkey in 1928, Emanullah Khan favoured the reforms of Turkey very much and requested Ataturk to facilitate the modernization of Afghanistan. Ataturk granted this request and dispatched his private doctor Prof. Dr. Kamil Rıfki Urga and a team of delegate to Afghanistan. This team of specialists in military and administration paved the way for the foundation of Afghanistan Foreign Ministry and Afghanistan Ministry of Education. In this paper, the relationship between Turkey and Afghanistan until 1960s will be dealt with, and the relationship between newly-founded state Afghanistan, founded in 2001, and Turkey will be briefly discussed. This paper will also discuss activities carried out by Turkish Republic since its establishment and also historical places that have been renovated with the finances of Turkey will be introduced.

Key Words: Turkish Republic, Afghanistan, Ataturk, King Emanullah Khan.

GİRİŞ

Türkiye, Afganistan ile gerek coğrafi gerek etnik yapısından dolayı tarih boyunca hep ilişki içerisinde olmuş, Afganistan'a her zaman dost eli uzatmıştır. Afganistan-Türkiye dostluğunun, Türkiye'nin kurtuluş mücadelesi döneminde çok anlamlı bir şekilde kendini gösterdiğini görmekteyiz. Kurtuluş Savaşı yıllarında Yunanlıların işgal ettikleri bölgelerdeki Türk nüfusuna karşı insanlık suçu işlemeleri üzerine Afganistan devleti bu olay ile ilgili İngilizlerin dikkatini çekmiş ve İngilizlerden bu facialara engel olmalarını istemiştir. (Ünal-Özby, 2009:1).

TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNİN TARİHİ SEYRİ

Türkiye-Afganistan ilişkileri Osmanlı Devleti döneminde başlamış, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra en iyi seviyeye ulaşmıştır. Afganistan toprakları, 18. yüzyıl başlarına kadar Babür Şah Devleti'nin yönetimindeydi. Babür Şah Devleti zayıflayınca bölgesel aşiret ağaları bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. İranlı Avşar Türkleri hanedanından Nadir Avşar, 1734-1747 yıllarında Afganistan'a hâkim olmuştur. (Özcan, 2002:50). Daha sonraki yıllarda, Nadir Avşar'ın ölümünü fırsat bilen komutanlardan Afgan aşiret reisi Ahmet Şah Abdalî yönetime gelir. İlk defa 1747 yılında Kandehar şehrinde Afganistan devletini kurar. Ahmet Şah Abdalî; topraklarını genişletmiş, birçok alanda Osmanlı Devleti'yle ortak hareket etmeye başlamıştır. (Saray, 1997:17).

1901-1919 yıllarında Türkiye'den Afganistan'a birçok alanda uzman eğitimcinin gönderildiği bilinmektedir. Afgan-Türk dostluğunu simgesi haline gelen Mahmut Tarzi'nin iki dost ülke arasında değerli çalışmaları olmuş birçok Türk heyetinin Afganistan'a gelmesine vesile olmuştur. 1907 yılında, Mahmut Tarzi tarafından Afganistan'a davet edilen Mehmet Fazlı Bey bir Osmanlı eğitimcisidir. Afganistan'da bulunduğu sırada kaleme aldığı "Afganistan'da Bir Jöntürk" adlı kitabında iki ülkenin dostluğu üzerinde durmaktadır¹. Mehmet Fazlı Bey döneminde Kabil'de açılan ilk çağdaş

¹Bkz. Mehmed Fazlı, **Afganistan'da Bir Jöntürk (Mısır Sürgününden Afgan Reformuna)**, Çev. Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

eğitim kurumu olan Harbiye Lisesi'nin öğretmenlerinin birçoğu Türklerden oluşmaktadır. Afgan harp okulunun ilk müdürü de Osmanlı paşalarından Mahmut Salim Bey olmuştur. Türk aydınlarının yapmış olduğu değerli hizmetlerin Afganistan kültüründe önemli yeri vardır. (İmamhocayev, 2001:265). Afganistan'da ilk devlet hastanesi, 1913 yılında Türk doktorların girişimiyle açılmış, birçok araç gereç Türkler tarafından temin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda Afganistan tarafsız kalmayı başarmış, Türk Kurtuluş Savaşı'na büyük destek vermiştir. Özellikle Afgan Kralı Amanullah Han ile mektuplaşan Türk paşaları Mustafa Kemal, Cemal Paşa, Enver Paşa ve Talat Paşalar olmuştur. Cemal Paşa, iki yıldan fazla Afganistan'da kalmış Afgan ordusunu modernleşmesi yönünde büyük çaba göstermiş, yeni Afgan devletinin Avrupa'ya tanıtılmasında büyük emek harcamıştır. Cemal Paşa'nın Afganistan'dan 1920 yılında Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta şu ifade bulunmaktadır: *"İslam'ın talih yıldızı Doğu'dan doğmaktadır."* Afganistan'a gelişini, Amanullah Han tarafından iyi karşılandığını ve Afgan gazetelerinde onun için birinci sayfada haber yaptıklarını bildirir. (Sarhan, 2002:15). Cemal Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan Afgan ordusu için yardım istemiş ve isteklerini sıralamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın Afganistan'daki faaliyetlerini takdir etmiş (Ekim 1920), her türlü askerî yardımın yapılmasını canı gönülden istemiş; fakat Anavatan'ın her tarafı düşmanla sarıldığı için vatan savunmasının her şeyden daha üstün olduğunu ve kardeş ülke Afganistan'a yardım edebilmenin mümkün olamayacağını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan 1920 de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açmış ve 3 Mayıs 1920 de Ankara'da ilk hükümet kurulmuştur. Mustafa Kemal; Afgan ordusunun gelişmesi için Cemal Paşa'ya bir heyet-i zabita göndermiş, Türk subaylarına görevlerine dikkat etmeleri, orada siyasi işlere karışmamaları, yalnızca askeri görevlerini yerine getirip kendilerini Afgan ve Türkistan halkına sevdirmeleri yönünde telkinlerde bulunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra kardeş ülke Afganistan'a daha çok askeri alanda yardım edilmiş, birçok Afgan subayı eğitim için Türkiye'ye getirilmiştir. Türkiye'nin Milli mücadele döneminde en yakın ilişkileri kurduğu şark devleti Afganistan'dır. Ankara hükümetini ilk tanıyan Afganistan olmuştur. (Armaoğlu, 1983:331). 10 Haziran 1921 yılında Ankara'da ilk Afgan elçiliği açılmış, törende Mustafa Kemal konuşma yaptıktan sonra Afgan bayrağını göndere bizzat kendisi çekmiştir. Duygularını şu şekilde dile getirmiştir:

“Afganistan’da olduğu gibi Türkiye’de de kalplerimiz kardeşçe çarpmaktadır. Bazı sebepler bu bağların somut hale getirilmesini engellemiştir. Son zamana kadar resmi ilişkiler kurulamadı. Çok şükür bunu Anadolu’daki istiklal mücadelesi sırasında başardık. Heyetinizin gelmiş olması hepimiz için bir gurur kaynağıdır. El ele çalışan Türkiye ile Afganistan’ın ortak gayeleri siyasi dünyada önemli bir denge sağlamak bakımından önemlidir. (Şimşir, 2002:66-67).

Afgan elçisi Ahmet Han da: *“Doğulular gaflet perdesini yırttı. İngilizler Türkiye’ye karşı savaşa girerse Afganistan da İngilizlere karşı savaş ilan edecektir. İslam dünyası ve bütün doğu sizinle beraberdir.”* (Sarhan, 2004:612) diyerek mukabelede bulunmuştur.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK VE AFGAN KRALI AMANULLAH HAN

Kral Amanullah Han (1892-1960) 1892 yılında Kabil’in Pağman ilçesinde doğdu. Kral Habibullah Han’ın oğludur. Askeri eğitim görmüştür. Uzun yıllar Türkiye’de kalan Mahmut Tarzi’nin kızı Süreyya Hanım’la ile evlenmiştir. Mahmut Tarzi’nin reformcu görüşlerinden etkilenmiştir. 1919 yılında babası Habibullah Han’ın bir suikasta kurban gitmesiyle 27 yaşında Afgan Kralı olarak tahta çıkmıştır. Afganistan o döneme kadar dış ilişkileri bakımından İngiltere’ye bağlıydı. İngiliz karşıtı olan Amanullah Han birinci dünya savaşında Türk-Alman heyetiyle ilişki kurarak İngiltere’ye karşı savaştı. 19 Ağustos 1919 yılında Afganistan, İngiltere’den bağımsızlığını kazandı. (Fehang, 1371:51). Amanullah Han, Afganistan’ın modern bir yapıya kavuşması için bir dizi reformlar gerçekleştirmiştir, ilk Afgan anayasasını 1923 yılında düzenlemiştir. Atatürk’ün yakın arkadaşı olan Amanullah Han, 1928 yılında Türkiye’ye gelir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk resmi yabancı devlet başkanı sıfatıyla, Atatürk onu görkemli bir şekilde karşılar. Birçok alanda Afganistan’ın modern bir devlet olmasını isteyen Amanullah Han, Atatürk’ten mülki ve askeri alanda yardım istemiştir. Atatürk bu istekleri kabul etmiş ve bizzat kendi özel doktoru olan Prof. Dr. Kamil Rıfkı Urga başkanlığında bir sağlık heyetini Kabil’e göndermiştir. Amanullah Han İstanbul’da bulunduğu sırada 28 Mayıs 1928

tarihinde İstanbul Üniversitesi'ni ziyaret etmiş, rektör ve üniversite hocalarına şunları söylemiştir: “*Afganistan çocuklarına vekâleten sizinle ittihad-ı samimiyet akdedirim. Siz, Afganistanlıları küçük birader biliniz, onlar sizi büyük birader bilirler. Benim en büyük gayem çocuklarımızı size göndermek ve burada okutturmak ve sizden muallim istemektir.*” (Fehang, 1371:198).

Amanullah Han, Türkiye'den döner dönmez Atatürk'ün inkılâplarını uygulamaya başlar. Tutucu aşiret ağalarının ayaklanması sonucunda ülkesini terk etmek zorunda kalmış, 1929 yılında İtalya'ya yerleşmiş, 1960 yılında Zürich'te vefat etmiştir. (Nasırî, 1381:14). Atatürk ve Amanullah Han arasındaki resmi ve özel mektuplaşma 1920 yılında başlamıştır. Atatürk ilk mektubunda Amanullah Han'a şunları yazmaktadır.

“*Savaşla bütün milletler az çok barışa kavuştukları halde, Batılı Hıristiyan milletler, İslam halifeliğinin ülkesi Türkiye devletine karşı büyük savaş (hala) sürdürmektedir. Bu savaşın başından beri ortaya çıkan apaçık gerçek şudur ki İngiltere devleti bizim amansız ortak düşmanımızdır. Hindistan'a el koydukları o uğursuz günden beri, kimi zaman hile ve entrika ile kimi zaman da zor ve şiddet kullanarak kendi bencil emelleri ve amaçları için bütün Asya dünyasına boyun eğdirmiş ve özellikle İslam halklarını sonu gelmeyen zulümleriyle rahatsız etmeye çalışmış... Osmanlı Türklerinin milli ve siyasi varlığını yok etmeye kalkışmışlardır.*” (Şimşir, 2002:3).

Bu mektuptan ve başka birçok yazışmalarından hem Atatürk'ün hem de Amanullah Han'ın Batı ve özellikle İngiliz karşıtı oldukları bilinmektedir. Amanullah Han, her mektubunda Atatürk ve Türk devletine teşekkür ederek Türkiye ile Afganistan arasındaki bağların sarsılmaz olduğunun altını çizmektedir. Türk toplumundaki maddi ve manevi unsurların değişimini içeren hürriyetçi ve modernist usulün başarısı, gerçekten Amanullah Han için bir ilham ve cesaret kaynağı oldu. Ancak Türk uzmanların Afgan reformlarına katkıları çok olmasına rağmen reformlar kısa vadeli olmuştur. Amanullah Han, Ankara'ya gelişinde Atatürk ile önemli konularda görüş alış verişinde bulunmuştur. Atatürk, Amanullah Han'a: “*Eğer siz devletinizin payidar olmasını isterseniz orduyu güçlendirin ve farklı görüşlerde olanları Afgan ordusundan uzaklaştırın*” (Fehang, 1371:198) diyerek birtakım önerilerde bulunmuş ve reformların yavaş yavaş uygulanmasını telkin

etmiştir. Genç Afgan kralı, Avrupa'yı da gezmiş, Afganistan'ın modern bir devlete kavuşması için reformları aceleyle gerçekleştirmeye çalışmış, bir grup kız öğrenciyi Türkiye'ye göndermiştir. Bu reformlar sonucunda İngilizlerin yönlendirdiği birkaç grup ayaklanmış, bu ayaklanma okuma yazma bilmeyen halka yayılmış Amanullah Han Afganistan'dan kaçıp İtalya'ya yerleşmiştir. Amanullah Han'dan sonraki Afganistan devlet başkanları modern bir yönetimden uzak durmuşlar, Afganistan'ı geleneklere bağlı olarak yönetmeye çalışmışlardır. 1927 yılında Afganistan'ın Türkiye elçisi Nebi Bey, Başbakan İsmet Paşa'ya bir mektup yollamış, mektubunda demir yolu yapım aşamasında bölgede keşif için Türk mühendislerinin Afganistan'a gönderilmesini istemiştir. Bu sırada askerî alanda birçok yardım Türkiye'den Afganistan'a ulaştırılmıştır. Afgan ordusunun daha iyi yetişmesi için Türk devleti 5. Kolordu Komutanı General Naci Paşa'yı Afgan savunma bakanlığına göndermiştir. (Ünal-Özbay, 2009:55).

TÜRKİYE VE MAHMUT TARZÎ

Mahmut Tarzî, 23 Ağustos 1865 tarihinde Afganistan'ın Gazne şehrinde doğmuştur. Babası Afganistan'ın tanınmış siyaset adamlarından Gulam Muhammet han Tarzî, aynı zamanda Afganistan'ın en önemli şair, hattat, minyatörcü ve ressamıydı. Mahmut Tarzî, Siyasi nedenlerden dolayı önce 1882'de Hindistan'a gönderilmiş, burada üç yıl kaldıktan sonra 1885'te o dönemde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Bağdat'a gelmiştir. Mahmut Tarzî, Bağdat'ta dönemin ünlü âlimlerinden Türkçe dersler alarak -kısa sürede- babasının Anadolu seferinde ona tercümanlık yapmayı başarmıştır. Mahmut Tarzi'nin babası Gulam Muhammethan Tarzi, Bağdat'ta yaklaşık altı ay kaldıktan sonra İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'da Sultan II. Abdülhamit Han ile görüşen Gulam Muhammet han Tarzi, ona Horasan üslubunda Farsça yazılmış kaside takdim etmiştir. Mahmut Tarzi, çağdaş Afganistan edebiyatının kurucularındandır. Hem Avrupa modern edebiyatı hem de Türk edebiyatından birçok eseri Afganistan edebiyatına tercüme yoluyla kazandırmıştır. Mahmut Tarzi'nin iki dost ülkenin arasındaki ilişkileri sağlam kılacak birçok kültürel faaliyetleri de olmuştur. 1904 yılında ailesiyle beraber Türkiye'den Afganistan'a dönmüş, kızı Süreyya hanım Afgan kralı Amanullah Han ile evlenmiştir. (İmamhocayev, 2001:265)

1929 yılında Afgan hükümetinin isyancılar tarafından ele geçirilmesi üzerine ülkesinden ayrılmak zorunda kalmış, ikinci vatani olan Türkiye'ye yerleşmiş ve 1933 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni ziyaret eden ilk resmî yabancı dışişleri bakanı, 1927 yılında Mahmut Tarzî olmuştur. Dönemin dışişleri bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ile samimi bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Türkiye'nin izlediği siyaset ve bölge sorunları üzerine durulmuş, daha sonra Afgan Dışişleri bakanı sıfatıyla Atatürk tarafından kabul edilmiş, Atatürk'ün öğüt ve tavsiyelerini aldıktan sonra Afganistan'a dönmüştür.

Türkiye Cumhuriyeti, İslam ülkeleri için örnek alınacak bir ülkedir. Türkiye'yi örnek almak isteyen ilk ülke Afganistan olmuştur. Mahmut Tarzî'nin Türkiye ziyareti bir yıl sonra Afgan Kralı Amanullah Han'ın Türkiye ziyaretinin ön hazırlığı olmuştur. (Şimşir, 2002:145).

SADABAD PAKTI (08 TEMMUZ 1937)

Afganistan Devleti'nin 27 Eylül 1943'te Milletler Cemiyeti üyeliğine seçilmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin desteğiyle olmuştur. Afganistan, dünyaya kapalı kalmış bir ülkedir. Türkiye Cumhuriyeti, Afgan Devleti'ni dünya politika sahnesine çıkarmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce İtalya ve Almanya'nın Afganistan'da nüfuzlarını artırmak için faaliyetlere başlaması, Afgan liderlerini rahatsız etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal aracılığıyla Afganistan'ı İtalyan ve Alman yayılmacılığında kurtarma yönünde çabalar sarf etmiş ve Sadabat Paketi anlaşmasına Afganistan'ı da dâhil etmiştir. Sadabat Paketi Atatürk'ün gayretleriyle 8 Temmuz 1937 yılında İran'ın başkenti Tahran'da Şah'ın Sadabat sarayında imzalandığı için Sadabat Paketi olarak tarihe geçmiştir. Sadabat Paketi ile Türkiye, Afganistan, Irak ve İran; aralarında dostluk ilişkilerini devam ettirerek birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklarını belirterek; ortak çıkarlarını ilgilendiren konularda birlikte istişarede bulunacaklarını, hudutlarının korunmasına saygı duyacaklarını hudutlarına düşmanlarının saldırısında birlikte karar vereceklerini taahhüt etmişlerdir. Sadabat Paketi'nin imzalanması konusunda

birçok devlet başkanı Atatürk'e hayırlı olması için telgraflar ile tebriklerini iletmişlerdir. Afganistan şahı Muhammed Zahir, Atatürk'e şu samimi ifadelerde bulunmuştur.

“Türkiye Cumhuriyeti Reisi Cumhuriyeti,

Dört kardeş ve dost memleketlerimiz arasında imzalanan Sadabat Misakı münasebetleriyle siz ekselanslarına en hararetleli tebriklerimi arz ederim. Sadabat misakı dört kardeş ülkenin sulhu, refahı ve istikbalini payidar kılacağını huzurunuzda arz ederim.” (Ünal-Özbay, 2009:75). Aynı şekilde Atatürk'te Afganistan şahına telgraf göndermiştir. Sadabat Paktı, dış güçlere karşı kurulan bir güç olmuştur. Atatürk yılları akabinde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra unutulmuştur.

Atatürk'ün ölümü, doğu ülkelerinde büyük yankılar uyandırmıştır. Özellikle Afganistan ve Hindistan Müslümanları arasında derin teessür uyandırmış yeni cumhurbaşkanının iş başına gelmesi de buruk bir sevinç ile karşılanmıştır. Afgan Kralı hanedanı, sadrazamı, harbiye veziri ve diğer devlet büyükleri tek tek taziyelerini Türkiye Cumhuriyeti Kabil büyükelçisi Memduh Şevket Esendal'a iletmişlerdir. Afganistan eski Kralı Amanullah Han da Atatürk'ün ölümü üzerine şunları söylemiştir:

“O büyük insan, Türkiye için değil, bütün Doğu ulusları için de en büyük önderdi.” (Şimşir, 1999:356).

Afganistan Mareşal Prensi Veli Han da: *“Atatürk kendi uyarı ve yöntemleriyle hareket eden Türk hükümetinin tutumu ile büyük iyilikler yapmışlardır. Biz Afganistanlılar onun iyiliklerini hiçbir zaman unutmayacağız.”* (Şimşir, 1999:358) demiştir.

Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye-Afganistan ilişkileri zayıflamaya başlar; ama askeri alanda Afgan ordusunu Türk subaylar eğitmeye devam eder. Atatürk'ün ölümünün 25. yıldönümünde Afganistan PTT'si tarafından Atatürk pullarını bastırılmıştır.

TÜRK-AFGAN İLİŞKİLERİNDE TÜRKÇE VE TÜRKOLOJİ²

2002 yılında NATO'ya bağlı olan ISAF (Uluslararası Güvenlik Destek Gücü) komutanlığını Türkiye'nin devralmasıyla, Afganistan'daki yardımlar yeniden başlamış ve birçok alanda protokol imzalanmıştır. Türk kuvvetlerinin komutanı General Hâkim Zorlu'nun önerisi, Afganistan Cumhurbaşkanı Hamit Karzai'nin emriyle Kabil Devlet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin bünyesinde Türkoloji bölümü açıldı. Muhteşem bir açılış töreni düzenlendi. Törene dönemin Türkiye Cumhuriyeti Kabil büyükelçisi Müfit Özdeş, Afganistan Yüksek Eğitim Bakanı Hasan Ali, Kabil Devlet Üniversitesi Rektörü İstanuzay Popal, Özbek aydınları ve çok sayıda öğretim üyeleri, öğrenci velileri katıldılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk Dili'ne yönelik en büyük eğitim projesi olan Türkoloji bölümü, 2002-2003 eğitim ve öğretim yılında Afganistan'da yaşayan her etnik gruptan öğrenci almaya başladı. Edebiyat Fakültesi'nin birinci katında sınıf az olduğu için iki derslik, Türkoloji bölümüne dekanlık tarafından verilmiştir. Daha sonraları büyükelçi Müfit Özdeş, bölüme sık sık gelerek yakından ilgilenmiş, derslik sayısını dörde çıkarmıştır. Bir sınıfı da kütüphane yaparak, elçilik kütüphanesinden buraya kitap bağışında bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda Türkiye'den Türk Dili ve Edebiyatı ile ilgili kitapların gönderilmesi talep edilmiştir. Gazi Üniversitesi ile protokol imzalanarak bölümün öğretim elemanları ve öğrencilerinin Türkiye'ye kısa dönemlik staj programı için gönderilmesine karar verilmiştir. Afganistan'da yaşayan Türk boylarının lehçelerini de Türkoloji bölümünde ders olarak okutmak için çalışmalar devam etmektedir. Türkoloji bölümünü Çağdaş Türk Lehçeleri bölümüne dönüştürme düşüncesi; daha çok Türk Dili'ni konuşup, Türk kültürünü Afganistan'da yaşayan bütün etnik grupları özellikle Özbek, Türkmen, Kazak, Kırgız, Uygur ve Tatar Türklerini bir araya getirme gayretinin bir sonucudur. Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan elçiliklerinden bu konuda destek istenmiş; fakat olumlu yanıt gelmemiştir. Türkoloji bölümü, 2004 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'na (TİKA) devredilmiştir. Bölüm, başlangıçta Türkiye'den bir önemliliğine gönderilen iki öğretim elemanı ile Özbek Dili ve Edebiyatı'ndan iki yerel

²Bu başlık altındaki bilgiler için bkz. Firuz Fevzi-Hasan Cankurt, "Afganistan'da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 2013, C 11, S 2, s. 493-503.

hocayla faaliyete geçmiştir. TİKA, bölüme her türlü desteği sağlamış, öğretim elemanlarının sayısını artırmak için Türkiye üniversitelerinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinden mezun olanları da bölüme almıştır. TİKA³, Türkoloji bölümü için yeni bir bina inşa ettirmiş, bahis konusu bina tam donanımlı olarak Türkoloji bölümünün Yunus Emre Enstitüsü'ne devredildiği 2011-2012 eğitim ve öğretim döneminde hizmete açılmıştır. Bu bina içerisinde Yunus Emre Kültür Merkezi'nin de açılması düşünülmektedir. Yunus Emre Türk Kültür Merkezi'nin Türkoloji bölümünün yanı başında açılması; Türk dilinin ve kültürünün Afganistan'da daha çok tanınmasına katkı sağlayacak, iki kardeş ülke arasında hem kültürel hem de ticarî bakımdan birtakım gelişmelere kapı aralayacaktır. Şu an Türkoloji merkezinde Türkiye'den dört öğretim elemanı ve altı yerel okutman eğitim vermektedir.

Türkiye'den ve Türkoloji bölümünden mezun olan öğrenciler, bugün Afganistan'ın her kurumunda önemli mevkilere gelmişlerdir. Her biri Türkiye sevdalısı ve Türk dostudur. Türkçe, Afganistan etnik grupları arasında en çok beğenilen ve sevilen dildir. Bu kredilerin, Türkçe ve Türkoloji alanında olumlu çalışmalara kanalize edilmesi, kanaatimizce oldukça önemlidir.

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Afganistan Hava Harp Okulu'nda açılan Türkçe Dershanesi öğretmen subaylarından olan Yzb. Ahmet Aşık bölümün birinci sınıf dil bilgisi, okuma yazma derslerine; ISAF'ta emniyet görevlisi olarak çalışan Gürbüz Bahadır ise Konuşma ve Dinleme derslerine girerek bölümümüze bu geçiş döneminde yardım etmiş oldular. İSAF'ta görev yapan Türk askeri ve Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Kabil'de kurmuş olduğu Radyo Türkiyem desteğiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin millî bayramları 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, Türkiye'de olduğu gibi aynı coşkuyla Afganistan'da kutlanmaktadır.

Afgan Ordusu'nun askerî düzeninin temellerinin Atatürk zamanında Türk uzmanlar tarafından atıldığını daha önce de dile getirmiştik. Şu anda da

³2004 yılında Afganistan'da koordinatörlük açan TİKA, Kabil Devlet Üniversitesi yerleşkesinde spor kompleksi ve Afganistan'ın çeşitli il ve ilçelerine 47 okul yaptırmış olup, bu okullarda yedi bin öğrenci ders okumaktadır.

Türk birlikleri, Afgan Ordusu'nu eğitmektedirler. Bu gelişmeler paralelinde Afgan askerî liselerinde Türkçe dersi okutulmaktadır. Ülkedeki askerî terimlerin önemli bir kısmının Türkçe olması, Afgan askerinin Türkçe derslerine hiç de yabancı kalmayacağına işaret etmektedir. NATO'ya bağlı birlikler içerisinde Türk birliklerinin Afgan halkı arasında farklı bir yeri vardır. Türk askerlerine sempatiyle bakılmakta; diğer ülkelerin ordularına bağlı askerler için Afgan coğrafyasında gezmek oldukça tehlikeliyken Türk subayların korumasız bir şekilde gezdiklerine birçok kez şahit olunmuştur⁴.

⁴Türk birliklerine bağlı üst düzey subayların, Taliban'ın güçlü olduğu Kandehar'da bile korumasız gezdiklerine bizzat şahit olduk.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Afganistan-Türkiye ilişkileri geçmişte olduğu gibi bugün de aynı hızla devam etmektedir. Afganistan halkı iç karışıklıklar ve siyasi sorunlar yüzünden uzun yıllar barışa hasret kalmış bir toplum olarak sürekli dünyanın gündemindedir. Savaşlarda bütün devlet kurumları zarar görmekte beraber eğitim ve öğretim kurumları maalesef tamamen yıkılmıştır. Atatürk döneminde modernleşmeye çalışılmış; Sovyet Rusya ve onun güdümündeki komünistlerle yapılan savaş ve savaşın akabindeki iç karışıklıklar, etnik kargaşalar ve bir ara Afganistan'a hâkim olmuş Taliban yönetimi, Atatürk Dönemi Türkiye'sinde ve sonrasında yapılan yardımların oluşturduğu olumlu havayı ve buna bağlı olarak gerçekleşen bazı olumsuz gelişmeleri de maalesef beraberinde götürmüştür. Türkiye'nin Afganistan'da en büyük desteği eğitim ve sağlık alanında olmuştur. Binlerce sivil ve askerî öğrenci Afganistan'da ve Türkiye'de Türk uzmanlarca eğitilmiştir. Türkiye, TİKA vasıtasıyla Afganistan'ı yeniden yapılandırma yönündeki çalışmaları sürdürmekte; Yunus Emre Enstitüsü'yle kültürel çalışmalara imza atmaktadır. Türkoloji bölümünün sadece başkent Kabil'le sınırlı olarak kalmaması, Kuzey Afganistan (Güney Türkistan) üniversitelerinde de acilen açılması gerekmektedir. Eğitim ve öğretimden son derece mahrum olan bölgenin Türk kökenli meskûn halkı, dil ve edebiyatlarını sözlü olarak canlı bir şekilde yaşasalar da kendi dillerinde etkili bir eğitimden geçmeleri ve kendi dilleriyle edebiyatları alanında yapılan akademik çalışmaları artırmaları gerekmektedir. Bu da ancak kardeş ülke Türkiye'nin desteğiyle gerçekleşecektir. Kardeş ülke Türkiye, Afganistan'da en etkili dillerden olan Peştunca ve (Darîça) Farsça gibi Türkçenin de bölgenin en etkili dillerinden olması noktasında faal olarak çalışacak uzman kadroların yetişmesi için Türkoloji bölümlerinin sayısını hem artırmalı hem de bütün Afganistan sathına yaymalıdır. En önemli sorunlardan birisi de bölge halkının seviyesine ve diline göre hazırlanmış ders araç gereçleri ve materyallerinin azlığıdır. Bu sorunun da ivedilikle çözüme kavuşturulması elzemdir. Afgan devlet yetkilileri tarafından da desteklendiği bilinen, Afganistan'da çalışmaları takdirle ve sempatiyle izlenen, açmış oldukları Afgan-Türk liseleri ve kolejleri, Afganistan'ın en kaliteli okulları olarak görülen Çağ Eğitim Kurumları, Türkçe eğitim de vererek Türk Dili'ne hizmet eden

okullarının, dershanelerinin ve yurtlarının sayılarını Afganistan genelinde artırmalıdır⁵.

KAYNAKÇA

Abdulgacem Davudî Nasirî, **Tealul-i Din ve Devlet der Tarih-i Afganistan, Afganistan Nizam-ı Siyasi-yi Ayende**, Zulal-ı Kevser Yayınları, İran, 1381.

ARMAOĞLU, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 -1980**, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1983.

BARLAS, Kıyameddin, “Afgan Kabilelerinin Türklük İle Alakaları, Abdalılar Eftalitler (Akhunlar)’in Torunu mu?”, **Türk Kültürü Dergisi**, S 278.

FAZLI, Mehmet, **Afganistan’da Bir Jöntürk (Mısır Sürgününden Afgan Reformuna)**, Çev. Kenan Karabulut, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

FEVZİ, Firuz-CANKURT, Hasan, “Afganistan’da Türkoloji ve Türkçe Çalışmaları Hakkında Bir Araştırma”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2013, C 11, S 2.

İMAMHOCAYEV, Rahmanhoca, “Afganistan ve Türkiye”, **Atatürk üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 17, Erzurum, 2001.

Mir Muhamet Sıddik Fehang, **Afganistan Der Penç Karn-ı Ahir**, C 3, Afganistan İslam Birlik Komisyonu, Kabil, 1373.

ÖZCAN, Azmi, **Nadir Şah ve Afganistan, Afganistan Üzerine Araştırmalar**, Yay. haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Tatav Yayınları, İstanbul, 2002.

SARAY, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşımızda Türk-Afgan İlişkileri**, Analiz Basım Yayın, İstanbul, 2002.

⁵Destekleyici bilgiler için bkz. Fevzi-Cankurt, a.g.m., s. 502.

_____, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C 4, Ankara, 2004.

ŞİMŞİR, Bilal, **Atatürk ve Afganistan**, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) Yayınları, Ankara, 2002.

_____, **Doğunun Kahramanı Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

ÜNAL, Abidin-ÖZBAY, İskender, **Geçmişten Günümüze Türk-Afgan İlişkileri**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

SOVYET DÖNEMİNDE ERMENİ YAZARLARININ TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN SİYASAL VE SOSYAL HAYATI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Gönül ESEDLİ*

ÖZET

Sovyet döneminde Ermeni yazarları, Sarkisov E.K., Kondakçyan R.P, Gasratyan M.A., Bazıyanç A.P. ve başka yazarlar Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal ve sosyal hayatı hakkında büyük ölçüde kasıtlı bilgileri yansıtan kitaplar yazmış ve basmışlardır. Araştırma konusu bu eserlerdeki önyargılı yazıların incelenip ortaya çıkarılması ve araştırılmaya koyulmasıdır. 1978 yılında Kondakçyan R.P. tarafından yazılmış ve Erivan'da basılmış *II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin İç Politikası* adlı eserde II. Dünya Savaşı ve ondan sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan millî azınlıklara karşı siyasi haksızlıkların güçlenmesi, Türkiye ileri gelenlerinin milliyetçilik politikası yaparak, ırkçılık, milliyetçilik ve şovenizmi tercih ettikleri, millî azınlıkların sıkıştırılması konusu işlenmiştir. Verilen bilgilere göre, Türk burjuvazi ve şovenleri Ermeni nüfusuna karşı feci cinayetler işlemişler. Doğu Anadolu'da savaş öncesi 1,5 milyon Ermeni nüfusu yaşıyordu, savaştan sonra ise buralarda bir Ermeni bile kalmamıştı.

Adı geçen yazarların Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal hayatını anlatan yazılarına da rastlıyoruz. Ermeni yazarlar Türk vatandaşının ağır sosyal durumu, sağlık hizmetlerinin düşük olduğunu ve çocuklara karşı duyarsızlığı öne çekerek belirtmişler ki çocuklar arasında ölüm halleri gittikçe çoğalıyor. Çocukların %75'i ergenlik yaşına gelmeden ölürler. Çocuk ölümleri açlık ve sefalet sonucu artış gösteriyor. Kondakçyan R.P. tarafından kaleme alınmış *Türkiye: İç Politika ve İslam* eseri 1983 yılında Erivan'da basılmıştır. Yazar Türkiye hükümetinin İslam dininden Türk yanlısı propaganda için istifade etmeye çalıştığını kanıtlamak peşindedir. Demokratik Parti'nin yönetimi döneminde (1950 – 1960'lı yıllarında) İslam dini komünizm karşıtı politikada ideolojik silah olarak kullanılmaya başlandı. *En Yeni Dönemde Türkiye'de Köylülük* kitabında yazılmıştır ki, "1950'li yıllarda köylülerin mevcut yasalara karşı çıkması ve jandarma ile çatışması Türkiye köylerinde olağan hale dönüşmüştü". Yazılan diğer kasıtlı bilgilere göre (Bazıyanç A.P) Türkiye'deki

*Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, feyakonul@rambler.ru.

siyasi partiler dini hep kendi siyasal amaçları için kullanmışlar. Şöyle ki 1954 yılında Millet Parti dinden siyasal amaçlar için kullandığına göre bırakılmıştı. Gasratyan M.A. ve Petrosyan Y.A'nın yazarları oldukları *Türkiye Tarihinin Yazıları* eserinde 1971 yılında Türkiye hükümetinin geniş ölçüde emekçilere karşı baskılar hayata geçirdiğini yazmışlar. Yazıda kısaltılmış bu veya diğer konular araştırmanın kapsamını oluşturarak objektif yaklaşım beklemektedir. Yukarıda adı geçen Ermeni yazarlarının eserleri ve yeni, tarafsız tutumla bakılacak eserler kullanılan kaynaklar listesinin temelini oluşturmaktadır. Bilime katkısı araştırma konusundaki tarihî konuların yeniden, yeni bakış açısıyla ve olgularla araştırılmasıdır.

Sovyet döneminden kalma eserlerin araştırılıp, incelenmesi tarihin belirli dönemlerinin öğrenilmesi açısından önemlidir. Söz konusu sorunun güncelliği de, her şeyden önce, bununla belirleniyor. Araştırma konusu olarak seçtiğimiz konunun Rusça bibliyografi ve kaynaklara dayanarak daha derinden öğrenilmesine büyük ihtiyaç vardır. Örneklere dayanarak konunun dönemin önemli tarihi süreçleriyle bağlantılı, aynı içerikte araştırılması, açıklamaların ve mevzunun değişik yönlerinin genellemesinin yapılması, sistemleştirilmesi araştırmanın amaç ve görevini oluşturuyor. Mevcut bilimsel araştırmalar, genelleştirilmiş eserler ve değerli, ana kaynaklar sonuçta onu dememizi sağlıyor ki Türkiye'nin eski kültür merkezlerinden birisi olarak, zengin ve çok eski kültürüyle bir tek bölgede değil, ayrıca, eski Doğu'nun siyasi, ekonomik ve kültürel hayatında tarih boyunca süregelen rolünü ve önemini kaybetmemiştir. Düşünüyoruz ki Ermeni yazarlarının iç dünyasının kasıtlı, önyargılı doğasından kaynaklanan ahlaki, sosyal, siyasi ve düşünce ilkeleri ortaya koydukları eserlerde de net olarak görülmektedir. Sovyet döneminde Ermeni yazarları, Sarkisov E. K., Kondakçyan R. P., Qasratyan M., Baziyanç A. P. ve başka yazarlar Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve sosyal hayatı hakkında çok sayıda kasıtlı bilgileri yansıtan kitaplar yazmış ve bastırmışlar. Araştırma konusu bu eserlerdeki önyargılı yazıların incelenmesi ve ortaya koyulmasıdır. Belirtilen konuda Ermeni tarihçilerinden farksız olan diğer Sovyet tarihçisinin verdiği bilgilere göre Türk burjuvazi ve şovenleri Ermeni nüfusa karşı akıl almaz cinayetler yapmışlar. Doğu Anadolu'da savaşa kadar 1,5 milyon Ermeni nüfus yaşıyordu, savaştan sonraysa buralarda bir tek Ermeni kalmamıştı¹. Genel olarak Türkiye Cumhuriyeti'nde Türklerle Ermeni nüfus arasında özgürlük, insan hakları, vicdan ve diğer konularda ayırım olmamıştır. Ermeni sorununu öncelikle şovenizm açısından incelemek gerekir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra (1920) Ermeniler bir taraftan Kafkasya'da, bir taraftan da Türkiye'de Türk nüfusla savaş içindelerdi. Sırasıyla Merdenek, Bardiz ve Oltu Ermenilerin saldırısına uğramıştı². Dünya Savaşı'nda memleketin bilhassa Doğu bölgesindeki işgalden dolayı hükümet tarafından savaş bölgeleri dışına tehciri yapılan Ermeniler, bu defa bölgenin İngiliz ve Fransızlar tarafından işgali üzerine yeniden silahlanarak eski yerlerine dönmeye başladılar. Fırsat buldukça Türklerle karşı zulümlere yeniden başladılar. Bunlar çoğunlukla Antep, Maraş, Haçın, Urfa, Zeytun, Kozan, Adana, Mersin bölgelerinde

¹A. D. Novıçyev, **Yeni Devirde Türkiye'de Köylülük**, (Rusça), Moskova, 1949, s. 41.

²N. Başgün, **Türk Ermeni Münasebetleri**, İstanbul, 1973, s. 77.

yapılıyordu³. Belirtilen dönemde Türkiye Cumhuriyeti topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu hem ticari ve mali, hem de sanayi ve tarım alanlarında çalışmışlardı⁴. Onların yaşam tarzına, hayatlarına hiç bir şekilde müdahale edilmemiştir. 1978 yılında Kondakçyan R.P. tarafından yazılmış ve Erivan'da basılmış *II. Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin İç Politikası* adlı eserde II. Dünya Savaşı ve ondan sonraki süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan millî azınlıklara karşı siyasi haksızlıkların güçlenmesi, Türk ileri gelen güçlerin milliyetçilik politikası yaparak ırkçılık, milliyetçilik ve şovenizm yaptıklarını, millî azınlıkların boğulması konuları belirtilmiştir. Yazar bu siyasetin birçok devlet müesseselerinde kendini açık şekilde gösterdiğini açıklamaya çalışıyor. Şöyle ki, 1942 yılının Ekim ayında İstanbul belediyelerine seçimler sırasında diğer milletlerden bir kişi bile yoktu⁵. Baziyaç A.P. Gordlevski'nin 1944 yılında yazdığı makalesine dayanarak yazıyor ki Mehmet Emin'in son derecede kendi halkını büyütme fikri Türk milletinde Pantürkizm ve Turancılık ideolojisinin oluşmasına yol açtı⁶. Tüm millî azınlıklar tarih boyu ve şimdi Türkiye'de hem yasal, hem de insan haklarına sahip olmuş, onların özgürlük ve tüm yaşam hakları, mal varlıkları yasalarla korunmuş ve Türklerle aynı sosyal statüye sahip olmuşlardı. Adı geçen yazarların Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal hayatını anlatan yazılarına da rastlıyoruz. Ermeni yazarlar Türk vatandaşının ağır sosyal durumunu, sağlık hizmetlerinin düşük durumunu ve çocuklara karşı duyarsızlığı öne çekerek belirtmişler ki çocuklar arasında ölüm gittikçe çoğalıyor. Çocukların %75'i ergenlik yaşına gelmeden ölür. Çocuk ölümleri açlık ve yoksulluk nedeninden artış gösteriyor. Belirtmek gerekir ki eski ve çağdaş Türk halklarının manevi dünyasında, yaşamında çocuk, onun yetiştirilmesi ve eğitimi önemli yer almaktadır. Belirtilen dönemde Türkiye'de çocukların eğitim alanında da büyük işler görülüyordu. İşte bunun sonucunda 1937 – 1939'lu yıllarda ilkokulların sınıfların sayısı 7862'e, ortaokulların sayısı 66'ya ulaştırılmıştı. Atatürk demiş ki "Bir çocuğun normal eğitim kademelerinden geçerek yetişmesi şarttır"⁷. Çocuklarımızı biz artık düşüncelerini hiçbir şeyden çekinmeden açıkça ifade etmeye, içten

³N. Başgün, a.g.e., s. 78.

⁴R. F. Muhammetdinov, *Türkçülüğün Yaranışı ve Evrimi*, (Rusça), Kazan, 1995, s. 84.

⁵R.P. Kondakçyan, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye'nin İç Politikası*, (Rusça), Erivan, 1978, s. 130-131.

⁶A.P. Baziyaç, *Vladimir Aleksandroviç Qordlevski, Rus Gezginleri ve Doğubilimcileri*, (Rusça), Moskova, 1979, s. 35.

⁷Utkan Kocatürk, *Atatürk*, Bakü, 1991, s. 147.

inandıklarını savunmaya, bunun yanında, başkalarının düşüncelerine saygı göstermeye alıştırmalıyız. Aynı zamanda, onların minicik yüreklerinde vatan, millet, aile ve sivil sevgiyle beraber, doğruya, iyiye ve güzel şeylere karşı sevgi ve ilgi uyandırmaya çalışmalıyız. Bence, bunlar çocuğun terbiyesinde ana kucağından başlayarak, en yüksek eğitim ocaklarına kadar her yerde, her zaman üzerinde durulması gereken çok önemli konulardır. Ancak bu durumda çocuklarımız ülkeye yararlı bir vatandaş ve mükemmel bir insan olabilirler⁸. Kondakçyan R.P. tarafından kaleme alınmış *Türkiye: İç Politika ve İslam* eseri 1983 yılında Erivan'da basılmıştır. Yazar göstermeye çalışmıştır ki Türkiye hükümeti İslam dinini Pantürkizm propagandası için kullanmaya çalışmıştır: Demokrat Parti'nin yönetimi döneminde (1950 – 1960'lı yıllarda) İslam dini komünizm politikası karşıtı ideolojik silah olarak kullanılmaya başlandı. Türkiye hükümetinin İslam dinini Pantürkizm propagandası için kullanmaya çalışması fikrinin nereden kaynaklandığı bellidir. Tarihçilerin gözlemine göre, iktidarın ilk yıllarında bazı tedbirler gerçekleştirilmiştir: 16 Haziran 1950 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Arapça ezan okunması hakkında yasağı ortadan kaldırdı. Bunun peşinden 14 Temmuz'da kabul edilen af yasasına göre önceleri bu yasağı bozmaya göre cezalandırılmış kişiler özgür bırakıldılar. Belirtilen kararların Ermeni tarihçileri tarafından özellikle dinle bağlandırılması, Panislamizm ve Pantürkizm olarak kabul edilmesi de kasıtlı yaklaşımların sonucudur. Demokrat Parti'nin yönetimi döneminde (1950 –1960'lı yıllarda) komünist ilkeleriyle silahlanan Sovyetler Birliği tarafından defalarca baskı ve tehditler gelmişti. Fakat bu o demek değildir ki, Türkiye hükümeti İslam dinini komünizm siyasetine karşı ideolojik silah olarak kullanmıştır. Bu arada yukarıda belirtilen komünizm siyasetine aydınlık getirelim. Henüz 1919 yılının Eylül ayında Ş. Hüsnü'nün Türkiye İşçi ve Köylü Sosyalist Fırkası, 1920 yılının Mayıs ayında Yeşil Ordu, kasımdaysa biraz önce Sovyet Rusyası'nın girişimi ve direk yardımı ile M. Sübhi'nin başkanlığı altında kurulan Türkiye Komünist Partisi ile sıkı iletişim içinde çalışma yapan Halk Komünist Partisi oluşturulmuştu. Mustafa Kemal Anadolu'da bir süre böyle kurumların bağımsız çalışmalarına müsaide ve hatta bu eylemleri bir kadar denetiminde tutmak için kendisinin önerisiyle F. Sabit'in yönetimiyle Komünist Partisi'nin kurulmasına ortam sağladı. Komünizmi Türkiye için yabancı hesap eden Mustafa Kemal'in solculara karşı kayıtsızlığını F. Tevetoğlu onun Bolşeviklerle ilişkileri bozmamak ve Sovyet yardımının

⁸Kocatürk, a.g.e., s. 147.

önünü kesmemek amacı taşıdığını anlatıyor. Olayların sonraki yürüyüşü gösteriyor ki, Mustafa Kemal sonraları bu hareketlere kayıtsız beslemekle kalmadı, beraber onların sınırlandırılması yoluna da geçti⁹. Stepanyanç M.T. böyle düşünüyor ki, temel meseleleri burjuva devrimlerinin çözdüğü bazı devletlerde, mesela, Türkiye'de İslam dini son derece gerici bir rol oynar ve açık olarak komünizm karşıtı olarak ifade edilir¹⁰. Belirtilmelidir ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin ileri gelen güçleri ve hükümet kuruluşundan şimdiye kadar din ve dinî meseleleri devlet işlerine karıştırmamışlar. Bunu için bir geçmişe göz atalım: 1924 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde kabul edilmiş 429 ve 430 sayılı yasalarla tüm bilim kurumlarının ve okulların denetimi Eğitim Bakanlığına verildi, Diyanet İşleri Bakanlığı kaldırıldı ve bununla da din devletten, eğitim dinden ayrıldı. Böylece, 1924 yılında halk eğitimi birim şekle düşürüldü ve dinî okullar kapatıldı. Atatürk demiştir ki: “Biz din işlerini millet ve devlet işleriyle karıştırmıyoruz. Millet ve devlet işlerinin Kâbe'si millî egemenliğin belirtildiği Büyük Millet Meclisidir. Din işlerinin mihrabı ise insanların, şahısların vicdanlarıdır¹¹. İnsanlığın en mükemmel ve sivil dini olan İslam dini Türkiye'de geniş intişar bulmuş, yüzyılların kültürel aşamalarından ta bugüne kadar ister yaşam, ister maneviyat ve isterse de kültür alanında temel yer tutmuştu. Türkiye Cumhuriyeti nüfusu İslamî değerlere tercih ediyor, dinin tüm kural ve yasalarına mutlaka takip ediyorlardı. Her Müslüman'ın beş temel görevi vardır ki, bu görevler Müslümanın tüm hayatını yöneten temel ilkeler olarak görülmelidir: Tek Allah'a inanç, namaz, oruç, hac, zekât Türkiye Cumhuriyeti nüfusu da bu temel prensipleri bilir, kendilerinin manevi borcu, görevleri hesap ediyor, yeterince onları takip etmeye çalışıyorlardı. Fakat Panislamizm ve İslam dini siyaseti Türkiye gerçekliği için yabancı hesap edilmiş, siyasi partiler dini hiçbir zaman kendi politik amaçları için kullanmamışlardır. Yazılan diğer garazlı bilgilere göre Türkiye'deki partiler dini hep kendi siyasal amaçları için kullanmışlardır. Şöyle ki, 1954 yılında Ulusal Parti dini politik çıkarları için kullandığı için kapatılmıştı¹². Araştırmamız sonucu belli olmuştur ki Millet Partisi'nin kapatılmasının önemli nedeni din olmamıştır. Atatürk ilkeleri ve devrimlerine karşılar diye 1954 yılının 8 Temmuz tarihinde Millet Partisi'nin çalışmaları

⁹Ağayev, a.g.e., s. 25.

¹⁰M.T. Stepanyanç, **İslam Dış Doğunun Felsefi ve İctimai Düşüncelerinde**, (Rusça), Moskova, 1974, s. 16.

¹¹Kocatürk, a.g.e., s. 120.

¹²Noviçyev, a.g.e., s. 264.

durdurulmuştu¹³. Sovyet tarihçisi Novıçyev A.D. En Yeni Dönemde Türkiye'de Köylülük kitabında yazmıştır ki, "1950'li yıllarda köylülerin mevcut yasalara karşı çıkması ve jandarma ile çatışması Türkiye köylerinde sıradan hale dönüşmüştü". Adı geçen tarihçi dönemin zorlukları ve dünya ekonomik krizi ile ilgili bazı konuları abartarak konuya kasıtlı yaklaşmış, Türkiye hükümetinin köylülerin sosyal savunması yönünde geçirmiş olduğu önlemleri dikkate almamış veya bilerekten, kasıtlı şekilde hiçe indirmeye çalışmıştı. Genellikle, yazılanları gözden geçirdiğimizde, güya ekonomide oluşmuş kritik durum çiftlikleri de etkilemiş, köylülerin sosyal sorunları çizgiyi geçmiş, buysa köylülerin hükümetten hoşnutsuz kalmasına neden olması kanısına gelebiliriz. Sondaysa bu durum köylülerle hükümet tarafından gönderilmiş jandarma arasında çatışmalara yol açmıştı. Sovyet tarihçiliğinde Ermeni tarihçileri tarafından ciddi eleştirilen Türkiye Cumhuriyeti'nin köy ve tarım politikası doğru ışıktandırılmamış, hükümetin bu alanda başladığı önlemler ve köylülerin sosyal koruma alana alınması için yapılan çalışmaların önemine önyargılı yaklaşmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin 20 – 30'lu yıllarda tarım alanında başladığı önlemler sonraki yıllarda da devam sürdürüldü. Hükümet yeni kurumların– köy satış kooperatifleri, kredi dernekleri ve diğer düzenlenme yoluyla tarım üretiminin yükselişini sağlamaya çalışıyordu. Kısa süre içinde 572 kredi kooperatifi kuruldu, sonuçta 51, 5 bin köylü 2,5 milyon lire kredi almıştı. Hükümet köye himaye politikası yürüterek iki milyon kilogram tohum dağıtmış, tarım için traktör ve makinelerin ithaline her türlü ortam sağlamıştı. Kısa süre içinde traktörlerin sayısı 183'ten 2 bine ulaştırılmıştı. Tüm bu çalışmalar sonucu, tarım ürünlerinin milli gelirden payı %40'a yükseldi¹⁴. Bu devirde hükümet ülkede tarım ve bu alandaki üretim haklarını koruyan büyük bir çalışma yaptı. Dışarıdan ham madde getirilmesi kısıtlandı. Konuyla ilgili olarak daha önceki yıllara bakmak yeterlidir. Türkiye tarım ülkesi olduğundan Kemalciler ekonomide en önemli reformlardan birini tarım alanında gerçekleştirdiler. 1925 yılının 17 Şubat tarihinde eşar vergisi iptal edildi. Sovyet tarihçileri bu reformun önemini azaltmak için onun yerine uygulanan toprak vergisinin 8 kez artırıldığını gösteriyorlar. Fakat aslında eşarın iptali tarım alanında atılan devrimci bir adım oldu. E.Z. Karal eşarın verginin %40'ını oluşturduğu halde, sonradan uygulanan toprak vergisinin toplam %15 düzenlenmesi nedeninden kanundan sonra köylünün epey özgürleştiğini

¹³ **Asya ve Afrika Ülkelerinin Çağdaş Tarihi**, Bakü, 2003, s. 82.

¹⁴ İ. Ağayev, **Türkiye 1918- 1945 Yıllarında**, Bakü, 1998, s. 72-73.

gösteriyordu¹⁵. Bellidir ki dünya ekonomik krizi tarım alanına ciddi darbe vurdu. Tarım ürünlerinin fiyatı keskin şekilde aşağı düştü. Hükümet krize karşı ciddi önemler almaya başladı. 1929 yılının 1 Haziran kanunuyla Tarım Bankasına büyük yetkiler verildi. 1924 yılında yeniden düzenlenmiş bu banka kredi kooperatifleri kurmak ve onların mali işlemlerini denetleme hakkı aldı. 1930 yılından başlayarak çalışmaya başlayan Tarım Kredi Kooperatifleri köylüyü krizden çıkarmakta büyük rol oynadı. Kooperatiflerin Tarım Bankasından aldığı kredinin miktarı 1931 yılı için 7,6 milyon lirayı buluyordu. Daha sonra devlet 1932 yılında buğdaya istikrarlı satış fiyatları uyguladı. Az sonra tarım makinelerinin ithaline yönelik gümrük vergisi iptal edildi. Tüm bu önlemler kriz yıllarında kısmen de olsa köy tarımını sefil durumdan kurtarabildi¹⁶. Ekonomik kriz yıllarında tüm kapitalist ülkeleri Türkiye ile ticari ilişkilerini kısıtlayarak veya Türkiye mallarını kendi değerinden düşük fiyata almaya çalışıyorlardı. 1931 yılında Sovyetler Birliği ile ticaret anlaşmasından sonra, Türkiye'nin önemli tarım mallarının temel alıcısı Sovyetler Birliği olmuştur. Bunun kriz yıllarında Türkiye için özel önemi vardı. Türkiye hükümeti ekonomik kriz durumunda maksimum olarak durumu kurtarmaya çalışıyordu. Ekonomik kriz yıllarında Sovyetler Birliği Türkiye için uygun ve krizsiz piyasa hesap olunuyordu¹⁷. Novıçyev'e göre savaş Türkiye köy tarımına büyük darbe vurdu. Yazar Merkezi Anadolu'da ağır durumu karakterize ederek altını çiziyor ki büyük miktarda araç ve gereçlerin dağıtılması iş ve koşku hayvanlarının azalması, ulaşım araçlarının yokluğu tarımın gerilemesine neden olmuştu. Boşalan toprakların faizi 50'yi buluyordu¹⁸. 24 Ocak 1940 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi ülke ekonomisinin askerleştirilmesi amacıyla "Milli Savunma Kanunu" kabul etti. Kanun sanayi ve dağ – maden alanında savaş döneminin taleplerine uygun olarak sert kurallar uygulamasına rağmen, tarımın bunalımlı duruma düşmemesi için bazı önlemlerin uygulanmasını öngörüyordu. Kanunun 42. maddesine göre, hükümet ihtiyacı olanlara makine, gereç, gübre ve tohumla yardım etmeli ve mali yardımı göstermeli idi. Şöyle ki, hükümet 1942 – 1943'lü yıllarda köylülere 25 bin ton buğday, 13 bin ton arpa, 5 bin ton mısır ve 600 ton darı dağıtmıştı. Tüm bu olaylar savaş döneminde köy tarımını tam çöküşten kurtarmıştı¹⁹. Yazıların fark edilecek derecede önyargılı

¹⁵ Ağayev, a.g.e., s. 42-43.

¹⁶ Ağayev, a.g.e., s. 61.

¹⁷ M. M. Sofiyev, **Türkiye'nin En Yeni Tarihi**, Bakü, 1973, s. 105-107.

¹⁸ Novıçyev, a.g.e., s. 42.

¹⁹ Ağayev, a.g.e., s. 95-96.

olması geleneğinin öğrenilmesi de önemli konulardandır. Bu geleneklerin (kasıtın) tarihî köklerinin araştırılması da ayrıca konu, araştırma nesnesidir. Sovyetler döneminde Ermeni yazarlarının Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi ve sosyal hayatı hakkında kasıtlı bilgiler yansıtan yazıları konusuna değinirken tabii birçok genellemeleri anlatmak mümkün, fakat konuyla ilgili olarak elimizde kesin, detaylı kaynakların olması konuya değişik açılardan yaklaşma fırsatı veriyor. Bu önyargılı konulardan birisine göz atalım: Türkiye Cumhuriyeti gelişim dinamiğine göre geride kalmış ülke olarak kalıyordu. Köylüler dilenci durumundaydılar, sağlık hizmetleri berbat, ülkede hastalıklar başını almıştı. Bunun sonucu olarak ülkede 67 verem dispanseri çalışmaktaydı. 1960 yılında Türkiye'de okuma yazması olmayanlar nüfusun %68'ni oluşturmaktaydı. Bir milyon civarında okul yaşlı çocuk eğitim almak imkânından yoksundu. Okullarda öğretmen sayısı yetersizdi, Türkiye okulları bu konuda zor durumdaydılar²⁰. Ekonomik sıkıntılar ve işsizlik, enflasyon, fiyatların hızla yükselmesi Türkiye işçilerinin temel sosyal, ekonomik sorunlarıydı. Bu veya diğer konular halk kitlelerinin hoşnutsuzluğuna ve sokaklara akışmasına neden oluyordu²¹. On yıl süren Demokrat Parti'nin iktidarı döneminde Türkiye ülke yaşamının çeşitli alanlarda reformları yolunda yeterince başarılar kazandı. Bazı gerilemeler de olmuştu tabii. DP gerek siyasi, gerekse de ekonomik alanda liberal bir kurs tutacağı vaadiyle iktidara gelmişti. Demokrat Parti'nin iktidarının ekonomik alanda gerçekleştirdiği kurs, Türkiye'yi önemli ölçüde kalkındırdı, ülke yalnız bir dizi tarım ve sanayi ürünleri ile sadece kendini tam idare etmek değil, o sıradan da onları dış piyasaya çıkarmak imkânına da sahip oldu. Tarım alanının ülke sanayisinin ihtiyaçlarını karşılamak zemininde kurulması köyde de kapitalist ilişkilerinin genişlemesine neden oldu. Demokrat Parti'nin yönetimi hem tarım, hem de sanayi alanlarında büyük projelerin finansmanında özel yatırım, hem de yabancı yatırımlar için uygun koşullar oluşturmak kursu almıştı. Yabancı yatırımların ülkeye gelmesini teşvik etmek amacıyla 1950 – 1954'lü yıllarda bazı kararlar ve yasalar kabul edilmişti. 1950 yılının ağustos ayına Türkiye Sanayi Kalkınma Bankası kuruldu. 1951 yılının Ağustos ayında Türkiye Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği yabancı sermayenin teşviki hakkında yasa gereği

²⁰A.M. Şamsutdinov, **Türkiye Cumhuriyeti. Tarihin Kısa Hikayesi**, (Rusça), Moskova, 1962, s. 68-69.

²¹E.K. Sarkisov, **Modern Türkiye'de İşçi Kitlelerin Durumu**, (Rusça), Erivan, 1955, s. 256.

enerji sektöründe yeni işletmelerin kurulması, hem de eski işletmelerin yeniden oluşturulması ve genişletilmesi, iletişim, turizm ve diğer hizmet alanlarının genişletilmesi ve geliştirilmesi projelerinde yabancı yatırımlar için fırsatlar sağlandı. 1954 yılının ocak ayında kabul edilen yasayla yabancı yatırımlarla ilgili kısıtlamalar kaldırdı. ABŞ, İngiltere, Fransa, İtalya, özellikle Batı Almanya şirketleri Türkiye ekonomisine yatırım yapmak yanında ortak yapılması tasarlanan projelerin de gerçekleşmesinde katkıda bulundular²². Demokrat Parti'nin yönetimi döneminde Türkiye'nin dış politikasının özelliği şu oldu ki, soğuk savaş yıllarında Türkiye iki blok arasında bir ayrıca ortam oluşturdu. Bu da ona ciddi stratejik önem kazandırıyor. Türkiye yüzünü Batı'ya tuttu, demokratik devletler sırasında yer almaya yöneldi. Demokrat Parti iktidarı da kendi seleflerinin tekyönlü dış politika kursunu sürdürmüştür. Bu kurs Atatürk dönemindeki çok yönlü politikadan farklıydı ve onun ana hattını ABŞ başta olmak üzere Batı Avrupa devletleriyle çok yönlü işbirliği, NATO çıkarları çerçevesinde çalışmaları oluşturmaktaydı. Demokrat Parti iktidarı da Batı bloğu ile bağlılığı Türkiye'nin millî çıkarlarına uyan bir politika olarak değerlendirmişti²³. Gasratyan M.A. ve Petrosyan Y. A'nın yazarları oldukları *Türkiye Tarihinin Hikâyeleri* eserinde 1971 yılında Türkiye hükümetinin geniş ölçüde emekçilere karşı baskılar uyguladığını yazmışlar. 70'li yılların başlarında ülkede iç siyasi durum gerginleşti. 12 Mart 1971 yılında Türkiye yüksek askeri komutanlığı başkan C. Sunay'a nota gönderdi. Notada belirtiliyordu ki olayların sonucu olarak parlamento ve hükümetin politikaları ve çalışmaları ülkeyi anarşiye, sosyal, ekonomik gerilmeye, kardeş katliamına sürüklemektedir. Eğer anayasada değişiklikler olmazsa, reformlar yapılmazsa gelecek Türkiye Cumhuriyeti'ni ciddi tehlike bekliyor. Sunulan notada yüksek askeri komutan hükümete uyarıda bulunarak kaydetmiştir ki, hükümet talepleri yakında gerçekleştirmezse, ordu kendi üzerine düşen görevi tam olarak yerine getirecek, Türkiye Cumhuriyeti'nin savunmasına kalkacak ve ülkenin yönetimini kendi eline alacaktır²⁴. Notayı düzenleyenler ülke silahlı kuvvelerinin baş karargâh komutanı ve ordunun üç komutanlığı olmuştur. Onlar ülkede öyle bir hava oluşturdular ki, sanki halk da ordunun görüşlerini paylaşıyor, onların endişesini yansıtıyor. Ermeni yazarları kasıtlı

²²Asya ve Afrika..., s. 80 - 84.

²³Asya ve Afrika..., s. 92.

²⁴M. A. Gasratyan-S. F. Oreškova-Y. A. Petrosyan, *Türkiye Tarihinin Hikâyeleri*, (Rusça), Moskova, 1983, s. 250 - 251.

konumdan yazmışlar: Belirtmek gerekir ki, 70'li yıllarda Türkiye ordusunun bazı yüksek rütbeli memurları çeşitli sanayi kuruluşlarında hissedar olmuşlar, hatta yabancı yatırımın denetleyicileri olmuşlardı. Orduda subayların maaşının yükselmesi, sosyal durumlarının iyileştirilmesi politikası gittikçe ordu komutanlığının burjuvaziyle entegrasyon sürecine yol açtı. Bunun sonucunda Türkiye ordu komutanlığı hükümet çalışmalarına, sivil örgütlerin işlerine karışıyor, anti demokratik çalışma ve etkinliklerde bulunuyorlardı²⁵. Diğer bir kasıtlı konuya dikkat edelim: 1979 yılının baharında neredeyse tüm ülkede anarşi ortaya çıktı. Başkan seçmek mümkün olmadı, parlamento kendi durgunluk dönemini yaşıyordu, İslamcılar Konya'da geniş çapta karışıklık çıkardılar. 1980 yılının ağustos ayında ülkenin 67 eyaletinden 20'sini iç savaş sarmıştı. Yazılana göre, hatta polis bile fraksiyona: sağ ve sol kanatlara bölünmüştü. Aynı yılın eylül ayında ordu keskin olarak siyasi hayata karıştı. 1970 yıllarında ülkede ciddi siyasi istikrar bozuldu²⁶. Oysa durum yalnız Türkiye Cumhuriyeti için özgü değildi. Aynı dönemde tüm dünya için özgü olan öğrenci ve işçi çıkışları Türkiye'de de kendini gösteriyordu. 1970 yılında sendikal örgütleri ve grevler hakkında yasaya düzenlemeler yapıp, bazı kısıtlamaların getirilmesi güçlü protestolar ile karşılandı. Durumun umutsuz olduğunu gören ordu kumandanlığı 10 Mart 1971 yılında Yüksek Askeri Konsey olağanüstü oturumunu çağırdı ve kararlaştırdılar ki kendi işlevlerini yerine yetirmekte imkânsız olan S. Demirel hükümeti istifaya gitmelidir. Genelkurmay başkanı ve ordu türleri kumandanlarının tertip ettiği nota 12 Mart'ta Başkan C. Sunaya sunuldu. S. Demirel hükümeti istifaya gönderildi ve 24 Mart'ta "partiler üstü" bir hükümet oluşturuldu. Alınan önlemler sonucu siyasi gerginlik gevşetildi ve ona göre de 1973 yılında tüm geçici yasaklar kaldırıldı²⁷. Belirtilen dönemde Türkiye hükümeti ülkenin demokratikleştirilmesi ilkesine sadık kalarak sosyal, politik, ekonomik ve kültürel alanlarda ciddi reformlar yapmaya devam ediyordu. Ermeni tarihçilerinin eserlerinde Kıbrıs meselesi de Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı yönelmişti: 1974 yılının 20 Temmuz'unda Türkiye kendi ordusunu adanın kuzeyine yerleştirdi. Türk ordusuyla Yunan millî ordusu arasındaki durum aşırı derecede gerginlik çıkardı. Türk ordu birliklerinin adanın kuzeyine yerleştirilmesine karşılık olarak Yunanistan seferberlik ilan ederek, kendi

²⁵Qasratyan-Oreşkova-Petrosyan, a.g.e., s. 251.

²⁶Konfliktolog, (Rusça), 2006.

²⁷Asya ve Afrika..., s. 106.

ordu birliklerini Türk sınırlarına topladı. Türkiye'de askeri hazırlık çalışmaları başlandı. 14 vilayette olağanüstü durum askeri ilan edildi, uluslararası havaalanları kapatıldı ve ordunun savaş hazırlığına uyarlandı. Böylece, Yunanistan ve Türkiye yönetici çevrelerinin suçu yüzünden daha geniş savaşın çıkması ihtimali oluştu²⁸. Türkiye'nin müttefikleri ve komşu devletlerle ilişkileri 1964 yılına kadar normal mecrada devam etmiştir. Fakat aynı yıl Kıbrıs'ta kritik durumun oluşması, ülkenin dış politika kursunda bir takım tashihleri zorunlu kıldı. Bu da ondan ileri geliyordu ki, Başbakan İ. İnönü'nün deyimiyile, "sorunun barışçıl yolla çözülmesi imkânsız oldu" ve Türkiye'nin Kıbrıs Türklerinin güvenliğini sağlamasıysa bir garantör devlet olarak borcuydu. Şöyle ki Kıbrıs'ın Yunan yönetimi 1960 yılı anayasasının Türklere verdiği hakların sağlanmasını daha ilk günlerden bozmaya başlamıştı. Hatta Cumhurbaşkanı Makarios anayasanın Türklere ilgili bazı maddelerinin değiştirilmesinde kararlıydı. Kıbrıs Türkleri 1 Ocak 1963 yılından başlayarak yerel kendini yönetim yapılarının oluşturulduğunu belirttiler. Böylece, adanın iki toplumu arasında çatışma çıktı. Yunanlılar Türklere karşı baskınlar yaptılar, başkent Lefkoşa'da onlarca Türk şehit oldu ve yaralandı. Amaç Türkleri şehirden kovmaktı. Yunanlar 8 ve 9 Ağustos'ta Türklere karşı katliamlar düzenlenmiş ve adada bulunan Türkiye silahlı kuvvetleri onun önlemek zorunda kalmıştı²⁹. Makarios'un Bağımsız Kıbrıs fikri Yunan hükümeti tarafından da desteklendi³⁰. Belirtelim ki, 1967 yılının Nisan ayının sonlarında Yunanistan'da yaşanan siyasal olaylar askerlerin devrim yapmasıyla sona erdi. Bu dönemden de Yunanistan'ın Kıbrıs meselesine yaklaşımı tüm açıklığı ile ortaya çıktı. Yunan liderleri artık enosisen- Kıbrıs'ın Yunanistan'a birleştirilmesinden söz açıyor ve bunun için Türkiye ile belirli çalışmalar yapılmasının gerekliliğini bildirmiştiler. Onlar 5 Haziran'da Arap - İsrail Savaşı'nın başlamasından ve Türkiye'nin Araplarla ilişkilerinde yeni politika uygulamasından yararlanarak kendi konumlarını sağlamlaştırmak istediler. Kıbrıs'ı ziyaret eden Yunanistan askeri Bakanı General Spandidakis 1967 yılı 21 Ekim'de açıkça beyan etti ki "Kıbrıs meselesinin Kıbrıs'ın Yunanistan'la birleşmesinden başka çözüm yolu yoktur" Bu bildirinin ardından yerel Yunan silahlıları Boğaziçi ve Keçitkala adlı Türk köylerine saldırıya geçtiler. Amaç toplu katliamlar gerçekleştirerek Türklerin adadan kaçmasını başarmaktı. Birleşmiş Milletler

²⁸Qasratyan-Oreşkova-Petrosyana, a.g.e., s. 257.

²⁹Asya ve Afrika..., s. 111-113.

³⁰F. H. Armaoğlu, **Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları**, Ankara, 1963, s. 489.

Teşkilatı savaşın engellenmesini istedi. Oluşan durumda Kıbrıs Türkleri kendi yöneticiliğini kurmak zorunda kaldılar. 29 Aralık 1967 yılında Kıbrıs'ta geçici Türk hükümeti kuruldu. 2 Temmuz 1968 yılında Lefkoşa Türk toplumunun başkanı Rauf Denктаş ve Rum toplumunun başkanı Glafkos Klerides arasında görüşmeler başladı. Bununla da günümüze kadar devam eden toplumlararası görüşmelerin temeli atıldı. Genellikle, sadece R. Denктаş G. Klerides görüşmeleri değil, diğer görüşmeler de meselenin çözümünde hiçbir başarılı sonuç getirmedi. Odur ki adadaki radikal Yunan kuvvetleri 15 Temmuz 1974 yılında darbe yaptılar ve Başkan Makarios'u devirdiler. Kıbrıs Ellin (Yunan) Cumhuriyeti ilan edildi. Enosis'in gerçekleşmesi artık kaçınılmaz oldu. Türkiye hükümeti, başta da B. Ecevit olmakla garantör devlet olarak kesin harekete geçti. Müttefiklerle konuşmalardan ve anlaşmalardan sonra Temmuz ayının 20'sinde Türk silahlı kuvvetleri adaya çıkarıldı ve Türklerin yaşadığı bölgeler denetim altına alındı. Böylece, bu tarihten başlayarak ada iki toplumun yönetimi arasında paylaştırılmış oldu ve sorunun çözümü yolunda uzun süren ve bugüne kadar devam eden zorlu görüşmeler dönemi başladı³¹. Ermeni tarihçilerinin Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal ve sosyal hayatı hakkında kasıtlı yazıları, yapılan sorumsuz yanaşmalar, önyargılar, bu fikre göre Türk halkının şoven ve ırkçı olması gibi yaklaşımlar hem kasıtlı, hem de sömürge politikasının (Sovyetler Birliği tarafından yönlendirilmişti) belirtisiydi. Bu çalışmalar planlı, özel programa dayanarak gerçekleştiriliyordu. 1946 yılında Sovyet tehdit ve tehlikesi Türkiye'nin üzerine en çok etkili olduğu dönemdi. Sovyetler, Türkiye'nin hem bağımsızlık ve egemenliğine, hem de toprak bütünlüğüne yönelik istekler ileri sürmüşlerdi³². Ermeni yazarlarının eserlerinden derlediğimiz ve bir bütün olarak açıklamaya çalıştığımız konular bir tek Türkiye tarihinde değil, bu bağlamda Müslüman Doğu tarihinde de önemli sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel süreçlerin manzarasını oluşturmak için önem taşıyor. Tüm Türkler kanun karşısında eşittirler ve devlet karşısında yükümlüdürler. Her türlü grup, aile, sınıf farkı kaldırılmıştı. Anayasada kişilik dokunulmazlığı, vicdan, söz, basın özgürlüğü, malını ve haklarını bağımsız kullanmak, toplanma, teşkilat kurma ve diğer özgürlükler Türklerin doğal hakları gibi gösterilmiştir. Kişinin canı, malı, mülkü dokunulmazdır. Yasada belirtilen şekilde ve yasada gösterilen nedenler olmadan kimse hapis edilemez. 1924 yılında kabul edilen anayasa

³¹ *Asya ve Afrika...*, s. 114-115.

³² F. H. Armaoğlu, *Siyasi Tarih, 1789-1960*, Ankara, 1973, s. 750.

dönemin gelişmiş anayasalarından biriydi. Bu anayasa eski devletçilik geleneklerine sahip Türk halkı için yeni modern yol belirlemişti. Türkiye Cumhuriyeti dış politika alanında da birçok başarılar kazanmıştı. Yeni ortamda Türkiye, bir yandan emperyalist devletlerin başka ülkelere karşı egemen konum kazanmak girişimlerinden doğan tehlikeyi, öte yandansa Balkanlar'da ve Akdeniz'in doğusunda egemenliğe çalışan İtalya'nın benzeri tavırları sonucu oluşan tehlikeyi görüyordu. Uluslararası alanda yaşanan gelişmeler önceki dış politika hattının yeniden gözden geçinilmesini gerektiriyordu³³. Türkiye Cumhuriyeti'nin, başta Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti adıyla, sonra gerçek adı ile kurulması, Türk Ulusallığı açısından Türkçülük idealinin gerçekleşmesi demektir. Birçok Türkçülerin belki hayatları boyu umut ettikleri ideal, bir Türk dehasının kudretiyle gerçekleşmişti; ulusal Türk devleti kurulmuştu. Türk Ulusçuları, dilin Türkçeleşmesini, hukukun Türk hukuku olmasını ve buna göre kadının eski Türk yasalarına uygun bir hürriyet kazanmasını, sanatın Türkçeleşmesini, yani şiirin, müziğin, resmin millî ve aslı olması, kısacası, Türk kültürünün yabancı etkilerden kurtulup kendi özüne dönerek gelişmesini diliyor ve buna ellerinden geldiği kadar çalışıyorlardı³⁴. Türkiye bugün bölgenin büyük ve güçlü devleti rolündedir. Elverişli coğrafi durum ve dinamik gelişen ekonomik potansiyeli imkân veriyor ki o dünyanın bazı önemli bölgelerinde etkisini ve konumunu güçlendirmek için hedefli bir politika yürütsün. Yakın ve Orta Doğu, Balkan, Kafkas ve Orta Asya ülkeleri bu açıdan özel önem taşıyor. 80 – 90'lı yıllarda Türkiye yaşamın tüm alanlarında eşsiz bir gelişim yolu geçmiştir ve bu yıllar boyunca elde edilmiş askeri – siyasi ve ekonomik potansiyel onu sadece bölgede değil, hem de bir takım uluslararası sorunların çözümünde ağırlığı ve rolü olan devlete dönüştürmüştür. O, bugün Avrupa'yı Asya'yla, Hristiyan dünyasını İslam ülkeleri ile birleştiren bir kapıdır. Tüm bunlara göredir ki, gözlemciler çağımızda yeni dünya düzeninin kurulması ve oluşumu sürecini Türkiye'nin katılımı olmadan düşünmeyi imkânsız sayıyorlar. Ekleyeyim ki, Türkiye 21. yüzyılın ilk günlerinden karşılaştığı bir takım zorluklara rağmen kendi askerî, siyasi ve ekonomik gelişme stratejisini sürdürmekte ısrarlı olarak kalır. Türk devletleri arasında yaşamın tüm alanlarında işbirliğinin genişletilmesi ve geliştirilmesi ile ilgili olan tüm konular devlet başkanlarının zirve toplantılarında tartışılıyor ve anlaşılıyor.

³³M. Feteliyev, **Türkiye Diplomasisi ve Balkanlar**, Bakü, 1995, s. 53.

³⁴Y. Akçuraoğlu. **Türkçülüğün Tarihi**, Bakü, 2006, s. 140.

KAYNAKÇA

Asya ve Afrika Ülkelerinin Çağdaş Tarihi, Bakü, 2003.

AKÇURAOĞLU, Y., **Türkçülüğün Tarihi**, Bakü, 2006.

ARMAOĞLU, F. H., **Türk Hükümeti ve Kamuoyunun Davranışları**, Ankara, 1963.

ARMAOĞLU, F. H., **Siyasi Tarih, 1789-1960**, Ankara, 1973.

AĞAYEV, İ., **Türkiye 1918 – 1945’li Yıllarda**, Bakü, 1998.

BAŞGÜN, N., **Türk Ermeni Münasebetleri**, İstanbul, 1973.

BAZIYANÇ, A.P.-QORDLEVSKI, Vladimir Aleksandroviç, **Rus Gezinleri ve Doğubilimcileri**, (Rusça), Moskova, 1979.

FETELIYEV, M., **Türkiye Diplomasisi ve Balkanlar**, Bakü, 1995.

KOCATÜRK, U., **Atatürk**, Bakü, 1991.

KONDAKÇYAN, R.P., **II. Dünya Savaşı Yıllarında Türkiye’nin İç Politikası**, (Rusça), Erivan, 1978.

KONDAKÇYAN, R.P., **Türkiye: İç Politika ve İslam**, (Rusça), Erivan, 1983.

Konfliktolog, (Rusça), Moskova, 2006.

QASRATYAN, M.A.-OREŞKOVA, S.F.-PETROSYAN, Y.A., **Türkiye Tarihinin Hikâyeleri**, (Rusça), Moskova, 1983.

MUHAMMETDINOV, R.F., **Türkizmin Yaranışı ve Evrimi**, (Rusça), Kazan, 1995.

NOVIÇYEV, A.D., **En Yeni Dönemde Türkiye’de Köylülük**, (Rusça), Moskova, 1949.

SARKISOV, E.K., **Modern Türkiye’de Çalışan Kitlelerin Durumu**, (Rusça), Erivan, 1955.

STEPANYANÇ, M.T., İslam Dış Doğunun Felsefi ve İçtimai Düşüncelerinde, (Rusça), Moskova, 1974.

SOFIYEV, M.M., Türkiye'nin En Yeni Tarihi, Bakü, 1973.

SSRİ İlimler Akademiyasının Haberleri, (Rusça), Moskova, 1949.

ŞAMSUTDINOV, A.M., Türkiye Cumhuriyeti, Tarihin Kısa Hikâyeleri, (Rusça), Moskova, 1962.

KOSOVA CUMHURİYETİ İLKÖĞRETİM OKULLARININ TARİH DERSİ MÜFREDATI VE DERS KİTAPLARINDA TÜRKİYE CUMHURİYET TARİHİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Bedrettin KORO*

ÖZET

Kosova Cumhuriyeti, 17 Şubat 2008 tarihinde bağımsızlığını ilan eden, 10.908 km² yüz ölçümüyle, Balkan Yarımadası'nın ortasında yer alan, küçük ve en genç bir Balkan, Avrupa devletidir.

Daha 1999 yılında Sırbistan'a karşı düzenlenen NATO'nun müdahalesinden sonra Kosova'da kurulan BMÖ'nün Geçici İdari Misyonu (UNMIK) ile eğitim-öğretim dört öğretim dilinde: Arnavutça, Türkçe, Boşnakça ve Sırpça yapılmaya başlandı. Kosova'da Arnavutça, Türkçe ve Boşnakça yapılan eğitim-öğretim Kosova Eğitim Sistemine göre düzenlenmektedir. Sırp topluluğu ise 1999 yılında Kosova'da kurulan UNMIK yönetimini ve daha sonra Kosova'nın bağımsızlığını ve 2008 yılı Anayasası'nı kabul etmediğinden dolayı, şimdiye dek eğitim-öğretimi Sırbistan Eğitim Sistemine göre uygulamaktadır.

Bu çalışmanın, Kosova Cumhuriyeti'nde dört öğretim dilinde yapılan eğitim-öğretimin Tarih dersi müfredatı ve ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nin yeri ve önemine değinme amacı vardır. Çalışmanın giriş bölümünde Kosova'da üniversite öncesi eğitim-öğretime ait genel bilgiler verildikten sonra, gelişme bölümünde ilköğretim okullarının tarih dersi müfredatı ve bu müfredata dayanarak hazırlanan ders kitapları analizi yapıp kıyaslanarak, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'ne ne kadar yer verildiği ve öneminin vurgulandığını tespit edilecektir. Çalışma sonuç ve önerilerle sona erecektir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye Cumhuriyeti, Kosova Cumhuriyeti, Tarih Dersi Müfredatı ve Ders Kitapları.

*Tarih bilimleri Mastırı (uzmanı), Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı emekli müfettişi, b_koro@hotmail.com.

THE PLACE AND IMPORTANCE OF REPUBLIC OF TURKEY IN PRIMARY SCHOOL HISTORY COURSE CURRICULA AND TEXTBOOKS IN THE REPUBLIC OF KOSOVO

ABSTRACT

Republic of Kosovo, which declared its independence in 17 February 2008, is the smallest and newest European state in Balkans covering the area of 10.908 km² and located in middle of Balkan Peninsula.

After the NATO intervention against Serbia as late as in 1999, education during UN Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK) started to be conducted in four languages: Albanian, Turkish, Bosnian and Serbian Education in Albanian, Turkish and Bosnian languages in Kosovo are regulated according to Kosovo Education System. On the other hand, due to non-recognition of the UNMIK administration established in Kosovo in 1999 and subsequently the independence of Kosovo and 2008 Constitution by the Serbian community, it has been pursuing its education according to Serbian Education System.

The aim of this paper is to address the place and importance of History of Republic of Turkey covered in the History course curricula and textbooks used in four language education in Republic of Kosovo. Following the introduction part providing general information on pre-university education in Kosovo and upon analysis and comparison in the body text of primary school history course curricula and textbooks prepared thereupon, the level of emphasis put on the place and importance of History of Republic of Turkey will be identified. The paper ends with conclusions and recommendations.

Key Words: Republic of Turkey, Republic of Kosovo, History Course Curricula, History Textbooks.

GİRİŞ

Kosova, Güneydoğu Avrupa'nın merkezinde ve Balkan Yarımadası'nın ortasında bulunan ve Kadastro Ajansı'nın son verilerine göre 10.908 km² olan küçük bir ülkedir. 2011 yılının Nisan ayında yapılan nüfus sayımının resmî verilerine göre, Kosova'nın 1.739.825 nüfusu vardır. Kosova'nın toplam nüfusunun 1.616.869'unu ya da % 92,93'ünü Arnavut, 25.532'sini ya da % 1,47'sini Sırp, 18.738'ini ya da % 1,08'ini Türk, 27.533'ünü ya da % 1,58'ini Boşnak, 8.826'sını ya da % 0,51'ini Rom, 15.436'sını ya da % 0,89'unu Aşkali, 11.524'ünü ya da % 0,66'sını Mısırlı, 10.265'ini ya da % 0,60'ını Gorali ve 5.204'ünü ya da % 0,29'unu diğerleri teşkil etmektedir¹. Kosova'nın bu toplam nüfusundan 1.663.412'si ya da % 95,61'i Müslüman, 25.837'si ya da % 1,48'i Ortodoks, 38.438'i ya da % 2,21'i Katolik, 1.242'si ya da % 0,07'si Ateisttir. 1.188'i ya da % 0,06'sı diğerleri ve 9.708'i ya da % 0,56'sı dinî mensubiyetini belirtmemiştir². Buna göre, Kosova çok etnikli, çok kültürü ve çok dinli bir ülkedir.

1999 yılından önce, Kosova Sırbistan'ın bir özerk bölgesiyken, eğitim-öğretim üç dilde: Arnavutça, Türkçe ve Sırpça yapılmaktaydı. Ancak, 1999 yılında Sırbistan'a karşı düzenlenen NATO'nun müdahalesinden sonra Kosova'da kurulan BMÖ'nün Geçici İdari Misyonu (UNMIK) ile eğitim-öğretim dört dilde: Arnavutça, Türkçe, Boşnakça ve Sırpça yapılmaya başlandı. 2011/12 öğretim yılından başlayarak Kosova'da RAE (Rom, Aşkali ve Mısırlı – Roman) topluluğu için, ilköğretimin II-IX sınıflarında, haftada 2 ders olmak üzere – seçmeli ders olarak – *Roman Dili, Tarihi ve Kültürü* ders görme olanağı yaratılmıştır.

Kosova 17 Şubat 2008'de bağımsızlığını ve 9 Nisan 2008 tarihinde anayasasını ilan etmiştir. Bu güne dek Kosova'nın bağımsızlığını yüzden fazla devlet tanımıştır.

¹Agencia e Statistikave të Kosovës, “Regjistrimi i Popullsisë, Ekonomive Familjare dhe Banesave në Kosovë 2011-Rezultatet Përfundimtare Të Dhëmat Kryesore”, s.60.

<http://esk.rks-gov.net/rekos11/repository/flipbook/1/Te%20dhenat%20Kryesore-Alb/>
Erişim:14.11.2012 Belirtmek gerekir ki; Kosova'da 2011 yılında yapılan sayımlara Kuzey Kosova'da yaşayan Sırp topluluğu katılmamıştır.

²A.g.m., s. 62.

1. Üniversite Öncesi Eğitim-Öğretim

Kosova'da, 1999 yılında, NATO'nun müdahalesinden sonra, BM'nin Geçici İdare Misyonu (UNMIK) yönetimi oluşturulmuştur. Daha BM yönetimi döneminde (1999-2008) Kosova'da eğitim reformu yapılarak üniversite öncesi eğitim-öğretim 4+4+4 yerine 5+4+3-4 sistemi uygulanmaya başlanılmıştır. Bu dönemde yeni eğitim sisteminden başka, Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı (EBTB), yeni müfredat ve ders kitapları da hazırlamıştır. Kosova'da Arnavutça, Türkçe ve Boşnakça yapılan eğitim-öğretim, Kosova Eğitim Sistemi'ne göre geliştirilmektedir. Sırp millî topluluğu ise 1999 yılında Kosova'da kurulan UNMIK yönetimini ve daha sonra Kosova'nın bağımsızlığını ve anayasasını kabul etmediklerinden dolayı şimdiye dek Sırbistan Eğitim Sistemi ve eğitim müfredatı ve ders kitaplarına göre öğretim uygulanmaktadır. Sırbistan Eğitim Sistemine göre üniversite öncesi eğitim 4+4+4 şeklinde uygulanmaktadır. Bu durum, BM'nin Genel sekreterinin özel temsilcisi olan Marthy Ahtisari'nin 2 Şubat 2007 yılında getirilen Genel Kapsamlı Kosova Statüsü Anlaşma Önergesi'nden³ geliştirilen Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası⁴ (2008) ve Kosova Cumhuriyeti Üniversite Öncesi Eğitim Yasası⁵ ile (2011) yasalaştırılmıştır.

³Genel Kapsamlı Kosova Statüsü Anlaşma Önergesi, 2 Şubat 1997, <http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-8304/genel-kapsamli-kosova-statusu-anlasma-onergesi.html>. Genel Kapsamlı Kosova Statüsü Anlaşma Önergesi'nin 7.1.1 maddesine göre “Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığını haberdar ettikten sonra öğretimin Sırp dilinde yapıldığı okullar, Sırbistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan ders planı ve ders kitaplarını uygulayabilirler” denilmektedir.

⁴Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası (Sayı 03/L-068), 2008, http://www.masht-gov.net/advCms/documents/9.LIGJI_I_ARSIMIT_Ne_KOMUNA2008_03_L068_al_ars.e_kom.pdf

Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası'nın 12.2 maddesi gereğince; “Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'na bildirdikten sonra Sırpça öğretim yapılan okullarda Sırbistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığın hazırlamış olduğu müfredat ve ders kitaplarını uygulayabilirler”.

⁵Kosova Cumhuriyeti Üniversite Öncesi Eğitim Yasası (Sayı 04/L-032) 2011, http://www.masht-gov.net/advCms/documents/1_Ligji_per_arsimin_Parauniversitar.pdf Kosova Cumhuriyeti Üniversite Öncesi Eğitim Yasası'nın 27 maddesinin 1. noktasına göre ; “I. ve II. Kademedeki Sırpça ders kitapları uygulanmakta olan yasa ile belirtildiği gibi kullanılacak ve ücretsiz dağıtılacaktır”.

Araştırmadaki eğitim istatistik veriler Kosova EBTB yayın ve verileriyle sınırlıdır. Bunun nedenleri arasında Kosova’da yaşayan Sırp topluluğu Kosova hükümetini tanımaması ve buna bağlı olarak eğitim istatistiklerini EBTB’ye vermemesidir. Bundan başka Kosova’da Sırpça eğitim yapan kurumlar ve öğrenciler hakkında bilgi ve veriler Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Gelişme Bakanlığı tarafından da verilmemektedir.

Kosova devleti çok genç bir nüfusa sahiptir. EBTB verilerine göre 2012/13 öğretim yılında Kosova eğitim sistemine göre kamu ve özel üniversite öncesi eğitim-öğretimde (ana, ilk ve orta öğretimde) 424.305 öğrenci öğrenim görmüştür⁶. Bu veriler Kosova Cumhuriyeti nüfusunun dörtte birini (4/1) üniversite öncesi eğitim-öğretimde öğrenciler teşkil ettiğini göstermektedir. Kosova EBTB’nin vermiş olduğu verilere göre 2012/13 öğretim yılında, kamu⁷ ve özel⁸ eğitim kurumlarında (özel eğitimde öğrenim gören 1221 öğrenci hariç), üniversite öncesi eğitim-öğretimde 406.974 Arnavut, 5.427 Boşnak, 4.068 Aşkali, 2001 Rom, 40 Hırvat, 3.152 Türk, 1.196 Mısırlı, 23 Goralı ve 203 diğerleri öğrenim görmüştür.

Kosova eğitim sistemine göre yapılan üç öğretim dilinde (Arnavutça, Türkçe ve Boşnakça), Goralıların ana dili Boşnakça olduğundan dolayı Boşnakça eğitime katılmaktadır. Rom, Aşkali ve Mısırlılar ise yeter derecede eğitim kadrosunun olmamasından dolayı büyük çoğunluğu Arnavutça eğitim görmektedirler. Türk topluluğuna mensup olan öğrenciler Türkçe, Boşnak öğrencileri ise Boşnak dilinde eğitim-öğretimini devam ettirmeye gayret etmektedirler.

2. Kosova Eğitim Sisteminde Reform ve Tarih Dersi Müfredatı

XX. yüzyılın 1980’li yıllarında Yugoslavya Federasyonu’nda ekonomi, siyasi ve toplumsal kriz belirmesi ve 1990’lı yıllarda federasyonun dağılma

⁶Kosova’da 2012/13 Eğitim İstatistikleri, Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Priştine, 2013, s. 44-48.

⁷Üniversite Öncesi Eğitimi 2012/13 İstatistik Bilgileri, Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Priştine, 2013, s. 2.

⁸Kosova’da 2012/13 Eğitim İstatistikleri, s. 40.

sürecinde savaşların yürütülmesi Yugoslavya devletinin çeşitli uluslararası örgütlerden çıkartılıp izole edilmesine neden olmuştur. Bu durum, Yugoslavya Federasyonunun XX. yüzyılın sonunda her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gerilemesine neden olmuştur.

XX. yüzyılın sonunda ve XXI. yüzyılın başlangıç yıllarında bilim, teknoloji, ulaşım, iletişim vb. öyle hızlı geliştirdi ki beraberinde büyük fırsatlar da getiren dünyamızda büyük değişimler ve yeni meydan okumalar belirdi. 1999 yılında NATO güçlerinin müdahalesinden sonra, yeni nesillerin bu yeni meydan okumalarla başa çıkabilmesi için Kosova'da kurulan BMÖ'nün Geçici İdari Misyonu (UNMIK) üstlenip, eğitimde yapmış olduğu reformlarla, yukarıda belirtildiği gibi, Kosova'da yeni eğitim sistemi ve yönetimi geliştirilmiştir.

UNMIK yönetimi, daha 2001 yılında Yeni Kosova Müfredat Çerçevesi'ni⁹ ve 6 yaşını doldurmuş olan çocukların ilköğretim okulunun birinci sınıfına kaydını yaptırma yönetmeliği ile 2002 yılında Kosova İlk ve Orta Eğitim Yasası'nı¹⁰ kabul ettikten sonra, Kosova'da 2002/03 öğretim yılında yeni eğitim sistemine (5+4+3-4) geçildi.

Kosova'da 2002/03 eğitim ve öğretim yılında uygulanmaya başlanan yeni eğitim reformuyla, zorunlu ilköğretim, sekiz yıldan dokuz yıla çıkarılmasından başka, Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nın hazırlamış olduğu yeni öğretim müfredatları uygulanmaya başlandı. Buna karşın ise Kosova'da Sırpça eğitim-öğretim yapılan okullarda, hala sekiz yıllık zorunlu ilköğretim devam etmektedir ve Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bakanlığının hazırlamış olduğu müfredata göre çalışılmaktadır.

Daha 2001 yılında hazırlanan Kosova Yeni Müfredat Çerçevesi Tarih dersinin genel öğretim içeriklerini belirtmişti. Çerçeveye göre: *“Tarih dersi müfredatı bütün olarak Kosova ve dünya tarihini kapsayacaktır. Tarih ders müfredatlarında Kosova'da yaşayan farklı toplulukların tarihine ve geleneklerine özel dikkat gösterilecektir. Öğrencilerin yerel, bölgesel, ulusal*

⁹**Yeni Kosova Müfredat Çerçevesi**, Kosova Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Priştine, 2001, s. 113.

¹⁰**Kosova İlk ve Orta Eğitim Yasası**, No. 2002/2, Priştine, 2004.

*kimliği ve geleceğimizde giderek birbirine bağlanan dünyadaki geniş kimlik kavramı da tarih dersi müfredatları ile verilmesi*¹¹ vurgulanmıştır. Yeni Kosova müfredat Çerçevesi Tarih dersinin özel amaçlarını da belirtmektedir. Bu çerçeveye göre Tarih dersinin şu özel amaçları vardır:

- Kosova’da yaşayan farklı toplulukların tarihine ve geleneklerine özel dikkat göstermek;
- Öğrencilerin yerel, bölgesel, ulusal kimliği ve ayrıca günümüzün giderek birbirine bağlanan dünyadaki geniş kimlik kavramını vermek;
- Farklılıklara karşı hoşgörülü olmayı ve karşılıklı saygıyı aşlamak;
- Demokratik toplumlarda ulusal kimliğin ve tarihî geleneklerini geliştirmek;
- İnsanlar arasında barışçıl anlayışı geliştirmek ve yapıcı bir şekilde beraber yaşayabilme düşüncesiyle bilgi, tutum ve becerileri geliştirmek;
- Geçmişle yapıcı bir şekilde hesaplaşmaya olan ihtiyacı uyandırmak¹².

Kosova’da Yeni Müfredat çerçevesinde vurgulanmış amaçlara göre tarih dersi öğretim planı ve programı hazırlanıp, 2002/03 yılından başlayarak ilköğretim okullarında uygulamaya başlandı. Sırbistan Cumhuriyeti’nde ve dolayısıyla Kosova’da Sırpça yapılan ilköğretimde yeni tarih dersi öğretim planı ve programı 2007/08 öğretim yılından başlayarak uygulanmaya başlandı.

EBTB’nin hazırlamış olduğu ilköğretim öğretim planına (haftalık ders çizelgesine) göre, tarih dersi V – IX sınıflarda haftada 2 saat olarak yapılmaktadır. Kosova Cumhuriyeti’nde hazırlanmış olan konsepsiyona göre her millî topluluk V. sınıfta ulusal tarihten öğretim içeriklerini ve IX. sınıfta çağdaş XX. yüzyıl tarihi işlenmesini öngörmektedir. Buna göre, konumuz olan *Türkiye Cumhuriyet Tarihi* dersinin, Arnavutça ve Boşnakça öğretimde

¹¹Yeni Kosova Müfredat Çerçevesi, Kosova Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Priştine, 2001, s. 38.

¹²A.g.e., s. 40.

IX. sınıfta, Türkçe öğretimde ise V. ve IX. sınıfta işlenmesi planlanmıştır. Sırpça öğretimde ise çağdaş dönem ilköğretimin VIII. sınıfında işlenmektedir. Sırbistan Eğitim, Bilim Teknoloji Geliştirme Bakanlığı hazırlamış olduğu ilköğretim müfredatına göre tarih dersi V. sınıfta haftada 1, VI, VII. ve VIII. sınıflarda haftada ikişer ders saati görülmesini yasallaştırmıştır.

Kosova eğitim-öğretimiyle ve tarih dersi müfredatıyla ilgili bu genel bilgilerden sonra, Kosova Cumhuriyeti'nde dört öğretim dilinde (Türkçe, Arnavutça, Boşnakça ve Sırpça) ilköğretim tarih dersi müfredatında Türkiye Cumhuriyeti tarihine ne kadar yer ve önem verildiğini görelim.

3. İlköğretim Tarih Dersi Müfredatında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Kosova EBTB'nin her üç öğretim dilinde (Arnavutça, Türkçe ve Boşnakça) hazırlamış olduğu ilköğretim tarih dersi müfredatı giriş, hedef, öğretim içerikleri değerlendirme, öğretim araçları ve kaynakça bölümlerinden oluşmaktadır. Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bakanlığı ilköğretim için hazırlamış olduğu tarih dersi müfredatı ise tarih dersinin hedefleri, ödevleri, operasyonel (işlevsel) ödevleri, öğretim içerikleri ve öğretim programın uygulama biçimi bölümlerinden oluşturulmuştur.

Kosova Cumhuriyeti'nde Türkçe eğitim-öğretim yapılan ilköğretimin V. sınıfında 5 ders saatinde açıklanması öngörülen bir üniteye Türkiye Cumhuriyeti tarihine yer verilmiştir. Türkçe eğitim-öğretim gören V. sınıf öğrencileri için tarih dersi müfredatı Türkiye Cumhuriyeti için neler öğrenmelerini öngördüğünü Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1¹³

Sayı	Ünite	Öğretim İçerikler	Kazanımlar
1.	Türkiye Kurtuluş Savaşı	Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti Çanakkale Savaşı Mondros Barış Antlaşması. Savaşın sonra Türkiye'de durum. Kurtuluş Savaşı için siyasi ve askeri hazırlıklar Kurtuluş Savaşı ve Türk Devrimleri	-Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu kavrayabilme. -Kurtuluş Savaşının belirme nedenleri ve gelişimine ait bilgiler edinme. Türk Devrimlerinin önemini kavrayabilme

Türkçe tarih dersi müfredatı, V. sınıf öğrencilere Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ana ülkemizde toplumsal-siyasal ve iktisadi durumu ve Kurtuluş Savaşı'nın belirme nedenleri ve başarılarına ait öğretim içerikleri aydınlatılmasını öngörmektedir.

Ana dilinde, Türkçe eğitim-öğretim gören ilköğretim IX. sınıf öğrenciler için cumhuriyet tarihine daha çok yer ve önem verilmiştir.

İlköğretim IX. sınıf tarih dersi müfredatı, 4 üniteye yer alan 9 ders saatinde, 9 konuda Türkiye Cumhuriyeti Tarihi işlenmesini planlamıştır. IX. sınıf tarih dersi müfredatı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nden hangi öğretim içerikleri işlenmesi gerekli olduğunu Tablo 2'de verilmiştir:

¹³Öğretim Plan ve Programı, EBTB, 5, Priştine, 2006, s. 106.

Tablo 2¹⁴

Sayı	Ünite	Öğretim İçerikler	Kazanımlar
1.	1919-1945 Yılları Döneminde Türkiye	-Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin durumu -İstiklal Savaşı için siyasi hazırlıklar: Kongrelerden Meclise. -Cephelerde Savaşlar -Atatürk ilke ve inkılapları -İki Dünya Savaşı arasında Türkiye'de siyasi gelişmeler.	- Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin durumu izah etme. -Kongrelerden Meclise konusunda siyasi hazırlıklarla ilgili belli başlı tarih olayları kronolojik sırasıyla hazırlayabilme. - Cephelerde savaşları harita üzerinde gösterme. - Atatürk ilke ve inkılaplarını çağdaş Türkiye'nin gelişmesi için önemini kavrayabilme. - İki Dünya Savaşı arası dönemde Türkiye'de gelişmeleri açıklama.
2.	1919-1945 Yılları Döneminde Türkiye' de Ekonomik, Toplumsal, Eğitim, Kültür ve Sanatta Gelişmeler	-1919-1945 yılları döneminde Türkiye' de ekonomik, toplumsal, eğitim, kültür ve sanatta gelişmeler	-1919-1945 yılları döneminde Türkiye' de ekonomik, toplumsal, eğitim, kültür ve sanatta gelişmeleri değerlendirme
3.	1945-2000 Yılları Döneminde Türkiye	-Türkiye'de çok partili hayata geçiş (1945-2000).	-1945-2000 yılları döneminde Türkiye ve Türk Dünyasında

¹⁴Öğretim Plan ve Programı 9, EBTB, Priştine, 2005, s. 186-191.

	ve Türk Dünyası	-1960-2000 yılları döneminde Türkiye’de gelişmeler. - Savaştan sonra Türk Dünyası	gelişmelerin ana hatlarını açıklama. -Türk devletlerini harita üzerinde gösterme.
4.	Savaştan Sonra Bilim, Kültür ve Sanattaki Gelişmeler	-Savaştan sonra Türkiye’de ekonomik, toplumsal, kültür, sanat ve eğitimde gelişmeler	-Savaştan sonra Türkiye’de ekonomik, toplumsal, kültür, sanat ve eğitimde gelişmesinin ana hatlarını açıklama.

Tablo 2’de görüldüğü gibi Türkçe ilköğretim IX. sınıflarında müfredat Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan XX. yüzyılın sonuna dek öğretim içerikleri açıklanmasına önem verilmiştir.

Kosova EBTB’nin Arnavutça ve Boşnakça ilköğretim okulları için hazırlanmış olduğu tarih dersi müfredatında da cumhuriyet tarihine yer verilmiştir. Arnavutça ilköğretim tarih dersi müfredatı Türkiye Cumhuriyeti tarihinin kuruluşuyla ilgili öğretim içeriklerine yer ve önem vermiştir (bakınız tablo 3).

Tablo 3¹⁵

Sayı	Ünite	Öğretim İçerikler	Kazanımlar
1.	Yeni Siyasi Koşulları Bağlamında Güneydoğu Avrupa (1918-1939)	Yugoslavya, Romanya, Bulgaristan, Türkiye ve Yunanistan’da önemli siyasi, ekonomi ve toplumsal gelişmeler ve devletler arasında ilişkiler.	Yeni Dünya - Düzeninde- Versay Sistemi’nde Balkan’ın rolünü kavrayabilme

¹⁵Plani dhe Programi Mësimor 9, Ministria e Arsinit e Shkencës dhe e Teknologjikë, Prishtinë, 2005, s. 194.

Tablo 3'e göre, Arnavutça ilköğretim dokuzuncu sınıfları için tarih dersi müfredatında Türkiye Cumhuriyeti tarihinin kuruluş dönemine yer verilmektedir. Bu konu, üç ders saatinde işlenmesi öngörülen "Yeni Siyasi Koşulları Bağlamında Güneydoğu Avrupa (1918-1939)" ünitesinde yer almaktadır. Çünkü Türk halkı, emperyalist devletleri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni dünya düzenine, Anadolu'nun işgal edilmesine ilk karşı gelen hareketi geliştirmekle, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yeni bir cumhuriyet devletini kurmuştur.

Bu bağlamda Kosova'da geliştirilen Boşnak ilköğretim tarih dersi müfredatında da Türk Cumhuriyeti tarihine yer ve önem verilmiştir. Konuyla ilgili Boşnakça ilköğretim tarih dersi müfredatını Tablo 4'te görebilirsiniz.

Tablo 4¹⁶

Sayı	Ünite	Öğretim İçerikler	Kazanımlar
1	1919-1939 Yılları Arasında Dünya	İslam Dünyası ve Türkiye Kurtuluş Savaşı. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilişi ve Kemal Paşa Atatürk	İslam Dünyasında özellikle Türkiye'de genel durumu ve koşulları söyleme-yazma.

Görüldüğü gibi Boşnakça'da Türkiye Cumhuriyeti tarihi bir ders saati içerisinde, daha çok kuruluş yılları dönemi vurgulanmakla, işlenmesini istemektedir.

Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bakanlığı ilköğretim için hazırlamış ve Kosova'da da Sırp topluluğu uygulamış olduğu tarih dersi müfredatı Türkiye Cumhuriyeti tarihiyle ilgili dersler işlenmesini öngörmemektedir¹⁷.

¹⁶Nastavni Plan i Program 9, Ministarstvo Obrazovanja, Nauke i Tehnologije, Prištine, 2006, s. 215.

¹⁷Nastavni Plan i Program za Osmi Razred Osnovnog Obrazovanja i Vaspitanja, Ministarstvo Obrazovanja, Nauke I Tehnološkog Razvoja, s. 138-40, <http://www.mpn.gov.ts/propisi/propis.php?id=212> 05.07.2011

4. İlköğretim Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Türk eğitim bilimcilerine göre; “ders kitapları, öğretme-öğrenme sürecinde, özellikle planlı eğitim uygulamalarında öğrencilerin neler öğreneceğini, öğretmenlerin ise neler öğreteceğini önemli ölçüde etkileyen bir kaynaktır”¹⁸. Hırvat eğitim bilimcisi Yosip Maliç (Josip Malić) ders kitaplarının tanımını verirken, “ders kitapları bir dersin müfredatına göre öğretim içeriklerin (malzemenin) bilimsel ve aşamalı sergilenen bir ders aracı, kitabıdır”¹⁹ demektedir. Vladimir Polyak (Vladimir Poljak) ise bir kitabın ders kitabı olması için dört özelliği olması gerekliliğini vurgulamaktadır:

- Diğer kitaplara kıyasen ders kitabı temel okul kitabıdır;
- Ders kitabı uygulanmakta olan ders müfredatına göre yazılmıştır;
- Ders kitabını öğrenciler eğitimde her gün kullanmaktadırlar;
- Ders kitabı didaktik bakımından şekillendirilmiştir²⁰.

Verdiğimiz ders kitabı tanımına ve özelliklerine dayanarak Kosova Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı ders kitapları hazırlatmıştır. Uygulanmakta olan tarih ders müfredatına göre Türkçe ilköğretim V. sınıflar için tarih ders kitabını Fetnan Derviş²¹, IX. sınıflar için Bedrettin Koro²², Arnavutça IX. sınıflar öğretimi için Fehmi Rexhepi²³, ve Boşnakça ilköğretim IX. sınıfları için tarih ders kitabını Hivzo Goloş, Esat Kureşepi ve Rasim Rama hazırlamışlardır²⁴.

Kosova Cumhuriyeti’nde yaşayan ve Sırpça eğitim gören ilköğretim VIII. sınıf öğrenciler tarih ders kitabını Corce Curiç ve Momçilo Pavloviç hazırlamışlardır²⁵. Ancak, Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bakanlığı hazırlamış olduğu ilköğretim tarih dersi müfredatında Türkiye

¹⁸Neşe Tertemiz-Leyla Ercan-Yücel Kayabaşı, “**Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu**”, içinde, **Ders Kitabı ve Eğitimdeki Önemi**, Editör: Leyla Küçükahmet, Nobel yayınları, Ankara, 2011, s. 34

¹⁹Yosip Malić, **Koncepcija Savremenog Udzenika, Školska Knjiga**, Zagreb, 1986, s. 7

²⁰Vladimir Poljak, **Didaktičko Oblikovanje Udzenika i Priručnika**, Školska Knjiga, Zagreb, 1980, s. 29.

²¹Fetnan Derviş, **Tarih 5**, Libri Shkollor, Prishtine, 2010, s. 1-176.

²²Bedrettin Koro, **Tarih 9**, Libri Shkollor, Prishtine, 2008, s. 1-160.

²³Fehmi Rexhepi, **Historia 9**, Libri Shkollor, Prishtinë, 2011, s. 1-192.

²⁴Hivzo Goloş-Esat Kureşepi-Rasim Rama, **Historia 9**, Libri Shkollor, Prishtine, 2013, s. 1-160.

²⁵Corce Curiç-Momçilo Pavloviç, **İstorija za Osmi Razred Osnovne Skole**, Zavod za Izdavanje Udzenika, Beograd, 2010, s. 1-191.

Cumhuriyet tarihinden dersler okutulmasını öngörmediğinden dolayı IX. sınıf tarih dersi kitap yazarları bu konuyu işlememişlerdir.

Tarih dersi müfredatına göre, Türkçe öğretimi için Fetnan Derviş hazırlamış olduğu *Tarih 5* ders kitabında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, “Türkiye Kurtuluş Savaşı” ünitesinde işlenmiştir²⁶. Ders kitabında “Türkiye Kurtuluş Savaşı” ünitesi beş başlık altında anlatılmıştır: *I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti, Savaştan Sonra Türkiye’nin Durumu, Kurtuluş Savaş İçin Siyasi Hazırlıklar, Türkiye’nin Kurtuluş Savaşı ve Türk Devrimleri*. Ders kitabı yazarı, her öğretim konusunun başlangıcında haydi düşünelim bölümünde hazırlık sorularına ve hemen sonra anahtar sözcüklere yer vermektedir. Bu bölümlerden sonra öğretim konusu, alt başlıklar altında öğretim içerikleriyle anlatılmaktadır. Her öğretim konusunun sonunda sözlük, sorular, ödevler ve okuma parçası bölümüne yer verilmektedir. Bu üniteye daha açıklık getirilmesi için yazar, 18 resim ve 3 haritaya da yer vermiştir.

Bu ders kitabı yazarı, ilköğretim tarih dersi müfredatına göre öğretim konuları başlıklarını belirttiği gibi ilk önce Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girmesi, savaştan sonra durumunu, Kurtuluş Savaşı’nın nedenlerini, hazırlıklarını, savaşlarını ve sonunda Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ve devrimlerine açıklık getirmektedir.

Ders kitabı yazarı, 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti ilan edildiğinden başka, cumhuriyetin ilk yıllarında birçok inkılaplar (kadınlara seçme ve seçilme hakkı, Türk alfabesi, soyadı kanunu, takvim, saat, ölçülerde değişmeler vb.) yapıldığına dair bilgiler vermektedir²⁷.

Arnavutça ilköğretim IX. sınıfları için Fehmi Rexhepi’nin hazırlamış olduğu *Tarih 9* ders kitabında “1918-1939 Yeni Siyasi Koşulları Bağlamında Güneydoğu Avrupa” ünitesi 3. ders konusunda açıklanmıştır. Ders kitabı yazarı, “İki Dünya Savaşı Arasında Türkiye ve Yunanistan” başlığı altında öğretim konusunu işlerken, Atatürk’ün bir resmine yer vermekten başka, konunun sözlük, tarihler, olaylar ve kanıtlar ve tartışma bölümünde öğrencilerden açıklamalar, sorulara cevaplar ve analiz yapmalarını istemektedir²⁸. Arnavutça *Tarih 9* ders kitabında, Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşı’nda İttifak bloğu tarafında savaşta

²⁶Derviş, a.g.e., s. 123-145.

²⁷Derviş, a.g.e., s. 142-144.

²⁸Rexhepi, a.g.e., s. 36-38.

bulunduğu belirtilir ve bu savaşta İtilaf güçleri tarafından yenilgiye uğrayınca Filistin, Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak ve Arabistan'ı kaybetmesinden başka Anadolu'nun da emperyalistler tarafından işgal edilmesini açıklar. Emperyalistlerin Türkiye'yi bölme planı uygulanmaya başlamasıyla, tüm Türk toplum tabakaları Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Ulusal Kurtuluş Savaşı'nı örgütleyip, yeni ve güçlü bir devlet kurmak için savaştıklarını vurgulamaktadır. Mustafa Kemal önderliğinde 29 Ekim 1923 tarihinde TBMM, Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan etti. Ders kitabı yazarı, Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde iktisadi, siyasi ve sosyal hayatı çağdaşlaştırmak için birçok reformlar uygulanmaya başlandığını da vurgulamaktadır. Bu reformlardan devlet işlerinden dinin ayrılması, Batı Avrupa gibi hukuk sistemi uygulanması, Arap alfabesi yerine yeni Türk alfabesi kabul edilmesi, kadınlara haklar tanınması, ulusal sanayi ve ekonominin gelişmesine önem verildiğini belirtilmektedir. Konunun sonunda yazar Türkiye'nin Atatürk'ün döneminde tüm devletlerle iyi ilişkiler geliştirmek için çaba harcadığını da vurgulamaktadır²⁹.

Görüldüğü gibi Arnavutça *Tarih 9* ders kitabında da Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş nedenleri ve cumhuriyetin ilk gelişme ve kalkınma dönemine yer ve önem verilmiştir.

Hivzo Goloş, Esat Kureşepi ve Rasim Rama'nın ortaklaşa Boşnakça hazırlamış oldukları *Tarih 9* kitabında Cumhuriyet Tarihi "1919-1939 Yılları Döneminde Dünya" ünitesinin beşinci "İslam Dünyası: Türkiye Kurtuluş Savaşı, Türkiye Cumhuriyeti'nin İlan Edilişi ve Kemal Paşa Atatürk" öğretim konusunda işlenmiştir. Yazarlar, konunun giriş bölümünde Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Araplar, Fransa ve İngiltere'nin işgali altına düştükleri için bağımsızlıklarını kazanamadıklarını yazmaktadırlar. Giriş bölümünden sonra Boşnakça *Tarih 9* ders kitabında Türkiye- Ulusal hareket ve bağımsız cumhuriyetin ilan edilmesi, Kemal Paşa Atatürk alt başlıklarda Türkiye'de Kurtuluş Savaşı'nın gelişimini ve cumhuriyetin 29 Ekim 1923'te ilan edilmesini açıklamaktadırlar. Yazarlar, cumhuriyetin ilanından sonra tüm hayat alanlarını kapsayan reformlar getirildiğini vurgulamaktadırlar. Bu reformlarla halifelik kaldırıldığını, devlet işlerinin dinden ayrıldığını, alfabe değişimi yapıldığını, kadınlara eşitlik ve seçme hakkı verildiğini belirtmektedirler. Bu reformlarla Türkiye'yi Avrupa devletleri biçiminde çağdaş burjuvazi-demokrasi devlet

²⁹Rexhepi, a.g.e., s. 36-37.

olarak geliştirme amacı olduğu vurgulanmaktadır. Bu konu içinde, Mustafa Kemal Atatürk'ün bir resmi verildikten başka, konunun son tartışma soruları bölümünde, dersle ilgili beş soru öğrencilere yöneltilmiştir³⁰.

Türkiye'de İstiklal Savaşı ve bunun sonucu olarak saltanatın yerine cumhuriyetin kuruluşu ile ilk gelişme yılları ve inkılapları, ister Türkiye, ister Balkan ve dünya tarihinde önemli bir yeri ve ilgi odağı olduğundan dolayı, Türkçe ilköğretim V. Arnavutça ve Boşnakça IX. sınıflarda tarih ders müfredatı ve ders kitaplarında yer ve önem verilmiştir.

İlkokulların IX. sınıfları için Bedrettin Koro tarafından hazırlanmış olan *Tarih 9* ders kitabında Türkiye Cumhuriyeti tarihi iki ünite: “1919-1945 Yılları Döneminde Türkiye”³¹ ve “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türkiye ve Türk Dünyası”nda işlenmiştir³². “1919-1945 Yılları Döneminde Türkiye” ünitesi: *Kurtuluş Savaşı Öncesi Osmanlı Devleti'nin Durumu, Kurtuluş Savaşı – Siyasi Hazırlıklar Dönemi, Kurtuluş Savaşı – Savaş Dönemi, Türk İnkılapları ve Türkiye’de Siyasi Gelişmeler, İki Dünya Savaşı Döneminde Ekonomi, Toplumsal, Eğitim ve Kültür’de Gelişmeler* öğretim konularından oluşmaktadır. “İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türkiye ve Türk Dünyası” ünitesi ise: *İkinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Türkiye, XX. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye’nin Gelişmesi ve XX. Yüzyılda Türk Dünyası* adlı 3 öğretim konusunda işlenmektedir. Ders kitabı yazarı, ünitelerin başlangıç bölümünde hazırlık çalışmalarına ve son bölümde ise sözlük bölümünden başka değerlendirme çalışmalarına yer vermiştir. Her öğretim konusu alt başlıklar, 6 harita ve 15 resim aracılığıyla açıklanmıştır.

Türkçe *Tarih 9* ders kitabı yazarı Bedrettin Koro, Türkiye Cumhuriyeti tarihiyle ilgili birinci ünitenin ilk üç öğretim konusunda Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti'nin durumunu, Kurtuluş Savaşı için siyasi hazırlıklardan sonra yurdun düşmandan kurtuluşu için millî mücadeleleri açıklamıştır. Birinci ünitenin *Türk İnkılapları ve Türkiye’de Siyasi Gelişmeler* adlı dördüncü öğretim konusunda, 29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyetin ilanından başka, yeni medeni kanunun getirilmesi, laiklik, harf, giyim inkılaplarına ve soyadı kanunu çıkarılmasına açıklık getirmiştir. Bu öğretim konusunda Türkiye’de çok partili sisteme geçme girişimi yapılmasına karşın tek parti sistemin uygulandığı açıklanmıştır. Bu ünitenin

³⁰Goloş, Kureşepi ve Rama, a.g.e., s. 16-18.

³¹Koro, a.g.e., s. 27-46.

³²Koro, a.g.e., s.127-139.

beşinci öğretim konusunda, Osmanlı Devleti'ne kıyasla Türkiye Cumhuriyeti'nin iki dünya savaşı arasındaki dönemde ekonomide, toplumda, eğitim ve kültürde nasıl gelişmeler yapıldığına dair bilgiler verilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye ve Türk Dünyası adlı ünitenin ilk iki öğretim konusu 1945-2000 yıllarında Türkiye'de siyasi, ekonomi ve kültür gelişmelere ayrılmıştır. Bu ünitenin birinci öğretim konusunda, Türkiye'nin çok partili sisteme geçişi, 1960 yılında, *27 Mayıs Hareketi* alt başlığı altında Türk Silahlı kuvvetlerin hükümete müdahale etmesine yer verilmektedir. Ders kitabında, 27 Mayıs Hareketi Türkiye Cumhuriyeti'nin çağdaş tarihinde Türk Silahlı Kuvvetlerinin ilk müdahalesidir denilmektedir. İkinci öğretim konusunun Siyasi Gelişmeler alt başlığında 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 yıllarındaki askerî müdahalelerine açıklık getirilmiştir. Türk Silahlı Kuvvetlerinin bu darbesiyle 12 Mart askerî muhtırası ile sadece hükümet iş başından uzaklaştırılmış, 12 Eylül 1980 askerî darbesiyle ise hükümete el konularak meclis ve siyasi partilerin kapatılması anlatılmıştır. Bu öğretim konusunun devamında özellikle XX. yüzyılın seksenli yıllarından bugüne dek ekonomi, toplumsal ve kültür gelişmeler vurgulanmıştır.

Görüldüğü gibi Türkçe *Tarih 9* ders kitabında, müfredat gereğince XX. yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'ne daha çok yer ve önem verilmiştir. tarih dersi müfredatı ve ders kitabı aracılığıyla Türkçe öğrenim gören öğrenciler kendi ana ülkesi saydıkları Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nden bilgiler edinmesine ve ana ülke sevgisini pekiştirilmesine çalışılmaktadır.

SONUÇ

XXI. yüzyılın başlangıcında Kosova EBTB her üç dilde (Arnavutça, Türkçe ve Boşnakça) hazırlanmış olduğu ilköğretim tarih dersi müfredatında ve buna bağlı yayınlanmış olan ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, ilk gelişme yıllarında çağdaş bir devlet geliştirmek için yapılan inkılaplara ve bu gelişmede Atatürk'ün rolü ve önemine yer verilmiştir.

Türkiye Kurtuluş Savaşı, yalnız Türkiye tarihi için değil, Balkan ve Dünya tarihi için de önemlidir. Türkler İstiklal Savaşı'yla I. Dünya Savaşı'ndan sonra Versay Barış sistemiyle kurulan yeni dünya düzenine karşı gelip, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde yeni modern Türkiye Cumhuriyeti devletini kurmuşlardır. Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin bu özelliğinden ve Kosova halkının Türk halkıyla uzun bir tarihî birlikliği nedeniyle Arnavutça ve Boşnakça ilköğretim tarih dersi müfredatında ve ders kitaplarında cumhuriyet tarihinin kuruluşu ve ilk yıllardaki gelişmelerine yeterince yer verilmiştir.

Kosova'da Sırpça eğitim-öğretim yapılan ilköğretim okullarında Sırbistan Eğitim, Bilim ve Teknoloji Geliştirme Bakanlığınca hazırlanmış olan Tarih dersi müfredatında dolayısıyla Tarih ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti tarihine yer verilmemiştir. Bu farklılık da Kosova'da paralel eğitim sistemin ortadan kaldırılması gerekliliğinin nedenlerinden biridir.

Kosova'da ana dili Türkçe olan öğrencilerin ilköğretim okullarında Tarih dersi müfredatı ve ders kitaplarında, diğer öğretim dillerine kıyasen, daha çok yer ve önem verilmiştir. Türkçe eğitim-öğretim gören öğrencilere Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve ilk yıllarda gelişmeler hakkındaki bilgilerden başka XX. yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti'nin tüm siyasi, toplumsal, ekonomik ve kültürel gelişmeleri hakkında bilgiler sergilenmektedir. İlköğretim tarih dersi müfredatı ve ders kitaplarıyla Kosova Türklerinin genç nesillerinde diğerlerinden başka:

- Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen Türk İnkılabı'nın tarihî anlamının ve öneminin kavranılmasına,

- Türk Millî Mücadelesi ve İnkılabı'nın, millî ve milletler arası özelliklerini kavratarak, başka milletlerce de örnek olduğunu fark etmesine,

- Atatürk ilke ve inkılaplarının Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmesindeki yerini kavratarak öğrencilerin laik, demokratik, ulusal ve çağdaş değerleri yaşatmaya istekli olmasına,

- İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de meydana gelen siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik gelişmeleri fark etmesine,
- Kendi kültür değerlerine bağlı kalarak farklı kültürlerle etkileşimde bulunabilmelerini sağlanmasına çalışılmaktadır.

Müfredat ve ders kitapları bir süreçtir. Bundan dolayı devamlı geliştirilip zenginleştirilmelidir. İlk önce Kosova'da Sırpça yapılan ilköğretim okullarının tarih dersi müfredatı ve ders kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti tarihine yer verilmesi gerekmektedir.

Kosova'da Arnavutça ve Boşnakça hazırlanan tarih dersi müfredatı ve ders kitaplarında XX. yüzyılın ikinci yarısındaki Türkiye Cumhuriyeti tarihine yer verilmesi gerekir.

XX. yüzyıldaki Türkiye Cumhuriyeti tarihi işlenirken göze ve kulağa hitap eden öğretim araçları: Tarihî tablolar, resimler, haritalar, kaset, film, film şeridi, slaytlar, DVD, CD romlar ve başka T.C. MEB aracılığı ile özellikle Türkçe öğrenim yapılan 11 ilköğretim okul ihtiyaçları için temin edilmelidir.

Kosova Türklerinin ana ülkeye olan sevgisini pekiştirmek, Arnavut, Boşnak ve diğer toplulukların genç nesillerinde Türkiye Cumhuriyeti dostu, hayranı yetiştirmek amacıyla periyodik müzelere gezi düzenlemek ve bu döneme ait kitaplarla okul kütüphaneleri donatmak gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Agencia e Statistikave të Kosovës, “Regjistrimi i Popullsisë, Ekonomive Familjare dhe Banesave në Kosovë 2011 – Rezultatet Përfundimtare Të Dhëmat Kryesore, s. 60”. <http://esk.rks-gov.net/rekos/1/repository/flipbook/1/Te%20dhenat%20Kryesore-Alb/> Erişim: 14.11.2012.

CURİÇ, Corce-PAVLOVIÇ, Momçilo, **İstoriја za Osmi Razred Osnovne Skole**, Zavod za Izdavanje Udzbenika, Beograd, 2010.

DERVIŞ, Fetnan, **Tarih 5**, Libri Shkollor, Prishtine, 2010.

Genel Kapsamlı Kosova Statüsü Anlaşma Önergesi, 2 Şubat 1997, <http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-8304/genel-kapsamli-kosova-statusu-anlasma-onergesi.html>.

GOLOŞ, Hivzo-KUREŞEPİ, Esat-RAMA, Rasim, **Historia 9**, Libri Shkollor, Priştine, 2013.

KORO, Bedrettin, **Tarih 9**, Libri Shkollor, Priştine, 2008.

Kosova Cumhuriyeti Belediyelerinde Eğitim Yasası (Sayı 03/L-068), 2008,

http://www.masht-gov.net/advCms/documents/9.LIGJI_I_ARSIMIT_Ne_KOMUNA2008_03_L068_al_ars.e_kom.pdf.

Kosova Cumhuriyeti Üniversite Öncesi Eğitim Yasası (Sayı 04/L-032) 2011,

http://www.masht-gov.net/advCms/documents/1_Ligji_per_arsimin_Parauniversitar.pdf.

Kosova İlk ve Orta Eğitim Yasası, No. 2002/2, Priştine, 2004.

Kosova’da 2012/13 Eğitim İstatistikleri, Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Priştine, 2013.

MALÍĆ, Yosip, **Koncepcija Savremenog Udzbenika, Školska Knjiga**, Zagreb, 1986.

Nastavnı Plan i Program za Osmi Razred Osnovnog Obrazovanjaj Vaspitanja Ministarstvo Obrazovanja, Nauke I Tehnološkog Razvoja, s. 138-140, <http://www.mpn.gov.ts/propisi/propis.php?id=212> 05.07.2011.

Nastavni Plan i Program 9, Ministarstvo Obrazovanja, Nauke i Tehnologije, Prištine, 2006.

Öğretim Plan ve Programı 9, EBTB, Prištine, 2005.

Öğretim Plan ve Programı 5, EBTB, Prištine, 2006.

Plani dhe Programi Mësimor 9, Ministria e Arsinit e Shkencës dhe e Teknologjikë, Prishtinë, 2005.

POLJAK, Vladimir, **Didaktičko Oblikovanje Udzbenika i Priručnika**, Školska Knjiga, Zagreb, 1980.

REXHEPI, Fehmi, **Historia 9**, Libri Shkollor, Prishtinë, 2011.

TERTEMİZ, Neşe&Ercan-KAYABAŞI, Leyla&Yücel, “Konu Alanı Ders Kitabı İnceleme Kılavuzu”, içinde, **Ders Kitabı ve Eğitimdeki Önemi**, Editör: Leyla Küçükahmet, Nobel yayınları, Ankara, 2011.

Üniversite Öncesi Eğitimi 2012/13 İstatistik Bilgileri, Kosova Cumhuriyeti Eğitim, Bilim ve Teknoloji Bakanlığı, Prištine, 2013.

Yeni Kosova Müfredat Çerçevesi, Kosova Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Prištine, 2001.

BULGARİSTAN TÜRK MUALLİMLER BİRLİĞİ'NİN (1906 - 1934) MEMLEKETE ATATÜRKÇÜ EĞİTİM SİSTEMİNİ KURMA ÇALIŞMALARI

İsmail CAMBAZOV*

ÖZET

Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra toplanan Berlin Konferansı, yeni kurulan Bulgaristan topraklarında kalan bir milyon Türkün kişisel ve kolektif haklarını teminat altına almıştır. Bu durumdan istifade eden yerli Türk aydınları, kendi varlıklarını korumak, Türklük bilincini geliştirip kuvvetlendirmek için büyük çabalar harcadılar. Bulgaristan'ın Deliorman, Dobruca, Tuzluk, Rodoplar gibi Türklerin kalabalık yaşadıkları bölgelerde camii kurulları, okul encümenlikleri, okuma evleri, hayır dernekleri, gençlik, kadın teşkilatları, spor takımları kuruldu. Türk Muallimler Birliği Bulgaristan Türklerinin eğitim ve kültürüne hizmeti bakımından adı geçen teşkilatların başında gelir.

1906 yılında Şumnu'da "Muallimin İslâmiye Cemiyeti İttihadı" adı altında kurulan, 1928 yılında "Türk Muallimler Birliği" adını alan bu ulusal eğitim cemiyetinin Türklük adına çok yönlü çalışmaları iki aşamada ele alınıp incelenebilir:

"Türk Muallimler Birliği"nin birinci aşama (1906-1928) çalışmaları Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılıp öksüz bırakılan Bulgaristan Türklerininbenliğini, kimliğini korumada en büyük amil olan eğitim ve kültür sistemini çağdaştırmak, modernleştirerek yaygınlaştırmak çabaları içinde geçmiştir.

Bu çabalar ikinci aşamada da (1928-1934) devam etmelerine rağmen, Türk Muallimler Birliği, Ankara'da cumhuriyetin ilân edilmesinden sonra büyük önderin eğitim alanında yaptığı bütün devrimleri Bulgaristan'a taşımış, memleketin en ücra köşelerindeki okulların içine sokarak Atatürk lambaları asmıştır. Bu lambaların gazı yeni Türk Alfabesi olmuştur. 1934 yılında kapatılmasına sebep olan bu harf meselesi Türk Muallimler Birliği'nin ikinci dönem çalışmalarının merkezini oluşturmaktadır. Benim esas konum da işte bu meseledir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Bulgaristan, Türk Muallimler Birliği.

*Dr., Sofya, Sofya Yüksek İslam Enstitüsü, Bulgaristan, ismailcambazov@abv.bg.

"STRUGGLE OF THE "TURKISH UNION OF TEACHERS" IN BULGARIA ON THE IMPLEMENTATION OF ATATÜRK'S EDUCATIONAL SYSTEM IN THE COUNTRY"

ABSTRACT

The Congress of Berlin, which was held after the Russo-Turkish War (1878), guaranteed individual and collective rights and freedoms of about one million Turks who remained within the territory of the newly-created Bulgarian principality. The local Turkish intelligentsia, taking advantage of this situation, has created numerous organizations, companies, community centers, cultural centers, sports clubs, Muslim religious communities, and school boards, charitable foundations to preserve and protect the national spirit among the local Muslim population, to elevate its educational and cultural level. Established in such situation, the "Turkish Union of Teachers" played a particularly important role in the preservation and development of the Turkish national spirit and culture in Bulgaria.

"Turkish Union of Teachers" was created in 1906 in Shumen under the name "Association of Muslim Teachers". In 1928 it was renamed to "Union of Turkish Teachers". The activity of this Turkish educational organization can be considered in two phases: 1906-1928, 1928-1934.

In the first period (1906-1928) Turkish Union of Teachers dealt with updating and modernizing the primitive enlightenment among the local Turkish population, by the promotion of school and educational work among young people.

These problems, without being dropped from the agenda, were displaced during the second period (1928-1934) by the struggle for the introduction of the Latin alphabet in the Turkish private schools in Bulgaria. "Turkish Union of Teachers" put a lot of effort to introduce the Kemalist educational system in Bulgaria as well, the basis of which then was the introduction of the new alphabet in the most remote, isolated Balkan schools.

In my statement I recount this very uncompromising struggle of the "Turkish Union of Teachers" which led to its closure by the Bulgarian authorities in 1934.

Key Words: Atatürk, Bulgaria, Turkish Union of Teachers.

TÜRK RUHUNUN ŞAHLANIŞI

Geçen asrın 20'li yılları Bulgaristan Türkleri, hele de aydınları arasında büyük ideolojik tartışmalarla geçti. Kendisini daima Anadolu Türkünün kopmaz bir parçası bilen Bulgaristan Türkleri Mustafa Kemal Atatürk'ün yönettiği millî kurtuluş hareketini büyük bir sempati ve ümitle desteklediler ve başarısı için ellerinden geleni yaptılar. Cumhuriyetin ilanından sonra Atatürk'ün giriştiği çeşitli devrimleri hemen kendi hayatlarında da uygulamaya başladılar. Ancak bir havuç yarı cahil hacı hoca takımı, sultancıların telkini ile Mustafa Kemal Atatürk'ü “din düşmanı”, “büyük şeytan” Türkiye Cumhuriyeti'ni “darul-harb” ilan ettiler, Kemalizm'e inananların dinden çıktıklarını, Türkiye'ye gidenin kâfir olacağını ilan ettiler.

Bu zemin üzerinde gelişen Kemalizm-anti-Kemalizm tartışmasında, Bulgaristan'ın ilerici aydınlarını kendi saflarında birleştiren “Türk Muallimler Birliği” memlekette hemen Latin alfabesine geçip çağdaş, Kemalist bir eğitim sistemi kurulmasında çözümleyici rol oynadı. 1906 yılında Şumnu'da kurulan 1928 yılına kadar düzenlediği 19. kongrede Bulgaristan'da Türk eğitim sistemini yaygınlaştırıp çağdaşlaştırmak için çok isabetli kararlar alan ve uygulayan “Türk Muallimler Birliği” Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk eğitiminde yaptığı köklü reformları hemen aynıyle Bulgaristan'da uygulamak için büyük çabalar harcamıştır. Örneğin teşkilatın 1928 yılında Lom kasabasında düzenlediği 19. kongresinde (16 Temmuz 1928) Türkiye'de yeni yazıya geçilir geçilmez, Bulgaristan Türk okullarında da yeni Türk harfleriyle öğretime başlanmasına karar vermiş ve bunu yayınladığı 3/32 numaralı tamimi ile halka açıklamıştır.¹Bulgaristan Türkleri büyük Atatürk'ün harf devrimini okadar büyük sevinçle karşılamışlardır ki, hatta “Türkiye'de harf devriminden önce, 13 Ekim 1928 günü yeni harflerle, ilk gazete Yanbolu'da çıkmıştır. Bu gazetenin adı da “Yenilik” idi. Birinci sayısında yeni harflerin karşısına eski harfleri koyarak ilk tanıtımayı yapmıştır.²

¹**Deliorman Gazetesi**, S 204, 14.11.1928.

²İsmail Cambazov, “Bulgaristan Türk Basını Tarihinde Yeni Işık”, **Nova Svetlina.. Gazetesi**, İstanbul, 2011, s. 40.

“Türk Muallimler Birliği”nin Bulgaristan’da Kemalist eğitim sistemini uygulayıp yaygınlaştırma çalışmaları tam 6 yıl devam etmiş, 1934 yılında kapatılıncaya kadar bol meyveler vermiştir. Eski Nüvvab öğretmenlerinden Süleyman Sırrı³, Osman Keskiöglü⁴, soydaş diplomat Bilal Şimşir, soydaş Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu⁵, Türkiye’de çıkardıkları değerli kitaplarda Bulgaristan Türk Muallimler Birliği’nin memlekette Atatürkçü eğitim sisteminin uygulanıp yerleştirilmesi için yaptığı çalışmaları minnettarlık ve hayranlıkla anlattılar.

Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu Bulgaristan “Türk Muallimler Birliği”nin 100. yıldönümü münasebetiyle 2006 yılında İstanbul’da yayınladığı özel kitapta⁶, büyük hayranlık duyduğu bu çalışmaları tüm ayrıntılarıyla anlatır.

Türk Muallimler Birliği Yönetim Kurulu Lom Kongresi’nin kararlarını hemen uygulamak için azimli bir çalışmaya başlar. 1928-1929 ders yılında yeni harflerle öğretime geçebilmek için baştan bu dersleri verecek olan hocaları hazırlama ihtiyacı duyulur. Herşeyden önce kurslar açılarak hocalara yeni harfleri öğretmek icabeder. Bunun da en kısa yolu öğretmenlere kurs açmaktır. Bu kurslar 15 Eylül 1928’den başlayarak 30 Eylül 1928 tarihine kadar tamamlanması hususunda bütün Bulgaristan Türk Muallimler hafzalarına (şubelerine) 12 Eylül 1928 tarihli 7 numaralı tamim göndermiştir.⁷ Bu genelgeye uyularak Razgrad, Şumnu, Varna, Pravadi, Vidin ve diğer kasabalarda öğretmen kursları açılmıştır.⁸ Türk öğretmenlerine yeni yazı kursları vermek üzere geçici bir süre için Türkiye’den öğretmen istenmiştir.⁹Birkaç Bulgaristanlı Türk öğretmen

³Süleyman Sırrı (Tokay), “Bulgaristan’da Türk Öğretmeni”, **Anayurt**, S 20, 1.12.1954, Ba.

⁴Osman Keskiöglü, **Bulgaristan’da Türkler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 642, Ankara, 1985.

⁵Bilal N. Şimşir, **Bulgaristan Türkleri**, Bilgi Yayınevi, 2. Basım, Ankara, Mart 2009.

⁶Hüseyin Memişoğlu, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, Ankara; **Bulgaristan’da Türk İslam Kültürü ve Sanatı, Tarih Araştırma Serisi III**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007; **Bulgaristan’da Türk Muallimler Birliği**, Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 2006.

⁷**Rehber**, S 36, 22.09.1928.

⁸**Rehber**, S 38, 6.10.1928 s. 48, 15.12.1928, s. 84, 24.08.1929; **Savaş Gazetesi**, S 2, 19.01.1929.

⁹**Cumhuriyet** (İstanbul), 27.09.1929.

Edirne'ye kursa göndenderilmiştir.¹⁰Bunlara dönüşte Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinde yeni yazı kursları açtırılmış ve öteki öğretmenlere yeni yazı kursları verdirilmiştir. Öğretmenler çok kısa bir zamanda yeni yazıyı öğrenip çocuklara yeni yazıyı öğretebilecek duruma gelmişlerdir. Türkiye'den kitap getirme olanağı bulunmadığından ders kitaplarının Bulgaristan'da basılıp hazırlanması da kararlaştırılmıştır. Türk Muallimler Birliği, yeni harflerle ders kitapları hazırlamak ve 1928 ders yılına kadar yetiştirmek üzere öğretmenlere görev vermiştir. Bu görev doğrultusunda Filibe'li öğretmenlerden Ahmet Şükrü Bey, yeni harflerle "Bulgaristan Türk mekteplerine mahsus" ilk Türk Alfabetini hazırlamış ve 1928 yılı Eylül ayında Hasköy'de (Haskovo'da) "Çikago" basımevinde bastırılmıştır.¹¹ Kitabın önsözünde şu cümlelere yer verilmiştir: "Bulgaristan Türk Muallimler Birliği yeni yazının mekteplerimizde kabulüne karar verdiği zaman, bittabi benim gibi diğer meslektaşlar da memnun olmuşlardır. Bu ulvî teşebbüsün Bulgaristan (Türk) mektepleri için pek faydalı olacağını düşünerek fazla söz söylemeyi zait addederim.

İşte bu maksatlardır ki "Türk Alfabetini" tertip ettim. Bunda takip ettiğim usûl bilhassa çocuğun yeni yazıya pek kolay alışabilmesidir. Eski imlâdaki müşkülâtı nazar-ı itibara alırsak, bunun ne kadar kolay olduğu derhal anlaşılır. Elde kâfi derecede levazımın bulunmayışı ve vaktin adem-i müsaadesine binaen kitapta görülecek hatalardan dolayı mazur görülmemi rica ve bununla Bulgaristan (Türk) maarifine yardım ettiğimi hissedersen benim için ne mutlu".¹² Kitap, yokluklar içinde hazırlanmış olmakla birlikte başarılı olmuştur. Türk harfleri tek tek, kısa okuma parçalarıyla öğrenciye tanıtılmıştır. Yalnız (ş) ve (ğ) harfleri bulunamamıştır. Bu nedenle (s) harfinin altına bir virgöl, ya da ters som işareti konarak (ş) yapılmış: (g) harfinin üzerine de bir yatık tırnak-ışareti konularak (ğ) yapılmıştır. Böylece kısa zamanda, yokluklar içinde ve yeni ders yılı başlamadan önce hazırlanan Bulgaristan Türk okulları için 48 sayfalık resimli bir alfabe kitabı yetiştirilmiştir.¹³ Türk Muallimler Birliği 1928-1929 ders yılı başından

¹⁰ **Bulgaristan Türkleri**, Ankara, 1986.

¹¹ **Rehber**, S 39, 13.10.1928.

¹² A. Şükrü, **Türk Alfabeti, Bulgaristan Türk Mekteplerine Mahsustur**, Birinci Tabı Hasköy, Bulgaristan, "Çikago" matbaası, 1928.

¹³ Kendi girişümüyle bu kitabı hazırlayıp bastırılmış olan öğretmen Ahmet Şükrü Bey'e sonradan Türkiye'den 200 lira para yardımı yapılmıştır.

itibaren bu alfabe kitabı ile Türk okullarında, özellikle kasaba okullarında, öğretime başlamıştır. Yani Türkiye'deki okullarla birlikte Bulgaristan'daki Türk okulları da yeni yazıya geçmişlerdir. Filibe Konsolosu, *"Bulgaristan Türk Muallimler Cemiyeti, bu sene (1928 senesi) mekteplerin kuşadında mezkûr hurufatla (yeni Türk harfleriyle) tedrisata başlamıştır"* raporunu büyük bir memnuniyetle Ankara'ya sunmuştur.¹⁴ 1929-30 ders yılında yeni harflerle öğretimin daha iyi ve yaygın bir şekilde uygulanması hedef alınarak daha yoğun çalışmalara devam edilmiştir. Bu konu 3 Ağustos 1929 tarihinde Şumnu'da toplanan Türk Muallimler Birliği'nin XX. kongresinde görüşülmüş ve gereken tedbir alınmıştır. Kongre, iptidaiye ve rüştiye Türk mekteplerine mahsus yazılan kitapların yeni harflerle yayınlanmasını ve basılacak olan mektep kitaplarının Muallimler Birliği Merkezi'nden tasvip olunmasını kararlaştırmıştır.¹⁵ Muallimler Birliği, mensubu bulunan havzalara (şubelere) 18 Ekim 1929 tarihli (3 numaralı) genelge göndererek yeni ders yılında tüm Türk okullarında öğretimin yeni harflerle yapılması mecburiyetini ortaya koymuştur. Genelgede şöyle denmektedir: *"...Dünyanın hangi noktasında olursa olsun Türk, Türk camiasından ayrılmamak, dilini, milliyetini kaybetmemek için, bunların yegâne râbitası, vasıtası olan yazısını birleştirmek mecburiyetindedir... Biz Bulgaristan Türkleri, bütün dünya Türklerine nispetle bir ekalliyet (azınlık) teşkil ettiğimizden, dilimizi kaybetmemek istersek- ister istemez o büyük ekseriyete tabi olmaya mecburuz. Bunun için bu ders yılında her bir Türk mektebinde lisanımızın mutlaka yeni yazı ile tedris olunması milli menfaatimiz iktiza'sıuadır (yararınadır)."*¹⁶ Genelgede, özellikle yeni ders yılı için muallimlerin daha iyi hazırlanması ve yeni harflerle okul kitapları tedarik edilmesine büyük önem verilmiştir. Bulgaristan Türk okullarında 1929-30 ders yılında hemen hemen tam olarak yeni Türk harfleriyle öğretime geçilmiştir. Böylece 1928 yılında başlayan yeni alfabe uygulaması 1930 yılında yeni yazı taraftarlarının zaferi ile sonuçlanmıştır. Türk Muallimler Birliği'nin ve Sofya'daki Türkiye Büyükelçiliği'nin ortak çabaları sonunda Bulgar Milli Eğitim Bakanlığı 1930 yılından itibaren Türk azınlık okullarında yeni Türk yazısıyla eğitim ve öğretim zorunluluğu getirmiştir.¹⁷ Eski yazı bundan böyle yalnız Kur'an ve

¹⁴Bilâl N. Şimşir, **a.g.e.**, s. 131.

¹⁵**Rehber**, S 82, 10.08.1929.

¹⁶**Rehber**, S 96, 16.10.1929.

¹⁷**Deliorman**, 14.09.1930.

din bilgisi derslerinde gösterilecek, geri kalan bütün dersler yeni Türk yazısıyla öğretilecekti. Bu gelişmeleri dikkate alan Türk Muallimler Birliği, Ağustos 1933 yılında Rusçuk'ta toplanan XXIII. kongresinde yeni harflerle kitap tedariki meselesini görüşmüş ve bununla ilgili önemli kararlar almıştır.¹⁸Bu kararlar doğrultusunda Türk öğretmenleri yeni yeni kitaplar hazırlamışlar ve bunlar Sofya'da "Ümit". Filibe'de "Tefeyyüz" ve "Zerafet", Şumnu'da "Terakki" basımevlerinde yayınlanmışlardır.

MİLLÎ HALK MEKTEPLERİ AÇILIYOR

Okullarda yeni yazıya geçilirken Türkiye'deki "Millet Mektebi" uygulamasından da esinlenerek hiç okuma yazma bilmeyen, ya da eski yazıyla okuma yazma bilen kimselere yeni harfleri öğretmek üzere Türk Muallimler Birliği'nin öncülüğünde yeni yazı kursları (gece kursları) açılmıştır. Bu kursların da Bulgaristan Türklerinin yaşadıkları hemen her bölgeye yayıldığı anlaşılmaktadır. Yalnız Bulgaristan'da "Millet Mektebi" yerine "Milli Halk Mektebi", "Halk Dersanesi", "Alfabe Kursu". "Yeni Harfler Kursu" gibi deyimler kullanılmıştır. Ayrıca bu kursların daha verimli çalışmalarını için merkezi Razgrad şehri olmak üzere Türk bölgelerinde "Öğreticiler Dernekleri" kurulmuştur.¹⁹ Muallimler Birliği'nin öncülüğünde açılan yeni yazı kurslarına, kadın, erkek, genç, yaşlı çok sayıda soydaş katılmıştır. Pravadı'dan gönderilen ve "Rehber" gazetesinde yayınlanan bir yazıda şöyle denmektedir: "Yeni harfler için muallimlerimizin fedakârane çalışmaları çok iyi neticeler verdi. Açılan gece kurslarına 250'yi mütecevaz 15 yaşından 70 yaşına kadar herkes devam ederek yeni yazımızı öğrendiler. Kadınlara açılan kursa-iki sınıf olmak üzere 100'e yakın hanım devam etmektedir."²⁰ "Deliorman", "Rehber", "Halk Sesi" ve diğer gazetelerin sayfaları bu gibi pekçok haberlerle doludur. Yani Bulgaristan'da da Türkiye'dekine benzer bir yeni yazı seferberliği başlatılmıştır. Türk Muallimler Birliği bunun öncülüğünü yapmıştır. Yerli Türk basını da bu coşkuyu beslemiş, yeni yazı seferberliğini sürekli özendirmiştir. Hatta Yeni Türk harflerinin bayraktarlığını yapmaya başlayan "Deliorman" gazetesi

¹⁸Halk sesi, S 56, 27.08.1933.

¹⁹Rehber, S 41, 27.10.1928, S 42, 3.11.1928, S 43.

²⁰Rehber, S 64, 6.04.1929.

sayfalarında “İnkılâp Haberleri” başlıklı bir köşe ayırmış ve yeni yazı kurslarıyla ilgili sürekli haberler, fotoğraflar yayınlamıştır.²¹ "Rehber" gazetesi ise, yeni yazıyı Türk gençlerine benimsetmek amacıyla 8 Eylül 1928 tarihli 34'üncü sayısından itibaren gramer ve suret-i telâffuz ve tahrir dair haberler ve yeni harf numunelerini neşretmeğe ve tanıtmaya başlamıştır.²² Diğer Türk gazeteleri de bu gibi faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda Bulgaristan Türk basını da yeni Türk harflerini benimsemiştir. Gazetelerin bir kısmı büsbütün yeni harflerle, bir kısmı da yarı yeni ve yarı Arap harfleriyle çıkmaya başlamışlardır. Ayrıca yeni yazıyı öğrenmek isteyenler için Eski Zağaralı Türk Öğretmeni Ahmet Sedi tarafından "Alfabe ve ilk Kıraat", Zıştovili Öğretmen İsmail Sabri tarafından "Gece Mekteplerine Alfabe" ve "Gazi'nin Terceme-i Hali" gibi kitaplar yayınlanmıştır.²³ Böylece Bulgaristan Türk halkına ve gençlere yeni yazıyı benimsetmeye ve öğretmeye çalışılmıştır. Ancak tutucu güçler Latin harfleriyle yapılan Türk eğitime karşı cephe almışlardır. Bilhassa 1928 yılında Bulgaristan Başmüftülüğü'nün başına Naip sıfatı ile Hüseyin Hüsni Efendi (1882-1840) adlı pek tutucu bir mollanın getirilmesi işi daha da zorlaştırmıştır. Onlar Ekim 1933 tarihinde Maarif nazırına gönderdikleri bir "Açık arz-i hal" (dilekçe) ile Türk-Müslüman mekteplerinde tedrisatın dinî (Arap) harflerle yapılmasını ve din derslerin saatlerinin artırılmasını, din muallimlerinin müftülükler tarafından tayin edilmesini ve din dersleri üzerinde hak ve yetkilerinin artırılmasını, din derslerine dair telif edilecek kitapların Başmüftülükçe tetkik ve tasdik edilmesini talep ve istirham etmişlerdir.²⁴ Ayrıca 1906 yılından beri çalışmalarını sürdüren Bulgaristan Türk Muallimler Birliği'nin faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı da Maarif Nazırı'na iletmişlerdir. Bu konuda şikâyetlerini şöyle dile getirmişlerdir: "Bir takım muallimler Türkiye inkılap prensiplerini aynen kabul ve taklide başlamakla beraber birkaç seneden beri Müslüman mekteplerinde Türkiye'nin laik maarif programını tatbik girişmek istedikleri kemal-i tesirle meşhudemızdır. Bundan başka bu açık göz muallimler aralarında yapmış oldukları bir mesleki cemiyet vasıtasıyla gayelerine vasıl olmaktan bir an hâli (boş) kalmıyorlar. Geçen Ağustos'un 25'inde (1933)

²¹ Deliorman, 3.01.1930.

²² Rehber, S 34, 08.09.1928.

²³ Deliorman, 3.01.1930.

²⁴ Medeniyet, S 6,16.10.1933.

Ruşçuk'ta akdetmiş oldukları kongrede gayet mühim birtakım kararlar almışlardır. Bu kararlar mahiyet ve netice itibariyle Müslüman tebaa üzerinde pek mühim tesirler ika' edeceği cihetiyle bu açık arz-i halın (dilekçenin) yazılmasına saik olmuştur.²⁵Hatta tutucu çevreler Türk Muallimler Birliği'ni parçalamaya ve ayrı İslam Muallimler Cemiyeti kurmayı da denemişlerdir. Bu faaliyetlerini gerçekleştiremeyince Başmüftü Hüseyin Hüsnü Efendi Kasım 1933 tarihinde Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına gönderdiği mektupla şehirlerde bulunan Türklerin büyük kısmının, bilhassa gençlerin, öğretmenlerin, Türkiye'deki reformları benimsediklerini, hemen hemen bütün kent ve bazı köylerde cemaati İslamiyelerin ve okul encümenlerinin devrimcilerin eline geçtiğini, müftülerin bazıları, şeriye kâtiplerinin tümünün "*Kemalist*" reformların uygulayıcısı olduklarını bildirmiş ve bunlara karşı ciddi önlemlerin alınmasını talep etmiştir.²⁶ Ayrıca Başmüftü tehlikeli "*Kemalistler*" olarak nitelendirdiği Rusçuk, Varna, Eskicuma, Şumnu, Filibe, Pravadı, Eğridere, Kırcaali, Kazanlık şehir okulları ile Filibe ilçesine bağlı Ustina ve Kuklen Türk köy okullarında öğretmen ve okul müdürü görevlerinde bulunan 17 kişilik bir listeyi Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığına sunmuş ve bunların görevlerine son verilmesini istemiştir.²⁷

Dışişleri ve Mezhepler Bakanlığı Türkiye'de uygulanan reformların "Bulgaristan Türkleri" üzerinde etkilerini araştırmak için Vladimir T. Hindalov isminde özel bir temsilcisini görevlendirmiştir.²⁸Sunulan raporla ilgili alınacak tedbirler için Başbakan N. Muşanov değişik bakanlıkların temsilcilerinden oluşan özel bir komisyon oluşturmuş ve bu komisyon tarafından hazırlanan raporda alınması gereken tedbirler hükümete sunulmuştur.²⁹Alınan tedbirlerden ilki Türk Muallimler Birliği'nin kapatılması ve faaliyetine son verilmesi kararının uygulanması olmuştur. Çeyrek yüzyılı aşkın bir dönem büyük ve yararlı hizmetler vermiş olan Türk Muallimler Birliği'nin 1934 yılında kapatılması, birçok aydın öğretmeni görevden uzaklaştırılması, Türk eğitimine vurulan en büyük darbe olmuştur.

²⁵ *Medeniyet*, S 6, 16.10.1933.

²⁶ Cengiz Hakov, "İki Dünya Savaşı Arasında Bulgaristan Türkleri'nin Eğitim Davası", *Ümir Dergisi*, Sofya, S 10, 1996, s. 10-11.

²⁷ *TSDA* – Sofya, (*Merkez Devlet Arşivi*), f.166, op.1, a.e.886, s. 3.

²⁸ *TSDA* – Sofya, (*Merkez Devlet Arşivi*), f.176, op.6, a.e.2558, s. 174-180.

²⁹ *TSDA* – Sofya, (*Merkez Devlet Arşivi*), f.176, op.6, a.e.2556, s. 1-23.

Bu karar ile Bulgaristan Türk Muallimler Birliği tarihin karanlıklarına gömülmüştür. Ancak kapatıldıktan sonra da Türk Muallimler Birliği'nin etkileri dolaylı olarak sürüp gitmiştir. Denebilir ki, Muallimler Birliği yarım yüzyıl boyunca Bulgaristan Türklerinin eğitime, kültürüne, sosyal yaşamına adeta damgasını vurmuştur.

Koca tarih, Bulgaristan Türk Muallimler Birliğini daima derin şükran hisleriyle anacaktır. Bu ulusal eğitim teşkilatının çok ağır koşullarda 30 yıl çalışmaları sayesinde Bulgaristan'da Türklük ruhu ve bayrağı daima yukseklerde dalgalandırılmış, faşizmin, ondan daha sert olan komunizmin acımasız baskıları hiç bir Türkü, Müslümanı ne milletinden, ne dininden asla vazgeçirip Bulgar, Hristiyan yapamamıştır.

Ne yazık ki, bugünkü demokratik Bulgar devleti, memlekette Türk okulları açılmasına müsaade etmemiş, bazı okullarda sadece göstermelik Türkçe derslerine izin vermiştir. Fakat bu durumda da yerli Türk aydınları Türk Muallimler Birliği'nin izinden yürümeye devam etmektedirler. Ben bu çabaları "Kırcaali Haber" gazetesinde (Mayıs 2012) şöyle desteklemiş ve teşvik etmişimdir.

OLUMLU ATILIMLAR

Son zamanlarda vuku bulan iki sevindirici olayı geç öğrendim: BİZ Derneği Şumen şehrinde 25 Şubat 2012 tarihinde bir Türk Dili Çalıştayını düzenlemiş. Kırcaali Türk Kültür ve Sanat Derneği de (TÜRKSAD) 14 Mart 2012 tarihinde ikinci bir Türk Dili Çalıştayını teşkilatlandırarak Güney Bulgaristan Türkçe Öğretmenleri Derneği'ni kurmuş.

Her iki atılım da Bulgaristan Türklerinin anadili eğitimi, Türklük açısından çok olumlu, sevindirici adımlardır. Her iki şehirde de bu hayırlı işlerin müteşebbislerini kutlar, kendilerine başarılar dilerim.

BİZ derneği yöneticilerini, bundan 106 yıl önce (31 Temmuz 1906 tarihinde) gene Şumen'de yapılan Türk Öğretmenleri Kongresi geleneğini ihya edip canlandırdıkları için can-ı gönülden kutlarım.

Osman Keskiöğlü hocamız “Bulgaristan’da Türkler” (1985, Ankara) başlıklı değerli incelemesinde Şumen’de Birinci Türk Öğretmenleri Kongresi’nin hazırlıklarını ve yapılmasını ayrıntılarıyla anlatır. Ancak birçok güçlükler, engeller yenilerek 31 Temmuz 1906 yılında Şumen’de toplanan 23 idealist öğretmen oturumlarını yapacak yer bulamazlar. Çünkü “Şumnu Encümen Reisi Hacı Hamdi, bu öğretmenlerin toplanması için okullardan birini vermediği gibi Şumnu öğretmenlerinin kongreye katılmalarına da izin vermedi. Çünkü Sultan Hamid idaresi zamanında olduğundan bazı hesaplarda bulundu. Süleyman Sırrı’nın anlattığına göre, birinci gün yer bulamadıklarından Köşkler Boğazında kırdan toplanmışlar, ertesi gün Tokalığolu Talat’ın delâleti ile o zaman kız ruşdiyesi olan Saat Camii haremindedir toplantı yapmışlar”

Köşkler Boğazında, cami haremindedir geçen Türk öğretmenlerinin birinci kongresi ayakta yapılmış da olsa çok önemli kararlar almıştır. Bu kararların başında bir “Muallimin-i İslâmiye Cemiyet-i İttihad-ı” kurulması gelir. Kırcaali vilâyetine bağlı Benkovski (Kırlı) belediyesinin Kayaloba köyünde doğup büyüyen Rodoplu Prof. Dr. Hüseyin Memişoğlu “Bulgaristan’da Türk Muallimler Birliği” başlıklı değerli incelemesinde (İstanbul, 2006), bu cemiyetin maksadı, diyor, Muallim-i İslâmiyenin manen ve madden islah ve terfi halleriyle, Mekâtib-i İslâmiye programlarının islahına ve bu mekâtibdeki usulü tedrisin tadil ve teslihinine çalışmak idi. Böylece Bulgaristan Türk öğretmenleri ilk defa kendi cemiyetini kurarak bir çatı altında birleşmeyi ve dayanışmayı kabul etmişlerdir.

“Tuna” gazetesi (S 266, 22. 07. 1322) Birinci Türk Öğretmenler Kongresi’nin gündemini şöyle sıralamaktadır:

“1.İptidaiye mekteplerinden murad terbiye-fikriye ve cismaniye olduğundan bu maksada vusul için kullanılacak usul-u tedris ve programı,

2.Ruştiyelerin ıslahı ve programların tevhidî çareleri,

3.İptidaiye ve ruştiyelerde iktiza eden kitapların tercüme ve telif suretiyle tab’ı ve neşri,

4.Muallimlerin maddeten ve manen hal ve istikballerinin islah ve temini çareleri;

5.Mekteplerin madden hal ve istikballerini temin çarelerini taharrı (araştırmak),

6.Köy mekteplerinin müftülüklerce, tatillerde muallimlerinin terqip (şevklendirme) ve tedrali suretiyle islahı çareleri".

Bu haberden anlaşıldığına göre, kongrede ilkokullarda usul-u tedris, ilkokul ve ruştıyelerde ders programları ve bunlarda birliğin sağlanması, gerekli ders kitaplarının hazırlanması ve yayınlanması, okul binalarının ve öğretmenlerin durumları, yaz tatillerinde öğretmenlerin eğitilmeleri ile ilgili kursların düzenlenmesi gibi konular enine boyuna tartışılıp karara bağlanmıştır.

Şumen'de 25 Şubat 2012 tarihinde düzenlenen çalışmaya katılmadığım için orada neler görüşülüp tartışıldığını ayrıntılarıyla anlatamayacağım. Fakat bu çalıştayda alınan kararları gördüm. Bu kararlar kongrede görüşülen meseleleri anlamak için bir ipucu veriyor. Okullarda Türk dili eğitimi hakkında bir program niteliğindeki bu kararları okuyucunun bilgisine sunuyorum:

Çalıştay'da Bulgaristan'da anadilimiz Türkçe öğretiminin durumunu görüşülmüş olup;

- 1993 yılında Bulgaristan genelinde tüm okullarda Türkçe eğitimi alan öğrenci sayısı 114.000 iken, günümüzde bu sayının 7.000 öğrenciye kadar düşmüş olduğu;

- Türkçe öğretiminde görev alan öğretmen sayısının hızla azaldığı;

- Ders kitaplarının ve yardımcı ders kitaplarının yeterli olmadığı

- Önceden haftalık 4 saat okutulan Türkçe derslerinin günümüzde birçok okulda 3 veya 2 ders saatine, hatta bazı okullarda 1 ders saatine indirildiği; bazı okullarda da hiç okutulmadığı;

- Türkçe öğretmenlerine yönelik yeterlilik artırma eğitimlerinin verilmediği;

• İl Eğitim Müdürlüklerinde anadili müfettişi kadrosunun kapatıldığı tespit edilmiştir.

Ülkemizde anadilimizin okullarda yaygınlaştırılması ve Türk kültürünün geliştirilmesi amacıyla alınması gereken önlemler:

1.Türkçe Öğretmenleri Derneklerinin kurulması;

2.Anadilleri Türkçe olan öğrenciler için Türkçe dersinin diğer derslerle eşit olarak okutulması - haftalık ders çizelgesi içinde yerini almış normal bir ders olarak uygulanması;

3.Türkçe ders kitaplarının basılması; Türkçe kitaplarının yayın masrafları da diğer ders kitaplarının olduğu gibi Bakanlık tarafından karşılanması ve öğrencilere ücretsiz verilmesi;

4.Türkçe öğretmenlerine yeterlilik artırma eğitimlerinin düzenlenmesi;

5.Gerek Bakanlıkta, gerekse İl Eğitim Müdürlüklerinde anadili müfettişlerinin kadroya alınması.

Aralarında 106 yıl gibi uzun bir süre olan iki birinci kongrenin kararlarını karşılaştırdınca göreceğiz ki, koskoca bir yüzyıl zarfında Türk çocuklarının anadili eğitimi meseleleri halâ bir çözüme bağlanmış değildir. 100 yıl önce okullarımızda Arapça, Farsça okutuluyor, anadili ise bu iki yabancı dilin arasına sıkıştırılıyordu. Bugün ise, “demokrat”, “ileri düşünceli” Bulgar okul müdürleri ve Bulgar Dili öğretmenleri sağ olsunlar, esas görevlerini ne yapıp yapıp okullardan Türkçeyi kaldırmak şeklinde anlıyorlar ve uyguluyorlar. Türk Dili'nin hangi sınıflarda nasıl ve hangi program dâhilinde okunacağına dair yasa vız geliyor bu yanlış patriotlara.

1928 yılında Lom şehrinde yapılan 19. Kongrede adını değiştirip “Türk Muallimler Cemiyeti” olan “Muallimin-i İslâmiye Cemiyet-i İttihadı” (Birliğinin) Bulgaristan Türk ve Müslüman eğitim sisteminin gelişip çağdaşlaşmasında büyük hizmetleri vardır. Çünkü her kongre Türk eğitim sisteminin esas sorunlarını ele almış, tartışmış, incelemiş ve çözüm yollarını göstererek karara bağlamıştır. Örneğin Ruse şehrinde yapılan ikinci kongrede okul programları, ders kitapları, okul talimatnamesi, müfredatlı

program gibi esas meseleler görüşülmüştür. 1912 yılında Tırgovişte’de toplanan VII. Kongrede Türk ilkokullarına dair talimatname incelenmiştir. 146 maddeden oluşan bu talimatnamenin 25. maddesi şöyledir:

“Her öğretmen, boş vakitlerinde, bhusus tatil günlerinde ilmi ve terbiyevi malûmatını arttırmaya ve genişletmeye mecburdur. Arzu olunur ki, öğretmenler, topografya, coğrafya, tabakat (jeoloji) fenlerine dair malumat almaya, memleketin iktisadi ahvalini öğrenmeye, milli türküleri, masalları, adetleri, hâsılı yurdun umumi ahvalini zaptetmeye çalışsınlar”.

Tırgovişte Kongresi ayrıca öğretmenleri olgunlaştırma kursları açılmasını da kararlaştırdı. Bu tür kurslar sonra da devam etti. Bu defa kurs açılacak 11 yer şunlardı: Aytos, Plovdiv, Pleven, Ruse, Tırgovişte, Razgrad, Şumen, Provadiya, Varna, Dobriç, Silistre.

Eski usülden yeni usule geçmek için öğretmenleri bu kurslarda hazırlıyorlardı. Köy-kent öğretmenleri bu kurslara katılırlardı, yaz tatili bu kurslarda geçirdi.

1921’deki Kızanlık Kongresinde programlar, tüzükler yeniden gözden geçirilmiş, yeni şekil verilmiştir.

Ayrıca bu kongre derneğin “Terbiye Ocağı” isminde bir dergi çıkarmasını da karara bağlamıştır. İlk sayısı Eylül 1921’de çıkan bu dergi 1921-1923 yılları arasında 10 sayı yayınlamıştır. Bu “Terbiyevi, ilmi ve içtimai dergi”nin adı, Muallimler Cemiyeti’nin 1923 yılında Sliven’de yaptığı 14.kongrede alınan karar üzerine “Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası” olarak değiştirilmiştir. Dergi bu ad altında 1925 yılına kadar Varna’da yayın hayatına devam etmiştir. 1926 yılında Razgrad’a nakledilen dergi çok geçmeden kapanmıştır.

Derneğin çeşitli kongrelerinde eğitim ile ilgili isteklerini “Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası” 1923 yılında çıkardığı 1. sayısında şöyle özetlemiştir:

1.Okullarda tahsilin; asrı, terbiye fennine uygun yapılması

2.Maarif Kanununun 30. ve Anayasa'nın 78.maddelerinin Türk çocuklarına da tatbik edilerek tahsilin parasız olması, kitapların meccanen verilmesi,

3.Okul masraflarının hükümetçe ödenmesi, belediye ve idareler tarafından verilen yardımların arttırılması,

4.Mektep fondu olarak tarla, çayır, koru verilmesi,

5.Okullarda program, tüzük, ders dili bakımından milli muhtariyete tamamiyle riayet edilmesi (1923'te Plovdiv Eğitim Müdürü Bulgar Tarih ve Coğrafyasının Bulgarca okutulmasını istedi. Öğretmenler Birliği bunu kabul etmedi).

6.Hükümetçe sıhhî, uygun okul binası yapılması,

7.Resmi okul öğretmenlerine verilen emeklilik ve diğer hakların Türk öğretmenlerine de tanınması,

8.İhtiyaca yetecek kadar öğretmen okulu açılması, öğretim dilinin Türkçe olması, Bulgarcaya yetecek kadar yer verilmesi,

9.Ders araçlarının hükümetçe temini,

10.Ders kitaplarının parasız verilmesi,

11.Türk okulları için umumi müfettişten başka 10 müfettiş daha tayini (bunlar, Şumen, Ruse, Varna, Razgrad, Tırnovo, Stara Zagora, Plovdiv, Burgas ve Kırcaali olmalı)

12.Rüştiyeyi bitirenlerin gimnazyaaya alınması,

13.Tatillerde kurslar açılması,

14.336. maddenin “Müslüman okullarında öğretmen olacaklar, en az rüştiye mezunu olup yeni tayin edileceklerin ise Türk Öğretmen Okulu veya Nuvvab mektebini bitirmiş olmaları lazımdır” şeklinde değiştirilmesi.

Bulgaristan'da Türk eğitim sisteminin gelişmesinde 1928 yılında Lom kasabasında düzenlenen XIX. kongre büyük rol oynamıştır. Zira burada

Türkiye’de yeni yazıya geçilir geçilmez, Bulgaristan Türk okullarında da yeni Türk harfleriyle öğretime başlanması kararlaştırılmış ve bunu yayınladığı 3/32 numaralı tamimi ile halka açıklamıştır. Bu kararı yürürlüğe koyabilmek, yani 1928-1929 ders yılında yeni harflerle öğretime geçebilmek için Muallimler Birliği gereken hazırlıklara da başlamıştır. Bulgaristan Türk öğretmenlerine hemen aynı yıl içinde yeni harfleri öğretmek için kursların açılması yönünde “müsaade istemek üzere Bulgar Maarif Nezareti nezdinde teşebbüste bulunmuş” diye yazıyor “Rehber” gazetesi 22.09.1928 tarihli 36. sayısında. Yine aynı gazetenin bildirdiğine göre, bu kursların 15 Eylül 1928’den başlayarak 30 Eylül 1928 tarihine kadar tamamlanması hususunda bütün Bulgaristan Türk muallimler şubelerine 12 Eylül 1928 tarihli 7 numaralı tamim gönderilmiştir. Bu genelgeye uyularak Razgrad, Şumen, Varna, Pravadi, Vidin ve diğer kasabalarda öğretmen kursları açılmıştır. Türk öğretmenlerine yeni yazı kursları vermek üzere geçici bir süre için Türkiye’den öğretmen istenmiştir. Birkaç Bulgaristanlı Türk öğretmeni Edirne’ye kursa gönderilmiştir. Bunlara dönüşlerinde Bulgaristan’ın çeşitli yerlerinde kurslar açtırılmış ve öteki öğretmenlere yeni yazı kursları verdirilmiştir. Öğretmenler çok kısa bir zamanda yeni yazıyı öğrenerek çocuklara öğretebilecek duruma gelmişlerdir.

Buraya kadar yazdıklarımızı özetleyecek olursak Türk Öğretmenler Birliği 27 yıl azimli, bilinçli ve bilgili çalışmaları sayesinde Bulgaristan Türk eğitim sistemini Avrupa standartlarına göre yeni baştan kurmak için canla başla uğraşmış, büyük başarılar elde etmiştir.

GÜNEY BULGARİSTANLI TÜRK ÖĞRETMENLERİNE HİTAPNAME

Evet Türk Öğretmenler Birliği Bulgaristan’da çağdaş bir eğitim sistemi kurulup geliştirilmesine çok büyük hizmetlerde bulunmuştur. Ancak bu hizmetler sınırlıdır. Daha fazla Kuzey Bulgaristan (Deliorman, Dobruca, Gerlova) bölgelerini kapsar. Uzun yıllar Güney Bulgaristan’a girilmemiştir. “Muallimin-i İslâmiye Cemiyet-i İttihâdi”nin Birinci Kongresi’nde Rodoplar’dan temsilci bulunmaması doğaldır. Çünkü 1906 yılında Rodoplar hep daha Osmanlı İmparatorluğu toprağıdır. Fakat öğretmenler cemiyeti

Balkan savaşlarından sonra da şimdiki Kırcaali, Smolyan vilayetleri bölgelerine girememiştir. Örneğin cemiyetin 1923'te memleketin çeşitli kasabalarında açtığı şubelerin listesinde ne Haskova var, ne Kırcaali. Ardino, Momçilgrad, Krumovgrad. O zaman şubelerin açıldığı kasabalar şunlar: Varna, Kubrat, Ruse, Novi Pazar, Omurtag, Sviştov, Sevlievo, Pleven, Plovdiv, Stara Zagora, Sliven, Aytos, Burgas.

Bu hoş gitmeyen durumu Türk Öğretmenler Birliği yöneticileri de anlamakta gecikmemişlerdir. Onlar bu açığı kapatmak için daha 1910 yılında Güney Bulgaristan'daki (herhalde Plovdiv, Stara Zagora, Haskovo, Burgas illerini gözönünde bulundurmuşlar. Zira biz Rodoplular o yıllarda hep daha Osmanlıyız) Türk öğretmenlerine özel bir Hitapname (çağrı) ile seslenmişlerdir.

“Balkan” gazetesinin 20.05.1326 (1910) tarihli 1160. sayısından aldığım bu Hitapname'yi tam metin halinde veriyorum:

“Cemiyetimiz bundan 4 sene önce bütün Bulgaristan Muallimin-i İslamiyesine mahsus olmak üzere tesis ve teşkil edilmiş idi. Bu cemiyetin maksadı, Muallimi İslâmiye'yi manen ve maddeten islah ve terfi halleriyle, Mekâtibi İslamiye programlarının ıslahına ve bu mekâtibdeki usulü tedrisin tadil ve teshiline (kolaylaştırmak) çalışmak idi.

Cemiyet dört senelik hayatında bu maksat uğrunda hayli mesai (çalışmak) sarfetti. Her sene birer kongre akdetti. Bu kongrelere iştirak eden muallimlerin vakıf (bilgi) ve tecrübeye müstenit kıymettar mutâlaasından çok istifade edildi.

Cenubî Bulgaristan Muallimi İslamiyesinden cemiyetimize intisap edenler (katılanlar) ve kongrelerimize iştirak edenler şimdiye kadar maalesef hiç yok denilecek derecede mahdut (kısıtlı) idi. Hâlbuki bu hal hem cemiyetimiz için bir noksan, hem de cenubi Bulgaristan Mekâtib-i İslamiyesi için manevi bir hasar (kayıp) ve ziyan idi.

Evet cemiyetimiz için noksan idi, çünkü cemiyet daireyi teşkilatını Balkanlar'ın (Koca Balkanın) güneyine de teşmil edip, bütün Bulgaristan Müslüman mekteplerinin mukadderatına hâkim olamıyordu. Keza bu hal, Cenubi Bulgaristan Mekâtib-i İslamiye'si için de bir ziyan idi. Çünkü o

mektepler de islahaya muhtaç olduğu halde, cemiyetin ve kongrelerin tedbir ve mukarreratı (kararlaştırılan) islahıyesinden istifade edemiyorlardı...

Biz ve siz, hep aynı hükümetin tebaasıyız. Mekteplerimiz, hep bir kanuna, hep bir muameleye tabi. Aynı şerait siyasiye ve hayatın taht-ı tesirindeyiz. Hulâsa ihtiyacımız, menfaatimiz hep birdir. Biz şu vatanda akkaliyetteyiz (azınlık durumundayız), mekteplerimiz kanunen resmî ve millî ad olunmuyor. Bunların gerek idaresi, gerek manen esbabı terkisinin (döndürmek) temini tamamen bizim gayretimize yüklenmiştir. Bu ağır ve mühim vazifeyi biz, birbirimize yabancı kaldıkça ifa edemeyiz. Kuvve-i münferidemizi (bireysel kuvvetleri) birleştirmeli, “organize” olmalı, cemiyet halinde daha kuvvetli bulunmalıyız.

Türkiye'nin istibdat devrinde sizi bu cemiyete intisap etmekten uzak tutan bazı görünmez güçler vardı. Çünkü siz hududu istibdada (diktatörlük, zulüm) daha yakın bulunduğunuz için o istibdadın şiddetine, tahribatına daha ziyade maruz idiniz. Fakat bugün o istibdat kalmadı. Binaenaleyh artık cemiyete intisap etmemeniz hiç bir suretle tevil edilemez, mağdur haklı gösterilemez. Cemiyeti Merkeziyenin, işbu “Hitapnamesi” ile, siz de Cemiyetin maksadını tamamen anlar ve cemiyete yazılmaya şitab (koşarsanız) edersiniz. Biz Şimali (Kuzey) Bulgaristan'daki Müslüman Muallimleri size Cenubi (Güney) Bulgaristan'da bulunan tüm meslektaşlarımıza işbu hitapname ile dost ittihadı (birlik anlamındaki ittihade kelimesi burada el manasında kullanılıyor) uzatıyoruz. Balkanların şimalinden uzanan bu dost ittihadı o Balkanların Cenubundan sıkacak pek çok samimi eller bulunduğuna tamamen eminiz.”

Bu hitapnamenin gönderilmesinden kısa bir süre sonra 19 Şubat 1911 tarihinde Plovdiv'deki Müslüman okullarında çalışan öğretmenler bir toplantı yaparak İslam mekteplerinin durumunu inceledikten sonra Güney Bulgaristan'da ilk olarak Muallim-i İslamiye Cemiyeti'nin şubesini açmışlardır. Balkan savaşlarından sonra böyle şubeler Kazanlık, Sliven, Stara Zagora, Burgas, Kırcaali, Ardino kasabalarında da açılmışlardır. Ardinolu öğretmen, gazeteci Ref'et Rodoplu her iki kasabadaki muallimler şubelerinin açılışında ve yönetiminde aktif rol oynamıştır. Hasan Sabri Hoca'nın da Ardino şubesinin çalışmalarında büyük katkıları vardır.

Burada vurgulayıp altını çizmek istediğim gerçek Muallimin-i İslamiye Cemiyeti'nin bizim Rodoplara geç geldiği durumudur. Bu yüzden "Kırcaali Haber" gazetesinde Rodopların başkentinde Kırcaali Türk Kültür ve Sanat Derneği'nin (TÜRKSAD) teşebbüsü ile Güney Bulgaristan Türkçe Öğretmenler Derneği kurulduğuna dair haberi okuyunca çok sevindim. Demek bu defa Rodoplu Türkçe öğretmenleri teşebbüsü ele almışlar ve Deliormanlıları geçmişler. Fakat onların bu teşebbüsü aynı zamanda, Şumen'de yapılan çalıştayın kararlarını gerçekleştirmekte bir ilk adımdır. Çünkü yukarda okuduğumuz gibi onların kararlarının birinci noktası "Türkçe Öğretmenleri Derneklerinin Kurulması"nı öngörmektedir. Rodoplular elini çabuk tutup böyle bir dernek kurmuşlardır. Kendilerini kutlar, başarılı çalışmalar dilerim. Yeni derneğin tüzüğü ve çalışma programı elimde olmadığı için, cemiyetin niteliği hakkında birşeyler söyleyemeyeceğim. Ancak haberin kendisi bende en az üç soru uyandırdı.

Bir: Kırcaalide kurulan öğretmen derneği neden sadece Güney Bulgaristan'daki Türkçe öğretmenleri kapsıyor. Dernek tüm Bulgaristan çapında bir Türk öğretmenler birliği olmalı Deliorman, Doburca, Gerlova bölgelerindeki Türk öğretmenlerini de içine almalıdır. Böyle bir derneğin merkezi pek âlâ Kırcaalide bulunabilir. Başkan Deliorman'dan, Dobruca'dan biri seçilirse merkez Şumen olabilir, Silistra olabilir. Türk Öğretmenler Birliği merkezleri sık sık değişmiyor muydu?

İki: Neden bugünkü şekliyle Kırcaali'de kurulan öğretmen derneği sadece Türkçe muallimlerini kapsıyor. İlkokullarda, liselerde, hatta üniversitelerde ders veren birçok Türk aydını var. Bunların Bulgar meslektaşlarından ayrı olarak bir takım özel durumları, gereksinimleri var, Kırcaali'de kurulan öğretmen teşkilatı Bulgar okullarının çeşitli kademelerinde çalışan Türk asıllı bütün öğretmenleri kapsamalı ve birleştirmelidir. Hatta ben daha ileri giderek yeni teşkilata sadece asli öğretmenler değil, çeşitli üniversitelerin eğitimle ilgili fakültelerini (Tarih, Coğrafya, Fizik, Kimya, Matematik vs.) bitirmiş, fakat başka alanlarda çalışan Türk aydınları da alınmalıdır, diyorum. Bu anlayıştan hareket ederek yeni teşkilatın adının Bulgaristan Türk Öğretmenler Birliği olmasını öneriyorum.

Üç: Kurulan teşkilatın niteliği nasıl olmalıdır? Bence bu her çeşit partiden, siyasetten uzak bir meslek sendikası olmalıdır. Sadece genç neslin eğitimi ve öğretimi ile öğretmenlerin mesleki, sosyal durumlarıyla meşgul olan bir sendika. Bu kadar sendika varken yeni bir Türk öğretmen sendikasına neden ihtiyaç var sorusuna her zaman cevap vermeye hazırım.

Velhasıl yolunuz açık, aydınlık olsun benim Rodoplu soydaşlarım.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

ŞÜKRÜ, Ahmet, **Türk Alfabesi**, Hasköy,1928.

KESKİOĞLU, Osman, **Bulgaristan'da Türkler**, Ankara, 1985.

ŞİMŞİR, Bilâl, **Bulgaristan Türkleri**, Ankara, 1986.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin, **Geçmişten Günümüze Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi**, TC Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002;

Bulgaristan'da Türk İslam Kültürü ve Sanatı, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 2007

Bulgaristan'da Türk Muallimler Birliği, Balkan Türkleri Dayanışma ve Kültür Derneği Yayınları, İstanbul, 2006

Türk Harf İnkilâbı'nın Bulgaristan Türkleri Arasında Yankıları, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 3, 1998.

PAVLOVA, Antoaneta, **İstoriyanaTurskiteUçilišta v Bulgariya (1878 - 1959)**, Magistir, M. Sofiya, kn.2, 1992.

Gazete ve Dergiler

Anayurt (Ankara)

Bulgaristan Türk Muallimler Birliği Mecmuası

Deliorman Gazetesi (Razgrad, Sofya)

Kırcaali Haber

Medeniyet (Sofya)

Rehber (Sofya)

Terbiye Ocağı Dergisi (Şumnu)

Yenilik (Yambol)

TÜRK MODERNLEŞMESİNDE KÖY ENSTİTÜLERİ

İsmail ÖZER*

ÖZET

Köy Enstitüleri, köy okullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla, 1940 yılında Anadolu'nun 21 ayrı bölgesinde açılmıştır. Bu okulların, özellikle bir köye ve demiryoluna yakın, geniş arazili yerler olmasına dikkat edildi. Eğitim üretim içindir anlayışını benimseyen bu okullarda günlük derslerin yarısı, çeşitli atölye ve arazilerde geçiyordu. Okuma, araştırma, inceleme ve sanatın bütün dalları destek görüyordu. Köy Enstitüleri, Başbakan İsmet İnönü döneminde, Bakan Hasan Ali Yücel ve eğitimci İsmail Hakkı Tonguç'un büyük gayretleriyle kurulabilmişti. Toplam 17 bin mezun veren bu okullar 1954 yılında kapandı. Köy Enstitüleri, kuruluş amaçlarının çok üstünde bir başarı göstermişlerdir. Köyün, kırsal alanlarda yaşayanların sorunlarını ortaya koyan ilerici bir kuşağın yetişmesini sağlamışlardır. Bu çalışmamızda Köy Enstitüleri'nin kuruluş amaçları ve etkinlikleri vurgulanacak, enstitülerin kapatılmasına yol açan olumsuz propaganda ve eleştiriler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Köy Enstitüleri, İsmail Hakkı Tonguç, Hasan Âli Yücel, Türk Eğitim Tarihi.

*Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, iozer01@gmail.com.

THE VILLAGE INSTITUTES IN TURKISH MODERNIZATION ERA

ABSTRACT

The Village Institutes were founded in 1941 at 21 different places around Anatolia in order to train teachers for village schools and especially were built on open land, but close to a railroad station or a village. These institutes, adopting the concept of "better education for productivity", accepted bright village children and curriculum consisted of not only regular lessons but also workshops, ateliers and work-in-fields. Reading, researching, studying and various parts of art were immensely encouraged in these institutes. The Village Institutes were established by the great efforts of the Minister of Education, Hasan Ali Yücel and head master İsmail Hakkı Tonguç in the time of Prime Minister İsmet İnönü. 17.000 young people were graduated in total but they were officially closed down in 1954. Village Education System, which was active in every field relating to social and cultural life with its branch offices, conducted successful works particularly in language and literature, theatre, fine arts and social welfare fields. Village institutes also provided the growth of a young population to help the problems of the people who live in country. We will point out the target of foundation and activities of the Village Institutes and also present the criticism and the negative propagandas about to closing of the Village Institutes.

Key Words: The Village Institutes, İsmail Hakkı Tonguç, Hasan Ali Yücel, History of Turkish Education.

GİRİŞ

İnsanoğlu çevreyi tanımak, denemek, biriken deneyim ve bilgilerini yakınlarına aktarmak yeteneğini kazanmış, sürekli bir öğrenme ve öğretme süreci içinde yaşamıştır¹. Bu öğretme ve öğrenme sürecinin adı ise eğitimidir. Eğitim, bir toplumun gelenek ve göreneklerini, kurumlarını, ideallerini, tecrübelerini kültürel mirasını nesilden nesile ileten, toplumu daha üstün bir yaşama düzeyine ulaştırmak için gerekli bilgileri, yeni düşünce ve teknikleri veren dinamik bir kuvvettir².

1870’lerde İtalya milli bir devlet haline gelip dünya siyaset sahnesine çıkarken İtalyan devlet adamı Massimod’ Azeglio “*İtalya’yı yarattık şimdi İtalyanları yaratmalıyız*” demiştir. Benzer şekilde TBMM Hükümeti, Türkiye Cumhuriyeti’ni yaratmıştı ama şimdi kurulan cumhuriyette cumhuriyetin değerlerine dört elle sarılan cumhuriyetçi Türklere ihtiyaç vardı³ ki bu da ancak eğitimle mümkün görünüyordu.

1. CUMHURİYET DÖNEMİNDE KÖY ÖĞRETMENİ YETİŞTİRME GİRİŞİMLERİ

Cumhuriyetin ilk yıllarındaki eğitim düşüncesinin temelinde milli ve çağdaş eğitimi halka ulaştırma gayreti vardır. Eğitimin genel amaçlarını içeren vatandaşlık eğitimi kapsamı içerisinde genç neslin cumhuriyet ideolojisinin temel felsefesine uygun bir zihinsel ve bedensel altyapıya sahip, üretici ve yaratıcı bir hale getirilebilmesi amaçlanmıştır⁴. Bütün bu çabalara rağmen genç ve Osmanlı Devleti döneminden çok kötü bir “maarif” miras alan Türkiye Cumhuriyeti gerek örgün eğitim gerekse de halk eğitimi alanında oldukça zorlanmıştır.

¹Cevat Geray, **Halk Eğitimi**, Ankara, 2002, s. 2-3.

²Hikmet Sami Türk, “Niçin Halk Eğitimi?”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 1, No 1-4, 1968, s. 88.

³Sefa Şimşek, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri-1932-1951**, İstanbul, 2002, s. 6.

⁴Gürsen Topses, “ Cumhuriyet Dönemi Eğitimin Gelişimi”, **75 Yılda Eğitim**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1999, s. 12.

Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey (Özler) ulusal ve çağdaş eğitimin tüm yurda yaygınlaştırılması amacı ile yayınladığı 25 Kasım 1923 tarihli “*Asri Terbiye ve Maarif Programı*” genelgesinde, “*Sevgili yurdumuzun her köşesi cehalet ve irfansızlığın acısı altında muzdarip olmaktadır*” diyerek ilk tahsili fiilen genelleştirmek ve herkese okuma-yazma öğretmenin temel amaçlarından biri olduğunu ifade etmiştir⁵.

Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey, çok sayıda ve nitelikli öğretmen yetiştirilmesi maksadı ile 1923 yılında, Amerikalı Profesör John Dewey’I eğitim sistemimizi incelemesi için Türkiye’ye davet etmiştir. Dewey, Türkiye nüfusunun kırsal sahada toplanmasından da hareketle 1924 raporunda, köyler için ayrı köy öğretmen okullarının gerektiğine ve köy hayatına uygun eğitim ve köy öğretmeni yetiştirme konusuna yer vermiş, bu doğrultuda yeni tip öğretmen okullarının kurulması gerekliliğine işaret etmiştir. Dewey, köy okullarında köylülerin ihtiyaçlarını hesaba katmaksızın kurulabilecek bir Türk milli eğitim sisteminin ülkenin ihtiyaçları ile örtüşmeyeceğinden hareketle köy öğretmen okulları açılmasını bir zorunluluk olarak vurgulamıştır⁶.

1.1. Köy Muallim Mektepleri

2 Mart 1926 tarih ve 789 sayılı Maarif Teşkilatı Kanunu ile Milli Eğitim Bakanı Mustafa Necati Bey döneminde şehirlerdeki öğretmen okullarından ayrı olarak *Köy Muallim Mektepleri*’nin kurulması kabul edilmişti⁷. Böylece köye göre öğretmen yetiştirme hareketinin ilk

⁵Nusret Köymen, **Demokrasiyi Kurtaralım, Demokrasiyi Kurtaracak Halk Eğitimidir**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1952, s. 24; Cavit Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, Ankara, 2005, s. 235.

⁶John Dewey, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939, s. 14-17; Buna benzer görüşler yeni olmayıp Dewey öncesinde de gündeme getirilmiştir. 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde ziraat ve maarif meselesine dair alınan kararlar arasında; “*Köylerdeki ilkokullarda geniş bahçeler, ahır ve kümesler bulunmalı; bunlar öğretmen denetiminde öğrenciler tarafından işletilmeli ve böylece çiftçilik çocuklara “amelî” olarak öğretilmelidir. Orta ve yüksek okulları bitiren erkek ve kız öğrenciler ve medrese mezunları köylere giderek en az bir yıl öğretmenlik yapmalıdırlar*” görüşlerine de yer verilmiştir. Bkz. A. Afet İnan , **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923**, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 21-22.

⁷Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yay., Ankara, 1997, s. 294.

denemesine girişilerek, 1927’de “Denizli Erkek Muallim Mektebi, “Köy Muallim Mektebi”ne çevrilmiş ve Kayseri’nin Zincirdere köyünde öğretim süresi üç yıl olan bir Köy Muallim Mektebi açılmıştır. Köy Muallim Mektepleri’nde sabahları genel bilgi öğleden sonra ise tarım ve el sanatları dersleri işlenmekteydi. Öğrenimlerini tamamlayan öğrenciler, bakanlığın kendileri için belirleyeceği köy okullarında, asgari altı yıl öğretmenlik yapmakla yükümlüydüler⁸. Bu uygulamadan istenilen sonuçlara ulaşılamadığı düşüncesi ile 1933 yılında vazgeçilmiştir.

1.2 Köy Öğretmen Okulları

Köye yönelik öğretmen yetiştirme anlayışı, Dr. Reşit Galip’in 1932 yılında Maarif Vekili olmasıyla tekrar gündeme gelmiş, 1933 yılında Milli Eğitim Bakanlığında Ziraat ve Sağlık Bakanlıklarının temsilcilerinin de bulunduğu bir ‘*Köy İşleri Komisyonu*’ kurulmuştur. Komisyon, ziraat eğitimine dayanarak köy kalkınması merkezi fikri etrafında, köyün maddi ve manevi hayatını değiştirecek yeni bir köy öğretmeni tipinin yetiştirilmesi gereğinin belirtildiği bir rapor hazırlamasına rağmen sadece Ankara, İzmir, Bursa ve Adana’da köy öğretmeni yetiştirmek üzere, 40 günlük kurslar açılabilmiştir⁹. Eğitim öğretim meselesi CHP’nin 1935 yılı IV. Büyük Kurultayı’nda da ele alınmış hazırlanan raporda köyde yaşayan çocukların köy hayatının ihtiyaçları doğrultusunda eğitilmeleri gereği üzerinde durulmuştur¹⁰.

Bu doğrultuda, Saffet Arıkan Bey’in bakanlığı döneminde 1936 yılında Eskişehir’in Mahmudiye Köyü’nde bir Eğitim Kursu açılmıştır. Bunun amacı, askerde onbaşı veya çavuşluk yapmış köylü gençleri altı aylık bir kurstan geçirerek eğitmen unvanıyla küçük köylere ve üç yıllık ilkokullara göndererek öğretmen sıkıntısına bir çözüm bulmaktır. Bu şekilde köye öğretmen yetiştirme girişimlerinin ikinci denemesi olan eğitim kurslarından ilki Eskişehir Çifteler’de ikincisi İzmir Kızıllıçullu’da hayata

⁸Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, TTK Yay, Ankara, 1996, s. 150-151.

⁹Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yay., Ankara, 1997, s. 294.

¹⁰İsmail Hakkı Tonguç, **Canlandırılacak Köy**, İstanbul, 1939, s. 170.

geçirilmiştir¹¹. Bakanlık, 1938-1939 eğitim-öğretim yılı başında, Edirne Karaağaç'ta açtığı okulla köy öğretmen okulları¹² sayısını üçe çıkarmıştır¹³.

2. KÖY ENSTİTÜLERİ

2.1. Enstitülerin Kuruluş Süreci ve Amaçları

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'de çoğu şehirlerde olmak üzere 4894 ilkokul vardı. Bu okullarda 9021'i erkek 1217'si kadın olmak üzere 10238 öğretmen mevcuttu¹⁴.1940 yılına gelindiğinde 7-16 yaş arası okul çağında bulunan 2.039.633 erkek çocuktan 661.179 ve 1.713.909 kız çocuktan 294.380'i okula devam edebilmekteydi¹⁵. Şehir ilkokulları beş sınıflı olduğu halde mevcut köy ilkokullarının çoğu üç sınıflıydı. Bütün ortaokullar ise nüfusu fazla merkezlerde toplanmıştı¹⁶.Türk okullarında incelemeler yapan Dr. Berly Parker Türkiye'deki çocukların bu şartlarda hangilerinin ilk tahsil görebileceklerini şansı tayin ettiğini zira herhangi bir vilayette öğretim çağındaki bir çocuğun okulu olan bir köyde yaşamasının tesadüf eseri olduğunu belirtmiştir¹⁷. Bu durum köy çocuklarını okutmak için çabuk ve esaslı tedbirler alınması gerektiğini açıkça göstermekteydi.

Cumhuriyet eğitiminin plan ve esasları ile her derece ve türdeki eğitim kurumlarının yönetmelik ve programlarının incelenmesi konularının

¹¹Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Basım Dağıtım, Ankara, 2001, s. 353-355.

¹²Köy Öğretmen Okulları üç kısımdan meydana gelmekteydi. İlkokul kısmı; üç sınıflı köy ilkokullarından mezun olanlara tam devreli bir ilkokulu bitirme ve böylece köy öğretmen okullarında okuma imkânı sağlamaktaydı. Orta kısım ise öğretmen okullarına hazırlık vazifesi amaçlıdır. Bu sınıflara, tam devreli köy okullarını bitirmiş olanlarla birlikte köy öğretmen okulunun ilk kısmını bitirmiş olan öğrenciler alınmaktaydı. Bu kısımda öğrenimlerine devam edecek olan öğrencilere ortaokullardaki müfredat programı uygulanmakla beraber, pratik ziraat ders uygulamaları ile inşaatçılık, demircilik, dülgercilik, kooperatifçilik gibi mesleklerin öğretilmesi öngörülmüştür. Son olarak, öğretmen okulu kısmına geçmiş olan öğrenci, orta kısımda öğrenmiş oldukları köy mesleklerinden birini uygulama ve stajını yapmak suretiyle öğretmenlik mesleğine hazırlanmaktaydı. Bkz. Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen...**, s. 154-155.

¹³Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen...**, s. 154.

¹⁴Kate V. Wofford, **Türkiye İlkokulları Hakkında Rapor**, MEB Basımevi, Ankara, 1952, s. 87.

¹⁵Wofford, **Türkiye İlkokulları ...**, s. 23.

¹⁶**Amerikan Heyeti Raporundan Maarif İşleri**, MEB Basımevi, Ankara, 1939, s. 8.

¹⁷Berly Parker, **Türkiye İlk Tahsili Hakkında Rapor**, MEB Basımevi, Ankara, 1939, s. 6-7.

gündeme geldiği 17-29 Temmuz 1939 tarihleri arasında toplanan I.Millî Eğitim Şurası'nda köyde eğitimi yüzde yüz gerçekleştirmek ve köyü eğitim yoluyla canlandırmak amacıyla yapılmış incelemeleri kapsayan İlköğretim Genel Müdürlüğünün raporu sunuldu. “*Köye Göre Öğretmen Yetiştirme Plan ve Program Komisyonu*” ilgili raporu inceleyerek öğretmen yetiştirmek için hızla çalışma kararı aldı¹⁸. Bu kararlar doğrultusunda İlköğretim Genel Müdürü İsmail Hakkı Tonguç bunları uygulamaya koyabilmek amacıyla hemen işe koyulmuş ve yeni tip öğretmen okullarını kurma çalışmalarına başlamıştır. Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel bu yeni teşkilata neden enstitü dediklerini şu şekilde ifade etmiştir. “*Buna enstitü denilmesinin nedeni içerisinde öğrencisini amelî çalışmaya sevk edici, uygulama yaptırıcı ve meleke kazandırıcı bir takım atölyelerin ve çalışmaların bulunmasıdır. Biz Köy Enstitüsünü sadece içerisinde kuramsal öğretim yapılan bir kurum olarak almadık. İçerisinde ziraat sanatları, demircilik, basit marangozluk gibi amelî birtakım çalışmalar bulunduğu için enstitü diye adlandırmayı uygun gördük*”¹⁹.

İsmail Hakkı Tonguç, köy enstitülerinin kurulacağı yerleri belirlemek, mevcut öğretmen kursları ve köy öğretmen okullarının köy enstitülerine nasıl dönüştürüleceğini saptamak amacıyla 1939 yılı ortalarında yurt gezisine çıktı. Bu gezisinde hem okulları inceledi, hem de yönetici ve öğretmenlerin bu konudaki görüşlerini aldı²⁰. Nitekim yapılan çalışmaların ardından Hasan Âli Yücel'in ifadesiyle; memleketin istikbali, halkın maarif ihtiyacı ve köylünün kalkınması bakımından önemli tasarı²¹ yasalaşması için meclis gündemine geldi ve 24 maddelik köy enstitüleri yasa tasarısı, 17 Nisan 1940 tarihinde TBMM'de görüşülerek 3803 sayılı yasa olarak kabul edildi²².

¹⁸Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 153-155.

¹⁹TBMM Zabıt Ceridesi, D 6, C 26, s. 254.

²⁰Ayça Turan, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmede Akpınar Köy Enstitüsün Yeri ve Önemi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2009, s. 88.

²¹TBMM Zabıt Ceridesi, D 6, C 26, s. 92.

²²**Köy Enstitüleri ile İlgili Yasalar**, C 1, Köy Enstitüleri ve Çağdaş Eğitim Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 26.

2.2. Köy Enstitülerine Kabul ve Kayıt

3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu'na göre “*enstitülere tam devreli köy ilkokullarını bitirmiş sıhhatli ve kabiliyetli köylü çocuklar seçilerek*” alınırlardı²³. Köy Enstitülerine müracaat ve kabul şekli şu şekildeydi: Öğrenciler bitirdikleri okulun başöğretmenine müracaat ederler, başöğretmenler müracaat eden adaylara dair fişler hazırlarlar ve milli eğitim müdür ve memurlarına gönderirlerdi. Milli Eğitim Müdürlüklerince ilgili enstitüye gönderilen fişler incelenerek ilk değerlendirme yapılırdı. İmtihan soruları köy enstitüleri tarafından hazırlanarak seçilen öğrenci isimleri ile birlikte tekrar milli eğitim müdürlüklerine gönderilirdi. İmtihan bir komite tarafından yapılır ve sınav kâğıtları değerlendirilmeleri için köy enstitüsüne gönderilirdi²⁴. Köy enstitüsünde değerlendirmeyi yaptıktan sonra kazanan adayları milli eğitim müdürlüklerine bildirirlerdi²⁵. Enstitüye girmeye hak kazanan öğrencilere gezici başöğretmen veya öğretmenler tarafından tebligat şu şekilde yapılırdı: “*Çocuğunuzun enstitüye kabulü için girdiği yazılı imtihanı kazandığından dolayı sizi tebrik ederim. 25-30 Eylül arası çocuğunuzu Köy Enstitüsüne götürmenizi ve bağlı kâğıtlarla birlikte alt kısımlarında yazılı belgeleri de birlikte götürmenizi ve bir yanlışığa meydan verilmemesi için giderken benimle de temas etmenizi önemle rica ederim*”²⁶. Adayın yanında getireceği belgeler şunlardır: 1-Kimlik Cüzdanı, 2-Diploma veya ilkokulu bitirdiğine dair tasdik edilmiş belge, 3-Yüklenme senedi, 4-Aşı kâğıdı, 5-Sağlık raporu, 6-4,5x6 boyutunda 8 fotoğraf, 7-

²³“3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu” **Resmî Gazete**, 22.4.1940; 1950 yılında yasa şu şekilde değiştirilmiştir: “Köy Enstitülerine köy ve bucaklarla, belediye teşkilâtı bulunan kasaba mahiyetindeki köy ve bucakların, merkez nüfusu 2000’den aşağı olan ilçe merkezlerinin beş sınıflı ilkokullarını bitiren ve bu yerlerde sakin ve kayıtlı olan çocuklarla, ailesi köyde oturmakla beraber tam teşkilâtli okulu bulunmadığı için tahsilini kasaba okullarında ikmal eden köylü çocuklardan müsteit ve sıhhatli olanlar seçilerek alınır” Bkz. “Köy Enstitüleri Kanununun 3 üncü maddesinin birinci fıkrasının değiştirilmesi hakkında 5541 sayılı Kanun”, **Resmî Gazete**, 18.2.1950

²⁴“Enstitünüz öğrenci alma sınavları memurluğumuz başkanlığında üç öğretmenden teşkil olunan bir komisyon huzurunda yapılmış ve imtihan evrakları ile adaylara ait mevcut belgeleri birlikte sunulmuştur”, “Yıldızeli Milli Eğitim Memurluğu tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilen 16.8.1948 tarih ve 301 sayılı yazı” **Pamukpınar Yatılı İlköğretim Bölge Okulu Arşivi**, Klasör 13 (Bundan sonraki kullanımlarda **PYİBO** şeklinde kısaltılacaktır)

²⁵Wofford, **Türkiye İlkokulları ...**, s. 97.

²⁶“Kemaliye 10. Bölge Gezici Başöğretmeni Sıtkı Akkanoğlu tarafından yazılan 16.9.1950 tarihli belge” **PYİBO Arşivi**, Klasör 21.

*Üzerinde velisinin adresi yazılı ve posta pulu yapışık altı adet zarf, 8-Her aday yanında bir miktar dönüş yoluğu bulundurulmalıdır.(Belgeleri eksik olanlar enstitüde açılan sözlü sınava alınmaz ve kaydı yapılmaz)*²⁷.

Öğrenciler için kesin kayıt sırasındaki en büyük problem “*taahhüt senedi*” idi. 3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanununun “*Enstitülere kabul edilenler sıhhi sebepten gayri sebeplerle müesseseden ayrıldıkları veya çıkarıldıkları takdirde okudukları müddete isabet eden masraf, kendilerinden veya kefillerinden alınır*”²⁸ maddesinden dolayı köy çocukları kendilerine kefil bulmakta zorlanıyorlardı. Bazı öğrenciler taahhüt senetlerini yaptıramadıkları için okula kayıt yaptıramazken²⁹ kefil bulamayan veliler de okul idaresine başvurarak kendi çocuklarına kendileri kefil olmak istiyorlardı³⁰. Köy Enstitülerine Çocuk Esirgeme Kurumundan kaydolun kimsesiz öğrencilerin taahhüt senetleri ise kurum müdürlerince imzalanmaktaydı³¹.

Köy Enstitüleri Kanunu’na göre enstitülere köylü çocuklar seçilerek alınır şeklinde açık bir hüküm olmasına rağmen uygulamada köy enstitülerine giriş için öğrencilerin babalarının mutlaka çiftçilikle geçinmeleri veyahut köyde ikamet etmeleri gerekli görülüyordu. Köylü olmaları yeterliydi. 1942 yılında Pamukpınar Köy Enstitüsüne kayıt yaptıran Turgut Göçer’in babası Ramazan Göçer, İnkışla Köyü öğretmeni olmasına rağmen aslen köylü olması dolayısı ile çocuğu enstitüye kabul edilmiştir³². Fazlı Taştan’ın babası Taştan Taştan İliç kazası hükümet tababetinde odacı olmasına rağmen Erzurum’un Elmacık köyünden olması dolayısı ile çocuğu enstitüye kabul edilmiştir³³. Yine Turan Aktaş isimli öğrencinin babası talebe seçim fişinde açıkça yazdığı üzere Erzincan Esesi Köyünde bakkal

²⁷“Adayın yanında getireceği belgeler” **PYİBO Arşivi**, Klasör 21.

²⁸“3803 sayılı Köy Enstitüleri Kanunu”, **Resmî Gazete**, 22.4.1940.

²⁹“Kangalın Karakuzu Köyünden İsmail oğlu Abdin Doğan tarafından Yıldızeli Köy Enstitüsü müdürlüğüne yazılan 16.3.1943 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

³⁰“Gürün Millî Eğitim Memurluğu tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsüne gönderilen 9.12.1947 tarih ve 609 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

³¹“Sivas Noteri Bekir Sıtkı Karlıkaya tarafından onaylanan 4.12.1944 tarihli taahhütname” **PYİBO Arşivi**, Klasör 14.

³²Babasının veya ailesinin çiftçilik bakımından genel durumu: Babası her ne kadar öğretmen ise de aslen köylü olup çiftçilik işlerini iyi derecede başarır” Bkz. Turgut Göçer’e ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

³³“Fazlı Taştan’a ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

olması ve çiftçilikle uğraşmamasına rağmen çocuğu enstitüye kabul edilmiştir³⁴. Enstitüye kabulde öğrenci velilerinin tarla ve mal varlıklarına da dikkat edildiği söylenemez. Öğrenci velilerinin bazıları 140 dönüm³⁵ bazıları 20 dönüm³⁶ tarla sahibi iken bazıları ise topraksız köylülerdir³⁷. Yine öksüz ve yetim olup yetiştirme yurtlarında kalan çocuklar için de bu yasa uygulanmamış ve enstitüye kabul edilmişlerdir³⁸. Yasada görüldüğü üzere aday öğrencilerin tam devre yani 5 yıllık bir ilköğretimi bitirmiş olmaları gerekirken o günkü şartlarda Türkiye’de standart bir şekilde ilköğretim imkânı olmadığından ve kimi yerlerde eğitim üç sınıflı ve eğitim tarafından ders verilen okullarda sürdürülmekte olduğundan enstitülere ilkokulu bitirmemiş öğrencilerin de alındığı görülmektedir. Örneğin Kemah Bölge Gezici Başöğretmeni Muzaffer Atalay, 1944 senesinde 3 sınıflı okul mezunu Kazım Şirin adlı öğrencinin enstitüye kabulüne dair bir dilekçe ile başvurmuş ve kabul görmüştür. Bu tür öğrenciler için enstitülerde “talebinin yetiştirilmesi için *“ihzari ve ilkokulu ikmal sınıfı”* mevcuttu³⁹. Köy Enstitülerine öğrenci aday seçimi zaman zaman köy ihtiyar heyetlerinin teklifi ile de gerçekleştirilmekteydi. 1931 Silistre doğumlu öksüz ve yetim Hasan Üney’e Yıldızeli Karagöl Köyü ihtiyar heyeti sahip çıkarak kaymakamlığa bir dilekçe ile başvurmuşlar ve *“bu öksüzün köy enstitüsüne gönderilmesi ve sefaletten kurtarılması”* dileğinde bulunmuşlardı⁴⁰. Kimi durumlarda öğrenciler ya enstitüye gelerek ya da dilekçe göndererek bizzat başvurma yoluna gitmişlerdir. Örneğin Sivas- Karagöl köyünden Kazım Milli enstitüye şu dilekçe ile başvurmuştur: *“Karagöl okulundan bu yıl mezun oldum. Aynı köyden fakir bir ailenin çocuğuyum. Köy öğretmenini olmak istiyorum. Okulunuza girmek için gereken muamelenin yapılmasını, kabul sınavı açacaksınız günün adresime bildirilmesine emir buyrulmasını*

³⁴“Turan Aktaş’a ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 3.

³⁵“Ali Özlüer’e ait Köy Enstitüleri Talebe Seçim Fişi”, **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

³⁶“Ali Avcı’ya ait Köy Enstitüleri Talebe Seçim Fişi”, **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

³⁷“Kazım Şirin’e ait Köy Enstitüleri Talebe Seçim Fişi”, **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

³⁸“Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu Sivas Şubesi Başkanı Hakkı Yaraş tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilen 21.9.1946 tarih ve 116/85 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

³⁹“Kemah Bölge Gezici Başöğretmeni Muzaffer Atalay tarafından enstitü müdürlüğüne yazılan 21.3.1944 tarihli dilekçe” **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

⁴⁰“Karagöl Köyü İhtiyar Heyeti tarafından Şarkışla Kaymakamlığına gönderilen 25.9.1944 tarihli dilekçe” **PYİBO Arşivi**, Klasör 8.

saygılarımla arz eylerim"⁴¹. İvriz Köy Enstitüsü mezunu Esat Çınar Ermenek'in Yukarı Çağlar köyünde ilkokulu bitirdikten sonra İvriz'de Köy Enstitüsü açıldığını duyduğunu ve 3 gün yürüyerek enstitüye ulaştığını, ilk önce kaydının yapılmak istenmediğini enstitü bahçesinde yattığını ve nihayet kaydının yapıldığını belirtmiştir⁴².

Özellikle ilk açıldıkları dönemde enstitülere öğrenci bulmak kolay olmuyordu. Köy enstitülerine öğrenci bulmak için köyler taranıyor, gezici öğretmenler öğrenci bulmaya çalışıyordu. Köylüler çocuğunu okutmak özellikle kızını okula vermek istemiyordu⁴³. Köy köy dolaşım enstitüye 26 kız ve 63 erkek öğrenci bulan Tokat Maarif Müdürüne bizzat Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel tarafından tebrik gönderilmiştir⁴⁴. Tokat-Artova Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından Yıldızeli Pamukpınar Köy Enstitüsüne gönderilen 1946 tarihli bir yazıda ise "*ilçemiz köylerinde yakın zamanlarda ilkokulu bitirmiş köylü çocuk bulunmadığından*" geçen yıl başvurup sınavda başarılı olamayan öğrencilerin tekrar gönderildiklerini mümkünse bunların kabulünü istemişlerdir⁴⁵. Kemaliye'nin bölge merkezi olan Yuva köyünden ise enstitüye gitmeye istekli pekiyi derece ile okulu bitiren bulunmadığından iyi derece ile mezun İbrahim oğlu Mehmet Ünsal'ın evrakları ile birlikte gönderildiği⁴⁶ ifade edilmiştir.

Öğrencilerin bir bölümü ise ailesinin rızası dışında enstitüye başvuruyorlardı. Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsü öğrencilerinden 517 Hüseyin Tezcan da bunlardan birisi idi. Babasının rızası dışında enstitüde okumaya başladığından beri ailesinin ona darıldığını ve mektup dahi yazmadıklarını enstitü idaresine yazarak yardım istemiştir: "*Okula gelişimde babamdan izinsiz olarak gelmiş idim. Burada yapılan imtihanı iyi derece ile kazandım. Bu zaman içerisinde babamdan çok az ilgi gördüm. Çünkü kendi*

⁴¹"Karagöl Köyünden Kazım Milli tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilen 30.6.1947 tarihli dilekçe" **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

⁴²Esat Pınar ile 19.3.2012 tarihinde Mersin'de yapılan mülakat.

⁴³Mahmut Makal, **Açlık Pınarı**, Ankara, 1973, s. 32.

⁴⁴Mehmet Başaran, **Öğretmenim Hasan Âli Yücel**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010, s. 10.

⁴⁵"Artova Milli Eğitim İşyarlığı tarafından Yıldızeli Köy Enstitüsü ve Eğitim Kursu Müdürlüğüne gönderilen 15.4.1946 tarih ve 339-5 sayılı yazı" **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

⁴⁶"Kemaliye Milli Eğitim Memurluğu tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsüne gönderilen 30.5.1946 tarih ve 312 sayılı yazı" **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

*rızası olmayan bir kutlu yola adım atmıştım. Bunun açık bir belirtisi olarak babamdan hiç mektup alamadım*⁴⁷.

2.3. Köy Enstitülerinde Eğitim

Köy Enstitüleri girişiminin temel fikri, bütün ülkede kırsaldan başlayacak bir topyekûn değişme hareketi yaratmaktır. Köy Enstitüleri denemesi “iş içinde, iş vasıtasıyla, iş için” öğretmenler yetiştirmeye yönelik bir hareket olarak değerlendirilebilir. İsmail Hakkı Tonguç bunu “*bu hareket her talebede ruhî ve bedenî faaliyet uyandırmayı, başka bir tabirle söylemek lazım gelirse, iş yaparak bir şey öğretmeyi ön plana alan bir terbiye metodudur*” şeklinde ifade etmiştir⁴⁸. Eğitimde yaratıcı düşünceye yer verilmesi; araştırma, deney ve tartışmayı gerektiren durumlar yaratılması; kendi kendine yahut bir araç vasıtasıyla, bir işi sonuçlandırmaya doğru, planlı olarak çalışma alışkanlığı kazandırılması; az zamanda az enerji ile çok iş yapmanın öğretilmesi; çevreye ve topluma etkin uyum yapmayı sağlayacak bir gücün kazandırılması, kendi kuvvetlerini denetleyici ve başka insanlarla işbirliği yapıcı; becerilerini bir eser haline getirecek güç kazandıran iş ve konulara yer vermek enstitünün önemli eğitim ilkeleri arasında yer almıştır⁴⁹. Bu noktadan hareketle köy enstitülerinde eğitim, kırsal yaşamın temel gereksinimlerini kapsayacak şekilde düzenlenmeye çalışılmıştır. Programa göre, toplam 44 saat olan hafta üç temel kısma ayrılmıştır. Enstitülerde eğitim ve öğrenim gören öğrenciler, 22 saat genel kültür dersleri, 11 saat tarım ve 11 saatte teknik eğitim dersleri almışlardır. Ayrıca ders süresi 10 ay olan enstitülerde tatil süresi 1,5 ay olarak saptanmıştır⁵⁰. Eğitimde yaratıcı düşünceye yer verilmesi; araştırma, deney ve tartışmayı gerektiren durumlar yaratılması; kendi kendine yahut bir araç vasıtasıyla, bir işi sonuçlandırmaya doğru, planlı olarak çalışma alışkanlığı kazandırılması; az zamanda az enerji ile çok iş yapmanın öğretilmesi; çevreye ve topluma etkin uyum yapmayı sağlayacak bir gücün

⁴⁷“Eskişehir Çifteler Köy Enstitüsü öğrencilerinden 517 Hüseyin Tezcan tarafından enstitü müdürlüğüne yazılan 18.12.1952 tarihli dilekçe” **PYİBO Arşivi**, Klasör 17.

⁴⁸İsmail Hakkı Tonguç, **İş ve Meslek Terbiyesi**, Ankara, 1933, s. 9.

⁴⁹Cavit Binbaşoğlu, “Köy Enstitülerinde Öğretim Programları”, **Abece**, S 49, 1990, s. 60.

⁵⁰Yahya Kemal Kaya, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz**, 4. Baskı, Ankara, 1984, s. 194.

kazandırılması, kendi kuvvetlerini denetleyici ve başka insanlarla işbirliği yapıcı; becerilerini bir eser haline getirecek güç kazandıran iş ve konulara yer vermek de enstitünün önemli eğitim ilkeleri arasında yer almıştır⁵¹.

Köy Enstitülerinde verilen eğitim programının içeriğinde yer alan dersler; kültür dersleri, ziraat dersleri ve teknik dersler olmak üzere, üç bölümde toplanmıştır. 1943 *Köy Enstitüsü Programı*'na göre, kültür dersleri 114 hafta, ziraat dersleri 58 hafta, teknik dersler 58 hafta, tatiller 30 hafta olmak üzere 5 yıl 260 hafta eğitim ve öğretim görülmektedir. 1943 yılı kültür derslerinin içeriğinde yabancı dil, el yazısı dersleri olmasına rağmen 1947 programında bu dersler çıkarılmıştır. Ziraat derslerinin içeriğinde ise, tarla ve bahçe ziraatı, meyvecilik, zooteknik, kümes hayvancılığı, su ürünleri bilgisi gibi dersler görülmüştür. Teknik derslerde ise, köy demirciliği ve dülgerciliği, yapıcılık, kireççilik gibi ders uygulama ağırlıklı ders içerikleri mevcuttur. Enstitüde kız öğrencilerin ders içeriklerinde ise köy ev ve el sanatları dersleri yer almıştır⁵². Eğitim-öğretim hayatları boyunca öğrenciler için gerekli tüm malzeme örneğin kız atölyesi için gerekli kumaşlar veyahut duvarcılık demircilik dersleri için tuğla malası, çekiç, kalay, üstüğü, nişadır vb. malzeme enstitü tarafından temin edilirdi⁵³.

Bunların dışında beden ve müzik derslerine de önem verilir enstitü içerisinde müzik ve beden odası da bulunurdu⁵⁴.Beden eğitimi için enstitünün kurulmuş olduğu yere göre yapılabilecek sporlar ve bunların malzemeleri yine enstitü müdürlüğü tarafından temin edilirdi. Örneğin Pamukpınar Köy Enstitüsünde kayak dersleri de verilmekteydi. Yine o dönemde taşrada temini mümkün olmayan müzik malzemeleri de Milli Eğitim Bakanlığı tarafından temin edilerek gönderilirdi ki enstitülerde en sık çalınan müzik aletleri mandolin ve kemandı⁵⁵.

⁵¹Cavit Binbaşıoğlu, "Köy Enstitülerinde Öğretim Programları", *Abece*, S 49, 1990, s. 60.

⁵²Turan Altuntaş, *Bozkırın Eğitim Abideleri*, Özgün Yayıncılık, Adana, 1998, s. 11-12.

⁵³"Yapısanat Başlı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 17.1.1950 tarihli yazı" **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

⁵⁴"H.Cahit Akıncı tarafından müdürlük katına yazılan 2.10.1951 tarihli dilekçe" **PYİBO Arşivi, Müdürlük Havale Emirleri Dosyası.**

⁵⁵"Müzik Öğretmeni İzzet Kahvecioğlu tarafından müdürlük katına yazılan 29.12.1949 tarihli dilekçe" **PYİBO Arşivi, Müdürlük Havale Emirleri Dosyası.**

İki ay müddetle köylerde staj görerek⁵⁶ enstitü'den mezun olan öğrencilerin ataması Milli Eğitim Bakanlığı vasıtası ile yapılır ve bakanlık tarafından öğrencinin bağlı bulunduğu il milli eğitim müdürlüğüne bilgi verilirdi. Milli Eğitim müdürlüğü de öğretmenin hangi köyde görevlendirilmiş olduğunu enstitüye bildirirdi. Bunun yeni mezun olacak öğrenciye tebliği ise enstitü müdürü tarafından yapılırdı⁵⁷. Öğretmenin gideceği köy ve oradaki okul durumu hakkında da kendisine bilgi verilirdi. Örneğin, Pamukpınar Köy Enstitüsü 1944 mezunu Mustafa Aras'ın tayin olunacağı Çemişgezek Kazasının Sisne köyünde hazineye ait araziden kendisi için tarla ayrıldığı ve okul binasının da karkas yapısının bitmiş olduğu belirtilmiştir⁵⁸. Öğretmenlerin gidecekleri köylerde eğer okul binası yoksa 5210 sayılı kanuna göre o köyde yaşayan ve 18-50 yaş aralığında bulunan erkekler bunu yapmaya mükellefler⁵⁹.

Köy enstitülerinde yalnızca örgün eğitim verilmez aynı zamanda eğitimler de eğitim alırlardı. 3238 sayılı Köy Eğitim Kanunu'na göre nüfusları öğretmen gönderilmesine elverişli olmayan köylerin öğretim ve eğitim işlerini görmek, ziraat işlerinin fennî bir şekilde yapılması için köylülere rehberlik etmek üzere köy eğitimleri istihdam edilerek Maarif ve Ziraat Vekillikleri tarafından; ziraat işleri yaptırılmağa elverişli okul veya çiftliklerde açılan kurslarda yetiştirilirdi⁶⁰. Köy Enstitüleri açıldıktan sonra bu görevi de üstlenmişlerdir. Eğitim adayları eğitimliğe talip olanlar arasından Milli Eğitim müdürlüklerince görevlendirilen gezici başöğretmenler tarafından seçilmekte ve müdürlükler vasıtası ile enstitülere sevk edilmekteydiler⁶¹. Köy Enstitülerinde eğitim adayları dışında gezici

⁵⁶“Enstitü Müdürü Enis Türköz tarafından Mahmut Karadağ'a gönderilen 15.3.1955 tarih ve 292 sayılı telgraf” **PYİBO Arşivi**, Klasör 15.

⁵⁷“Enstitü Müdürü Hüseyin Cibanoğlu tarafından Ali Doğanay'a gönderilen 3.9.1951 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 7.

⁵⁸“Tunceli Maarif Müdürlüğü tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürlüğüne yazılan 11.5.1944 tarih ve 587 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

⁵⁹“Köy enstitüsü mezunlarının çalışacakları köylerdeki okul ve evlerin inşaatında 5210 sayılı kanunun 5,6,7nci maddelerine göre çalışma mükellefiyetinin uygulanmasına dair esaslar”, **Resmî Gazete**, 23.8.1948.

⁶⁰“3238 sayılı Köy Eğitim Kanunu”, **Resmî Gazete**, 24.8.1937.

⁶¹“Tokat Vilayeti Maarif Müdürlüğü tarafından Yıldızeli Köy Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilen 7.7.1945 tarih ve 2287 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 7.

sağlık memurları da eğitim görürlerdi⁶². Bunlar hem enstitüde hem de çevre hastanelerde stajlarını da yaparlardı⁶³.

2.4. Köy Enstitülerinde Sağlık

Enstitü öğrencileri gerek okul sağlık bilgisi derslerinde gerek revir çalışmalarında eğitim yoluyla sağlık önlemleri almayı ve ilkyardım, iğne yapma gibi hizmetleri öğrenmekteydiler⁶⁴. Ancak elbette ki yüzlerce öğrencinin yatılı olarak kaldığı ve yerleşim bölgelerinden nispeten uzak enstitülerin öğrencilerinin sağlıkları kendi kaderlerine terk edilmemiş her enstitüye aynı zamanda donanımlı bir revir kurularak başına da bir hekim “sağlıkbaşı” unvanı ile getirilmiştir. Enstitü revirinde yalnızca öğrencilerin muayene ve tedavisi yapılmaz gerektiği hallerde enstitü öğretmenleri⁶⁵ ve enstitü memurları da burada tedavi edilirdi⁶⁶. Enstitü doktorları sadece enstitü dâhilinde hizmet vermekle kalmamış mülki amirlerden gelen talep üzerine enstitü çevresindeki bölgelerde de gerekli durumlarda görev yapmışlardır⁶⁷. Enstitü doktorlarının kendi alanları ile ilgili bilimsel çalışmaları takip etmeleri ve imkânlar nispetinde kongre ve benzeri etkinliklere katılmaları teşvik edilmiştir⁶⁸.

Enstitü revirlerinin oldukça donanımlı oldukları ifade edilebilir. Öğrenci ihtiyaçlarına uygun şekilde yapılan revirlerde banyo dahi

⁶²“Pamukpınar Köy Enstitüsü müdürlüğüne Erzincan Valiliğine gönderilen 12.6.1946 tarih ve 4274/15 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

⁶³“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından müdürlük katına gönderilen 4.6.1951 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir Giden Evrak Dosyası 1950-1951**.

⁶⁴ Fay Kirby, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, İstanbul, 2010, s.412.

⁶⁵ “Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası**.

⁶⁶“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen Enstitü Katibi Mustafa Ertem ile ilgili 22.5.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası**.

⁶⁷“Yıldızeli Cumhuriyet Savcısı Ali Demir tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen 8.5.1950 tarih ve 950/219 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası**”.

⁶⁸“29.9.1952-3.9.1952 tarihleri arasında yapılacak olan okul hijyeni konulu İstanbul XII. Tıp Kongresine katılması için Yıldızeli Pamukpınar Köy Enstitüsü doktoru da görevlendirilmiştir” bkz. **PYİBO Arşivi, Gelen Evrak Dosyası 1952-1953**.

mevcuttu⁶⁹.Enstitü öğrencisi Mehmet Aydemir'e ait sağlık fişinde 0.25 derece miyop⁷⁰ Ali Koç'un sağlık fişinde sağ gözünün 0.50 miyop⁷¹ olduğunun belirtilmesi revirde basit göz muayenesi yapılabilecek kadar tıbbi malzemelere sahip olduğu söylenebilir. Revirin ihtiyacı olan ilaçlar enstitü doktoru tarafından okul müdürüne iletilir ve okul müdürünün de izni ile okul deposunda mevcut bulunan ilaçların kullanımına izin verilirdi⁷². Depo ve revirdeki ilaç durumunu kontrol etmek ve gerekli bilgiyi müdürlüğe iletmek de doktorun görevleri arasındaydı⁷³. Enstitü doktoru her hafta ne kadar ilaç sarf edildiğini bir rapor halinde enstitü müdürüne sunardı⁷⁴. Enstitüde cerrahi işlem yapılmazdı. Örneğin enstitü doktoru tarafından muayene edilen ve sünnetsiz oldukları tespit edilen öğrenciler en yakın hastaneye sevk edilirdi⁷⁵. Yine enstitüde doktor tarafından muayenesi yapılan ancak orada tedavisi mümkün olmayan hastalar enstitü doktorunun talebi⁷⁶ ve okul müdürünün müsaadesi ile tam teşekkülü en yakın sağlık kuruluşuna⁷⁷ öğretmen nezaretinde sevk edilirdi⁷⁸.Öğrencinin şehir dışında tedavisi gerektiğinde ise öğretmenlerinin onlarla birlikte gitmesi mümkün olmadığından öğrenciler bizzat öğretmenleri tarafından yolcu edilir ve yola çıkış saatleri dahi kayıt ve imza altına alınarak enstitü müdürlüğüne bildirilirdi⁷⁹.Enstitü doktoru izinli olduğu zamanlarda ise yerine vekâlet

⁶⁹“Okul Sağlıkbaşı tarafından müdürlük katına yazılan 24.10.1951 tarihli dilekçe” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Havale Emirleri Dosyası.**

⁷⁰“Mehmet Aydemir'e ait muayene fişi” **PYİBO Arşivi, Klasör 4.**

⁷¹“Ali Koç'a ait muayene fişi” **PYİBO Arşivi, Klasör 4.**

⁷²“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen 20.7.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷³“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen 26.6.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷⁴“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen 15.9.1950-22.9.1950 Haftalık İlaç Sarfı Çizelgesi” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷⁵“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen Cemal Palut ve Rafet Sağır'ın Numune hastanesine sevkleriyle ilgili yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷⁶“Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne yazılan 23.8.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷⁷“Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürü Sami Avlaç tarafından Sivas Hastanesi Baştabipliğine yazılan 28.3.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷⁸“Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürü Sami Avlaç tarafından Sivas Verem Savaş Derneği Başhekimliğine gönderilen 8.6.1950 tarih ve 2-6/749 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi, Revir İlaç Sarf Dosyası.**

⁷⁹“Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürlüğü tarafından Ankara Numune Hastanesi Baştabipliğine gönderilen 2.1.1951 tarih ve 8 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi, Klasör 9.**

edecek başka hekim bulunmadığından hasta olan öğrenciler hiç bekletilmeden en yakın hastaneye sevk edilirlerdi⁸⁰.

Gerek il içindeki hastanelere sevk edilen gerekse de Ankara, İstanbul gibi merkezlere gitmesi gereken hasta öğrencilere günlük harcırah verilerek; yol parası, otel ücreti vb. her türlü masrafları enstitü idaresince karşılanırdı⁸¹.Sevk edilen öğrencilerin tedavisi de ilgili sağlık kurumunca ücretsiz yapılmaktaydı⁸². Enstitü öğrencilerinin verem gibi dönemine göre ölümcül hastalıklara yakalanması durumunda enstitü müdürleri durumu Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğüne bildirirler ve genel müdürlük tarafından öğrencinin prevantoryum veya sanatoryuma yatırılması ile ilgili karar çıkararak ücretsiz tedavisi sağlanırdı. Öğrencinin tedavi dışındaki yolluk vb. zaruri masrafları da enstitü bütçesinden karşılanırdı⁸³.Enstitüler arasında dayanışma mevcuttu. Özellikle büyük şehirlerdeki enstitüler taşra kentlerinden sağlık problemleri dolayısı ile kendi şehirlerine gelen enstitülü öğrencilere yardım etmekte ve onlara barınma imkânı sunmaktaydı⁸⁴.

Enstitüde öğrencilerin sağlığı gerek idareciler ve gerekse de enstitü doktoru tarafından yakından takip edilir sağlıklarına kavuşmaları için ihtimam gösterilirdi. Revirde yatan öğrencinin hastalık durumlarına göre özel menüler dahi hazırlanırdı.⁸⁵ Enstitü öğrencilerden Cevat Turan'ın velisi Yusuf Turan enstitü idaresine yazdığı mektubunda: "*Oğlum sizlerin orada*

⁸⁰“Enstitü Müdürü Hüseyin Cibanoğlu tarafından Sivas Numune Hastanesi Başhekimliğine gönderilen 22.3.1951 tarih ve 668 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 7.

⁸¹“Enstitü müdürlüğünün 9.10.1952 tarihli emirleri ile dışını çekirtmek üzere Sivas numune hastanesine sevk edilen 4-B sınıfından 178 nolu Hamdi Evren'e gidiş-geliş otobüs ücreti, otel parası ve bir günlük iâşe bedeli karşılığı 5 lira verilmiştir. “4-B öğrencilerinden Mehmet Şahin tarafından imzalanan 9.10.1952 tarihli tutanak” **PYİBO Arşivi**, **Enstitü Gider Dosyası**.

⁸²“Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürü Sami Avlaç tarafından Numune Hastanesi Baştabipliğine gönderilen 8.6..1950 tarih ve 2-6/748 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, **Revir İlaç Sarf Dosyası**.

⁸³“Milli Eğitim Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilen 30.5.1949 tarih ve 63-17/15 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, **Revir İlaç Sarf Dosyası**; “Arifiye Köy Enstitüsü Müdürü Fehim Akıncı tarafından enstitü müdür yardımcılığına yazılan 16.2.1949 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

⁸⁴“Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürü Sami Avlaç tarafından Hasanoğlan Köy Enstitüsü Müdürlüğüne gönderilen 28.1.1950 tarih ve 2-10/60 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 11.

⁸⁵“Sıhhiye Memuru Yadiğar İyidoğan tarafından Müdürlük katına gönderilen 17.11.1953 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, **Gelen Evrak Dosyası 1952-1953**.

tedavi için yaptığınız iyilikleri anlatmakla bitiremiyor. Şükranlarımı sunar minnettarlığımı bildiririm”⁸⁶ diye teşekkürlerini sunmuştur. Kimi zaman öğrenciler kendi köylerinde tedavi imkânları ve paraları olmadığı için tatil zamanlarında dahi enstitüye geliyorlardı. Enstitü öğrencisi 328 Ali Rıza Öztürk yaz tatili esnasında vücudunda çıkan yaralara köyünde bakılmadığı için enstitü revirine gelmiş buradan da Sivas Deri Frengi Hastanesine sevk edilmiştir⁸⁷. Enstitü reviri öğrencilere her zaman açık tutulmuş öğrenciler ağır hastalıkları sonrası hava değişimi için kendi istekleri ile evlerine gönderilirken bile ailelerine mektup yazılarak köyde yeterli beslenme temin edilemezse ve hastaya ihtimam gösterilemezse hasta öğrenciye enstitü kapılarının her zaman açık olduğu böyle durumlarda izin süresinin bitiminin beklenmemesi rica edilmiştir⁸⁸.

Enstitülerin genel sıhhi durumları da enstitü doktorlarının denetiminde idi. Öğrenci yatakhanelerini gezen Dr. Kemalettin Uçkan Pamukpınar Enstitüsüne verdiği raporda “*enstitü yataklığında halen 515 kişi yatmaktadır. Bu durum sağlık kurallarına aykırı olup öğrencilerin ekserisi sabahları baş ağrısı ile kalkmaktadır. Bunun sebebi her öğrenci için en az 5 m³ hava lüzumlu iken yatılan ortamdaki karbondioksitin fazla olmasıdır. Bu durum Sivas Sağlık Müdürü tarafından da enstitüyü ziyareti sırasında da belirtilmiştir. Öğrencilerin sağlığı bakımından bir kısım öğrencilerin buradan alınarak başka yere yerleştirilmesi*”⁸⁹ gereğini vurgulamıştır. Enstitü öğrencilerinin sağlık durumlarının enstitüde okumaya müsait olmadığı veyahut sağlık problemleri sebebi ile kayıtlı buldukları enstitünün muhitinde eğitim öğretim görmelerinin mümkün olup olmadığına karar verecek yetkili merci de enstitü doktoru idi⁹⁰. Enstitülerin ilk kuruluş

⁸⁶“221 Cevat Turan’ın velisi Yusuf Turan tarafından enstitü müdürlüğüne gönderilen 8.2.1954 tarihli mektup” **PYİBO Arşivi**, Klasör 11.

⁸⁷“Enstitü Müdürlüğü tarafından Sivas Deri Frengi Hastanesi Baştabipliğine gönderilen 18.6.1951 tarih ve 1225 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

⁸⁸“Pamukpınar İlköğretmen Okulu Müdürü Enis Türköz tarafından Ali Arslan’a gönderilen 22.5.1954 tarih ve 856 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi** Klasör 13.

⁸⁹“Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne yazılan 1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Revir Giden Evrak Dosyası 1950-1951**.

⁹⁰“Enstitümüz 3/B sınıfından 269 nolu Hasan Kandemir ve 3/A kümesinden 204 no’lu Dursun Karakaynak uzun zamandır hasta olup kati sağlıklarını kazanabilmek için iklimi müsait başka bir enstitüye nakillerinin gereğini arz ederim” “Enstitü Sağlıkbaşı Dr. Kemalettin Uçkan tarafından Enstitü Müdürlüğüne yazılan 2.10.1950 tarihli yazı” “**PYİBO Arşivi, Revir Giden Evrak Dosyası 1950-1951**.”

yıllarında Enstitüye giriş için gerekli olan sağlık koşulları ayrıntılı bir şekilde belirtilmemiş ve hükümet tabiplerinin verdikleri sağlık raporları yeterli görülmüştür. Dönemin sağlık koşulları çerçevesinde hükümet tabiplerinin küçük ilçelerde verdikleri bu raporlar çoğu zaman tam manası ile bir muayeneyi ihtiva etmemektedir. Dolayısı ile enstitüye kabul edilen öğrencilerin daha sonra birçok sağlık problemleri ile karşı karşıya kalmaları ve hatta bazılarının müzmin rahatsızlıklar taşıyor olmaları hem eğitim-öğretimi aksatan hemde enstitü idaresini uğraştıran meselelere sebebiyet vermektedir⁹¹.Bunu engelleyebilmek için 1949 yılından itibaren yeni bir uygulama olarak öğrencilerden yine sağlık raporu istenilmekle birlikte enstitüye gelişlerinde enstitü doktoru tarafından yapılan muayene neticesinde öğrenciliğe kesin kabul kararı verilmektedir⁹².

Enstitü öğrencilerinde görülen en sık sağlık problemi tüberküloz hastalığıdır. Soğuk iklimdeki enstitülerde sıkça görülen bu hastalık iklimi nispeten daha ılıman bölgelerde bulunan enstitülerde de görülmektedir⁹³. Tüberküloz, menenjit gibi hastalıklar enstitülerdeki başlıca ölüm sebeplerindendir⁹⁴.

⁹¹Enstitümüz son sınıf öğrencilerinden 476 numaralı Arif Güler tedavi edilmek üzere hastaneye gönderilmiştir. Kekeme olan bu öğrenci bu yıl bitirme imtihanlarına girecek muvaffak olursa öğretmen olacaktır. Kekemeliği muvaffakiyetinin biricik engelidir. Bu hali öğretmen olmasına da manidir. Tedavi edilip edilemeyeceği hususunun bildirilmesini saygılarımla rica ederim. Bkz. “Enstitü Müdürü Ahmet Önertürk tarafından Sivas Numune Hastanesi’ne yazılan 28.2.1949 tarih ve 6/230 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 6.

⁹²“Alaeddin Temel’e ait muayene fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 4.

⁹³“Sabri Civan’a ait öğrenci dosyası” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

⁹⁴Hüsnü Yılmaz 1947 Mart ayında rahatsızlanarak enstitü tarafından Sivas Numune Hastanesine sevk edilmiş 18.3.1947 tarihinde Sivas Numune Hastanesi tarafından 25 günlük rapor verilerek istirahat etmesi istenilmiştir. Enstitü tarafından memleketine gönderilen Hüsnü Yılmaz menenjit tüberküloz teşhisi ile 5.5.1947 tarihinde Tokat Devlet Hastanesine yatmış ancak 13.5.1947 tarihinde vefat etmiştir. Bkz. “Sabri Civan’a ait öğrenci dosyası” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10; Ali Çıltaş 1.3.1951 tarihinde Sivas Numune Hastanesi intaniye servisine Menenjit TB teşhisi ile yatırılmış. 4.1951 tarihinde Sivas Numune Hastanesinde vefat etmiştir. Bkz. “Sivas Numune Hastanesi Baştabibi Dr. Hakkı Derman tarafından Enstitü Müdürlüğüne gönderilen 21.4.1951 tarih ve 1000/12 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 16; Durmuş Uçar 17.5.1947 tarihinden 25.6.1947’ye kadar Sivas Numune Hastanesi dâhiliye servisinde “tüberküloz tabiatlı peritonit ve zatülcep” şikâyeti ile yatmış ve 1.11.1947’de vefat etmiştir. Bkz. “Suşehri Milli Eğitim Memurluğu tarafından Pamukpınar Köy Enstitüsüne gönderilen 29.12.1947 tarih ve 597 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 6; Enstitüde vefat eden öğrencilerin tüm cenaze masrafları da enstitü idaresince

2.5. Köy Enstitülerde Disiplin

Enstitülerde disiplin konusunda yönetim-öğrenci ilişkileri kent okullarındakinin tersi olmuştur. Enstitülerde birlik ve iş temposu kurulduktan sonra toplumsal denetim disiplini sağlamıştır⁹⁵. Köy enstitülerinde her sınıfın bir küme öğretmeni olurdu. Küme öğretmeni o sınıf öğrencileri için bir abla ağabey olup parasını yerinde harcamasından, temizlik, tertip düzen başarı gibi her konuda başvurabilecekleri sırlarını paylaşabilecekleri bir kimse olmaya gayret ederlerdi⁹⁶. Enstitü öğrencileri gündüz olduğu gibi gece de öğretmenleri tarafından denetim altında tutulmaktaydılar. Nöbetçi öğretmenlerin dışında okul idaresi de nöbetçi tayin ederek enstitüde işlerin yolunda gidip gitmediğini denetler ve ertesi gün aşağıdaki örnekte görülebileceği gibi raporunu okul idaresine sunardı: *“9.10.1952 Perşembe gününü 10.9.1952 Cuma gününe bağlayan gece saat 1.30’da Enstitünün gece hayatını tetkik maksadıyla kalktım. 1-Dışarı çıktığımda bekçinin düdüğü çalarak dolaştığını gördüm. 2-Büyük yataklığa giderek öğrencilerin derin bir uykuda yataklık nöbetçilerinin de vazifeleri başında olduğunu gördüm. 3-‘U’ binası yataklığına geldiğimde yine çocuklar derin bir uyku içerisinde iken nöbetçiler de vazifeleri başında idiler. 4- Enstitünün diğer binalarını dolaşıp kilitli olması icap den yerleri kontrol ettim. Nazarı dikkatimi çekecek hiçbir değişikliğe rastlamadım. 5-Revir binasını dolaştığımda hastaların uykuda olduklarını gördüm. Ağır bir hastalık durumu olmadığını müşahade ettim.6- Santral, ambar, yemekhane, kantin ve diğer binaların etrafında ikinci defa dolaştım. Saat 2.45’te eve döndüm⁹⁷.”*

Disiplin dosyalarında daha çok izinden geç gelme derslerden kaçma gibi olaylar çoğunluktadır. Köy Enstitüleri hakkında en sert eleştirilerin geldiği nokta disiplin ve denetim meselesidir. Köy Enstitülerinin disiplinsiz, denetimden uzak yapılar olduğu geçmişte de günümüzde de birçok sıkça dile getirilen husus olmuştur. Eşref Edip’in Kara Kitap’ta yazdığı şekli ile

karşılanmaktaydı. Bkz. “Müdür yardımcısı Sezai Boyacıoğlu tarafından müdürlük katına yazılan 28.5.1952 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

⁹⁵KIRBY, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, s. 310-311.

⁹⁶Nedim Menekşe, **Köy Enstitüleri Eğitim Öğretim Üzerine Yazılar 1944-2013**, s. 103.

⁹⁷“İdare Nöbetçisi Zeki Başkır tarafından müdürlük katına yazılan 2.10.1952 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

“*dinsizlik ve ahlaksızlık merkezleri olan Köy Enstitüleri*”⁹⁸ eleştirisi bunun en uç örneklerinden birisi olmakla birlikte diğer eleştirilerden birkaçı şu şekildedir:

Milli Eğitim Bakanlığı müfettişi Fethi İsfendiyaroğlu: “*Enstitülerin kitaplıklarında milli tarihimizi, milli anane ve ahlakımızı kökünden yıkmayı hedefler mahiyette çok muzır neşriyata rastladığımız gibi Sovyet diktatörlüğünü öven yazılar bile gördük. Her ne kadar bunlara ait pek çok mahrem raporlar yazmış isek de Maarif Vekâletinin eski binasında bu raporlarımızın toplu olarak birikmiş bulunduğu teftiş reisliği odasında esrarengiz bir surette ani bir yangın çıkmış ve raporlarımızın hepsi kül olmuştur*”⁹⁹ diyerek bütün delillerin yok olduğunu ifade etse de kendisi de yazmış olduğu raporlardan bir örnek göstermemiştir. Ayrıca Mihail Şolohov: Uyandırılmış Toprak, İgnazioSilone: Ekmek ve Şarap, Maksim Gorki: Ana, A.J.Cronin: Şahika, Hüseyin Avni Şanda: Reaya ve Köylü, Pearl S. Buck: Sarı Esirler, Joseph Kessel: Gölgele Ordusu, Panaitİstrati: Minka Abla, Sünger Avcısı, Vedat Nedim Tör: Resim Öğretmeni gibi kitapların bile enstitü kütüphanelerinde bulunması “kızıl komünist yuvası” olmaları için yeterli delil olarak gösterilmiştir¹⁰⁰.

Köy Enstitülerine yönelik suçlamalar sadece dışarıdan gelmemiş bizzat Köy Enstitüsü mezunu öğretmenler tarafından da eleştiriler yapılmış hatta başbakanlığa şikâyet mektupları yazılmıştır. “*Kastamonu Gölköy Enstitüsünde her türlü vesileler ile İslamiyet’in ve Kur’an’ın aleyhinde propagandalar ile kalbimizdeki maneviyat inançlarını silmeye uğraşıyorlardı. Hayatın yalnız bu dünyada olduğu maneviyatın mevcut olmadığı, Kur’an’ın beşer tarafından yazıldığı ve Kur’an’ın ancak o zamanki inançlara bir fayda verdiği fakat bu asırda fen, felsefe ilerlemiş artık Kur’an’a ihtiyaç olmadığı daha buna benzer telkin ve konferanslarla maneviyatımızı tamamen söndürmeye uğraşıyorlardı*”¹⁰¹. Köy Enstitüsü mezunu bir öğretmenin bu şekilde bir eleştiri yapması dikkat çekici olmakla

⁹⁸Eşref Edip, **Kara Kitap**, İstanbul, 1974, s. 35.

⁹⁹Fethi İsfendiyaroğlu, “Köy Enstitüleri”, **Köy Enstitüleri ve Koç...**, s. 12.

¹⁰⁰Ali Uygur, “Köy Enstitüsü Öğrencilerine Okutturulan Muzır Kitaplar Meselesi”, **Köy Enstitüleri ve Koç...**, s. 138.

¹⁰¹“Mustafa Sungur tarafından Başbakan Şemseddin Günaltay’a gönderilen 15.12.1949 tarihli mektup” **BCA**, 030.01/17.97.22.5.

birlikte öğrenci iken herhangi bir şikâyeti olmayıp da mezun olduktan sonra içinde bulunduğu grupların da etkisi ile bu tip eleştirilerde bulunmuş olma ihtimali de gözden kaçırılmamalıdır. Bununla birlikte şikayette vaki olan hadiselerin yaşanmış olabileceği de ihtimal dahilinde olmakla birlikte eldeki belgelere, enstitü kayıtlarına ve enstitü mezunları ile yapılan mülakatlara dayanarak köy enstitülerinin kuruluş felsefesinde “*dini duyguları köreltme*” diye bir amacın bulunmadığı görülmektedir.

Kızıl Komünist yetişmekle suçlanan Köy Enstitüsü mezunları ise iddiaların aksine kendilerini milliyetçi ve Atatürkçü olarak tanımlamakta ve komünizm ile alakalı eğitim hayatları boyunca hiçbir telkin altında kalmadıklarını ifade etmektedirler.1947-1952 yılları arasında Kastamonu Gök köy Enstitüsü’nde öğrenim görmüş olan Sıtkı Demircioğlu; “*Köy Enstitüsünden Atatürk İlke ve İnkılaplarının bekçisi olarak mezun olduk*”¹⁰² derken Keşirtepe Köy enstitüsü 1944 mezunlarından Nedim Menekşe “*Eğitim hayatım boyunca komünizmden bahsedildiğini duymadım*”¹⁰³ demiştir. Keşirtepe Köy Enstitüsü mezunu Fevzi Berk “*oruç tutmak isteyenler için sahur yemeği verilirdi*”¹⁰⁴ derken yine enstitü mezunlarından Cemal Yıldırım “*Ben Komünist sözünü köye gittiğimde duydum. Köye izinli gittiğimde köyün çocukları arkamdan komünist komünist diye bağırırlardı*”¹⁰⁵ demiştir.1944 Keşirtepe mezunu Vehbi Dinçer de “*Köy Enstitülerinin programı, çalışma sistemi gerçek bir milliyetçiliği içeriyordu. Enstitülerin gayri milli olduğunu söyleyenler eğer milliyetçilerse sahte milliyetçilerdir*”¹⁰⁶ şeklinde görüşünü belirtmiştir. Keşirtepe’den İvriz’e nakil olan Hilmi Sert “*Öğrenim gördüğüm Keşirtepe ve İvriz’de çevreden duyduğum enstitüler hakkındaki suçlamalar şaşkırtıcı biçimde Konya ve Tekirdağ’da kelimesi kelimesine aynıydı. Demek ki bu suçlamalar belirli odaklar tarafından yurt çapında üretiliyor ve enstitülerin kapanmasına zemin hazırlıyordu. Oysa biz öğretmen olup çocuklarımızı okuturken köylü vatandaşlara hangi konularda yardımcı olabileceğimizi düşünürdük. Bunları da tam bir milliyetçi düşünceyle yapma azmiyle yetiştirildik*”¹⁰⁷ demiştir.

¹⁰²Sıtkı Demircioğlu ile 5.10.2009’da Tokat’ta yapılan mülakat.

¹⁰³Nedim Menekşe ile 16.3.2013 tarihinde İstanbul’da yapılan mülakat.

¹⁰⁴Fevzi Berk ile 26.12.2012 tarihinde Edirne’de yapılan mülakat.

¹⁰⁵Mehmet Sazak ile 15.3.2013 tarihinde İstanbul-Tuzla’da yapılan mülakat.

¹⁰⁶Vehbi Dinçer ile 28.02.2013 tarihinde yapılan mülakat.

¹⁰⁷Hilmi Sert ile 21.2.2013’te Tekirdağ’da yapılan mülakat.

1950 Kepirtepe mezunu Nazmi Uluçay; “Enstitüler mümkün olduğu kadar sosyal çalkantılara uzak yerlerde kuruldu. Milli amaca uygun eğitim sistemi uygulandı. Şarkılarımız şiirlerimiz hem milliyetçilik kokardı”¹⁰⁸ derken. Kepirtepe mezunu Fatma Üstün “O vakitler bizler komünizmin bir ideoloji olduğunu bile bilmiyorduk”¹⁰⁹ demiştir. 1949 senesi Kepirtepe mezunu Hüseyin Geyik ise: “Köy enstitülerinde kız öğrencilerin pantolon giymesi bile komünistlikle ilişkilendirildi”¹¹⁰ diye görüş belirtmiştir.

Köy Enstitüleri millî kuruluşlardır ve cumhuriyet fikir ve idealleri çevresinde kurulmuşlardır. Köy Enstitülerine girişte öğrenci tarafından doldurulan seçim fişinde öğrencilerin öğretmenleri vasıtası ile kendi el yazıları yazdıkları birer cümle bunu bize gösterebilir: “Köy öğretmeni olup yurdumun ücra köşelerindeki vatandaşlarımı maarif nuru ile aydınlatmak istemekteyim”¹¹¹ “Biz cumhuriyetin öz evlatlarıyız. Atatürk’ün emanet ettiği Türk vatanını yükselteceğiz”¹¹² “Biz köy enstitüsünde okuyacağız, köyümüze bilgili aydın olarak döneceğiz. Köyümüze, köylümüze en faydalı eleman olacağız”¹¹³ “Dünyanın en eski ulusu Türklerdir. Tarihleri insanlığın tarihi kadar eskidir. Türklüğümüzle ne kadar gurur duysak azdır”¹¹⁴ “Ben çiftçi çocuğuyum, çalışıp köy öğretmeni olacağım. Köylü cumhuriyetin özüdür”¹¹⁵. “Ben köylü bir Türk çocuğuyum. Türk köylüsünün her bakımdan yükselmesi için bilgi sahibi olması gerekir”¹¹⁶ “Eğitim ve öğretimden güdülen usul, bilgiyi yurttaşta maddi, hayatta başarı elde edilebilir bir cihaz haline getirmektedir. Bunu Köy Enstitüleri tahakkuk ettirmektedir.”¹¹⁷

Bir diğer iddiasında Milli Eğitim Bakanlığı müfettişi Fethi İsfendiyaroğlu şunları yazmıştır: “Ders zamanları müteaddit defalar yaptığımız kontrollerde çocuklardan birçoğunun sınıflarda bulunmadıkları ve okul dışına kaçtıkları tarafımızdan tespit edilmiştir. Hal böyle olduğu

¹⁰⁸Nazmi Uluçay ile 18.3.2013 tarihinde yapılan mülakat.

¹⁰⁹Fatma Üstün ile 17.3.2013 tarihinde Lüleburgaz’da yapılan mülakat.

¹¹⁰Hüseyin Geyik ile 16.3.2013 tarihinde Lüleburgaz’da yapılan mülakat.

¹¹¹“Mutazim Battal’a ait Köy Enstitüleri Talebe Seçim Fişi”, **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

¹¹²“İsmail Bülbül’e ait Köy Enstitüleri Talebe Seçim Fişi”, **PYİBO Arşivi**, Klasör 1.

¹¹³“Ömer Ağır’a ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

¹¹⁴“Ali Ergün’e ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

¹¹⁵“Ali Özger’e ait Köy Enstitüleri Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

¹¹⁶Mustafa Karaköse’ye ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 3.

¹¹⁷“İsmet Kızıltuğ’a ait Köy Enstitüsü Talebe Seçim Fişi” **PYİBO Arşivi**, Klasör 3.

halde talebeler hiçbir takibe ve cezaya tabi tutulmuyorlardı. Hatta okuldan kaçan çocukların şehre gittikleri, şurada burada avare dolaştıkları, kahvelere üşüştükleri, sinema kapılarında toplandıkları, hatta maalesef içlerinden bazılarının genelevlere bile gittikleri meydana çıkarılmıştır. Ne solcu müdürlerin, ne eğitimbaşlarının, ne de öğretmenlerden bir kısmının talebenin yakışıksız durumları ile hiç ilgilenmedikleri de tarafımızdan tespit edilmiş bulunmaktadır. Çocukların gerek okul içinde ve gerek müessese dışındaki hal ve hareketlerine karşı olan bu açık kayıtsızlık sırf okulun disiplinini mutlaka yıkmak amacıyla yapıyordu”¹¹⁸.

Enstitü idareleri yaz tatillerinde bile öğrenciye ihtiyaç duyan, belirli bir düzende işleyen, görev dağılımı yapılarak işleyen faal organik bir yapıydı. Öğrencilerin yaz izinlerinin dışında izinli olarak bir enstitü dışına çıkmasına müsaade edilmezdi. Bu dengeye ne kadar dikkat edildiği şu örnekle daha iyi anlaşılabilir. 88 Numaralı Abbas Akan köyünde işlemiş olduğu bir suç nedeniyle 11 gün hapis cezasına çarptırılmış ancak enstitünün Cumhuriyet Savcısına yaptığı başvuru neticesinde “*enstitü ziraat işleri dikkate alınarak*” ceza dört ay tehir edilmiştir¹¹⁹. Öğrencilere ancak aileleri ile alakalı düğün cenaze gibi acil durumlarda izin verilmekteydi¹²⁰. Öğrenciler yıllık izne giderlerken “kitaplık”, “kooperatif”, “spor”, “müzik”, “demir işliği”, “marangoz işliği”, “revir” ve “depo memurluğundan ilişkileri olmadığına dair onay almaları gerekmektedir. Bütün imzalar alındıktan sonra eğitim başı tarafından “Köy Enstitüsü öğrenci ilişik kesme kağıdı”nın son kontrolü yapılır ve onun da onayı ile ilişik kesilip yoklamadan ve karavanadan düşürülürdü¹²¹. Enstitüden izinsiz olarak uzaklaşma veyahut verilen iznin süresini mazeretsiz olarak uzatmaya verilen ceza çoğu zaman yaz tatilini iptal etmek oluyordu. Ancak bunu idare bir yaptırım olarak yerine getirmek

¹¹⁸Fethi İsfendiyaroğlu, “Köy Enstitüleri-II”, **Köy Enstitüleri ve Koç...**, s. 15.

¹¹⁹“Yıldızeli Cumhuriyet Müddeiummîsi Nazir Eyubigil tarafından Pamukpınar köy enstitüsü müdürlüğüne gönderilen 29.4.1943 tarih ve 561 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 7.

¹²⁰“Karaözü Köyü Muhtarı Hamza Öztürk tarafından enstitü müdürlüğüne yazılan 5.12.1947 tarih ve 81 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 3.

¹²¹“Mehmet Aydemir’e ait Pamukpınar Köy Enstitüsü öğrenci ilişik kağıdı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 4.

yerine öğrenciden yaz tatilinden vazgeçtiğine dair bir dilekçe talep edilmektedir¹²².

Öğrenci enstitüden uzun süre kaçtığı veyahut dönmediği takdirde köy enstitülerinin 100. maddesi gereğince enstitü ile ilişkisi kesilirdi¹²³. Enstitünün disiplinini bozmak 1 ay uzaklaştırma,¹²⁴ kavga çıkarmak ve arkadaşını yaralamak ise enstitüden atılma ile cezalandırılmışlardır¹²⁵. Sigara ve içki içmek müsamaha gösterilmeyen bir davranışlardı. Okul disiplin kurulunun kararı ile sigara içenler 15 gün¹²⁶, içki içenler ise üç ay¹²⁷ müddetle okuldan uzaklaştırma cezası alırlardı. Ceza alan öğrencinin bağlı bulunduğu milli eğitim müdürlüğüne yazılıp öğrencinin velisinin durumdan haberdar edilirdi. Böylece hem öğrencinin evinden başka bir yere gitmesine mani olunmaya çalışılır hem de velisine hangi suçu işlediği bildirilerek denetim sağlanırdı¹²⁸.

¹²²“Uzun zamandan beridir kötü huylarımı yavaş yavaş bırakarak onların yerine iyilerini kazanmaya çalışıyorum. Bugünden itibaren Enstitü idaresini hiçbir izin isteğimle ve herhangi bir kabahatimle rahatsız etmeyeceğim. Daima iyi olmaya, bizim yetişmemiz için verilen her emri, işi ve vazifeyi eksiksiz yapmaya çalışacağım. Öğretmenlerimi ve idareyi artık memnun edecek kusursuz bir talebe olacağım. 15.3.1943 tarihinden 29.3.1943 tarihine kadar ayrı kaldığım enstitüden bir daha kaçmamaya söz veririm. Bu on beş günlük ayrılığa mukabil büyük tatilde 30 gün izninin kesilmesini kabul ediyorum. Kusurlarımın affını büyüklerimden rica ederim”¹²². “Hastalığım dolayısı ile izinli olarak gittiğim köyümden iki ay geç geldim. Bugünden itibaren idareyi hiçbir izin isteğimle rahatsız etmeyeceğim. Arkadaşlarıma yetişmek için büyük tatil izninden vazgeçiyorum. Kusurumun affını diler, dileğimin kabul edilmesini rica ederim” “Ömer Ağır tarafından Enstitü Müdürlüğüne yazılan 5.5.1943 tarihli dilekçe” **PYİBO Arşivi**, Klasör 2.

¹²³“Mustafa Delibayır’a ait öğrenci dosyası” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

¹²⁴“Şevki Tozan’ın velisi Hasan Doğan’a gönderilen 28.3.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

¹²⁵“Milli Eğitim Bakanlığı Disiplin Komisyonu tarafından verilen 25.1.1951 tarihli karar” **PYİBO Arşivi**, Klasör 10.

¹²⁶“Okul Müdürü Enis Türköz tarafından Mehmet Akdemir’e gönderilen yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 4.

¹²⁷“Ali Bozkurt velisi Haydar Bozkurt’a gönderilen 19.4.1950 tarih ve 2-10/481 sayılı yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

¹²⁸“Velisi bulunduğunuz 5-B sınıfı öğrencilerinden 512 numaralı oğlunuz Mehmet Akdemir sigara içmek ve öğretmenine karşı gelmek suçundan dolayı 15 gün müddetle uzaklaştırma cezası ile yanınıza gönderilmiştir. Bilgi edinilmesini ve kendisine gerekli tembihatın yapılmasını rica ederim”¹²⁸ derken bir başka mektubunda öğrenci velisine şunları yazmıştır: “Bizler bir terbiyecisi olarak terbiyesini üzerine aldığımız evlatlarımızı cezalandırırken en az sizler kadar üzüntü duymaktayız. İyi, meziyetli öğretmen yetiştirmek; vatana hayırlı evlatlar kazandırmak vazifelerini ifa ederken bu vazifemizi yaptığımız nisbette kıvanç duymaktayız. Çocuklarımızın istenilen şekilde yetiştirilmesi öğrenci velileri ile okul mensuplarının sıkı işbirliğine bağlıdır. Ceza haricindeki bizce yapılan gerekli nasihatler meyanında sizlerinde

Öğrencilerin iddia edilenlerin aksine enstitü içerisinde serbestçe cinsel münasebette bulunması bir yana evlenmeleri bile yasak ve enstitüden çıkarılma sebebi idi¹²⁹. Enstitüde kız-erkek ilişkilerine çok dikkat edilir sınıf arkadaşlığı dışında başka bir düşünceye izin verilmezdi. Enstitüde kız ve erkek öğrenciler arasında zaman zaman yakınlaşma olsa da bunlar genelde basit mektuplaşma ve gönül verme şeklinde olmuştur¹³⁰. Kız-erkek öğrencilerin birbirleri ile cinsel münasebete girmeleri¹³¹ veyahut fiil-i livata¹³² en sert şekilde cezalandırılır ve olaya karışanlar enstitüden çıkartılırlardı. Öğrencilerin gayri ahlaki mekânlara gitmeleri de kesinlikle yasaktı ve böyle bir olay vukuunda 1 yıl uzaklaştırma ve ardından da başka bir enstitüye nakil cezası alırlardı¹³³. Bu tür ağır disiplin hadiseleri enstitülerde genel bir disiplinsizliğin hâkim olduğu yönünde yorum yapmaya yeter miktarda değildir. Kadın Köy Enstitüsü mezunları ile yapılan görüşme ve mülakatlarda hiçbir zaman enstitülerde kendilerini rahatsız hissedecek bir ortam olmadığı yönünde hemfikirdirler: Kepirtepe Köy Enstitüsü mezunlarından Fatma Üstün “*Kız-erkek karma eğitilmiş bir okulda okuduğuma çok memnunum. Eğitim hayatım boyunca Türk aile ve ahlak anlayışına uymayan bir olay görmedim, yaşamadım. Erkek arkadaşlarımız bizim namus koruyucularımızdı*”¹³⁴ demiştir. Enstitü mezunu öğretmenlerden Ahmet Algı “*Bu tür iftiralar cumhuriyet öncesinde de sonrasında ada her zaman olmuştur. Enstitülerin amaçlarından birisi de işe bu dedikoduları*

lüzumlu ikazlarda bulunmanız oğlunuz için çok faydalı olacaktır. Zaten bir baba olarak sizlerin de bizler gibi düşündüğünüze inancımız büyüktür. Çocuğunuzun okuldaki durumunu öğrenmek gayesi ile bizlere yazacağınız mektupları cevaplandırmak bizler için bir külfet değildir. Onların iyi yetişmesi hususunda faydalı olduğuna inandığımız her teklif her fikir hürmetle mukabele görecektir” “Kars Cılavuz Köy Enstitüsü Müdürü Tevfik Yavuzer tarafından Osman Özmen’e yazılan 13.11.1954 tarih ve 539-1766 sayılı mektup” **PYİBO Arşivi**, Klasör 21.

¹²⁹“Enstitü Müdürlüğü tarafından Karaözü Köyü Muhtarlığına gönderilen 6.9.1946 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 3.

¹³⁰“*Umulmadık bir günde size karşı içimde beliren sevgi kıvılcımı bir sabah güneşi gibi ruhumu aydınlatarak sessiz ve sedasız duran gönlüme bir ilkbahar manzarası vermiştir. Sizin ulviyetiniz bütün özellikleriyle hissiyatıma hâkim olmuş beni size sönmez ve silinmez bir sevgi bağı ile bağlamıştır. Bu bağ ikimizde sağ kaldıkça üzülmeceğimiz kanaatindeyim. Yeter ki sevgi menbaı olan gönüller bir olsun*” Enstitü Müdürlüğü tarafından yazılan 21.9.1950 tarih ve 1561 sayılı disiplin tutanağı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

¹³¹“Milli Eğitim Bakanlığı Disiplin Komisyonu tarafından verilen 20.5.1949 tarihli karar” **PYİBO Arşivi**, Klasör 7.

¹³²“Öğrenci velisine gönderilen 10.4.1951 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi**, Klasör 9.

¹³³“623 Ali Erdoğan’a ait 1952 tarih ve 45 no’lu tasdikname” **PYİBO Arşivi**, Klasör 11.

¹³⁴Fatma Üstün ile 17.3.2013 tarihinde Lüleburgaz’da yapılan mülakat.

üreten zihniyeti eğitmek ve ortadan kaldırmaktı”¹³⁵ derken Bedri Rahmi Eyüpoğlu da bu dedikodulara tepkisini şu şekilde dile getirmiştir: “*Dağda, bağda bahçede tarlada bilmem kaç yüzyıldan beri omuz omuza, göz göze, diz dize çalışan köy kızları ve delikanlıları okulda aynı sırada oturunca ahlakları bozuluyormuş! Köyümüze, köylümüze bundan daha büyük bir sitem, bundan daha büyük bir taş atılmamıştır. Niçin üniversitede, ortaokulda, ilkokulda ahlakımız bozulmuyor da köy okullarında bozuluyor? Niçin böyle bir sitem karşısında milletçe doğrulmuyor, böyle bir şüpheyi milletçe sinek kovar gibi kovmuyoruz*”¹³⁶ Nitekim 1950-1951 öğretim yılında karma eğitime son verilerek kızlar ayrı enstitüde toplandı. Bu durum kız öğrencilerin sayısının azalmasına yol açtı. Nitekim 1951-1952 senesinde Kızılçullu Köy Enstitüsüne 600 öğrenci müracaat etmiş ancak bunun 60’ı kabul edilmiştir. Okula alınmayan kızların büyük bir kısmı köylerine dönmüştür¹³⁷.

2.6. Köy Enstitülerinde Beslenme ve Öğrenci İhtiyaçlarının Karşlanması

Köy Enstitülerinde öğrencilerin gerektiği şekilde beslenmesi öncelikli görevlendendi. Enstitülerde sabah ilk uyananlar ekmekçi öğrenciler¹³⁸, depo ve yemekhanede görevli öğrenciler ve öğretmenleriydi¹³⁹. Enstitü mutfakları öğrenci sayısını karşılayabilecek genişlikte olurdu. Pamukpınar Köy Enstitüsü mutfak malzemelerini incelediğimizde enstitü mutfaklarının demirbaşları hakkında fikir sahibi olabiliriz. Enstitü mutfağında 220 adet bakır karavana, 1004 adet bakır tabak, 130 adet bakır keçe, 643 adet bakır su tası, 90 adet bakır su güğümü, 11 adet bakır tepsi, 13 adet bakır büyük

¹³⁵ Ahmet Algi ile 1.1.2013 tarihinde Kırıkhan’da yapılan mülakat.

¹³⁶ Bedri Rahmi Eyüboğlu, “Köy Enstitülerine Selâm”, *Cumhuriyet*, 1.2.1954.

¹³⁷ Kate V. Wofford, *Türkiye İlkokulları Hakkında Rapor*, MEB Basımevi, Ankara 1952, s. 89.

¹³⁸ Kadrolu usta fırıncı gözetiminde çalışırlardı Bkz. *PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası*, “Müdür yardımcısı Sezai Boyacıoğlu tarafından müdürlük katına yazılan 1.3.1952 tarihli yazı”.

¹³⁹ Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, s. 318.

yemek kazanı 72 adet bakır çay demliğı¹⁴⁰ 115 güğüm ve9 büyük kazan mevcuttu¹⁴¹.

Belli başlı vilayet merkezlerinden uzak yerlere kurulmakta olan enstitüler, yalnız zirai üretim değil aynı zamanda sınai üretim bakımından da günlük ihtiyaçlarının çoğunu kendileri sağlamak zorunda idiler. Enstitülerin en önemli günlük ihtiyacı ekmektir. Başlangıçta Köy Enstitülerindeki yatılı talebenin ekmeçlik unları, Toprak Ofis Şubelerince temin edilmekte idi. Daha sonra yapılan düzenlemelerle serbest piyasadan da temini yoluna gidildi¹⁴². Ortalama olarak her öğrenci günde bir somun ekmek tüketiyordu. Yani enstitülerin günde ortalama 1500 kg ekmeğe ihtiyacı vardı. Bu yüzden enstitüler kendi değirmenlerini¹⁴³ ve fırınlarını yapmak zorunda olduklarını görerek bunları inşa etmişlerdir¹⁴⁴.

Enstitüye mal alımları müdürlük tarafından yapılırdı. Eğer meblağ 15 bin lirayı aşarsa ihale yolu açılıyor mal alımı şu şekilde gerçekleştiriliyordu: Öncelikle enstitü müdür yardımcısı ihtiyaç duyulan malzemelerin listesini müdürlük katına sunardı. Enstitü müdürlüğü tarafından içerisinde mal müdürü, belediye başkanı enstitü müdür ve müdür yardımcısından oluşan bir komisyon tarafından ihale yolu ile alım gerçekleştirilirdi. Alınan malzemeler öğretmenler tarafından oluşturulan bir komisyon tarafından muayene edilerek ve tartılarak ambara alınır ve bu işlem sonrası da şartnameye uygun olduğuna dair rapor hazırlanırdı¹⁴⁵. Öğrencilerin ihtiyaçlarının karşılanması için enstitü depolarında daha önceden alınan kumaş veyahut diğer giyim malzemeleri daima bulunur lüzumu halinde çıkarılarak enstitü terzihanesinde elbise, şayak, iç çamaşırı, gömlek, pijama vs. diktilirirdi¹⁴⁶. Enstitülerde öğrenci ihtiyaçları öncelikli idi. Öğrencinin kendisi için hazırlanan elbise

¹⁴⁰“Kalaycı Ahmet Öznelma adına düzenlenen 4.9.1952 tarihli makbuz” **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁴¹“Zeki Başkır tarafından müdürlük katına yazılan 5.1.1954 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁴²BCA, FK.30.10.0.0, YN.143.26.16.

¹⁴³“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 8.8.1951 tarihli rapor” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁴⁴KIRBY, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, s. 219.

¹⁴⁵“Muayene komisyon başkanlığı tarafından düzenlenen 20.8.1952 tarihli rapor” **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁴⁶“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 6.1.1950 tarihli yazı”, **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

veyahut ayakkabıyı eğer üzerine olmazsa beğenmeme hakkı vardı. Böyle bir şikâyet vaki olursa müdürlük konuyu komisyona iletiyor komisyon da gerekli işlemleri yürütüyordu¹⁴⁷. Öğrencilerin giyecekleri elbiselerin ölçüleri ayrı ayrı alınır. Prova için hazır olan elbiseler enstitüye gelir öğrenci üzerinde prova edilirdi. İlgili öğrenci için dikilen ve üzerinde öğrencinin numarası yazılı elbisenin başka bir öğrenciye giydirilmesi yasaktı.¹⁴⁸ Ayakkabı için de aynı işlem uygulanır öğrencilerin kışlık postalları ve yazlık iskarpinleri için ayak ölçüleri tek tek alınarak ayakkabılar dikilir ve teslim edilirdi¹⁴⁹.

2.7. Köy Enstitülerinde Üretim

Enstitülerin yeni açıldıkları günlerde yapılması gereken işlerden önceliği olmayan yok gibiydi. Yatakhane, yemekhane, çamaşırılık, banyo temel gereksinimlerdi. Derslilikler, işlikler, laboratuvar, kitaplık, müzik odaları, vb. birimler de en az onlar kadar öncelikli idi. Yollar, kaldırımlar, bataklıkların kurutulması, ağaçlandırılması, su yolu kazılarak uzaklardan su getirilmesi, depo yapılması, elektrik santrali kurulması, tarım alanlarının işlenmesi gerekiyordu ki enstitülerin ilk hedefleri bu eksikliklerini gidermek olmuştur.¹⁵⁰ Bu işlerini tamamlayan enstitüler diğer enstitülere yardım etmişlerdir. Örneğin. Lâdik, Pazarören ve Akçadağ Köy Enstitüsü öğrencileri Pamukpınar ve İvriz Köy Enstitülerinin yapımına yardım etmişlerdir.¹⁵¹ Kate Wofford “*Köy Enstitülerinin mimarisi kuruldukları muntıkaya uyar ve bunlar umumiyet itibarı ile temiz ve intizamlı köyleri hatırlatır. Binalar seri halinde 1-2 katlı yapılmış bizzat öğrenciler tarafından inşa edilmişlerdir*”¹⁵² diyerek öğrencilerin yapılarından beğeniyle bahsetmiştir.

¹⁴⁷“Hayrettin Utkanlar tarafından yazılan 2.2.1955 tarihli rapor” **PYİBO Arşivi**, Klasör 4.

¹⁴⁸“Mustafa Tetiker ile yapılan 15.11.1952 tarihli mukavelename”, **PYİBO Arşivi**, **1952 Mali Yılı İhale Dosyası**.

¹⁴⁹“Mehmet Çaşurluoğlu ile yapılan 1.11.1952 tarihli mukavelename” **PYİBO Arşivi**, **1952 Mali Yılı İhale Dosyası**.

¹⁵⁰Pakize Türkoğlu, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009, s. 221.

¹⁵¹İ.Hakkı Tonguç, “Köy Enstitüleri”, **Ülkü**, Aralık 1941, S 5, s. 3.

¹⁵²Kate V. Wofford, **Türkiye İlkokulları Hakkında Rapor**, MEB Basımevi, Ankara, 1952, s. 90.

Köy Enstitüleri Kanunu 1. Maddesi köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde Maarif Vekilliğince köy Enstitüleri açılır¹⁵³ şeklindeydi zira öğrencilerin burada pratik yapması amaçlanmıştı. Devlet, köy öğretmenlerine köyün sosyal ve zirai kalkınmasının önderi olma rolü vermişti¹⁵⁴. Yeni öğretmen tipinin köyde önder rolü oynaması sağlanarak, öğrencileri onların aileleri ve öğrencinin içinde bulunduğu sosyal ve fiziksel çevreyi geliştirerek köyün değiştirilmesi hedeflenmiştir. Bunun için de öğrenciyi üretken hale getirmek ona sorunlara çözüm yolları bulmayı öğretmek lazımdı. Kısıtlı imkânlar içerisinde bulunacakları köylere bu deneyimleri kazanarak gitmeleri başarılı olmaları veyahut yetiştirilme amaçlarına ulaşabilmeleri için gerekiyordu. Enstitü kendi kendine yetmeye çalışan bir eğitim kurumu olma amacında olduğundan dolayı atölyelerinde yapılabilecek ve öğrencilerin altından kalkabilecekleri işleri öğrencilere yaptırma yolunu seçmişlerdi. Bu aynı zamanda eğitimin de bir parçası idi. Köy okullarının bitişiğinde veya yakınında on dekardan fazla olmamak üzere bir uygulama bahçesi bulunacak burada öğrenciler, öğretmenleriyle birlikte bölgenin tarımsal çeşitliliğine göre tarım derslerini uygulayacaklardı. Uygulama bahçesinin işletilmesi için gerekli fidan, tohum, tarım araçları ve hayvanlar okul demirbaşına kaydedilmek üzere Millî Eğitim Bakanlığınca verilecek ödenekle sağlanacaktı¹⁵⁵. Bütün bunların planlandığı gibi gerçekleşmesi için de öğretmen adaylarının bunları okulda uygulaması gerekiyordu.

Köy enstitüleri ile ilgili eleştirilerin birisi de öğrencilerin çalıştırılması meselesi idi.1952 Gök köy Köy Enstitüsü mezunu Mehmet Sazak köy enstitülerde öğrencilerin çalıştırılması konusundaki eleştirilere şöyle cevap vermiştir: “*Köy çocukları üç yaşından başlayarak üretim zinciri içerisinde sorumluluk almaya başlarlar. Üç yaşındaki çocuk civciv bekler, beş yaşında kaz 10 yaşında sığır güder, tarlalara azık taşır. 15 yaşında çift sürmeye, köylünün yaptığı her işi yapmaya başlar. Tüm bunları yaparken yeterli beslenemez ve terzi elinden çıkma elbiseyi ancak askerde giyer. Oysa köy*

¹⁵³“Köy Enstitüleri Kanunu”, **Resmî Gazete**, S.4491, 22 Nisan 1940.

¹⁵⁴“Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilât Kanunu”, **Resmî Gazete**, 25.6.1942.

¹⁵⁵“Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerle köy sağlık memurlarının geçimlerini düzenlemek üzere 3803, 4274 ve 4459 sayılı kanunlara ek Kanun” **Resmî Gazete**, 10.9.1947.

*enstitüsündeki çalışmalar hem güce uygun hem planlı hem de üretime dönük öğretici ve ustalaştırıcıdır. Onun için de enstitü çıkışlılar kendilerine güvenli ve dik duruşludurlar. Yadırganmalarının nedeni de budur. Görevlerini yapmış, kimseye eğilmemişlerdir. Çıkarıcıların “köy enstitülerinde çocukları çok çalıştırıyorlardı, eziyorlardı” gibi acıma duyguları sergilemeleri timsah gözyaşlarıdır*¹⁵⁶ derken Rüştü Güvenç; “yapılan her çalışma vatan ve millet içindi zevkle yaptık”¹⁵⁷ demiştir. 1944 Kepritepe mezunu Halim Nesrin O zamanki devlet bütçesinin zayıflığı düşünülürse yapılan işler bütçeye katkıdır. Enstitüler yaz tatili yapmazlardı. İzinler hariç sürekli okulda idik. Yapılan işleri severek yapıyorduk. Memleketin ihtiyacı olan yapıları yapmak bize onur veriyordu”¹⁵⁸ diye görüş belirtmiştir. Pamukpınar Öğretmen Okulu Müdürü Rıdvan Tanrıseven, okula alınacak öğrencilerle ilgili mülakat yapıldığı gün Köy Enstitüsü döneminde yapılmış bir taş binanın köşesinde yaşlı bir bey’in eli ile büyükçe bir köşe taşıyı okşadığını gördü. Merak edip sebebini sorduğunda “Sayın Müdürüm, ben köy enstitüsü döneminde bu okulda okudum ve buradan mezun oldum. Bu gördüğünüz binaların çoğunu biz yaptık. Bu büyük köşe taşıyı buraya ben yerleştirdim. Taşı yerine koymaya çalışırken başparmağım ezildi ve kesildi”¹⁵⁹. Bu örnekten de görüldüğü üzere öğrencilerin büyük bir kısmı yapılan işleri angarya ve boş olarak görmemiş severek yapmışlardı.

Öğretmen yetiştirilmek üzere Maarif Vekilliğince köylerde açılmış ve açılacak öğretmen okullarıyla Maarif ve Ziraat Vekilliklerince köy eğitmeni yetiştirilmek maksadıyla 3238 sayılı kanuna göre açılan eğitmen kursları ihtiyaçlarına kifayet edecek miktarda Maarif Vekilinin talebi üzerine tahsis edilecek devlete ait tarla, çiftlik, bağ ve bahçe vesaire gibi arazi İcra Vekilleri Heyetince kararlaştırılacak esaslar dairesinde tefrik ve tespit olunur¹⁶⁰ şeklindeki 3704 sayılı kanun ve 4274 sayılı kanunlara dayanarak enstitü hudutları arasında hazineye ait arazinin tescil; eşhassa ait olanların istimplâki için enstitü temsilcisinin de bulunduğu komisyonlar

¹⁵⁶Mehmet Sazak ile 15.3.2013 tarihinde İstanbul-Tuzla’da yapılan mülakat.

¹⁵⁷Rüştü Güvenç ile 19.2.2013’te Lüleburgaz’da yapılan mülakat.

¹⁵⁸Halim Nesrin ile 14.11.2012 tarihinde Lüleburgaz’da yapılan mülakat

¹⁵⁹Nedim Menekşe, **Kapatılışlarının 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği**, Lüleburgaz, 2005, s. 337.

¹⁶⁰“Köy Eğitmen Kurslarıyla İlk Öğretmen Okullarının İdaresine Dair 3704 Sayılı Kanun”, **Resmî Gazete**, 14.7.1939.

kurulmuştur¹⁶¹. Bu komisyon ilgili bölgedeki araziler şahsa aitse istimlâk edilerek bedelinin köy sandığından ödenmesine karar veriyordu¹⁶². Enstitü öğrencileri uygulamalı tarım derslerini bu topraklarda yapmışlardır. Enstitülerde yapılan tarım çalışmalarına örnek olarak Yıldızeli-Pamukpınar Köy Enstitüsü'ne bakabiliriz:

Ziraat işi: Kış mevsiminin sert gidişine rağmen fırsatı kaçırmadan mütemadiyen kirizma yapan çocuklar mart ayında yaptıkları kirizmalara 10 bin kavak çeliği, meyve fidanlığı için 30 kilo çekirdek, açılan hendeklere 5 bin kavak, 4 bin akçaağaç ve 4 bin akasya fidanı diktiler. Kış ekimi dışında 3,5 ton buğday ve 500 kg mercimek, 150 dönüm pancar ektiler. Yalnız mart ayında ekilen alanı 800 dönümü buldu. 22 Mayıs'a kadar 10 ton buğday, 4 ton arpa, 2 ton mercimek ekilmek suretiyle evvelki ektiğimiz ekimlerle birlikte ekim alanı 2 bin dönüme çıkarılacaktır. İnşaat işi: Yapacağımız inşaat için Mart ayı içinde lüzumlu malzemenin hazırlığına girişilmiş, taş ve alçı ocaklarından çocuklar 100m3'e yakın taş sökmüşlerdir. Ocak faaliyetine bütün hızı ile devam edilmektedir. Ayrıca kum stokları yapılmaktadır. Temizlik İşleri: Yine vekilliğin direktifleri dâhilinde enstitümüzde ele alınan temizlik işleri övünülecek bir duruma gelmiştir. Her gün eğitim başının başkanlık ettiği bir öğretmen topluluğu sınıfları, yatakhaneleri, yemekhane ve sahalarını dolaşarak incelemeler yapmakta ve üst baş, düzen ve temizliği de dâhil olduğu halde o günün en temiz sınıfına şeref bayrağı namı ile kontrolle takip edilmekte ve sınıflar arasında bayrağa sahip olmak için şuurlu bir rekabet bir kontrolle takip edilmekte ve sınıflar arasında bayrağa sahip olmak için rekabet yarışı doğmaktadır¹⁶³.

Enstitüler öğrencilerine, gömlek¹⁶⁴, yatak yünü¹⁶⁵ dikmek, sıra¹⁶⁶ sınıf dolapları ve kitaplıkları¹⁶⁷, masa-sandalye yapmak¹⁶⁸ vb. gibi enstitü

¹⁶¹“Pamukpınar Köy Enstitüsü Müdürü Şinasi Tamer tarafından tebliğ edilen 1092 numaralı yazı” **PYİBO Arşivi, İstimlak Dosyası.**

¹⁶²“Mehmet Batukan, Hüseyin Uzel, Ahmet Karabenli, Şaban Eryılmaz, ve Turan Ayaz tarafından hazırlanan 23.7.1945 tarihli istimlak mazbatası” **PYİBO Arşivi, İstimlak Dosyası.**

¹⁶³**Köy Enstitüleri Dergisi I-VIII 1945-1947**, Köy Enstitüsü ve Çağdaş Eğitim Vakfı yay., Ankara, 2005, s. 170.

¹⁶⁴“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 26.7.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁶⁵“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 14.8.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

işliklerinde yapılabilecek işler öğrenciler tarafından yapılmaktaydı. Enstitünün mümkün olduğunca kendine yeten bir kurum olmasına çalışılırken ve öğrencilerin okul yararına üretim ve hizmet faaliyetleri desteklenirken dikkat edilen en önemli husus yapılacak işin öğrencilerin hayatını veya sağlıklarını tehlikeye düşürmemesi idi. Enstitü için satın alınan odunların kırılması enstitü bacalarının temizlenmesi söz konusu olduğunda çatıların karlı olmasından dolayı bu iş öğrencilere yaptırılmamış ve faal bulunan 60 baca ücretli temizletilmiş¹⁶⁹, odunlar kırdırılmış¹⁷⁰, kömürler taşıtılmıştır¹⁷¹. Enstitüde çamaşırhane¹⁷² ve fırın¹⁷³ berber¹⁷⁴ gibi hizmet aksaması görülmemesi gereken yerlerde mutlaka ücretli çalışanlar bulunmaktaydı. Enstitülerde üretim bir diğer kolu döner sermaye işletmeleri idi. Enstitü döner sermaye işletmeleri 3704 sayılı kanuna göre bütün satışlarında enstitünün ihtiyacını göz önüne alarak hareket etmek mecburiyetinde idi. Bu cihetten örneğin Pamukpınar Köy Enstitüsünde üretilen bal yine enstitü için satın alınmıştır¹⁷⁵. Bazı enstitülerin döner sermayelerine ait kamyon ve otobüsleri dahi vardı. Pamukpınar Köy Enstitüsü döner sermaye işletmesinin enternasyonel marka kaptıkaçısı¹⁷⁶ Fargo ve Chevrolet kamyonları¹⁷⁷ vardı. Bu araçlarla ücreti

¹⁶⁶“Sanatbaşı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 1.7.1948 tarihli rapor” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁶⁷“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 6.5.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁶⁸“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 28.6.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁶⁹“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 10.1.1950 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.**

¹⁷⁰“Müdür yardımcısı Sezai Boyacıoğlu tarafından müdürlük katına yazılan 9.6.1952 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁷¹“Abdullah Tosun tarafından imzalanan 8.6.1950 tarihli tutanak” **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁷²“Müdür yardımcısı Sezai Boyacıoğlu tarafından müdürlük katına yazılan 4.5.1952 tarihli yazı”, **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁷³“Müdür yardımcısı Sezai Boyacıoğlu tarafından müdürlük katına yazılan 1.3.1952 tarihli yazı”, **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁷⁴“Eğitimbaşı Mehmet Yetene tarafından müdürlük katına yazılan 18.3.1953 tarihli dilekçe”, **PYİBO Arşivi, Müdürlük Havale Emirleri Dosyası.**

¹⁷⁵“Enstitü Müdürü Ali Öztürk tarafından imzalanan 10.9.1952 tarihli belge”, **PYİBO Arşivi, Enstitü Gider Dosyası.**

¹⁷⁶“Makinist Hasan Kaygınok tarafından döner sermaye sorumlu saymanlığına yazılan 18.2.1952 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Havale Emirleri Dosyası.**

¹⁷⁷“Döner Sermaya Sorumlu Saymanı Rasim Bircan tarafından müdürlük katına yazılan 29.1.1948 tarihli yazı” **PYİBO Arşivi, Müdürlük Havale Emirleri Dosyası.**

mukabilinde insan ve yük taşırlardı. Köy Enstitülerinde üretimin bir diğer yönü elektrikti. O dönemlerde elektrik bütün vilayet merkezlerinde bile sağlanmış değildi. Elektrik Türkiye'nin kırsal bölgelerine ekonomik kanal yerine eğitim kanalı ile girdi. Enstitüler birer birer elektrik tesisatı cihazlarını elde etmeye başladılar. Zamanla enstitülerde elektrik işlerinde uzman olan bir enstitüden diğerine seyahat eden öğretmen ve öğrenciler yetişti¹⁷⁸. Enstitülerde elektrik santralleri kurularak burada uzman ekip yanında öğrenciler de görev aldılar ve zamanla işi öğrenen kimi öğrenciler diğer enstitülerin elektrik işlerine yardıma dahi gitmişlerdir¹⁷⁹.

2.8. Köy Enstitülerinin Mirası

Elbette ki Köy Enstitülerinin bıraktığı en büyük manevi miras burada yetişen öğretmenlerimiz ve onların yetiştirdikleridir. Öğretmenlerimizin yetiştirdikleri yalnızca öğrencileri olmamış aynı zamanda çocukları ve aileleri de bu eğitimin içerisinden geçmişlerdir. Kepirtepe Köy Enstitüsü mezunu Rüştü Güvenç'in oğlu emekli müzik öğretmeni Gürsel Güvenç köydeki yaşantılarını şöyle anlatır: "*Annem ve babam Kepirtepe mezunu idi. Lüleburgaz Kırıkköy'deki yaşantımızı çok iyi hatırlıyorum. Annem ve babam köyün hem öğretmeni, hem sağlık memuru, hem terzi, hem din hocası velhasıl her şeyi idi. Mesai bitimi diye bir kavram yoktu. Zaten evimiz de okulun bir bölümü idi. Salonun bir kapısı sınıflara açılıyordu. Anne ve babamız öncelikle dürüst bir insan olmayı, hakça paylaşmayı eşitlik ilkesinden ayrılmamayı, Atatürk İlke ve İnkılâplarına bağlı kalmayı hiç farkında olmadan benliğimize sindirmiş.*"¹⁸⁰

Kars-Cılavuz Köy Enstitüsü 1947 mezunlarından Hasan Tan'ın oğlu emekli öğretmen Kutlay Tan köydeki anılarını şöyle dile getirmiştir: "*Babamız almış olduğu eğitimle köye döndüğünde köylüye onlardan biri olduğunu hissettirdi. Böylece onların güvenini kazanarak eğitime*

¹⁷⁸Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, s. 220.

¹⁷⁹“Yapısanat Başı Ahmet Ertuğrul tarafından müdürlük katına yazılan 6.12.1947 tarihli yazı”

PYİBO Arşivi, Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954.

¹⁸⁰Gürsel Güvenç ile 12.3.2013 tarihinde İstanbul-Feneryolu'nda yapılan mülakat.

hazırlamayı prensip edindi. Halk öğretmenlerine güvendi ve onu evlatları gibi görerek eğitime sarıldılar. Bu nedenle babamı hiç unutmadılar”¹⁸¹.

Kepirtepe Köy Enstitüsü 1944 mezunu Nedim Menekşe'nin oğlu Birol Menekşeise babası ve onun köye kattıkları ile ilgili olarak şunları söylemiştir: *Köy Enstitüsü mezunu bir babanın oğlu olmaktan çok olumlu yönde etkilendiğimi söyleyebilirim. Bunların en başında okumak araştırmak, iyi bir yurtsever olmak, ülkenin fakir ve geri bırakılmış halkının sorunlarını kavrayabilmek ve bunlar üzerinde kafa yormak gibi özellikleri kazandım. Babamızın evimizde konuştuğu tek devrim “Kemalist Devrim” idi. Babam 1946 yılında kendi köyü olan Ahmetbey Köyüne 18 yaşında başöğretmen olarak atandıktan sonra iki köy enstitüsü arkadaşı ile birlikte büyük hizmetler yapıyorlar. Benim hatırladıklarım şöyledir: Köye bir tohum arıtma istasyonu kuruyorlar. Köylerine belediye teşkilatı kurulması yönünde köylüleri bilinçlendirerek sonuç alıyorlar. Köye fenni arıcılığı öğretiyorlar. Köyün girişine çok güzel bir çam ormanı oluşturuyorlar. Köy ilkokulundaki işlikte köylülere kurslar açarak marangozluk ve demir işlerini öğretiyorlar, 1956 yılında köyde amatör futbol kulübü kurarak gençleri futbol basketbol ve voleybola yönlendiriyorlar, başlık parasının kalkması için yoğun çaba sarf ediyorlar. Köye 8 bin kitaplık bir kütüphane kurarak kültür bakanlığına devrediyorlar, Köye Tarım kredi kooperatifi kurulması için önayak oluyorlar. Köy çocuklarının okuyarak lise ve yüksek öğrenim yapmaları için yoğun çaba sarf ediyorlar. Köylüler de 24 saatlerini beraber geçirdikleri öğretmenlerini çok seviyorlardı¹⁸².*

¹⁸¹Kutlay Tan ile 17.2.2013 tarihinde Yalova'da yapılan mülakat.

¹⁸²D. Birol Menekşe ile 12.3.2013 tarihinde İstanbul-Kızıltoprak'ta yapılan mülakat.

SONUÇ

Türk modernleşme sürecinde köy enstitüleri denemesi önemli bir merhaledir. Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme süreci cumhuriyet ile birlikte yeni bir aşamaya girmiştir. Türkiye Cumhuriyeti devleti modernleşmeyi topyekûn bir çaba olarak değerlendirerek sosyal-siyasi ve ekonomik hayatta birbirleri ile iç içe geçen ve destekleyen bir anlayışla hareket etmiştir. Köy Enstitüleri uygulamasında eğitim sayesinde toplumsal değişimi hızlandırmak amaçlanmış ve oldukça da başarılı sonuçlar alınmıştır. Eğitimin okulun değerini tam olarak kavrayamamış Türk köylüsüne bu bilinç kısa zamanda kazandırılmış Türk köylüsünde okuma bilinci uyanmıştır. Düziçi Köy Enstitüsü mezunu öğretmenlerimizden Abdil Gülen bu noktayı şu şekilde vurgular: “*Ben enstitüden gelen eğitimde ve öğretimde okudum. Bugünkü gibi hatırlıyorum, köylerde okul merakı patlamış çevrede olağüstü bir heyecan yaratılmıştı. Halk, çocuklara şiiir okutarak problem sorarak teftiş bile eder öğretmenleri de çocukların bilgisine göre değerlendirirdi*¹⁸³.”

Köy Enstitüleri farklı eğitim ve öğretim metodu ve çevreye uyumu ile dünya eğitim tarihinin orijinal uygulamalarından birisidir. Köy Enstitülerinin toplum koşullarına uygun ve gerçekçi eğitim modeli eğitim düzenlemelerinin sahip olması gereken en önemli özelliklerinden birisidir. Eğitim politika ve çalışmalarının da sahip olması gereken bu özelliğin en önemli düşmanı eğitim politikalarının günlük siyasal çekişmelere alet edilmesidir. Köy Enstitüleri de faal bulunduğu dönem boyunca kendi dışında olarak siyasetin bir cephesi haline gelmiş ve kendi üzerinden yapılan bu çarpışmayı kaybeden ne yazık ki enstitüler olmuştur. Sonuç olarak:

“*Ben Fatma Üstün. Kepirtepe Köy Enstitüsünü 1947-1948 öğretim yılında bitirdim. Kepirtepe mezunu Süleyman Üstün ile evlenerek Çerkezköy'ün Yanıkağıl Köyüne tayin edildik. Köyde 3 yıllık eğitimi sonlandırıp 5 yıla çıkarmışlardı. Biz de 3 yılda mezun olanları tekrar okula aldık. Bizim yaşımızda öğrencilerimiz vardı. İlk soruları “siz de bizi bırakacak mısınız? “oldu. Neden diye sorunca “gelen öğretmenler şehir çocuğu olduğu için 1 yıldan fazla kalmıyorlar. Biz de okulda öğretmen*

¹⁸³ Abdil Gülen ile 17.3.2012 tarihinde Antalya'da yapılan mülakat.

olmayınca okuyamıyoruz” dediler. Biz onları 10 yıl bırakmadık. Onların yalnız öğretmeni değil anne-babası, avukatı, doktoru olduk¹⁸⁴.

¹⁸⁴Fatma Üstün ile 17.3.2013 tarihinde Lüleburgaz’da yapılan mülakat.

KAYNAKÇA

Telif-Tetkik Eserler

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Basım Dağıtım, Ankara, 2001.

ALTUNTAŞ, Turan, **Bozkırım Eğitim Abideleri**, Özgün Yayıncılık, Adana, 1998.

BAŞARAN, Mehmet, **Öğretmenim Hasan Âli Yücel**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, “Köy Enstitülerinde Öğretim Programları”, **Abece**, S 49, 1990.

BELGE, Murat, “Türkiye’de Gündelik Hayat”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, Ankara, 2005.

Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğinin Parti Teşkilatına Umumî Tebligatı, Temmuz 1939’dan 31 Birincikânun 1939 tarihine kadar, C 15, Zerbamat Basımevi, 1940.

ÇEÇEN, Anıl, **Atatürk’ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Cumhuriyet Yayınları, İstanbul, 2000.

DARENDELİOĞLU, İlhan E., “Köy Enstitüleri”, **Köy Enstitüleri ve Koç Federasyonu-İçyüzleri**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.

DEWEY, John, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor**, Devlet Basımevi, İstanbul, 1939.

DÖNMEZER, Sulhi, “Atatürk İnkılâpları ve Sosyal Değişme Teorileri”, **AAMD**, C V, S 15, Temmuz 1989.

DUYAR, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, İstanbul, 1998.

EYÜBOĞLU, Bedri Rahmi, “Köy Enstitülerine Selâm”, **Cumhuriyet**, 1.2.1954.

EDİP, Eşref, **Kara Kitap**, İstanbul, 1974.

GERAY, Cevat, **Halk Eğitimi**, Ankara, 2002.

İNAN, A. Afet, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923**, TTK Yay., Ankara, 1989.

İSFENDİYAROĞLU, Fethi, “Köy Enstitüleri”, **Köy Enstitüleri ve Koç Federasyonu-İçyüzleri**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.

KAFADAR, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yay., Ankara, 1997.

KAYA, Yahya Kemal, **İnsan Yetiştirme Düzenimiz**, 4. Baskı, Ankara, 1984.

KAPLAN, Kadri, “Atatürkçülüğün Fikri Temeli ve Niteliği”, **Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler**, Ankara, 1971.

KIRBY, Fay, **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, İstanbul, 2010.

KONGAR, Emre, **Atatürk ve Devrim Kuramları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.

KÖYMEN, Nusret, **Demokrasiyi Kurtaralım, Demokrasiyi Kurtaracak Halk Eğitimidir**, Türkiye Basımevi, İstanbul, 1952.

Köy Enstitüleri Dergisi I-VIII 1945-1947, Köy Enstitüsü ve Çağdaş Eğitim Vakfı yay., Ankara, 2005.

MAKAL, Mahmut, **Açlık Pınarı**, Ankara, 1973.

MENEKŞE, Nedim, **Köy Enstitüleri Eğitim Öğretim Üzerine Yazılar 1944-2013**.

MENEKŞE, Nedim, **Kapatılışlarının 50. Yılında Köy Enstitüleri Gerçeği**, Lüleburgaz, 2005.

ÖZODAIŞIK, Mustafa, **Cumhuriyet Dönemi Yeni Bir Nesil Yetiştirme Çalışmaları 1923-1950**, Konya, 1999.

ÖZTÜRK, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, TTK Yay, Ankara, 1996.

PARKER, Berly, **Türkiye İlk Tahsili Hakkında Rapor**, MEB Basımevi, Ankara, 1939.

ŞİMŞEK, Sefa, **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi Halkevleri-1932-1951**, İstanbul, 2002.

Heyeti Raporundan Maarif İşleri, MEB Basımevi, Ankara, 1939.

TANİLLİ, Server, **Nasıl Bir Eğitim İstiyoruz?**, İstanbul, 2005.

TÜRKOĞLU, Pakize, **Tonguç ve Enstitüleri**, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2009.

TURAN, Ayça, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmede Akpınar Köy Enstitüsün Yeri ve Önemi**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2009.

TONGUÇ, İsmail Hakkı, **Canlandırılacak Köy**, İstanbul, 1939.

TONGUÇ, İsmail Hakkı, **İş ve Meslek Terbiyesi**, Ankara, 1933.

TONGUÇ, İ.Hakkı, “Köy Enstitüleri”, **Ülkü**, S 5, Aralık 1941.

TOPSES, Gürsen, “Cumhuriyet Dönemi Eğitimin Gelişimi”, **75 Yılda Eğitim**, Tarih Vakfı Yay., İstanbul, 1999.

TÜRK, Hikmet Sami, “Niçin Halk Eğitimi?”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 1, No 1-4, 1968.

UYGUR, Ali, “Köy Enstitüsü Öğrencilerine Okutturulan Muzır Kitaplar Meselesi”, **Köy Enstitüleri ve Koç Federasyonu-İçyüzleri-**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1966.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken yay., İstanbul, 1998.

YAZICI, Erdinç, “Türk Sosyo-Kültürel Yapısında Gözlenen Değişimler: Karmaşık Bir Dönüşüm Hikayesi”, **Yeni Türkiye, Cumhuriyet Özel Sayısı**, Aralık 1998.

WOFFORD, Kate V., **Türkiye İlkokulları Hakkında Rapor**, MEB Basımevi, Ankara, 1952.

Gazete

Resmî Gazete – 24.8.1937, 14.7.1939, 22.4.1940, 25.6.1942, 10.9.1947, 23.8.1948, 18.2.1950 sayıları.

Arşivler

- **Pamukpınar Yatılı İlköğretim Bölge Okulu Arşivi (PYİBO)**

Klasörler: 1,2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 21.

Dosyalar:

Enstitü Gider Dosyası

Müdürlük Havale Emirleri Dosyası

Müdürlük Katına Yazılan Yazılar Dosyası 1947-1954

İstimplak Dosyası

1952 Mali Yılı İhale Dosyası

Revir Giden Evrak Dosyası 1950-1951

Gelen Evrak Dosyası 1952-1953

Revir İlaç Sarf Dosyası

- **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 030.01/17.97.22.5.

BCA, FK.30.10.0.0, YN.143.26.16.

Mülakat

Ahmet Algı ile 1.1.2013 tarihinde Kırıkhan'da yapılan mülakat.

Esat Pınar ile 19.3.2012 tarihinde Mersin'de yapılan mülakat.

Fatma Üstün ile 17.3.2013 tarihinde Lüleburgaz'da yapılan mülakat.

Fevzi Berk ile 26.12.2012 tarihinde Edirne'de yapılan mülakat.

Halim Nesrin ile 14.11.2012 tarihinde Lüleburgaz'da yapılan mülakat.

Hilmi Sert ile 21.2.2013 tarihinde Tekirdağ'da yapılan mülakat.

Hüseyin Geyik ile 16.3.2013 tarihinde Lüleburgaz'da yapılan mülakat.

Mehmet Sazak ile 15.3.2013 tarihinde İstanbul-Tuzla'da yapılan mülakat.

Nedim Menekşe ile 16.3.2013 tarihinde İstanbul'da yapılan mülakat.

Nazmi Uluçay ile 18.3.2013 tarihinde yapılan mülakat.

Sıtkı Demircioğlu ile 5.10.2009 tarihinde Tokat'ta yapılan mülakat.

Vehbi Dinçer ile 28.02.2013 tarihinde yapılan mülakat.

Rüştü Güvenç ile 19.2.2013 tarihinde Lüleburgaz'da yapılan mülakat.

CUMHURİYET BAYRAMI KUTLAMALARI: 90 YILLIK SÜREÇTEKİ DEĞİŞİM

Bengül BOLAT*

ÖZET

Millî bayramlar ülkelerin tarihsel olarak geçirdikleri evreler ve önemli günlerin canlı tutulmasındaki en önemli araçlardır. Bu bağlamda, Türkiye’de de özellikle Millî Mücadele Dönemi olayları millî günleri oluşturmuştur. 23 Nisan, 30 Ağustos, 19 Mayıs günleri kutlanan bayramların dışında cumhuriyetin ilan edildiği 29 Ekim günü, 1925’te çıkarılan kanunla, bu gün, yurt dışı temsilcilikler aracılığı ile ülke dışında da kutlanan Türkiye Cumhuriyeti’nin millî bayramı olmuştur.

Cumhuriyet Bayramı’nın ilk kutlanışından başlayarak günümüze kadar ki geçirdiği evrelerde, kutlama biçimi olarak çok fazla değişiklik yaşamamakla birlikte, kutlamaların niteliği, katılımın fazlalığı ve coşkusu bakımından ciddi bir değişim geçirmiştir. Bu değişim Atatürk Dönemi sonrasında artarak devam etmiş, özellikle Türkiye’de ve dünyada gelişen politikalarından etkilenmiştir. Gerek basın organlarında, gerek devlet adamlarının mesajlarında ve bayramla ilgili alınan kararlarda bu değişim gözlenebilmektedir. Özellikle iç politik gelişmeler bayram kutlamalarını olabildiğince gölgelemiştir. Ayrıca halkın katılımı da belli zamanların dışında düşük kalmış, bayram kutlamaları kamu görevlileri, öğretmen ve öğrencilerin zorunlu katılımı biçimine dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet Bayramı, Milliyetçilik, Bayramlar, Milliyet Sembolleri.

*Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği ABD, bengu4@gmail.com.

REPUBLIC DAY CELEBRATIONS: THE CHANGE IN A PROCESS OF 90 YEARS

ABSTRACT

National holidays are among the most important means of keeping the historical stages of countries and important days alive. In this context, especially the incidents of the National Struggle Period constituted the national days in Turkey. Other than holidays that are celebrated on the 23rd of April, 30th of August, 19th of May; the 29th of October when the Republic was proclaimed, became the national holiday of the Turkish Republic which is also celebrated abroad with a law introduced in 1925 by means of representatives in foreign countries.

Republic Day has undergone a number of important changes from the first celebration until today, in terms of the style, quality of celebrations, as well as the abundance and enthusiasm of participation. This change increasingly continued following the period of Atatürk as well and was especially influenced by politics developing in Turkey and in the world. This change could also be observed on press organs, messages of states men and decisions about the day. Especially the internal political developments have considerably embowered the Republic Day celebrations. Besides, the participation of the public has also decreased except for certain periods and Republic Day celebrations have become the compulsory participation of public officers, teachers and students.

Key Words: Republic Days, Nationalism, Celebrations, National Symbols.

GİRİŞ

1789 Fransız Devrimi dünya tarihi açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Özellikle devrimin yaymış olduğu milliyetçilik akımları dünya düzenine ciddi bir farklılık getirmiş, imparatorluklar dağılmaya, yerine ulus devletleri kurulmaya başlamıştır. Her bir ulus devleti kendi içinde bulunduğu şartlara, tarihî olaylarına ve benimsediği rejime göre ulusal günlerini belirlemeye başlamıştır. Bayrak, marş, ulusal bayramlar gibi semboller, ulus devletlerin temelini oluşturmuştur. Bu sembollerden özellikle ulusal günler, tüm yeni rejimler tarafından sistemin korunması ve güçlendirilmesi için en önemli unsurlar olduğu gibi, milleti bir araya getiren halk ve yönetici tabakasını buluşturan etkinlikler olarak kabul edilmiştir. (Bolat, 2012:10)

Türkiye’de de millî bayram anlayışı, Batı’da olduğu gibi milliyetçilik anlayışına bağlı olarak bir gelişim süreci göstermiştir. Bu bağlamda, II. Meşrutiyet dönemi başlangıcı oluşturmuştur. Bu dönem, siyasal anlamda Osmanlı Devleti için felaketli yıllar olmuş, ancak bunun yanında dünyadaki gelişmelere de bağlı olarak devletin kurtuluş çareleri milliyetçilikte aranmaya başlamıştır. Devleti kurtarma çabası içerisindeki fikir akımları arasında Türkçülük ön plana çıkmıştır. Vatan, dil, tarih ve millî iktisat düşünceleri ile millî bilinci oluşturma çabasına giren Türkçüler, Türk Ocağını kurmuşlar, *Türk Yurdu* ve *Genç Kalemler* gibi dergilerin etrafına toplanmışlardır. (Bolat, 2012: 25; Türkçülerin programları için bkz. Safa, 1996: 30–32)

Bu müessese ve yayımlar aracılığı ile milliyetçilik düşüncesini yaymaya çalışırken yine bu duyguları arttırmada çok etkili olan millî bayram kutlaması yapmaları gerekliliğini de görmüşlerdir. Bu bağlamda, Osmanlı Mebusan Meclisi 23 Temmuz, yani II. Meşrutiyet’in ilanı gününü millî bayram olarak kabul etmiş, (1 Haziran 1909) böylece Türkiye’nin ilk millî bayramı kutlanmaya başlamıştır. (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi,1909: 87) Bu kutlamalar Cumhuriyet Dönemi’nde 1935’e kadar yapılmakla birlikte, (Cumhuriyet,1935) cumhuriyetin ilanı ile yerini Cumhuriyet Bayramı’na bırakmıştır.

Millî Mücadele’nin devam ettiği yıllarda, meclisin açılışından bir yıl sonra 1921’de, moralleri yükseltmek, milliyetçilik duygularını arttırmak amacıyla mecliste yapılan görüşmeler sonucunda 23 Nisan günü “Millî

Egemenlik” Bayramı sayılmış, bu gün 1929’dan itibaren “Millî Egemenlik ve Çocuk Bayramı” olarak kutlanmaya devam etmiştir. (Cumhuriyet Ansiklopedisi, I, 2003: 142) Yine Millî Mücadele döneminin önemli aşamaları olan 19 Mayıs Atatürk’ün Samsun’a çıkış günü ile 30 Ağustos Zaferi’nin kazanılması günleri de ulusal bayramlarımız arasında yer almıştır. Türkiye’de millî bayram anlayışı Osmanlı dönemi ve Millî Mücadele ile başlamakla birlikte asıl anlamını Cumhuriyet Dönemi’nde bulmuştur. Ulus-devlet anlayışı ile kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş günü olan 29 Ekim günü ise cumhuriyetin ilanından hemen bir yıl sonra özel bir kararname çıkarılarak kutlanmış, 1925’te mecliste görüşüldükten sonra Türkiye’nin yurt dışı temsilcileri aracılığı ile dünyada da kutlanan “millî bayramı” Cumhuriyet Bayramı olarak kabul edilmiştir. (TBMM Zabıt Ceridesi, 1925: 166-167; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA),1925)

Atatürk Dönemi Bayram Kutlamaları (1923–1938)

29 Ekim gününün millî bayram olarak kabul edildiği 1925’ten 1933’e kadarki süreçte, bayram, 29 Ekim günü 1 gün olarak kutlanmış, bu kutlamalar 1- Resmikabul 2- Resmigeçit 3- Gece düzenlenen fener alayları ve balo şeklinde yapılmıştır. Bu dönem devrim dönemi olduğu için Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının en önemli kısmını da resmigeçitler oluşturmuştur. Böylece devrim sonucu ülkede kaydedilen gelişmelerin halkın gözünün önünde resmigeçit aracılığı ile sergilenmesi son derece önemsenmiştir.

Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında iç ve dış politika ile ilgili konuların etkili olduğu bir gerçektir. Bu durum Atatürk dönemi için de geçerli olmuştur. Bu bağlamda, Atatürk dönemi kutlamaları 1930 öncesi ve sonrası olarak iki kısımda ele alınabilir. İlk dönem cumhuriyet rejiminin benimsetilmesi, anlaşılması ve meşruiyetini kabul ettirme çabası içerisinde geçirilen devrim dönemi olmuştur. Bu durum, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının bu yönde şekillenmesine sebep olmuştur. 1920’li yıllarda yapılan kutlamalarda ağırlıklı olarak Osmanlı Devleti’nin son yılları hatırlatılarak, cumhuriyet güneş figürü ile işlenmiş ve faziletleri yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Örneğin 1927’de yılında yapılan kutlamalarda, kısa bir

süre önce meydana gelen Şeyh Said İsyanı olayından dolayı, cumhuriyetin büyük bir fazilet olduğu ve mutlaka sahip çıkılması gerekliliği vurgulanmıştır. Yine aynı yıl Atatürk'ün Büyük Nutuk'unu okuması da bayram haberleri ve yorumlarında bolca kullanılmıştır. (Hâkimiyet-i Milliye, 29-31 Ekim, 1927)

1920'li yıllarda dış politika açısından da bayramlarda en fazla I. Dünya Savaşı felaketi sonucunda Mondros ve Sevr Anlaşmaları ile Türklerin bağımsızlıklarını kaybetmek üzere iken, Millî Mücadele, Mudanya ve Lozan ile tam bağımsızlıklarını yeniden kazandıkları konularına ağırlık verilmiştir. Yazı ve yorumlarda sıkça bu karşılaştırmalar yapılmıştır. (Cumhuriyet, 29 Ekim 1927; Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ekim 1927)

1930'lu yıllar hem iç hem de dış politika açısından önemli bir değişimin yaşandığı süreç olmuştur. Bu süreçte Türkiye'de, 1920'lerden itibaren başlayan köklü değişim ile eğitim, kültür ve sosyal alanlarda önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Dış politikada ise Türkiye bu süreçte Batı ile ilgili tüm sorunları çözümlenmiş ve Dünya siyasetinde saygın bir konuma gelmeyi başarmıştır. Özellikle II. Dünya Savaşı öncesinde ülkeler arasında başlayan anlaşmazlıklar ve bloklaşmalar doğrultusunda bölgede önemli bir devlet olarak görülmüş, bunun yanında Türkiye dış politikasında güvenlik politikası ön plana çıkmıştır. Bu durum Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da etki etmiş ve Türkiye 1920'li yıllardaki sadece Sovyetler Birliği'ne yakın durma politikasını bırakıp, çok sayıda devleti de hem bayram kutlamalarına davet etmiş, hem de bayram değerlendirme ve yorumlarında bu dostlukları dile getirmiştir. (Cumhuriyet, 29 Ekim 1930; Hâkimiyet-i Milliye, 29 Ekim 1930)

Cumhuriyetin ilanının onuncu yılı olması nedeniyle özellikle önem verilen 1933 Cumhuriyet Bayramı hazırlıkları uzun yıllar boyunca kendisinden sonraki dönemleri etkilemiş ve örnek teşkil etmiştir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti on yılda çok önemli değişim gerçekleştirmiştir. Bu değişimin tüm dünyaya duyurulması son derece önemsenmiştir. Onuncu yılda Cumhuriyet Bayramı kutlamaları 28 Ekim'de başlayıp, 30 Ekim'de sona ermiş, böylelikle üç günlük bir kutlama düzenlemesi yapılmıştır. Cumhuriyetin onuncu yılına verilen önem bayram kutlamalarına da etki etmiş ve bu yıla özel bir kutlama kanunu çıkarılmıştır. (BCA, 1933)

Bu yıl yapılan programlar neredeyse günümüze kadar etki etmiş, birçok kutlama şekli kaldırılmış olmakla birlikte özellikle, Atatürk'ün 10. yıl Nutku ile Faruk Nafiz Çamlıbel ile Behçet Kemal Çağlar'ın yazdıkları ve Cemal Reşit Rey'in bestelediği 10. Yıl Marşı her yıl tekrar etmiş ve slogan haline gelmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında başta Cumhuriyet Bayramı olmak üzere tüm ulusal bayramların, daha coşkulu, halkın yüksek katılımı ile geçtiği söylenebilir. Başta onuncu yıl olmak üzere bayram programları özenle hazırlanmış ve hemen her yıl yeni bir takım uygulamalar görülmüştür.

İlk yıllarda cumhuriyet bayramlarının bu kadar coşkulu olması çeşitli sebeplerle izah edilebilir.

Bu yıllarda devlet tarafından yürütülen politika; henüz yeni olan cumhuriyet rejiminin yerleştirilmesi ve halka benimsetilmesi üzerinde temellendirilmiştir. Dolayısıyla cumhuriyetin getirdiği yeniliklerin en fazla sergilendiği bayram kutlamalarına halkın geniş katılımının sağlanmasına büyük önem verilmiş ve bu katılım bayramın coşkusunu arttırmıştır. Ayrıca bu dönemlerde halkın I. Dünya Savaşı felaketi ile Millî Mücadele sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna tanık olmaları, ekonomik şartların düzelmesi ve millî egemenliğin esas alındığı siyasi yaşam gibi faktörler bayram kutlamalarının coşkunluğunu arttırmıştır. (Geniş Bilgi İçin bkz Bolat, 2012: 54-212)

İnönü Dönemi (1938–1950)

Mustafa Kemal Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölümü üzerine, 11 Kasım 1938'de cumhurbaşkanlığı koltuğuna İsmet İnönü oturmuştur. İnönü'nün döneminde kültür, ekonomi, eğitim gibi alanlarda genel olarak Atatürk Dönemi devamı niteliğinde gelişmeler kaydedilmiştir. Bu dönemin ilk altı yılı II. Dünya Savaşı'na rastlamış, Türkiye savaşa katılmadığı halde, ciddi bir şekilde etkilenmiş, özellikle de ekonomik olarak büyük bir çöküntü süreci yaşanmıştır. (Geniş bilgi için bkz. Koçak, 1996)

1939–1945 yılları arasında Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının birbirleri ile neredeyse aynı olduğu söylenebilir. Kutlamalar genel olarak Atatürk dönemindeki kutlamaların tekrarı şeklinde olmuştur.

İnönü döneminin ilk altı yılı II. Dünya Savaşı dönemi olması tüm alanlara etki ederken, bayram kutlamaları da nasibini almış ve resmigeçit törenlerindeki yeniliklerin sergilenmesinin yerini askeri geçitler almaya başlamıştır.

Bu yıllarda basında ve devlet adamlarının değerlendirmelerinde, Türkiye'nin her an savaşa girebileceği endişesi yer alırken, bir taraftan da güven verme politikası izlenmiş ve askeri geçitlerde de ordunun hem eğitim ve güç, hem de teçhizat bakımından zenginliği sergilenmeye çalışılmıştır.

1946 sonrası ise savaşın bittiği yıllardır. Ancak bu yıllara damgasını vuran en önemli konu, Türkiye'de çok partili hayata geçiş olmuştur. Dolayısıyla iç politikada yaşanan gelişmelerin önceki yıllara nazaran daha yoğun bir şekilde, bayram kutlamalarına etki etmesi bu dönemden itibaren artmaya başlamıştır.

Daha önceki yıllarda yapılan Atatürk, cumhuriyet ve inkılâp vurguları giderek azalmaya başlamıştır. Aynı zamanda Atatürk Dönemi'nin dikkat çeken uygulamalarından olan halk kürsülerinin 1946'dan itibaren kaldırılmasının da çok partili hayatla ilgili olduğu görülmektedir. Özellikle basında iktidar ve muhalefet gazeteleri çok partili hayatı, bayram kutlama ve değerlendirmelerine yansıtılmışlar ve iktidar muhalefet çatışmaları bayram kutlamalarına damgasını vurmaya başlamıştır. Öyle ki çoğu zaman bu çekişmeler bayram etkinliklerinin önüne geçmiştir.

İç politika konularında olduğu gibi dış politika hususları da bayram kutlamalarına etki etmiştir. II. Dünya Savaşı bittikten sonra, dünyada dengeler değişmiş ve ABD ve Sovyetler Birliği şeklinde iki kutuplu bir düzen oluşmaya başlamıştır. Bu gelişmeden itibaren devletlerarası ilişkiler bu kutupların etrafında şekillenme yoluna girmiştir. Türkiye ise savaş boyunca yürütmeye çalıştığı tarafsız ve savaşa girmeden kaçınma politikası sebebiyle Sovyet tehlikesi ile karşı karşıya kalmış, ABD'ye dayalı bir politika izlemeye başlamış ve bu şekilde dış politikada meydana gelen bu

gelişme bayram kutlamalarına da etki etmiştir. 1946 sonrası yapılan bayramlarda basında verilen haber ve yorumlarda, artık ilişkilerin çok soğuk hale geldiği Sovyetlerden bahsedilmezken, ABD ve İngiltere’de yapılan kutlama ve etkinlikler sıkça işlenmiştir. (Geniş Bilgi İçin bkz. Bolat, 2012:213-300)

Demokrat Parti Dönemi (1950–1960)

Türkiye’de çok partili hayata 1946 yılından itibaren geçilmesinin ardından, bu yıl yapılan seçimlerde CHP tekrar iktidar olmuş, ancak 1950 genel seçimlerinde CHP’nin 27 yıllık iktidarı sona ermiştir. Bu seçimlerin sonucunda 1946 yılında kurulan Adnan Menderes’in genel başkanı olduğu Demokrat Parti iktidara gelmiştir. 1950–1960 yılları arasında ülkeyi yöneten Demokrat Parti tarafından kurulan hükümetler, 1950–1954 yıllarında en güçlü dönemlerini yaşamıştır. Gerek ABD ile kurulan yakın ilişkiler, gerekse de Truman Doktrini ve Marshall yardımı sonucunda Türkiye’ye gelen paralar sayesinde hızlı bir kalkınma sağlanmıştır. Bunların yanında CHP’nin özellikle iktidarlarının son dönemlerindeki ekonomik sıkıntılar ve toplum üzerinde tek partinin yarattığı baskının halkı yıldırması sonucunda yeni iktidar memnuniyetle karşılanmıştır. DP ilk iktidarı döneminde sağladığı ekonomik iyileştirme, kalkınma ve özgürlükçü yaklaşımları halkın yanı sıra başta basın olmak üzere birçok kesimin takdirini kazanmıştır. Bu iyimser hava bayram kutlamalarında da hissedilmiş basında yapılan yorumlarda asıl cumhuriyet rejiminin bu dönemde yaşanmaya başladığı vurguları yapılmıştır. (Zafer, 29 Ekim 1953)

Ancak bu iyimser hava Kıbrıs sorunun patlak vermesi ve Batı Bloğu’nun Türkiye’den uzaklaşmaya başlaması ile birlikte, yerini sıkıntılı bir sürece bırakmaya başlamıştır. Dış politikada artan Sovyet tehdidine karşılık zaman zaman çok büyük eleştirilere neden olan bir dış politika izlenmiş ve bu bağlamda başta ABD olmak üzere batılı devletlerle daha yakın ilişkilere girilmiştir. Nitekim gerek iç, gerekse de dış politikadaki bozulmalar 27 Mayıs 1960 yılında bir askerî müdahale ile sonuçlanacak kadar gergin hale gelmiştir. (Geniş Bilgi İçin Bkz. Eroğul, 2003)

DP döneminde, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının biçim olarak geçmiş dönemlerle aynı yapıldığı görülmekle birlikte ciddi değişikliklere

uğramıştır. Örneğin bu dönemde cumhuriyet baloları kaldırılmış, kutlamalarda ciddi bir sönüklük oluşmaya başlamıştır. Gerek dış politika gerekse de iç politikadaki yaşanan gerginlikler bayram kutlamaların etkilemiştir. 1955'ten itibaren bayram kutlamalarına yönelik haber ve yorumlarda iktidar-muhalefet çekişmeleri ana konu olmaya başlamıştır. Özellikle Cumhuriyet Bayramı'na yakın günde yapılan 27 Ekim 1957 seçimlerinin çok tartışmalı olması, yeniden iktidar olan DP'nin bu seçimlerde hile yaptığı, seçim pusulalarını yok edip CHP'nin oylarını azalttığı gibi iddiaların ortaya atılması bu yıl yapılan Cumhuriyet Bayramı'nı gölgelemiştir. 1958'de yapılan törenlerde ise iktidar ile muhalefet arasındaki gerginliğin, bir önceki cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün kutlamaların yapıldığı alana alınmaması olayı en üst noktaya çıkırtığını göstermektedir (Milliyet, 30 Ekim 1958, Cumhuriyet, 30 Ekim 1958). Bayram günü iktidara yakınlığı ile bilinen *Zafer Gazetesi*, ilk sayfada bayram ile ilgili bir manşet atmak yerine “*DP, 47 vilayette seçimleri kazandı*” (Zafer, 29 Ekim 1957) başlığını atmış, ertesi gün de “*CHP hadiseler çıkarmaya yelteniyor*” başlığı ve haberini bayram kutlamaları görüntülerinden önce vermiştir (Zafer, 30 Ekim 1957).

DP döneminde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında yaşanan bu olumsuz tabloya rağmen, kutlamalar ile ilgili farklı gelişmeler de kaydedilmiştir. Örneğin Anıtkabir'in inşası 1953'te tamamlanmış ve bu zamana kadar Bayram'da, Etnografya Müzesinde bulunan Atatürk'ün kabir ziyaretleri artık Anıtkabir'e yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca Anıtkabir Özel Defteri'nin yazılıp arşivlenmesi de ilk defa DP Döneminde yapılmaya başlamıştır. Bir diğer farklılık ise Çankaya Köşkü bayram günlerinde halka açılmıştır. (Dönemle ilgili geniş bilgi için bkz. Bolat, 2012: 300-372)

1960–1980 Dönemi Kutlamalar

Demokrat Parti döneminde, özellikle 1955 sonrası gerek dış, gerekse de iç politikada olumsuz gelişmeler giderek artmaya başlamış, ülke hızla bir kargaşa ortamına girmiştir. İktidar birçok alanda tedbirler almaya çalışmışsa da 27 Mayıs 1960 günü bir askerî müdahalenin önüne geçememiştir. Bu müdahale sonrası 10 yıllık Demokrat Parti iktidarı sona ermiş, yöneticileri

tutuklanmış ve 1961 yılına kadar bir yıl süreyle ülke Millî Birlik Komitesi tarafından yönetilmiştir. Millî Birlik Komitesi yeniden anayasal düzene geçebilmek için, kendisi dışında yargı organları, basın, üniversite mensupları, esnaf dernekleri gibi kurulların oluşturduğu Kurucu Meclis çalışmalarına başlamış ve 9 Temmuz 1961’de halk oylaması ile yeni anayasa yürürlüğe girmiştir. Yeni anayasanın hazırlanmasından sonra Türkiye’de yeni siyasal partiler kurulmuştur. Anayasanın getirdiği özgürlük ortamı sonucu, çok sayıda farklı siyasal görüşü temsil eden bu partilerden bazıları; AP (Adalet Partisi), TİP (Türkiye İşçi Partisi), CKMP (Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi) gibi partiler olmuştur. 10 Ekim 1965’te yapılan seçimler sonucunda AP Süleyman Demirel liderliğinde tek başına iktidar olmuş ve bu iktidar 1971 Askerî Muhtırasına kadar devam etmiştir. 12 Mart Muhtırası olarak bilinen olay ordunun sivil yönetime müdahalesi olayı olup 1971–1973 arası Döneme “12 Mart Dönemi” denmiştir. Bu dönemde sivil siyaset etkisizleşip 1961 Anayasası’nda önemli değişiklikler yapılmıştır.

1973 yılında yapılan genel seçimlerde Bülent Ecevit liderliğindeki CHP 450 milletvekilliğinden 185’ini alarak başarı sağlamış, AP’den koparak kurulan Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), Milli Selamet Partisi (MSP) ve CHP’den kopan Cumhuriyetçi Güven Partisi seçime katılmış, ancak sağdaki partiler AP’nin içinde olacağı bir hükümette yer almak istemediklerinden hükümet bunalımı uzun süre devam etmiştir. Bu durumda CHP ve MSP tüm karşı çıkışlara rağmen koalisyon oluşturmuş ve hükümeti kurmuşlardır. Birbiriyle zıt görüşü olan bu koalisyonun ömrü uzun olmamış, gerek 1974 Kıbrıs Bunalımı ve beraberinde gelen dış politika sorunları, gerekse de iç politikadaki karışıklıklar, Bülent Ecevit’in istifası ve erken seçim önerisi ile sonuçlanmıştır. Ancak sağ partiler CHP’nin oyu artacağı endişesiyle bu öneriyi kabul etmemişlerdir. Dönemin cumhurbaşkanı Fahri Korutürk hükümet kurma görevini Sadi İrmak’a vermiş ancak onun kurduğu hükümet güvenoyu alamamıştır. Sonuç olarak, 12 Nisan 1975’te Süleyman Demirel liderliğinde AP, MSP, CGP, MHP ve bağımsızlardan (Milliyetçi Cephe Hükümeti) oluşan ortak hükümet kurulmuştur. Bu gelişme Türkiye’de bir süreden beri devam eden sağ-sol kutuplaşmasının iyice arttığının bir göstergesi olmuştur. Partiler, örgütler, öğrenciler, işçiler gibi toplumun her kesiminde giderek artan çatışma ortamı, dış politikada Kıbrıs meselesinden kaynaklanan sorunlar ile birleşmiş ve 1977’de enflasyon rakamları %50’lere

tırmanmıştır. Tüm bu gelişmeler ülkeyi büyük bir karışıklık ortamına sokmuştur.

1977 seçimleri, CHP'nin başarısı ile sonuçlanmasına rağmen tek başına iktidar olamamış, Süleyman Demirel'in ısrarıyla ikinci defa Milliyetçi Cephe Hükümeti kurulmuş, ancak bu hükümette 1978'de gensoru ile düşürülmüştür.

Ocak 1978'de ise CGP ve DP'nin desteğiyle Ecevit üçüncü kez hükümet kurmuştur. Yeni hükümetin, ülkedeki problemleri çözmesi, güven ortamını yaratması, dış politikayı düzeltmesi gibi çok sayıda sorumluluğu vardı. Ancak Malatya ve Kahramanmaraş'ta çıkan olaylar hükümeti çok zor duruma düşürmüştü. 14 Ekim 1979'da ara seçimler yapılmıştır. Bu seçimlerden AP güçlü çıkmış, Ecevit istifa etmiştir. Yeni kurulan AP, MSP'nin desteklediği AP azınlık hükümeti de sorunları çözememiş sonuç olarak, 12 Eylül 1980 askerî müdahalesi gerçekleşmiştir. (Geniş Bilgi İçin bkz. Çavdar, 1996)

Buraya kadar özetlenme çalışılan 1960-1980 dönemi iç ve dış politika gelişmeleri Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına doğrudan doğruya etki etmiş, oldukça sıkıntılı, çatışmalı, siyasi çekişmeli olan bu süreç, bayram kutlamalarının heyecanını, sevincini ve katılımını olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'nin millî bayramı rutin ve sıradan olmanın da ötesine giderek neredeyse kutlanamaz hale gelmiştir. Bu dönemin bayram kutlamaları ve yorumları ile ilgili en fazla bilgi dönemin basınından alınabilmektedir. Gazetelerde bayram ile ilgili haber ve görsellerde gün geçtikçe azalmıştır.

Cumhuriyetin kırkıncı yılı olan 1963'te *Milliyet Gazetesi*, üst tarafta küçük bir Atatürk, bayrak ve halkı simgeleyen bir resimle cumhuriyetin 40. yılını kutlarken, (Milliyet, 29 Ekim 1963) 42. yılda bir başka gazetede de benzer bir resim kullanılmıştır. (Cumhuriyet, 29 Ekim 1965). Gazete sayfalarının diğer sütunlarında ise içte ve dışarıda meydana gelen haberler verilmiştir. Bu iki örnekte görülen bu hususun hemen hemen her yıl tekrar ettiği söylenebilir. Örneğin 1971'de yaşanan siyasal sıkıntılar bu yılki kutlamalarda etkisini göstermiş, hükümet buhranı yaşanan bu süreçte,

cumhuriyetin 48. yılı ile ilgili haber son derece önemsiz bir biçimde verilmiştir. (Milliyet, 29 Ekim 1971)

Bu dönem içerisinde cumhuriyetin 50. yılı diğer yılların aksine son derece canlı kutlanmıştır denebilir. Nitekim bu yıl için daha özenli programlar hazırlanmış ve 50. yıla özgü çok sayıda hatıra niteliğinde çalışmalar yapılmıştır. Bu yıla özgü marş yazılmış ancak, onuncu yıl marşı kadar etkili ve kalıcı olmamıştır.

1973'te 50. yıla özgü basında gözle görülecek şekilde cumhuriyet ile ilgili yazı ve görseller artmasına rağmen yine de dönemin siyasi konuları bayram haberleri yanında geniş yer almıştır. (Bayram, 29 Ekim 1973), kısacası tüm çabalara ve özenli programlara rağmen 50. yıl kutlamaları, 10. yıl kutlamaları kadar etkili olmamıştır denebilir.

1960-1980 döneminde 50. yılın dışında kalan yıllarda Cumhuriyet Bayramı kutlamaları son derece sönük geçmiştir. Özellikle 1975'ten itibaren sağ ve sol grupların çatışmalarının savaşa dönüştüğü yıllarda, bayram, bu grupların çatışmalarının malzemesi haline gelmiştir. Dönemin basını da temsil ettiği görüşe göre, cumhuriyeti ve bayramı yorumlamıştır. Örneğin sağ görüşü temsil eden *Hergün* gazetesi, 29 Ekim 1975'te ilk sayfada Alparslan Türkeş'in mesajını yayınlamış Türkeş, "*Emperyalizm uşaklarının fesat hareketini Türk Milleti söndürecektir*" (Hergün, 29 Ekim 1975) demiştir. 1977'de CHP taraftarı *Barış Gazetesi* Ecevit'in "*Cumhuriyet ve demokrasi ağır tehlikeler karşısındadır*" (Barış, 29 Ekim 1977) mesajını manşetten vermiştir.

1978'den itibaren bayram mesajları ülkedeki gerginliğin boyutunu gösterir nitelikte olmuştur. Bu yıllarda "*Cumhuriyet elden gidiyor*" endişesi de yoğun olarak işlenmeye başlamıştır. 29 Ekim 1978 tarihli *Hergün* tam sayfa "*Lafla Cumhuriyet Korunmaz*" başlığını atarken, (Hergün, 29 Ekim 1978), dönemin iktidarı CHP'nin yayın organı *Barış* "*Cumhuriyetin 55. Yılınu kutluyoruz*" (Barış, 29 Ekim 1978) demiştir.

Özet olarak, 1960 askerî müdahalesinden 1980 askeri müdahalesine kadar geçen süreçteki politik tüm gerginlikler ve güncel tüm gelişmeler bayram kutlamalarını etkilemiş, bunun yanında kutlamalar her geçen yıl

daha da rutin bir hal almış, 50. yıl dışında diğer yıllarda bayrama özgü yeni bir uygulama görülmemiştir denebilir.

1980-2000’li Yıllar Arası Kutlamalar

Bu dönem içerisinde bayram kutlamalarına geçmeden önce dönemin önemli gelişmeleri özetlenecek olursa:

12 Eylül 1980’de gerçekleşen askerî müdahale Türkiye’nin siyasal yaşamında çok derin izler bırakmıştır. 1981 Ekim ayında, önce mevcut tüm siyasi partiler yasaklanmış ve yönetim, 12 Eylül itibarıyla Millî Güvenlik Konseyi’ne devredilmiştir. 27 Mayıs 1960 Müdahalesi’nde olduğu gibi 160 kişilik bir danışma meclisi oluşturulmuş, yeni anayasa taslağı hazırlanarak halkoyuna sunulmuş ve yaklaşık %92’lik bir kabul oyu ile hala yürürlükte olan 1982 Anayasası kabul edilmiştir. Bu anayasa günümüze kadar çok sayıda değişikliğe uğramakla birlikte 1961 Anayasası ile kıyaslanırsa, kısıtlayıcı bir yapıda olduğu söylenebilir.

Anayasanın kabulünden sonra, 6 Kasım 1983’te seçimler yapılarak, tekrar parlamenter sisteme geçilmiştir. Seçim sonucunda, Turgut Özal’ın kurmuş olduğu ANAP tek başına iktidara gelmiş, böylelikle 1960-1980 yılları arasındaki koalisyon, istikrarsız ve kararsız hükümetler dönemi sona ermiştir. 1987’de yapılan seçimlerde ANAP’ın oyları düşmekle birlikte yeniden iktidar olmayı başarmıştır. Ancak bu iktidar dönemi ANAP için zorlu bir süreç olmuştur. Ekonomik anlamda büyüme hızı devam etse de, devlet enflasyonla mücadele etmekte yetersiz kalmıştır. Türkiye’de bu dönemde en önemli iç sorunlardan birisi, 1984 Ağustos ayında Şemdinli ve Eruh’ta meydana gelen baskınlarla bir süredir hazırlık içinde olduğu bilinen terör olayları olmuştur. Abdullah Öcalan’ın 1978’de kurup, küçük eylemler yapan PKK örgütü, ilk büyük eylemlerini 1984’te yapmıştır. Böylelikle bu örgütün, ülkede uzun yıllardır devam eden, istikrarsızlık, ekonomik sıkıntılar ve dış politikada da belirleyici unsur haline gelmesi sürecine girilmiştir.

Terörü bu şekilde giderek tırmanması 1989’da erken yerel seçimlerin yapılmasına yol açmış, seçim sonuçları ANAP için büyük bir yıkım olmuştur. Bu sonuçlar erken genel seçim isteğini arttırmış, seçimin öne

alınmasına karşı olan Özal, Kenan Evren'den boşalan cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuştur. Bu durum, Özal'ın parti ve hükümeti kendi kontrolü altına aldığı şeklinde eleştirilere hedef olmasına sebep olmuştur. Bu dönemde, dış politikada da önemli gelişmeler olmuş, Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi ile birlikte I. Körfez krizi patlak vermiştir. ABD'nin Irak'a müdahalesi başlamış, uygulanan ambargoya Türkiye'nin de katılması, ülkenin ciddi bir ekonomik krize girmesine sebep olmuştur. Krizin Türkiye için bir başka olumsuz etkisi ise Kuzey Irak'taki otorite boşluğu terör olaylarının daha da artmasına sebep olmuştur. 20 Ekim 1991'de ülke bir süre aradan sonra istikrarsız bir siyaset sürecine girerek erken seçimlere gitmiştir. Bu seçimlerin sonucunda 8 yıldır iktidarı elinde tutan ANAP iktidardan düşmüş ve Süleyman Demirel liderliğinde, DYP- SHP ortaklığı ile koalisyon hükümeti kurulmuştur. Türkiye'de bu gelişmeler yaşanırken, 1990- 1991 yıllarında Sovyetler Birliği dağılarak, II. Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan çift kutuplu düzenin yerine ABD merkezli tek kutuplu dünya düzeni başlamıştır.

17 Nisan 1993'te Cumhurbaşkanı Turgut Özal vefat etmiştir. Yeni cumhurbaşkanı Süleyman Demirel olurken, yapılan genel seçimler (16 Mayıs 1993) sonucu Türkiye'nin ilk ve tek kadın başbakanı Tansu Çiller'in partisi DYP iktidara gelmiştir. Çiller dönemi başlıca sorunları; terör, ekonomik sıkıntılar, işsizlik gibi konular olmuştur. Nitekim bu dönemde 27 Mart yerel seçimlerinden sonra ünlü 5 Nisan 1994 ekonomik kararları alınmış, ancak bu tedbirler sıkıntıları gidermede yetersiz kalmıştır. Tüm bu sorunlar 1995'te erken genel seçimlerin yapılmasına yol açmış, bu seferde en fazla oyu alan Necmettin Erbakan'ın lideri olduğu Refah Partisi'nin içinde olmadığı ANAP- DYP Hükümeti üç ayda dağılmış, bu hükümetin yerine RP- DYP Hükümeti kurulmuştur. Ancak Refah Partisi'nden dolayı bu hükümet ağır eleştirilere ve yeni olaylara sebep olmuştur. Ülkede özellikle dinî propagandaların artarak, cumhuriyet rejiminin tehdit altına aldığı endişesi dile getirilmiştir. Bu durum, 28 Şubat süreci ile sonuçlanmış, toplanan MGK ile Ocak 1998'de Refah Partisi kapatılmıştır. Bu gelişmelerden sonra ANAP- DSP- DTP ortak koalisyonu ile 55. Hükümet kurulmuş, ancak bu hükümet 25 Kasım 1998'de düşmüştür. 56. Hükümet Bülent Ecevit'in partisi DSP hükümeti olmuş, bu dönemde 15 Şubat 1999'da Abdullah Öcalan yakalanıp Türkiye'ye getirilmiştir. Bu durum bir sonraki

genel seçimlerde DSP'nin birinci parti olarak çıkması ile sonuçlanmış ancak yine koalisyon hükümeti oluşturularak DSP- MHP ve ANAP'ın oluşturduğu 57. hükümet kurulmuştur. Yeni hükümetin en önemli sorunu Asya'dan başlayarak Rusya'yı da etkisi altına alan ekonomik kriz olmuştur. ANAP-DSP ve MHP'nin ortak kararı ile Mayıs 2000'de cumhurbaşkanı olan Ahmet Necdet Sezer ile hükümet arasındaki ekonomik sıkıntılardan kaynaklı gerilim, erken seçim ile sonuçlanmıştır. 3 Kasım 2002'de yapılan bu seçimlerin sonucunda henüz siyasi hayata yeni başlamış olan Recep Tayyip Erdoğan'ın Partisi Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) en fazla oyu almış, daha önceki hükümet partileri %10'luk barajı dahi aşamamıştır. Tek başına iktidar olmayı başaran AKP uzun süredir devam eden koalisyon hükümetleri sürecini bitirmiş ve günümüze kadar süreçte tek başına hükümet olma özelliğini devam ettirmektedir. (Özçelik, 2007: 167-182)

On yılı aşkın süredir iktidarını sürdüren AKP'nin sağlık, eğitim, ekonomi, dış ilişkiler, ulaşım, terörle mücadele, demokrasi paketi, anayasa değişikliği gibi birçok alanda köklü değişikliklerle icraatları devam etmektedir. Ayrıca buraya kadar özetlenen daha önceki hükümetler dönemlerindeki süreçte yaşanan askeri müdahaleler, 28 Şubat süreci ve hükümeti yıkma planları gibi konulardaki çok sayıda tutuklama ve davalar da günümüzün en fazla dikkat çeken ve tartışılan konularındandır.

1980'den günümüze kadar gelen yukarıda özetlenmeye çalışılan Türkiye politikasındaki iç ve dış gelişmeler, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına doğrudan doğruya etki etmiştir. Bu etkiler, her bir dönemde basında verilen haberlerde rahatlıkla görülebilmektedir. Bu bağlamda dönemlerin farklı siyasal görüşü temsil eden gazetelerdeki bilgi ve haberlere göre örneklendirme yapılacaktır;

12 Eylül askerî müdahalesinden kısa bir süre sonra, cumhuriyetin 57. yılında ülkede sıkıyönetimin başlamasının etkisi ile gazetelerin de bu durumun etkisi altına girdiği görülmekte, daha bir yıl önceki çok gergin yaklaşımların yerini coşkulu bir kutlama dilinin aldığı fark edilmektedir. “*Cumhuriyet'in 57. Yılına kutluyoruz*” başlıkları gazetelerin en üstünde yer alırken sayfa altlarında 12 Eylül soruşturmaları için “*parti ayırımı yapmaksızın tarafsızlıkla yürütülüyor*” (Cumhuriyet, Orta Doğu, 29, 30 Ekim 1980) ibareleri görülmektedir. Devlet Başkanı Kenan Evren de verdiği

bayram mesajında “*Türkiye Cumhuriyeti’nin ilelebet yaşatılacağı*” kararlığını vurgulamıştır. (Orta Doğu, 30 Ekim 1980)

1982’de yani anayasa ve halkoyuna sunulması ve kabul edilmesi bayram mesajlarına da etki etmiş, dönemin başbakanı mesajında Türk Milleti’nin verdiği bu kararla, “*Milletin İnsan haysiyetine yakışan bir yönetimden başkasını kabul edemez*” (Cumhuriyet, 29 Ekim 1982) sözlerini sarf etmiştir. Köşe yazılarında da anayasal sisteme geçmek “*gerçek cumhuriyet*” olarak ifade edilmiştir. (Cumhuriyet, 29 Ekim 1982)

1983 yılı cumhuriyetin altmışıncı yıldönümüdür. Dolayısıyla bu yıl bayram haber ve görsellerinde bir artış olmuştur. Genel olarak bayram kutlamalarında her on yıl diğerlerinden daha canlı olmakla birlikte 60. yıl kutlamaları 10. ve 50. yıl kutlamaları yanında çok sönük kalmıştır. Bu yıl yazı ve mesajlarda ana tema 6 Kasım’da yapılacak seçimler olmuştur. Evren bayram konuşmasında Türkiye Cumhuriyeti’nin 60 yıl boyunca iç ve dış tehditlerle karşı karşıya kaldığını, ancak hiçbir gücün buna yetmeyeceğini ifade ederken, Türk Milleti’nin bunu kanıtlamak için tüm engelleme isteklerine rağmen 6 Kasım’da mutlaka oy kullanması gerektiğini vurgulamıştır. (Cumhuriyet, 30 Ekim 1983)

1980’li yıllarda bayram kutlamalarından verilen görüntüler daha önceki yıllarla kıyaslandığında iyice azalmış, yapılan incelemelerde halkın görüntülerinin yer aldığı resimlere neredeyse hiç rastlanmamıştır. Bu yıllarda bayram haberlerinde günlük politik çekişme ve tartışmalar devam etmiştir. Özellikle 1983 seçimleri sonrasında başlayan sivil idare sürecinde yeniden siyasi partilerin kurulması ile birlikte, bu durum daha fazla dikkat çekmiştir. 1985 yılındaki kutlamalarda parti temsilcilerinin oturacakları yerle ilgili bir protokol krizi yaşanmıştır. Ayrıca Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile Başbakan Özal arasındaki Özal’ın kıyafeti ile ilgili tartışmada bayram haberleri arasında yer almıştır. (Cumhuriyet, 30Ekim 1985) Bunların dışında bu yıllarda Ankara dışında yapılan kutlamalarla ilgili verilen haberler de birkaç satırla geçirilmiştir.

1990’lı yıllar Türkiye’de terör, siyasi çekişmeler, ekonomik, dış politika ve kültürel sorunlar gibi konuların yoğun olarak yaşandığı bir süreç olmuş.

Bu süreçte yaşanan tüm konular Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını doğrudan doğruya etkilemiştir.

Cumhuriyetin 70. yılı olan 1993'te *Cumhuriyet* gazetesi özel bir ek vermiş, bu ekte cumhuriyetin ilk yetmiş yılı, Türkiye'deki gelişmeler aktarılmıştır. Cumhuriyet rejiminin getirdikleri, Atatürk Devrimi gibi birçok konuda yazılar yazılmış. Ayrıca Türkiye'deki politik gelişmelerde tarih özetlenmiştir. Ayrıca sanat, spor, edebiyat gibi tüm alanlardan bahsedilmiş, 1980 öncesi ve sonrası karşılaştırmalar yapılmıştır. (Cumhuriyet, 70. Yıl özel sayısı)

Cumhuriyetin 70. yılında yine onlu yıllara daha fazla önem verilmesine rağmen 90'lı yıllarda kutlamaları en fazla gölgeleyen iç mesele terör olayları olmuştur. Nitekim bayram haberlerinin arasında PKK'nın Doğu ve Güneydoğu bölgelerindeki saldırılarda ölen ve yaralananların haberleri de geniş yer tutmuştur. (Cumhuriyet, 30 Ekim 1993) Bu terör olayları karşısında cumhuriyete sahip çıkılması gerekliliği yaklaşımlarının arttığı görülmüştür.

Yine doksanlı yıllardaki iç politik gerginlikler her geçen gün artmış, Refah Partisi'nin de hükümetin içinde yer aldığı 1994 yılında parti ile zıt görüşlü olan *Cumhuriyet* gazetesi "*Koruyacağız*" başlığını kullanmış, gerici ve bölücü güçlere rağmen cumhuriyetin yaşatılacağını yazmış, ayrıca Refah Partisi yetkilileri ile belediyelerin Cumhuriyet Bayramı'na ilgisizliği ile ilgili haberler verilmiştir. (Cumhuriyet, 28 Ekim 1994.) Aynı gazete bu yılki kutlamalarda halkın katılımını da vurgulamış ve resim kullanmış, Refah Partili bir belediye başkanının geçit töreni esnasında tespih çektiğini, bu saygısız davranış karşısında vali tarafından uyarıldığı haberini yayınlamıştır. (Cumhuriyet, 30 Ekim 1994) Bu yaklaşımlara karşın, bu gazete ile tamamen zıt görüşü temsil eden *Vakit*, meclisin bugünkü durumundan şikâyet ederek, Atatürk'ün ilk açtığı meclisi dualarla açtığını, geçen 70 yıllık süreçte başta ekonomi olmak üzere, her alanda kötüye gidildiğini iddia etmiştir. (Vakit, 29 Ekim 1993) Aynı gazete bir yıl sonraki kutlamalarda da 71 yılda cumhuriyetin geldiği noktayı farklı bir açıdan ele alarak, başörtü yasağını ve Atatürkçülük ile ilgili konuların tabu sayıldığını yazarak eleştiri yapmıştır. (Vakit, 29 Ekim 1994) Ayrıca cumhuriyet baloları da ağır eleştirilmiş ve

balolardaki alkol kullanımı “*cumhuriyet sarhoşluğu*” olarak nitelendirilmiştir. (Vakit, 30 Ekim 1994)

1998 yılı cumhuriyetin 75. yılıdır. Bu yıl 10. ve 50. yıl kutlamalarında olduğu gibi daha özenli bir çalışma örneği verilmiş, özellikle bayrama ilgisi iyice azalan halkın katılımını arttırma hedeflemiştir. Bu bağlamda, halkın bayrama ilgisini arttırıcı nitelikte, konserler, gece fener alayları ve her yerin bayraklarla donatılması gibi önlemler alınmıştır. Tüm illere ve ilçelere gönderilen genelgede, yurdun tamamında “*Cumhuriyet Yürüyüşleri*”nin halkın ve devlet erkânının katılımı ile yapılması istenmiştir. Bu hazırlıklar günler öncesinden yazılı ve görsel basın aracılığı ile duyurulmuş, bu yıla özgü özel logo ve marş da yapılmıştır. (Cumhuriyet, 20- 29 Ekim 1998) 75. yılda kısa bir süre önce 28 Şubat kararlarının alınıp Refah Partisi'nin kapatılması ve iktidarın el değiştirmesi etkili olmuş, özellikle laiklik vurgusu yapılarak, cumhuriyetin ve laikliğin asla yıkılamayacağı ifade edilmiştir. Türkiye’de iç politikadaki yaşanan bu gelişmeler özellikle devletin yönlendirmesi ile bu yıl yapılan kutlamalarda etkisini göstermiştir. Uzun zamandır oldukça sönük geçen Cumhuriyet Bayramı kutlamaları, 75. yılında azımsanmayacak kadar canlı geçmiş, özellikle halkın katılımı çok yoğun olmuştur. (Cumhuriyet, 29-30 Ekim 1998) Fakat zıt görüşlü yaklaşımlar ve bu doğrultuda yorumlar da yapılmıştır. Özellikle 28 Şubat mağduru kesimler, 75. yıl kutlamalarını cambazlık olarak nitelendirmiş, bu şaşalı törenlerin ardında halkı kandırarak, devleti soymak ve ülkeyi yağma etmek amaçları olduğunu iddia etmişlerdir. (Akit, 28 Ekim 1998)

Özellikle bu yıllarda ağırlıklı olarak okullarda ve resmi dairelerde yasaklanan başörtüsü gündemi çok meşgul eden bir konu olmuş, bu konu Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da etki etmiştir. 75. yıl kutlamalarında, cumhuriyetin örtülüsü, şalvarlısı, sakallısı ile dualarla açıldığını, ancak bugün yasaklı hale gelmesi ağır bir biçimde eleştirilmiştir. (Akit, 29 Ekim 1998)

Bazı kesimlerce eleştirilmesine rağmen genel olarak coşkulu bir havada geçen cumhuriyetin 75. yılı, sadece bir yıl sonra, yerini tekrar karamsar bir havaya bırakmıştır. 21 Ekim 1999’da Prof. Dr. Ahmet Taner Kışlalı’nın öldürülme olayı bayram kutlamalarını gölgelemiştir. Nitekim kimi kesimler tarafından şeriatçı örgütler tarafından düzenlenen bu suikastın cumhuriyet

rejimini tehdit etme maksadı ile yapıldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla kısa bir süre sonra yapılan bayram etkinliklerinde yeniden, cumhuriyetin tehdit altında olduğunun altı çizilmiştir. Ayrıca tüm bu olumsuzluklara rağmen birlik olduğunun gösterilmesi için bayramın kutlanacağı ifade edilirken, cumhuriyete sahip çıkın sloganı da sıkça kullanılmıştır. (Cumhuriyet, 29-30 Ekim 1999)

2000’li yıllara gelindiğinde bayram kutlamalarında politik çekişmelerin diğer dönemlere oranda daha fazla arttığını söylemek mümkündür. Özellikle iktidar partisi ile muhalefet arasındaki gerginlikler tüm konularda olduğu gibi Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da etki etmiştir.

1998’den itibaren 28 Şubat süreci ile başlayan gerilim, ülkedeki görüş farklılığı olan kesimlerdeki çekişmeyi her geçen gün arttırmıştır. Özellikle irtica karşıtı önlemler, uygulanan yasaklar sürekli gündemi tutmuş, aynı biçimde Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını da gölgelemiştir. 2001-2002 yıllarında yaşanan ekonomik problemler ve yasaklamalar vurgulanarak, devletin bayramda baloda eğlenirken, ekonominin battığı hatırlatılmış “*Cumhur Battı*” (Akit, 29 Ekim 2001) “*Cumhur Bayrama Hasret*” gibi başlıklar kullanılmıştır. (Vakit, 29 Ekim 2002)

2003 yılı cumhuriyetin 80. yıldönümü olmuştur. Bu yıla özgü daha özel programlar yapılmakla birlikte, yine ülke içerisindeki politik çekişmeler, ortak bir coşku yaşanmasını engellemiştir. Birbirine zıt fikirli basın organları, bir taraftan yoğun katılımlı ve coşkulu bayram kutlamaları yapıldığını ve tam bir bayram yaşandığını yazarken, (Cumhuriyet, 29-30 Ekim 2003), diğer taraftan tam tersi yorumlar yapmışlardır. (Vakit, 29-30 Ekim 2003).

Kasım 2003’te yapılan genel seçimler sonucunda, AKP iktidarı döneminde de günümüze kadar geçen süreçte, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında gerek iç ve gerekse de dış politikadaki gelişmeler etkili olmuştur. İktidar-muhalefet arasındaki çekişmeler bu döneme kadar geçen süreçte olduğu gibi aynı biçimde tekrar etmiştir.

1960’lı yıllardan itibaren başlayan Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne tam üyeliği sürecinde 2004 yılında önemli bir adım olarak Avrupa Anayasası ve

Nihai Senet'e imza atılmıştır. Bir takım özgürlüklerin getirileceği ve birçok yasağın kaldırılarak, demokratik bir sürecin başlatılacağı anlamını içeren bu gelişme, iktidar ve muhalefet tarafından farklı yorumlanmış ve bu yorumlar kısa bir süre sonra kutlanan bayrama etki etmiştir. Muhalefet tarafında teslimiyet belgesi olarak yorumlanan bu anlaşma “Atatürk'ün yüz binlerce şehidinin kanı pahasına kurduğu bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin AB'ye teslim edilmesi” şeklinde ifade edilmiştir. (Yeniçağ, 30 Ekim 2004) Buna karşın Zaman “Sesler farklı, şarkı aynı: Özgürlükçü Cumhuriyet” diyerek aslında her iki tarafın da amacının aynı olduğunu ifade etmiştir. (Zaman, 29 Ekim 2004)

2005 yılında yapılan kutlamalarda, Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Erdoğan arasındaki o dönemde yaşanan “YÖK Krizi” sebebiyle soğuk rüzgârların estiği haberleri dikkat çekmektedir. Cumhurbaşkanı ve başbakanın mesafeli tavrının yanında ana muhalefet lideri Deniz Baykal ile başbakan arasındaki soğuk tavır bayramla ilgili diğer haber ve görüntüleri gölgelemiştir. (Hürriyet, 30 Ekim 2005)

Yine bu yıllarda Cumhuriyet Bayramları'nda vurgulanan bir husus, ülkede bölücülük, irtica ve emperyalizm tehditleri olmuş, bu görüşü paylaşan çevreler basın aracılığı ile tehlikenin farkında olduğu ve cumhuriyeti koruma sloganlarını kullanmışlardır. Bu bağlamda, 2006'da Cumhuriyet, 29 Ekim günü başlığını “Tehlikenin Farkındayız” (Cumhuriyet, 29 Ekim 2006) şeklinde verirken, Orta Doğu, “Biz yaşatacağız” (Orta Doğu, 29 Ekim 2006) manşetini atmıştır. Buna karşın Yeni Şafak, cumhuriyete sahip çıkmanın “Lafla Değil Rakamla” başlığını kullanarak, Cumhuriyet 83. yılında ideolojik saplantılara rağmen, demokratikleşme ve ekonomi alanındaki gelişmelerle ilerliyor diyerek, görüşünü açıklamıştır. (Yeni Şafak, 29 Ekim 2006)

Basında yer alan gazeteler de iktidar- muhalefet çekişmelerine ortak olmuş, bazı basın organları Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına hiç yer vermemiştir. Örneğin, cumhuriyetin 84. yılında Milli Gazete, 29 Ekim gününde ilk sayfa çok küçük bir sütunda, Anıtkabir'deki tören esnasında halktan bazı kişilerin Atatürk'ün kabrinde dua ettiklerine dikkat çekmiş, bunun dışında herhangi bir habere yer vermemiştir. (Milli Gazete, 29 Ekim 2007)

Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında meclisteki kabul töreninin dışında kalan tüm etkinlikler ilk defa 23 Ekim 2011’de Van’da meydana gelen deprem faciasından dolayı iptal edilmiştir. Bu iptal edilme gerekçesi, ülkede tartışmalara sebep olmuş ve birçok yerde halk sokaklara dökülerek protesto yürüyüşleri düzenlemiştir. İktidar ve muhalefet arasındaki çekişmeler de en üst dereceden yaşanmıştır. Meclisteki törenlere muhalefet partisi liderlerinden Devlet Bahçeli katılmazken, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ile CHP lideri Kemal Kılıçdaroğlu arasındaki soğukluk dikkat çekmiştir. Muhalefet bu yaklaşımı yas tutmaktan ziyade, cumhuriyeti anlamamak olarak değerlendirmiştir. (Milliyet, 30 Ekim 2011), Kılıçdaroğlu bayram dolayısıyla yapmış olduğu konuşmada *“Elbette acımız büyüktür ama acıları gerekçe göstererek törenleri iptal etmek doğru değildir, etkinlikleri iptal etmek, cumhuriyeti anlamamak demektir. Cumhuriyet tasada ve kıvançta beraber olmaktır. Cumhuriyet, Van’a, Erciş’e daha fazla sahip çıkmak demektir.”* (Cumhuriyet, 29 Ekim 2011.) cümleleri ile bu görüşünü dile getirmiştir.

2012’de yapılan kutlamalar da daha önceki iktidar-muhalefet çekişmelerinin devam ettiği görülmektedir. Özellikle millî günlerde Atatürk anıtlarına çelenk koyma yasağının yarattığı gerginlikler basında yer almıştır. CHP İstanbul İl Örgütü ile polis arasında yaşanan, yumruklaşmaya varan gerginlikler bayrama damgasını vurmuştur. Ayrıca iktidar tarafından son yıllarda yaşanan *“Ergenekon Davası”* ve bu davaya bağlı olarak tutuklamalar ve emekliye sevk etmeler gibi gelişmelerle askerinin pasif hale getirildiği iddiaları da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarını gölgelemiştir. Nitekim CHP İstanbul İl Başkanı 2012 kutlamaları esnasında, askerlerin bu duruma sessiz kaldıkları iddiasıyla 1. Ordu Kumandanı ve yanındakiler *“Sizin koruyamadığınız cumhuriyete biz sahip çıkıyoruz”* diye seslenmiştir. (Hürriyet, 29 Ekim 2012) Yine aynı yıl bayram kutlamalarının engellediği gerekçesi ile yazılan başlıkların bazıları *“Coşkuya Engel Olamayacaklar”*, *“Atatürk’ü sevmek ibadettir”* olmuştur. (Cumhuriyet, 29 Ekim 2012)

SONUÇ

Cumhuriyet, ilan edildiği ilk günden itibaren kutlanmıştır. 1925 yılında cumhuriyetin ilan edildiği günün millî bayram olarak kabul edilmesinden önce, ilk olarak halkın kendiliğinden, ikinci yıl da bir kararname ile programlanarak kutlanmıştır.

Ulus-devlet anlayışı ile inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş günü, diğer birçok ulus-devlette olduğu gibi, tüm milletin bir araya gelerek, millî duygularını perçinleştirmesi, bu bilincin nesilden nesile aktarılması gibi amaçlarla millî bayram olarak ilan edilmiştir.

Cumhuriyet Bayramı, 90 yıllık süreçte kesintisiz olarak kutlanmıştır. Genel hatları ile ilk yıllardan başlayarak günümüze kadar, kutlama biçimleri birbirini tekrar eden programlar şeklinde hep aynı biçimde tekrar edilmesine rağmen, 90 yıllık Türk Siyasal Hayatı içerisinde zaman zaman derin farklılıklar da içermiştir. Özellikle yukarıda bazı seçkilerle ifade edilmeye çalışılan bu farklılıklar, aslında bayramın bayram tadında geçmesini çoğunlukla engellemiştir.

Bu bağlamda, Atatürk dönemi, bayram kutlamaları bakımından en coşkulu ve kalabalıkların iştirak ettiği bayramlar olurken, Atatürk sonrası dönem için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Atatürk dönemi coşkunun sebepleri, cumhuriyetin ilk neslinin, daha önceki dönemi görmesi, savaş ve kıtlık acılarından kurtulmanın sevinci, devrim süreci olması, Atatürk'ün hayatta olması gibi hususlara bağlanabilir.

Atatürk sonrası İsmet İnönü dönemi, II. Dünya Savaşı sebebiyle sıkıntılı bir süreç olmuş ve bu dönemin ilk altı yılında Cumhuriyet Bayramı kutlamaları savaşın gölgesinde kalmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise Türkiye'de çok partili siyasi hayat başlamıştır. 1945'ten günümüze kadar geçen süreçte, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının, tamamen siyasi partilerin çekişmeleri, her bir dönemdeki iktidar-muhalefet arasındaki gerilimlerin arasında kaldığını ifade edebiliriz. Bayramlar artık sadece öğretmenlerin, öğrenci ve kamu görevlilerin katılmak zorunda olduğu rutin bir zorunluluk olarak yaşanmaktadır. Son bir iki yıldan beri hükümet bu konuda bir takım düzenlemelere giderek bayramı halkın kutladığı bir olgu

haline getirmeyi hedeflediğini dile getirse de, bazı çevreler yapılan bu uygulamaları düzenleme olarak değil, millî bayramları tamamen ortadan kaldırmak olarak yorumlamaktadırlar.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

AKINCI, Sırrı, “Gerçek Cumhuriyetçilere Selam”, **Cumhuriyet**, 29 Ekim 1982.

BOLAT, S. Bengül, **Milli Bayram Olgusu ve Türkiye’de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları, (1923-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2012.

Cumhuriyet Ansiklopedisi (1923–2000), C I, 4. Baskı, İstanbul, 2003.

ÇAVDAR, Tevfik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, (1950-1995)**, Ankara, 1996.

EROĞUL, Cem, **Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi**, 4. Baskı, Ankara, 2003.

KOÇAK, Cemil, **Türkiye’de Milli Şef Dönemi**, CI, İstanbul, 1996.

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C4, Devre 1, 1 Haziran 1909 (19 Mayıs 1324).

ÖZÇELİK, Ayfer, “1960’dan Günümüze Türk Siyasal Hayatı” **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, 2. Baskı, Ankara, 2007.

SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, 2. Baskı, Ankara, 1996.

TBMM Zabıt Ceridesi, C I, İçtima Senesi II, Devre II.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, Fon Kodu, 30 18 1 1, Yer No, 13 23, 21.04.1925.

BCA, Fon Kodu: 450. 01, Yer No, 11 50 36-1, 11 Haziran 1933.

Gazeteler

Akit, Barış, Bayram, Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye, Hergün, Hürriyet, Milli Gazete, Milliyet, Orta Doğu, Vakit, Yeni Şafak, Yeniçağ, Zafer, Zaman.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE KLASİK TÜRK EDEBİYATI METİNLERİ ÜZERİNE YAPILAN BAZI ŞERH ÇALIŞMALARI

Mustafa GÜNEŞ*

Cihân-ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler

O mâhiler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

Hayâlî Bey

ÖZET

Cumhuriyet döneminde, Klasik Türk edebiyatı metinlerini açıklama çalışmalarına devam edildiği görülür. Bu devrede, konu ile ilgili olarak yapılan bilimsel çalışmaların önemli bir kısmının, Ömer Ferit Kam, Ahmet Talât Onay, Agâh Sırrı Levend, Tahirü'l-Mevlevi, Ali Nihat Tarlan, Ali Alpaslan, Mehmet Çavuşoğlu, Haluk İpekten, Harun Tolasa, Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Mine Mengive Cemal Kurnaz gibi bilim insanları tarafından yapıldığı görülür. Cumhuriyet döneminde, Ahmet Talât Onay tarafından kaleme alınan ve Cemal Kurnaz tarafından da yayıma hazırlanan *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* adlı eserin, günümüz metin şerhi çalışmalarında bir el kitabı olma özelliği taşıdığı söylenebilir. Bu eserde, yazarın seçilen konuları örnek beyitlerle açıklamaya çalıştığı görülür. Metin açıklamaları konusunda temel kaynaklar arasında yer alan bu kitabın en önemli bir özelliği, başta önemli sözlükler olmak üzere, çok sayıda kaynaktan yararlanılmış olmasıdır. Cumhuriyet döneminde şerh konusundaki önemli eserlerden birisi de Ahmet Atilla Şentürk tarafından kaleme yazılan *Osmanlı Şiiri Antolojisi*'dir. Konuyla ilgili olarak üretilen bir diğer çalışma da Muhammed Nur Doğan tarafından hazırlanan *Fatih Divanı ve Şerhi* adlı eserdir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı Metinleri, Cumhuriyet Dönemi, Klasik Türk Edebiyatı Metinlerini Açıklama.

*Doç. Dr., Dumlupınar Üniversitesi, mgunes74@gmail.com.

SOME ANNOTATION STUDIES ABOUT THE CLASSICAL TURKISH LITERATURE TEXTS IN THE REPUBLIC PERIOD

ABSTRACT

It is seen that the studies of Classical Turkish Literature texts continue in the republic period. In this period most of the research work is done by academics like Ömer Ferit Kam, Ahmet Talât Onay, Ağâh Sırrı Levend, Tahirü'l-Mevlevi, Ali Nihat Tarlan, Ali Alpaslan, Mehmet Çavuşoğlu, Haluk İpekten, Harun Tolasa, Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Mine Mengi and Cemal Kurnaz. It can be said that one of these works, which is entitled *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, was put down on paper by Ahmet Talat Onay and prepared for publication by Cemal Kurnaz and has the feature of being handbook in text annotation studies. In this study, the author tries to explain the chosen topics with sample couplets. Prepared by Ahmet Talat Onay in the republic period, this book ranks among the primary resources on the subject of text annotation and the most important feature of this book is that it benefits from plenty of resources, particularly from the leading dictionaries. Additionally, Ahmet Şentürk's work, *Osmanlı Şiiri Antolojisi*, is also one of the most important studies about the text annotation in republic period. Another relevant study is Muhammed Nur Doğan's work *Fatih Divanı ve Şerhi*.

Key Words: Classical Turkish Literature Texts, Republic Period, Classical Turkish Literature Text Annotation.

GİRİŞ

XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyasını gezen batılı seyyahların en çok dikkatini çeken konulardan biri de Türklerin, kadın erkek, genç ihtiyar hemen hemen bütün kesimlerinin şiirle uğraşma olgusudur. Osmanlı tarihi boyunca toplumun bütün katmanlarının bir şekilde mutlaka edebiyat ve şiirle iştiğal ettiği görülür.

Eski dönemlerden beri farklı seyir takip etse de aynı geleneğin Cumhuriyet Dönemi'nde de kısmen devam ettirildiği söylenebilir. Bilindiği gibi bu dönemde, yeni ve farklı bir kültür ve medeniyetin etkisi altına giren Türk milleti, klasik Türk kültür ve edebiyatından uzak kalmaya başladı. Bu dönemde, bilim adamları tarafından eski edebiyat metinlerini etraflıca anlama yolunda oldukça yoğun bir çalışma dönemine girildiği söylenebilir.

Latin, Arap ve İran edebiyatlarında olduğu gibi, Türk edebiyatında da sanatın bir kolu olan yazılı edebiyat ürünlerinin eskiden beri şerh edildiği bilinir. Metin açıklama metodu olarak bilinen şerhin, dinî ilimlerden aritmetiğe, fizikten edebiyata kadar çok farklı sahalarda yazılmış eserlere uygulandığı görülür. Osmanlı medreselerinde sürdürülen eğitim ve bilim çalışmalarında ve şerh türünde yazılmış pek çok eserin varlığı dikkatimizi çeker (Tarlan, 1981:89; Ceylan, 2000: 24).

Şerh konusu ile ilgili araştırma yapan bilim adamları, geçmişten günümüze Türk milletinin fikir, sanat ve kültür hayatını tam olarak ortaya koyabilmek için her dönemde kaleme alınan edebî eserlerin mutlaka etraflıca incelenmesi gerektiği görüşündedir. Bu noktada, devreye metin şerhikonusu girer. Edebî ürünlerin edebî, sosyal, fikrî vb. değerlerinin, istenilen anlamdaki tespitinin ancak metinler şerhi yoluyla gerçekleştirilebileceği bilinir (Öztoprak, 2008: 57).

Cumhuriyet sonrası metin çalışmalarının, metin neşrinden sonraki en önemli safhalarından birinin, divan edebiyatı dönemi geleneğinden gelen metin şerhi aşaması olduğu söylenebilir. Divan Edebiyatı döneminden, bize şerh-i mütûn (metinler şerhi) olarak geçen metin şerhi, anlaşılmasında zorluk olan ve bu nedenle okuyucunun anlayamayacağı tahmin edilen metnin, anlaşılmasını kolaylaştırmak amacıyla açıklama yapılması anlamına gelen

bir terimdir. Eskilerin *şerh-i mütûn* kullanımından sonra, Cumhuriyet Dönemi'nde *metin şerhi*, *metin izahı*, *metin açıklaması* gibi farklı kullanımlara rastlanır (Mengi, 2008: 79).

Klasik edebiyatla ilgili bazı konu ve metinlerin, millî eğitim sistemimizden ayıklanmak istendiği bir dönemde (Cumhuriyet Dönemi'nin bazı safhaların), bu metinleri daha iyi anlama (*şerh-i mütûn*) yolunda, Türk bilim adamları tarafından yoğun emek harcandığı ve bazı sun'i müdahalelere rağmen, suyun kendi tabii seyrinde akmaya devam ettiği görülür.

Metin şerhi çalışmaları ile edebiyat tarihi çalışmaları birbirine yakın alanlar şeklinde algılansa da bunların farklı disiplinler olduğu söylenebilir. Edebiyat tarihçisi, edebî eserlerin içine, kendi işine yarayacak belgeleri bulmak için girer ve edebiyatın yürüyüşünü, toplumla olan ilgisini, sanatçının hayatı ve sanatın gelişimi gibi konuları takip eder. Metin şarihi ise, edebî eserleri inceleyerek tam anlamıyla onların içine girip anlamaya çalışır ve elde ettiği bulguları diğer bilimlerle paylaşır (Tarlan, 1981:102).

Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, Osmanlı dönemi edebiyatı metinleri üzerindeki şerh çalışmalarının, Ömer Ferit Kam (1864'te *İstanbul Beylerbeyi'nde doğdu. 1915–1916 ders yılında İstanbul Üniversitesi (Darülfünun) Edebiyat Fakültesinde Âsâr-ı Edebiye Tetkikatı dersini okuttu. Kam, bu derse ait notlarını da eski harflerle yayımladı. Yazar, eserinde nazım, nesir konularının yanında Arap ve Fars edebiyatı ile ilgili bilgiler de vermiştir. Kam, bu çalışmasında klasik Türk şiirinde kullanılan efsane, inanç, kavram, kelime, remiz ve mazmun konuları üzerinde de durmuştur. Eser, Klasik Türk edebiyatı metin incelemeleri alanında ilk sistematik şerh çalışmalarından birisi olarak kabul edilir. Ayrıca Kam'ın bu eseri, Eski Türk edebiyatı metinler şerhi konusunda yapılan benzer çalışmalar için ufuk açıcı ve yol gösterici olmuştur. Bir ara Eskişehir'de de bulunan Kam, 1944 yılında Ankara'da vefat etmiştir), Ahmet Talât Onay (şair ve yazarlığının yanı sıra edebiyat öğretmenliği, halk bilimi, siyaset ve gazetecilik gibi çeşitli alanlarda da bilgi sahibi çok yönlü bir kişi olan Ahmet Talât Onay 1885 yılında Çankırı'da doğdu. Orta öğrenimini Çankırı, Kastamonu ve Ankara'da tamamladı. Darülfünun edebiyat şubesinden 1910 yılında mezun oldu. Bu dönemde Türklük ve Türkçülük kavramlarıyla tanıştı. Sırasıyla Ankara Darülmüallimin Rüşdiyesi, Kastamonu Sultanisi ve İzmir*

Sultanisi'nde edebiyat öğretmeni olarak görev yaptı. Millî mücadele yıllarında çeşitli gazetelerde yazdığı makalelerle millî duyguların canlandırılmasına çalıştı. İzmir'in işgaline karşı gösterdiği tepki sebebiyle tutuklandı. 1956 yılında vefat eden yazar, Zonguldak, Ankara ve Bolu Milli Eğitim Müdürlüklerinin yanında Çankırı ve Giresun milletvekili olarak da görev yaptı. Ahmet Talât Onay'ın eserleri: **Âşık Dertli, Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i, Çankırı Şairleri, C I-C II, Türk Şiirlerinin Vezni, Âşık Tokatlı Nuri, Dâstân-ı Ahmed Harâmî, Sarı Çiğdemler, Millî Mücadele Yazıları.** Talât Onay'ın bazı eserleri, başta açıklamalı **Divan Şiiri Sözlüğü-Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı** olmak üzere Cemal Kurnaz ve Şefika Kurnaz tarafından yeniden yayımlanmıştır. Ahmet Talât Onay'ın Prof. Dr. Cemal Kurnaz tarafından yayıma hazırlanan **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü-Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**- adlı eser, metin şerhi çalışmalarında bir el kitabı özelliği taşır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Onay, 1993, XVII-LV; Çeltik, 2007: 173-188; 1998) Agâh Sırrı Levend (1894 tarihinde Rodos'ta doğdu. Edirne'de Mülkiye ve Askerî Rüşdiye'yi bitirdi. İstanbul Kabataş İdadisinde öğrenci iken Balkan Savaşları sebebiyle okul binası hastane hâline getirilince Konya'ya giderek burada Konya İdadîsini bitirdi. Ardından İstanbul Darülfünunu Edebiyat Şubesine girdi. Burada öğrenci iken askere alınarak Doğu Cephesine gönderildi. Daha sonra yükseköğrenimini tamamladı. İstanbul'da çeşitli liselerde ve Gazi Eğitim Enstitüsünde öğretmenlik yaptı. Öğretmenlik yaptığı yıllarda yayın hayatına da giren yazar, **Yeni Gün** gazetesinde muhabir olarak çalıştı. Arkadaşı Mehmet Servet'le **Felsefe ve İctimaiyat** ve Eminönü Halkevi adına **Yeni Türk** dergilerini yayımladı. İlk yazısını Konya'da **Babalık** gazetesinde yayımlanan yazar, roman ve hikâye türünde de eserler verdi. Türk Dil Kurumu genel yazmanlığı, başkanlığı ve Aydın milletvekilliği yaptı. İstanbul Üniversitesinde Türk edebiyatı tarih dersleri verdi Özellikle edebiyat tarihi çalışmalarına ağırlık verdi ve Türk edebiyat tarihi ilgili pek çok konuyu aydınlattı. 28 Ekim 1978 yılında Ankara'da öldü. Eserleri: **Acılar, Edebiyat Tarihi Dersleri- Tanzimat'a Kadar C I, Tanzimat C II, Servet-i Fünun C III, Maârifimiz ve Milli Terbiyemiz, Eserler ve Şahsiyetler, Halk Kürsüsünden Akisler, Divân Edebiyatı, Nâbî'nin Surnâmesi, Prof. Dr. Ferid Kam Hayatı ve Eserleri, Atâî'nin Hilyetü'l-Efkâr'ı, Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Safhaları, Lise II. Sınıflar İçin Türk Edebiyatı, Mantıku't-Tayr Tıpkıbasım, Gazavât-nâmeler ve**

Mihailoğlu Ali Bey'in Gazavat-nâme'si, Türk Edebiyatında Şehrengiz ve Şehrengizlerde İstanbul, Arap ve Fars Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyeleri, Ümmet Çağı Türk Edebiyatı, Türkçülük ve Millî Edebiyat, Ali Şîr Nevâî, Türk Edebiyatı Tarihi. Yazarın, bunlardan *Divan Edebiyatı Kelimeler-Remizler-Mazmunlar ve Mefhumlar* adlı ansiklopedik eseri, bu alanda çalışma yapmak isteyen bilim insanlarının mutlaka elinin altında bulunması gereken önemli bir kaynak olup bu sahada yapılmış ilk çalışma olması bakımından da ayrı bir önem taşır.) Ali Nihad Tarlan (İstanbul Darülfünûnu Fransızca ve Farsça bölümlerinin yanında Edebiyat Fakültesini de bitirdi. İslam edebiyatında *Leyla ve Mecnun Mesnevisi* adlı doktora tezi ile fakültenin doktora çalışmasını tamamladı. Uzun yıllar Fransızca ve edebiyat öğretmenliği yaptı. 1933 yılında yapılan üniversite reformu ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesine Metinler şerhi doçenti olarak atandı. Ali Nihad Tarlan'ın Doçentli takdim tezi, *Şeyhi Divanını Tetkik* adlı eserdir. 1941 yılında profesör oldu. 1972 yılında emekliye ayrıldı. Bilimsel çalışmalarını metin şerhi üzerinde yoğunlaştıran Tarlan, metin şerhinde şairin psikoloji, hayat ve çevresini önemseyen yeni metotlar geliştirdi. Çok sayıda divan neşretti. Pakistanlı ünlü şair Muhammed İkbâl'in eserlerini tercüme ederek onun Türkiye'de tanınmasını sağladı. Bu faaliyetleri dolayısıyla Pakistan Devleti tarafından taltif edildi ve İkbâl'i anma törenlerine başkanlık yaptı. İran edebiyatı üzerindeki çalışmaları sebebiyle İran eğitim bakanlığı tarafından da kendisine takdirname verildi. İran Şahı Muhammed Rıza Pehlevî tarafından taltif edildi. Tarlan, Nâbî ve Nedim'in Farsça şüirlerini, Ali Şîr Nevaî'nin Fânî mahlası ile kaleme aldığı Farsça *Divanı*'nı ve Molla Câmî'nin *Yusuf-u Züleyha* mesnevisini Türkçe çevirisini yaptı. *Edebiyat Meseleleri* adlı eseri, metin tamiri, metinler şerhi ve edebi sanatlar konusunda bir el kitabı olma özelliği taşır. Aynı zamanda iyi bir şair olan Tarlan; şüir ve yazılarını *Şebab, Servet-i Fünûn, Edebiyat Gazetesi, Gündüz, Gençlik, Fikir ve Sanatta Hareket, Her Ay, Hilâl, İslâm Düşüncesi, İslâm Medeniyeti, Sebülürreşad, Söz, Ülkü, Bugün, Yeni Asya, Yeni İstanbul* ve *Zafer* gibi dergi ve gazetelerde yayımladı) (<http://www.yasamoykusu.com/biyografi>) gibi bilim insanları tarafından yapıldığı görülür. Ali Nihad Tarlan'a, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* adlı ansiklopedik bir eser nispet edilse de, onun terekesinden böyle bir eserin çıkmadığı bilinir (Onay, 1993: XV).

Muhammet Nur Doğan (1951 yılında Erzurum'da doğdu. İlkokulu Erzurum'da, liseyi de İstanbul'da bitirdi. İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirerek aynı bölüme Eski Türk Edebiyatı sahasında araştırma görevlisi oldu. *Şeyhülislâm İshak Efendi ve Divanı* adlı teziyle doktora ve *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanı* adlı teziyle de doçentlik unvanını aldı. Şiirleri, *Pınar ve Hisar* dergilerinde, yazıları ise *Yedi İklim* dergisinde yayımlandı. Eserleri: *Mecnun ve Leylâ Dilinden Şiirler*, *Göge Zincir Vurulmaz*, *Kur'an-ı Kerim Meali*, *Fuzûlî-Leylâ ve Mecnûn*, *Şeyh GalibHüsn-ü Aşk*, *Şeyhülislâm İshak Efendi ve Divanı*, *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanı*, *Şeyhülislâm İshak Efendi ve Divanlarından Seçmeler*, *Fuzûlî'nin Poetikası*, *Fuzûlî Divanından Seçmeler*, *Eski Şiirin Bahçesinde*, *Fatih Divanı ve Şerhi*) ve Ahmet Atilla Şentürk (1958 yılında İstanbul'da doğdu. Yeşilköy Lisesi'nden sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü *Tâhirü'l-Mevlevî Hayatı ve Eserleri* adlı mezuniyet tezi ile bitirdi ve mezun olduğu bölüme asistan girdi. Eski Türk edebiyatı alanında hazırladığı *Başlangıçtan XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevîlerinde Edebî Tasvirler* adlı çalışmasıyla doktor unvanını aldı. ABD Ohio State Üniversitesi'nde, *Daily Life in the Ottoman Empire in Light of Literary Texts* konulu disertasyonla 'visiting scholar' olarak bulundu. Sahasında pek çok kitap ve makale yayımladı. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde eski Türk edebiyatı tarihi, metinler şerhi, metin tamiri konularında dersler verdi. Eserlerinden bazıları: *Ahmed Paşa'nın Güneş Kasidesi Üzerine Düşünceler*, *Rakîb'e Dair*, *Necâtî Beğ'in Sultan Beyazıd Medhiyesive Birkaç Gazeli Hakkında Notlar*, *Sûfî yahut Zâhid Hakkında Yahyâ Beğ'in Şehzade Mustafa Mersiyesi yahut Kanunî Hicviyesi*, *XVI. Asra Kadar Anadolu Sahası Mesnevîler*. Emekli öğretim üyesi Ahmet Atilla Şentürk, hâlen *Osmanlı Şiiri Kılavuzu* adlı önemli eser üzerinde çalışmalarını sürdürmektedir. Bu çalışma, edebî metinlerin taranması esnasında tespit edilen binlerce beytin, konularına göre tasnif ve yorumlanması ile ortaya çıkan önemli bir çalışmadır. Yazarın yirmi beş yıllık emeği olan bu çalışmanın yakın bir dönemde yayımlanması beklenir. (Kartal vd., 2013: 47) gibi bilim adamlarının da yakın dönemde metin şerhi sahasında çok önemli çalışmalar yaptıkları söylenebilir. Cumhuriyet Dönemi'nde yetişen metin şârihlerinin hayatı ve eserleri hakkında etraflıca bilgi vermek bildiri özetinin sınırlarını aşacağı için bildirimizin sınırları çerçevesinde bunların bir kısmının konuyla ilgili eserleri ve önemli bazı özellikleri hakkında şu bilgileri vermekle yetinelim:

Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü-Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*: Ahmet Talât Onay'ın uzun bir süre çalışarak hazırladığı bu kitabında 1000'den fazla madde yer alır. Yazarın, açıklamaları sırasında verdiği örnek beyitlerle eserini zengin bir antoloji hâline getirdiği söylenebilir. Onay'ın bu önemli eserinde, başta, Lehçe-i Osmânî, Salâhî Lûgati, Lûgat-i Ebuuzziya, Lehçetü'l-Lûgat, Ferheng-i Şu'ûrî, Kâmûs-ı Osmânî, Tuhfe-i Vehbî (ve şerhi), Nuhbe-i Vehbî, Divânü Lügâti't-Türk, Ahterî-i Kebîr, Burhân-ı Katı Tercümesi ve Kâmusu'l-A'lâm gibi lügatler başta olmak üzere şerh, divan, mesnevi, tezkire, menkıbe, tarih ve seyahatnâme gibi çeşitli türdeki temel kaynaklardan yararlandığı görülür (Onay, 1993: XV).

Eserde, toplam 1115 maddebaşı olup bunların harflere göre dağılımı şöyledir: A 106, B 52, C 27, Ç 27, D 56, E 45, F 19, G 40, H 70, I-İ 24, K 107, L 11, M 70, N 47, O-Ö 7, P 31, R 37, S 73, Ş 48, T 48, U-Ü 11, V 9, Y 30, Z 20.

Eski Türk edebiyatının dünyasına girerek metinleri daha iyi anlamak isteyenler için temel bir kaynak olan bu eser, Ali Birinci, Yıldız Işık, Kâzım Yaşar Koprıman, Ebulkasım İçtihadî'nin de değerli katkıları ile Cemâl Kurnaz tarafından hazırlanarak Türkiye Diyanet Vakfı (Ankara, 1993) ve H Yayınları (İstanbul, 2009) tarafından yayımlanmıştır. Eserin, kendisinden sonra yapılmış ve yapılacak çalışmalar için de örnek bir çalışma olduğu söylenebilir (Onay, 1993: XVI).

Muhammet Nur Doğan'ın *Fatih Divanı ve Şerhi* adlı eseri (Yelkenli Yayınevi, İstanbul 2009:324), bugün klasik Türk edebiyatı metin şerhleri alanında kendini yetiştirmek isteyenlerin sindirerek okuması ve elinde bulunması gereken temel kaynaklardan birisi olup İstanbul'un fethinin 551. yıldönümü vesilesiyle yayımlanmıştır. Fatih'in şiirlerinin, ilk olarak Dr. Georg Jacob tarafından 1904 yılında Berlin'de yayımlandığı bilinir. Türkiye'de *Fatih Divanı* üzerine (Muhammet Nur Doğan'da önce) Saffet Sıtkı, Kemal Edip Kürkçüoğlu, Ahmet Aymutlu ve İskender Pala gibi bilim insanlarının çalışmaları vardır (Doğan, 2009: 10).

Muhammet Nur Doğan'ın çalışmanın önsözünde de belirttiği gibi, Klasik Türk edebiyatının arka planında yer alan çok köklü ve zengin kültür bilinemediği için, diğer divan şairlerimiz gibi, Fatih Sultan Mehmed'in şiirlerinin de tam olarak anlaşılamadığı söylenebilir. Bu sebepten dolayı

büyük sultan hakkında tarihî gerçeklerle asla bağdaşmayan bazı yanlış söylemler geliştirilmiştir. Divan şairlerinin ortak üslubu olan hakikat-mecaz paralelliği konusu göz önünde bulundurulmadan Avnî'nin şiirlerini anlamak ve bunlardan şairin düşünce, inanç ve davranış hususiyetlerine dair kesin hükümler çıkarmak mümkün değildir. (Doğan, 2009: 13)

Muhammet Nur Doğan'ın, *Fatih Divanı ve Şerhi* adlı çalışmasında, elde ettiği sonuçlar şöyle ifade edilebilir:

1. *Çok kuvvetli bir eğitim almış, birkaç dil bilen, zamanının bütün ilmi, kültürel, felsefi, siyasî ve entellektüel birikimine sahip kudretli bir sultan olan Fatih'in şiiri, bu yüksek bilgi ve kültür hamulesi ile birlikte, klasik Türk edebiyatının son derecede gelişmiş ve neredeyse mükemmeliyete ulaşmış muhteva birikimini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır.*

2. *Hacim olarak küçük bir divançe oluşturan bu şiirler, duygu ve düşünce bakımından oldukça gelişmiş bir sanatkâr şahsiyetinin renkli, samimi ve orijinal yansımalarını taşımaktadır.*

3. *Divandaki beyit ve mısralarda, büyük bir cihan devletini yöneten, doğunun sultanı olduğu kadar, batının da Kayzeri olmaya azmetmiş bir hükümdarın yüksek şahsiyetinin, sanatkârlık ve söz sultanlığı ile bir kat daha güçlenmiş olduğu söylenebilir.*

4. *Gerek devrinin büyük şairleri ve gerekse bütün bir klasik Türk edebiyatı şairler kadrosu içerisinde yapılacak ciddi araştırmaya dayalı bir mukayese sonucu, Şair Avnî'nin, hiç de telâffuz edildiği gibi orta derecede bir şair olmayıp; aksine, hayal ve bilgi açısından çok yönlülük özelliği taşıyan üslubu göz önünde bulundurulacak olursa, benzerlerinden hiç de geri kalmayan, birinci sınıf sanatkârlar arasında sayılması gerektiği söylenebilir.*

5. *Avnî'nin şiiri, klasik Türk edebiyatının olanca bilgi, kültür ve estetik birikimini bütün ihtişamı ile yansıttığı kadar, tasavvufun ve tasavvuf ile ilgili bütün hususların mecazi düşüncüyü, sembolizmi ve hatta alegoriyi besleyen etkilerine de sonuna kadar açıktır. Onun şiirlerinde sevgili, sevgiliye ait bütün bedenî güzellik unsurları, şarap, meyhane, kilise, put, zünnar, sakî, sultan, köle v.b. gibi maddî değerler, bir taraftan dünyevî (gerçek) nitelikleri*

ile boy gösterirken; diğer taraftan da tasavvufî (platonik) düşünce dünyasına ait mecaz ve sembolizm unsurları olarak karşımıza çıkarlar.

6. Avnî'nin şiirleri teşbih, teşhis, mecaz, kapalı ve açık istiare, telmih, hüsn-i ta'lil, iham (tevriye) gibi sanat ve ifade üslûpları açısından da şaşırtıcı bir zenginlik taşımaktadır.

7. Avnî, hacimce küçük, ama taşıdığı edebî ve estetik değer bakımından ihmal edilemeyecek önemdeki bu divanı ile edebiyat tarihimizde müstesna bir yere sahip güçlü bir sanatkârdır.

8. Fatih Sultan Mehmed'in oldukça kuvvetli düşünce, kültür, tasavvuf, felsefe ve estetik ışıkları saçan şiirleri, kudretli bir hükümdar şahsiyeti ile güçlü bir sanatkârlık ve şairlik kimliğini bütünleştirerek bizim devlet anlayışımızın hangi temeller üzerinde yükseldiği hususunu da ortaya koyan belgeler durumundadır." (Doğan, 2009: 13-14)

Muhammet Nur Doğan, bu çalışmasını, *Fatih Millet Genel Kütüphanesi Ali Emiri Manzum Eserler 305 numarada* kayıtlı bulunan yazma nüshayı esas alarak yapmıştır. Ancak sayın hocamız Muhammet Nur Doğan, bu nüsha ile yetinmeyerek bazı nazire mecmualarını taramış ve burada rastlanılamayan bazı şiirleri de *Fatih Divanı* metnine dâhil etmiştir. Karma indeks ve tıpkıbasımla birlikte 324 sayfadan müteşekkil bu çalışmadan, yeni ve eski harfli metinlerin birlikte bulunması sebebiyle lisans ve lisansüstü düzeyde yararlanılabilir.

Divanda Yer Alan Gazeller ve Beyit Sayıları (71 gazel: 398 beyit):

Redif	Adet	Beyit Sayısı
Elif:	3	5+5+7=19
Bâ:	2	7+5=12
Cîm:	1	5

Hâ:	1	5
Dâl:	2	5+5=10
Râ:	17	5+7+5+7+5+7+7+8+7+5+5+7+5+5+5+5+5=100
Zâ:	3	5+5+5=15
Sîn:	4	5+5+5+5=20
‘Ayn:	1	5
Kâf:	2	5+7=12
Kef:	7	5+6+5+5+6+5+7=38
Lâm:	5	5+5+5+5+5=25
Mîm:	6	5+6+5+5+5+5=31
Nûn:	9	9+6+5+5+7+5+5+5+6=53
Hâ:	4	5+5+6+7=23
Yâ:	4	6+5+8+5=24

Nesir Hâlinde Günümüz Türkiye Türkçesine Aktarılmış Beyitler:

Gazel numarası:	Beyit:	Gazel numarası:	Beyit:
3	3, 4, 6	32	1, 4
4	1, 2, 3, 4, 5, 6	36	3, 4, 5
5	2, 3, 4	38	1, 2, 4, 6
6	1, 3, 5	39	2

8	1, 4	43	1, 4, 5, 6
11	2, 5	44	1
12	3, 5	45	4, 5
13	2	46	2
15	1	47	4, 5
16	5, 6	51	6
17	2, 6	54	1, 4
18	2, 5, 6	55	3, 4
19	1	56	4
20	3, 4	57	1, 3
22	5	59	3
23	1	61	1, 3, 4, 5
24	2	62	1, 2, 4, 5
25	1, 3, 5	63	3
26	2, 4	65	2
27	4	67	2, 4
28	3, 4, 5	68	1, 3, 4, 5, 6
29	1	69	3
30	2, 3, 5	70	2,5
31	3	71 ve 72	3, 4, 7- 5

Çalışmayı değerli hâle getiren ve benzerlerinden ayıran bir diğer özellik ise metne ait dipnotlardır. Yazar, ön sözde olduğu gibi bu notlarda da metnin daha iyianlaşılması ve anlamın tamamlanması amacıyla, konu ile ilgili olarak daha önce yapılan çalışmalarda katılmadığı veya eksik gördüğü bazı kelime ve kavramlar hakkında önemli açıklamalar yapmaktadır.

Ahmet Atillâ Şentürk, *Osmanlı Şiiri Antolojisi* (YKY, İstanbul 1999: 674) adlı eseri, Cumhuriyet Dönemi şerh çalışmalarında önemle zikredilmeğe değer çalışmalardan birisidir. Eserde, klasik Türk edebiyatı tarihine geçen yaklaşık üç binden fazla şairden yalnız elli yedi tanesinden seçilen bazı şiirlerinin şerh edilmesi suretiyle, şimdiye kadar gözden uzak kalmış pek hususunda gözler önüne serildiği görülmektedir. Eserde, şerh edilen şiir metinlerinden önce şiir ve şairle ilgili önemli bilgilerin verilmiş olması sebebiyle, yazar okuyucuyu şiiri zengin iç dünyasına daha rahat çekmektedir.

Eserde, aşağıdaki şairlere ait bazı şiirler şerh edilmiştir:

Şeyhoğlu: (1 Gazel), Ahmedî (2 Gazel), Ahmedî Dâi (1 Gazel), Şeyhî (2 Gazel), Karamanlı Nizâmî (1 Gazel), Avnî (3 Gazel), Ahmed Paşa, Huffî (2 Gazel), Melihî (1 Gazel), Cem Sultan (1 Gazel), Necati Bey (2 Gazel), Mu'îdî (2 Gazel), Hayalî Bey (1 Tahmis 3 Gazel), Fuzulî (2 Kaside 2 Gazel), Kâtibî (Seydî Ali Reis) (1 Gazel), Nihanî (1 Gazel), Muhibbî (1 Gazel), İşretî (1 Gazel), Helâkî (1 Gazel), Emrî (2 Gazel), Âgehî (1 Gazel), Taşlıcalı Yahyâ (7 Terkid-i Bend), Hubbî Hatun (1 Gazel), Nev'î (1 Kaside, 1 Gazel), Bâkî (7 Terkid-i Bend, 3 Gazel), Ganîzâde Nâdirî (1 kaside), Nef'î (1 Kaside), Nâilî-i Kadîm (2 Gazel), Neşâtî (2 Gazel), Sâbit (1 Kaside 1 Gazel), Nâbî (3 Gazel), Nedîm (1 kaside), Râgıb Paşa (1 Gazel), Şeyh Galîb (1 Terci'- Bend1 Gazel), Leskofçalı Gâlib (1 Gazel), Şems (Osman Şems).

Eserde, yukarıda adı geçen şairlere ilave olarak Süleyman Çelebi, Mesîhî, Nazmî, Bağdatlı Rûhî, Nev'î Zâde Atâyî, Şeyhülislam Yahya, Fâzıl-ı Enderûnî, Vasîf-ı Enderûnî, Keçeçizâde İzzet Molla ve Verne gibi bazı şairlerin, sadece bazı şiirlerine yer verilmektedir. Eser bu yönüyle, bir Osmanlı şiiri antolojisi özelliği taşır.

SONUÇ

Cumhuriyet döneminde, yaklaşık bin yıllık bir kültür ve medeniyetin ürünü alan manzum ve mensur binlerce klasik eseri anlama ve araştırma çabalarının hız kesmeden devam ettiği görülür. Şüphesiz, yukarıda belirtilen eserlere ilaveten daha pek çok bilim adamının son yıllarda yaptıkları değerli klasik Türk şiiri çalışmaları arasındametnin şerhlerinin ayrı bir öneme haiz olduğu söylenebilir.

Cumhuriyet Dönemi'nde “*Divan edebiyatının artık çağı geçmiştir. Çağdaş sanatçı, deve kervanını değil, tren katarını terennüm edecektir.*” diyerek ve bilimsel konuları ideolojik açıdan değerlendiren bazı kimse ve çevrelere rastlanır (Kahraman, 1996: 201).

Eski kültür değerlerinin yanında, bazı Türk edebiyatı metin ve bilgilerinin de Türk millî eğitim sisteminden tasfiye edilmek istendiği bu dönemde; Türk milleti ve onun yetiştirdiği bilim insanları tarafından, çeşitli alanlarda olduğu gibi, edebi açıdan da kendi öz değerlerini daha iyi anlama ve anlatma yolunda yoğun emek sarf edildiği görülür. Yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz az sayıdaki örnek, belki de sadece denizden bir damladır.

Bütün bu gayretlerin yanında, klasik Türk edebiyatı metinlerini, okuma, anlama ve yorumlama konularında, batıda kullanılan bazı edebî kuram ve yöntemleri daha yakından tanıyarak onlardan daha çok yararlanmamız gerektiğini de bilmemiz gerekir (Küçük, 2008: 55).

KAYNAKÇA

CEYLAN, Ömür, **Tasavvufi Şiir Şerhleri**, İstanbul, 2000.

ÇELTİK, Halil, **Ömer Ferit Kam ve Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı**, Ankara, 1998.

-----, “Şerh-i Mütûn Profesörü Ömer Ferit Kam ve Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı Eseri”, **Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları**, V 2/3, Summer 2007.

DOĞAN, Muhammet Nur, **Fatih Divanı ve Şerhi**, İstanbul, 2004, 2009.

KAHRAMAN, Mehmet, **Divan Edebiyatı Üzerine Tartışmalar**, İstanbul, 1996.

KARTAL, Ahmet vd., **Ahmet Atillâ Şentürk Armağanı**, İstanbul, 2013.

KÜÇÜK, Sabahattin, “Eski Türk Edebiyatı Metinlerini Yorumlamadaki Açmaz ve Çıkmazlarımız”, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, **Eski Türk Edebiyatı Çalıştayı Kitabı**, Haz. Ali Fuat Bilkan vd., Ankara, 2008.

MENGİ, Mine, “Metin İncelemesi Aşamaları, Terimleri ve Bunlardan Biri: Metin Tahlili”, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, **Eski Türk Edebiyatı Çalıştayı Kitabı**, Haz. Ali Fuat Bilkan vd., Ankara, 2008.

ONAY, Ahmet Talât, **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü-Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı**, Ankara, 1993, İstanbul, 2009.

ÖZTOPRAK, Nihat, “Metin Şerhi”, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, **Eski Türk Edebiyatı Çalıştayı**, Haz. Ali Fuat Bilkan vd., Ankara, 2008.

ŞENTÜRK, Ahmet Atillâ, **Osmanlı Şiiri Antolojisi**, İstanbul, 1999.

TARLAN, Ali Nihat, **Edebiyat Meseleleri**, İstanbul, 1981.

<http://www.yasamoykusu.com/biyografi-72-12.07.2013>. (İsmail Ulaşgür)

AMERİKALI İŞADAMI, HAYIRSEVER VE DİPLOMAT CHARLES R. CRANE'İN TÜRKİYE'DEKİ KÜLTÜR VE EĞİTİM FAALİYETLERİ

Bahri ATA*

ÖZET

Bu bildirinin amacı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve yeni Türkiye devletinin ortaya çıkış aşamasında Amerikalı işadamı, hayırsever ve diplomat Charles Richard Crane'in (1858-1939) Türkiye ile ilgili kültür ve eğitim faaliyetlerini ortaya koymak ve değerlendirmektir. Tarihi yöntemin kullanıldığı bu araştırmada temel kaynaklar olarak Chicago Üniversitesi Kütüphanesi Samuel Harper Koleksiyonu, Chicago Tarih Müzesinde the Crane-Lillie Koleksiyonu, Washington Kongre Kütüphanesinde Amiral Mark L. Bristol'un dokümanları, *New York Times*, *Chicago Tribune* v.b. gazetelerin veri tabanları ve hatıratlar kullanıldı. Crane, 1910'lu, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Balkanlar, Türkiye, Rusya, Çin ve Suudi Arabistan'da aldığı görevlerle etkili olmuş bir Amerikalıdır. Crane, Türkiye'de 1919 King-Crane Komisyon Raporu'nu yazarlardan biri olarak bilinir. 1925'te Güncel Dünya Olayları Enstitüsü'nü (New York-Based Institute for Current World Affairs) kurdu.

20. yüzyılın başında Crane'in Türkiye'de kültür ve eğitimle ilgili pek çok faaliyetin destekçisi olduğu görülmektedir. Daha 1911'de bir Osmanlı arşiv vesikasında Crane'in İşkodra civarında dolaşarak, Malisörler adı verilen Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Katolik Arnavutlara para yardımı yaptığı ve onların Amerika'ya göç etmesini temin ettiği belirtilmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında İstanbul'daki Amerikan Kız Kolejine de para yardımı yaptı. Crane, Halide Edip Adıvar ile siyasal atmosferi öğrenmek ve bazı Türk gençlerini ABD'de burslu okutmak için yazıştı. Bu gençlerden biri de ünlü gazeteci ve yayıncı Zekeriya Sertel idi. Crane, 1923'te Himaye-i Etfal'e yardım kampanyası için Amerika'ya giden Dr. Fuad Umay'ın gezisinin organizasyonuna yardımcı oldu. 1924'te John Dewey'in Türkiye'ye davet edilmesini tavsiye eden ve Türkiye seyahati masraflarını karşılayan Crane'dir. Crane, Ayasofya mozaiklerinin restorasyonu gibi projelere maddi katkılarda bulundu. 1918'de İstanbul'daki Rus çocuklarının öğretmeni ve Ayasofya Mozaiklerinin restorasyonunu yapan sanat

*Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi ABD Öğretim Üyesi, bahriata@gazi.edu.tr.

tarihçisi Thomas Whittemore'un faaliyetlerini mali olarak destekledi. Kısaca Crane, 1900'lü yılların başında kariyerine "Türk Düşmanı" olarak başladı, zamanla kısmen "Türk Dostu" olarak ortaya çıktı. Bununla birlikte, O "Rusya Dostu" ya da "Yakın Doğu'da Arap gayesine Amerikan Dostluk ve Desteğinin Simgesi" tanımlamalarını daha çok hak etmektedir.

AMERICAN BUSINESSMAN, PHILANTHROPIST AND DIPLOMAT CHARLES R. CRANE AND HIS CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN TURKEY

ABSTRACT

The purpose of this paper is to demonstrate and evaluate the cultural and educational activities of Charles Richard Crane (1858-1939), American businessman, philanthropist and diplomat in Turkey at the last period of the Ottoman Empire and the emergence of a new phase of the state of Turkey. The main sources of this historical study are Samuel Harper Collection of the University of Chicago Library, the Crane - Lillie Collection at Chicago History Museum, Admiral Mark L. Bristol's papers at Library of Congress in Washington, newspapers, memories etc. Crane was an American who has been effective in the Balkans, Turkey, Russia, China and Saudi Arabia in 1910's, 1920's and 1930's. Crane is known as a reporter of King- Crane Commission in Turkey. In 1925, he founded New York -based Institute for Current World Affairs. At the beginning of the 20th century, Crane became the supporter of many of cultural and educational activities in Turkey.

In the Ottoman archival document dated 1911 he is mentioned as a financial supporter of the rebellion of Catholic Albanians known as Malisor in the Northern Albania and their emigration to America. He provided the subsidy to the American Girls' College in İstanbul before, during and after the World War I. He granted scholarship to some Turkish youngs to study abroad under the reference of Halide Edip. One of them was Zekeriya Sertel, a famous journalist. In 1923 he helped the organization of Dr. Fuad Umay's trip, the president of the Society of Protection of Children in the USA. In 1924, he advised Dr. Fuad Umay to the invitation of Prof. John Dewey to Turkey and he paid the expenses of Dewey's journey to Turkey. He supported financially the activities of Thomas Whittemore as teacher of Russian Children in 1918 and 1924 and restorator of the mosaics of Hagia Sophia in the 1930's.

In short, Crane began his career as enemy of the Turks in 1900's, in the course of time, he emerged as friend of the Turks. However, Crane deserved to be friend of Russia or "the symbol of American friendship and support for the Arab cause in the Near East" much more.

GİRİŞ

19. ve 20. yüzyılda yaşanan bilimsel, teknolojik, ekonomik, sosyal ve siyasal gelişmelere bağlı olarak dünya daha da küçüldü. Küresel çapta hayırsever milyoner işadamları tipleri yeni kıta Amerika'dan çıkmaya başladı. Bu adamlar, devletlerinin ve içinde yaşadıkları toplumun çok ötesinde farklı güdüleyici faktörlerin etkisi altında dünya meseleleri ile ilgilendiler. İşte bunlardan biri de Charles Richard Crane'dir (1858-1939). Chicago'da girişimci ve işadamı zengin bir babanın oğlu olarak dünyaya gelen Crane, işadamı, hayırsever ve diplomat kimlikleri ile küresel tarihte daha önce benzeri olmayan öncü bir konuma ulaştı.

Crane'in Rusya, Çin ve Arap dünyasına ilişkin faaliyetleri üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin, Parry'e göre (1947), Crane, en fazla "Rusya Dostu" unvanını hak ediyor. O, Amerika'da Rusya çalışmalarını kurumsallaştırdı. Rus Coğrafya Kurumu'na Rus halk şarkılarının toplanması için bütçe ayırdı. 1917 Bolşevik Devrimi sonrası Rusya'dan kaçan subay ve ailelerine, aydınlara maddi yardımlarda bulundu. New York'taki St. Nicholas Cathedrali'ndeki Patrik Tikhon'un Rus korosunu maddi açıdan destekledi (Bailey ve Lobanov,1999).

Israel (1971:176-202) Crane'in Çin'deki faaliyetlerini Amerika'nın "İlerlemecilik ve Açık Kapı" politikası çerçevesinde değerlendirmektedir. Ocak ve Mayıs 1921'de Çin'deki kıtlık ve selden etkilenen mağdurlara yardım eden Amerikan Yardım Komitesi'ne başkanlık etti. Kızıl Haç, YMCA (Young Men's Christian Association-Genç Hristiyanlar Cemiyeti) gönüllüleri ve Amerikalı mühendislerin devrede olduğu bir plan yaptı. Geleneksel Çin dinî müzik kayıtlarının koleksiyonunu yaptı.

Pek çok kaynak Crane'den "Arap uzmanı" olarak söz etmektedir. F. W. Brecher de (1988) onu, Yakın Doğu'da Arapların hedeflerine ulaşmasında Amerika'nın dostluğu ve desteğinin simgesi olarak ele almıştır. Crane 1919 yılındaki raporunda Filistin ve Suriye'de Araplar arasında Siyonist programa karşı duyguların çok güçlü olduğunu, aşırı Siyonist programın ciddi olarak modifiye edilmesi tezini ileri sürdü.

Suudi Arabistan ve Yemen'de petrol çıkarma işlerini finanse edip, Amerikan petrol imtiyazlarının kazanılmasında etkili oldu. Yemen'de bir

iletişim altyapısı kurulması için bir grup mühendisin (Örn. Karl S. Twitchell) sponsorluğunu yaptı. 6 Ekim 1938'de Bayan Cordell Hull'a yazdığı bir yazıda kendisinin Müslüman dostlarla ilişkilerinin tamamıyla barışçıl ve kültürel (su işleri, köprüler ve yollar vb.) olduğunu, silah ve mühimmatı için bir kuruluş bile harcamadığını ileri sürdü (Brecher, 1988:47-48).

Crane, Zübeydet Şaplı Şamil (2009) için Müslüman ve Kafkasyalıların bir dostudur. Öte yandan bazı bilim insanlarının kaleminde de (örn. Green, 1992) siyonizmden korkan, Hitler sempaticisi bir profil çizilmektedir

Crane hakkında iki önemli biyografi çalışması bulunmaktadır. 2000 yılında David Hapgood'un *Charles R. Crane: The Man Who Bet on People* (*Charles R. Crane: İnsanlar üzerinde Bahis Oynayan Adam*) adlı eseri Institute of Current World Affairs yayını olarak çıktı. Daha yakın bir zamanda 30 Ekim 2008'de Kansas Üniversitesinden Prof. Dr. Norman E. Saul, Columbia Kütüphaneleri dostlarının düzenlediği bir toplantıda "*Charles R. Crane: Büyük Amerikan Küreselcisi ve Hayirseveri*" adıyla bir konferans verdi. 2013'te Norman E. Saul'un *The Life and Times of Charles R. Crane, 1858-1939: American Businessman, Philanthropist, and a Founder of Russian Studies in America* (*Charles Crane'in Hayatı ve Zamanları 1858-1939: Amerikalı İş Adamı, Filantropist ve Amerika'da Rusya Çalışmalarının Kurucusu*) kitabı yayımlandı.

Tasnif edilen Osmanlı arşiv vesikaları arasında Crane ismi ile Arnavutluk'ta 1911'deki Malisör ayaklanmaları sırasında karşılaşmaktadır. Burada Malisörlere para yardımı yapan eski Amerika Pekin Sefiri ve ruhban cemiyetine mensup bir kişi olarak görülmektedir. 1915'te Ermeni tehciri konusunda Amerikan kamuoyunu Türklerin aleyhine örgütlemeye çalışan biri olarak sahneye çıkmaktadır. 1919'a geldiğinde Crane, King-Crane Raporu raportörü olarak görülmektedir. Hal böyle iken 1920 sonrası bazı kitaplara "Türk dostu" olarak geçmeye başlamıştır. Crane'in "Türk düşmanı" olarak başladığı kariyerinden "Türk dostu" olmaya dönüşmesi tarihsel açıdan cevaplandırılması gereken bir sorudur. Bu nasıl oldu? Crane, nasıl bir Türk dostuna dönüştü? Yeni Türkiye devleti için neler yaptı? Dönemin Türk aydınlarının hatıratları dikkatle okunduğunda Crane'in Türkiye'de pek çok kültür ve eğitim faaliyetine de damgasını vurduğu anlaşılmaktadır. Chicago Üniversitesi Samuel Harper Koleksiyonu, Chicago Tarih Müzesi Crane-Lillie Koleksiyonu, Washington Kongre Kütüphanesi Arşivi Norman and Elizabeth Hapgood Dokümanları ve Amiral Mark L. Bristol Dokümanları

bunları destekleyici niteliktedir. Chicago ve Washington arşivlerinde yapılan incelemeler de bu konuda bize pek çok veri sağlamaktadır.

Bu bildirin amacı Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve yeni Türkiye devletinin ortaya çıkış aşamasında Amerikalı işadamı, hayırsever ve diplomat Charles Richard Crane'in (1858-1939) Türkiye ile ilgili kültür ve eğitim faaliyetlerini ortaya koymak ve değerlendirmektir.

A. Chicago'lu İşadamı Charles R. Crane kimdir?

Charles Richard Crane, 7 Ağustos 1858'de Chicago'da doğdu. Crane, Chicago'da musluk tesisat malzemeleri üreten bir şirket kurmuş olan Richard Teller Crane ve Mary Prentiss Crane'nin en büyük oğludur. Babası Richard Teller Crane kolej düşmanı adam olarak biliniyordu. 1909-1911 arasında ticari uğraş için gençlerin yetiştirilmesi konusunda kolejlerin kullanışlılığı ya da daha doğrusu yararsızlığı ile ilgili üç kitapçık yazdı (Donoghue, 2004:97). Bunlardan biri de 1909'da yazdığı *The Utility of all Kinds of Higher Schooling (Yüksek Okullaşmanın Her Çeşidinin Kullanışlılığı)* adlı kitaptır.

Yukarıdaki nedenlerden dolayı Charles Crane, ancak 14 yaşına kadar resmi bir eğitim aldı. Babası, onu okul yerine fabrikaya gönderdi. Burada sağlığı bozulan Crane'in 1878 ve 1880'de yirmi yaşlarında kolej yerine, Hindistan ve Asya'ya gitme istediğini kabul etti. 1881'de yirmi üç yaşında Cornelia W. Smith ile evlendi. Oğlu Richard Teller Crane II, 12 Ağustos 1882'de doğdu. Torun Crane'in 1904 Harvard mezunu olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu da Charles Crane'in kolej eğitime ilişkin görüşünü yansıtmaktadır.

Crane'in pek çok faaliyetinin finansmanını Crane aile şirketi karşıladı. 1901'de Massachusetts, Woods Hole, Marine Biyoloji Laboratuvarının mütevelli üyesi oldu. 1904-1924 arasında mütevelli heyeti başkanı görevini sürdürdü. 1912'de babasının ölümü üzerine aile şirketinin başkanı oldu. İki yıl sonra şirketteki hisselerini kardeşi Richard'a sattı. Bundan sonra zamanın büyük kısmını gezi, siyasi işler ve diplomatik ilişkilere ayırdı (Parry, 1947:27). 1920'li ve 1930'lu yıllarda dünya ölçeğinde siyasifaaliyetlerin

içinde yer aldı. Kamu hizmetini de yaşamı boyunca çok önemli gördü. Crane, 1937'de Moskova, 1938'de Kahire gezilerinden sonra 15 Şubat 1929'da Kalifornia Palm Springs'te vefat etti. 24 Nisan 2006'da sanat koleksiyonu Christie'nin müzayedesine satıldığı için gazetelerin gündemine tekrar geldi.

Crane'in faaliyetlerinin anlaşılması için biraz kişilik tahlili yapmak gerektir. Bu konuda bize en fazla bilgi veren kişi İngiliz tarihçi A.J. Toynbee'dir. Toynbee (1967) *Hatıralar: Tanıdıklarım* adlı kitabında, Crane'in detaylı bir profilini çıkarmaktadır. Şöyle yazıyor: “İnsan onu görür görmez eşsiz bir insan olduğunu fark ediyordu. Bir papağana benziyordu. Sorgulayıcı bir karakteri olduğunu hissettiren bir tavır sergiliyordu... Kendisi hayattayken sinsilik gerektiren maskaralığın modası geçmeseydi, birinci sınıf bir maskara olabilirdi.” (Toynbee, 2005:246). Crane, kaliteli İran restoranlarının müşterisiydi. Seyahati çok seven birisiydi. Crane, hediye vermeyi seven biriydi. Gezilerini en ince ayrıntısına kadar planlıyordu. Örneğin Hindistan gezisi için *A Passage to India (Hindistan'a Bir Geçit)* kitabının yazarını olan E. M. Forster'ı bulmuş ve görüşmüştür. 1921'de çivi yüklü bir tren vagonu ile Rusya'da seyahat etmesi ve ihtiyaçlarını bu çivileri satarak karşılaması ve Polonya'ya kadar gelmesi yaygın bir anlatı idi. “Onun Yemen'de ve Suudi Arabistan'daki gezileri tıpkı Kızıldeniz'den sağ salim geçen İsrail oğulları gibiydi. Birbiriyle savaşıyor iki silahlı grup tarafından da korunurdu” (Toynbee, 2005:253-259). Toynbee, özellikle bu son tespitinde abartıya kaçmaktadır. Bu gezilerden birinde yardımcısının öldürülmesi gibi başına kötü olaylar da gelmiştir.

Virginia Crocheron Gildersleeve, Crane'i kendini etrafındaki insanların doğasını öğrenmeye adanmış, başka koleksiyoncular nasıl kitap ve resim topluyorsa, onu da müstesna ve ilginç şahsiyetleri dost olarak toplayan tuhaf bir dahi olarak hatırlamaktadır (Hapgood, 2000:35).

Crane, değişik yemekleri tatma konusunda oldukça açık fikirli idi. Ahmet Emin Yalman'ın hatıraları buna bir kanıt niteliği taşımaktadır. Yalman (1970a:38-39) hatıralarında İstanbul'da bir yemekte Crane'in kendisine perhizde olduğunu, sadece iki bardak süt ve iki kâse yoğurt yemek istediğini söyledikten sonra yemekler gelmeye başladığında “O, ne?” diyerek her bir yemekten tattığını yazmaktadır.

Bu kişilik analizlerinden sonra aşağıda Crane'in Osmanlı İmparatorluğunun son döneminde ve Yeni Türkiye Devleti kuruluş yıllarındaki bazı siyasi faaliyetleri kısaca ele alındıktan sonra kültür ve eğitim faaliyetleri değerlendirilecektir.

B. Charles R. Crane, Osmanlı İmparatorluğu ve Yeni Türkiye Devleti

Crane, 1920 öncesi Osmanlı tarihi ile ilgili olarak üç olayda tarih sahnesinde görülmektedir. Bunlar, 1911 Arnavutluk Meselesi, 1915 Ermeni Tehciri Meselesi ve 1919 King Crane komisyonu raportörlüğüdür. 1920 sonrası kültür ve eğitim konularına geçmeden önce kısaca bu konulardaki pozisyonunu irdelemekte yarar vardır.

B.1. Crane ve Arnavutluk Meselesi

3 Eylül 1903 tarihli kızına yazdığı mektuplardan Crane'in Bayan Kinnicutt ve Prof. Pavel N. Milyukov ile bir Balkan Seyahatine çıktığı anlaşılmaktadır (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 11). İkinci bir seyahat 1911 yılının Mayıs ayında oldu. Bu sırada İstanbul'da kalan Crane, Şeyhülislam'la, Cemalettin Bey'le ve henüz kabinesi yeni düşen Maliye Nazırı Cavid Bey ile görüştü. Crane, Cavid Bey'i, Genç Türkler arasında en yeteneklilerden biri olarak düşünmektedir. Cavid Bey, Crane'e dönüş yolunda ülkede kolaylıkla seyahat edebilmesi için bir mektup verdi. Crane, bu seyahati sırasında Hacı Mehmet Usta'ya bir kayık yaptırmış, daha sonra bunu New Bedford Müzesine hediye etmişti (Hapgood, 2000:34). 17 Mayıs 1911'de Crane, Athos Dağına geldi. (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 1, Folder 10). Önceki yıl, Kudüs'te yapılan bir antlaşmadan dolayı, Arnavutlukta biraz zaman geçirdi. Hapgood'a göre (2000: 35), Crane, Arnavutluk'a İstanbul Amerikan kız koleji mezunlarından Sevasti Kyrias ve kocası Christo Dako aracılığıyla Arnavutluk meselesini yerinde gözlemlemek için gitmiştir.

20 Haziran 1911 tarihli Çetine (Karadağ) Sefaretinden Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda eski Amerika Pekin Sefiri Crane'in İşkodra

civarında dolaşarak Çetine'ye gelen ve buradan Karadağ'a hicret eden Malisörlere adı verilen Kuzey Arnavutluk'ta yaşayan Katolik Arnavutlara 10 bin frank para yardımı yaptığı ve adı geçeninin ruhban cemiyetine mensup olduğu ve bu babda propagandaya memur olduğu bildirilmiştir. Memleketlerini çok seven Malisörlere avdeti için İşkodra'nın yeni valisine tam yetki verilmesi görüşü paylaşılmaktadır (BOA, HR.SYS. Dosya No:146, Gömlek No:31.) Bu yılda Çetine'de Osmanlı büyükelçisinin Ahmet (Alfred) Rüstem olduğuna dikkat edilmelidir. 1914'te Ahmet Rüstem Bey, Washington sefiri görevine tayin edildi (Erol, 1973:15-17). Crane, İşkodra'da 10 gün geçirmiş ve gözlemlerini gazetelere bildirmiştir. 28 Haziran 1911 tarihli *New York Times* gazetesinde “Türklerin Arnavutluktaki seferleri ile uygarlığı gözden düşürdüğünü” iddia etmiştir.

6 Temmuz 1911 tarihli *Chicago Record Herald* gazetesine Viyana'dan gönderdiği haberde Crane, Arnavutlar arasında sefaletin hafifletilmesi için 100.000 dolar verdiğini yazıyordu. Esasen para, Mary Edith Durham adlı bir İngiliz kadına verilmişti. Bayan Durham, o sırada Podyoritza Hastanesinin baş sorumlusu idi (Medavar, 1995). Daha sonra yazdığı anılarında isyancılarla sık sık bir araya geldiğini, Crane'den elden 80 pound altın (36.287 kilo) aldığını, daha sonra Crane'in 10 bin kronu Podgoritza Bankasına yatırdığı telgrafını aldığını, cömertliğinin devam ettiğini, İsmail Kemal Bey'in bu parayı ihtilal amaçları için kullanmak istemesine rağmen, paranın ihtiyaç sahibi insanlar (özellikle mülteci kadın ve çocuklar) için harcandığını yazmaktadır (Akt. Kocatürk, 2011:69; Medavar, 1995: 60; Hapgood, 2000:37).

Yine aynı gazetenin 27 Temmuz 1911 tarihli nüshasında Crane, Genç Türklerin yönetimi altında Arnavutlukta ilerlemenin geciktiğini ve onların uygarlığın önüne geçmek için her şeyi yaptığını ileri sürüyordu. Hristiyan tarihinin Türkiye'de tümüyle kayıp olduğu, uygarlık ve ilerlemenin her biçimine karşı bir sefer başlatıldığı iddia ediliyordu.

29 Temmuz 1911'de Amerikan Board'un (American Board of Commissioners for Foreign Missions) Hariciye Bölümü'nden James L. Barton'un yazdığı bir mektup, “Arnavutluk ve Arnavutluk'a en teşvik edici ve ilham verici gezinizi işittik” diye başlamaktadır. Barton, Amerikan Board adına, bu tehlikeli zamanlarda oraya yaptığı yolculuktan dolayı Crane'e olan

takdirlerini ifade etmektedir. Ona göre, Crane'in bu gezisi doğruluk, adalet ve uygarlık adına Amerikalı dostlarına ihtiyacı olan ilham ve teşviki verdi. Yakın gelecekte kendisinin de Arnavutluğa gideceğini ve durum hakkında sözlü bir bilgi ve öneri almak istediğini ifade etmektedir (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14). Bu mektuptan Amerikan Board'un Crane'in gezisini sonradan öğrendiği anlaşılmaktadır.

Bu sırada daha sonra "Avrupa'daki Türk İmparatorluğunu yıkan serbest diplomat" olarak ünlenen *Times* gazetesinin Balkan muhabiri James David Bourchier adlı İrlandalı gazeteci de Türk karşıtı faaliyetlerini Avrupa'da yürütüyordu (Kocatürk, 2011:70). Crane, Pavel Milyukov ile çıktığı bir başka Balkan seyahatinde Sofya'da kaldıkları otelde James David Bourchier, E. J. Dillion ve Madam Karavelova ile tanıştı. Crane, Makedonya sınırındaki Bulgar ordusundaki Bulgar subay ve askerleri ile konuştu. Buradan Edirne'ye geçen Crane, Selimiye Camii için "güzelliği, yüzlerce yıl daha seyyahları heyecanlandırmaya devam edebilecektir." ifadesini kullanmıştır. Buradan İstanbul'a geçmiş, Bulgar Exarch Joseph ile görüşmüş, sonra Belgrad ve Makedonya'dan ayrılmıştır (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

30 Eylül 1911 tarihli *Chicago Record Herald* haberine göre Crane, Osmanlı Devleti ve İtalya arasında olası bir savaştan söz ederken, gerçekte İtalya, bir gün önce 29 Eylül'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti.

B.2. Crane ve Ermeni Meselesi

24 Eylül 1915 tarihli *New York Times* gazetesinin haberine göre Robert Koleji'nin mütevelli üyesi Charles R. Crane, Ermenilere yardım kampanyası için Sekreter Frank L. Polk'a başvurdu ve organizasyonu planlandı. 25 kişilik Amerikan Soruşturma Heyeti'nin veznedarı oldu. Bu heyet 4 Ekim 1915'te raporlarını yayımladı. 7 Ekim 1915 tarihli *New York Times* gazetesinde Crane, Ermeni yardım komitesinin veznedarı olarak görülmektedir. Crane, İstanbul'daki Amerikan elçisine bu amaç için şimdilik 100.000 doları kullanma yetkisi verildiği haberini aldığını bildiriyordu. 1919'da bu komite, Yakın Doğu Yardım Örgütü (Near East Relief Organisation) adını aldı (Kuran, 2006:191). 1919'da King-Crane

komisyonu Amerikan mandası altında Ermeni devleti kurulmasını tavsiye ederken, General James G. Harbord ABD'ye Ermeni mandasının kabulünün beş yılda 750 milyon dolara mal olacağını bildirdi. Amerikan Senatosu, Wilson'un ısrarına rağmen 1 Haziran 1920'de Ermeni mandası teklifini reddetti (Kuran, 2006:203).

B.3. Crane, King-Crane Raporu ve Amerikan Mandası Meselesi

Mondros Ateşkes antlaşması sonrası, Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli ondört maddelik ilkesini bir kurtuluş yolu olarak gören aydınlar başta Halide Edip, Celaleddin Muhtar, Ahmet Emin Yalman ve Rauf Ahmet olmak üzere 4 Ocak 1919'da Wilson Prensipleri Cemiyetini kurarak, 5 Aralık'ta Wilson'dan Amerika'nın Türkiye'ye mali ve ekonomik alanda uzmanlar ve danışmanlar göndererek kalkınmasına, yeni bir rejim ve reform yapmasına yardım etmesini talep ettiler (Arabacı, 2007:274).

Paris Konferansı'nda (18 Ocak 1919-21 Ocak 1920), Osmanlı İmparatorluğu içindeki milletlerin arzularının ne olduğunu saptamak üzere bir Müttefiklerarası Mandalar Komisyonu'nun gönderilmesi de kararlaştırıldı.

Fransa ve İngiltere komisyona katılmayı kabul etmedi. Başkan Woodrow Wilson'un görevlendirildiği komisyonun Amerikan seksiyonu üyeleri yola çıktı. Bu komisyon, Oberlin Koleji başkanı Henry Churchill King ile Chicago'lu işadamı Charles R. Crane'den oluşmaktaydı. Dr. Albert H. Lybyer, Dr. G.Montgomery ve Yüzbaşı W. Allem müşavir olarak görev yapıyorlardı. Halide Edip Adıvar (2006:59), *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı hatıralarında Dr. Lybyer ile Arnold Toynbee'den Yakın Doğu'nun çetin kargaşalığını tarafsız gözle gören iki bilim adamı diye söz etmektedir.

Paris'ten İstanbul'a gelirken, Crane, karısına yazdığı mektupta; "Türkiye'yi oymada kendi yolumuzdayız" (We are on our way to carving Turkey) diye yazıyordu (Notz, 2013). 1 Mayıs 1919'da Crane "Yol arkadaşım komisyon üyesi Dr. King'i çok sevdim ve bir şeyler başaracağımızı ümit ediyorum. Fakat Amerikan tarzında Türk İmparatorluğunu yeniden kurmak zor bir meseledir." cümlesini not etmişti (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

Komisyon, İstanbul'a 3 Haziran 1919 tarihinde geldi. İstanbul'da dört gün kalarak, 7 Haziran 1919 tarihinde Suriye'ye hareket etti. King-Crane Komisyonunun Haziran'dan Ağustos'a kadar bütün faaliyetleri *Vakit*, *Akşam*, *Sabah*, *Türkçe İstanbul*, *Tasvir-i Efkâr*, *İleri*, *Yeni Gazete*, *Hadisat*, *İstiklal*, *Tarik*, *Alemdar* ve benzeri gibi dönemin basını tarafından gün ve gün verilmiştir.

10 Haziran 1919'da Yafa'ya gelen Amerikan komisyonunun iki görevi vardı. Biri, Arap illerinde kamuoyunun eğilimlerini saptamak, öbürü de Arap toprakları dâhil olmak üzere savaş öncesi Osmanlı Devleti üzerinde genel bir ABD mandası olabilirliğini araştırmak idi. *Komisyon; Suriye ve Türkiye' de 36 kenti gezdi, 1520 köyden gelen delegeler ile görüştü, 1863 dilekçe aldı* (Hapgood, 2000:57).

2 Temmuz'da Şam'da komisyon; şeyhlerin, siyaset adamlarının, avukatların, tüccarların ve mahalli liderlerin görüşlerini aldı (Umar, 2004:362). 7 Temmuz'da Beyrut'a gelen komisyon, 13 Temmuz'da İskenderun'a ulaştı.

21 Temmuz'da Komisyon, Amerikan destroyeri "Hazelwood" ile İstanbul'a doğru yola çıktı. 27 Temmuz 1919'da İstanbul'dan yazdığı bir yazıda hikâyelerini anlatmak için muhafazakâr Müslüman kadınların da kendisine geldiğini yazıyor. "Hiçbir birey yüzyıldır böyle bir güvenle karşılaşmamıştır, belki de sadece Amerikalılar, Müttefikler arası komisyon değil, böyle kabul ve güven sahibi idiler" diye görüşlerini ifade etmektedir (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

29 Temmuz 1919'da yazdığı bir mektupta Suriye raporunu bitirmek üzere olduklarını, Boğazların uluslararası daha büyük bir mesele olduğunu, hiç bir zaman bir güç tarafından kontrol edilmemesi gerektiğini, son 11 yıldır kapalı olduğundan dünya ticaretinin ağır yara aldığını yazıyor (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

29 Temmuz 1919'da yazdığı raporda, İstanbul'da görüşüklerinin iyisi dediği Ahmet Rıza ile ve Türkiye'nin kalbi dediği Halide Edip gibi pek az Müslüman ile konuştuğunu, Dr. Peet, Dr. Barton, Amiral Mark L. Bristol ve Bay Ravndal'ın kendisine yardım ettiğini yazmaktadır (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

31 Temmuz'da Ahmet Rıza ile ikinci bir görüşme yaptığı ve buna *Vahdet-i Milliye Heyeti*'nden Mahmud Paşa ile Nabi Reşid Sadi'nin katıldığı anlaşılmaktadır (Oberlin College Archives, King Crane Digital Collection).

2 Ağustos 1919'da Wilson'a yazdığı bir yazıda Venizelos zapt edilmezse, Balkanlarda ve Anadolu'da önerilen işleri yoluna koyma şansının tamamıyla heba olacağını belirtiyor. Venizelos'un sunduğu Balkanların değişik yerlerindeki Yunan nüfus istatistik bilgilerinin doğru olmadığını ifade ediyor. Barış komisyonunun, Yunanlılara İzmir'de ayak basacakları bir yer vermesinin bir embriyo savaşını hızlandırıldığını, Yunanlıların Bulgar Trakyasını işgali ile benzer bir duruma yol açılmaması gerektiğini vurguluyor (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

3 Ağustos 1919'da yazdığı raporda bir hafta boyunca Yunan, Türk ve Müslüman delegasyonlarla konuştuğunu yazmaktadır. Kolejin ilk mezunu, Türkiye'nin kalbi ve milliyetçi Türklerin Jeanne d'Arc'ı Halide Edip'in yorumcu olarak söz aldığını belirtir. O'na göre, "eski bir imparatorluğun parçalanması büyük bir trajedidir. Eski parçaları tekrar gruplamak için planlar yapmak ortalama insan için çok güçtür. Rusya, Avusturya, Almanya çöktü, Türkiye'nin pozisyonu eşsiz değildir" (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

Halide Edip, 7 Ağustos 1919'da Amerikan kamuoyuna hitaben bir açık mektup yazdı (Çalışlar, 2010:183-184; Shaw, 2003:531). Tarihçi Stanford Shaw, bu mektubun İngilizcesini Browne'nun arşivinde bulmuş ve 2003'te *Bellefen*'de yayımlamıştır. Shaw (2003:532), Mustafa Kemal'in önceki 20 yıl boyunca Hıristiyanlık propagandası ile Amerikan kamuoyunun nasıl Müslüman ve Türklere karşı yönlendirildiğini pekiyi kavradığı için Halide Edip'in çabalarını önemsemediğini belirtir. Bu durumda Sivas Kongresine katılan eski Washington Sefiri Ahmet (Alfred) Rüstem Bey'in de etkisi olduğu düşünülebilir. Nitekim kongre günlerinde Mustafa Kemal'in Rüstem Bey'i yanından hiç ayırmadığını ve hemen her konuyu Rüstem Bey'le istişare ettiğini belirtilmektedir (Akt. Kantarcı, 2009:74)

10 Ağustos 1919'da Halide Edip, Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta "Biz İstanbul'da kendimiz için, bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarına şamil olmak üzere muvakkat bir Amerikan mandasını, ehven-i şer olarak görüyoruz." diye yazmaktadır. Yine aynı mektupta "İstanbul'a Ermeni dostu olarak gelen bir çok hatırı sayılır Amerikalılar, Türk dostu ve Türk propagandacısı olarak döndüler" (Atatürk, 2009:66-68; Arabacı,

2007:287) diye yazmaktadır. Halide Edip'in burada kastettiği kişilerden birisinin de hiç şüphesiz ki Charles Crane olduğu düşünülebilir. Mektup, "kongreye Amerikalı bir gazeteci bile göndermeyi başarabileceğiz" (Arabacı, 2007:287) diye devam etmektedir. Halide Edip, (2006:59) *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı hatıralarında Crane'in Sivas'a *Chicago Daily News* muhabiri Mister Louis Edgar Browne'u göndererek, Türklerin görüşlerini aldırıldığını belirtir. Louis Edgar Browne (1891-1951), Sivas'a yeterli zamanı olmadığı için gidemeyen Charles R. Crane'in de özel temsilcisi idi (Karal-Akgün, 2009:25; Bilgen, 2004:84-85). Belki de Crane, Sivas'a Ahmet (Alfred) Rüstem ile karşılaşmamak için gitmemiş olabilir. Louis Edgar Browne'un *Daily News* gazetesinde yer alan ifadeleri bu durumu doğrulamaktadır (Latimer, 1965:85). Louis Edgar Browne'un Türkiye'deki durum hakkında ilk yazılarından biri *Chicago Daily News'te* 7 Ağustos'ta yayımlanmıştı (Latimer, 1964:84). 14 Ağustos'ta Crane ile Browne öğle yemeği yedi. 17 Ağustos'ta Browne, İstanbul'dan ayrıldı (Bilgen, 2004:66).

19 Ağustos 1919 tarihli mesajdan, Crane'in, Şeyh Ahmet Sünûsî'nin Sultanın kılıç kuşanma töreni için İstanbul'da olduğunu öğrenince, Bursa'da Şeyh ile görüşme planladığı anlaşılmaktadır. Aslında Crane'in Sünûsîlere olan ilgisinin 1910'da Mısır'a yaptığı gezide başladığı anlaşılmaktadır. Crane-Sünûsî görüşmesini Halide Edip ayarladı. Crane, 6 saatlik bir gemi yolculuğu ile Mudanya'ya çıktı. Yolculukta şeyhin doktoru ile tanışma fırsatı buldu. Bursa Valisi de Bursa'nın manzarasını görebilmesi için otomobilini Crane'e tahsis etti. Burada delegasyonları kabul ettikten sonra camileri ve özellikle Osman Gazi Türbesini ve Sultan II. Murad'ın türbesini ziyaret etti. Buradan saat üçte şeyh ile görüşmeye gitti. Crane, şeyhin Wilson'un 14 ilkesine gönülden inandığını söylediğini belirtir. Şeyh, bir fotoğrafını ve atalarından kalma iki tabancayı taşıdığı kemerini Crane'e hediye eder. Dr. Abdussalem Mustafa 19 Ağustos 1919 tarihinde Crane'e yazdığı Fransızca mektupta Sünûsîlik tarikatının kökenleri ve organizasyonu hakkında bilgi vermektedir (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

Komisyon, 21 Ağustos 1919'da İstanbul'dan ayrıldı (Akşin, 1992:527-528). 28 Ağustos 1919'da King-Crane Komisyonu raporunu tamamladı. King-Crane Komisyonu raporunda; Mondros Türkiye'sinin, İstanbul, Ermenistan ve kalan Anadolu olmak üzere üç devlete ayrılması ve her

üçünün de ABD mandası altına sokulması tavsiye edildi. Raporda Suriye, Mezopotamya ve Arapça konuşmayan kısım (Küçük Asya) ayrı ayrı olarak ele alınmaktadır. Suriye ve Filistin'i dolaşarak halkın görüşlerini dinledikten sonra, Arapların büyük çoğunluğunun Suriye'nin bağımsız olmasını istediğini ve Fransız mandasına karşı olduğunu saptadı.

31 Ağustos 1919'da Başkan Wilson'a gönderilen mesajda Türkiye ile ilgili olarak şunlar tavsiye ediliyordu: Kendi yararlarına sınırlı bir bölgede manda altında ayrı bir Ermenistan; Milletler Cemiyeti altında mandaterlik ile yönetilen ayrı bir uluslararası İstanbul Devleti; şimdilik Yunanlılar için bağımsız bir toprak ayrılmamalı; tam sınırların tespiti için bir komisyon atanmalı; Arapça konuşmayan Türk İmparatorluğu için genel ve karma manda yönetimi; Amerika'ya bu bütün için sorulmalıdır, bütün değil de bir parça olursa, rol almamalıdır (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14).

Yine 31 Ağustos 1919 tarihli *The New York Times* gazetesinde, Crane ve King, Amerika'nın yalnızca İstanbul ve Ermenistan'ı değil, Suriye ve Filistin de dâhil olmak üzere bütün imparatorluk topraklarını kapsayacak, manda yönetimi kurmasının uygun olacağını belirtmişlerdir. Delegelerin ifadelerine göre, böylesine geniş bir manda yönetiminin siyonist emellere de uygun düştüğü anlatılmaktadır. Mr. Crane, Küba ve Filipinler örneğinin burada uygulanacağını, aklı başında Türklerin bunu destekleyeceğini, sadece jandarma kuvvetiyle bunun yapılabileceğini belirtmiştir.

4 Eylül'de başlayan Sivas Kongresi'ne Amerikan Mandası taraftarları da temsilcilerini gönderdiler. Bunların bazıları Kara Vasıf ve Bekir Sami, *Memleket* gazetesi sahibi İsmail Hami (Danışmend) Beyler ile Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa idi. Chicago Daily News muhabiri Louis Edgar Browne da onlara eşlik ediyordu. Atatürk (2009: 72) *Nutuk*'da Browne'den "Karşısındakini kolaylıkla anlayan çok zeki bir genç" olarak söz etmektedir. Sivas Kongresinde Amerikan mandası tartışmalarına 8 Eylül 1919'da başlandı. Aslında daha Erzurum Kongresinde "Manda ve himaye kabul edilemez" diye bir karar alınmıştır. Öte yandan kongre beyanname metninde "*istila emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sınai, iktisadi muavenetini memnuniyetle karşılırsız*" ifadesi vardı. 9 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa ve Kongre yöneticilerince imzalanan bir mektup, Browne'a verilmiştir (Akşın, 1992:533). 11 Eylül'de Amerikan senatosuna

Anadolu'daki gerçek durumu incelemek üzere bir komisyon gönderilmesi için yazılan iki nüsha olan mektuplardan birisi Louis Edgar Browne'un özel arşivinden çıkmıştır (Latimer, 1965:86). Mustafa Kemal Paşa, oyalama taktiği ile zaman kazanmaya çalıştı. Mustafa Kemal Paşa, manda konusunda Celal Nuri Bey'e Sivas Kongresinin 8. Maddesini hatırlattı (Arabacı, 2007:291). 17 Eylül 1919 tarihli *İrade-i Milliye* gazetesinde millî emellere tercüman olacak şekilde raporlar veren Louis Edgar Browne için bir teşekkür haberi de çıkmıştı (Akt. Latimer, 1965:86; Bilgen, 2004:249). Mr. Browne, hazırladığı raporları Paris'te Crane'e sundu (Erol, 1972:95).

20 Eylül'de Mustafa Kemal Paşa, General James G. Harbord (1866-1947) başkanlığında bir heyet ile bir görüşme yaptı. 24 Eylül'de Harbord'a verilen muhtıradaki "kudretli ve bitaraf bir yabancı milletin yardımının çok değerli olacağını söylemiştir. Başta Mustafa Kemal ve Karabekir olmak üzere ulusçu önderlerin pek çoğu ABD mandasına kesinlikle karşı olduğu halde, ABD'nin dostluğuna ve yardımına büyük önem verdiklerini göstermişlerdir (Akşin, 1992:532-533). Mustafa Kemal Paşa, 17 Temmuz 1921'de *United Telegraph* muhabirine verdiği bir demeçte "Türkiye halkı Amerika'yı iyiliksever, insancıl ve hürriyet savunucusu vasıflarıyla tanır. Memleketimizde yüklendiğimiz medeniyet ve ilerleme çalışmalarında en fazla Amerikan kaynaklarından istifade etmeyi arzu ederiz. İngiltere'ye gelince milletimiz bu devletin istilacı emellerinden çekinmektedir" (Selek,1987:483-484) demektedir.

İngiltere Başbakanı Lloyd George da 18 Ekim 1919 tarihinde, *The New York Times* gazetesine verdiği röportajda şunları söylüyor; "Yüzyıllardır görülmemiş bir istibdat yönetiminde yaşamış olan Türkiye halkı, Amerika'yı yardıma çağırıyor." (Duman, 2004).

1 Haziran 1920'de Amerikan Kongresi mandayı büyük oy farkıyla reddetti. 1922'de Türk ordusu İzmir'e yaklaşırken, Crane de İstanbul'dadır. Buradan yazdığı bir mektupta "Herkes İstanbul'da bana karşı çok nazikti." demektedir. Şöyle devam ediyor: "Dayanılmaz Türk, kararlı Britanya için şimdi çok güçlü bir gölgedir. Son üç yılda Türklerin diriliş hikâyesi, Boğazlar tarihi ambarının en canlı hikâyelerinden oldu. İngilizler şimdi en iyi adamlarını stratejik noktalara yerleştirmede şanslı oldular; Lord Allenby Mısır'da, General Harrington İstanbul'da, Curzon Lozan'da". (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 15).

Başkan Wilson bu raporu İngiliz delegelerin görmesini sağlamış, yayımlanmasına ancak 1922'de izin vermiştir (Umar, 2004:366). Wilson'un hastalığı ve felç inmesi, King-Crane raporunu da desteklemesini imkânsız kılmıştı. Wilson, 3 Şubat 1924'te vefat etti.

Özel temsilci Louis Edgar Brown da 22 Eylül 1922'de arkadaşı Lacy'e yazdığı mektupta şöyle diyor; "Oh ne mutlu. İzmir'den gelen son haberler beni ne kadar memnun ediyor. *Her günün yeni gelişmeleri, omuzlarımdan yılların yükünü alıyor.*" (Akt. Latimer, 1965:87).

7 Mart 1923'te Crane'in Sultan Vahideddin ile telefonda bir konuşma yaptığı anlaşılmaktadır. 1925 bahar ayında, Crane, Hindistan'a bir gezi düzenledi. Gandhi ve Tagore'un felsefesi ile ilgilendi. Dönüş yolunda Türkiye'ye uğradı.

Kısaca King-Crane komisyonunun Osmanlı coğrafyasında yaptığı gezilerin ve yörenin ileri gelenleri ile yaptığı mülakatların, Crane'in bölge insanını daha iyi tanımaya başlamasını sağladığı ileri sürülebilir.

B.4. Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'ne Yardım

Crane, babasından çok farklı olarak, kadınların ve çocukların formal eğitimine büyük önem veriyordu. Crane, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, sırasında ve sonrasında İstanbul'daki Amerikan Kız Koleji'ne para yardımı yapmıştır. 1910'da Robert Koleji ve Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin mütevelli heyeti üyesi oldu. 11 Mayıs 1911'de İstanbul'da kalan Crane, Üsküdar'daki Amerikan Kız Koleji'nde iki gün geçirmiş, kadınların eğitimine verdiği önemden dolayı bu okulun cömert bir destekçisi oldu. 1915'te mütevelli heyetinin başkanı oldu. O günlerde Müdür Mary Mills Patrick'in kız öğrencilerinin "Herod" adlı oyununu izledi.

Halide Edip, bu okulun 1901'de ilk Müslüman Türk kız öğrencisi olmuştu. Crane, pek çok yazısında Halide Edip'in bu okulun ilk mezunlarından olmasından övgüyle söz etmektedir. İkinci mezun da daha sonra Yusuf Kemal Tengirşek'in eşi Nazlı Halit hanımdır.

29 Temmuz 1919'da yazdığı bir mektupta İstanbul Kız Koleji'nde kaldığını, bu okulla ilgili sorumluluklarından dolayı memnun olduğunu, bu okulun etkisinin uzantıları ve mezunlarının kalitesini gördüğünü, bu okulun doğunun kadınlarına yeni bir biçim verdiğini, çok muhafazakâr Müslümanların bile derin saygısını kazandığını belirtmektedir. Yine aynı mektupta "bir gün halife olabilir" dediği ve Şam'da görüştüğü Emir

Faysal'ın da Amerikan Kız Koleji'ni Mekke'de görmek istediğini söylediğini yazmaktadır (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 14; Faysal açısından değerlendirme için bkz. Laurence Evans, 1965, 135-159).

1928'de Crane, kolejin mütevelli heyetinin başkanlığından ayrıldı ve mütevelli üyesi olarak görevine devam etti. 1932'de her iki kolejin mütevelli üyeliğinden istifa etti. 1 Ağustos 1971 tarihli bir mektubunda bu kolejin en başarılı Filistinli Yahudi öğrencilerinden Shulamite Ben Harel Lieberman, Crane'ınle nasıl tanıştırıldığını ve Chicago Üniversitesinde biyoloji tahsili için nasıl burs bağlandığını detaylı olarak anlatmaktadır (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 1).

Kısaca Crane, yirmi yıldan fazla Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin cömert bir destekçisi oldu. Crane, pek çok yazısında Halide Edip'in bu okulun ilk mezunlarından olmasından övgüyle söz etti. Bilindiği gibi Halide Edip, bu okulun 1901'de ilk Müslüman Türk kız öğrencisi olmuştu. Crane'in Halide Edip'i desteğini aşağıda daha detaylı olarak ele alınacaktır.

B.5. Crane ve Halide Edip Adıvar'ın Dünyaca Tanınan Bir Türk Yazar Olması

Milli Mücadele sırasında ve sonrasında Crane ile Halide Edip arasında sıkı bir mektuplaşma trafiği yaşanmıştır. Yazar İpek Çalışlar (2010) *Halide Edip: Biyografisine Sığmayan Kadın* adlı çalışmasında Halide Edip'in Crane'e yazdığı mektupları kullandı. Bunlar, 1919-1937 yılları arasında yazılmış 30 uzun mektuptur. İlk iki mektup, 6 ve 7 Haziran 1919 tarihlidir. Bu mektuplar, 2000 yılında Columbia Üniversitesi, Butler Kütüphanesi, Bakhmeteff Arşivine verilen Charles Crane Aile Evrakı Koleksiyonu içindedir. Araştırmacı, bu mektupların kopyalarını Chicago Tarih Müzesi Crane-Lillie Koleksiyonunda gördü.

Çalışlar (2010:178) Crane'in Halide Edip'i kolej yıllarından bildiği ve yazıştığını iddia etmektedir. Halide Edip ise *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde King-Crane komisyonunun İstanbul'a geldiğinde, bir yandan Amerika adına durumu incelerken, diğer yandan kendilerinin de şikayetlerini dinlediğini belirtmektedir (Adıvar, 2006:58).

20 Ağustos 1919'da Crane'a yazdığı 20 sayfalık mektupta, Halide Edip Türkiye'nin önde gelen kişileri (Enver Paşa, Talat Paşa, Cemal Paşa, Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir, Prens Said Halim, Prens Abbas Halim, Fethi Okyar, Ziya Gökalp, Hayri Efendi, Cavid, Ferid Paşa, Adil Bey, Ali Kemal,

Refik Halid, Mustafa Sabri, Prens Sebahattin, Şerif Paşa, Said Molla, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Orbay, Refet Bey, Ahmet Rıza, İzzet Paşa, Tevfik Paşa, İsmet İnönü v.b.) hakkında bir tür “kim kimdir” listesi vermektedir (Çalışlar, 2010:191-195). 10 Mart 1920’de Halide Edip, İngilizlerin İstanbul’a asker çıkaracağı ve hükümet darbesi yapacağı telgrafı üzerine Millî Mücadele’ye katılmak üzere İstanbul’dan ayrıldı.

25 Mart 1923’te yurtdışında bir yere gidebilmek için Crane’in desteğini istedi. (Çalışlar,2010:292-293). Yine aynı yıl Crane’in yakın dostu Çek ressam Alfons Mucha’ya portresini yaptırdığı öğrenilmektedir. 6 Haziran 1925 tarihli mektuptan aynı ressama ikinci portresini yaptırdığı anlaşılmaktadır (Çalışlar,2010:326). Notz (2013), Crane’in bir sanatçı olarak Halide Edip’e hamilik yapması ile Çek ressam Alfons Mucha’ya hamilik yapması arasında paralellikler kurmaktadır.

Halide Edip, 9 Ekim 1925 tarihli mektubunda hatıralarının *Putnam Yayınevi* tarafından basılması için Crane’in sponsorluğunu istiyordu (Çalışlar,2010:327). Hatıralar, 1926’da birinci cilt ve 1928’de ikinci cilt olmak üzere *Century Co.* Şirketi tarafından basıldı. 4 Ocak 1926’da Crane’e yazdığı mektupta Mustafa Kemal Paşa’nın batılılaşma anlayışı karşısında Amerikan okulları için endişe duymaya başladığını ifade etmektedir (Çalışlar, 2010:329). 17 Ocak 1927’de Halide Edip, Crane’e yazdığı bir mektupta “Hz. Muhammed’in hayatını Medine’de İngilizce olarak yazmak istediğini belirtmektedir (Çalışlar, 2010:343). 1927’de Crane, Halide Edip’in Amerika’da Illinois Üniversitesinde konferanslar vermesini sağladı. 1933’te Paris’te Halide Edip, Adnan Adıvar, Rauf Orbay, Hotel Henry IV’de Crane ve torunu Miss Frances Crane ile bir öğle yemeği yedi. 1934 yazında Crane, Paris’te Halide Edip’i ziyaret etti. 14 Ağustos 1934’te Halide Edip mektubunda Hindistan Kızılaiy’ının eski müdürü Dr. M. A. Ansari’nin daveti üzerine Hindistan’a konferansa gideceğini belirtiyor ve kendisine getirdiği çikletler için de teşekkür ediyordu (Çalışlar,2010:380-381). 26 Nisan 1935’te Halide Edip, Crane’e Hindistan’ın soğuk havasının onu hasta ettiğini yazıyordu (Çalışlar,2010:389). Her halde en son mektup, 7 Ekim 1937 tarihlidir. Kısaca Crane’in ölümüne kadar ayırdığı fonlarla bir yazar olarak Halide Edip’i desteklediği anlaşılmaktadır (Notz, 2013).

B.6. Crane, Türk Öğrencilerine Amerika’da Öğrenim Bursları ve Türkiye’nin Amerikalı Dostları Derneği (1930)

Crane, yoksul ve kabiliyetli çocukların okumasına çok büyük önem vermekteydi. Bir keresinde Toynbee’ye Buhara’da karşılaştığı yoksul bir çocuğu yanına aldığı ve ondaki sanat kabiliyetini görünce, Paris’e gönderdiğini ve odasındaki iki büyük manzara resminin ona ait olduğunu anlatmıştı (Toynbee, 2005:259).

Halide Edip (2006:59) *Türk’ün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde “Mister Crane’in Amerika’ya altı talebe gönderdiğini” yazmaktadır. Halide Edip Adivar, Crane’e yazdığı 16 Eylül 1919 tarihli 13 sayfalık mektubunda Amerika’da öğrenim görebilecek altı gencin isimlerini ve kısa künyelerini vermektedir. Bu gençler Sabiha Zekeriya, Bursalı Bayan Fethi, Kütahyalı Fatma, Zekeriya, Burdurlu Şükrü Hüseyin (Kasapoğlu), Ahmet Mazhar idi. Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıktıktan bir iki ay sonra Serteller Amerika’ya gitti (Sertel, 1977: 95). Yıldız Sertel (1993:989-99) annesi Sabiha Sertel’i anlattığı kitabında on Türk gencini Amerika’da tahsile göndermek isteyen bir Amerikalı milyonerden söz ediyor, bu milyonerin adını vermiyor. Zekeriya Sertel de anılarında Amerika’da öğrenim bursunu veren Crane’den söz etmemektedir. Sertel’in kendi hayatına oto sansür uyguladığı daha başka örnekler için de Ekinci ve diğerlerinin (2006:8) hazırlamış olduğu esere bakılabilir. 1930’da Zekeriya Sertel, *Resimli Ay* dergisinde *Muhit* dergisini misyonerlerden para almakla itham ettiği tartışmalı günlerde *Türk Yurdu*’nda Hamdullah Suphi ile çıkan bir mülakatta, Hamdullah Suphi (1930:57) “O’nun ve karısının Amerika şark misyoner teşkilatının reisi olan Mister Crane’in parasıyla Amerika’da seneler geçirdiğini, “*Muhit*” in Amerika misyonerlerinden para almasını, eğer bu vaki ise bir itham mevzuu yapamayacak yegâne adam Zekeriya Bey’dir” demektedir. Zekeriya Sertel’in Amerikalı milyoner Crane tarafından okutulan Türk öğrencilerden biri olduğunu belirten bir diğer kişi de Ahmet Emin Yalman’dır (1970b:223).

Diğerlerinden Burdurlu Şükrü Hüseyin Kassapzade (Kasapoğlu) (1310-1968), 1924’te Cornell Üniversitesi, New York Tarım Kolejinde “İklimin Toprağın Kimyasal Kompozisyonu Üzerine Etkisi Üzerine Bir Çalışma” (A Study of the Effects of Climate upon the Chemical Composition of Soils) adlı yüksek lisans tezi hazırladı. 19 Eylül 1924’te Toprak Teknolojisi Profesörü H.O. Buckman tarafından kendisi için Atatürk’e bir referans mektubu da yazıldığı anlaşılmaktadır (Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01016509-

1/373(95-3)-1). Türkiye'ye geldiğinde İstanbul'da Amerikan Kolejinde tarım öğretmenliği yaptı. Ancak 1935'te Türkofis Birinci Raportörü olarak devlet memuriyetine açıktan atama ile tayin edildi. 1936'da konserve ve peynircilik hakkında incelemelerde bulunmak üzere Bulgaristan'a gönderildi. 1937'de iktisat müşaviri olarak Rusya'ya gönderildi.

21 Mart 1920'de Halide Edip, İstanbul'dan ayrılmadan iki saat önce yazdığı mektubunda Robert Kolej'de okuyan oğulları Zeki ve Ayet'i İngiliz tehlikesine karşı Crane'e emanet etti (Çalışlar,2010:5). 24 Mayıs 1920 tarihli mektubunda Crane'e, İstanbul hükümetinin idam kararı üzerine Robert Kolej'de okuyan oğullarının emniyeti için Amerika'ya götürülmesini rica ediyordu. Crane'in diplomatik çabaları ile Halide Edip'in oğulları Zeki ve Ayet'in, 11 Ekim 1920'de Amerika yolculuğu başladı ve ikisi de Chicago'da Illinois Üniversitesine kaydedildi (Çalışlar,2010:231; Saul, 2013:198). Bu mektuplaşmalar Nisan ve Aralık 1922'de de devam etti. Aralık 1922'deki mektupta Halide Edip, "Onlar, ülkelerine iyi genç erkekler olarak dönecek, çalışıp hizmet edecekler" yazıyordu (Çalışlar,2010:288). Crane, Haziran 1923'te anne ve oğullarının Hamburg'da buluşmalarını sağladı (Çalışlar,2010:299). 21 Mayıs 1925 tarihli mektuptan, Amerika'da Robert Koleji Hocası ve King-Crane Komisyonu müşaviri Dr. Albert H. Lybyer'in Ayet'in velisi konumunda olduğunu öğrenmekteyiz. Ayet petrol mühendisliği okurken işten soğumuş ve London School of Economics'e gitmek istemişti (Çalışlar,2010:324). 5 Kasım 1926 tarihli Billing'e mektuptan, Crane'in Ayet'e sponsorluğa bir sene daha devam etmek istediğini öğreniyoruz (Çalışlar,2010:341).

1920'li yılların başında Türk öğrencilerine ABD'de öğrenim bursu bulmaya çalışanlardan biri de Dr. Fuad Umay'dır. Dr. Fuad Umay, Amerika gezisi sırasında dört Türk öğrenci için Carnegie bursu ile Colombia Üniversitesi'nde tahsil hakkı aldığını yazmaktadır (Akın, 2000:100).

1930'lu yıllara gelindiğinde Türk öğrencilere ABD'de öğrenim bursu ile ilgilenen bir dernek karşımıza çıkmaktadır. Bu da *Türkiye'nin Amerikalı Dostları (The American Friends of Turkey)* derneğidir. İzmir'de bir de şubesi olan ve daha sonra Ankara'ya taşınan YMCA teşkilatından Asa K. Jennings, bu derneğin idari başkan yardımcısı idi. Bu dernek, Türkiye'deki resmî ve sivil toplum örgütleri ile birlikte hareket etti ve ABD'deki Türk öğrencilerin finansmanı ve koordinasyonu ile de ilgilenmeye başladı. Latourette'e göre de (1997:30), Asa K. Jennings YMCA modelinin esas alınarak Türk

Amerikan Cemiyetlerinin örgütlenmesini teklif etti. 1924'te proje, ABD'deki Ulusal Konsey (National Council) tarafından kabul edildi.

Ohio'dan iş adamı ve Hoover elektrik süpürgelerinin üreticisi William H. Hoover, derneğe 100.000 dolarlık bir kaynak fon ayırmıştı. Mr. Jennings ve dernek hakkında eski İzmir Valisi ve Belediye Başkanı, Erzurum Mebusu Hüseyin Aziz (Akyürek), Başvekil İsmet İnönü ile görüşmüş ve Hariciye Vekâleti Washington Büyükelçisi Ahmet Muhtar'dan bilgi istemiştir. Büyükelçi Muhtar, 20 Kasım 1930 tarihli telgrafnamede “Din ile siyaset haricinde ve sırf hars mevzularında iki memleketi birbirine tanıtıp daha ziyade yaklaştırmak gayesiyle teessüs etmiştir... Teşkilatın mensupları arasında Amiral Bristol gibi maruf ve mühim bir zevat vardır... Bu suretle bir muarefe ve muhadenet takviye olunduğu takdirde Amerika sanayi ve sermayesinin dahi memleketimize daha büyük alaka göstereceği bedihidir.” demektedir (BCA, 30.10.0.0./267.801.11). Türk Büyükelçi Ahmet Muhtar'ın 18 Temmuz 1932'de Derneğin İdari Başkan Yardımcısı Asa K. Jennings'e (ölm. 27 Ocak 1933) yazmış olduğu mektupta Florida'da okuyan İsmet Sırrı Hanımın California'ya naklini ve finansmanını talep ediyordu. Yine Ahmet Muhtar'ın, Amiral Bristol'e yazdığı 2 Ağustos 1933 tarihli mektupta dernekten İsmail Safa'nın kızı Leyla Safa Hanım'ın Skidmore Kolejinde eğitim için bir yıl desteklemelerini istiyordu. 1936 ve 1937'de dernek, Niyazi Berkes, Necmi Sarı ve Zekiye Süleyman için ABD'de öğrenimleri için burs temin etti (Library of Congress, Mark L. Bristol Papers). 06 Mayıs 1941'de İcra Vekilleri Heyeti tarafından Türk-Amerikan dostluk derneği reis muavini avukat oğul Asa W. Jennings'in ordunun ihtiyaç duyduğu malzemenin alımında gösterdiği çabadan ve hainenin asgari 32.250 bin dolarlık bir zarara girmesini önlediğinden dolayı bin dolar ikramiye ile ödüllendirildiği anlaşılmaktadır (BCA, 30.18.01.02./94.36.20).

Kısaca Crane'in başlattığı bu ilk faaliyetler, 1930'dan sonra *Türkiye'nin Amerikalı Dostları* (The American Friends of Turkey) derneği tarafından kurumsallaştırılmış, zamanla günümüzdeki ABD ve Türkiye arasındaki yurt dışı eğitim politikalarının temelleri atılmıştır.

B.7. Charles R. Crane ve Arkeolog T. D. Whittemore'un Faaliyetleri

1910'lu yıllarda T. D. Whittemore, kariyerine İngiliz edebiyatı ve sanat tarihi öğretmeni olarak başlamış, Mısır Arkeolojisi konusunda uzmanlaşmıştır. 1915'te çabalarını Rusya'ya yönlendirerek, 1916'da Rusya'daki Göçmenleri Kurtarma Komitesini (The Committee for the Relief of Refugees in Russia) kurdu (Nelson, 2004:164-165). Bu komite, daha sonra Rus Gençlerinin Kurtarılması ve Eğitimi Amerikan Komitesi (American Committee for the Rescue and Education of Russian Youth) ve İstanbul şubesine dönüştü (Nelson, 2004:170).

Nelson'a (2004:167) göre Crane ve Whittemore, Çin'de 1918'de Beyaz Rus Göçmenlerin transfer merkezi olan Harbin'de tanıştılar. Crane'in, 1917 Rus Devriminden sonra Türkiye'ye gelen Rus ailelerin çocuklarının okutulmasında rahip ve arkeolog Thomas D. Whittemore'un faaliyetlerini desteklediği görülmektedir.

1919'da İstanbul'daki Thomas D. Whittemore komitesi, Kafkasya'ya iki yolculuk düzenlemiş, Kislovodsk'a kadar ulaşmıştı. Crane, Whittemore'dan yakın dostları küçük Tamara ve annesini ve diğerlerini bulmalarını istemişti.

Thomas D. Whittemore gelecek vaat eden Rus öğrencilerin Robert Koleje ve Arnavutköy Amerikan Kız Kolejine parasız ve yatılı olarak kabul edilmesinde önemli rol oynuyordu (Johnson, 1995:187). Whittemore; Neratov ve Lermontov'un İstanbul'da açtıkları okullarına da yardım ediyordu. Whittemore, Avrupa'nın değişik ülkelerine İstanbul'dan öğrenci göndermiş, Amerikan Kızıl Haçı'nın yardımıyla da Tophane'de leyli ve nehari "Lycee Russe" açılmasını sağlamıştı. Sytin Kütüphanesinin kitaplarının alınması ve okullara kitap yardımı yapılması konusunda hizmetlerde bulundu (Macar ve Macar, 2010:137-139). Bolşevik devrimi sonrası YMCA Rusya'yı boşaltırken, Rus YMCA'ini İstanbul'a taşımışlar (Toprak, 1994:9). Yeni Türkiye Devleti'nin Rusları İstanbul'da istememesinden dolayı okullar ve öğrenciler de Çekoslovakya, Belçika, Bulgaristan gibi ülkelere gönderildiler (Macar ve Macar, 2010:142).

19 Mayıs 1923'te Whittemore, Athos dağındaki Saint Panteleimon Manastırına 40 ton yiyecek yardımı götürmüştür. Bu yardımın arkasındaki kişilerden biri de Charles Crane'dir (Nelson, 2004:166).

Crane'in 1931'de Harvard Üniversitesine bağışladığı tarihi kilise çanlarını Crane için Danilov Manastırından alan Thomas D. Whittemore'dur (Hapgood, 2000:99).

1930'da Whittemore, Bizans Enstitüsünü kurdu. Crane ve ailesi pek çok Amerikalı sponsor gibi bu enstitünün destekleyicilerinden oldular. Türk Hükümeti, bu enstitüye Ayasofya'nın mozaiklerini ortaya çıkarma ve restore etme izni verdi. Bu imtiyazın alınmasında Amerikan Büyükelçisi Joseph C. Grew'in etkisi oldu. Grew, bu önemli görevin Whittemore tarafından yapılabileceğini Türk Hükümetine bildirdi (Nelson, 2004:176). Haziran 1931'de İcra Vekilleri Heyeti, resmi olarak Ayasofya Camiindeki mozaikleri ortaya çıkarması için Bizans Enstitüsüne yetki verdi. Thomas D. Whittemore Ayasofya'nın güney giriş holündeki ve güney galerideki mozaikleri çıkarma çalışmalarına başladı.

11-12 Temmuz 1932'de Atatürk, Ankara'da Whittemore'a bir randevu vermiş, getirdiği materyalleri dikkatlice incelemiştir. Bu görüşmede Gazi'nin Amerikan Kız Kolejinde okuyan manevi kızı Zehra Kemal ile Halil Ethem Eldem de bulunmuştur. 24 Kasım 1934'te İcra Vekilleri Heyeti tarafından tarihi önemine bağlı olarak Ayasofya caminin müzeye dönüştürülmesinin bütün doğu dünyasını memnun edeceği resmî olarak ilan edildi (Nelson, 2004:179). Ayasofya, 1 Şubat 1935'te ziyarete açıldı. Whittemore buradaki çalışmalarını 1950'de ölümüne kadar sürdürdü (Kleinbauer ve diğerleri, 2004: 121; Nelson, 2004:165-186).

Kısaca Crane ve ailesinin, Thomas D. Whittemore'un Türkiye'deki pek çok kültür ve eğitim faaliyetini destekleyicilerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

B.8. Dr. Fuad Umay'ın Amerika Gezisine Yardım, Himâye-i Etfâl ve YMCA

Himâye-i Etfâl Cemiyetine (Çocuk Esirgeme Kurumu'na) bağış toplamak için Dr. Fuad Umay, 25 Mart-29 Temmuz 1923 tarihleri arasında 4 ay süren bir Amerika gezisine çıktı. Halide Edip, Crane'e yazdığı 25 Mart 1923 tarihli mektupta Dr. Fuad Umay'a destek istemişti (Çalışlar, 2010:292-293). Daha sonra yayımladığı hatıralarında da Fuad Umay, nüfuz sahibi bazı Amerikalı vatandaşlar ve tüccarlar ile görüşmesini Türk dostu Crane'in organize ettiğini yazmaktadır. Crane, Halide Edip'e telgraf çekerek, Fuad

Umay'ın ne zaman New York'a geleceğini öğrenmiş ve 9 Nisan 1923'te onu öğle yemeğine davet etti (Umay, 2003:35). Crane'in evinde yapılan toplantılarda bilhassa ticari konular ele alındı (Akın, 2000:97). Fuad Umay, yemeğe üç yıldır Amerika'da olan Zekeriya Sertel ile katıldı. Sertel de (1977) *Hatırladıklarım* adlı kitabında geziye yer vermekte, Fuad Umay'ın Amerika'daki Türk kolonisi tarafından nasıl davet edildiğini bazı tarih ve olaylarda hatalarla anlatmaktadır (Sertel, 1977:104-106). Umay'a (2003:35) göre, "Eskiden beri Türk dostu olmakla tanınan ve İstanbul'a bir iki kez gelmiş bulunan bu zat, New York'a çıktığım günden başlayarak büyük bir içtenlik göstermiş ve emrime bir otomobil vermişti. Mr. Crane'in davranışı Türkiye'ye her vesile ile hizmet edebilme isteğini gösteriyordu." Crane, bu toplantıda Fuad Umay'a gazetelerde yaptığı görüşmelerin Amerika'da Türklerin lehine etkiler yaratacağını ve bazı bürolarla ilişki kurmanın Türkiye için yararlı olacağını söyledi.

Crane-Umay'ın ikinci görüşmesi, Dış Politika Komitesinin yemeğindedir. Milyoner Crane, burada başkanlık koltuğuna oturmuş, sağında da Fuad Umay yer almıştı. Yemekte İstanbul'da elçilik yapmış ve Türkiye aleyhine yazılarıyla tanınan Henry Morgenthau'da Fuad Bey ile tanışmaya gelir (Umay, 2003:44). Bir başka gün Crane tarafından tahsis edilen otomobil ve şoför ile Fuad Umay, devlet çocuk evlerini ziyaret etti (Umay, 2003:48).

Mütareke döneminde YMCA ve YWCA'nın (Young Women Christian Association) İstanbul'da daha aktif çalıştığı görülmektedir. YMCA'nın, İstanbul'da resmî kuruluş tarihi 1913'tür (Toprak, 1994:8). YWCA ise, Pera'da Haziran 1919'da kurulmuştu (Johnson,1995:142). 1920'de YMCA, Himâye-i Etfâl'e bağlı Türk yetimhanelerinde "Herkes için Oyun" başlığı altında beden eğitimi ve oyun programı düzenlemeye başladı (Johnson,1995:211). YMCA'nın İstanbul şubesi binası 21 Ocak 1921'de açıldı (Johnson,1995:139). *Sebilürreşad Mecmuası'nda* YMCA ve misyonerlik faaliyetleri hakkında yazılar çıktı (Okay, 1997:23). 10 Ocak 1922 tarihli Bristol'a yazdığı mektupta yardımcı ticari komiser Julian E. Gillespie, Dr. Adnan Beyle (Adivar), Near East Relief, YMCA ve YWCA üzerine iki saat süren bir konuşma yaptıklarını belirtir (Duru, 2007:134). 20 Mart 1924'te Ankara'dan gelen emirle YWCA'nın İstanbul'daki merkezi kapatıldı. YWCA, Amerikan Lisan ve Sanat Dershanesi olarak hizmet

vermeye devam etti (Barkay, 1997:28). 1931'den sonra *Türkiye'nin Amerikalı Dostları* (*The American Friends of Turkey*) derneği, *Hayır İşlerine Yardım Derneği* ile birlikte himâye-i etfâl, sosyal hizmetler, hapisane, spor sahaları, klinikler gibi pek çok alanda ortak projeler gerçekleştirdiler (AFT, 1931:3-23). 1925 ile 1930 arasında dernek, İzmir ve Ankara'da bu tip faaliyetler için 277.967.43 dolar para harcadı. Bu paranın 120.000.00 doları Türk Ocağı'nın Ankara Merkez binasına ayrıldı. Bu para, Ohio'lu iş adamı Arthur Nash tarafından verilmişti. 1927'de Akhisar Türk Ocağı Şubesi başkanının Amerikan tütün şirketlerine karşı bir kampanya içinde olması, Amerikan yönetiminin de Türk Ocağına ilgisini arttırmış olabilir. Kısaca Crane'in Türkiye Cumhuriyeti devletinin ilk günlerinde Himâye-i Etfâl için yardım toplanmasında önemli bir etkisi oldu. 1919'dan sonra YMCA, kısa bir süre Himâye-i Etfâl okullarında çocuk ve gençlerin beden eğitimi ve oyun eğitiminde etkili olmaya çalıştı. 1938'de yürürlüğe giren Cemiyetler Kanunu'na göre 27 Aralık 1939'da İstanbul Valiliği'nce kapatılan İstanbul'daki YMCA, daha sonra varlığını Türkiye'nin kanunları ve kültürüne uyma konusunda gereken hassasiyeti göstererek Amerikan Dil ve Ticaret Dershanesi olarak sürdürmüştür (Toprak, 1994:8; Barkay, 1997:25; Latourette, 1997:31).

B.9. John Dewey'nin Türkiye Gezisine Mali Destek

John Dewey, 24 Ağustos 1924 tarihli *Cumhuriyet* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazetelerine verdiği demeçte kendisinin Türkiye'ye danışman olarak görev almak için gelmediğini, Amerika'da Türkiye'yi sevmekle tanınan Mr. Charles R. Crane'in teşvikiyle bilimsel araştırma yapmak için geldiğini belirtmektedir. Esasen, Dewey'nin, Crane ile dostluğu 1907'ye kadar gider. Öyle ki, *Okul ve Toplum* kitabının önsüzünde kendisine özellikle teşekkür ettiği görülmektedir. Dewey'nin Çin gezisinin de Crane'in yardımıyla düzenlenebildiğini unutmamak gerekir.

Dr. Fuad Umay, Amerika gezisi sırasında toplantıların birinin de Profesör John Dewey'nin evinde yapıldığını ve Crane'in tavsiyesi ile John Dewey'i Türkiye'ye davet ettiğini yazmaktadır (Akın, 2000:97). John

Dewey, Türkiye'ye İsmail Safa Bey (Özler) döneminde davet edilmiş, Vasıf Çınar'ın bakanlığı döneminde gelmiştir.

9 Temmuz 1925'te Türk hükümeti, Amiral Mark L. Bristol kanalıyla ABD'den İngilizce ve Beden eğitimi öğretmenliği yapacak üç erkek öğretmen istedi ve bu öğretmenlerin misyoner kurumları ile resmi ilişkisi olmaması şartını getirdi. Amiral Bristol ise bir yazısında YMCA ve YWCA'nın bu adayları önereceğini ve bunların da YMCA ile resmi ilişkilerini geçici olarak durdurmalarını yazıyordu (Library of Congress, Mark L. Bristol Papers).

1930'da kurulan *Türkiye'nin Amerikalı Dostları (The American Friends of Turkey)* adlı derneğin talimatnamesinde 18 kişilik idareciler (directors) listesinde John Dewey'nin adını görmek mümkündür (AFT, 1931:2). 1932'de New York Üniversitesi eğitim profesörlerinden Dr. Beryl Parker'ın Türkiye'deki anaokulları ve ilkokul eğitimi üzerine incelemeler yapması da bu dernek tarafından organize edilmiştir (Library of Congress, Mark L. Bristol Papers).

Kısaca, Crane'in Dewey'i tavsiye ederek ve Türkiye gezisinin masraflarını karşılayarak önemli bir etki yarattığına daha sonraki gelişmeler tanıklık etmektedir.

B.10. Crane ve Cemaleddin Afgani'nin Mezarının Araştırılması

Nisan 1925'te, Hindistan gezisi dönüş yolunda İstanbul, Konya ve Ankara'ya uğrayan Crane'in Cemaleddin Afgani'nin mezarının araştırılması meselesi üzerinde durduğunu görüyoruz. 1897'de gırtlak kanserine yakalanarak hapisanede vefat eden Cemaleddin Afgani'nin, Maçka'da Şeyhler Mezarlığına defnedildiği bilgisi dolaşmaktadır. İşte Crane, Maçka'daki bu türbeyi Müzeler Müdürü Halil Ethem Eldem'in izniyle inşa ettirdi. Elie Kedourie, Charles R. Crane'nin Afgani'nin mezarını bulma ve yenileme çabalarını komik buluyor; Crane'in doğru mezarı kesin olarak bulunduğundan emin değildir (Akt. Davison, 2012:2 59). 1944'te Afgani'ye ait olduğu iddia edilen bir ceset, Afganistan'a nakledilmiştir.

B.11. Charles R. Crane ve Nasreddin Hoca Fıkraları

Pek çok kaynak, O'nun Nasreddin Hoca fıkralarını ezbere bildiğini yazmaktadır. O'nun Orta Asyalı Nasreddin Hoca'nın konuşma tarzı ve hikâye anlatım sanatı ile ilgilenmesi, 1910 yılına kadar götürülebilir. Chicago Şehir Kulübünde yaptığı konuşmalarda Nasreddin Hoca fıkraları anlatıyordu (La Follette, 1910: 251). 7 Ocak 1922'de Crane, Everett Edebi Topluluğu'nda (Everett Literary Society) yaptığı konuşmada Buhara'yı pek çok şehirden daha çok sevdiğini söylemektedir. Crane'e göre Buhara gerçek Arap geceleri şehri'dir (Hapgood, 2000:17). Şam'ı, Kahire'yi ve İstanbul'u değiştiren gezginler, burayı pek değiştirememişlerdir. Şehrin pazarı, 25-26 yıl önce geldiğindeki gibidir. Daha sonra Nasreddin Hoca fıkralarına geçiyor ve 6-7 fıkra anlatıyor. Bu yaklaşımdan Crane'in Nasreddin Hoca Fıkraları ile Buhara'da tanıştığı çıkarılabilir (CHMA, Crane-Lillie Collection, Box 2, Folder 16).

Crane'in bu fıkraları yakın dostu Başkan Wilson ile de paylaştığı da bilinmektedir (Çalışlar, 2010:178). Ahmet Emin Yalman (1970a:38-39) hatıralarında Crane ile uzun yıllar süren ahbaplık kurduğunu ve Türkiye'ye her gelişinde kendisini aradığını, Amerika'ya gittiğinde Crane'i ziyaret etmeyi ihmal etmediğini yazmaktadır. Ona göre Crane'in en hoş taraflarından biri de Nasreddin Hoca'ya bayılması ve onun bütün hikâyelerini ezbere bilmesidir. Yalman (1956:121-122) Wilson'un da adını hatırlamasa da bir Nasreddin Hoca fıkraları hayranı olduğunu Crane'den işitmişti. 1919'da Paris Barış görüşmeleri sırasında Wilson'un Crane'i daima yanında bulundurduğu ve sık sık kendisine son duruma uygun bir Nasreddin Hoca hikâyesi sorduğunu yazar. Bu fıkralardan biri de şöyledir; Nasreddin Hoca, mehtaplı bir gecede ayın aksinin kuyu dibinde olduğunu görür. "Zavallı ayı kurtarmak lazım diye" kova ile su çekerken, düşer ve ayın gökyüzünde olduğunu görür. Wilson bu fıkradan hareketle "bizim barış diye Paris'te yapmaya çalıştığımız şey, Nasreddin Hoca gibi ayı kurtarma uğraşından ileri gitmemiştir" der (Hapgood, 2000:77).

1925'te Hindistan'dan dönüş yolunda Türkiye'ye gelen Crane, Akşehir'e Nasreddin Hoca türbesine gitti. Crane bu ziyaretini şöyle anlatıyor: "Zamanının Will Rogers'ı ve dünyanın en iyi şakacısı olan Nasreddin Hoca türbesine bir hac ziyareti yaptım. Hiç kimsenin yapamadığı

kadar dünyaya özellikle Batı Asya'ya eğlence getirdi” (Hapgood, 2000:77).
19 Temmuz 1925'te *New York Times* gazetesinde “Zekâsı Wilson'u
Neşelendiren Türk” (The Turk Whose Wit Heartened Wilson) adlı bir yazı
yazdı.

SONUÇ

Crane bir Amerikalı bir işadamı, hayırsever ve diplomat olarak 1910'lu yıllardan 1930'a kadar dünyanın pek çok ülkesinde hem siyasi hem de kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Olgun Crane, insanoğlunu bütün çeşitliliği ile seven bir adam olarak karşımıza çıkmaktadır. Crane, küresel ölçekli kamu hizmetine büyük önem verdi.

Osmanlı Arşiv vesikalarında 1911'de Arnavutlara Malisör ayaklanmasında para yardımı yapan ruhban cemiyeti üyesi olarak görülmektedir. 1915'te Ermeni tehcirine karşı Amerikan kamuoyunu Türkler aleyhine harekete geçirmeye çalıştı. 1919'da King-Crane raporunu hazırlarken, Osmanlı İmparatorluğu gerçeğini daha yakından tanıma fırsatını elde etti. Crane'e göre Rusya, Avusturya, Almanya gibi eski bir imparatorluğun parçalanırken, Türkiye'nin pozisyonu eşsiz değildir. King-Crane Raporunu hazırlarken, toplumun çok değişik kesimlerinden çok farklı insanla sohbet etme fırsatı buldu. 1922'de 64 yaşında Türklere ilişkin yargılarında değişiklik olmaya başladı. Türkleri tanıdıkça fikirleri değişmiştir.

Atatürk, manda ve himaye olmaksızın, Türkiye'nin medeniyet ve ilerleme çalışmalarında Amerikan kaynaklarından yararlanabileceğini ifade etmiştir. Bu şartlar altında uzmanlar ve danışmanlardan yararlanıldığı da daha sonraki olaylar göstermiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti Amerikan misyoner okullarına karşı olmuş, öte yandan hürriyet ve istiklaline hanel getirmemek kaydıyla yabancı devletlerin çağdaşlaşma ve ilerleme yolunda yardımlarına açık olmuştur.

Crane, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji yönetiminde yer almış, Halide Edip ile mektuplaşmış, Türk öğrencilere ABD'de de okuma bursu temin etmiş, Arkeolog T.D. Whittemore'nin İstanbul'daki faaliyetlerini desteklemiş, Dr. Fuad Umay'ın ABD gezisine yardım etmiş, John Dewey'nin Türkiye gezisine mali destek vermiş, Cemaleddin Afgani'nin Mezarını araştırmış, Nasreddin Hoca Fıkraları ile ilgilenmiştir. Şemseddin ve Orhan Arel, ressam Mehmet Ruhi Bey'in (1880-1931) biyografi yazısında Mehmet Ruhi Bey'in dört tablosunun Crane Koleksiyonunda olduğunu yazmaktadır. Muhtemelen Crane, Birinci Dünya Savaşı yılları ya da sonrasında bu tabloları koleksiyona dâhil etmiş olabilir. Bu konu gelecekte daha detaylı araştırılabilir.

Hiç şüphesiz ki Crane'in Türkiye'de yaptıkları ile Rusya, Arap dünyası ve Çin'de yaptıkları mukayese edildiğinde -ki bu yazı da dünyanın diğer ülkelerinde yaptıklarına yer verilemedi- “Rusya dostu”, “Arap dostu” ya da “Çin dostu” gibi unvanlar ona daha fazla yakışmaktadır. Benzer ön yargılarla aynı yıllarda Türkiye'ye gelen Arnold Toynbee, Cumhuriyet'in arşiv vesikalarında “Türk Muhibbi” diye anılmaya başlamışken, Crane'den “Türk dostu” olarak sadece iki kişi söz etmektedir. Bunlar; Halide Edip ve Dr. Fuat Umay'dır. Crane'in bireysel olarak giriştiği öncü faaliyetler, 1930'dan sonra kurulan *Türkiye'nin Amerikalı Dostları Derneği* ve *Karma Komisyonun* çatısı altında geliştirilerek devam ettirilmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, (BCA), 30.10.0.0./267.801.11; 30.18.01.02./94.36.20.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), HR.SYS. 20/6/1911, Dosya No:146, Gömlek No:31.

Chicago History Musuem Archives, (CHMA), Crane-Lillie Collection, Box 1, Box 2.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 01016509-1/373(95-3)-1.

Library of Congress, Mark L. Bristol Papers.

Oberlin College Archives, King Crane Digital Collection.

Kitap ve Makaleler

ADIVAR, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, Özgür Yayınları, İstanbul, 2006.

AKIN, Veysi, **Bir Devrin Cemiyet Adamı Doktor Fuad Umay**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2000.

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakiyete Dönüş (1918-1919)**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

The American Friends of Turkey (AFT), **What it is**, New York, 1931.

ARABACI, Hacı Murat, "Milli Mücadelenin Hazırlık Safhasında Halide Edip Adıvar'ın Faaliyetleri ve Mustafa Kemal Atatürk", **Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 19, 2007.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk (1919-1927)**, (Haz. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.

BARLAY, Gül İnanç, "İstanbul YMCA'nın Kapatılış Öyküsü", **Toplumsal Tarih**, 47, 1997. 25-28.

BAILEY, James-LOBANOV, Mikhail, "A Collection of Translations of Russian Folk Songs: E. E. Lineva's Visit to America (1892-1896)", **SEefa Journal**, vol.4, no.2, Spring 1999.

BİLGİN, Deniz, **ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi: Amerikan Mandası ve Gazeteci L. E. Browne'ın Faaliyetleri**, Kaynak Yay., İstanbul, 2004.

BRECHER, F. W., "Charles R Crane's Crusade for the Arabs, 1919-1939", **Middle Eastern Studies**, vo. 24, no:1, 1988.

CRANE, R. T., **The Utility of All Kinds of Higher Schooling**, The H.O. Shepard Co., Chicago, 1909.

ÇALIŞLAR, İpek, **Halide Edip: Biyografisine Sığmayan Kadın**, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.

DAVISON, Roderic H., "Cemaleddin Afgani: Milliyeti ve Defnedildiği Yer Üzerine Bir Not", **Hikmet Yurdu**, çev. Safa Duman, Yıl: 5, C 5, S 10, 2012.

DUMAN, Selçuk, "Mütareke Döneminde Amerikan Mandaterliği Tartışmaları" **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 59, C XX, Temmuz 2004.

DURU, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

EKİNCİ, Necdet ve diğerleri, **Zekeriya Sertel: Amerikan Kültür Emperyalizminin ve Magazin Dergiciliğinin Öncüsü**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2006.

EROL, Mine, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Amerika Büyükelçisi A. Rüstem Bey**, Bilgi Basımevi, Ankara, 1973.

EROL, Mine, **Türkiye'de Amerika Mandası Meselesi, 1919-1920**, İleri Basımevi, Giresun, 1972.

EVANS, Laurence, **United States Policy and The Partition of Turkey (1914-1924)**, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1965.

GREEN, Elliott A., "The Curious Careers of Two Advocates of Arab Nationalism," **Crossroads**, num. 33, Kudüs, (1992)

HAPGOOD, David, **Charles R. Crane: The Man Who Bet on People**, USA: Institute of Current World Affairs, 2000.

"Harvard's Bells, Asia's Crane" **Time, The Weekly Newsmagazine**, vol 17, no:10, 1931.

ISRAEL, Jerry, **Progressivism and the Open Door: America and China, 1905-1921**, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1971.

JOHNSON, Clarence Richard (Ed), **İstanbul 1920**, (çev.) Sönmez Taner, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

KANTARCI, Şenol, **Osmanlı'da "Onurlu" Bir Diplomat ve Milli Mücadele'nin "Önemli" Siması, AHMED RÜSTEM BEY, (Alfred Bielinski-Alfred Rüstem Bey)**, DoğanKitap, İstanbul, 2009.

KARAL-AKGÜN, Seçil, "Louis E. Browne and The Leaders of The 1919 Sivas Congress", **Studies in Atatürk's Turkey**, ed. George S. Harris and Nur Bilge Crises, Brill, 55-82, Netherlands, 2009.

KLEINBAUER ve diğerleri **Ayasofya**, çev. Handan Cingi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004.

KOCATÜRK, Önder, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914) İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler**, Birinci Cilt, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

KURAN, Ercüment, "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Ed. Hasan Celâl Güzel, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2006.

LATIMER, Frederick P., "Sivas Kongresinde Amerikalı Bir Gazeteci", **Hayat Tarih Mecmuası**, (9), 1965.

LATOURETTE, Kenneth Scott, "YMCA Türkiye'de" çev. Hülya Balcı, **Toplumsal Tarih**, 47, 29-31, 1997.

LA FOLLETTE, Robert Marion, **La Follette's Magazine**, C 2, R.M. LaFollette Company, 1910.

MACAR DAĞLAR, Oya-MACAR, Elçin, **Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de**, Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul, 2010.

MEDAWAR, Christian, **Mary Edith Durham and The Balkans 1900-1914**, McGill University, Unpublished M.A. Thesis, 1995.

NELSON, Robert S., **Hagia Sophia, 1850-1950**, Holy Wisdom Modern Monument, University of Chicago Press, Chicago, 2004.

NOTZ, John K., **The Influence Of Halide Edib On Charles R. Crane**, Delivered At A Meeting Of The Chicago Literary Club, At The Skyline Club, Chicago, Il, On March 25, 2012 (Erişim:

<http://www.chilit.org/Papers%20by%20author/Notz%20--%20Crane%20Edib.htm> Tarih: 06.08.2013.)

OKAY, Cüneyd, “Sebilürreşad Mecmuasında YMCA”, **Toplumsal Tarih**, (47), 1997.

PARRY, Albert, “Charles R. Crane, Friend of Russia”, **Russian Review**, vol 6, no.2, 1947.

SAUL, Norman, **The Life and Times of Charles R. Crane, 1858–1939: American Businessman, Philanthropist, and a Founder of Russian Studies in America**, Lexington Books, USA, 2013.

SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, Kastaş A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1987.

SERTEL, M. Zekeriya, **Hatırladıklarım**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1977.

SERTEL, Yıldız, **Annem Sabiha Sertel Kimdi Neler Yazdı?**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

SHAW, Stanford J., “Halide Edip (Adıvar)’s Appeal to th American Public For Justice for the Turks”, **Bellekten**, LXVII, 249, 2003.

“State secrets out; Crane questioned” **New York Times**, 11 October 1909.

ŞHAPLI ŞAMİL, Zübeydet, “Halide Edip ve Çerkezler”, **Birleşik Kafkasya Derneği Web Sayfası, Kültür-Sanat Bölümü**, 15.01. 2009’da derneğin web sitesinden alındı.

[TANRIÖVER], Hamdullah Suphi, “Türk Ocağı ve Düşmanları”, **Türk Yurdu**, Aralık, S 36-230, 1930.

“Tells of Atrocities by Turks in Albania” **New York Times**, 28 June 1911.

TOPRAK, Zafer, “Vay Em Si Ey (YMCA) Jimnastikhaneleri”, **Toplumsal Tarih**, 2, 8-12, 1994.

TOYNBEE, Arnold J., **Hatıralar: Tamdıklarım**, terc. Deniz Öktem, Klasik Yay., İstanbul, 2005.

TÜRKEL, Engin, “Reformist Bir Düşünür: Cemaleddin Afgani”, **Dünya Bülteni**, 2011,

<http://www.dunyabulteni.net/?aType=haberYazdir&ArticleID=189534&tip=haber> (erişim: 5 Ağustos 2012).

UMAR, Ömer Osman, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, İstanbul, 2004.

UMAY, Mehmet Fuat, **Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Bir Devrimci Doktorun Anıları**, İş Kültür Yayınları, İstanbul, 2003.

YALMAN, A. E., **Turkey in My Time**, University of Oklahoma Press, Oklahoma, 1956.

YALMAN, A. E., **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C 2, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970a.

YALMAN, A. E., **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, C 3, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970b.

ANALYSIS OF TEACHER EDUCATION PROGRAMS OF TURKEY AND PAKISTAN IN PERSPECTIVE OF INFORMATION COMMUNICATION TECHNOLOGY

Sufiana KHATOON*

ABSTRACT

In current era due to advancement of information communication technology (ICT) the paradigms and perspectives of education have been changed. Advancement of ICT has affected every aspect of our life. Therefore, education being the basic need of human life could not remain unaffected by changes brought about by ICT revolution. There have been noticeable developments in technology and knowledge all over the world which has created an amazing learning environment and has impacted teaching and learning. As globalization and knowledge societies expand, reform on the teacher education programs is becoming an important issue because teachers are always seen as moderators of the changing society. The quality in education can only be achieved by bringing quality in teacher education in perspective of global changes. The purpose of present paper is to analyze the need of transformation of teacher education programs in Turkey and Pakistan with special reference to adoption of information technology communication (ICT) approach in instruction. The present paper is a theoretical / conceptual article. Its objectives are: a) to analyze the courses of teacher training courses for secondary level teachers in Turkey with reference to ICT incorporation; b) to explore teacher training courses for secondary level teachers in Pakistan with reference to ICT use; c) to the compare the need of transformation of teacher education in Turkey and Pakistan with reference to in perspective of ICT in teacher education programs. For this purpose the available literature in shape of research articles, reference books, country reports, encyclopedias, governmental documents, newspapers, etc. were consulted in order to realize the need of transformation of teacher education courses for secondary level prospective teachers in perspective of ICT. Keeping in view the nature of courses of teacher education programs of Turkey

*Asst. Prof., Education Department, National University of Modern Languages (NUML) Islamabad, Pakistan, drsmalik2001@yahoo.com, sufiana.khatoon@yahoo.com.

and Pakistan, an innovative model of teacher education programs for secondary level was designed by incorporating information technologies that can fulfil the needs of both countries regarding effective teacher education in perspective of ICT. Therefore, the present study has practical implications for curriculum development of teacher education programs, teacher educators, policy makers and organizations taking interest in transformation of teacher education programs.

Key Words: Teacher Education, Information Communication Technology, Transformation, Turkey, Pakistan, Prospective Teachers, Secondary School Level.

INTRODUCTION

Advancement of ICT has affected every aspect of our life. Therefore, education being the basic need of human life could not remain unaffected by changes brought about by ICT revolution. There have been noticeable developments in technology and knowledge all over the world which has created an amazing learning environment and has impacted teaching and learning. Due to advancement of ICT the reforms in the teacher education programs is being realized because teachers are always seen as moderators of the changing society. The quality in education can only be achieved by bringing quality in teacher education in perspective of global changes. In current era due to advancement of information communication technology (ICT) the paradigms and perspectives of education have been changed. Advancement of ICT has affected every aspect of our life. Therefore, education being the basic need of human life could not remain unaffected by changes brought about by ICT revolution. The developments in technology and knowledge all over the world have created an amazing learning environment and have impacted teaching and learning process. As globalization and knowledge societies expand, reforms on the teacher education programs are becoming an important issue because teachers are always seen as moderators of the changing society. Consequently, countries had to improve their educational systems in order to provide their people with enough knowledge to use technology (Tarman, 2010).

The quality in education can only be achieved by bringing quality in teacher education in perspective of global changes. Iqbal and Khatoon (2005: 5) observes that in order to achieve quality education for new generation it is essential to first get quality teacher education and quality teacher education can be attained by taking sound policy measures for the solution of teacher education problems. The importance and the role of the teacher are evident from this statement of the American Commission on Teacher Education, "The quality of a nation depends upon the quality of its citizens. The quality of its citizens depends not exclusively, but in critical measure upon the quality of their education, the quality of their education depends more than upon any single factor, upon the quality of their teacher."

Purpose of the Paper

Keeping in view the situation of teacher education in ICT era, the concern of present research paper was to analyze the teacher education programs in Turkey and Pakistan with special reference to adoption of information technology communication (ICT). Further, keeping in view the nature of courses of teacher education programs of Turkey and Pakistan, propose an innovative instruction model for teaching of practice oriented courses of teacher education programs for secondary level by incorporating information technologies that can fulfil the needs of both countries regarding effective teacher education in perspective of ICT. In its nature, the present paper was a conceptual.

Objectives of the Paper

The study was designed to achieve the following objectives:

1. to analyze teacher training courses for secondary level teachers in Turkey with reference to ICT incorporation;
2. to explore teacher training courses for secondary level teachers in Pakistan with reference to ICT use;
3. to compare the need of transformation of teacher education in Turkey and Pakistan with reference to in perspective of ICT in teacher education programs;
4. to propose an innovative instruction model based on ICT for teaching of practice based courses of teacher education.

Research Questions

1. Whether teacher education programs in Pakistan and Turkey integrate ICT for instruction in teaching of practice oriented courses of teacher training for secondary level teachers?
2. Whether there is need to introduce ICT based model of instruction for teaching of practice oriented courses of teacher training programs in Turkey and Pakistan?

Procedure of the Study

As the present paper was a conceptual paper, so for this purpose the available literature in shape of research articles, reference books, country reports, encyclopedias, government documents, newspapers, etc. was consulted in order to realize the need of transformation of teacher education courses for secondary level prospective teachers in perspective of ICT. Keeping in view the nature of courses of teacher education programs of Turkey and Pakistan, an innovative instruction model for teaching of practice oriented courses of teacher education programs for secondary level was designed by incorporating information technologies that can fulfil the needs of both countries regarding effective teacher education in perspective of ICT. Therefore, the present study has practical implications for curriculum development of teacher education programs, teacher educators, policy makers and organizations taking interest in transformation of teacher education programs.

When we talk about teacher education, it means to equip teachers with necessary content knowledge, pedagogical knowledge and skills in their area of specialization and to transform their attitudes as professional towards teaching profession. Advancement of information communication technology has influenced every aspect of our life. Education and teacher education as an important enterprise of our life could not remain uninfluenced by ICT revolution. All over the world noticeable developments in technology and knowledge has been observed and these developments responsible for creating a new learning environment and has influences teaching and learning process (Tarman, 2010: 78). Studies such as UNESCO, 2008 and Erkunt, 2010 discussed issues relating to ICT integration in higher education. These researches recommend that policy makers and teachers can play an important part in resolving the issues of ICT and ICT should be integrated in secondary education and higher education. Malik and Chaudhari (2013: 17) comment that teaching and learning are active processes where both teacher and students interact with each other towards the attainment of their common goals of learning.

Responsibility and Role of Teacher in the Era of ICT

We can observe that paradigms of teaching and learning have been changes and it requires teachers' new roles. Now we need teachers who are equipped with latest content knowledge and skills as well as they are equipped with ICT related knowledge and skills. Rapid changes in ICT demands teachers to shift their traditional paradigms of classroom teaching towards technology mediated classroom environment. In current era teacher education programs of pre-service and in-service professional development programs are facing challenges relating to transformation and redesigning of teacher education curricula and development of core competencies of teachers required in ICT era. In current era teacher is not considered as a disseminator of information, rather the teacher is regarded as facilitator of students who helps students to construct and generate knowledge. The teacher's competence, teacher's attitude towards teaching profession is the demand of the era. Eurydice (2004) observes that the teachers are facing challenges due to multicultural classrooms, inclusive education, use of information communication technologies, and their accountability for students' success and their interactions with the community and parents.

Teachers are responsible for implementation of curriculum at grassroots level and through their teaching, motivational behaviour and by realizing the sensitivity of students' diversity regarding their behaviour and learning abilities, are helpful in achieving the objectives of education system of a country.

The Need of Integration of ICT in Teacher Education Programs

There is growing demand of inclusion of ICT in school level curriculum. In current era we cannot convince our students merely presentation of oral lectures for explanation of concepts. Teachers of the day need an attitude, knowledge competence in use of ICT to develop professionally and to be effective and successful in their classroom. Teachers nowadays need to be prepared to teach net generation who is constantly living and interacting in multimedia and soft world. Therefore, teacher

education programs need over hauling, restructuring and transformation regarding all aspects of teacher education programs like the content material taught in teacher training programs, instruction methods use in teaching of these content material and assessment procedures for assessing performance of prospective teachers. All aspects of teacher education programs e.g. the content material taught in teacher training programs, instruction methods used in teaching of these content material and assessment procedures for assessing performance of prospective teachers, need to transform by incorporating ICT. Inclusion of ICT in pre- service/ initial teacher education programs is in practice in many countries. In Germany ICT is taught as core curriculum and initial teacher education programs of primary and secondary levels also give due importance to inclusion of ICT (“Key Data on Information and Communication Technologies in School in Europe” 2004).

Taner Altun (2007) describes about reforms in initial teacher education in Turkey during 1998 when teacher education curriculum and facilities were restructured and courses on ICT teaching and learning were provided in order to improve the quality of teachers. Rizza (2011) explains that a national policy regarding implementation of ICT in initial teacher education programs was formulated and now teachers and educators / trainers are offered incentives for promotion of ICT. He observes that it is also important to ensure policy coherence regarding ICT in areas such as curriculum development, teacher competences, and assessment frameworks and practices. In order to teach learner of 21st century, the teacher of 21st century also needs some specific ICT related skills and competence like teachers have training in hard and soft ware that are aware about the common features of the 21st century classroom. Goldstein, O. & et. al (2011) observe that significant progress in ICT implementation in teaching by faculty in comparison to the previous decade: what was perceived then as innovative -using Office tools, online resources and e-mail- is now routine practice. In recent era we need that teacher education curricula makes teacher a lifelong learner. S/he does not consider that after just few years of training s/he will become a teacher and his/her learning process will be completed. Rather a teacher’s real learning starts when s/he starts teaching. We need to incorporate the concept of lifelong learning in teacher education programs.

Delimitation of the Study

1. Teacher education program is a broad process which involves equipping teachers with all necessary skills and knowledge in order to perform their duties in an organized way, which in future they are expected to be assigned (Iqbal and Sufiana, 2005). Teacher education programs include teacher education curriculum, teacher education administration and management, etc. It was not possible to cover all components of teacher education programs in this current suggested model. Therefore, the study was delimited to the following factors:

2. Pre- service teacher education Teacher Education program for Secondary Level

3. Still the term program also has its various components like situational analysis, objectives, content selection, designing teaching learning experiences, and evaluation procedures, administration, management, etc. Therefore, the study was further delimited to design model that covers only instructional part of teacher education program. It can be used for teaching of theory of instructional subjects. Proposing instructional model specifically based on ICT for teacher educators for teaching of practice oriented courses of teacher education programs in both countries (Pakistan and Turkey).

Rational for designing instructional model for teacher education programs

The innovation in new models should emphasize on learning to do and learning to think to solve problems and to promote constructive learning. In teacher education programs trainee teachers should be empower to analyze the worth of specific knowledge and skills that they are taught. This models demands teachers to be self – directed and self- taught. Teachers should use reflection and introspection about their knowledge and skills being taught to them.

The major aspect of teacher education is to make prospective and in-service teachers aware about the concept, need, procedures and application of action research. To be research- oriented should be the prerequisite of a 21st century teacher. Educational researches that are related to teaching – be it in the classroom or for the general improvement of the overall school environment (physical infrastructure, institutional materials or methods,

strategies and approaches) can be effective with the agreement of teachers (UNESCO, 1979). This can only be successfully implemented if teachers are given in-depth training by the teacher training institutions. The rise of new technology has given rise to new training needs of teachers. ICT can provide more flexible and effective ways for improving pre- service and in- service teacher training. (Jung, I., 2005:94). We observe that in past ten years the term reflection and critical reflection have been found in literature of teacher education. The importance of reflection and reflective practice is evident from this fact that in some developed countries this quality has been made as a standard of teachers' quality. Reflective practice is a process of self-evaluation to review and to question about one's past experiences or events in order to learn and plan for better performance. Reflective practice involves the analysis of everyday working practices to improve competence and promote professional development" (Clouder, 2000: 211).

The concept of reflective teaching stems from John Dewey (1933). To him reflective activity occurs when a person faces a perplexed, troubled or confused situation. He has stated, "We do not learn from experience...we learn from reflecting on experience." He believed that teachers should take time to reflect on their:

- Observations,
- Knowledge and
- Experience

So that they can effectively take care of each students' learning. While Dewey (1933) believed that reflection is an aim of education, others view it as a means to help pre-service teachers become effective. Much of the writing on reflection in teacher education is derived from Dewey (1933). Dewey implies that two distinct components are involved in reflective thinking: the process and the content. In order to have a better understanding about teachers' reflective thoughts, both the process and the content of reflective thinking must be considered simultaneously. There are some major areas for reflections in teacher education programs. These are:

Content: The content of teacher education practices emphasizes the development of professional reflection with reference to relevance and progression. Relevance includes to what extent is the content of teacher education program relevant considering student teachers' previous knowledge, expectations, interests and needs, development in their area of

specialization, how much does it enable a student teacher to towards the development of a pedagogy for autonomy to bring innovation in practice. Progression includes to what extent does the content of teacher education practices promote the implication of student teachers' theories and practices?

Roles: The student teachers assume their roles through in a reflection-oriented approach. What kind of reflection does teacher education practices promote? Teachers use reflection to define their roles as a teacher. Reflection process enables them to think about what do I do and how can I improve my action?

Discourse: Reflective teacher education can be used for the discourse of student teachers and teacher educators, especially for improving the quality of communication. It includes considering to what extent does teacher education programs integrate focused and expressive communication? Schon (1983) observes that reflection on one's own work is a key component of being a professional and is essential to teacher education. Teachers being professional must examine their beliefs, assumptions and biases regarding their methods of teaching and determine how those beliefs influence their classroom practices. The researcher has been teaching teacher education content and practical courses for a long time. It has been observed that we generally teach instructional methods through oral lecture and some teachers allow students for discussions. However, it looks ironically, to teach practice oriented courses only through verbal sermon. The researcher felt need to develop a model that empowers the teacher to teach instructional theory based course content through using computer technology resources. So that student teachers may comprehend the exact philosophy behind teaching of this theory

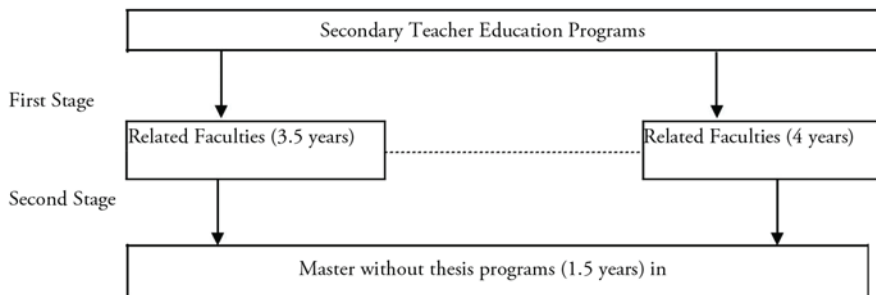
Teacher Education Programs for Secondary Level Teachers in Turkey

In Turkey secondary education includes general high schools, vocational and technical high schools and its duration is three year after eight –year primary education. MONE (2001) decided to restructure vocational and technical by integrating it with secondary education. For this purpose research was conducted for integration of vocational and technical education into secondary education and to identify problems and suggest

their solution according to the need of our country and nature of education system (MONE, 2001). MONE (2001) aims to provide continuous education opportunities for all and everywhere by establishing "learning centers". MONE has given the framework of its national objective and policy for information technologies (IT) in order to keep pace with the information communication technology age and it aims to support every level of education system with technology education and promote and atmosphere of competitiveness in the country. Eryilmaz and Ubuz (n.d: 1) observe that revision of teacher education system in Turkey began in 1999. In their research finding Eryilmaz and Ubuz (n.d:5) suggest some measures for reforms in teacher education programs. These are: (1) teacher educators should modify their classroom practices by making it more reality oriented; (2) strong links between the supervisor school teachers, teacher educators, and pre-service teachers should be developed to share views about theory of teaching and the real classroom situations; (3) the role of the supervisor school teachers in providing feedback of pre-service teacher practices. In order to match pre-service teacher education programs to international practices HEC (Higher Education Council) Turkey made reforms and developed new curriculum for schools in Turkey. The new curricula include courses of "Computer Applications in Education" and "Instructional Technology and Material Development". These courses are compulsory in both primary and secondary pre-service teacher education programs. The main purpose of "Computer Applications" is to teach basic computer skills to teachers such as word processors, spreadsheets, and databases, telecommunications, and presentations programs. Whereas "Instructional Technology and Material Development," course provides student teachers knowledge and skills in a variety of instructional technologies Goktas, Y. & Aybat, B. O. (2006:9). The provision of high quality education and training in the most cost-effective way has become critical for teacher and students in Turkey. Goktas, Y. & Aybat, B. O. (2006:16) observe that Turkey's educators and policy makers have tried to overcome these challenges by developing new approaches in education and ICT is one of such approaches in this context is one of such approaches. Distance education, Internet, computers and computer assisted instruction (CAI) are very important alternatives to help solve Turkey's educational and instructional challenges. Akyuz (2004) describes that the main changes in teacher education programs in Turkey took place during 1981 when responsibility of training of teachers

was transferred from Ministry of National Education (MONE) to the universities. So the higher education was reformed to integrate academies and teacher training institutions into the universities.

Figure 1 Secondary teacher education programs, 1998-2007.

Source: Nevzat Yigit (2012). The latest reform in initial teacher education (ITE) in Turkey *Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies* 2012 Volume (issue) 4(1):p- 529

Grossman, Sands, Brittingham (2010) observe that the Higher Education Council (HEC) of Turkey determines the structure of teacher education programs leading to qualified teacher status. The length of each program, the number of credits hours, title of courses, entry requirement criteria into teacher education programs everything is arranged by HEC.

Therefore, the HEC has restructured all the teacher education programs that currently exist in Turkey. Turkey has been trying to prepare its teacher education system in accordance with the international educational standards. Tarman (2010:92-93) recommends that by integrating recent technological developments (computer, Internet for instance etc.), into the teacher preparation programs and their curriculum for in- service teachers and pre-service teachers can be educated about current ideas of ways to educate reflective and creative teachers. The recent programs in teacher education are summarized in below table no. 1:

Table No: 1

Teacher Preparation Dimension	1982 Traditional Prog., University Ed. Faculty	1982 Traditional Prog., BA, acad. area + Cert.	1999 Turkish Teacher Education Program	2006
Length of Program	4 years	Teaching Certificate 4 Months	4 year Undergraduate (UG) or Masters	4 year Undergraduate (UG)
Time in Schools	8 weeks	None	10-24 weeks, 1 day-week + 2 intensives 1 month	Two semesters in schools in the 4 th year of the program: total 28 weeks in schools
Lesson taught in schools	4, if trusted by mentor	None	4-8 expected, observed with written feedback	Depends on the instructors availability
University supervisor Role	Usually not visit schools	Usually not visit schools	Visits expected at least 2 a semester	Visits expected at least 2 a semester
Mentor teacher role	Not paid	Not paid	Paid, involved May have training	Paid, involved May have training
Teacher formation Classes	39 credits over 4 year	12-15 credits for certificate	39 over 4 years if UG 56 over 2 years if MA	Programs will have a ratio of 50-60% branch theory and technique, 25-30% Professional teaching theory and technique 15-20% general cultural information

Source: Bulent Tarman (2010). Global Perspectives and Challenges on Teacher Education in Turkey.

Teacher training programs of tertiary education consist of 62.5% subject area, 12.5% general culture, 25% pedagogic formation. In addition to these, every teacher candidate takes teaching practice lessons in schools around his/her faculty. After the graduation, they work as trainees for one or two years according to their success. In addition to this, they are provided further training in courses organized by National Education department for in-service training (MONE, 2001). In order to give school teachers and personnel of MONE training about computer technology related tasks MONE arranges hardware and software courses to handle computer products in their daily life and to use computer in teaching (MONE, 2001).

Table No: 2

Teachers Training Programmes	Duration
Primary Teacher Education	4 Years
Primary Subject Teacher Education	4 Years
Faculty of Education	3,5+1,5= 5 Years
Secondary School Subject Teaching	
Faculty of Literature, Science, Science Literature,	4+1,5=5,5 Years
Faculty of Language and History, Geography, Faculties of Islamic Studies, Physical Education and Sports High School.	4 Years
Secondary School Subject Teacher	Without thesis Master
Primary and Secondary Teacher's training Programs for Physical Education, Music, "Drawing, Foreign Language teaching.	4 Years
Vocational and Technical Education Faculties	4 Years
Vocational Subjects Teaching	

Source : Graduate Teacher's training Programs of Faculties of Education (YÖK, 2002)

Finding of Objective no. 1

Objective no. 1: to analyze the courses of teacher training courses for secondary level teachers in Turkey with reference to ICT incorporation.

It is obvious from above mentioned courses of teacher education programs that there the ICT integration lack in current teacher education courses at secondary. If it is integrated, even then we do not find any specific practical training for equipping teachers to teach practical concepts of teacher education through using ICT resources. The need of transformation for integration is being realized in order to globalize the teacher education programs.

Teacher Education in Pakistan at Secondary Level

The history of teacher education is linked with the establishment of Pakistan as an independent nation. However, it is a fact that teacher education in Pakistan has been facing great challenges such as short duration of teacher education programs and teaching practice, out dated curriculum, no criteria for the selection of teacher educators and lack of research in the field of teacher education, etc. (Iqbal and Khatoun, 2005: 5).

Objective no. 2: to explore teacher training courses for secondary level teachers in Pakistan with reference to ICT use.

At present in Pakistan there is a large number of institutions in public and private sector that are engaged in preparing school teachers. As it is practice in many other countries, in Pakistan, also public institutions are the major source for producing teachers through pre-service and in-service teacher training programs. However, the quality output has always been a debate and an issue in Pakistan regarding production of teachers. There have been done lots of for improving the quality of teachers and teacher education programs in Pakistan. But still it requires great efforts to improve the situation and make teacher education programs of Pakistan compatible with developed countries. Presently, in Pakistan teacher education is passing

through change to bring innovation in teacher education programs. The major drive of this force is USAID which is working on bring quality and innovation in pre- service teacher education with the Government of Pakistan. The name of this project is Pre-Service Teachers Education Program (STEP) project. The major step of this project is that a new curriculum of teacher education has been developed for two year Associate Degree in Education (ADE) and for four- year B. Ed (Bachelor in Education) (Honours) according to modern educational trends and in the contextual relevancy of Pakistan. The pilot testing the project has been completed in 15 public sector universities of Pakistan. The new developed curriculum of ADE and four –year B. Ed has been launched parallel with one- year B. Ed. However, it is expected ADE and new four-year B. Ed programs will be replaced gradually with the currently one- year B. Ed and primary teacher certificate (PTC) and certificate in teaching (C.T) in Pakistan.

Commenting on the significance of educational innovation for teacher education in the country Dawn says, “there are areas that need serious considerations for the effectiveness and sustainability of the new reform initiatives” Teacher training: Teacher education in transition Dawn 27th July, 2103. Rehmani (2006:518) comments that there is teachers’ beliefs have changed from teacher-centered transmission and conventional approaches to child-centered approaches. However, he observes that an active and transformative, reflective and reflexive change did not appear significantly. Ali (1998) comments that in Pakistan teachers of the Government College of Education Teaching (GCET) are trained in ineffective way, they are not motivated, and have no interest in supervising the teaching practice of student teachers. In addition the assessment of student teachers is conducted only through rote memorization. According to Hussain (2003) the teachers of GCETs frequently use only writing board and charts as an audio-visual aids whereas projects, multimedia and computer are not used at all and lecture method was widely used in teaching of content courses of teacher education.

The success of instruction depends on how much teachers reflect on the objectives of their instruction, students' characteristics and their needs, content level and its sequences, teaching strategies they use, content

materials, and other issues related to curriculum, instruction, and before, during, and after lessons (Cao and Nietfeld, 2005). Teachers are trained in how to develop certain competencies related to characteristics of classroom management, lesson planning, recording and reporting students' performance. Farooq and Shahzadi (2006), cite Andrew thinking that effective teacher depends upon internalization of knowledge and skills so that teachers can organize them quickly and flexibly. Moon, Mayes and Hutchinson (2004) point out that there are three main features that are in teacher's control and that significantly influence pupil achievement. These are: teachers' professional characteristics and their teaching skills, and classroom climate. The quality of teacher education in Pakistan has always been criticized.

Zhiting and Hanbing (n.d: 67) illustrate that due to in recent times of ICT is becoming an integral element for educational reforms and innovations at school level, therefore, such an atmosphere demand for enrichment of programs of pre-service teacher education to incorporate ICT. Shami (2006) as cited in UNESCO USAID (2006) observes that lack of standards for education in Pakistan has resulted in the challenge of coordination of school education with teacher education because the required competencies of teachers are not defined. About current curriculum of teacher education programs UNESCO USAID, (2006:48) report that current curricula being taught does not focus on nurturing a creative and learning environment involving questioning and problem solving. There is no attempt to integrate subject knowledge with pedagogical skills. For most programs, only rote memorization is the method of assessment. Learning of practical skills is not emphasized. Likewise with use of modern information and communication technologies is also not given due importance. UNESCO, (2006) report observes that an organized regular follow up of teachers after trainings is essential for their professional development.

At present in Pakistan in one year B. Ed one year program of teacher education following subjects with minor variation in each university are taught:

Following subjects are taught (with some variations) for B. Ed level teacher education program in Pakistan:

SUBJECTS

- Functional English
- Introduction to Philosophy of Education
- Human Development and Learning
- Curriculum Development & Instruction
- Research, Measurement and Evaluation
- Education in Pakistan and its Perspective
- Guidance and Counseling
- School Planning, Organization and Management
- Pedagogical Techniques with Emphasis on Teaching of English
- Teaching of General Science and Computer

Finding relating to objective no. 2

It is obvious from the above mentioned detail of subjects that are being taught for one year teacher education B. Ed program that we just find one single course where the computer is integrated with other subject. Even it is not given any separate status and the educationists and researchers realize the need of transformation of teacher education programs with reference to ICT integration.

Need of Transformation of Teacher Education Programs of Pakistan and Turkey regarding in Perspectives of ICT:

Function of teacher educator in learning process for student teachers is to be effective in facilitating and supporting the reflective learning process student teachers develop (Celik, 2011:7). In information communication technology age the widespread and use of computers and internet access is conducive to reduce the risks of innovation failure and hence teachers' hesitation and confusion in adoption of innovation can be avoided Mirici

(2006). Richardson (1997) as cited in Yigit, (2012:525) comments that that the School-based Reflective Practitioner approach for initial teacher education reflects the characteristics of the second form of constructivism. Actually, the aim of teacher education is to train professionally teachers about what is happening in the classroom and how to continuously reflect on their decisions for the purpose of brining improvement in their professional practice.

YÜKSEL İ. (2012:55) comments that recent developments and changes in the field of education has influenced Turkey education system and social dynamics and various international facts has started comprehensive regulations regarding the education system and teacher education. In this context, education system has to be rearranged. In the pre-service teacher education programs, instruction in itself should reflect on the preparation of teacher education as profession. The advancements of information technology expansion of research in instructional methods forces a teacher to adjust his/her own methods accordingly. In order to update teachers, self-training through computer technology in service training programmes should be applied (Özcan Demirel, 1995:95).

UNESCO (2002), as cited in Engida (2011:8) put argument for development ICT competencies in pre-service and in-service teacher education programs as an essential component in order to get benefits from ICT. Teacher education institutions must lead in presenting model for new pedagogies in pre-service and in-service teachers' programmes and determine how the new technologies can best be used in the context of the culture, needs, and economic conditions within their country. Engida (2011:9) observes that emphasis is on educational technology courses on the acquisition of technical skills. Therefore, computing skills-based courses are not enough for preparing teachers to teach with technology, as teachers are usually taught in isolation from a subject-specific context.

Various types of pre-service teacher education programs are offered to prepare teachers for different levels of education in Pakistan and Turkey. Detail of some courses is given below table no. 3:

Table No 3:

PAKISTAN		TURKEY	
Title of Program	Entry Academic + Program Year/Duration	Title of Program	Duration
Primary Teacher Certificate (PTC)	10+1	Primary Teacher Education	4 years
Certificate of Teaching (CT)	12+1	Primary Subject Teacher Education	4 years
B.Ed.	14+1	Faculty of Education Secondary School Subject Teaching	3,5+1,5=5years Master with thesis
B.S.Ed.	12+3	Faculty of Literature, Science, Science Literature, Faculty of Language and History, Geography, Faculties of Islamic Studies, Physical Education and Sports High School. Secondary School Subject Teacher	4+1,5=5,5 Years 4 Years Without Thesis Master
B. Sc (Hons) in Edu. Studies	12+4	Primary and Secondary Teacher's Training Programs for Physical Education, Music, "Drawing, Foreign Language teaching.	4 Years
M.A.(Education)	14+2	Vocational and Technical Education Faculties Vocational Subjects Teaching	4 Years
M.Ed.	B. Ed +1		

Source: Haneef. Abida (2013). A Comparative Study of Teacher Education Programs in Pakistan and Turkey at Secondary Level. Unpublished thesis of PHD level of The National University of Modern Languages (NUML) Islamabad, Pakistan

Objective no. 3: to the compare the need of transformation of teacher education programs in Turkey and Pakistan in perspectives of ICT

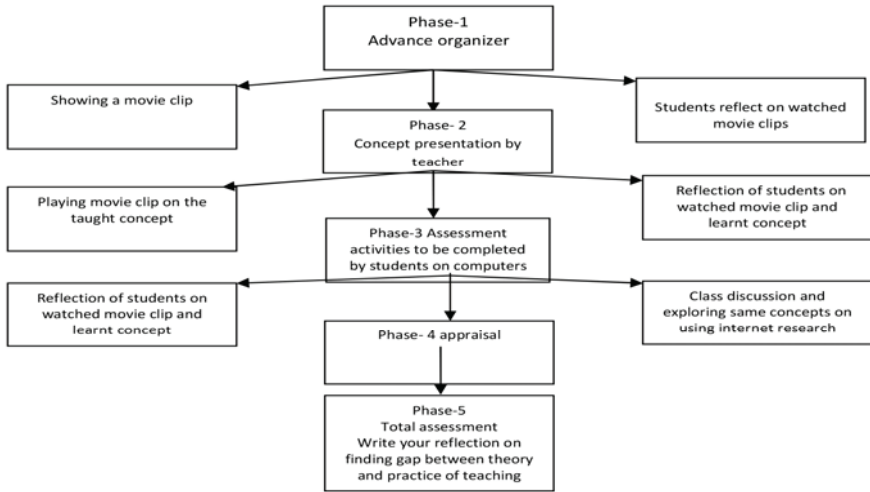
Findings relating to objective no. 3:

It is obvious from the above literature review that the need is realized by the educationists and the researcher for transformation of teacher education programs especially with reference to integration of ICT in teacher education. Although teacher education programs of both countries (Pakistan and Turkey) address computer literacy and computer assisted teaching in their programs, however, practical implication of ICT integration is lacking in teacher education programs.

Based on findings of her study Abida (2010) recommends that admission criteria revised and be based on qualification, aptitude test and interview. Curriculum should be revised and new technique cues and technologies must be introduced for pre-service training of secondary school teachers in Pakistan and Turkey.

Objective no. 4: To propose an innovative model teacher education instructional model by incorporating ICT for teacher education for implementation in Turkey and Pakistan. After realizing the need of transformation of teacher education programs in Pakistan and Turkey, the researcher proposes the following ICT integrated teacher education model for practical implementation of this model in the both countries. The detail of this model is given below in figure no. 1:

Figure no. 2 ICT integrated teacher education instructional model (ICTITE)

Phase-1

Advance organizer

Showing a movie clip

Playing movie clip on the taught concept

Reflection of students on watched movie clip and learnt concept

Phase-2 Concept presentation by teacher

Phase-3 Assessment activities to be completed by students on computers

Phase-4 Total assessment: Finding gap between theory and practice of teaching

Phase-5 Appraisal: For example asking students for reflection on and finding gap between theory and practice of teaching, class discussion and exploring the same concepts by using internet research and reflecting of students on watched movie clip and learnt concept.

ICTITE Implementation requirements

The basic requirements for implementation of this model:

Followings are the basic requirements for implementation of the proposed model of ICT integrated teacher education:

Well-equipped computer laboratory.

High speed Wifi internet connection on computers available in computer laboratory.

All computers have installed all necessary programs like Microsoft word, Acrobat reader latest version, window / media player latest version, paint programs, etc.

Number of computers is enough to provide prospective teachers opportunity to interact with the computer individually.

The lesson taught by the teacher is copied on each prospective teacher's computer.

It is assumed that in this era of ICT our prospective teachers are familiar with the use of computer. They are computer literate.

Explanation and Detail of the Designed Model for Implementation

As it has been mentioned earlier this instructional model is for teaching of theory of instructional subjects. So when the teacher will explain the theory of an instructional method, he/she will use multimedia or any screen for showing movie clips to students about specific instructional method for its application in actual classroom environment and will provide students with an opportunity to practice it in the classroom by using the same method. For example if the teacher is going to teach the theory of team teaching method, he/she will explain the concept of the team teaching method. After this the teacher will show movie on multimedia based on teaching through team teaching. Student teachers will ask to reflect on various phases of team teaching and at the same time observe deeply the benefits and problems of teaching in team. The teacher through various reflective questions and

activities will provide student teachers opportunities to explain, explore, elaborate and evaluate the learnt concepts and will construct new meaning from this process. The teacher will act as facilitator and will observe and reflect on each phase of student teachers activities.

Phase-1 Advance organizer- Showing a movie clip

Here the teacher will instruct about the theme of the day. The teacher will show a movie based on the same topic that teacher is explaining. At this stage communication occurs between students groups, between peers and between students and teacher.

Phase-2 Concept presentation by teacher

Here the teacher can determine the level of understanding of students. It means that the concept that the teacher is explaining has a practical orientation of that concept on movie. The educator will show movie clip on multimedia screen exactly relating to theme of instruction and will ask reflective questions from student teachers for developing link to his/her present theme of instruction to their previous information. During watching of movie clip student teachers questions will be encouraged. The teacher will provide students opportunities to work in teams/ groups and explain what they are noticing and compare it with the taught concept and extract and explain their own meaning from this movie. The students will be encouraged to find out more on the taught concept through internet research. In order to measure students' progress, students are here provided activities which are creative and the evidences of students' learning are recorded in shape of creative writing, drawings, etc.

Phase-3 Assessment activities to be completed by students on computers

Learning is meaningful and fruitful if students are involved in the process of learning by giving them opportunities to explore the concept taught and through the investigation construct meaning and generate new meaning based on prior experience and knowledge and current information. Therefore, after clarification and explanation of concepts the teacher will make student teachers get involve in learning task and work in teams/ groups or in pairs search more information on the taught concept through internet. The teacher will provide inquiry discovery based learning task to drive learning process. For this purpose the teacher will show students another movie for three to four minutes based on the taught concept and will ask them to investigate good and weak points in the film.

Phase-4 Total assessment: Finding gap between theory and practice of teaching

It is the phase where student teacher will have opportunity to expand their thinking about learnt concept and make connections to other related concepts which have been in their experiences. The teacher will provide them inquiry based activities in order to find out whether students has grasp and comprehend the theme of his/her presentation. Here student teachers have opportunity to apply the learnt concept to the real world around them. For example by examining aspects of the team teaching they may come to know the nature of conflicts at work place or other related problems that one may encounter in real life. At the same time they can elaborate their discussion for eradication of the problems of various nature related to team teaching. This thing can lead them towards inquiry of further things and can develop habit of investigation and exploration.

Phase-5 Appraisal

It is the phase where the teacher observes reflects and evaluates students' learning and focuses on exploring the level of understanding of students taught concepts in perspectives of objectives of the lesson. Evaluation results guide the teacher in further lesson planning or to modify and change. For example, if a teacher perceives clear evidence of misconception, then he/she can repeat the concept to enhance clearer understanding. If the students show positive results, the teacher can consider refocusing the investigation to take advantage of this high level of interest.

Suggestions for implementation of information communication technology integrated teacher education model (ICTITE) in Pakistan and Turkey

1. It is evident from available related literature that there is need for transformation of teacher education programs in Turkey and Pakistan in perspectives of integration of ICT. If Turkey has to make pace of progress with the European countries and Pakistan has to bring effectiveness in its teacher education programs, then it is essential to transform the teacher education programs of both the countries for integration of ICT. Following some suggestions are presented for implementation of ICTITE in Turkey and Pakistan:

2. In order to practically implement the proposed model of teacher education, it is essential that teacher educators must have the required competency to effectively teach the proposed model. The teacher educator has sufficient knowledge and skills about hardware and software of computer technology and knows what type of learning activities can be designed by using ICT can in teaching. The teacher knows computer assisted pedagogy and has command in how to use ICT for practice. The teacher educator has competence in using ICT for creating interest in lesson and motivating students towards constructive learning by providing them opportunities of self-generated knowledge. There is need to revise the whole curriculum of teacher education programs by integrating ICT in teacher education course content.

3. The teacher has command in following type of Knowledge:

- Knowledge of students and their specific needs
- Knowledge about characteristics of students from diverse culture in their social context
 - Knowledge about the human development and human qualities
 - Knowledge about content matter and goals of curriculum
 - Knowledge about latest trend in his/her area of specialization
 - Knowledge about practice of pedagogy
 - Knowledge about assessment procedures
 - Knowledge about dealing with learning problems of diverse students
 - Knowledge about national aims of education and national ideology and culture

The above qualification profile of teachers informs us that teacher educators should develop professionally. Therefore, in order to make teacher proficient in use of ICT, teacher educators need comprehensive training in use of computer and other computer related devices and functions. Nothing can be done without finance. Therefore, there is need to enhance current budget of teacher education in Turkey and especially in Pakistan to equipped teacher education institutions with latest ICT related accessories. Teacher education universities can be opened which are specifically offering courses of teacher education and conducting research on the problems of teacher education.

REFERENCES

HANEEF, Abida, “Comparative Study of Teacher Facilities in Pakistan and Turkey”, **Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business**, Vol. 2, no. 2, 2013.

ALTUN, T., “Information and Communication Technologies in Initial Teacher Education: What Can Turkey Learn from Range of International Perspectives?”, **Journal of Turkish Science Education**, No. 4, Vol. 2, September 2007, pp. 45-60.

www.tused.org/internet/tufed/arsiv/v4/i2/metin/tusedv4i2s4.pdf.

TARMAN, Bülent, “Global Perspectives and Challenges on Teacher Education in Turkey”, **International Journal of Arts and Sciences**, 3 (17), 2010, pp. 78-96, CD-ROM. ISSN: 1944-6934 © InternationalJournal.org.

CAO, L. & NIETFELD, L. J., “Judgment of Learning, Monitoring Accuracy, and Student Performance in the Classroom Context”, **Current Issues in Education**, 8 (4), 2005, retrieved on August 12, 2013 .

CLOUDER, L., “Reflective Practice in Physiotherapy”, **Studies in Higher Education**, 25 (2), 2000, p. 211.

Dawn Newspaper, “Teacher training: Teacher Education in Transition” Dawn 27th July, 2103.

ERKUNT, H., “Emergence of Epistemic Agency in College Level Educational Technology Course for Pre-Service Teachers Engaged in CSCL”, **The Turkish Online Journal of Educational Technology**, 9 (3), 2010, pp. 38-51. Retrieved March 8, 2010 from <http://www.tojjet.net/>

ENGIDA, Temechegn, **ICT- enhanced Teacher Development Model**, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization and International Institute for Capacity Building in Africa, 2011, pp. 8-9.

ERYILMAZ, Ayşegül & UBUZ, Behiye (n.d.), **The Perceptions of Pre-service Teachers about the Effectiveness of Pedagogical Courses at 3.5 + 1.5 Teacher Education Program**, Middle East Technical University, Faculty of Education, Ankara, Turkey.

FAROOQ, M. S. & SHAHZADI, N., "Effect of Teachers' Professional Education on Students' Achievement in Mathematics", **Bulletin of Education & Research**, 28 (1), 2006, p. 47.

GÖKTAŞ, Y. & AYBAT, B. O. 2006, "Turkey's Education Systems and Policies Regarding the Integration of ICT: A Case Study from Istanbul", in Orey, M., Amiel, T., & Goldstein, O.1, Waldman, N.2, Tesler, B.2, Forkosh-Baruch, A.3, Shonfeld, M.4, Mor, N.3, Heilweil, I. 3, Zelkovitz., Z.4, Zidan, W.5 and Kozminsky, L.1, "Information and Communication Technologies (ICT) Integration by Teacher Educators in Israeli Colleges of Education: the Current State of Affairs, 2008- 2009", **World Conference on Educational Multimedia**, 2011 -MEDIA 2011-7 Hypermedia & Telecommunications (June, 27-July 1, 2011, Lisbon, Portugal), AACE –

MİRİCİ, Hakkı, "Electronic In-Service Teacher-Training for The New National EFL Curriculum in Turkey", **Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE**, January 2006, ISSN 1302-6488, Volume: 7 Number: 1 Article: 14.

HANEEF, Abida, **A Comparative Study of Teacher education Programs in Pakistan and Turkey at Secondary Level**, Unpublished thesis of PHD level of The National University of Modern Languages (NUML) Islamabad, Pakistan, 2013.

IQBAL, Zafar & KHATOON, Sufiana, "Some Problems Areas of Teacher Education in Pakistan", **Pakistan Journal of Education**, vol: XXII, Issue: 1, 2005, p. 5.

GÜVEN, İsmail, "Teacher Education Reform and International Globalization Hegemony: Issues and Challenges in Turkish Teacher Education", **International Journal of Human and Social Sciences**, 3:1, 2008.

JUNG, I., "ICT-Pedagogy Integration in Teacher Training: Application Cases Worldwide", **Educational Technology & Society**, 8 (2), 2005, p. 94.

MALIK, K. Sufiana Dr. & CHAUDHARI, Ajmal Dr., "Concept Building of Elementary Level Through Activity-Based", **The New Educational Review**, Vol. 31, no. 1, 2013, p.17.

National Report of Turkey, (To be submitted to the European commission "Implementation of the Strategic Framework for European

Cooperation and Training”). Prepared By: Ministry of National Education Directorate General for Foreign Relations, Ankara, Turkey, 2011.

McCLENDON, J. (Eds.), **The World Almanac of Educational Technologies**, Retrieved on March 2013 from

<http://www.waet.uga.edu/wiki/index.php/Turkey>, p. 9.

YİĞİT, Nevzat, “The Latest Reform in Initial Teacher Education (ITE) in Turkey”, **Energy Education Science and Technology Part B: Social and Educational Studies**, Volume (issue) 4 (1), 2012, pp. 525-536

REHMANI, A., “Teacher Education in Pakistan with Particular Reference to Teachers’ Conceptions of Teaching”, **Quality in Education: Teaching and Leadership in Challenging Times**, 2, 2006, p. 518. Available at:http://ecommons.aku.edu/pakistan_ied_pdck/134

Turkish Education System and Developments in Education, Republic of Turkey Ministry of National Education Report, January 2001.

RIZZA, C., “ICT and Initial Teacher Education: National Policies”, **OECD Education Working Papers**, No. 61, OECD Publishing, 2011, <http://dx.doi.org/10.1787/5kg57kjj5hs8-en>

SHAMI, Pervez A., **Standards for Education and Standards for Teacher Education**, Academy of Educational Planning and Management, Ministry of Education, Islamabad, Pakistan, 2006.

DEMİREL, Özcan, “A Model for Teacher Education Curricula in Turkey”, **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 11: 95, 1995.

SCHON, D. A., **The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action**, Basic Books, New York, 1983.

ÇELİK, Servet, “Characteristics and Competencies for Teacher Educators: Addressing the Need for Improved Professional Standards in Turkey”, **Australian Journal of Teacher Education**, Volume 36, Issue 4, Article 2, 2011, p. 7.

Situation Analysis of Teacher Education in Pakistan, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation and United States Agency for International Development Report, 2006.

TARMAN, B., **Socio-Cultural Transformation: Western-oriented Modernization of Turkey**, VDM Publishing House, 2010.

UNESCO, **ICT Competency Standards for Teachers: Policy Framework**, 2008.

WILSON, C.D., TAYLOR, J.A., KOWALSKI, S.M., & CARLSON, J., “The Relative Effects and Equity of Inquiry-Based and Commonplace Science Teaching on Students’ Knowledge, Reasoning, and Argumentation”, **Journal of Research in Science Teaching**, 47(7), 2010, p. 276.

YÜKSEL, İsmail Dr., “The Current Developments in Teacher Education in Turkey on the Threshold of European Union”, **International Journal of Humanities and Social Science** Vol. 2 No. 8, Special Issue – April 2012, p. 55.

ZHITING, Zhu & HANBING, Yan (n.d), **ICT and Pre-service Teacher Education: Towards an Integrated Approach**, College of Educational Sciences, East China Normal University, Shanghai, 62, China 2000, p. 67. Using ICT for Teaching, Learning and Management

TÜRKİYE ORDUSUNUN İKİ AZERBAJCANLI GENERALİ

Adalet TAHİRZADE*

TWO AZERBAIJANI GENERALS OF THE TURKISH ARMY

ABSTRACT

In this paper, two general sons of the silk merchant Hacı İlyas Sarıkerimli, who immigrated to Bursa from the town of Sheki in Azerbaijan, are introduced. Since their background is not sufficiently recognized in Turkey, lieutenant general Mehmet Nuri Berköz's son (Prof. Dr. Sina Berköz) provided information, documents and photos to the author from his family archive to assist him in preparing this paper.

Lieutenant General Mehmet Nuri Hacı İlyas oğlu Sarıkerimli (Mehmet Nuri Berköz / Nuri Berköz) (1889, Sheki-16 January 1975, Istanbul), who served in the armies of the Ottoman Empire and Republic of Turkey from 1912 to 1950, was born in Sheki. Mehmet Nuri Berköz entered the Ottoman Military Academy in 1909 and graduated in 1912. After serving at different military positions, he was promoted to the rank of Lieutenant General in 30 August, 1946, and was appointed Operational Deputy Chief of the Turkish General Staff. Later in 1947 he was appointed the General Commander of Gendarmerie. He retired from this position in 1950 and passed away in 1975. His father-in-law Brigadier General Hasan Behcet Pasha was also from Sheki.

General Mahmud Hacı İlyas oğlu Sarıkerimli (Mahmud Berköz) (1895, Sheki-23 April 1989, Istanbul) was also born in Sheki as the younger brother of Lt. General Mehmet Nuri Berköz. After graduating from the Bursa Military High School and Ottoman Military Academy in 1915, he started his military career. While attending Ottoman Military College in Istanbul, Turkey's War of Independence started and he also took part in this life and death struggle for the salvation of the Motherland as one of the devoted soldiers of Atatürk. After serving at different

*Prof. Dr., Bakü Avrasya Üniversitesi Profesörü, Rektörün Danışmanı.

military positions, General Mahmud Berköz was promoted to the rank of General and appointed as the Commander of the Third Army in 1949. He retired in 1950, but on June 13 of the same year, he was appointed to a more important position the Secretary General of the National Security Council. He retired from this duty in 1951 and passed away in 1989.

GİRİŞ

Adı dünyadaki 78 tarihî kentler listesinde bulunan Şeki, Azerbaycan'ın, tarihi 2.700 yılı aşkın en eski kentlerinden, en önemli kültür, sanayi ve ticari merkezlerinden. Şekililer, her zaman hür yaşamağı sevmiş, onlara ağalık etmek isteyen Araplarla da, Emir Teymur'la da, Safevilerle de, Nadir Şah'la da, Çar ordusuyla da, Komünist rejimiyle de kanlı savaşırlara girmiş, özgürlüklerini her zaman her şeyden üstün tutmuşlardır. Bugün Şeki, arazisi 2432,8 kilometrekare, nüfusu 165,9 bin kişi olan (2006) ilçenin merkezi.

Şu bildirinin konusu çar mezaliminden kurtularak ailesiyle birlikte Şeki kentinden Osmanlı topraklarına gelerek Bursa'yı kendine ikinci vatan edinmiş ipek tüccarı Hacı İlyas Sarıkerimli'nin iki general oğlu Mehmed (Mehmet Nuri Berköz) ve Mahmud (Mahmud Berköz) Paşaların hayatı ve faaliyeti. Bunlar Türkiye'de yeterince bilinmemekte.

Şu materyali hazırlarken Bahreyn Üniversitesi'nde çalışmakta olan Prof. Dr. Sina Berköz'ün – Korgeneral Mehmet Nuri Berköz'ün oğlunun aile arşivinde bulunan, şimdye dek kimseye belli olmayan ve kopyalarının büyük lütufkârlıkla bize armağan edildiği bilgi, belge ve fotoğraflardan yararlanmışız.

**KORGENERAL MEHMET
NURİ HACI İLYAS OĞLU
SARIKERİMLİ (MEHMET
NURİ BERKÖZ/NURİ BERKÖZ)
(1889, Şeki – 16 Ocak 1975,
İstanbul)**

Türkiye Jandarma Genel Komutanı
Korgeneral *Mehmet Nuri Berköz Paşa*. 1949.

(*Sina Berköz Koleksiyonu*).

1912 yılından 1950 yılına kadar Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti ordularında hizmette bulunmuş Korgeneral Mehmet Nuri Berköz (Nuri Berköz) Paşa Azerbaycan (Şeki) toprağının yetiştirilmesi olarak, şerefli adını Türk savaş tarihine yazmış.

Mehmet Nuri Paşa'yı (onun küçük kardeşi Mahmud Berköz Paşa'yı ve kayınpederi Hasan Behçet Paşa'yı da) Türkiye'ye ve Azerbaycan'a ilk kez tanıtan onun oğlu Prof. Dr. Sina Berköz olmuş. O, Adil Bağirov'un Amerika'da kurduğu "Virtual Azerbaijan" sitesine ilk bilgiyi göndermiş [24]. Aynı yazının bir özeti de Wikipedia'da yer alıyor [17].

Bu bilgilerden yararlanmış görkemli Azerbaycan araştırmacısı Prof. Dr. Vilayet Quluyev Wikipedia'daki yazıdan hareket ederek, ancak bazı başka bilgilere de ulaşarak bu kişiler hakkında değerli bir makale yazmış [3]. Maalesef, şimdiye dek Hasan Behçet de dâhil, bu üç Paşanın ömür yolu arşiv malzemelerine dayalı olarak öğrenilmemiştir.

Mehmet Nuri Berköz hakkındaki bilgileri ortaya koyarken biz onun, hayatta iken Harp Akademisi'nde yazdırttığı Türkçe kısa özgeçmişinden yararlanmışız. Bu tercüme-i hali oğlu Prof. Dr. Sina Berköz aile arşivinden götürerek lütfkârlıkla bize sunmuş. Tabii, yalnızca bu belge ile

yetinmeyerek, başka kaynaklardan da öğrendiğimiz bilgileri şuraya eklemiştir.

Mehmet Nuri ve Mahmud Berköz Paşalar Azerbaycan'ın Şeki kentinde yaşamış "Sarikerimli", ya da "Sarikerimoğulları" soyundan (bugün Şeki'de onlardan kimse kalmamış). Mehmet Nuri Paşa'nın kayınpederi olan Hasan Behçet Paşa ise Şeki'nin "Daruğazade" soyundan geliyor. Yeri gelmişken, Hasan Behçet Paşanın büyük kardeşi, Sultan II Abdülhamit Han'ın en yakın ve mutemet çevresine, yani kurena meyanına dâhil edilerek tam 27 sene (1882-1909) Sultana hizmette bulunmuş Mehmet Emin Daruğazade (1854, Şeki-25 Eylül 1925, İstanbul) de bu soyun temsilcisi. Her iki soy Şeki'nin "Yukarıbaş" mahallesinden ve aralarında uzak akrabalık var.¹ Mehmet Nuri Bey'in annesi Fahrünisa Hanım, babası Hacı İlyas, onun babası Sarı Kerim, onun babası ise Resul, annesi Sakine. Hacı İlyas, Şeki'de ipek ticareti ile uğraşmış. Ayrıca kuyumculuk da yaparmış.

1889-da Şeki'de doğmuş Mehmet Nuri² ilköğretimini buradaki Rus-Türk okulunda almış. Ruslar Kafkas Türklerini Türkiye'deki ırkdaşlarından ayırmak için onları "Tatar" adlandırdığından dolayı, bu okula da "Rus-Tatar mektebi" denilmiş. Mehmet Nuri, bu mektebe gittiği ilk gün eve döndüğünde annesi Fahrünisa Hanım'a "biz Tatar mıyız?" diye sormuş, annesi de "hayır, biz Türk'üz" diye ona soy kökünü anlatmıştı [9]. Aile fertleri genellikle mutaassıp Türk ve Müslüman idiler.

Küçük bir anekdot: Mehmet Nuri Bey'in dedesi – Fahrünisa Hanım'ın babası Hamit ağa 120 yaşına deyin yaşamış. Bunu haber alan Çar (galiba Nikolay), kendisine bir madalya göndermiş. Ardından da Rus gazeteciler 120 yaşına gelmiş ihtiyarın fotoğrafını çekmek için Şeki'ye gelmişler. Ancak madalya haç biçiminde olduğu için Hamit ağa göğsüne takmayı reddetmiş ve resim madalyasız çekilmiş [10].

¹Sina Berköz'ün bana anlattığına göre, M. Nuri Berköz'ün anneannesinin (Nurucihan Hanım'ın) babası Hacı Mehmed, Hasan Behçet Paşa'nın dedesi Ahmet'in kardeşi.

²Onun Azerbaycan'daki adı sadece "Mehmed". İkinci "Nuri" adını (o zamanlardaki adet üzerine) Bursa'da bir hocasının verdiği kendisi, oğluna söz etmişti, tahminen başka Mehmet'lerle karışmasın diye. Bu yüzden Azerbaycan'da "Mehmednuru" gibi bir ad taşımamış. Ayrıca "Sarikerimli" soyadı taşıdıkları da kuşku. Nuri Paşa sadece "Sarikerimoğullarından" olduklarını belirtmekteymiş.

1905 yılında Hacı İlyas, ailesi ile birlikte Osmanlı Devleti'ne, ipek ticaretinde bulunduğu Bursa kentine göç etmiş. Bu göçün nedenlerinin başında Hacı İlyas'ın, iki oğlunun Çar ordusunda askere alınmasını istememesinin geldiği anlatılmakta. Ancak o, Bursa'ya geldikten az sonra oğullarını bu kentteki askeri mektebe kaydettirmişti. Hacı İlyas kısa süre sonra 45 yaşlarında bir kalp krizi geçirerek vefat etmiş [9].

Hatırlatalım ki, Mehmet Nuri'nin Şeki'de dört dayısı kalmış: Samet, Mecit, Hidayet ve Mustafa Hamit ağa oğulları. Aile Bursa'ya göç ettikten sonra Samet dayısı onlarla ilgisini sürdürerek ziyaretlerine gelmiş (Bursa harbi okulunun talebeleri olan bacısı oğulları ile resim de çektirmiş), sonra Şeki'ye dönmüş. (1. Resim)

Mehmet Nuri Bey ortaokulu Bursa Askeri Rüştüye'sinde ve Liseyi de Işıklar Askeri Lisesi'nde okuduktan sonra 1909 yılında Harp Okulu'na girerek 1912 yılında mezun olmuş.

Mart 1912'de Teğmen olarak önce Van'da 11. Kolordu, 33. Tümen, 97. Alay, Birinci Tabur, İkinci Bölük Takım Komutanlığı'na atanmış, Nisan 1913'de Van'da 52. Alay, Birinci Bölük'te görevlendirilerek gerilla savaşı yapmak üzere ve Rus ordusunun incelenmesi için kısa bir süre Güney Azerbaycan'a gönderilmiş.

Temmuz 1913'de yurda döndükten sonra 1914'de üsteğmenliğe yükselmiş ve 1916 yılına kadar 33. Tümen komutanı Albay Galatalı Şevket'in emir subayı olarak Sarıkamış savaşlarına katılmış. 14 Temmuz 1916 dan 12 Şubat 1917 yılına kadar Erzurum'da İkinci Kafkas Kolordusunun bütün cephe savaşlarında yer almış, ayrıca Mareşal Fevzi Çakmak'ın karargâhında Rusça tercümanı olarak görev yapmış.

1917 Martında İstanbul'da Enver Paşa'nın Genel Karargâhında İstihbarat Şubesine tayini çıkmış ve burada kısa bir müddet görev yaptıktan sonra 'gizli kişilikler altında' önce bir yıl Stockholm ve Kopenhag'a, daha

sonra da Petersburg ve Moskova'ya istihbarat görevlisi olarak gönderilmiş.³ Birinci dünya savaşının sonlarına doğru yüzbaşılığa yükselmiş.

1918 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Türkiye'ye dönerek 24 Ekim 1919'da Harb Akademisi'ne girmiş, bir yıllık öğrenimden sonra, 18 Mayıs 1921'de, Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün başlattığı Kurtuluş Savaşı'na katılmak için Anadolu'ya geçerek önce Genelkurmay Doğu İşleri Müdürlüğünü, 1921 Kasım'ından 1923 yılına kadar da Garp Cephesi Karargâhı Üçüncü Şube Müdürlüğünü yapmış⁴.

Turgut Özakman'ın “Şu Çılgın Türkler” romanının (İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2005) kahramanlarından biri de Yüzbaşı Mehmet Nuri Berköz. Eserin “Sakarya Savaşı'na Hazırlık (25 Temmuz 1921 - 13 Ağustos 1921)” adlı üçüncü bölümünde okuyoruz:

“FEVZİ PAŞA da, Ankara'da kurmaylarla durumu değerlendiriyordu. Ordu, düşmanla arayı 200 km. açarak, yeni bir savaşa hazırlanmak için gereken zamanı kazanmıştı.

Yunan ordusu da yıprandığı için çekilen orduyu izleyemeyip durmuştu. Yürüyüşe geçebilmek için ciddi hazırlık yapması gerekti. Bu süre yirmi gün olarak hesaplanıyordu.

Bu zamanı çok iyi değerlendirmek, vurgun yemiş ordunun silah ve savaşçı asker sayısını çoğaltmak, ikmal örgütünü yeniden düzenlemek gerekti.

³Sina Berköz'ün bize anlattığı üzere, bu kapsamda Türk harp esirlerinin Rus harp esirleri ile değişimi ile görevli Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti heyetine üye olarak katılarak Sankt-Petersburg'a gönderilmiş. Bu heyetin başında Türk siyasî düşünce tarihinin ve özelde Türkçülük tarihinin etkin simalarından (aslen Kazan Tatarı) Yusuf Akçura bulunmakta.

⁴Yine Sina Berköz'ün bize anlattığı üzere, bu sınıf öğrencileri birinci seneyi 24 Ekim 1919-7 Temmuz 1920'de tamamladıktan sonra Anadolu'da Millî Mücadeleye katılmışlardı. Savaşta Kurmay subaylara ihtiyaç olduğundan, ancak bu subaylar yalnız bir yıl tahsil görmüş olduklarından, büyük harpte olduğu gibi, Ankara'da, Genelkurmay Başkanlığında 1922 yılında bunlara mahsus üç aylık bir kurs açılmış ve bunun neticesinde sınavla kurmay olmuşlardır. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra bu sınıf Yıldız'daki okulda iki yıl okuyarak tahsillerini tamamlamışlardır. O zaman çeşitli nedenlerle kurmay olmayanlar okul tahsilini tamamladıktan sonra olmuşlardır. Bu sınıftan kurmay olmayan kalmamış.

Bu sınıf Anadolu'ya geldikten sonra İstanbul'da Harb Akademisinde hiç bir sınıf kalmamış. Bundan dolayı 1921 yılında İstanbul'da bir giriş sınavı açılmış ve 25 kadar subay okula kabul edilmiş ve bir yıl tahsil görmüşlerdir. Bunlar arasında Şehzade Faruk Efendi de vardır. Fakat İstiklâl Harbi'ni takiben Genelkurmay Başkanlığınca bu sınıf kabul edilmemiş ve tahsillerine son verilmiş.

Sakarya doğusuna çekilen orduda ancak 30.000 savaşçı (tüfekli er) kalmıştı. Gerisi, istihkâm, muhabere, ulaştırma, sağlık, bando, ekmekçi takımı gibi sınıfların ve destek hizmet birimlerinin çoğu silahsız erleriydi.

Merkez Ordusu'ndan bir tümen oluşturması ve yollaması istenmişti. Eğitim merkezlerinde de beş bin kadar asker vardı.

"Kalan açığı yeni askerlerle dolduracağız".

Yüzbaşı Nuri Berköz "Evet ama Paşam.." dedi, "..bitkin halk yenilmiş bir orduya yeniden destek verir mi? Üstelik zaman çok dar, ancak yakın illerden asker toplayabiliriz. Bu kesimin askerlik yaşına girmiş nüfusu, ihtiyacı karşılar mı? Yeter sayıda asker geldi diyelim, acemileri 10-15 günde eğitip savaşa hazırlamak mümkün müdür? Bu kadar kısa süre içinde acemi bir asker ne öğrenebilir ki?".

Sorun bu kadar değildi elbette.

Mesela bütün telsizler kurtarılmıştı ama çekiliş sırasında çoğu arızalanmıştı. Elde yedek parça yoktu. Mesela tüm süvarilerin elinde sadece yüz on sekiz kılıç vardı. Bu yüzden süvariler genellikle piyade savaşı yapıyor, erler atlı hücumu mızrak diye uçları sivriltilmiş uzun sopalarla kalkıyorlardı. Mesela 75 mm.lik mermi çok azalmıştı. Oysa topların çoğu bu çaptaydı. Cephe çok acele bu mermilerden istiyordu. Ama yakın depolarda bu çapta mermi yoktu. Karayoluyla doğudaki depolardan getirtmek ise aylar alırdı" [8, 217-218].

Şu dönemin gerçek manzarasını göz önünde canlandıran "Türkiye" gazetesi yazarı İsmail Yağcı "Kurtuluş Savaşımız Batının vahşeti ile mücadeledir" isimli makalesinde şunları anlatıyor:

"Tarihin tespit edebildiği beş bin yıllık Türk varlığını, bir hamlede dünyadan silmeye heveslenen Batının müstevlileri, Büyük Taarruz'da başlarını taşlara çarptılar. 26 Ağustos 1922'de başlayan Türk ileri hamlesi, 30 Ağustos'a gelindiğinde, Yunan'ı hezimete götürdü. Çapulcular da darmadağın kaçmaya başladılar. Bu bozgunla birlikte, vahşi niyetleri ve yüzleri de tam olarak ortaya çıktı. Terk ettikleri her şehri, köyü ve mezrayı yakıp yıktılar. İzmir'e çıktıklarında yaptıkları vahşet on misline katlanmıştı.

Batı Anadolu'yu Yunanlıların istilasından 15 Mayıs 1919'dan, 9 Eylül 1922'de İzmir'den denize dökülmelerine, 17 Eylül 1922'de Mudanya'dan kovulmalarına kadar yaktıkları mesken sayısı 55.800'dür.

Dört yüz elli sene Türklerin adil idaresinde, din, dil ve ticaretlerinde hürriyetin en genişini yaşattığımız toplulukların; Türk'e layık gördükleri vahşet. Bugün Türkiye'yi işkencecilikle suçlayan gafillere ilanen duyurulur... İşte bununla ilgili bir hatıra...

General Nuri Berköz diyor ki:

“Düşmanı kovalayan Türk kuvvetleri İzmir'e doğru akarken, beni Uşak mevki komutanı olarak görevlendirdiler. Orada binlerce Yunan esirinin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışıyordum. Yunan başkumandan vekili Trikopis de Uşak'ta idi.

Bir gün emir erim, Trikopis'ten Fransızca bir mektup getirdi. Mektupta esir General, “Dün yetkili bir subaydan, esir Yunan subaylarının Ankara'ya gönderileceklerini ve Uşak'tan Polatlı'ya kadar yaya götürüleceklerini öğrendim.

Bu subaylarımız savaş sebebiyle yorgundurlar. Gıdasızlıktan düşkün ve halsizdirler. Ne kaput, ne battaniyeleri vardır. Birkaç kilometre yürüdükten sonra yıkılıp kalırlar. Bence ihtiyacı olanlara elbise ve ayakkabı verilmesi ve arabalar tahsis edilmesi iyi olur. Bu hususa nazarı dikkatinizi çekerim” diyordu.

Trikopis'i çağırttım. Ve “Ben sizleri sizin yakamadığınız, ayakta kalan binalarda barındırıyorum. Altılarınızdaki yataklar, insanların diri diri öldürdüğünüz evlerden alındı. Daha dün evlerinin yanısını seyrettiğiniz insanlar, size daha nasıl davransın? Ankara'ya ulaşan demiryollarını siz tahrip ettiniz. Yol yok. Sekiz yaşındaki çocuklarımız bile, kilometrelerce mesafeye sırtlarında mermi taşıyorlar. Memleketim kan ağlarken; bu gösterdiğimiz lütfkârlığı dünyada hangi millet gösterebilir? Arkanızda bıraktığımız harabelerde ne koydunuz ki ne istiyorsunuz? Bir yıl önce subaylarınız, Uşak'tan Sakarya'ya koşarak gelmişti. O zaman nasıl yürüdülse şimdi de öyle gidecekler. Buralara sizi biz mi çağırdık? Hangi yüzle bizlerden merhamet istiyorsunuz?!”.

Bu sözlerimi gözleri yerde dinleyen Trikopis, utançtan dudaklarını ısıırıyordu. Bana doğru zoraki bir bakışla, “Bazı subayların ısrarı ile o mektubu yazmıştım. Beni bağışlayın ve o mektubu yok sayın” dedi”[13].

Ulu Önder Atatürk'ün Akşehir'deki hayatını inceleyene dek izlemiş Mehmet Koç “Atatürk Akşehir'de” adlı değerli eserinde 1922 senesi

savaşından bahsederken Korgeneral Nuri Berköz'ün hatıralarından da yararlanmıştı [12]. Eserin “Akşehir Telgrafhanesi Kontrol Altında” isimli bölümünde müellif yazıyor:

“24 Ağustosta (1922 - A.T.) yaşananları Korgeneral Nuri Berköz, anularında:

“Batı Cephesi Karargâhı, Akşehir'den savaş alanına hareket ederken, istihbarattan bir tel gelmişti; bunda Trikopis ile Diyenis'in arasının açık olduğu bildirilmekteydi. Teli Cephe Kumandanına ben götürmüştüm:

“-İşte bu iyi haber” dedi ve karargâh Kocatepe'ye doğru harekete geçti. Cephe karargâhının otomobil kısmını, Adanalı zenginlerin Garp Cephesi Karargâhına hediye ettikleri otomobiller teşkil ediyordu. Biz tam hareket ediyorduk ki, Başkumandan beni çağırarak:

“Nuri, sen burada kalacaksın, telgrafhaneyi emrine alacak, hiçbir yere haber sızmasını sağlayacaksın. Gelen haberleri bana ulaştırırsın!” buyurmuşlardı. Hemen telgrafhaneyi, Üçüncü Şube Müdürü Rasim Bey ile beraber, emrimize aldık. Taarruzun başladığı 26 Ağustos'tan 30 Ağustos'a kadar telgraf memurlarını evlerine bile göndermedim. Yemeklerini yanımızda yiyorlar, tuvalete bile nöbetçi yanında çıkıyorlardı. Herkes bu sükûttan şüphelenmişti. Sık sık meclisten arıyorlar, Başvekil Rauf Bey, Dâhiliye Vekili Adnan Bey, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istiyor, durmadan nerede olduklarını soruyorlardı. Ben de verdiğim cevapta: “Efendim, Başkumandan kıtaatla beraber, teftişte” gibi sözlerle oyalamaya çalışıyordum. 27 Ağustos'ta Rauf Bey, çok kızgın olarak telgraf başında:

“Nuri Bey, ne oluyor? Herkes merakta, burada türlü rivayetler dönüyor...” diye çıkmıştı. Ben de, cevabımda: “Efendim Cepheden top sesleri geliyor...” diye cevap verdim. Hâlbuki ben Akşehir'deydim. Cepheden gelen top sesleri duyulamazdı, taarruz başlayalı iki gün oldu, düşmandan bir hayli yer kazanılmıştı. Ertesi gün Rauf Bey merakla tekrar sordu; ben gelen soruları cepheye ulaştırıyorum, Başkumandan aldığım talimata göre idare ediyordum. Ertesi gün, “Nuri Bey, cepheden ne haber diye sordular. Cevabımda: “Efendim top sesleri uzaklaşıyor, derinden geliyor” diyerek, bir endişenin olmadığı, sevinecek bir haberin, yakında resmi bir ağızla ulaşabileceği hissini uyandırıyordum.

1 Eylül'de ise, Akşehir'den Başkumandanın imzası ile meclise şu teli çektim:

“Garp Cephesinde, 26 Ağustos’ta başlayan taarruzumuz, Afyonkarahisar, Altıntaş, Dumlupınar arasında, büyük bir meydan savaşı halinde, beş gün beş gece devam etti. Türkiye Büyük Millet Meclisi Ordularının kahramanlığı, zaferimizin sağlanmasını mümkün kıldı. Zalim ve mağrur bir düşmanın asıl kuvvetlerini, akıllara dehşet verecek katiyetle imha etti. En büyük kumandan en gencine kadar, ordularımıza hâkim olan ikir, milletin gösterdiği vazife uğurunda, hayatını bile seve seve vermektir. Bunu muharebe meydanında görerek bütün milletime haber veriyorum”.

Bunu çektikten sonra Akşehir’de vazifem bitmişti. Doğru cepheye geldim.” şeklinde belirtmektedir” [2, 59].

Kurtuluş Savaşı’nın sona ermesinden sonra Mehmet Nuri Bey 1923 yılında diğer sınıfarkadaşları ile birlikte Harb Akademilerindeki eğitimine devam etmiş ve 1925 yılında akademiye bitirerek İzmir Müstahkem Mevki Komutanlığı İstihbarat Şubesi Müdürlüğüne tayin edilmiş.

O, 1927’de Ankara’da Milli Emniyet İstihbarat Şubesi Müdürlüğüne, 1929’da 189. Alay ikinci tabur komutanlığına, 30 Ağustos 1930’da yarbaylığa yükselerek Genelkurmay İstihbarat Şubesi Müdürlüğüne atanmış. (2. Resim)

Milletler Cemiyeti Misakı’nın 8nci maddesi gereğince 2 Şubat 1932 tarihinde Cenevre’de toplanan Silahsızlanma Konferansına davet edilen Türk heyetine Genelkurmay Başkanlığınca “Askeri Ekspert” olarak katılması uygun görülmüş. (3. Resim)

Cenevre’den dönüşte, 1932-1933’de Bolu’daki 135. Alay Komutan vekili olarak kıta hizmetine çıkmış ve 30 Ağustos 1933’de Albaylığa yükselmiş.

Mehmet Nuri Berköz Ekim 1933’de cumhuriyetin 10. kutlamalarına katılan ve aralarında Mareşal K.Y. Vorosilov, Mareşal S.M. Budyonni, Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Yardımcısı L.M. Karahan, Sovyetlerin Ankara eski Büyükelçisi S. İ. Aralov, Sovyet Eğitim Bakanı Bubnov ve Eğitim Bakan Yardımcısı Krijanovski’nin yer aldığı Sovyet heyetine mihmandar olarak görevlendirilmiş. (5. Resim) Onuncu yıl törenleri

döneminde Voroşilov, Budyonni ve başkaları ile Atatürk'ün özel konuşmalarını Mehmet Nuri Bey tercüme etmiş. (4. Resim)

1933-1935 yıllarında o, Yedek Subay Okulu Komutanlığı'na getirilmiş.

1935 yılında Kiyev manevralarına davet edilen Orgeneral Fahrettin Altay başkanlığındaki askerî heyetin Kurmay Başkanı olarak görevlendirilmiş.

1936'da Moskovaya 'Ateşe Militer' olarak tayin edilmiş ve burada bir yıl görev yapmış. Bu münasebetle Prof. Dr. Vilayet Kuluyev yazıyor: *"Çağdaş Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk, Mehmet Nuri Berköz'ü iyi tanıyordu, defalarca kendisine özel itimadını göstermişti. Onun Ankara'ya gelen Sovyet heyetlerine eşlik etmesi, Atatürk'ün gayri resmî Rus dili tercümanı olması, sonralar ise Moskova'da Türkiye'nin Ateşe Militeri görevini tutması Berköz'ün, Sovyetler Birliği ile harbi ve güvenlik alanında işbirliği yapılarak Gazi'nin güvendiği kişilerden biri olduğunu demeye esas veriyor"* [3].

Mehmet Nuri Berköz 1937 yılında Trabzon Piyade Alayı Komutanlığına, 1938'de İstanbul Maltepe'deki Piyade Atış Okulu Komutanlığına, 30 Ağustos 1939'da da Sivas'ta ve İslâhiye'de Tugay Komutanlıklarına atanmış.

30 Ağustos 1939'da Tuğgeneralliğe ve 30 Ağustos 1941'de Tümgeneralliğe yükselerek Doğu Beyazıt'ta 53. Hudut Tümeni Komutanlığına, 1943'de Bornova'da 57. Tümen Komutanlığına, 1945'de İzmir'de 12. Kolordu Komutanlığına atanmış. 30 Ağustos 1946'da Korgeneralliğe yükselmiş. 1947 yılında Genelkurmay Başkanlığı Harekât Yar Başkanlığına, 1949'da Jandarma Genel Komutanlığına atanmış. Haziran 1950'de emekliye ayrılmıştır. Bu emekliliğin hikâyesini "Hürriyet" gazetesi yazarı Soner Yalçın'dan aktaralım:

14 Mayıs 1950

Genel seçimler yapıldı. Demokrat Parti sandıktan birinci parti olarak çıktı.

.....

Cumhuriyet tarihinin en önemli sivil hareketinin olduğu bu geçiş döneminde, Ankara'da bir dedikodu alttan alta konuşulmaya başlandı:

“Askerler darbe yapacak!”

“Yüksek Askeri Şûra üyeleri toplantı yapıyor.”

“Komutanlar, Çankaya Köşkü'ne çıkıp İnönü'yle görüştüler.”

Sivil-asker herkes gergindi. Gözler Milli Şef İsmet İnönü'ye çevrildi.

İsmet Paşa, siyasi kulislere hareketlendiren “orduyu tahrik ediyor” iddialarına cevap verme ihtiyacı bile hissetmedi.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Nafiz Gürman, Celal Bayar'ın evine gitti, güvence verdi: “Ordu seçim sonuçlarına saygılıdır.”

2 Haziran 1950.

.....
Menderes kabinesi Meclis'ten güvenoyu aldı.

Ankara'da tedirginlik sürüyordu... Kimi çevreler, askerlerin artık müdahale edeceğinden emindi.

6 Haziran 1950.

Beklenenin tersi oldu.

Celal Bayar ile Adnan Menderes, Türk Silahlı Kuvvetleri'nde büyük bir tasfiye hareketine başladılar.

Ordunun üst komuta kademesi tırpanlandı.

Genelkurmay Başkanı Orgeneral Abdurrahman Nafiz Gürman, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Zeki Doğan, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Mehmet Ali Ülgen, Jandarma Genel Komutanı Korgeneral Nuri Berköz, Genelkurmay II. Başkanı Orgeneral İzzet Aksalur, Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Asım Tınaztepe, İkinci Ordu Komutanı Orgeneral Muzaffer Tuğsavul, Üçüncü Ordu Komutanı Orgeneral Mahmut Berköz⁵ gibi üst düzey komutanlarla birlikte toplam 15 general ve 150 albay emekliye sevk edildi!

Emekli edilenler arasında Askeri Şûra üyeleri Orgeneral Kazım Orbay, Orgeneral Salih Omurtak gibi komutanlar da vardı.

⁵Burada hata olduğunu sanıyoruz. Mahmud Paşa 6 Eylül 1951 tarihine kadar Orgeneral rütbesi ile Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri olarak görev yapmış, yani yaklaşık bir sene sonra emekli olmuş.

.....
DP hükümeti, neden böyle büyük bir tasfiye operasyonu yapmıştı?

“Bir gün Başbakanlığa bir albay geldi. Adnan Menderes'le özel bir konuşma yaptı, üst düzey subayların darbe hazırlığı içinde olduğunu söyledi ve TSK'da büyük tasfiye hareketi böylece başladı.”

Söylenen buydu.

Halbuki kazın ayağı öyle değildi!..

Bayar-Menderes, ordu içindeki “İnönücü Paşalar”ı tasfiye etmek istemişti. [14; 18]

Korgeneral Mehmet Nuri Paşa Harb Madalyası, Gümüş Liyakat Madalyası ve İstiklal Madalyası sahibi..

Onun yayınlanmış eserleri:

1. Edouard Pekarskiy, **Yakut Dili Sözlüğü**, 1c., TDK., İstanbul 1945 (Tercüme kurulu üyesi olarak).⁶

2. Mihail Pavloviç Veltman, **Büyük Harbde Küçük Asya ve Türkiyenin Taksimi** (Tercüme).

3. **Rusyadan Mevsuk Malumat** (beş-altı eser). Umur-u Şarkıye arşivlerinde.

4. General Fischmann, **Gaz Nevileri** (Tercüme).

5. 1950-1954 yılları arasında “Ulus” gazetesinde yayınlanan 10 kadar makale.

Konuştuğu şiveler ve bildiği yabancı diller: Azeri şivesi iyi, Tatarca orta, Rusça iyi, Fransızca orta derecede, İsveç dili konuşur halde, Kürtçe orta derecede. Mehmet Nuri Berköz 16 Ocak 1975'te Hakk'ın rahmetine

⁶Sina Berköz'ün bize anlattığı üzere, eserin tercüme kurulunda başta Abdülkadir İnan olmak üzere Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Korgeneral Halis Bıyıktay, Tümgeneral Nuri Berköz, Reşit Rahmeti Arat, Ali Hüseyin Turan (Hüseyinzade Ali Bey), Emekli Yarbay Yakup Orak, Emekli Binbaşı Remzi Kilercioğlu, Konsolos Muavini İsmail Şerafeddin Yula, Hamdi Toker, Gaffar Güneyden, Abdullah Battal Taymas, Fuat Toktar, Orhan Şamhal, Abdülcabbar, Kerim Oder, Hasan Abdullah Ortekin, Şefika Gaspıralı, Sabur Resul'un emeği geçmiş.

kavuşmuş. “Milliyet” gazetesinde okuyoruz: “*Türk ordusunun değerli komutanlarından, emekli Korgeneral Nuri Berköz, dün vefat etmiş. Üç madalya sahibi Berköz, 86 yaşındaydı. Berköz’ün cenazesi yarın askeri törenle toprağa verilecek*” [13]. Şu gazetenin 24 Ocak 1975 tarihli sayıdan öğreniyoruz ki, cenaze törenine Türkiye Ordusunun üst düzey görevlilerinin en önemlileri katılmış. Maalesef, Mehmet Nuri Paşa’nın ölüm tarihi bazı kaynaklarda yanlış olarak 17 Ocak gösterilmekte [19] .

Yukarıda bildirdiğimiz gibi, Mehmet Nuri Paşa, Hasan Behçet Paşa’nın kızı Ayşe Ulviye Hanım’la (?-24.1.1993, İstanbul) aile kurmuştu. Bu evlilikten onların bir oğlu – Prof. Dr. Sina Berköz (1936) doğmuştur. Sina Berköz uzun yıllar İstanbul Teknik Üniversitesinde görev yaparak profesörlüğe yükseldikten sonra 2000 yılında kendi isteğiyle emekli olmuş ve akademik hayatına halen Bahreyn Üniversitesinde profesör olarak devam etmekte.

ORGENERAL MAHMUD HACI İLYAS OĞLU SARIKERİMLİ (MAHMUD BERKÖZ)

(1895, Şeki – 23.04.1989, İstanbul)

Albay Mahmud Berköz. (Sina Berköz Koleksiyonu).

Orgeneral Mahmud Berköz Paşa hakkında da ilk bilgiyi Prof. Dr. Sina Berköz İnternette vermiş [23], sonra bu bilgiden yararlanan Prof. Dr. Vilayet Kuluyev’in makalesinde [3] bahsedilmiş.

Mahmud Hacı İlyas oğlu Sarikerimli (Berköz) 1895-ci yılda Şeki’de dünyaya göz açmış, büyük kardeşi Korgeneral Mehmet Nuri Berköz Paşa

gibi, ilk eğitimini burada almış. Ailesi Bursa'ya muhaceret ettikten az sonra Bursa Askeri Rüştiyesi'ne kaydolmuş, 1915'de bu okulu bitirerek orduda hizmete başlamış. 1951'de Orgeneral rütbesinde emekli oluncaya dek, Türkiye Ordusunda şerefli bir subay olarak hizmet etmiş. Maalesef onun hizmet sicili bugün elimizde değil, bu yüzden onun hakkında geniş bilgi edinmek imkânımız yok. Fakat bildiklerimizi burada sunuyoruz.

Mahmud (Berköz) Harp Akademisi'nde eğitimine devam ederken Türkiye'nin İstiklal Savaşı başlanmış, o da büyük kardeşi Mehmet Nuri gibi eğitimini yarıda bırakarak Vatan uğrunda ölüm-dirim savaşına atılmış, Atatürk'ün sadık askerlerinden biri olarak birçok fedakârlıklar göstermiş, bu kutsal savaştan gazi olarak çıkmış.

Savaş bittikten sonra Harp Akademisi'nde eğitimini tamamlayarak her topçu subayı gibi, çeşitli bölgelerde ve rütbelerde hizmette bulunmuş. Korgeneral Mahmud Berköz Paşa'yı 1948-de Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı olarak görüyoruz.

11-12 Temmuz 1948'de, yanlarında on subaydan mürekkep bir heyetle Ankara'ya gelmiş Amerika Birleşik Devletleri Harbiye Bakanlığı Müsteşarı William H. Draper, Dışişleri Bakanlığında refakatine tayin edilen M. Frank Wisner ve Birleşik Amerika Genelkurmay Heyeti Plânlar ve Hareket Dairesi Müdürü Korgeneral Albert C. Redemayer'le çeşitli görüşmelere katılanlar arasında Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı Korgeneral Mahmud Berköz ve Genelkurmay Harekât Dairesi Yarbaşkanı Korgeneral Mehmet Nuri Berköz de vardı [15].

Amerikan Ordu günü münasebetiyle Amerikan Sefareti Ateşemiliteri Mr. Robinson ile eşi 6 Nisan 1949-da Ankara Palasta bir kokteyl vermişlerdir. Kokteylde Türkiye'nin bir sıra üst düzey görevlileri arasında Millî Savunma Bakanlığı Baş Müsteşarı Orgeneral Mahmud Berköz, Jandarma Genel Komutanı Korgeneral Nuri Berköz de hazır bulunmuşlardır [20].

13 Haziran 1949'da Diplomatik Kuriye Fuat Güzaltan'ın naaşı İstanbul'a götürülmek üzere Ankara'dan geçtiği zaman trenin Ankara Garı'nda tevakkufu esnasında Güzaltan'ın naaşı Millî Savunma Bakanlığı

Müsteşarı Orgeneral Mahmud Berköz, kara, hava ve deniz kuvvetlerine mensup generaller ve subaylar ve birçok yüksek düzey görevliler tarafından selamlanmış [16].

Az sonra Orgeneral Mahmud Berköz Üçüncü Ordu Komutanı tayin edilmiş. 6 Haziran 1950-de üst düzey komutanlarla birlikte toplam 15 general ve 150 albay emekliye sevk edildiğinde onların arasında Üçüncü Ordu Komutanı Orgeneral Mahmud Berköz de vardı. Fakat bir hafta sonra, 13 Haziran'da o daha önemli bir görev olan Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliğine tayin edildi (8. Resim) ve 6 Eylül 1951'de bu görevden emekli oldu. Prof. Dr. Sina Berköz'ün bize bildirdiği üzere, Mahmud Berköz Paşa 1989 yılında vefat etmiş [9].

Mahmud Berköz Paşa, Kurtuluş Savaşı gazilerinden, 2. dönem Sakarya Milletvekili merhum Tuğbay Mustafa Kerem'in kızı Reide Hanım'la aile kurmuştu [20]. Canan Ülker ve Beliş Berköz'ün annesi, Hasan Kerem, Neşide Kerem ve Vedat Kerem'in ablası olan Reide Berköz, eşinden 7 yıl önce – 18.5.1981'de Hakk'ın rahmetine kavuşmuş [6]. İki çocuğu olan (oğlu Cihan Ülker ve kızı Nilüfer) kızları Canan Ülker de vefat etmiş.

Mahmud Paşanın oğlu Dr. Beliş Berköz (26.5.1921, İstanbul-18.1.2001, Los-Altos /California/ABD) Birleşik Amerika'nın California eyaletinin Los-Altos kentinde yaşıyordu. Buradaki “California Türk-Amerikan Birliği”nin (TAAC – Turkish American Association of California) kurucu ve başkanlarından, genellikle ABD Türk topluluğunun liderlerinden idi [22]. Beliş Beyin evladı yok. Eşi de kendinden önce vefat etmiş [10].

Bildirimizin konusu ile doğrudan doğruya bağlı olmasa bile, burada Berköz Paşaların yakın akrabası olan Hasan Behçet Paşa'dan da söz açmayı faydalı sayıyoruz. Zira Osmanlı dönemi Türkiye tarihinde önemli hizmetlerde bulunmuş çok değerli üst subaylardan biri olmuş Süvari Livası (Tuğgeneral) Hasan Hacı Abdürrahim Efendi Oğlu Daruğazade (Hasan Behçet Paşa) (1863'e dek, Şeki – 1925'den sonra, İstanbul) (9. Resim) hakkında, ne yazık ki, Türkiye'de de, Azerbaycan'da da ayrıca hiç bir yazı kaleme alınmamış, onun hayatı şimdiye dek karanlıklar içinde kalmış. Yalnız kardeşinin kızı Hayriye Kerimzade, babası Mehmet Emin Daruğazade'nin hayatını anlatırken amcasından da yeri geldikçe söz etmiş

[1], torunu Prof. Dr. Sina Berköz ise İnternet’te onun hakkında İngilizce kısa bir bilgi vermiş [22]. Başka hiç bir kaynak bize belli değil. Değerli Sina Bey babası ve amcası ile birlikte, dedesi (annesi A. Ulviye Hanımefendi’nin babası) Hasan Paşa ve onun büyük kardeşi Mehmet Emin beyin oldukça kıymetli fotoğraflarını ve birçok bilgileri bize göndermiş. İnşallah, yakın dönemde Türkiye arşivlerinde onun sicilleriyle bizzat tanış olmak umudundayız.

Hasan Hacı Abdürrehim Efendi oğlu Daruğazade’nin (Hasan Behçet Paşa’nın) doğum tarihi henüz belli değil. Hayriye Kerimzade’nin, amcası hakkında yazdıklarından öğreniyoruz ki Mehmet Emin Bey (10. Resim) Osmanlı sarayında görevlendikten az sonra Şeki’deki babasını haberdar ediyor, “çok sevdiği küçük erkek kardeşi Hasan’ı yanında istiyor”, Hasan, babasıyla İstanbul’a geliyor. Mehmet Emin Bey’in 1854’de doğduğunu ve 9 yaşındayken Şeki’den Fransa’ya götürüldüğünü göz önünde tutsak, kardeşinin en geç 1863’de doğduğu, İstanbul’a ise 1880’lerin başlangıcında geldiği mantıkla aydınlaşıyor.

Genç Hasan “askerliği çok sevdiği için İstanbul’da Harbiye Mektebi’ne kaydoluyor ve süvari sınıfından mezun olarak, Osmanlı ordusuna zabıt olarak katılıyor”. Yine Hayriye Hanım’ın bildirdiğine göre, Hasan Paşa “birkaç sene sultanın yaverliğini de yapmış”.

Hatırlatalım ki, kurena olduktan sonra Mehmet Emin Bey, Sultanın isteğiyle Nişantaşı’ndan Kuruçeşme’ye taşınmış, bundan bir süre sonra kardeşi Hasan da “yüzbaşılığa terfi etmiş, süvari yüzbaşısı olmuş, Balkan harpleri sonunda İstanbul’a göçmen olarak gelmiş Bulgaristan Türklerinden [10] Zeynep Selvet Hanım’la evlenmiş ve ailesiyle Kuruçeşme’de bir köşk yaptırmış ve oraya yerleşmiş”. Yakın yakına bulunmaları özellikle aileden perişan olmuş Mehmet Emin Beyi avundurmuştu.

Emin Bey 1909’da saraydan ayrıldıktan sonra çocuklarıyla beraber Acıbadem’de bir köşke çekiliyor. Hayriye Hanım’ın bildirdiğine göre, “amcam Hasan Paşa da tekaüt olarak aşağı Acıbadem’de yaptırdığı bir diğer köşke çocuklarıyla yerleşmiş. Her iki kardeş de Kuruçeşme’deki evlerini kiraya vermişlerdir”.

Hasan Paşa'nın ölüm tarihi de belli değil. Onun, 1925-de dünyasını değişmiş büyük kardeşi Mehmet Emin Beyden sonra Hakkın rahmetine kavuştuğunu dūřünebiliriz. Hasan Pařa'nın Zeynep Selvet Hanım'dan, yaşamış olan 3 kızı (şerife, Sabiha ve Ayře Ulviye) ve bir ođlu (Kemal) var. En küçük kızı Ayře Ulviye Hanım Korgeneral Mehmet Nuri Berköz'ün eři, Prof. Dr. Sina Berköz'ün annesi. O, 24 Ocak 1993'de vefat etmiş, Zincirlikuyu mezarlığındaki aile kabristanına defnedilmiş [7]. Tek ođlu Kemal Darga 40 yıl, eři ise 2 yıl önce vefat etmişlerdir. Evlatları olmamış [11].

Hasan Behçet Paşa'nın askeri hizmetleri hakkında bilgimiz kıt. Prof. Dr. Sina Berköz yazıyor: “Askerlik hayatı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yörelerinde ve bu arada Bağdat'ta süvari komutanı olarak görev yapmış” [10].

SONUÇ

Çağdaş Azerbaycan'ın devlet başkanlarının dediği gibi, Türkiye ve Azerbaycan iki devlet, bir millet. Bunu Azerbaycan toprağında doğmuş, ancak Türkiye'yi kendine ikinci Vatan seçmiş ve onun uğrunda savaşlara girmiş iki Atatürk askerinin, onlardan önce Osmanlı Ordusu'nda hizmette bulunmuş akrabalarının şahsında Azerbaycan oğulları olan üç Paşanın şerefli geçmişi bu sözlerin doğruluğunu teyit etmekte.

KAYNAKLAR

KERİMZADE, Hayriye, **Mehmet Emin Bey'in Hayatı, İstanbul'dan Asya-yı Vusta'ya Seyahat, Seyyah Mehmed Emin Efendi'nin Seyahatnamesi**, Hazırlayan: Profesör A. Muhibbe Darga, İstanbul, Everest Yayınları, 2007, ss. xiv-xxxv.

KOÇ, Mehmet, **Atatürk Akşehir'de**, Akşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Akşehir, Bahçıvanlar Basım Sanayi A.Ş., 2010.

KULUYEV, Vilayet, **Türk Ordusunun Azerbaycanlı Generalleri**, Onların ekseriyeti eslen Şeki'den olublar. // "525'ci gezet", 8.11.2008.

Milliyet Gazetesi, 17.1.1975, s. 3.

Milliyet Gazetesi, 10.3.1978, s. 5.

Milliyet Gazetesi, 19.5.1981, s. 6.

Milliyet Gazetesi, 25.1.1993, s. 10.

ÖZAKMAN, Turgut, **Şu Çılgın Türkler**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 2005.

Prof. Dr. Sina Berköz'ün bize yazdığı 2.2.2011 tarihli mektup.

Prof. Dr. Sina Berköz'ün bize yazdığı 15.2.2011 tarihli mektup.

Prof. Dr. Sina Berköz'ün bize yazdığı 23.3.2011 tarihli mektup.

Türk Kurtuluş Savaşı, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Yayını, İstanbul, Menteş Matbaası, 1968, s. 213-217.

YAĞCI, İsmail, "Kurtuluş Savaşımız Batının Vahşeti ile Mücadeledir", **Türkiye Gazetesi**, 7 Eylül 2005.

YALÇIN, Soner, "Demokrat Parti'nin 'Balans Ayarı' 6 Haziran 1950 Darbesi ...", **Hürriyet Gazetesi**, 4 Mart 2007.

<http://byegmgovtr.xn--ler-11a8h.net/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1948/temmuz1948.htm>.

<http://byegmgovtr.xn--ler-11a8h.net/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/haziran1949.htm>

http://en.wikipedia.org/wiki/Nuri_Berkoz.

<http://hurarsiv.hurriyet.com.tr/goster/haber.aspx?id=6056843&yazarid=218>.

<http://turksibersavunmakuvvetleri.tr.gg/T.ue.rkiye-Cumhuriyeti-Kronolojisi--k1-3-k2-.htm>.

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:DaxoqeLYQRIJ:byegmgovtr.xn--ler-11a8h.net/YAYINLARIMIZ/AyinTarihi/1949/nisan1949.htm+An%C2%ACkara+Palasta+bir+koktely+vermi%C5%9Flerdir.+Kokteylde&cd=1&hl=ru&ct=clnk&gl=az&source=www.google.az>

http://www.familysearch.org/Eng/Search/SSDI/individual_record.asp?r=ecid=552604145&lds=3®ion=-1®ionfriendly=&frompage=99

http://www.zerbaijan.com/azeri/HBP_CV.htm

http://www.zerbaijan.com/azeri/MB_CV.htm

http://www.zerbaijan.com/azeri/NB_CV.htm

1. Işıklar Askeri Lisesi talebesi *Mehammed Nuri* ve kardeşi Bursa Askeri Rüştiyesi talebesi *Mahmud*'un Şeki'den Bursa'ya misafir gelmiş *Samet* dayıları ile çektiydikleri hatıra fotoğrafı. 1905. (*Sina Berköz Koleksiyonu*).

2. Yarıbay *Mehmet Nuri Berköz*. 1932.

3. Yarıbay *Mehmet Nuri Berköz* Türk askeri delegesi olarak katıldığı Milletler Cemiyeti Silahsızlanma Hazırlık Konferansında. Sağda Sivas mebusu *Necmettin Sadık Bey*. Cenevre, 1932. (*Sina Berköz Koleksiyonu*).

4. Türkiye Cumhuriyeti'nin X. Yıl törenlerinde Albay *Nuri Berköz*, *Atatürk*'ün sözlerini Mareşal *K.Vorosilov*'a tercüme ediyor. 1933. (*Sina Berköz Koleksiyonu*).

5. 1933 yılında Albay *Nuri Berköz* Türkiye Cumhuriyeti'nin X. Yıl törenlerine katılmak üzere gelen Sovyet heyetinden Mareşal *S.Budyonnu* ile Büyük Millet Meclisi önünde. Önde sağdaki ilk kişi T.C. Dış İşleri Vekili Dr. *Tevfik Rüştü Aras*, ikinci (sakallı) kişi Sovyet Dış İşleri Halk Komiseri Yardımcısı *L.Karahan*, üçüncü kişi eski Sovyet Büyükelçisi *S.Aralov*.(*Sina Berköz Koleksiyonu*).

6. Türkiye Jandarma Genel Komutanı
Korgeneral *Mehmet Nuri Berköz Paşa*.1949. (*Sina Berköz Koleksiyonu*).

7. Albay *Mahmud Berkoz*. (*Sina Berköz Koleksiyonu*).

8. Orgeneral Millî Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri *Mahmud Berköz Paşa*.

9. Süvari Livası (Tuğgeneral) *Hasan Behçet Paşa*. (*Sina Berköz Koleksiyonu*).

10. Mabeyinci *Mehmet Emin Bey Daruğazade*. (*Muhibbe Darga Koleksiyonu*).

CUMHURİYETE GİDİŞ SÜRECİNDE TÜRK BASINI

Hilmi BENGİ*

ÖZET

Gazi Mustafa Kemal başta olmak üzere yeni Türk devletinin mimarları için en fazla önem verilen konulardan biri iç ve dış kamuoyunun kazanılması olmuştur.

İyi yetişmiş bir aydın olan Gazi Mustafa Kemal, basına büyük ilgi göstermiş, yaptığı önemli etkinliklerde iç ve dış basını bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. Millî Mücadele sürecine destek verecek bir basın gücünün oluşmasını isteyen Mustafa Kemal, Sivas'ta *İrade-i Milliye* ve Ankara'da *Hâkimiyet-i Milliye* gazetelerinin çıkarılmasına öncülük etmiş, Anadolu'nun her yanında gazeteler kurulmasını sağlamış, var olan gazetelerin desteklenmesi için özel çaba göstermiştir.

Gazi Mustafa Kemal'in iletişim konusuna verdiği önemin bir başka somut göstergesi de kamuoyunu aydınlatmak üzere Anadolu Ajansı'nı, basınla ilgili düzenlemeleri yürütmek amacıyla da Matbuat ve İstihbarat Müdüriyeti Umumiyesini (Bugünkü Basın Yayın Genel Müdürlüğü) kurmasıdır.

Millî Mücadele sürecinde en zor durumda olan İstanbul basınıdır. İşgal güçlerinin baskısı yüzünden bir süre Ankara hareketine karşı mesafeli duran İstanbul basınının büyük bölümü, üzerindeki baskı ortadan kalkınca Ankara Hükümeti'ne destek vermiştir.

Gazi Mustafa Kemal, İstanbul basınına kazanmak için özel çaba sarf etmiş, cumhuriyetin ilanından önce İzmit'te İstanbul basınının önde gelen isimleri ile bir araya gelmiştir.

Bu arada çeşitli gerekçelerle Gazi Mustafa Kemal'e yönelik doğrudan ya da dolaylı eleştirilerde bulunan gazeteler de vardır. Bu yüzden muhalif gazetecilerin bir bölümü İstiklal Mahkemelerinde yargılanmak durumunda kalacaktır.

"Cumhuriyete Gidiş Sürecinde Türk Basını" başlıklı bu bildiri de Millî Mücadele'den cumhuriyetin ilanına varan süreçte Türk basınının tutumu değerlendirilecektir.

*Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi Rektör Danışmanı, hbengi@etu.edu.tr.

THE TURKISH PRESS ON THE WAY TO THE REPUBLIC

ABSTRACT

Winning over the internal and external public opinion was an issue of great importance for Mustafa Kemal and the architects of the Turkish state.

Being an intellectual with a good upbringing, Mustafa Kemal was always very interested in press relations and he never failed to inform the internal and external media about his actions. Wanting a press action to support the War of Independence, he pioneered the foundation of the newspapers *Irade-i Milliye* in Sivas and *Hakimiyet-i Milliye* in Ankara and he made it possible for newspapers to be published in all of Anatolia and he supported the existing newspapers extensively.

Another solid indicator that shows how Mustafa Kemal gave importance to communication is his founding Anadolu Agency to inform the public and Directorate General of Press and Information to regulate the media in general.

Istanbul press was in a very tough situation during the War of Independence. Due to the oppression of the invading forces, a great portion of the Istanbul press remained critical of the Ankara Government, but once they were relieved of the oppression, they supported the Ankara Government.

Mustafa Kemal took great effort to win over the support of the Istanbul press, and to this end he met prominent people from the Istanbul press in Izmit before the declaration of the Turkish Republic.

There were however some newspapers directly or indirectly criticising Mustafa Kemal for various reasons. Some of the antagonist journalists were to be tried in the independence tribunals.

In this paper titled “Cumhuriyete Gidiş Sürecinde Türk Basını” (The Turkish Press on The Way to the Republic), the attitude of the Turkish press from the start of the War of Independence to the Turkish Republic will be assessed.

GİRİŞ

Gazi Mustafa Kemal Paşa önderliğinde gerçekleştirilen Millî Mücadele, Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerinde genç, dinamik, modern bir cumhuriyetin kurulmasının zeminini hazırlamıştır. Bu zeminin hazırlanmasında kısıtlı imkânlarla ayakta durmaya çalışan Ankara ve Anadolu basınının, özellikle Anadolu Ajansı'nın katkıları görmezden gelinemeyecek kadar önemlidir. Göz ardı edilmemesi gereken bir başka husus da Atatürk'ün basına verdiği önemdir.

Atatürk'ün daha çocukluktan itibaren okumaya, öğrenmeye, bilgi ve görüşlerini aktarmaya olan ilgisini biliyoruz. Mustafa Kemal'in öğrencilik döneminden itibaren bir yandan öğrenirken öte yandan edindiği bilgileri paylaşmaya dönük çabalar içinde olduğunu görürüz. Mustafa Kemal, henüz Harbiye'de öğrenciyken düşüncelerini yaymak amacıyla arkadaşları ile gazete çıkarma teşebbüsünde bulunmuş¹, okul yıllarında başlayan bu hevesini Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonraki siyasi kargaşa döneminde gerçekleştirme yolları aramış, Ali Fethi (Okyar) Bey'in çıkardığı ancak 51 sayı yayımlanabilen **Minber** gazetesine ortak olmuştu.²

MİLLÎ MÜCADELEDE BASIN

Kamuoyunun aydınlatılmasında basının rolünü çok iyi bilen Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nin hemen ardından burada **İrade-i Milliye**

¹Ali Fuad Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 2. baskı, İstanbul, 1981, ss. 45-47; Falih Rıfık Atay, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, Cep boy 2. baskı, İstanbul, 2011, ss. 33-34; H. C. Armstrong, **Bozkurt**, Arba Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997, ss. 9-10.

²Fethi Tevetoğlu, "Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Dergi: Mimler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, Kasım 1988, ss. 183-193; Osman Okyar, Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Fethi Okyar'ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 21; Atay, **a.g.e.**, ss. 191-196; Cemal Kutay, **Üç devirde Bir Adam**, ss. 267-269.

gazetesinin yayımlanmasını sağladı. Gazete ile çok yakından ilgilenen³ Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye üyeleriyle birlikte Ankara'ya geldiğinde **İrade-i Milliye**'yi de Ankara'ya taşımak istediysen de Sivahlıların buna yanaşmaması üzerine Ankara'da başka bir gazete çıkarmaya karar verdi ve 10 Ocak 1920'de "*milletin müdafaa-i hakimiyeti*"⁴ olmak amacıyla **Hâkimiyet-i Milliye** yayına başladı.

Gazi Mustafa Kemal, millî mücadele hareketini iç ve dış kamuoyuna doğru biçimde aktarmak amacıyla 1920'de Anadolu Ajansı'nı, iç ve dış basının izlenmesi ve kamuoyunun doğru biçimde oluşturulması amacıyla da Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nü kurdu.

Anadolu'nun topyekün seferberliği ile gerçekleştirilen millî mücadelede en önemli desteği Anadolu basını vermiştir. Çünkü İstanbul basını için geçerli olan sansür, Anadolu basını için söz konusu değildi. Bu fırsatı iyi değerlendiren Mustafa Kemal, Anadolu'da millî bir basın oluşmasına gayret gösterdi⁵ ve doğusuyla batısıyla, kuzeyiyle güneyiyle Türk halkının millî mücadele için örgütlenmesinde Anadolu basınının büyük desteğini aldı.

Adana'da **Yeni Adana**, **Hayat**, **Adana Postası**, **Rehber**, Amasya'da **Emel**, Antalya'da **Anadolu**, Artvin'de **Yeşil Yuva**, Balıkesir'de **Doğrusöz**, Bolu'da **Dertli**, **Türkoğlu**, **Bolu**, **Kürsi-i Millet**, Bursa'da **Ertuğrul**, **Kardeş**, **Hüdavendigar**, **İntibah**, **Kafkas**, **Genç Kalemler**, **Arkadaş**, **Millet**, Çorum'da **Çorum**, Diyarbakır'da **Küçük Mecmua**, Edirne'de **Ahali**, Elazığ'da **Satvet-i Milliye**, **Mâmurat-ül Aziz**, **Şark**, Erzurum'da **Albayrak**, Eskişehir'de **İstiklal**, Gaziantep'te **Ayıntap**, Giresun'da **Gamlı**, **Işık**, **Karadeniz**, **Yeni Giresun**, İzmir'de **İzmir'e Doğru**, **Hukuk-u Beşer**, İzmit'te **Kocaeli**, Kars Sarıkamış'ta **Varlık**, Kastamonu'da **Açıksöz**, Kayseri'de **Kırmızı Hilal**, **Erciyes**, **Misak-ı Millî**, **Kayseri**, Konya'da **Babalık**, **Öğüt** (Nasihat), **Hakikat**, Maraş'ta **Âmâl-i Milliye**, Mersin'de **Doğruöz**, Tarsus'ta **Tarsus**, Muğla'da **İnkılap**, Samsun'da **Ahali**, **Hayat**, **Hilal**, **Aksiseda**, Ordu'da **Güneş**, **Bucak**, Trabzon'da **İstikbal**, **İkbal**⁶ gazeteleri millî mücadeleye destek verenlerin başında gelir.

³Yücel Özkaya, "Millî Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa'nın Basınla İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 3, Temmuz 1985, s. 903.

⁴**Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Kanunusani 1920, Ankara, s. 1.

⁵Özkaya, a.g.m., s. 871.

⁶Özkaya, a.g.m., ss.875-876: Nurettin Güz, **Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)**, 2. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008, ss.35-50.

Millî mücadeleye karşı olan Anadolu gazeteleri arasında Adana'da **Ferda**, Trabzon'da **Selamet**, Balıkesir'de **İrşat**, İzmir'de **Köylü**, **Islahat**, Kastamonu'da **Zafer**, Edirne'de **Temin**, **Hakikat**, Mudurnu'da **Kürsi-i Millet**, Bandırma'da **Adalet** sayılabilir.⁷

İstanbul basını ise başlangıçta millî mücadele hareketine mesafeli durmuştur. Bunda İstanbul'un içinde bulunduğu işgal ortamı ve sansürün etkisi vardır.

Millî mücadeleye açıkça muhalefet eden İstanbul basınının başında 1922'de İzmit'te linç edilen Ali Kemal'in **Peyam-ı Sabah**'ı, 1922'de sürgüne gönderilen Refii Cevat (Ulunay) tarafından çıkarılan **Alemdar**, İngiliz Muhipler Cemiyeti üyelerinden Sait Molla'nın çıkardığı **İstanbul** isimli gazeteler gelir. Bu gazetelere olumsuz bir çağrışımla "*mütareke basını*" adı verilir. Ocak 1922'de yayına başlayıp 9 Kasım 1923'e kadar 90 sayı yayımlanabilen **Aydede** isimli mizah dergisinde de zaman zaman Ankara'ya muhalif bir bakış açısıyla kaleme alınan siyasal içerikli yazılar yer almıştır.

Bunların dışında kalan gazeteleri, muhalif ya da muvafık veya siyah ya da beyaz gibi keskin çizgilerle kategorize etmek zordur. Necmettin Sadık (Sadak)'ın sahibi olduğu, Falih Rıfkı (Atay), Ali Naci (Karacan) ve Kazım Şinasi (Dersan)'ın görev yaptığı **Akşam**, Celal ve Suphi Nuri (İleri)'nin çıkardığı **İleri** Millî Mücadele'ye destek vermiş, cumhuriyetin giden süreçte Ankara'ya daha çok yaklaşmışlardır. Batı yanlısı yayın politikaları olan Sedat Bey (Simavi) tarafından çıkarılan **Güleriüz**, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) ve Falih Rıfkı (Atay)'ın yazarlık yaptığı **İkdam**, Hüseyin Cahit (Yalçın)'ın çıkardığı **Tanin**, Peyami Safa ve Ethem İzzet (Benice)'nin görev yaptığı **Tercüman-ı Hakikat**, Asım ve Hakkı Tarık (Us) ile Ahmet Emin (Yalman)'ın çıkardığı **Vakit**, Ahmet Emin'in daha sonra çıkardığı **Vatan** gazeteleri ile muhafazakâr çizgide olan Velit Ebüzziya'nın **Tasvir-i Efkâr** (daha sonra **Tevhid-i Efkâr**) ve Mehmet Akif (Ersoy) ile Eşref Edip'in **Sebilürreşat** dergisi Millî Mücadeleye destek vermişler, cumhuriyete gidiş sürecinde de ideolojik çizgilerine uymayan uygulamalar

⁷İzzet Öztoprak, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Yayını, 1981, ss. 3-13; Güz, a.g.e., ss. 50-52.

karşısında eleştirel tutum takınsalar da özde karşı duruş sergilememişlerdir.⁸ Millî Mücadele'ye destek veren gazetelerin başında gelen Yunus Nadi'nin **Yenigün** gazetesi İstanbul'dan Ankara'ya taşınarak **Anadolu'da Yenigün** adıyla yayınıını sürdürmüştür.

Gazi Mustafa Kemal, İstanbul basını ile temas kurmak için özel çaba sarf etmiştir. Faaliyetleri hakkında İstanbul basınıni bilgilendirmeye özen gösteren, Erzurum ve Sivas Kongreleri ile Amasya Tamimi öncesinde İstanbul basınıni haberdar eden Mustafa Kemal, çeşitli vesilelerle mülakatlar verdi, yazılar gönderdi.

Gazi'nin İstanbul basınıni kazanmaya dönük girişimleri, ya bazı gazetecilerin Anadolu'daki bağımsız mücadelesinin başarısı konusunda yeterince emin olamamaları ya da ürkek bakışları yüzünden veya İstanbul basınıüzindeki sansür gölgesinin etkisiyle tam anlamıyla yankı bulamadı.

Bununla birlikte sansüre takılsa da millî mücadele boyunca Mustafa Kemal'in faaliyetlerine ilişkin haberler, bazı İstanbul gazetelerinde yer aldı. Örneğin **Tasvir'i Efkâr**'da 8 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın yeni kabineye telgrafı, bir gün sonra "*Millete Beyanname*"si, 12 Ekim'de "*Vahdet-i Milliye Etrafında*", 15 Ekim'de "*Sanadid (Başkanlar) İttihadına Karşı Muhalefetin Bir Vesikası*" adlı yazıları kısmi sansürle, 20 Ekim 1919'da yine Atatürk'ün "*Mühim Bir Beyanname*"si sansürsüz olarak yayınlandı.⁹

Mustafa Kemal, 10 Temmuz 1919'da Matbuat Cemiyeti'ne telgraf göndererek destek istedi. Gazi, 8 Ekim 1919'da Osmanlı Matbuat Cemiyeti Başkanı Velit Bey ve ikinci başkan Ahmet Saki Bey aracılığıyla millî birliği kuvvetlendirme yolundaki destekleri dolayısıyla **Tasvir-i Efkâr**, **İleri**, **Vakit**, **Türk Dünyası**, **İkdam**, **Akşam**, **İstiklal** gazetelerine teşekkür etmişti.¹⁰

⁸Güz, a.g.e., ss.13-21.

⁹Özkaya, a.g.m., ss. 877-878.

¹⁰Özkaya, a.g.m., ss. 885-888.

CUMHURİYETİN İLANINDAN ÖNCE TÜRK BASINI

Cumhuriyete giden süreçte Ankara ve Anadolu basınına da arkasına almak isteyen Gazi Mustafa Kemal, İstanbul basınına önde gelen isimleri ile 16 Ocak 1923'te İzmit'te bir araya geldi. Adnan (Adıvar) Bey'in organize ettiği toplantıya **Tevhid-i Efkâr** başyazarı Velit Ebuuzziya, **Vakit** başyazarı Ahmet Emin (Yalman), **Akşam** başyazarı Falih Rıfkı, **İleri** gazetesi başyazarı Suphi Nuri (İleri), **İkdam** başyazarı Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), **Tanin**'i temsilen İsmail Müştak (Mayakon) katıldı. Adnan Bey'in yanı sıra eşi Halide Edip'in de hazır bulunduğu toplantıya İzmitli gazeteci Hakkı (Kılıçoğlu) da katıldı.¹¹

Toplantıda Misak-ı Millî hedefleri, Teşkilat-ı Esasi ve hilafet konularında görüşlerini açıklayan Mustafa Kemal, basının sürekli eleştiriyi yaptığını ifade ederek, inkılaplar konusunda yeterli desteği vermediğinden yakındı.

Mustafa Kemal, bir gün sonra Velit Ebuuzziya ve Yakup Kadri ile tekrar bir araya geldi.

İstanbul basınına eleştirileri İzmit toplantısından sonra da sürdü. Mehmet Asım (Us) **Vakit**'teki "*İngiliz Parlamentosunda*" başlıklı yazısında çok partili sistemin önemini ve özgürlüklerin geniş anlamıyla egemen olması konusundaki görüşlerini ifade etti.¹²

Hüseyin Cahit de **Tanin**'deki yazılarında doğrudan ya da dolaylı eleştirilerini esirgemiyordu. "*Hürriyet-i Şahsiye*" başlıklı yazıda bireysel özgürlükleri önemini işleyen Hüseyin Cahit bu konudaki eksiklikleri eleştiriyordu.¹³

Ahmet Emin ise Mustafa Kemal'in George Washington gibi zaferin ardından bir kenara çekilmesini önermekteydi.¹⁴

Muhafazakâr bir yayın politikası olan **Tevhid-i Efkâr** ve ittihatçıların sözcüsü durumundaki Hüseyin Cahit'in **Tanin** gazetelerinde zaman zaman

¹¹Güz, a.g.e., ss. 117-118.

¹²**Vakit**, 25 Şubat 1923.

¹³**Tanin**, 4 Mart 1923.

¹⁴Güz, a.g.e., s. 120.

eleştirel yazı ve yorumlar Ankara’da rahatsızlığa yol açıyordu. Ahmet Emin’in **Vakit** ve daha sonra **Vatan**’daki bazı Amerikan yanlısı yazıları da hoş karşılanmıyordu.

Meclis’teki muhalif grubun liderlerinden Ali Şükrü, **Hakimiyet-i Milliye**’ye alternatif olarak Ankara’da çıkardığı **Tan** gazetesinde Lozan’da görüşmelerin kesilmesi dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa’ya yönelik ağır eleştiriler yapıyordu. Ali Şükrü’nün bu sırada bir siyasal cinayete kurban gitmesinin ardından **Tan** gazetesi de yayınına son vermek durumunda kaldı.

Lozan Konferansı süresince gelişmeleri aktaran İstanbul basını, anlaşmanın imzalanmasının hemen ardından destekçi bir yayın çizgisi sürdürdü. Lozan’da Düyûn-u Umumiye borçlarının ödenmesi konusunda Fransızlardan yana tutum takınan ve bu yüzden Lozan’da kendisine haber ambargosu uygulanan Hüseyin Cahit bile anlaşmayı destekleyen yazılar yazdı. Eleştirilerini sonraya saklayan Hüseyin Cahit, bir yıl sonra yargılandığı İstiklal Mahkemesi’ndeki savunmasında “*Millet Lozan Muahedesi imzalandığı zaman zehirlenmesin diye o muahedeyi bile alkışladım. Fakat bir gün millet o muahedenin ne kadar hatalı olduğunu, ne kadar hukukunun zayie uğradığını soracaktır*” diyecektir.¹⁵

Cumhuriyet fikrinin gündeme gelmesi ile konu İstanbul basınında tartışılmaya başlandı. **Tanin**’de “*İstanbul’un ikinci fethi*” olarak yorumlanan¹⁶ Lozan anlaşmasının imzalanmasından sonra İtilaf Kuvvetlerinin İstanbul’dan çekilmesi ile İstanbul basını da Ankara’daki rejime tabi bir konuma giriyordu.

İstanbul basınında çeşitli vesilelerle eleştirel yayınlara yer veriliyordu. Sözelimi Hüseyin Cahit, Aydın ve çevresinde eşkıyayı sindirmek için “*idare-i örfiye*” (sıkıyönetim) ilanını **Tanin**’deki yazısında¹⁷ eleştirmiş, sıkıyönetimin kaldırılmasından sonra kaleme aldığı “*Beğenilecek Bir İş*”

¹⁵Hilmi Bengi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 201.

¹⁶**Tanin**, 7 Teşrinievvel 1923.

¹⁷**Tanin**, 4 Teşrinievvel, 1923.

başlıklı yazısında ise bu kararından ötürü hükümete destek vererek adeta hükümete karşı bir ön yargısının olmadığını kanıtlamaya çalışmıştı.¹⁸

Tevhid-i Efkâr'da millî hükümet ile cumhuriyetin bir arada olamayacağı ileri sürülüyor, **Vakit**'te de buna destek veren yazı yer alıyordu.¹⁹ Bunun üzerine cumhuriyetin ilanına destek veren bir tutum takınan Hüseyin Cahit, bütün yetkilerin Meclise bırakılmasının sakıncalı olacağını savunarak **Tasvir-i Efkâr** ve **Vakit**'i eleştiriyordu.²⁰

Hüseyin Cahit, “*Teşkilat-ı Esasiye Kanununda Tadilat*” başlıklı yazısında ise meclis başkanlığı ile cumhurbaşkanlığının aynı kişide bulunmaması gerektiğini savunuyor, barışın imzalanmasının ardından ülkenin yerinde saydığını ve bir şey yapılmadığını ileri sürerek hükümete dönük eleştirilerde bulunuyordu.²¹

Ahmet Emin de **Vatan**'da çıkan “*Gazi Paşa Hazretlerine Maruzat*” başlıklı yazısında “*Cumhuriyetin ilanından sonra Mustafa Kemal'in Meclis başkanlığını bırakması gerektiğini*” savunuyor, Mustafa Kemal'in çevresinin çıkar gruplarınca sarıldığını iddia ederek bunun, Gazi ile milletin arasını açtığını öne sürüyordu.²²

İstanbul basını içinde Ankara'ya en yakın duran gazetelerden birinin **İleri** gazetesi olduğunu belirtmiştik. Bu gazetenin sahiplerinden Suphi Nuri desteğin dozajını o kadar artırmıştı ki, Mustafa Kemal'e Mussolini ve Lenin gibi diktatörlük yetkileri verilmesini istiyordu.²³ Suphi Nuri'nin bu tutumunu sert bir şekilde eleştiren Hüseyin Cahit ise diktatör olması halinde Mustafa Kemal'in nüfuzunu kaybedeceğini ifade ediyor, millî mücadeleden bu yana kendisini destekleyen halkın da o zaman yanında yer almayacağını yazıyordu.²⁴

¹⁸**Tanin**, 23 Teşrinievvel 1923.

¹⁹**Vakit**, 28 Eylül, 1923.

²⁰**Tanin**, 29 Eylül 1923.

²¹**Tanin**, 1 Teşrinievvel 1923.

²²**Vatan**, 5 Teşrinievvel 1923.

²³Güz, **a.g.e.**, s. 125.

²⁴**Tanin**, 9 Teşrinievvel 1923.

Meclis'te Ankara'nın başkent olarak kabul edilmesi İstanbul basını tarafından hoş karşılanmadı. Hüseyin Cahit kanunun kabulünden önce "Ankara Payitaht" başlıklı yazısında bu hoşnutsuzluğu dile getirdi.²⁵

İstanbul basınının tutumu, Ankara'da hükümeti destekleyen gazeteler tarafından eleştiriliyordu. **Hakimiyet-i Milliye**'nin İstanbul basınına yönelik eleştirilerine cevap veren Velit EbuZZiya İstanbul basınının inkılaplara karşı olmadığını, İstanbul basınında yer alan eleştirileri olumsuz olarak değerlendirmemek gerektiğini savunuyor²⁶ ancak eleştirilerini de sürdürüyordu. Meclis'teki cumhuriyet tartışmalarından yola çıkarak, çok partili, özgür seçime dayalı, cumhurbaşkanının yetkilerini sınırlı tutan bir sistemi savunan²⁷ EbuZZiya, "Meclis Reisliği ile Cumhuriyet Reisliği Bir Arada Olmaz, İkisinden Biri Tercih Edilmeli" başlıklı yazısında bu yöndeki görüşlerini açıklarken, mevcut durumda Mustafa Kemal'in Meclis Başkanı olmasının yanısıra devlet başkanı da olduğunu hatırlatarak bu durumda cumhuriyet ilanına gerek olmadığını savunuyor, illa cumhuriyet ilan edilecekse Batı'daki sistemlerden birinin uygulanması gerektiğini ifade ediyordu.²⁸

CUMHURİYETİN İLANI VE BASIN

Bu tartışmalar sürerken Büyük Millet Meclisi 29 Ekim'de cumhuriyeti ilan etti ve Mustafa Kemal, cumhurbaşkanı seçildi. Bu gelişme, ertesi gün gazetelere şöyle yansdı:

Anadolu'da Yenigün: *Büyük Millet Meclisi şekl-i hükümetimizi tespit eden Teşkilâtı Esasiye tadilâtını kabul ve Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan eylemiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Reis-i Cumhuriyettir. Büyük Millet Meclisi büyük halaskârı dün müttefikan Reis-i Cumhurluğa intihap eylemiştir. Gazi Paşa hazretleri intihabını*

²⁵Tanin, 11 Teşrinievvel, 1923.

²⁶Tevhid-i Efkâr, 15 Teşrinievvel 1923.

²⁷Tevhid-i Efkâr, 19 Teşrinievvel 1923.

²⁸Tevhid-i Efkâr, 20 Teşrinievvel 1923.

*müteakip hararetli bir nutuk irat eylemişlerdir. Dün gece bütün memleket Türkiye Cumhuriyetini tes'it eylemiştir.*²⁹

Hakimiyet-i Milliye: *TBMM dün gece Türkiye Devleti'nin şeklini müttefikan cumhuriyet olarak tespit etti ve dokuza çeyrek kala Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerini Reis-i Cumhur intihap eyledi.*³⁰

İkdam: *Yeni Türkiye Devleti'nin şekli-i hükümeti cumhuriyettir. Meclis dün müttefikan şekli-i hükümetimizi cumhuriyet olarak kabul etmiş ve alkışlar arasında Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı birinci Reis-i Cumhur intihap eylemiştir. İsmet Paşa muhakkak Başvekil olacak ve bugün şeni kabına i'zası Gazi Reis-i Cumhur tarafından Meclis'in nazar-ı tasvibine arz edilecektir.*³¹

Sebilürreşat: *Bu hafta Ankara'da ânî mühim bir hâdise vukûa gelmiş, Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu 158 rey ile berveh-i âti tadil edilerek cumhuriyet ilan olunmuş ve Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri Reiscumhur olmuştur.*³²

Tanin: *Türkiye devletinin şekli-i hükümeti "cumhuriyet" oldu. Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretleri Reis-i Cumhur intisap edildi. İsmet Paşa başvekil oluyor. Dün gece gece Ankara'da 101 pare top atılarak Türkiye Cumhuriyeti ilan olundu.*³³

Tevhid-i Efkâr: *Ankara'da verilen kararlara tevfikân şekli-i hükümet cumhuriyet oluverdi.*³⁴

Vakit: *Cumhuriyet dün resmen ilan edildi. Birinci Reiscumhurumuz Gazi Mustafa Kemal Paşa'dır.*

Vatan: *Büyük Millet Meclisi Türk devletinin şeklinin cumhuriyet olduğunu ilan etmiş ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı 158 reyle müttefikan Reis-i Cumhur intihap etmiştir. Gazi Paşa diyor ki: Türkiye Cumhuriyeti cihanda işgal ettiği mevkiye lâyük olduğunu âsârî ile ispatedecektir. Millet'in*

²⁹ **Anadolu'da Yenigün**, 30 Teşrinievvel 1923.

³⁰ **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Teşrinievvel 1923.

³¹ **İkdam**, 39 Teşrinievvel 1923.

³² **Sebilürreşat**, 1 Teşrinisani 1923.

³³ **Tanin**, 30 Teşrinievvel 1923.

³⁴ **Tevhid-i Efkâr**, 30 Teşrinievvel 1923.

*teveccühünü daima nokta-i istinat telakki ederek hep beraber ileriye gideceğiz.*³⁵

Bir süredir kamuoyunda ve basında tartışılmasına rağmen cumhuriyetin 29 Ekim günü akşam saatlerinde ilanı sürpriz olarak değerlendirilmekteydi. Nitekim gazetelerin büyük bölümü haberi Anadolu Ajansı'ndan kullanmışlar, özel haber ve yorumları bir sonraki günden itibaren değerlendirmişlerdi. Cumhuriyetin ilanını Ankara'daki özel muhabiri vasıtasıyla duyuran **İkdam**'da 30 Ekim günü yer alan Ahmet Cevdet imzalı "*Hakimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet - Cumhuriyetin Enva'ı*" başlıklı yazı her ne kadar zamanlaması ve savunulan görüşler itibariyle gündeme denk gelmişse de aslında cumhuriyetin ilanından önce kaleme alınmıştı.

Cumhuriyetin ilanının ardından Ankara ve Anadolu gazetelerinde övgü dolu ifadelerin yer aldığı coşkulu yazılar yer alırken İstanbul gazetelerinin bir kısmı eleştirel yayınlarını sürdürüyordu.

CUMHURİYETİN İLANINDAN SONRA BASININ TUTUMU

Tevhid-i Efkâr ve **Vatan**, 1 Kasım'da Gazi Mustafa Kemal'e rağmen Meclis ikinci başkanlığına seçilen ve İstanbul'da olduğu için cumhuriyetin ilanından habersiz olan Rauf (Orbay) Bey'in cumhuriyetin ilanının aceleye getirildiği demecine yer vermişti. Rauf Bey'in bu demeci Ankara siyasetinde olduğu kadar Ankara basınında da tepki ile karşılandı. Yunus Nadi, **Yenigün**'deki "*Rauf Bey'in Beyanatı*" başlıklı yazısında Rauf Bey'i cumhuriyete karşı olmakla suçlarken³⁶, **Hakimiyet-i Milliye**'de de "*Bazı Tereddütler Münasebetiyle*"³⁷ ve "*Müfsitler Hadlerini Bilmelidirler*" başlıklı yazıda Rauf Bey ve demecin yer aldığı **Tevhid- Efkâr** ve **Vatan** gazeteleri tehditkâr bir üslupla eleştiriliyordu.

Velit Ebüzziya **Tevhid-i Efkâr**'da "*Efendiler Devletin Adını Taktınız İşleri de Düzeltebilecek misiniz?*"³⁸ ve "*Bizi korkutan cumhuriyet paçavrası*

³⁵**Vatan**, 30 Teşrinievvel 1923.

³⁶**Anadolu'da Yenigün**, 4 Teşrinisani 1923, s. 1

³⁷**Hakimiyet-i Milliye**, 2 Teşrinisani 1923. s. 1

³⁸**Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrinievvel 1923. s. 1

mıdır?”³⁹yazısında Rauf Bey gibi cumhuriyetin ilanının zamanlaması ve biçimini eleştirirken, **İleri Gazetesi**’ndeki cumhuriyet yanlısı yazıları dolayısıyla Celal Nuri ve Ahmet Agayef (Ağaoğlu)’i eleştiriyor, “*zavallı Anadolu Ajansı bile, bu emsalsiz ve tepeden inme cumhuriyet ilanına şaşakaldı*” diyerek cumhuriyetin ilanını müjdeleyen Anadolu Ajansı’nın bile bir gün önce “*daha kararlaşmış bir şey yok*” diye haber geçtiğini ifade ediyordu.

Ahmet Emin de **Vatan**’daki “*Son Dahili Münakaşaların Tasfiyesi*” başlıklı yazıda cumhuriyetin ilan biçimine dönük eleştirilerde bulunuyordu.⁴⁰

Tanın başlangıçta cumhuriyetin ilanına destek çıkarken, açık ya da örtülü eleştirilerden de geri durmuyordu. İsmail Müştak, “*Türkiye Cumhuriyetinin İlanı*” başlıklı yazısında Türk Milletinin kendi geleceğini kendi iradesi ile belirleyeceği bir sistem olan cumhuriyeti benimseyeceğini ifade ederek bütün gönüllerden “*en halis bir iman ve inşirah*” ile “*yaşasın cumhuriyet*” duygusunun yükseleceğini ifade ederken Hüseyin Cahit, “*Yaşasın Cumhuriyet*” başlıklı yazısında cumhuriyetin ilanının “*sıkboğaza getirildiğini*” savunuyor ve ilan biçimini “*biraz garip*” buluyordu. Cumhuriyetin “*alkış ile dua ile şenlik ve şehir-i âyin ile*” yaşamayacağını ifade eden Hüseyin Cahit, “*Cumhuriyet, ancak hüsn-ü idare ile cumhuriyete lâyık olmakla yaşar. Cumhuriyet bir tılsım değildir. Millet Meclisi’nde bir efsun yapıldı. Bundan sonra her şey düzelecek, her derdin çaresi kendiliğinden bulunacak değildir. İşler biz düzeltirsek düzelecek, dertler biz çaresini bulursak ortadan kalkacaktır.*” diyordu. **Tanın** başyazarı, en iyi yönetim biçiminin cumhuriyet olduğunu ifade ederek “*ben cumhuriyetçiyim*” diyor ve ekliyordu:

“*Fakat cumhuriyetçi olmakla beraber bu kelimeye put gibi tapınmam.*”⁴¹

Hüseyin Cahit, “*Cumhuriyet Riyaseti ve Fırka Reisi*” başlıklı yazısında ise Halk Fırkası’nın güç kaybettiğini savunuyor, parti başkanlığında kalması

³⁹**Tevhid-i Efkâr**, 1 Teşrinisani 1923, s.1

⁴⁰**Vatan**, 28 Teşrinisani 1923, s. 1

⁴¹**Tanın**, 31 Teşrinievvel 1923, s. 1

halinde yıpranacağını ileri sürerek Cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal'in parti liderliğinden istifa etmesi gerektiğini savunuyordu.⁴²

Benzer görüşleri daha sonraki yazılarında da savunan Hüseyin Cahit, hilafetin kaldırılması sürecinde eleştirilerin dozunu daha da artıracak ve sonunda kendisini İstanbul İstiklal Mahkemesi'nde yargılanırken bulacaktır. Bardağı taşıran damla Hintli Müslüman liderler Ağa Han ve Emir Ali tarafından Londra'dan Başbakan İsmet İnönü'ye gönderilen hilafetin kaldırılmasına dönük eleştiriler içeren mektubun Tanin'de yayımlanması olmuştur. Aynı mektup **Tevhid-i Efkâr** ve **İkdam** gazetelerinde de yer almıştı. Bu yüzden Hüseyin Cahit'le birlikte **Tevhid-i Efkâr** sahibi Velit Ebüzziya ve sorumlu müdürü Hayri Muhittin ile **İkdam** gazetesi sahibi Ahmet Cevdet ve sorumlu müdürü İzzettin, **Tanin** sorumlu müdürü Baha Bey ve **Tanin**'deki bir yazısı sebebiyle İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri de İstiklal Mahkemesinde yargılanacaktır. Yargılama sonunda gazeteciler beraat ederken Lütfi Fikri 6 ay hapisle cezalandırılacaktır.

Gazi Mustafa Kemal, cumhuriyet karşıtı gizli örgütlerin **Vatan**, **Tanin**, **Tevhid-i Efkâr**, Adana'da yayımlanan **Toksöz** ve 1924'te yayın hayatına başlayan **Son Telgraf** gazetelerinin çevresinde birleştiğini ve zaman zaman imzasız yazılarla saldırıya geçtikleri görüşündedir.⁴³

Cumhuriyete gidiş sürecinde açıkça Millî Mücadeleye karşı yayın yapan **Alemdar**, **Peyami Sabah**, **İstanbul**, **Aydede** gibi gazeteleri dışarıda tutarsak İstanbul basını genel itibarıyla objektif bir politika izlemiştir. **Alemdar** gazetesi Refii Cevat'ın, **Aydede** Refik Halit'in sürgüne gönderilmesi ve **Peyami Sabah** gazetesi de Ali Kemal'in linç edilerek öldürülmesinden sonra cumhuriyetin ilanından bir yıl kadar önce yayın hayatlarına son vermek zorunda kalmışlardı. Böylece “*mütareke basını*” saf dışı edilmişti. Ankara'da yayımlanan muhalif **Tan** gazetesi de sahibi Trabzon Milletvekili Ali Şükrü'nün öldürülmesinden sonra kapanmıştı. Beraat etmelerine karşın **Tanin**, **İkdam** ve **Tevhid-i Efkâr** sahip ve sorumlu müdürlerinin yargılanmaları ile de İstanbul basınına gözdağı veriliyordu.

⁴²**Tanin**, 4 Teşrinisani 1923, s. 1

⁴³Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C II, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 488.

Batı yanlısı **Tanin**, **İkdam** ve **Vatan** ile muhafazakâr çizgideki **Tevhid-i Efkâr** ve **Sebilürreşat**'ın cumhuriyete karşı olduğunu söylemek zordur. Bu gazetelerde çıkan eleştirel yazılar daha çok batılı anlamda bir cumhuriyetin olması, daha demokratik ve daha özgürlükçü bir sisteminin kurulması yönündedir. Nitekim İstanbul İstiklal Mahkemesinin berat kararında Hüseyin Cahit'ten "*ateşin bir cumhuriyetçi*" diye söz edilmesi dikkat çekicidir.⁴⁴

Mustafa Kemal, basını bilgilendirmek, cumhuriyete destek olmak, yeni Türk devletinin sahip olacağı anlayışı paylaşmak için 4 Şubat 1924'te İzmir'de gazetecilerle toplantı düzenlemiştir. Toplantıya basının önde gelen isimleri; Hüseyin Cahit (**Tanin**), Ahmet Emin (**Vatan**), Hüseyin Şükrü (**Tercüman-ı Hakikat**), Necmettin Sadık (**Akşam**), Celal Nuri (**İleri**), Ahmet Cevdet (**İkdam**) Mehmet Asım (**Vakit**) katıldı. **Tevhid-i Efkâr** Başyazarı Velit Ebüzziya da davet edilmesine rağmen Gazi Mustafa Kemal'in önceden kamuoyuna açıklanmamasını istemesine rağmen basınla buluşmayı gazetesinde duyurduğu için toplantıya alınmadı. Ertesi gün de akşam yemeğinde gazetecilerle bir araya gelen Mustafa Kemal, Türk tarihinde cumhuriyet devrinin açıldığını belirterek "*Arkadaşlar, Türk basını milletin gerçek seda ve iradesinin kendini belirtme şekli olarak cumhuriyetin etrafında çelikten bir kale vücade getirmelidir, bir fikir, kalesi, bir zihniyet kalesi. Basın mensuplarından bunu istemek cumhuriyetin hakkıdır.*" dedi.⁴⁵ Cumhurbaşkanı, basından yıkıcı değil yapıcı olmasını isterken gazetecilerin inkılâplar konusunda desteklerini almak için çaba gösterdi, destek olmayanları da en azından karşı çıkmamaları konusunda uyardı.

İzmir'de oldukça samimi geçen bu toplantının ardından Ankara'daki genç cumhuriyet yönetimi ile İstanbul basını arasında kurulan olumlu hava bir süre devam etse de basın çeşitli uygulamaları vesile kılarak eleştirilerini sürdürmüştür. Özellikle hilafetin kaldırılması süreci ile Şeyh Said isyanı sırasındaki yayınlar Ankara'da hoş karşılanmamış, gazeteciler Ankara ve Şark ihtilal mahkemelerinde yargılanmak durumunda kalmışlardır. Ankara İstiklal Mahkemesince Çorum'da sürgün cezasına çarptırılan Hüseyin Cahit

⁴⁴Bengi, a.g.e., s. 229.

⁴⁵Bengi, a.g.e., s. 210.

İzmir Suikastı davasında da yargılanmak durumunda kalmış, bu sırada Çorum'da sürgünde olması onu ağır bir cezadan kurtarmıştır.⁴⁶

⁴⁶Bengi, **a.g.e.**, s. 263.

SONUÇ

Cumhuriyetin ilanından 90 yıl sonra bugünün Türkiyesi'nden baktığımızda şöyle bir değerlendirme yapabiliriz. Gazi Mustafa Kemal'e ve millî mücadeleye açık karşıtlık içinde olan basın (**Alemdar, İstanbul, Peyam-ı Sabah**) cumhuriyetin ilanından önce tasfiye edilmiştir. Cumhuriyetin ilan edildiği sırada yayında olan İstanbul basında yapılan eleştirileri daha çok yapıcı yönde değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Basının etki gücünü çok iyi bilen Mustafa Kemal, millî mücadele sırasında olduğu gibi yeni Türk devletinin kurulmasından sonraki önemli icraatlar öncesinde basının bilgilendirilmesine özen göstermiştir. Cumhuriyetin ilanından bir süre önce İzmit'te gazetecilerle bir araya gelen Mustafa Kemal, hilafetin kaldırılmasından önce de İzmir'de gazetecilerle toplantı düzenlemiştir. Bu toplantılarda devlet sistemine dönük radikal değişiklikler öncesinde basının desteğini yanına çekmek isteyen Mustafa Kemal, o konjunktürde halkın desteğinin sağlanmasında olumsuz yansımaları olabileceği düşüncesiyle yapıcı yönde bile olsa eleştiriler karşısındaki rahatsızlığını açıkça dile getirmiştir. Nitekim eleştirilerin dozu artınca basın özgürlüğünde kısıtlamalara gidilmiş, gazeteciler, sonu beraatla bitse de İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmak durumunda kalmıştır. Basına ve basın özgürlüğüne duyarlı olan Mustafa Kemal'in bu tutumu bir çelişki gibi görünse de tarihi olayları yaşanan zamanın şartları içinde değerlendirmek yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II-III, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1987.

ATAY, Falih Rıfki, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, Cep boy 2. baskı, İstanbul, 2011.

ARMSTRONG, H. C., **Bozkurt**, Arba Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1997.

BAYKAL, Hülya, “Milli Mücadelede Basın”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 11, C IV, Mart, Ankara, 1988.

BENGİ, Hilmi, **Gazeteci, Siyasetçi ve Fikir Adamı Olarak Hüseyin Cahit Yalçın**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

CEBESOY, Ali Fuad, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitabevleri, 2. baskı, İstanbul, 1981.

GÜZ, Nurettin, **Türkiye’de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)**, 2. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 2008.

GÜZ, Nurettin, “Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı”, **Selçuk İletişim (Journal Of Selçuk Communication)**, C I, S 1, Temmuz 1999, Konya.

OKYAR, Osman-SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Fethi Okyar’ın Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ÖZKAYA, Yücel, “Milli Mücadele Başlangıcında Basın ve Mustafa Kemal Paşa’nın Basınla İlişkileri”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 3, Temmuz 1985.

ÖZTOPRAK, İzzet, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk Basını**, Türkiye İş Bankası Yayını, 1981.

TEVETOĞLU, Fethi, “Atatürk’le Okyar’ın Çıkardıkları Dergi: Mimler”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C V, Kasım 1988.

CUMHURİYET DÖNEMİ KÖY DERGİCİLİĞİ (1923-1950)

Türkan BAŞYİĞİT*

ÖZET

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren “köylü milletin efendisidir” sözünü hayata geçirmek için devlet köye yönelik önemli politikalar üretti. Bunun yanında köye yönelik dergi ve yayınlar önemli bir yere sahiptir. Hatta devlet savaştan çıkmış ve yokluk içinde olmasına rağmen kağıttan gümrük vergisi almayarak yayıncılığı destekledi.

Harf devriminin ardından köylerde okuma yazmayı öğrenenlerin sayısının artmasından sonra köylüye yönelik gazetelerin çıkarılması ihtiyacı da doğdu. Bu konuda özellikle İsveç örnek alınmıştır. İsveç Maarif Nezaretinin ve Matbuat Bürosunun beş yıllık çalışması sonucu köylere yönelik çıkan gazeteler incelenmiştir. Okuma-yazma oranının düşük olduğu bir ortamda köylülere bazı bilgileri vermenin en iyi yollarından birisi de duvar gazeteleridir.

1930'lu yıllara damgasını vuran Halkevlerinin Köycülük şubelerinin köye yönelik olumlu çalışmalarının yanında, çıkardıkları dergilerle de köycülük konusunda önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir. Bu dönemde yayınlanan Halkevi dergilerinin hemen hepsinde köy-köylü sorunları üzerine yazılar bulunmaktadır.

Umumi Müfettişlikler çeşitli alanda yaptıkları çalışmaların yanında bir takım dergilerde çıkarmışlardır. Bunlar arasında özellikle Trakya Umumi Müfettişliğinin çıkardığı Trakya Dergisi ayrı bir yere sahiptir. Trakya Umumi Müfettişi olan Kazım Dirik'in köycülük konusundaki yoğun çalışmaları derginin yayın politikasını da etkilemiştir. Trakya Dergisi Trakya Umumi Müfettişliğinin yaptığı çalışmaları hakkındaki bilgiler derginin sayfalarında yer almaktadır.

1940'lı yıllarda yayınlanan çiftçilik tekniklerini geliştiren ve tarımsal üretimdeki son bilimsel gelişmeleri aktaran bu dergilerin okuyucu kitleleri ne yazık ki dergilerin çıkma amaçlarında dile getirdikleri köylü kitlesi olmamıştır. Okuma yazma oranının düşük olması dergilerin satış oranını doğrudan etkilemiştir. 1940'lı

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, turkan.basyigit@deu.edu.tr.

yıllardan itibaren bu dergilere genellikle Köy Enstitüsü mezunu öğretmenler ilgi göstermişlerdir. Dergilerin ortak bir özelliği de sade bir dil kullanmaları ve bilimsel teknikleri resimlerle görsel olarak zenginleştirmeleridir. Bu dergilerin okuyucu kitlesi olarak hedefledikleri köylülere ulaşamamalarının önemli sebeplerinden biriside köylerin tümünde posta teşkilatının henüz götürülememiş olmasından kaynaklanmaktadır. 1935 yılında posta kutusu olan veya posta uğrayan köy sayısı 24.941'dir ki bu oran köylerin yansından birazına ulaşılabilmiş olduğunu göstermektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında çekilen kağıt sıkıntıları bir çok derginin kapanmasına ya da hacmini küçültmesine neden olmuştur. Fakat tek parti dönemi köy dergiciliği açısından tüm bu olumsuz koşullara rağmen altın dönemini yaşamıştır. Çok sayıda dergi, zor şartlar altında okuyucusuyla buluşmaya çalışmış ve Türk yayın tarihi açısından zengin bir kaynak oluşturmuştur.

Bu bildiride literatür çalışması yapılarak 1923-1950 arasında köye yönelik yayınlanan dergiler, dergilerin imtiyaz sahipleri yayın politikaları ve işledikleri konular değerlendirilecek 50'nin üzerindeki köye yönelik derginin Türk yayın hayatındaki önemi ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Köy Dergiciliği, Halkevleri Dergileri, Kooperatifçilik Dergileri, Umumi Müfettişlik Bölgesi Dergileri.

MAGAZINES ON VILLAGES PUBLISHED IN THE REPUBLICAN ERA (1923-1950)

ABSTRACT

From the early years of the establishment of the Turkish Republic, in order to implement the word “Villager is the master of the nation”, the state pursued important policies concerning the villages. In addition, villages have an important place for the magazines and publications. The state even did not take duty for paper to support publishing.

A need for publishing newspapers for villagers arose when the number of literates in villages increased after alphabet revolution. For this issue, Sweden was particularly taken as an example. After five-year working of Swedish Ministry of Education and Press Bureau newspapers published for villagers were investigated. One of the most efficient ways of informing low-literacy-rated villagers is wall newspapers.

In addition to the remarkable progress of community centers concerning villages which left its mark in 1930's, magazines published were quite progressive in terms of enlightening the villages. Almost all magazines published in that period included essays concerning the villages and villagers.

In 1940's, magazines including farming techniques and scientific improvements about agriculture unfortunately could not reach the intended readers of villagers. The low rate of the literacy directly influenced the sales rate of magazines. Another reason is that the post offices were not provided for the whole villages. Shortage of papers experienced during the Second World War caused magazines to decrease their volume or even to terminate publishes. Despite the all obstacles, many magazines managed to reach to the readers in quite tough conditions and created a rich source in the history of the Turkish press.

Key Words: Village Magazines Publishing, Community Centers Magazines, Journals on General Inspectorate Region.

Türkiye’de ilk basımevi, Gutenberg’in Avrupa’da 1455 yılında ilk kitap olarak İncil’i basmasından 38 yıl sonra İspanya’dan kaçıp Osmanlı’ya sığınan Yahudiler tarafından 1493 yılında Musevi Hahamı Gerson tarafından kuruldu¹. İstanbul’da ilk Ermeni basımevi 1567 yılında Kumkapı’da kurulur. İlk Rum basımevi, Metaksas adlı bir Rum papazın Londra’dan getirdiği basım araçları ile 1627 yılında kuruldu. Müslümanların matbaa kurması için ne yazık ki Lale Devri bekleneciktir. Başlangıçta ekonomik sebepler daha sonra ise Şeyhülislamlık makamının devlet işlerinde etkin olmasıyla dinî taassup geriliğe sebep oldu. Şeyhülislam, “*matbaa kurulmasında din bakımından sakınca olmadığı*” yolunda fetva vermesiyle Padişah 3. Ahmet de 1727 yılı Temmuz ayında din kitapları basılmaması koşuluyla matbaa açılmasına izin veren fermanını yayınlayabildi. İlk Türk basımevi, İbrahim Müteferrika ve Said Efendi tarafından, 14-16 Aralık 1727 tarihinde kuruldu. “Darü’ttibaatü’l Amire” adı verilen basımevine, halk arasında “basmahane” denildi². İlk kitabı olan **Vankulu Lügati** 31 Ocak 1729’da yayınlandı.

Türkiye’de ilk gazete Fransız devriminin ardından Fransızlar tarafından yayınlandı³ İstanbul’u bir liman kenti olan ve pek çok yabancıyı bünyesinde bulunduran İzmir’de yayınlanmaya başlayan gazeteler izledi⁴. İlk Türkçe-Arapça gazete Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 20 Kasım 1828’de Kahire’de çıkarılan ve haftalık yayınlanan **Vakayi-i Mısriye** gazetesidir. 11 Kasım 1831’de yayımlanan **Takvim-i Vakayi** ise Osmanlı Devleti’nin ilk resmi gazetesidir⁵. II. Mahmud’un devletin resmi yayın

¹Yahudiler, 1510’da Selanik’te, 1554’te Edirne’de, 1605’te Şam’da, 1646’da İzmir’de basımevleri kurarak, din, tarih ve dilbilgisi kitapları bastılar. 1494–1729 tarihleri arasında azınlıklar ve yabancı misyonerlerce Türkiye’de açılan basımevi sayısının 37’yi bulduğu sanılmaktadır.

²İlk basılan kitap olan **Vankulu Lügati** 31 Ocak 1729’da yayınlandı. 1729–1741 yılları arasında 17 kitap yayımlanabildi. İbrahim Müteferrika’nın ölümünden sonra uzun süre yayında duraklama oldu ve 18. yüzyıl sonuna kadar basılan kitapların sayısı 45’i geçemedi. Bkz. Alpay Kabacalı, **Başlangıcından Günümüze Türkiye’de Matbaa Basım ve Yayın**, Literatür Yayıncılık.

³İstanbul’da Fransız Elçiliği Basımevi’nde 1795 yılında basılan **Bulletindes Nouvelles (Haberler Bülteni)** adlı gazetenin yayınlanma amacı, Fransız devrimini Osmanlı ülkesindeki Fransızlara ve Türklere anlatmaktır.

⁴Türkiye’de yabancı dilde yayınlanan ilk gazetelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. M. Nuri İnuğur, **Basım ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 1992.

⁵Osmanlı’daki Türkçe gazeteler hakkında bkz., Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basım Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

organı olmasını istediği gazetenin yayınlanmasındaki amaç, iç ve dış olayları halka zamanında duyurabilmektir. **Takvim-i Vakayi**'nin kısa süre sonra Fransızca (Le Moniteur Otoman), Ermenice, Rumca (Ottomanikos Minitor), Arapça (Takvimü'l-Vakayi), Farsça, Bulgarca, Ermeni harfleriyle Türkçe nüshaları yayımlandı. **Ceride-i Havadis**, ülkemizde özel sermaye ile çıkarılan ilk Türkçe gazetedir. Bu sırada **Tercüman-ı Ahval**'in yayın hayatına başlamasıyla basın tarihimizin ilk rekabeti yaşandı⁶. **Tasvir-i Efkâr**, **Muhbir** gibi gazeteler Şinasi, Namık Kemal, Ali Süavi gibi dönemine göre oldukça ileri görüşleri aydınlarının fikirlerini yazdıkları gazeteler oldu. Ve Osmanlı ülkesinde ilk basın kısıtlamalarını da beraberinde getirdi. **Muhbir** yurt dışındaki Türk gazeteciliğinin de başlangıcı olacaktır⁷.

I. Meşrutiyet, Türkiye'de ilk anayasanın ve ilk meclisin hayata geçtiği dönemdir. Özgürlük ortamı etkisini basında kısa sürede gösterir. Sürgün ya da hapisteki gazetecilerin işlerinin başına dönmeleri ile basında canlılık ve eleştiri ortamı oluşur. Yeni gazeteler yayınlanır. Fakat bu kısa dönem II. Abdülhamit'in baskıcı dönemiyle sonlanacak ve basında bu süreçten oldukça yoğun etkilenecektir. Bu dönemde dergiler gazetelere göre daha çok önem kazanmıştır. En önemli dergi 1891 yılında yayımlanan **Servet-i Fünun** dergisidir. Dergi, Edebiyat-ı Cedide ile Fecr-i Ati akımını hazırlayanlara yuva olur. Derginin kadrosunda, Tevfik Fikret, Cenap Şehabettin, Halit Ziya, Süleyman Nazif gibi ünlü yazarlar yer alır.

II. Meşrutiyet döneminde basın tarihimiz açısından tekrar özgür bir dönem başladı. 25 Temmuz 1908 sabahı gazeteler yıllardan sonra ilk kez sansürsüz çıkmaya başladı. Sansürün kaldırıldığı 24 Temmuz günü cumhuriyetin ilanından sonra "Basın Bayramı" kabul edilir. O günlerde İstanbul'da toplam dört gazete yayımlanmaktadır: **İkdam**, **Sabah**, **Tercüman** ve **Saadet**. II. Meşrutiyetle birlikte Türk basınında yeni bir dönem başlamıştır. İlk iki ay içinde 200'ün üstünde gazete yayınlanır. Gazete tirajları 2.000'den 5.000'e yükselir. II. Meşrutiyet döneminde gazete yayıncılığı kadar dergi yayıncılığı da önem taşımaya devam edecektir. Ömer Seyfettin ve dönemin genç yazarlarının toplandığı **Genç Kalemler**, Ziya Gökalp'in **Yeni Mecmuası**, Abdullah Cevdet'in **İçtihad**'ı, Türk

⁶Ali Gevgilili, "Türkiye Basın", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 1, s. 204.

⁷Gevgilili, a.g.m., s. 205.

Ocakları'nın yayın organı **Türk Yurdu** ve **Servet-i Fünun** dönemin en önemli dergileri arasındadır⁸. II. Meşrutiyet döneminde basında çok farklı düşünce akımlarının temsilcileri fikirlerini ortaya koydu. Bu süreçte basın ilk şehitlerini de vermeye başladı. Gazeteciler öldürüldü.

Bu hararetli dönem içinde İslamcı, solcu, feminist vb. birçok görüşü temsil eden gazete ve dergi yayınlanırken artık dolaylı yünden değil doğrudan köylünün sorunları ve Osmanlı Devleti'nin tarım politikaları üzerine yazıların yayınlandığı **Ziraat ve Ticaret Gazetesi** ilk olarak 1907 yılında yayınlanmaya başladı. Zaman zaman yayımına ara vererek 1928 yılına kadar devam eden **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**, birinci teşrin 1943 yılından itibaren yeniden çıkmaya başladı. Sahibi Salih Zeki Ekinci gazetenin hemen hemen bütün yazılarını yazmıştır. Gazete köyü ve köylüyü ilgilendiren birçok konuyu ele almakta ayrıca ziraatın ticaretle ilgisi üzerinde de durmaktadır. **Çiftçi** dergisi **Ziraat ve Ticaret Gazetesi**'nin 40. kuruluş yıldönümü nedeniyle şunları yazmaktadır: "*Bir meslek dergisini kırk yıl her türlü güçlülere göğüs gererek çıkartmanın ne demek olduğunu belki de çoğumuz layıkıyla takdir edecek durumda değiliz. Faydalı yazılan ile tarım mesleğine ve yurt çiftçiliğine büyük hizmetler görmüş olan bu derginin sahibi Salih Zeki Ekimci'yi gazetecilik hayatının kırk yılını idrak ettiği bu anda candan tebrik eder ve kendisine dergisiyle birlikte başarılı uzun ömürler dileriz.*"⁹

Mütareke döneminde İstanbul basını zor günler yaşamaya başladı. Hükümet birbiri ardına sansür kararnameleleri yayınlamaya başladı. 1919 Şubatı'nda çıkarılan kararnameyle, her türlü yazılı ve basılı kâğıdın askerî yönetimden ya da mülkiye sansürcü kurulundan özel yazılı izin alınmadan basılması kesinlikle yasaklandı. 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgalinden sonra sansüre işgal kuvvetleri de katıldı. Bu dönemde basın da ikiye bölündü. Anadolu'daki direnişi destekleyenler ve hükümet yanlıları olmak üzere¹⁰. Gazeteler sansürün çıkardığı yerleri boş bırakarak yayınlandı.

⁸Gevgilili, a.g.m., s. 211.

⁹"Ziraat ve Ticaret Dergisi 40 yaşında", **Çiftçi**, Yıl 2, C 2, S 23, Ağustos 1947, s. 9.

¹⁰14 Kasım 1918 günü galiplerin donanmaları İstanbul'a girerken,Suriye cephesinden dönen Mustafa Kemal Paşa da, Haydarpaşa'da trenden inmiş ve kimsenin önemsemediği, "Geldikleri gibi giderler" sözünü söylemişti. Bunu yayınlayan **Yeni Gün** daha sonra matbaasını Ankara'ya nakledip Kuvayimilliy'e'nin sözcüsü oldu.

Bu bir bakıma basının etkisini yitirmesine sebep olurken, diğer taraftan okurları sansür baskısı altında yaşandığı gerçeğiyle yüz yüze getirdi. İstanbul'un işgalinden sonra İngilizler 140'a yakın gazeteci, aydın ve yöneticiyi tutuklayıp Malta Adasına sürdü¹¹.

Kurtuluş Savaşı yıllarında açılan TBMM'de kurulan bakanlıklar arasında "İktisat ve Ziraat Vekaleti"de bulunuyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra tarıma dayalı bir ekonomisi olan Türkiye'de tarım politikaları üretmek amacıyla 1924 yılında ekonomi ve tarım işleri ayrılarak sadece tarım sorunlarıyla ilgilenmek üzere Ziraat Vekâleti kuruldu. Bakanlık kurulmasından kısa bir süre sonra Ağustos 1924'ten itibaren "**Ziraat Vekâleti Mecmuası**"nı yayınlamaya başladı. Dergi devletin resmî yayın organı olarak tarım politikalarını yansıtmaya açısından ilgi çekicidir. **Ziraat Vekâleti Mecmuası** 1928 yılında Ziraat Vekâleti'nin kaldırılmasına kadar yayınlandı. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet tarımsal üretime ve köye yönelik çıkan devrimi cumhuriyeti benimseyen gazete ve dergileri desteklemiştir. Bunun en güzel örneği 1924 yılında İstanbul'da yayınlanmakta olan **Zirai ve Ticari Toprak Mecmuası**'nın 1924 yılı içinde ihtiyacı olan iki vagon kağıdın gümrük resminin alınmamasıdır¹². Cumhuriyetin ilk yıllarında köylü sorunları üzerine en çok kalem oynatan yazarlardan birisi hiç kuşkusuz **Türk Sesi** gazetesinde Çiftçi Necati'dir. Dönemin tarım politikaları üzerine sürekli yazılarıyla yön vermiştir¹³.

Cumhuriyetin ilk yıllarında basın açısından önemli gelişmelerden biri de Latin harflerine geçiştir. II. Meşrutiyet Dönemi'nden itibaren başlayan harf değişikliği ile ilgili tartışmalar yine gündeme geldi.

Tanin'de "Necat Yolu" makalesinde Hüseyin Cahit, Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini, Kurtuluş Savaşı'nı kazanan Türkiye'nin çağdaş uygarlık seviyesine, 20. asrın uygarlığına ancak medeniyet ve ilmi almakla kavuşacağını yazıyordu. Bununda Latin harfleri yoluyla en kolay

¹¹Malta Sürgünleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi yayınevi, 2009.

¹²**Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 1010, 19 /10/1340

¹³Çiftçi Necati, "Milli Alat-ı Ziraiye Şirketi" , **Türk Sesi**, 9 Temmuz 1924; Çiftçi Necati, "Hükümetin Rençbere Yardımı", **Türk Sesi**, 9 Temmuz 1924. Bu tarzda birçok yazısına rastlamak mümkündür.

gerçekleşeceğini belirterek, bu sayede Türkiye'nin “*tılsımlı bir asanın tesiriyle*” adeta birden değişerek ülkenin her tarafında gazete ve kitapların okunacağını yazıyordu. İstanbul'da okunan gazetelerin, Avrupa'nın küçük bir şehriden az olmasının nedeninin okuma-yazma bilenlerin sayısının az olmasından kaynaklandığını ve “*köylerde okuyup yazma bilen bir adama rast gelmek pek zor olduğunu söylüyorlar. Bu kadar cehalet içinde, dünyadan, ilim ve fenden bir haber uzak bir halde yaşayan bir millet yirminci asrın hayat sahasında sair milletlerle nasıl rekabet edilebilir?*” sorusunu sormakta ve bu harflerin dilimize uygun olmadığını belirtmekteydi¹⁴.

Harf devriminin ardından köylerde okuma yazmayı öğrenenlerin sayısının artmasından sonra köylüye yönelik gazetelerin çıkarılması ihtiyacı da doğdu. Bu konuda özellikle İsveç örnek alınmıştır. İsveç Maarif Nezareti'nin ve Matbuat Bürosu'nun beş yıllık çalışması sonucu köylere yönelik çıkan gazeteler incelenmiştir. İsveç'in köye yönelik olarak çıkardığı gazetelerde şu konulardan bahsedilmektedir: Köylü yemekleri, köylünün giyimi, köylünün yapacağı yararlı işler, köylünün bilmesi gereken tarih, köylü ne olmalıdır¹⁵. Beş ana başlıktan oluşan bu bilgiler Türk köylüsü içinde kaçınılmaz bilgilerdir.

1920'li yıllarda çıkan sınırlı sayıdaki gazete ve dergide köylüyü ilgilendirmeyen birçok konuya yer veriliyordu. Bundan sonra çıkacak olan gazete ve dergilerin şu çizgide olması gerektiği savunuluyordu:

"Yeni harflerden sonra; köylüyü alakadar edecek gazeteler, her şehrin, kasabanın benliğini canlandıran yazılar çıkarmalıyız. Yeni harfi ikmal ve itmam edecek, inkılapta budur."¹⁶.

İzmir'de yayınlanan **Çiftçi Dergisi** haftalıktır. "*Her hafta çıkar. Çiftçilere faydalı olmaya çalışır*". Sahibi ve yazı işleri müdürü Raşid Halil Bey'dir. Ticaret Matbaası İzmir'de basılmaktadır. 1927 yılında yayınlanmaya başlamıştır.

¹⁴Hüseyin Cahit, "Necatıyolu", **Tanin**, 27.2.1340.

¹⁵Hikmet Şevki, "Köylü Gazeteleri Nasıl Çıkmalı?", **Ayn Tarihi**, C 22, No.73, Nisan, 1930, Matbuat Umum Müd. Ankara, s. 5999.

¹⁶Şevki, a.g.m., s. 6000.

1929 yılından itibaren Ankara'da **Ziraat Gazetesi** yayınlanmaya başlar. Yine aynı yıl Ankara'da yayın hayatına giren bir başka dergi "**Köylünün Gazetesi**"dir. İlk sayısı Şubat 1929'da yayınlanan dergi on beş günde bir çıkmaktadır. Sahibi Şükrü Melih'tir. Merkezi Türk Tayyare Cemiyeti Umumi Merkezi olan gazete köylüye parasız olarak dağıtılmaktadır¹⁷. **Köylünün Gazetesi** 1931 yılından itibaren **Türk Hava Kurumu Bayram Gazetesi** olarak yayın hayatına devam etti.

Cumhuriyetin ilanının onuncu yılından itibaren yine köylülere parasız dağıtılmak üzere **Yurt Gazetesi** yayınlanmaya başlar. On beş günde bir yayınlanan gazetenin ayda bir nüshası duvar gazetesi niteliğindedir. Okuma-yazma oranının düşük olduğu bir ortamda köylülere bazı bilgileri vermenin en iyi yollarından birisi de duvar gazeteleridir. Köylerde muhtarların köylünün görebileceği bir yere camekân içerisinde gazeteyi koymasının zorunluluğu getirilmişti. Köylüyü ilgilendiren pek çok konu resimlerle köylüye anlatılıyordu¹⁸.

1930'lu yıllara damgasını vuran Halkevleri, Köycülük Şubeleri'nin köye yönelik olumlu çalışmalarının yanında, çıkardıkları dergilerle de köycülük konusunda önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir. Bu dönemde yayınlanan Halkevi dergilerinin hemen hepsinde köy-köylü sorunları üzerine yazılar bulunmaktadır. Halkevlerinde etkin olan ve bu dergilerin çıkmasında önemli katkıları olan aydınlar arasında öğretmenler önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle genellikle Halkevi dergilerinin köye yönelik yazılarının önemli bir çoğunluğunu köylünün eğitimi, köy okullarının durumu ve bunlara yönelik çözüm yolları konuları oluşturmaktadır. Halkevi dergileri arasında **Ülkü** önemli bir yere sahiptir. **Ülkü** devletin köy sorunlarına bakışını yansıtmaya açısından da önem taşımaktadır. **Ülkü** dergisinde ikinci olarak ise dönemin önde gelen köycü aydınlarından Nusret Kemal Köymen'in yazıları önemli bir yere sahiptir. Bursa Halkevi tarafından yayınlanan **Uludağ Dergisi**'nin yanında, Halkevi köycülük kolu haftada bir yayınlanan **Son Yedi Gün**¹⁹ ve **Köylüye Salık** dergileri köylüye yönelik çeşitli bilgiler

¹⁷ **Köylünün Gazetesi**, "Köylümüzün Yükselmesi İçin On Beş Günde Bir Çıkar ve Siyasetten Başka Her Şeyden Bahseder", S 1, 10.1.1929.

¹⁸ Hakkı Uyar- Türkan Çetin, "Tek Parti Yönetimi'nde Köylüye Yönelik Propaganda Yurt Gazetesi", **Toplumsal Tarih**, S 1, 1.1.1994, ss.51-58.

¹⁹ "Bursa Halkevi Köycülük Haberleri", **Uludağ**, S 16, Mayıs 1938, s. 49.

vermektedir, İzmir Halkevi tarafından yayınlanan **Fikirler** dergisi ise özellikle köye yönelik eğitim metotları, öğretmen yetiştirme konuları üzerine yazılmış makaleler yayınlamıştır²⁰.

Türk Kooperatifçilik Kurumu tarafından çıkarılan **Karınca** dergisi yeni kooperasyon görüşünü Türkiye'de yaymak için çalışmaktadır. Ulaşmak istediği okuyucu kitlesinin köylü olduğunu belirten derginin en önemli eksikliklerinden biri yazılarında akademik bir dil kullanmasıdır. Bu konuya değinen Şevket Raşit Hatipoğlu "Bizde köylüye hitap etme ehemmiyetli meselelerden biridir. Bu hususta tecrübe edilmiş usullerimiz yoktur. Herkes kendine hoş gelen bir eda ve üslupla köylüye hitap etmektedir."²¹ demektedir. Türkiye'de dünya ekonomik bunalımının ardından yeni tarım politikaları arayışları gündeme gelip devlet ziraat kongresi sanayi kongresi toplarken kooperatifçilik üzerine yeni dergilerde yayın hayatına başlayacaktı. **Türk Kooperatifçisi** bu dergiler içinde önemli bir yere sahiptir. Dergide fikirleriyle öne çıkan isim ise hiç kuşkusuz Muhittin Birgen'dir²². **Kadro Dergisi** de dönemin tarım sorunları üzerine önemli çözümler yapmıştır.

1934 yılında yayınlanmaya başlayan **Dönüm** dergisi de döneme damgasını vuran köye yönelik yayın yapan dergiler arasındadır. Şevket Raşit Hatipoğlu'nun yazılarının ağırlıklı olduğu dergi kuruluşunun beşinci yılında bir fihrist yayınladı. Yine Şevket Raşit Hatipoğlu'nun yazdığı ve Türkiye'de tarım sorunları üzerine önemli bir inceleme olan "Türkiye'de Zirai Buhran" kitabı da dergi tarafından yayınlandı. Derginin yazar kadrosuna göre Türkiye'de en önemli sorun köy ve köylü meselesidir. Sanayileşmeyi gerçekleştirmenin tarımsal alanda yapılacak yeniliklerin ardından geleceğini savunan dergi tarımsal ürünlerle dış pazarlara açılma yollarını da öneriyordu. Şevket Raşit Hatipoğlu 1930'lu yıllarda **Dönüm** dergisinde Teknik Ziraat ve Bahçe Okulları açılması fikrini sürekli yazmıştır. II. Dünya Savaşı yıllarında Ziraat Vekilliği görevine geldiğinde bu fikrini hayata geçirdi²³.

²⁰**Fikirler Dergisi**'nde köycülük açısından Hüseyin Rahmi Balaban ve M. Rauf İnan 'in yazıları oldukça önemlidir.

²¹Şevket Raşit Hatipoğlu, "Karınca ve Hamle", **Dönüm**, S 27, Eylül,1934, s.140.

²²Muhittin Birgen ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Zeki Arıkan, **Tarihimiz ve Cumhuriyet Muhittin Birgen (1885-1951)**, Tarih Vakfı Yurt yay., İst., 1997.

²³Türkan Çetin, **Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Köylü Politikası (1923-1950)**, (Basılmamış Doktora Tezi), DEU, İzmir, 1997, s. 127.

Türkiye'nin ormanlarının korunması ve ülkenin ağaçlandırılmasını savunan **Hamle** dergisi on sayı yayılandıktan sonra **Verim** adını aldı. Derginin hemen her sayısında konusunun uzmanı kişiler tarafından ormancılık konusunda yazılar yazılıyordu²⁴. Dergi sadece meslekten kişilere değil daha geniş bir kitleye ulaşmayı amaçlamıştır. Derginin sahibi M. Ali Gökberk'tir. İstanbul'da yayınlanan dergi aylık periyotlarla çıkmaktadır. Ziraat Vekâleti de bu yöndeki yayınların gelişmesini teşvik etmek için bu tür dergilere abone oluyordu. Örneğin ormancılık konusuna ağırlık veren **Hamle** dergisine hem bakanlık abone olmuş hem de bütün orman direktörlüklerine dergi gönderilmiştir²⁵.

Umumi müfettişlikler çeşitli alanda yaptıkları çalışmaların yanında bir takım dergilerde çıkarmışlardır. Bunlar arasında özellikle Trakya Umumi Müfettişliğinin çıkardığı **Trakya Dergisi** ayrı bir yere sahiptir. Trakya Umumi Müfettişi olan Kazım Dirik'in köycülük konusundaki yoğun çalışmaları derginin yayın politikasını da etkilemiştir. **Trakya Dergisi** Trakya Umumi Müfettişliğinin yaptığı çalışmalar, bölgedeki köycülük alanında yapılan çalışmalar hakkındaki bilgiler derginin sayfalarında yer almaktadır²⁶.

Edirne Kız Öğretmen Okulu öğrencileri tarafından çıkarılan ve il basımında basılan **Köye Doğru** dergisinin ilk sayısı Şubat 1938' de yayınlandı. Derginin tüm yazıları öğrenciler tarafından kaleme alınıyordu. Okul 1933 yılında bir köycülük kolu kurarak köycülük konusunda çalışmaya başladı. Dergi çok düzenli olarak yayımlanamamıştır. İlk sayısı Şubat ayında yayınlanan derginin ikinci sayısı mayıs ayında yayınlandı. Fakat öğretmen okulu öğrencilerinin köycülük idealizmi ile çıkartmaları açısından köy dergiciliği tarihinde yerini aldı²⁷.

²⁴Esad Muhlis Oksal (Orman Fak. Doç.), "Ormancılığın Ulusal Ekonomideki Vazifeleri", **Hamle**, 5 Temmuz 1935 Yıl 2, C 2; "Bulgaristan Ormanları", (Çev: Dr. Rıdvan), **Hamle**, S 9-10, ss. 8-12.

²⁵"İkinci Yılımızı Bitirirken", **Verim**, Yıl 2, S 22, C 2, 1936, s. 2.

²⁶Trakya Umumi Müfettişliğinin çalışmaları hakkında bkz. Türkan Başyigit, "Umumi Müfettişliklerin Kurulması ve Çalışmaları: Trakya Umumi Müfettişliği Örneği", **Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2001, ss.53-67.

²⁷Hikmet Şevki, "Köylü Gazeteleri Nasıl Çıkmalı?", **Ayn Tarihi**, Nisan, 1930, C 22, No 73, Matbuat Umum Müd, Ank, s. 5999.

Köye Doğru ismini taşıyan bir başka dergi İstanbul'da Selahattin Demirkan tarafından yayınlandı. Selahattin Demirkan 1930'lu yılların köycülerindendi ve köy sorunları üzerine oldukça önemli yazıları bulunuyordu²⁸. **Köye Doğru** dergisi özellikle II. Dünya Savaşı'nın buhranlı yıllarında tarım ve köylü sorunları üzerine oldukça zengin bir içerikle yayınlandı.

1 Şubat 1939 yılında yayın hayatına başlayan **Köy Dergisi** "ilmi, içtimai, haftalık" olarak İstanbul Koşkun basımevinde yayınlanmaya başladı²⁹. Dergiyi Kadri Kemal Kop, Murat Sertoğlu, Dr. Necaettin Atasagun çıkarıyordu. Dergi amacını "*Cumhuriyet Halk Partimizin ana prensipleri dâhilinde köye, köylüye ve münevvere hizmet etmektir. Biz bu dergi ile dünkü ve bugünkü köyü ve bundan sonra cumhuriyet idaresinin yaratacağı örnek köyleri bütün hususiyetleriyle gelecek nesillere ve tarihe tanıtmaya çalışacağız.*"³⁰ cümleleriyle dile getiriyordu. Dergide Dr. Necaettin Atasagun köyde sağlık işleri ile ilgili yazılar yazarken, Kadri Kemal Kop'ta Türk köyünün dertleri bölümünde köylünün farklı sorunlarını gündeme getiriyordu. Dergi Halkevleri'nin çalışmaları, köy eğitimi gibi değişik konuları da inceliyordu. Diyarbakır Halkevi'nin çalışmalarından, Trakya Umumi Müfettişliğinin yaptığı işlere, Seyhan Vilayeti'ndeki gelişmelere kadar Türkiye'nin dört yanındaki köy işlerine kadar, Türkiye'nin dört yanındaki gelişmeler dergi sayfalarında yer alıyordu. Aka Gündüz ve Nusret Kemal Köymen gibi dönemin önemli isimleri de dergide yazılar yazmaktadır.

Türkçü niteliği ağır basan dergiler de köycülüğü ilke edinmişlerdir. 1931 yılında Nihal Atsız tarafından yayınlanmaya başlayan **Atsız Mecmua**'ya göre "*İnkılap köyde olur, köyde doğar, köyde büyür.*" Türk genci köylüsünün ıstırabını duymalı, onunla kaynaşıp, birlikte yaşamalıdır. Bu dönemde yayınlanan Türkçü dergilerin köye yönelmesinin en önemli nedeni gerçek Türk halkının köylünün ta kendisi olduğu düşüncesidir. Köy duru ırkın arandığı ortamdır ve gerçek Türk gelenekleri folklorunu yozlaşmadan köylerde korunmuştur.

²⁸Selahattin Demirkan, **Türkiye'de Köy Davası, Mahiyeti-Mevzuları- Şimdiki Hali-Hedefi**, Rekor Basımevi, İst., 1934.

²⁹**Köy Dergisi**, 1.2.1939, Mersin'de yayınlanmıştır.

³⁰**Köy Dergisi**, S 1, 1 Şubat 1939, İMK de 15 sayı var.

1940'lı yıllarda yayınlanmaya başlayan bir diğer Türkçü dergi Fethi Tevetoğlu tarafından Samsun'da yayınlanan aylık dergi **Kopuz**'dur. **Kopuz** köy kültürünü Türkçülüğün temel dayanak noktası olarak görmektedir³¹.

İstanbul'da 1 Mayıs 1940 ta yayınlanmaya başlayan **Başak** dergisi çıkış nedenini "*Her şeyden önce söyleyelim ki, büyük ebadı, kocaman yazılan basit ifadesiyle BAŞAK halkın ve köylünün gazetesidir.*" diyerek özetlemektedir³².

*"Aydınlatılacak Türk köylüsü, canlandırılacak Türk köyü, halkçılık ve Türkçülük esas davası olanlar onun, ağırbaşlı mütevazı kanatlan içinde toplanıp memleket ufuklarında yükselecek. Bugüne kadar sözden ibaret kalan nasihat ve teşvikler başlanmış bir iş olarak Anadolu'yu münevver ve müreffeh Türk köylüsünü yaratacaktır."*³³ Dört sayfalık derginin İzmir Milli Kütüphane'de yalnızca bir sayısı bulunmaktadır.

Köye yönelik dergiler arasında Ankara Üniversitesine bağlı fakülteler açılmasıyla birlikte akademik içerikli dergilerde yayınlanmaya başladı. Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlüğü kuruluşunun onuncu yıldönümünden itibaren üç ayda bir, iki sayısı bir cilt olmak üzere yılda iki cilt olarak **Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi**'ni yayınlamaya başladı. Dergiyi Rektörlükten, Tabii ilimler, Orman, Ziraat Sanatları, Veteriner ve Ziraat Fakültelerinden katılan öğretim üyelerinin oluşturduğu bir heyet çıkarıyordu. Yüksek Ziraat Enstitüsü hocalarından Doç. Dr. Celal Tarıman tarafından ayda bir defa çıkarılıyordu.

Türkiye Ziraat Mühendisleri Birliği, 1 Birinci Kanun 1939'dan itibaren **Öğütlerimiz** isimli aylık bir dergi yayınlamaya başladı. Dört sayfalık bir broşür niteliğinde olan derginin her sayısında köylüyü bilgilendirecek ayrı bir konu ele alınmaktadır. Ankara basımevinde basılan derginin fiyatı üç kuruştur. Ancak "*köylü için parasızdır.*" Derginin yazı kadrosunu ziraat

³¹Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğimizin Yüz Yılı", **Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler**, 1985, s. 44-45.

³²**Başak**, C 1, S 1, 1.5.1940.

³³Lütfi Gökırmak, "Ülkümüz", **Başak**, C 1, S 1, 1.5.1940.

mühendisleri oluşturmaktadır³⁴. Dergide Bağ hastalıklarından, patates ziraatine, elma hastalıklarına, fiğ yetiştiriciliğinden, kavun karpuz yetiştiriciliğine kadar birçok teknik konuda bilgi verilmektedir. Derginin okuyucularından bir isteği vardı. “Ziraate dair bütün müşküllerinizi” Ziraat Mühendisleri Birliği Ankara PK. 305 no’lu adrese göndermelerini istiyordu:

"Türk Çiftçisi! Rençperlikte ileri gitmiş memleketlerin çiftçileri gibi sende işlerini bilgiye dayarsan onlar kadar cebinde dolar, sırtın yere gelmez, yurduna, milletine hayırlı bir evlat olursun.

Sık sık yardımına koşup gelecek, seni köyünde gelip bulacak olan (Öğütlerimiz); yeni rençperlik bilgisinin ışıklarını ta ocağına kadar getirecek, seninle beraber etrafını da aydınlatacaktır...

Türk Ziraat Mühendisleri Birliği”³⁵

1943 yılında yayın hayatına giren **Memleket** aylık ziraat dergisi ikinci sayıdan itibaren İzmir Milli Kütüphane’de vardır³⁶.

Ayda bir yayınlanan **Mahsul Hekimi, Nebat Hastalıkları** dergisinde Türkiye’de yetiştirilen tarımsal ürünlerin hastalıkları ve bunlarla mücadele yolları, Dünya Literatür Özetleri bölümünde ise dünyada tarımsal mücadele üzerine yayınlanan kitapların özetleri veriliyordu. Dergiyi Nihat İyriboz yayınlıyordu. Yazı işleri müdürü ise Mehmet Göbelez’dür³⁷.

Toprak “Ziraat ve Köycülük Dergisi”, on beş günde bir yayınlanan derginin sahibi ve Neşriyat Müdürü M. Nimet Ülken’dir. Dergi çıkış amacını: *"Sevgili köylü kardeş! Toprak topraklarımızın efendisi sizlerin bir şehirli hemşehrisi olarak çıkıyor. Toprak’ta sizleri ilgilendiren kanunları, hükümet kararlarını bulacak ve okurken hiçbir sıkıntı çekmeden anlayacaksınız. Yine toprakta tarlanızdaki kurtlardan hayvan bakımında uymanız lazım gelen kaideleri bulacaksınız. Nihayet Toprak’a bütün*

³⁴Derginin İMK.’de 39 sayısı var. 1.12.1939-Temmuz 1943 arası. Ekrem Üzümeri. "Fidan Böyle Dikilir" Birinci kanun 1939 S 1; Yük.Zir. Müh. Hadiye Tuncer. "Tohum Islah İstasyonlarının Köylüye Yardımı", S 24, Ağustos 1941.

³⁵**Öğütlerimiz**, S 1, S 1, Birinci kanun 1939.

³⁶**Memleket**, S 2,10.6.1943.

³⁷1948-1951 yılları arasında yayınlanan derginin dört cildi İzmir Milli Kütüphane’de bulunmaktadır.

*müşküllerinize karşılaşacağınız ve aranızda halledemediğiniz zorluklara kanuna, ziraate, hayvan yetiştirmeğe dair sualler soracak ve bunlara tam surette cevaplar alacaksınız.*³⁸ Dergi sade bir dille köylülerin anlayacağı bir üslupla yazılmıştır. Dergi daha sonra ayda bir yayınlanarak yayın hayatını sürdürdü. Bir süre sonra isim değiştirerek **Yeni Toprak "Tarım ve Köycülük Dergisi"** olarak yayın hayatına devam etti. Dergi bu değişimden sonra Amerika'daki tarım politikaları ve tarımsal üretimindeki gelişmelerden bahsediyor hemen her sayısında Amerika ile ilgili yazılar bulunuyordu³⁹.

1943 yılının Nisan ayında yeni bir dergi yayın hayatına girer. Vedat Nedim Tör tarafından kurulan **Hep Bu Topraktan** dört ayda bir yayınlanmaktadır. Derginin yazı işleri müdürü Kemal Zeki Gençosman'dır. Derginin yazar kadrosu Şevket Süreyya Aydemir, Rauf İnan, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, İsmail Hüsrev Tökin, Nihat Eyriboz, Samim Kocagöz'dür. Gençlerin sesi bölümünde Bülent Ecevit'in şiirleri bulunmaktadır. İstanbul'da Vakıf matbaasında yayınlanan derginin amacı 1930'lu yıllara damgasını vuran **Kadro** dergisinin işlevini 1940'lı yıllarda yeniden yerine getirmeyi amaçlıyordu. Derginin yazar kadrosu incelendiğinde **Kadro** dergisinin yazar kadrosunun aynen bu derginin yazar kadrosunu oluşturduğu görülmektedir.

Nisan 1946'da yayın hayatına başlayan **Fidan "Kültürel Tarım Dergisi"** ağaç, bağ ve bahçe sevgisini yaymayı amaç edinmişti. Dergi bu amacını şöyle dile getiriyordu: *"Fidan; yurttan gelişmeye başlayan ormancılıkla bahçecilik ve bağcılık sanatı üzerinde her fedakârlığı göze alarak yorulmadan, durmadan çalışacak, bunların sevgisi ile gerekli bilgisini bütün yurda yayacak (Yeşil Yurda Doğru!) savaşının sembolü olarak yaşayacaktır."*⁴⁰ Ayda bir çıkan derginin sahibi Yüksek Ziraat Mühendisi Ekrem Üzümeri, Yazı İşleri Müdürü ise yol su ve orman mühendisi Fuat Adalı'dır. Derginin okuyucuların sorularına cevap köşesi de bulunuyordu. Sade bir dili olan dergi, resimlerle zenginleştirilmiştir.

Tarım Bakanlığı Ekim 1947'den itibaren yayınlanmaya başlayan **Tarım Bakanlığı Dergisi** cumhuriyetin ilk yıllarında yayınlanan ve bakanlığın kapatılmasından sonra yayın hayatına ara veren **Ziraat Vekâleti**

³⁸ **Toprak**, "Önsöz", S 2, 1.2.1945, s. 3.

³⁹ **Yeni Toprak**.

⁴⁰ **Fidan**, "Ödevimiz", S 1, C 1, Nisan 1946, s. 1.

Mecmuası'nın devamı niteliğindedir. Dergi ayda bir yayınlanmakta "ziraat, veteriner ve ormancılık işleriyle ilgili her yazıya"⁴¹ sayfalarında yer vermektedir.

Türk Köylüsü "Köy ve Köycülük Dergisi", sahipleri Hüseyin Günaydın ve Kemal Kataoğlu'dur. Ayda bir çıkan derginin ilk sayısı Ekim 1947'de yayınlandı. Dergi çıkış amacını ilk sayısında şu cümlelerle okuyucusuna duyuruyordu:

"Köylü kardeş!

Dergi senin dergindir!

*Senin her bakımdan (tarımsal, ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki) kalkınmanı sağlamayı kendine yol edinen ve ön planda da sağlığını korumayı esas tutan dergimiz, sana, ziraatçılık, ormancılık, hayvancılık ve bütün çalışmalarında faydalı olmaya azami gayret sarfedecektir."*⁴²

Dergi Ankara'da yayınlanmaktadır. İlk sayısında Atatürk ve İ. İnönü'nün sözlerine de yer vermiştir⁴³.

Selahattin Baraz'ın sahibi ve yazı işlerini yürüttüğü **Köy** dergisi Nisan 1947'de yayınlanmaya başladı. "**On beş günde bir çıkar. Siyasi Köylü Mecmuasıdır**". Dergi muhalefet hareketinin hızlandığı bir dönemde CHP'yi desteklemektedir. Bunu ilk sayısında da açıkça ifade etmektedir, "*biz de bu dergide elden geldiği kadar köylümüze faydalı yazılar yazmaya çalışırken Halk Partisi'nin gösterdiği doğru yolda yürüyeceğiz. Muhalif partiler de bizim kadar bu yurdun evlatlarıdır. Lakin köylünün hevesini enerjisini kıracak menfi propagandaları biz hoş görmüyoruz.*" "*Köy davası ile ilgili bütün mevzuları ele almak, köylümüzle yakın ve sıkı temaslar yapmak, onların derdi ve dileklerini umumi efkâra, alakalı makamlara aksettirmekle davada ufak bir hizmette bulunursak kendimizi bahtiyar sayacağız.*"⁴⁴ Dergi köy sorunuyla ilgili her konuyu ve hükümetin aldığı kararlara sütunlarında

⁴¹Tarım Bakanlığı Dergisi, 1.10.1947, S 1, s. 3.

⁴²Türk Köylüsü, S 1, Ekim 1947, s. 2.

⁴³Derginin idarehanesi Dumlupınar Mahallesi Gazeller Sokağı No.5'dir. **Köy Dergisi'nin** İMK'de 6 sayısı bulunmaktadır.

⁴⁴Köy Dergisi, S 1, Nisan1947, s. 2.

yansıtacağını belirtiyordu. Derginin başyazıları Selahattin Baraz tarafından kaleme alınıyordu. Hükümetin aldığı kararlar dışında hayvan bakımı gibi konulara değiniliyordu. 1947 kongresi sonrasında CHP'deki değişim politikalarının etkileri dergide hissediliyordu. Derginin Köy Hocası başlığını taşıyan bölümünde köylülere yönelik olarak İslami bilgiler veriliyordu. Marshall Planı doğrultusunda Türk Amerika yakınlaşması derginin sayfalarında Amerika örneği veriliyordu.

Cenap Sahabettin Kıvılcımlı'nın sahibi olduğu M. Samim Kay'ın yazı işleri müdürlüğünü üstlendiği **Bizim Köy "Haftalık İktisadi ve Zirai Dergi"** 1 Kasım 1949 yılında İzmir'de yayınlanmaya başladı. Dergi ilk sayısında "Ne İçin Çıkıyoruz" başlıklı makalede "*iktisadi kalkınmamızın zirai kalkınma ile mümkün olacağına inandığımız için çıkıyoruz. Dünyanın atom çağına girdiğini görüyor, ziraatimizin hala kara sabanla yürütülmeye çalışıldığını ve ekseri köylerimizin kara cehalet içinde çabaladığını da biliyoruz. İşte bu uğurda mücadele etmek için çıkıyoruz*"⁴⁵.

Köy Postası "Aylık Köy ve Kültür Dergisi" 1947 yılından itibaren Trakya Umumi Müfettişlik bölgesinde yayınlanmaya başladı. Derginin sahibi olan Kadri Oğuz aynı zamanda başyazarıdır. CHP yanlısı olan dergide İsmet İnönü'nün de zaman zaman yazıları yayınlanmaktadır. Dergi köy kalkınmasını bir bütün olarak görmektedir. "*Köyü bir bütün olarak ele almak zorundayız. Köy kalkınması için tarım ve hayvancılığın gelişmesi ne kadar lüzumluysa, köylünün sağlık şartlarının düzelmesi, sosyal ve kültürel hayat seviyesinin yükselmesi yol, su gibi ihtiyaçlarının sağlanması da o kadar önemli ve hayatidir*" görüşü savunulmaktadır⁴⁶.

Çok partili hayata geçiş aşamalarında kurulan yeni partileri destekleyen veya doğrudan bu partilerin yayın organı olan gazetelerde yayınlanmaya başladı. Bunlardan birisi de Çiftçi ve Köylü Partisi'dir. Partiyle aynı adı taşıyan **Çiftçi Köylü Gazetesi** de on beş günde bir yayınlanmaktadır. Derginin imtiyaz sahibi ve yazı işlerini yürüten Sıddık Çiftçi Sümer'dir. Derginin idarehanesi Mudanya Çiftçi Köylü Partisi Merkezi'dir. Bursa'da yayınlanan derginin logosu "*Çiftçi Köylü Partisi'nin yolunu gösterir, çokluk*

⁴⁵Cenap Sahabettin Kıvılcımlı, "Ne İçin Çıkıyoruz", **Bizim Köy**, 1.11.1949.

⁴⁶**Köy Postası**, S 55.

halkın hukukunu korur, isteklerini Hükümete bildirir. Çiftçinin Gazetesi" denilmektedir. Parti propagandasını yapmak amacıyla gazeteyi bir yıl süre ile köylere ücretsiz olarak göndermiştir. Ancak bir yıl sonunda dergide çıkan bir haberde derginin maliyetinin bir hayli pahalıya mal olduğu ve abone olmak isteyen köylülerin seneliği 250 kuruşa dergiye abone olabilecekleri ifade ediliyordu⁴⁷.

Köy Eğitmeni "Aylık Köy Eğitim Dergisidir" Bir grup öğretmen tarafından 15 Eylül 1948 yılında Adana'da yayınlanmaya başladı. Dergi ikinci sayısından itibaren "Köy -Köy Meseleleri ile uğraşır, savaşıır milliyetçi dergidir."- ismini almıştır. Sahibi Reşat Türkeş olmuş basım yeri Mersin'e taşınmıştır. İkinci sayı iki ay sonra 15 Kasım'da yayınlandı. Dergi milliyetçilik ögesini işlemektedir. Reşat Türkeş verdiği bir konferansta "...iyi bilsinler ki: Türk bayrağına haince uzanan mel'un eller kırılacak Türk yurduna şuursuzca bakan kızıl gözler kör edilecektir."⁴⁸ Dergide Çukurova köylüsünün sorunları, öğretim köşesi, tarımsal üretim, hayvan bakımı,sağlık, kanunlarımız köşesi bulunuyor. Dergide Köy Enstitüleri kültür seferberliği alanında yapılan bir devrim olarak değerlendirilmektedir⁴⁹. Bu dergide de değişen konjonktürün etkisi hissedilmekte zaten kendisini ırkçı olarak niteleyen dergide "Dinimizin Öğütleri" bölümü bulunmaktadır.

13 Ekim 1948 yılında köye yönelik dergilere bir yenisi eklenecektir. Ancak içerik olarak bu dergi diğerlerinden farklıdır. **Bizim Köylü** "Çarşamba günleri çıkar, köylünün şehirli ile eğlendiğini gösterir siyasi, mizahi gazete" olarak kendini tanımlamaktadır. Mithat Eriş tarafından İstanbul'da yayın hayatına başlayan dergide karikatürler, fıkralarla CHP iktidarı eleştirilmektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı köylülerin zenginleşmesi sonucu bu yıllardan itibaren basında köylüyü eleştiren yazılar yayınlanmaya başladı⁵⁰. Dergi bu yıllardan itibaren başlayan

⁴⁷"Köylümüze Hitap", **Çiftçi ve Köylü**, Yıl 1, S 25, 30.9.1948, s. 3.

⁴⁸**Köy**, S 7,C 1, 1.5.1949, s. 7.

⁴⁹Haruniye Köy Enstitüsü (1948-1949 Mezunları Hususi Sayısı Temmuz 1949'da çıkarılıyor. Köy Enstitüleri ile ilgili olarak Ekrem Esendal, "Köy Enstitüleri Hakkında", S 3, 15.12.1948, ss. 6-14; Tahsin Banguoğlu, "Köy Enstitüleri Millî Müesseselerimizdir. Bu Dava Yürütülecektir." S 9, 1.7.1949, ss. 1-16.

⁵⁰Dönemin basınında köylünün eline çok para geçtiği ve bu parayı şehirde altınbaş rakısı içerek pavyona giderek harcadığı lüks tüketim malları aldığını, altın diş yaptırdığı, kasabada ev aldığı gibi konular biraz da alaya alınarak yazılıyordu. Bunun üzerine Hüseyin Avni

şehirlinin köylüyü küçük gördüğü izlenimini yaratan bu yazılara köylü yönünden bakarak şehirliyi alaya almaktadır⁵¹.

İzmir'de **Köycülük** dergisi İzmir Köy Bürosu tarafından yayımlanıyordu. Derginin amacı yöredeki açılan kurslarda yetiştirilen köy muhtar ve kâtiplerine, köylülere dergi aracılığıyla emirler ve öğütlerini ulaştırarak bilgilerini arttırmak ve aralarında çalışma rekabeti uyandırmayı amaçlıyordu.

Köylünün Kılavuzu "Aylık Çiftçilik Dergisi" Eylül 1949'da yayınlanmaya başladı. Sahibi ve yazı işlerini fiilen idare eden Cemal H.Selek teknik işleri idare eden ise W.Blümel'dir⁵². Dergiden özellikle köy enstitüsündeki öğrencilerle, enstitü mezunları yararlanmaktadır. Dergi teknik bilgiler veriyor. Tarımsal üretimden daha fazla verim alınma yollarını köylünün anlayabileceği basit bir dille anlatıyordu.

1940'lı yıllarda yayınlanan çiftçilik tekniklerini geliştiren ve tarımsal üretimdeki son bilimsel gelişmeleri aktaran bu dergilerin okuyucu kitleleri ne yazık ki dergilerin çıkma amaçlarında dile getirdikleri köylü kitlesi olmamıştır. Okuma yazma oranının düşük olması dergilerin satış oranını doğrudan etkilemiştir. 1940'lı yıllardan itibaren bu dergilere genellikle Köy Enstitüsü mezunu öğretmenler ilgi göstermişlerdir. Dergilerin ortak bir özelliği de sade bir dil kullanmaları ve bilimsel teknikleri resimlerle görsel olarak zenginleştirmeleridir. Bu dergilerin okuyucu kitlesi olarak hedefledikleri köylülere ulaşamamalarının önemli sebeplerinden biriside köylerin tümünde posta teşkilatının henüz götürülemediğinden kaynaklanmaktadır. 1935 yılında posta kutusu olan veya posta uğrayan köy sayısı 24.941'dir ki bu oran köylerin yarısından birazına ulaşılabilirdiğini göstermektedir⁵³. Özellikle İkinci Dünya Savaşı yıllarında çekilen kağıt

"Hangi Köylü Zenginleşiyor?" başlıklı makalesinde buğdayı iyi -para eden Orta Anadolu ve Batı Anadolu köylüsünün zenginleştiğini bunun tüm köylülere yönelik olarak haber yapılmasını eleştiriyordu. Hüseyin Avni "Hangi Köylü Zenginleşiyor?", **Yurt ve Dünya**, C 3, S 20, 29.10.1942, s. 293.

⁵¹Türkan Başyigit, "Türk Mizah Dergiciliğinden Bir Örnek: Bizim Köylü", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, V/13, 2006/Güz, ss. 189-203.

⁵²Çeltüt matbaasında basılıp Kültür kitabevi tarafından dağıtımı yapılmaktadır. İMK'de 6 sayısı vardır.

⁵³"Yurd'un Dilekleri", **Yurt**, S 37, 9.5.1935.

sıkıntıları bir çok derginin kapanmasına ya da hacmini küçültmesine neden olmuştur. Fakat tek parti dönemi köy dergiciliği açısından tüm bu olumsuz koşullara rağmen altın dönemini yaşamıştır. Çok sayıda dergi, zor şartlar altında okuyucusuyla buluşmaya çalışmış ve Türk yayın tarihi açısından zengin bir kaynak oluşturmuştur.

THE ‘TURKISH HUMANISM’ MOVEMENT IN REPUBLICAN TURKISH LITERATURE

Petr KUČERA*

ABSTRACT

The aim of this paper is to shed a new light on the important literary / intellectual movement started in the 1930s by writers and critics who had gathered around the *Yücel* magazine, and then continued in different forms under the name *Blue Anatolia* or, in general, Turkish humanism. We are convinced that Turkish humanism had represented a significant dimension of Kemalist thought until the so-called Turkish-Islamic synthesis took its place. The paper will analyze both the writings of Blue Anatolians such as Halikarnas Balıkcısı, Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, and the books and articles by Turkish humanists *stricto sensu* such as Nurullah Ataç, Yakup Kadri or Suat Sinanoğlu. Among the topics this paper hopes to cover there is the Turkish humanists’ perception of the language revolution – which Nurullah Ataç called “the language of the revolution” –, connections and contradictions of the humanist project with Kemalism and its contribution to the construction of a new Turkish identity during the early Republic.

The paper argues that there emerged two interconnected currents among Turkish humanists. The first one – the Anatolia-centric ‘Blue Humanism’ – takes Anatolia as its reference for identity construction and moves towards a synthesis of all cultures that have passed through this land. However, behind the sophisticated facade of humanistic rhetoric and supposedly more ‘human’ reinterpretation of history it hides a nationalistic project of the appropriation of Anatolia by the nation by way of marginalizing and excluding the ‘Others’ and by extension criticizing the very idea of Westernization / the West. The other, on the opposite, sanctifies a certain notion of the West as a source of all human progress by way of ‘alterizing’ the local Self (‘the East inside us’) and calls for a Turkish Renaissance based on the Greco-Latin heritage. The alterizing discourse and the differences among the two currents notwithstanding, there is indeed, as we argue, a ‘humanistic’ stance inherent to them: the appropriation of the Greco-Latin / Ionian / ancient heritage of Anatolia,

*Dr., Charles University in Prague, kucerapetr@post.cz.

the notion of a synthesis of cultures and of the positive energy released by the mixing of Anatolia's peoples throughout its history is a refreshing alternative to other forms of non-inclusive nationalisms.

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK EDEBİYATINDA TÜRK HÜMANİZMİ AKIMI

ÖZET

Bildirimizin amacı, 1930'larda *Yücel* dergisi etrafında toplaşan yazar ve aydınlarla başlayan, sonra da *Mavi Anadolu* ya da genel olarak *Türk Hümanizmi* adı altında devam eden önemli bir edebî/fikrî harekete yeni bir ışık tutmaktır. Türk hümanizminin, Türk-İslam sentezi ideolojisi yerini alıncaya kadar Atatürkçü düşüncesinin çok önemli bir boyutunu teşkil ettiğini kanımsındayız. Hedefimiz, hem Halikarnas Balıkcısı, Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat gibi 'Mavi Anadolu'cular'ın metinlerini, hem gerçek anlamda 'Türk hümanistleri' adı altında toplayabileceğimiz Nurullah Ataç, Yakup Kadri, Suat Sinanoğlu gibi aydın ve eleştirmenlerin yazılarını incelemektir. Araştırmamızda; Türk hümanizminin, Nurullah Ataç'ın "devrimin dili" olarak adlandırdığı dil devrimi anlayışı, Atatürkçülükle bağlantı ve çelişkileri, erken cumhuriyette yeni Türk kimliği inşasına katkısı, eğitim, medeniyet ve seküler kültür anlayışı gibi konular ön plana çıkmaktadır.

Sunumumuzda; Türk hümanistlerinin arasında birbiriyle bağlı iki hareketin ortaya çıktığını göstermekteyiz. Birincisinin (Anadolu merkezli 'Mavi Hümanizma' olarak nitelenebilen akım), Türk kimlik inşasında referans kaynağını Anadolu toprağından aldığını ve bu topraktan gelmiş geçmiş tüm kültürlerin sentezine doğru gittiğini, ancak 'hümanist retoriği' ve tarihin sözde daha insancıl yorumunun arkasında 'öteki'yi marjinalleştirerek ya da dışlamak suretiyle ulusçu meşruiyet projesini barındırmakta ve Batı'yı / Batılılaşma fikrini eleştirmekte olduğunu, ikincisinin ise, tam tersi, insanoğlunun ilerlemesinin tek kaynağı sandığı belli bir Batı imajını kutsallaştırıp yücelterek – bu suretle de yerli Ben'i ('içimizdeki Doğu'yu) ötekileştirerek – İlkçağ (Yunan-Latin) kültürlerine dönmekle Türk Rönesansı'nı meydana getirip yeni Türk Batı kimliğini yaratmak istediğini göstermek istiyoruz. Yine de sözü geçen ötekileştirme söylemine ve aralarındaki bütün farklılıklarına rağmen her iki akımın kanımızca derin bir 'hümanist' boyutunu taşımaktadır: Anadolu'nun Yunan-Latin / İyon / İlkçağ mirasına sahip çıkıp kültürlerin sentezini, soy karışımı olumlu olarak gördükleri için ırk merkezli ulusçuluklara alternatif sunmaktadırlar.

INTRODUCTION

To get a taste of the poetics of *Mavi Anadolu* (Blue Anatolia), one of the most important dimensions of ‘Turkish humanism’, it is sufficient to flip a couple of pages of Halikarnas Balıkcısı’s short stories, novels and essays, Azra Erhat’s texts, Sabahattin Eyüboğlu’s articles from his *Mavi ve Kara* (Blue and Black, 1956), or to read a few lines from Melih Cevdet Anday’s Homeric poems *Kolları Bağlı Odysseus* (Odysseus with Tied Hands, 1963) or *Troya Önünde Atlar* (Horses in Front of Troy, 1972).

In these texts it seems as if the linear time had compressed and come to a stop, and historic events from different eras and cultures merged together on a synchronic level. The thousand years of history of various cultures and nations which have passed through Anatolia intersect – to borrow from Tanpınar – “in the unbroken flow of a singular and vast instant”¹ and from the historic memory of Anatolia’s contemporary inhabitants there emerges in this new space-time the ancient cities of Halikarnassos, Pergamon or Troy; the Trojan warriors Diomedes, Menelaus, Antilokhos suddenly fight shoulder to shoulder with Köroğlu, Mehmet Fatih or Prophet’s son-in-law Ali, heroes of the Turkish/Islamic world, whereas in the speech and customs of Turkish fishermen from the Aegean coast primeval semantic traces, transported through time somewhere from the Hittites, shine through. These powerful and poetic images point to the emergence of a new Turkish identity, whose roots are to be found not in Central Asia, but in the ruins of ancient Anatolian civilizations. It is, however, not as much a construction as it is a *reconstruction* of this identity, since it has always been hidden away deep in the minds of Anatolian people and will come to the surface easily if one digs through the ‘alien’ layers that had covered it in the passing of time. Hence, upon seeing the ruins of Troy the auto mechanic Mehmet from Bursa in *Horses in Front of Troy* automatically starts to ponder the destruction of the city, is instantly carried away to a faraway past (“Coming back from the

¹I slightly changed the word-order of Erdağ Göknaar’s translation (published in **Northwest Review**, 2010, 48/2, p. 102) of the poem to fit the sentence.

İzmir Fair by bus / I saw Ilion being covered by a cloud"²) and hears voices prophesying Troy's annihilation.

The aim of this paper is to reconsider some concepts and ideas of the important literary/intellectual movement started in the 1930s by writers and scholars around the *Yücel* magazine, which later morphed into *Blue Anatolia* and deeply influenced later 'humanist' writers like Nurullah Ataç or Suat Sinanoğlu. We believe that what might be despite all divergences collectively called 'Turkish humanism' had represented an important feature of Kemalist thought until the Turkish-Islamic synthesis definitively took over the discursive field of Turkish political thinking. Our analysis focuses on the relationship of Turkish humanists to Classical Antiquity, their perception of the 'language revolution', intersections with and contradictions to Kemalism and their contribution to the construction of a new Turkish identity. We argue that the above mentioned writers and intellectuals, however diverging in their *weltanschauung*, evolved from the early Kemalist conception of history and progress and can be seen as different manifestations of the early Republican East-West debate, producing local versions of 'Occidentalism'.

An important distinction, however, must be made between two currents of 'Turkish humanism' that evolved successively and with many overlaps in the 1930s-1960s. The first one might be shortly described as 'universalist', the other one as 'Anatolia-centric'. Since little attention in scholarly literature has been given to this differentiation, this first part of this essay will be devoted to outlining the main features of both.

'The Age of Awakening': Hasan-Âli Yücel and the 'Humanist' Revolution

Part of the Renaissance and encompassing the dynamic period between the Middle Ages and the modern times (14-16th centuries), European

²"İzmir fuarından otobüsle dönerken / Gördüm, bir bulut sarmıştı İlion'u." Melih Cevdet Anday, "Troya Önünde Atlar", **Rahatı Kaçan Ağaç, Toplu Şiirler I**, Adam, İstanbul, 1998, p. 314.

humanism was the first *secular* educational-philological movement that spread over most of Europe and created a compact network of non-religious scholars exchanging ideas and knowledge. Rediscovering, glorifying and imitating the ancient Greek and Latin languages and literatures, humanists turned away from the Church-dominated *studia divina* to the secular and man-centered *studia humanitatis*. In their effort to transfer, translate and appropriate the ‘spirit’ of Classical Antiquity, humanists were in fact oriented both backwards, to long-dead cultures, histories and languages, and, with their optimistic, buoyant (‘blue’ as the Blue Anatolians would say) works finding the sublime in the humane they pointed to the future, to the new, renaissance type of man and his secular culture. Similarly, the ‘new’ or ‘second humanist movement’, which took root especially in Germany, by turning back to the Greco-Roman ideal of man and reinterpreting culture in the framework of Romantic philosophy and particularly Herder’s ‘nationalist and populist’ discourse, strove to bring to life the unique ‘soul’ of the peoples which just started to develop a distinct national identity. All this was informed by the desire to raise the newly formed nation to the level of the most advanced European countries. Humanists found the new type of man they were dreaming of in the model of a harmonically developing and universally educated personality which, nurtured by the ideals of Classical Antiquity, had acquired a deep philological consciousness.³

Turkish humanism, which may be, at least to some extent, understood as a continuation of the short-lived Ottoman Neo-Hellenistic (*Nev-Yunanîlik*) movement⁴ – Yakup Kadri being the most obvious link between the two – flourished in the late 1930s when, on the initiative of the magazine *Yücel* (Rise, from 1935), some prominent Turkish writers and translators like Nüzhet Haşim Sinanoğlu, Nurullah Ataç, Ruşen Eşref Ünaydın and Yakup Kadri came together to select works of classical European literatures to be

³This brief and rather simplifying characterization of humanism is largely based on the encyclopedic, yet compact description by Günther Schweikle, “Humanismus”, **Metzler Literaturlexikon**, Metzler, Stuttgart, 1990, pp. 208-211. See also Tony Davies, **Humanism**, Routledge, London/New York, 1997.

⁴For the Neo-Hellenist movement see Cafer Gariper, “Yankısız Yönelişler: Nev Yunaniler ve Nayiler”, in: Talat Sait Halman (ed.), **Türk Edebiyatı Tarihi 3**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2006, pp. 161-169, and Şevket Toker, **Türk Edebiyatında Nev-Yunanîlik**, İzmir, 2008 [published electronically at <http://www.ege-edebiyat.org/docs/582.pdf>].

translated into Turkish and included in the curricula of primary and secondary schools. The article "Humanism and We" written in 1940 by the editor-in-chief of *Yücel*, Orhan Burian, and the ensuing flurry of responses to it and elaborations of it may be seen as a stepping stone for the whole debate on 'Turkish humanism'. This was accompanied by the publication of a series of books on Greek and Roman mythology, translations of Renaissance writers and articles in other journals, especially *İnsan* (Human) and *Adımlar* (Steps) that together with *Yücel* declared their devotion to humanism and their desire to disseminate humanistic ideas in Turkey.⁵

Similarly to their European predecessor, philologists and educators, Turkish humanists also emphasized philological education, believed in the existence of a common cultural heritage of humanity, found the roots of this heritage in the Classical Antiquity and imagined that reading, studying and translating classic Greek and Latin texts cultivated people for these texts contained noble ideas and promoted a secular culture that enabled the reader to find the divine in the human.

Convinced about the necessity of going back to Greco-Latin sources to induce Turkish Enlightenment, Turkish humanists called for the introduction of compulsory Latin and Greek classes into high schools and the adoption of the philologically oriented curriculum of classic European lycées. If educated in the ideals of Greek and Roman antiquity, young Turks would, as Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) had expressed it already in 1924, "[be] not only Europeans in appearance, but also in spirit"⁶ and Turkey could witness its own Renaissance. It is of the utmost importance for the Turkish society, Yakup Kadri contended, to know the "first heroes of civilization" (i.e. humanists) who mediated the wisdom of ancient Greek and Latin texts to Europe. Humanists opened the "taps of the water of life [*âb-ı hayat*]" for Europe, and handed her "keys" – metaphorically referring to Socrates, Plato,

⁵See Güneş Altınbaş Serezli, **Turkish Humanism Project in the Early Republican Period**, unpublished MA thesis, Middle Eastern Technical University, Ankara, 2006.

⁶Yakup Kadri [Karaosmanoğlu], "Avrupakârî, Avrupâî", **Hâkimiyet-i Milliye**, Nr. 1168, 1 Temmuz 1340 [1924]. Reprinted in Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerem, Necat Birinci and Abdullah Uçman (eds.), **Atatürk Devri Fikir Hayatı II**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, p. 536.

Aristotle, Homer, Aeschylus, Virgil, Horacius etc. – with which Europe was able to unlock the “doors of the Renaissance”.⁷

Writing in 1939 in the daily *Ulus*, another litterateur, Burhan Belge, lamented that the Humanist project was long overdue and should have been adopted already in the Tanzimat era – which actually would have happened, if it wasn't for the theocratic nature of the Ottoman state. Yet now, he claimed, thanks to the Kemalist revolution the situation was different. He believed that “we can carry out this great leap forward (*hamle*) easy and in a short time” and “that the Good, the Beautiful and the Right would be established in Turkey freely and in their pagan meanings (*pagan manalarında*) like in the West.”⁸ As we shall discuss later, not only the “Ottoman theocracy” was to blame for this lag in adopting humanism. It was also the Ottoman language, that was, as Burhan Belge stressed, too much attached to Islam and the Arabo-Persian culture. Still, Atatürk's Turkey was in a much better position to adopt and spread Humanist ideals among people than European countries had ever been. First, as Yakup Kadri argued, it was independent and secular and had no church that would paralyze its full development; and, second, it was Mediterranean, where the spirit of the great civilizations of the Greeks and Romans was still lingering in the air, ready to be caught and absorbed.⁹

Many humanists claimed that the Kemalist revolution was indeed a ‘humanist revolution’ which due to its secularism, rationalism, positivism and anti-colonialism released a liberating energy opening the way to a genuine and universal ‘neo-humanism’. The emphasis on the universality, transmissibility and a certain ‘statelessness’ of humanism, regardless of which culture or nation originally produced it, is very important here. In this respect, the first phase of Turkish humanism diverges significantly from its second phase, the *Blue Anatolia* movement, as we shall see later. Hasan-

⁷Ibid, p. 537-538. Vedat Nedim (Tör) makes a similar argument in his “Liselerde Divan Edebiyatının yeri olmamalıdır”, **Hâkimiyet-i Milliye**, August 21, 1930.

⁸Burhan Belge, “Klasik Lise”, **Ulus**, 23 June 1939, quoted in Bilal Elbir – Ömer Karakaş, “Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri”, **Turkish Studies**, C 2, S 4, 2007, p. 385.

⁹Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Humanizmaya Doğru İlk Adım”, **Varlık**, No. ?, 1947, pp. 325-329, qt. in Serezli, p. 77.

Âli Yücel, the then Minister of Education, was of the opinion that basing one's ideas and art on Greco-Latin models does not necessarily lead to a slavish copy, since this model is universal and addresses all humanity. Thus, "every nation can benefit from it without losing anything from its identity, and in doing so, can be both original and national."¹⁰ In a speech to the first graduates of the Ankara State Conservatory in 1941 he observed about European musical compositions: "The author might not belong to us and the composer might come from another nation. But we are the ones who understand and bring to life those lyrics and sounds. Hence the plays staged and dramas shown by the State Conservatory are ours, they are Turkish and national."¹¹

When Hasan-Âli Yücel was appointed Minister of Education in 1938, he, with the support of President İsmet İnönü, enforced some of the proposals and ideas of the Turkish humanists on an official level. İnönü's era between 1938 and 1950 may be, indeed, at least as cultural policy is regarded, seen as a shift from – though, of course, not a break with – the early Republican nationalism and the Turkish Historical Thesis to a more encompassing and, leastwise on the surface, less ethnocentric understanding of Turkish identity, based on a romanticized idea of humanistic Enlightenment.

Under Yücel's baton and following the First Turkish Publishing Congress in 1939 the Translation Bureau (Tercüme Bürosu) was established with Nurullah Ataç as its chair. The proclaimed goal of the Bureau was to produce translations of both Western and Eastern classics that radiated 'humanistic ideals', including the works of, for instance, Confucius, Yunus Emre, Jalaloddin Rumi, or Sa'adi. However, a total of 80 translated works were published in the following years in the 'Greek Classics Series' and widely distributed, whereas Oriental literatures were strongly neglected. In fact, in the preliminary list of the 183 works to be translated, which was presented at the Congress, only 7 were from 'Eastern classics'.¹² The

¹⁰Hasan-Âli Yücel, **Edebiyat Tarihimizden**, İletişim, İstanbul, 1989, p. 255.

¹¹Quoted in Mustafa Çıkar, **Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, pp. 96-97.

¹²Ibid., p. 83. See also Şehnaz Tahir Gürçağlar, **The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960**, Rodopi, Amsterdam, 2008, pp. 64-73. Out of the 467 translation

translation activity of Turkish humanists – comparable with the ‘translation frenzy’ of German humanists in the 19th century – should not be underestimated. Its impact reached far beyond mere import of literary works of European classics. As Şehnaz Tahir Gürçağlar’s meticulous analysis shows, it indeed “assumed a pivotal role in the canon formation process in early republican Turkey”¹³ and had a great impact on the Republican perception of aesthetics.

A year after the Publishing Congress, a much more transient, yet definitively more daring step was taken. Taking as a model typical European pre-war high-schools, compulsory Greek and Latin classes (with 5 hours of Latin weekly) were introduced into selected high schools, the so-called “classical branches” (*klasik şubeler*) in Ankara, Istanbul and Izmir producing their first graduates in 1943. Hasan-Âli Yücel explained the decision to open ‘classical lycees’ in Turkey by the need to fill the void left by the abolition of Arabic and Persian courses with Latin and Greek, which would also clearly show the civilizational shift Turkey had been going through.¹⁴ Yakup Kadri welcomed this step as very important, even more important than the closure of medreses and the adoption of the Latin script, and went on to say: “We know very well that only a couple of centuries ago, Europe was not the Europe it is today. Who had saved it from its terrible nightmare? A bunch of heroic geniuses? A bunch of prophets (*resuller*) who take their inspiration from the heavens? No! It was the books – Plato, Aristotle, Homer, Euripid, Sofocles, etc. – that they brought to the light and in which they discovered ‘the humanized secret of humans’”.¹⁵ Beside language education, history

published between 1940 and 1946 only 5% were from Eastern classics. The criterion for selection of a work was not its genre, “but its theme and provenance. Works originating from a ‘humanist’ background were clearly prioritized, regardless of the genre they belonged to (...)” (Gürçağlar, pp. 71-72).

¹³Gürçağlar, *The Politics...*, p. 72.

¹⁴Quoted in Elbir – Karakaş, “Cumhuriyet Dönemi...”, p. 384.

¹⁵Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Hümanizmaya Doğru İlk Adım”, *Ayın Tarihi*, Nr.83, 1940, s. 326, qt. in Elbir – Karakaş, “Cumhuriyet Dönemi...”, p. 385. In a letter from January, 1, 1939, Yakup Kadri complained to H. A.Yücel about the failure of classical- lycées project: “If we, instead of installing professors of psychology, economics, political sciences or sociology [to high schools], brought a few teachers of Latin and Greek into four or five major lycées, today’s generation would have been totally different.” Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yakup Kadri’den Hasan-Âli Yücel’e Mektupları*, haz. Canan Yücel Eronat, Yapı Kredi, İstanbul, 1996, pp. 50-51.

classes were also affected by the new cultural policy. Arif Müfit Mansel, a historian and archeologist specializing in ancient Greece, prepared in the 1940s a series of textbooks, very different from the previous ones, which emphasized the significance of the Classical Antiquity for world history. Accordingly, history classes in the first year of study at Turkish high schools (both *lise* and *ortaokul*) focused almost exclusively on the history of the Greco-Roman civilization.¹⁶

Given the pedagogical nature of European humanism, it is no surprise that education, especially linguistic training and the instruction in history, was seen as crucial by Turkish humanists. In the hierarchy of pedagogical institutions that were to oversee the realization of the humanist project, the Faculty of Languages, History and Geography in Ankara, Atatürk's brainchild, with its programs in classical languages and archaeology, ranked highest. During the opening ceremony of the new building of the Faculty, both president Inonu and minister Yücel confirmed the privileged status of the Faculty and highlighted the important role it was to assume in "disseminating and enrooting humanist culture in the country."¹⁷

As an example that the overall enthusiasm for a deep societal transformation in the form of 'humanistic revolution' cut across very different political world-views, let us point to Halide Edib's essays from the 1930s. Albeit written outside of Turkey and in English for the Western public, many conclusions Halide Edib, the exemplary Republican woman fighter for independence and highly influential, rather conservative novelist, reaches seem to anticipate (or possibly refer to the early stages of) the vivid discussion about how to embrace the Greco-Roman heritage of Anatolia. In these essays, she draws parallels between the Greco-Roman administration of the state and the early Ottoman statehood and emphasizes the continuity between the Roman and the Ottoman Empires. Further, she underlines her conviction that Sultan Mehmet II (Fatih) spoke Greek and Latin (which is possible, yet not proven), compares the training of janissaries to the Greco-Spartan method of raising warriors and finally states that the early Ottoman

¹⁶Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931- 1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Translated by Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, p. 55.

¹⁷Qt. in Serezli, **Turkish Humanism**, p. 73.

statesmen must have studied Plato's *Republic* and derived their ideas on political leadership from it.¹⁸ She thus claims that it would be a mistake to call the Ottoman civilization an Islamic civilization, for it was rather a civilization of the Eastern Roman Empire. However, Turks made, in her view, a fatal historical mistake when they assumed Greco-Roman civilization through the Arab interpretation: "If the Ottomans had gone directly to the Byzantine Greek scholars for learning, probably the Renaissance would have started in the Near East".¹⁹

Ne Mutlu Anadoluluyum Diyene: Appropriating Anatolia's past

'Turkish humanism' entered its second phase with the emergence of the *BlueAnatolia* movement which flourished as an elite intellectual undertaking especially from the 1950s onwards, when Turkish humanism as a state-sponsored project had already been dead. It would be wrong to see the two phases or currents as separate. In fact, some of the dominant figures of *Blue Anatolia*, Azra Erhat, Sabahattin Eyüboğlu and Vedat Günyol, worked at the Translation Bureau and participated in Yücel's cultural politics. However, they later embraced, arguably under Halikarnas Balıkcısı's influence, a more nationalistic or rather 'territorial' approach to the concept of humanism. Blue Anatolians adopted the 'historical perspective' of H. A. Yücel and his fellow 'humanists', but reformulated it in the framework of their reflection on the 'Anatolian civilization' as the original source of almost every progress humankind has made on the path to modernity. In other words, they refocused from Athens, Sparta and Rome to Anatolia which they viewed as the cradle of philosophy and European thought.

This idea would enable Turks, who were after the collapse of the Ottoman Empire seen by many in Europe as a 'foreign element' to the 'Greek'/Hellenic Asia Minor and belittled as 'Central Asian barbarians'.²⁰

¹⁸Halide Edip [Adivar], **Conflict of East and West in Turkey. Extension Lectures delivered at the Jamia Millia Islamia in 1935**, Muhammad Ashraf, Lahore, 1935, pp. 21-22.

¹⁹Halide Edib [Adivar], **Turkey Faces West. A Turkish View of Recent Changes and Their Origin**, Yale University Press, New Haven, 1930, p. 31.

²⁰See for instance the comments of the British Prime Minister Lloyd George and his French counterpart Georges Clémenceau on Turks after WW1 as mentioned in Tarik Zafer Tunaya,

with no relationship to the Golden Age of Antiquity, while at the same time pushed by the Kemalist nationalistic discourse to search for a new place in the modern world separate from the Middle East, to redefine themselves partially independently of their Ottoman-Islamic / Asian origin – which were obviously not deemed to be very suitable for the desirable Western/modern identity. Claiming Anatolia's past for the Republican present would spare the humanists the abasement of having to get along with being mere imitators of a tradition that was not their own and help them acquire self-confidence and pride in being direct heirs to the great civilizations of Classical Antiquity, the supposed precursor of modern Europe. The conceptions of *Blue Anatolia* opened a new way of how to interpret and embrace the ongoing Westernization process: instead of “going to the West” the Turkish society would find the West in itself, by “reminding itself” of and “reviving” its proper place in Western civilization.

To the general reader, the ideas of *Blue Anatolia* are probably best known and accessible in their watered-down form of the short stories and novels of one its founders, Cevat Şakir alias Halikarnas Balıkcısı. It is, however, his essays and non-fictional writings that laid the foundation of *Blue Anatolia*. A son of an upper-class Ottoman family, Balıkcı came back from his studies of history at Oxford as a relentless propagator of the idea of Anatolian origin of the ‘true’ Classical civilization of Antiquity. In Halikarnas Balıkcısı's essays, Turks appear as the last element of Anatolian history, as true heirs to all the great Anatolian civilizations. Together with Fernand Braudel²¹, Balıkcı speaks about a common Mediterranean culture, stressing that all countries alongside the Mediterranean coast show similar cultural and eco-social traits. Morocco, Algeria and Egypt were not African countries in his view, nor were Turkey or Syria Asian countries, neither Spain, France, Italy and Greece European countries. They all together formed a single entity with a distinctive culture, a “sixth continent”, as the title of one of his collection of essays (*Altuncı Kıtâ Akdeniz*) reads, which was born of Anatolia: “The Mediterranean is, like its waters, a fluent and

“Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri” , **Türkler**, C 17, Yeni Türk Yayınları, Ankara, 2002, p. 799.

²¹See Fernand Braudel's monumental, 3-volume **La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II** (1949), English edition: **Mediterranean & the Mediterranean World in the Age of Philip II**, University of California Press, 1996.

deep blue [*akıcı ve masmavi*] history of humankind.”²² The Eastern Mediterranean and its closest surrounding can pride itself in producing the Sumerian, Acadian, Babylonian, Assyrian, Egyptian, Iranian, Minoan, Ionian and Greek civilizations.

Balıkçı – and his ‘student’ Erhat – went so far as to derive all cultural, social and scientific manifestations of the Western (and, to a certain degree, also the Islamic) world, from language to religion, from mythology to social life, from modern urbanism to the foundations of modern science, from their ancient Anatolian source. Most of Western ideas, inventions, archetypes, habits, literatures, religious practices originated in Anatolia.²³ Anatolia was the first place on earth to reach the third – final – stage of the development of humankind, the “age of science” (the previous two ones being “the age of witchcraft” and the “age of religion”).²⁴ “Science started first in Anatolia”, claims Balıkçı, which is the “most human” of all civilizations²⁵: „Heraclitus brought the Anatolian understanding [*Anadolu anlayışı* – of science, P.K.] to the threshold [*eşiğine*] of Heisenberg, Max Planck and the latest abstract quantum mathematicians“.²⁶

Balıkçı painstakingly repeats again and again that the founding fathers of ‘modern’ arts and sciences like Homer, Hippocrates, Galen, Herodotus, Aesop, Heraclitus, Pythagoras and even most of the ancient legendary, mythological and religious figures, including the Amazons, Olympic gods or St. Paul, came from Anatolia and were “our compatriots from Turkey” [*Türkiyeli yurttaşlar*].²⁷ Moreover, the mysticism of pre-Homeric Anatolian cults supposedly deeply influenced all Semitic monotheistic religions, Judaism, Christianity and Islam. In some of his essays, Balıkçı even tries to prove that these religions were directly derived from the Anatolian matriarchal religion. Thus, pondering upon the importance of the word *logos*

²²Halikarnas Balıkçısı, **Anadolu’nun Sesi**, Bilgi Yayınevi, 2008, p. 16.

²³To make the Turkish people *believe* that this was true, was, according to Azra Erhat, the first step to a genuine Turkish humanism. See Azra Erhat, **Mavi Anadolu**, Can, İstanbul, 2006, p. 21.

²⁴Balıkçısı, **Anadolu’nun Sesi**, p. 60.

²⁵Ibid, p. 49.

²⁶Ibid, p. 72. The same ideas can be found in Balıkçı’s **Hey Koca Yurt**, Bilgi, Ankara, 2001, **Düşün Yazıları**, Bilgi, Ankara, 2002, or **Altıncı Kıta Akdeniz**, Bilgi, Ankara, 2007.

²⁷Ibid, p. 102. See also **Düşün Yazıları**, p. 334-347.

in Ionian thought and hinting at the central place *logos* occupies in the theology of the Gospel of St. John, he comes to the conclusion that “the whole New Testament is a product of Ionian thought.”²⁸

Anatolian soil is being almost sacralized in the texts of Blue Anatolians. Every tribe and nation which has passed through Asia Minor since the beginnings of human history has been deeply influenced by Anatolian climate and geography, almost as if there was a magical power radiating from them. One can follow this idea all the way back to the young ‘Neo-Hellenist’ Yahya Kemal. Taking over widespread stereotypes about Turks, Yahya Kemal subscribed to the prejudice that the ancestors of contemporary Turks were uncivilized Asian hordes. However, after having settled down in Asia Minor, they supposedly “opened their eyes under this [i.e. Anatolian] sky” and soaked in Dionysus’ spirit together with the wine they made in the vineyards that had once belonged to ancient Greeks.²⁹ Almost hundred years later, we surprisingly find the same idea recurring in the work of the well-known Turkish philosopher Yalçın Koç: it was on the Anatolian soil – and nowhere else – where the mystical *kelam* (“logos”) from Central Asia “fermented” (*mayalaştı*) and transformed men into real humans, it was only in Anatolia where people united with the quintessence of existence.³⁰

Murat Belge classifies the writings of Blue Anatolians as “genesis texts”, or founding narratives addressing the question of the origin of a nation. The fall of the Ottoman Empire, the traumas experienced during the Balkan Wars and after WW1, the loss of Rumeli, the fight for survival in the Independence War, the Kemalist revolution, all of these radical turn arounds in Turkish history created a need for a new identity and triggered the emergence of ‘great national narratives’ to replace the cosmopolite ‘alien’ Ottoman narration. The search for the roots of the Turkish nation brought

²⁸Ibid, p. 141. In some of his essays, Balıkcı even tried to prove that there was a link between the Islamic *qibla* and the name of the Anatolian goddess Cybele (or Kybele in Greek), while Eve and Adam are transformations of the ancient gods Havva and Adonis. See Kaya Akyıldız – Barış Karacasu: “Mavi Anadolu: Edebî kanun ve millî kültürün yapılandırılışında Kemalizm ile bir ortaklık denemesi”, **Toplum ve Bilim**, 81/1999, pp. 26-43 and also Azra Erhat, **Mektuplarıyla Halikarnas Balıkcısı**, Can, İstanbul, 2002.

²⁹Quoted in Toker, **Türk Edebiyatında...**, p. 18.

³⁰Yalçın Koç, **Anadolu Mayası. Türk Kimliği Üzerine Bir İnceleme**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007.

most nationalist intellectuals to Central Asia and further, to the mythical *Urheimat* of the Turks in Ergenekon as the cradle of the unchangeable, noble traits of the Turkish race. On the other hand, other, less numerous and influential ‘essentialists’ found the ‘essence’ of the nation in Anatolia.³¹ This was “our own firmament” (*kendi gökkubbemiz*), to borrow from Yahya Kemal, this – and not Asian steppes – was the place where the ‘Turkish nation’ came into being, or rather: it *pre-existed* in Anatolia even before the ‘real’ historical coming of Turkish tribes to Asia Minor, and is connected in blood and spirit to all the illustrious civilizations that have ever flourished on Anatolian soil. Hence, reversing the famous Kemalist motto, Azra Erhat could exclaim: *Ne mutlu Anadoluluyum diyene* (How happy he who can say: I am Anatolian is).³²

From Inclusion to Exclusion: Creating the “Other”

If we believe that a nation possesses an essence that is peculiar to itself, that it owns a land which has an almost mystical power to transform the people who live in it, then we need other peoples and other lands which are bereft of these qualities to be even able to formulate the very idea of ‘uniqueness’ and ‘extraordinariness’. In short, we need an ‘Other’ which is all that we are not and vice versa.

Many critics – and definitively the ‘humanists’ themselves – viewed Blue Anatolia/Turkish humanism as a tolerant, highly syncretic and humanistic perspective of history and culture.³³ We believe that when it comes to the question of the ‘Other’, *Blue Anatolia*, represented especially by Halikarnas Balıkcısı, diverges significantly from the humanist line stretching from *Yücel* to Ataç and Sinanoğlu. The first stance, ‘Anatolia-centric’ or ‘territorial’, hides behind the sophisticated facade of humanistic rhetoric and supposedly more ‘humane’ reinterpretation of history a nationalist project of the appropriation of Anatolia by the nation by way of

³¹See Murat Belge, *Genesis: “Büyük Ulusal Anlatı” ve Türklerin Kökeni*, İletişim, İstanbul, 2008.

³²Azra Erhat, *Mavi Anadolu*, Can, İstanbul, 2006, p. 17.

³³Balıkcı steadily refers to the ‘humane’ (*insancıl*) view of history he is presenting.

marginalizing and excluding the 'Others' (Greeks) – expropriating Anatolia from them – and by extension criticizing the very idea of Westernization (since modern West is understood as the heir to the Greco-Roman civilization). The other line, in contrast, sanctifies a certain notion of the West as a source of all human progress by way of 'alterizing' the local Self ('the East inside us') and of calling for a Turkish Renaissance based on the Greco-Latin heritage. It must be noted here, though, that this 'Eastern Other' serves as the other 'Other' for *Blue Anatolia* as well, symbolically embodied in the contrast between 'blue' (Anatolia) and 'black' (*softas*) in Sabahattin Eyüboğlu's essays, and that the relationship of *Blue Anatolia* to the West is far more complicated and contradictory, as it is in Kemalism itself (we will briefly address the issue at the end of this essay). Let us now look at the construction of the other in the two currents.

What most of Blue Anatolians agreed on was that the Golden Age of Classical Antiquity was the product of Anatolia, and not of Greece. It was not the Greeks, but the Anatolians – Ionians – who created the greatest and most advanced civilization of Antiquity and generated such brilliant minds as Homer, Thales, Democritus, Galen, Pythagoras or Hippocrates – all of them natives of the Eastern Aegean. The same Ionians – themselves migrants from the East – later passed their genes and culture onto the Turks.³⁴ Against the supposedly Romantic idealization of ancient Greece in Europe and Western 'Indo-europeanism' Balıkcı stresses that almost anything that is referred to in the West as 'Hellenistic' is in fact Anatolian/Ionian, while Ionians have nothing in common with 'Greeks'/Hellens except for the linguistic bond. Even this bond is rather weak: the Ionian dialect differs in many ways from 'Hellenic' Greek and even 'Hellenic' Greek has its origin in the Homeric 'Ionian' vernacular, claims Balıkcı. No wonder than that 'Hellenistan' had never produced "anything original": "It is clear that the unique peculiarities that have been since time

³⁴"We are direct heirs of the [classical] cultures of Antiquity", but Europe has stolen our heritage and "tries to make a stranger to it", says Erhat in **Mavi Anadolu**, p. 22.

immemorial considered to be bearing Hellenistic characteristics belong on the contrary to the Ionian and old Anatolian culture.”³⁵

Athens and Sparta – the essence of Hellenism in Balıkcı’s view – are, in striking contrast to the free, life-affirming, gender equal and science-oriented society of Anatolia (Ionia), “oligarchic”, “fascist” and “racist”³⁶, preying on slaves, prosecuting scientists, having no sense of city planning and hygiene, suppressing women, indulging in outmoded religious myths, and, maybe most importantly, have produced an ‘idealistic’ philosophy that hindered the advancement of humankind. It was the holy trinity of classical Western thought, Socrates, Plato and Aristotle, and their followers, who, having perverted and misunderstood the ‘rational’ and ‘pragmatic’ scientific ideas of Ionian *phusiologos* and insisting on ‘ethics’, ‘metaphysics’ and ‘mysticism’, inhibited scientific progress for at least thousand years.³⁷ If it wasn’t for Athenian philosophy, humankind would have colonized other planets a long time ago.³⁸

The ‘inclusionist’ philosophy of *Blue Anatolia*, on the surface open to embrace all cultures, obviously has its limits, and in the alterization of the Greeks intersects with ‘standard’ nationalist streams in Turkey. In this sense, Herkül Milas correctly observes that the ‘Anatolianist’ interpretation of history is “not different from the nationalist project of legitimization [*ulusçu meşruiyet projesi*]”³⁹. Yet what sets *Blue Anatolia* aside from ‘Turkists’ and allows it to appear more ‘universalistic’ and less prone to the dangerous exaltation of ‘pure blood and breed’ is its stress on the hybrid character of Anatolian culture(s).

³⁵Balıkcı, *Anadolu’nun Sesi*, p. 43. See also *ibid.*, p. 64. Even the most famous Greek ‘invention’ – the Olympic games – originate in Ionia, according to Balıkcı.

³⁶*Ibid.*, p. 105 and p. 88.

³⁷Balıkcı, *Hey Koca Yurt*, p. 61.

³⁸Balıkcı, *Anadolu’nun Sesi*, p. 101.

³⁹Herkül Milas, *Türk ve Yunan Romanlarına ‘Öteki’ ve Kimlik*, İletişim, İstanbul, 2005, p. 16. Albeit very different in the theoretical underpinnings of his more mystically formulated ‘Anatolianism’, Yalçın Koç claims similarly to Balıkcı that what he calls “the Greco-Latin and ecclesiastical realm” (*Greko-Latin-Kilise diyarı*) does not allow, due to its inclination towards the ‘outward’, its clinging to ‘accidents’, if we use the scholastic term, the development of true – spiritual, inwardly oriented – humanity. See Koç, *Anadolu Mayası*, esp. Part I.

Located at the crossroads of three continents, Anatolia has always served as a 'bridge' transferring peoples, knowledge and cultures from East to West and enabling them to mix. Every great civilization, Balıkçı asserts, was based on 'crossbreeding' among ideas, cultures, tribes, customs. Turks are offsprings of *all* the peoples who have lived on the Anatolian soil, all of them are their "Anatolian forefathers".⁴⁰ Turkish people are not related to ancient Anatolia only by blood (by mixing with the local population), but also – more importantly – by spirit. Azra Erhat, the translator of Homer into Turkish, thus claimed that Homer's epics would be easily understood by the Turkish readership, since they were a part of its collective memory and Greek and Turkish resembled.⁴¹ It was in this vein that another Blue Anatolian, Sabahattin Eyüboğlu, asserted that Anatolia was not conquered by Turks, but that Turks were conquered by Anatolia because they mixed with the local population and deeply absorbed elements of all cultures preceding them – those of the Hittites, Phrygians, Greeks, Persians, Romans, Byzantines – so that there was no trace left over from a pure "Turkish race". Eyüboğlu therefore criticized Turkish nationalists for their searching for the cradle of the Turkish nation somewhere in Inner Asia when it was right under their noses, in Anatolia.⁴²

If then the 'true' Turkish psyche was actually anchored in the spiritual realm of Classical Antiquity, why did it not make manifest itself throughout all the splendid Ottoman centuries? Why had there been no 'Turkish Renaissance'? The answer of Blue Anatolians was pretty simple: the full development of the 'blue' Mediterranean culture was hindered by the 'black force' of conservative *softas* (medrese students and scholars) that turned the face of the Turks to the Arabic-Persian East and silenced for a time its Ionian Anatolian identity. In a telling example, Eyüboğlu writes how he once saw a certain *hoca*, or religious teacher, in Bodrum who was harshly reproving local fishermen for the colorful pictures and engravings on their boats and called them sinful. "In this way the *hoca* severed one of our hands stretching

⁴⁰Balıkçı, **Anadolu'nun Sesi**, p. 170, and **Hey Koca Yurt**, p. 88.

⁴¹Azra Erhat, **Sevgi Yönetimi**, Can, İstanbul, 2003, p. 87.

⁴²Sabahattin Eyüboğlu, **Mavi ve Kara**, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 1999, p. 10 and 16-19.

possibly far back to the Old Greek world”, comments Eyüboğlu on this episode.⁴³

From ‘Anatolimania’ to ‘Superwesternization’: The Language of the ‘Humanistic Revolution’

Albeit the philosophy of *Blue Anatolia* was born of and aimed at strengthening the feeling of pride and self-consciousness of being part of the great Anatolian civilization(s) from which the modern world sprang, we can find a deeply pessimistic and resigning undertone in some of the writings of the group, especially in the 1950s and 1960s, arguably when the one-party rule of hard-line Kemalists was over and it became clear that the ‘project of humanization’ could not be forced upon the society from above. This pessimism – contradictory to and chipping away at the ‘Anatolia-centric’ idealism – led sometimes to a staunchly uncritical perception of the West as a solution to all problems and the only way to progress, relegating Anatolia to a somewhat inferior role. (To be sure: This feeling had been present in the writings of many Blue Anatolians from the very beginning of their career and more than often goes hand in hand with their ‘Anatolian pride’). In an essay from 1954, Eyüboğlu says that everything of some value for mankind “comes to the light only thanks to Europe and only the European mentality (*Avrupa kafası*) can make use of it (...). Even if we admitted that the springs of the deepest thoughts were in the East, these springs would have been without Europe nothing more than dry fountains.”⁴⁴ Likewise, Melih Cevdet Anday identified as the most important characteristic of the Turkish society its 150-year-long heading towards the West, a process that had been fundamentally defining not only social actions but also shaping the arts. Until Turkish society totally coalesces with the West, it is doomed to be a mere apprentice whose progress is determined by its master, the West. In one of his typical essays (from 1961), the West turns into a metaphysical entity structuring everything non-Western: “The West knows us. They [the

⁴³Ibid, p. 11. Similarly, Koç (in *Anadolu Mayası*, p. 76-80) blames the ‘Anatolian Wahhabis’ for causing regress.

⁴⁴Ibid, p. 129; see also Sabahattin Eyüboğlu, *Mavi I. Söz Sanatları Üzerine Denemeler ve Eleştiriler*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2000, pp. 383-387.

Westerners] were the first to write our history, they were the first to research our language. They translated into their languages our poets, story writers [and] novelists even much earlier than we had expected it.” It was only through West, continues Anday, that Turks learned to appreciate the beauties of their own cultural production. “And when a really great painter, a really great poet will be born in this country they will again hurry to help us. They just do it.”⁴⁵

The glorification of the West had, however, been always immanent to the first dimension of Turkish humanism, as we have hinted at before. To analyze all intricacies of the very complex network of Turkish intellectual's attitudes towards the West / Westernization would exceed the scope of this essay. What we would like to do instead is to focus on how the perception of Westernization was connected to the issue of language and education. For this exercise, we will draw our attention to two important 'Turkish humanists' – Yakup Kadri and Nurullah Ataç.⁴⁶

Yakup Kadri and Nurullah Ataç were profoundly convinced that the transformation of language is an indispensable precondition for the integration with Western civilization and that it would in its result lead to a deep *Westernization of minds*. Since the Kemalist revolution had severed all ties of the Turkish society with its Arabo-Persian heritage and Arabic and Persian courses had been definitely removed from the curricula of Turkish schools (in 1929), the old language, in their view, lost its semantic substance. To be able to express the ideas of the new era Turks must pass through a transformation similar to the one that took place in the thirteenth and fourteenth centuries: As the creation of Ottoman Turkish resonated with the Islamic civilization adopted by the Turks, *Öztürkçe*, the 'pure Turkish' could, in their view, articulate the ideas of modernity better than the 'Oriental Ottoman'. Language was to throw aside its "Oriental Turkishness"

⁴⁵Melih Cevdet Anday, **Açıklığa Doğru. Deneme**, Adam, İstanbul, 1984, p. 58.

⁴⁶The ideas presented in the next three paragraphs are an abridged form of the arguments they I developed elsewhere. See Petr Kučera, "Spreading the word of a 'secular religion': Language, knowledge and power in Kemalist prose", in: Bruno De Nicola, Yonatan Mendel and Husain Qutbuddin (eds.), **Reflections on Knowledge and Language in Middle Eastern Societies**, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2010, pp. 210-239

(*alaturkalık*) so that Turkish would “correspond to Western thought, albeit not losing its voice”⁴⁷.

Yakup Kadri compared the language revolution to the continuation of the War of Independence. Turkish was to be freed from the ‘colonialism’ of the Arabo-Persian civilization and returned back to its ‘national’ essence. This paradoxically meant to throw oneself into the thrall of Western civilization: The revolution of language and letters was to enable Turks to “enter Western society not through the back door, but straight through the front door”⁴⁸. According to Yakup Kadri, Atatürk believed that in this way Turks would incorporate themselves into the international scientific community and ascend the “hierarchy of civilized nations” – the only obstacle standing in their way until now was their “démodé and jumbled alphabet”.⁴⁹ Nurullah Ataç and Yakup Kadri were very well aware of the fact that language is not only a medium of transmission of ideas, but that in the medium itself there are certain cultural and thought patterns encoded. And exactly these ‘encoded structures’ in Turkish was what they wanted their society to get rid of. The change of language would be followed by a change of thinking in the young generation, and their mindset would be more easily Westernized. The ‘Eastern mind’ would turn into something they called *Avrupalı kafası* or *Batı kafası* – “the Western mind”. ‘Turkish Prosperos’, Ataç believed, can be born only out of one of the next generations, which will not be marked by their ‘Oriental experience’, ‘Oriental language’, or ‘Oriental culture’ and would grow up in the spirit of Western humanistic ideals.

This is obviously one of the reasons why most Turkish humanists put so much stress on including obligatory Latin and Greek classes into the curricula of Turkish high schools and insisted on the balefulness of Ottoman poetry for the young generation. Studying Latin and Greek would be, Ataç believed, a tool of empowerment, of shaking off – with reference to Shakespeare’s *The Tempest* – ones ‘Calibanness’, of becoming Prosperos: Classical European education might wake up in the Turks similar ideas,

⁴⁷Nurullah Ataç, **Günce (1953-1955)**, Yapı Kredi, İstanbul, 2005, p. 132.

⁴⁸Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Polikada 45 Yıl**, İletişim, İstanbul, 2006, p. 104.

⁴⁹Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Atatürk. Biyografik Tahlil Denemesi**, İletişim, İstanbul, 2005, pp. 101-102.

feelings and reflections as they once did in Europeans. It might teach them to think and perceive as Europeans do. Until Turks attained their new identity they must “forget even the names of Fuzuli, Baki, Emrah, or Dertli” – precisely because “our voice” reverberates in their poems, because they express “our feelings” and contain “our identity” shaped by centuries. Only after Turks took hold of the new identity could they return back to Diwan poetry and Turkish music; however, they would no longer be bound to it emotionally; they would perceive and judge it as “an Englishman or a German would”.⁵⁰

Moreover, because there was no ‘mature’ Turkish literature, Ataç claimed, which would correspond to the life-affirming, man-oriented aesthetics and subtlety of Western literature and which would be able to educate young Turks in the spirit of humanism⁵¹, it must be translated and appropriated from classical Greek and Latin literatures and children must be taught how to read it.⁵² The ultimate goal would be to create “a literature based on the Greco-Latin tradition”.⁵³ Likewise, another ‘Turkish humanist’, Hilmi Ziya Ülken, argued that translations from European classics as absolutely indispensable if Turkey was to modernize. Since Turks do not have any classics of their own, he maintained, they have to be nurtured by Greco-Roman literature to be able to create them. In the same manner as the translation and study of texts from Classical Antiquity ignited the European Renaissance, it must be at the core of the Turkish “age of awakening” (*uyanış devri*).⁵⁴

As Pascale Casanova has shown convincingly in her *World Republic of Letters*, the appropriation (‘nationalization’) of Greek and Latin literary sources was a way for those nations who were about to enter the world literary space and the tough competition for recognition and respect taking place there to aggregate literary capital they were lacking. So, for instance,

⁵⁰Nurullah Ataç, *Günce*, pp. 126-7.

⁵¹In *Diyeelim* Ataç says that “Our literature does not teach a man different views, different ideas, it does not instill respect to humankind... For this reason, our literature must be removed from secondary schools and Greek and Latin literature put in its place.” Nurullah Ataç, *Diyeelim*, Yapı Kredi, İstanbul, 2007, pp. 29-30.

⁵²Ataç, *Günce*, p. 259.

⁵³Nurullah Ataç, *Söyleşiler*, Yapı Kredi, İstanbul, 2008, p. 42.

⁵⁴See Hilmi Ziya Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Vakıf, İstanbul, 1935.

saw German men of letters of the Romantic Period (19th century) translation and emulation of Greek and Latin classics, this rich source of internationally sanctified literary heritage, as a short cut into ‘world literature’ and a way to ‘refine’ or ‘civilize’ the German language in order to turn it into an acknowledged language of literature.⁵⁵ What Ataç and Ülken were trying to achieve with their appeals, is exactly what Pascale Casanova calls “the accumulation of linguistic and literary capital” by way of “intraduction”, i.e. import of literary texts in form of translations.⁵⁶ By doing this, Turkey would annex and make its own a foreign literary heritage as a means of raising national cultural wealth by which it could buy itself a ticket into the (Eurocentric) world of ‘international’ literature. The ‘superwesternization’ of this line of Turkish humanism comes here to full circle.

Turkish Humanism at its theoretical crest: Suat Sinanoğlu

The most coherent and detailed theory of ‘Turkish humanism’ was written in 1961 by Suat Sinanoğlu, a professor at the University of Ankara, first in French and 19 years later published in an enhanced version in Turkish under the title *Türk Hümanizmi* (1980).⁵⁷ Because this interesting contribution to Kemalist thought seems to be largely forgotten nowadays and because it offers the most comprehensive philosophical basis to the ‘humanistic’ undertaking in Turkey, we will now take a short detour and analyze its main ideas in some detail.

In correspondence with Blue Anatolians, Sinanoğlu speaks about the necessity of a ‘renaissance’ of the Turkish society by way of returning to primordial human values contained in the texts of Classical Antiquity. However, he never tries to construct the problematic and more or less artificial tie between ancient civilizations of Anatolia, i.e. the founding civilizations of the West, and the Turks as their heirs. He univocally includes Turkey among “non-Western cultures”, though he ascribes to her a

⁵⁵Pascale Casanova: **Světová republika literatury**, Karolinum, Praha 2012, Czech transl. by Čestmír Pelikán (orig: **République mondiale des lettres**), pp. 285-26.

⁵⁶Ibid, p. 169.

⁵⁷Suat Sinanoğlu, **Türk Humanizmi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980.

privileged position, since the Kemalist revolution unmistakably redirected the course of her development towards the West. The only meaningful goal the Turkish society must strive for is, in his opinion, a radical all-embracing Westernization that would lead first *to* the West and finally *away from* the West.

In a blatantly Orientalistic way Sinanoğlu defines Eastern societies as being on the wrong track of the evolution of humankind, as reflecting a pre-modern and long obsolete stage of the West, as being bereft of all “conscious powers” (*bilinçli güçler*) on a social, political and moral level and hence being drifted away by the operations of the powers of nature and by arbitrariness. This intuitive and chaotic way of life has hindered Eastern societies to philosophically analyze the political, social and economical systems and theories of the West in their proper historical context. They are, instead, haphazardly adopting some of its elements out of context. Sinanoğlu stresses that it is extremely important to grasp that there is a strong connection between Socratic ideals and the declaration of human rights, between the analysis of Sophocles’ tragedies and nuclear fusion. Without understanding this relationship and without accepting that the source of human progress is to be sought in the concept of *dignitas hominis* which originates in Classical Antiquity, there is no remedy for the crisis-stricken Turkish society. In concord with mainstream Turkish humanism, Sinanoğlu sees education as the most important instrument for achieving this goal. He goes so far as to write that Turkish children should be sent to Western schools, if possibly very early in their life, before they are infected by the “local way of thinking”, as he puts it.⁵⁸

As the basis of Western education Sinanoğlu sees philology; philological education structures the minds of men with humanistic ideals and leads to a realistic and undogmatic recognition of what is “humane” (*insancıl olan*). A precondition to any analysis of cultural questions in a non-Western society must be therefore “philological epistemology” which is peculiar to Greek and Latin philology.

⁵⁸Ibid, p. 21- 22.

What is important here is that in contrast to *Blue Anatolia* Sinanoğlu's Turkish humanism was not to be produced spontaneously through "an archeology of the mind" (where the Greco-Roman heritage was buried for centuries) but had to be brought to life consciously and by coercive means from above and had to critically reflect itself from its very beginning. Precisely because Turkish society had *nothing* in common (and not because it *was* rooted in) the world of Classical Antiquity, it must embrace and love its ideas and ideals. The coexistence of the Greco-Roman thought and the realities of modern Kemalist Turkey (with its Eastern heritage) and the juxtaposition of them would be, through a dialectic of contrasts, so pregnant in new questions and so striking that something truly revolutionary would be born of it – "Turkish humanism", a universal humanistic movement that would enable Western thought to embrace the East and spread its humanistic values to all of the non-Western world. Thus, Turkish humanism would join the Greek, Roman and Italian humanisms, the French-Italian Enlightenment and German neo-humanism as the final stage in the effort to advance mankind. After totally absorbing Western critical thinking, in the end, therefore, Turkish humanism would overcome the one-sidedness of the Western "theoretical activity" (*kuramsal etkinlik*), enable the West to acquire a multi-dimensional notion of itself and to achieve a universality applicable anywhere outside its borders – which is, indeed, a very refined idea of how to help the West to colonize the rest.

Sinanoğlu's theory radicalizes and, in a way, ends the 'project of humanization' whose first seeds were sown in the 1930s. After him Turkish Humanism will remain only a remote theoretical exercise with little appeal to the general public.

Kemalism, Occidentalism, and Perception of History

Though different in many details, Turkish Humanism did not stand outside the Kemalist ideology; it was in fact one of its dimensions. It intersected with Kemalism in its endeavor to create a historically and culturally coherent entity that would resonate with the West, and its proponents thought that this was achievable through an educational and

cultural project of “humanization”. To live through the European experience was to be reborn in European culture and at the same time to transcend it. “To the West despite the West” was a Kemalist motto that goes for Turkish humanism as well. *Blue Anatolia* also shared the Kemalist perception of Turkish history that constructed strong historical and cultural bonds between the Turkish nation and Anatolia. It “re-turcicized” Anatolia not through a narrative of conquest and assimilation of non-Turkish cultures but through the creation of close affinities between Turks and the Greco-Roman (or: Ionian, ancient) history of Anatolia, highlighting the utmost hybrid character of contemporary Turkish society.⁵⁹

The early Kemalist ideology was not opposed to the idea of reimagining Turkish identity as a part of European history. On the contrary, in an attempt to establish firm bonds between Turks and Europe, official historiography was pushing forward the thesis of the Turkish origin of ancient civilizations (including the Mesopotamian and Greek ones), as was evident from the contributions to the First Turkish Linguistic Congress (1932), a considerable part of which was devoted to the relationship between modern Turkish and ancient tongues, like Sumerian or Hittite, and to Indo-European and Semitic languages. The same year, 1932, the participants of the First Historical Congress in Ankara more or less agreed that Turks had created in prehistoric times a very rich civilization in Central Asia, which formed a basis of the greatest civilizations of humankind. Many works following up to the congress were to support this thesis and revealed the Turkish origin of the civilizations of Classical Antiquity.⁶⁰

What both early Kemalist and Humanist thought shared was their perception of the West as a not clearly defined, amorphous, monolithic entity, which could be both negative (Balıkcı, Koç) and idealized (Eyüboğlu, Sinanoğlu). Therefore I would argue that Turkish humanism – similarly to Kemalism – produced a certain version of ‘Occidentalism’ as a reaction to

⁵⁹See Barış Karacasu, “‘Mavi Kemalizm’. Türk Hümanizmi ve Anadoluçuluk”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce**, C 2, Kemalizm, İletişim, İstanbul, 2002, pp. 334-335.

⁶⁰See Etienne Copeaux, **Tarih Ders Kitaplarında (1931- 1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Translated by Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, esp. pp. 15-54. See also: Suat Aydın, “30’ların tezlerine geri dönüş: Anadolu’da “proto-Türkler”in yeniden keşfi”, **Toplum ve Bilim**, 96/2003, pp. 8-34.

Western dominance and Western Orientalism, defined by Xiaomei Chen as “a discursive practice that, by constructing its Western Other, has allowed the Orient to participate actively and with indigenous creativity in the process of self-appropriation, even after being appropriated and constructed by Western Others.”⁶¹ The Turkish Occidentalism combines, to paraphrase Chen, Western construction of Turkey with the Turkish construction of the West, with both of these components interacting and interpenetrating each other. This particular branch of Occidentalism served different purposes: it was, both inwardly and outwardly, aimed at legitimizing and defending Turkish nationhood and aspirations against Western prejudices and imperialistic ambitions by stressing the historical connections and affinities between the Turks and the West, or even by showing that most of Western achievements had its roots in ancient civilizations that Turks are direct heirs to (as *Blue Anatolia* claimed); and, in addition, it strove to awaken a new consciousness of the nation’s history and ‘national pride’ in possessing the land it inhabited. This all could be used to legitimize the possession of Anatolia against other claims (Greek or Armenian revivalism, Western imperialism) by a new historical narrative.

Blue Anatolia – and to a lesser degree Turkish humanism in general – presents an uneasy relationship to history in the creation of “other (hi)stories”. The esthetical consistency of history is very complicated in these works, since they are rifted between a tendency to glorify the Greco-Roman (‘Ionian’) heritage of Anatolia, to derive all cultural manifestations of the Western as well the Islamic civilization from its (pre-Turkish) Anatolian origin and the need to see Turks as possessors and true heirs of this heritage. Rewriting a “history whose original has been lost, or rather never existed”⁶² is a characteristic that may be applied to the genre of nationalist-historical writing *per se*, but this rupture between fiction and reality is rarely so consistently aestheticized as in the Blue Anatolian project. The “archeology of historical memory” that the Blue Anatolians carried out in their narratives belongs to one of the most interesting facades

⁶¹Xiaomei Chen, *A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China*, Rowman & Littlefield, Lanham/Boulder/New York/Oxford, 2002, p. 2.

⁶²Harro Müller, *Geschichte zwischen Kairos und Katastrophe. Historische Romane im 20. Jahrhundert*, Athenäum-Verlag, Frankfurt am Main, 1988, p. 14.

of Turkish historical thinking and offers an alternative narration to the canonized history.

The second strand of humanism, which I have called 'universalistic', at times indulges in an overtly uncritical 'Occidentomania', exaggerating and almost mysticizing the power of the West, as we have seen. Yet again, its goal was not different at its core from the aspirations of *Blue Anatolia*: what all Turkish humanists tried to achieve, was, through an educational, linguistic and cultural project, to enable Turkish society to live through the Western experience of Enlightenment, but at the same time to overcome it and create a unique Turkish Renaissance, a blend of West and East (albeit under the firm control of 'Western rationality') and thus to gain the Turkish nation a privileged place in the intellectual history of the world.

CONCLUSION

With Sinanoğlu's theory and Ataç's reflections the development of Turkish humanism reached its climax. We can hear in them a late and somewhat nostalgic voice of the radical Westernism of some Kemalists in the early Republic combined with Hasan-Âli Yücel's universalistic idea of human progress at a time when nationalistic and religious agendas started to gain the upper hand in the official as well as the popular discourses. The intellectual current of Turkish humanism underwent an interesting evolution, from the 'neo-Hellenism' or 'neo-humanism' of the circle around both the journal *Yücel* and Yücel the Minister of Education to *Blue Anatolia*'s 'Anatolian nationalism', and finally to Ataç's and Sinanoğlu's strange blend of Kemalist revolutionism, humanist universalism and radical Westernism. The legacy of Turkish humanism may seem somewhat out of touch from the realities of modern Turkey. But we would argue that especially the 'mild forms' of the 'Anatolian project' have surely played an important role in the self-perception of many Turks as 'Mediterranean' rather than Middle Eastern. The role of Halikarnas Balıkcısı who created an immense mass of texts – short stories, novels, essays, touristic guides, translations – that focus almost exclusively on themes from ancient Anatolian history, geography and folklore and their presence in the collective memory of the nation, should not

be underestimated. Balıkcı's continuing popularity among Turkish readers ensures that the 'Anatolian project' is still – if not reflectively, at least unconsciously – present in the minds of many Turks and that “it forms in this or that way our thinking habits”, as one critic put it.⁶³

If nothing else, the legacy of Turkish humanists may serve as a counterweight and challenge to the dominant discourse of the Turkish-Islamic synthesis and studying it may reveal some interesting aspects of the evolution of Kemalist thought. *Blue Anatolia*'s notion of a 'synthesis' of all cultures of Anatolia, past and present, and of the positive energy released by intermingling and mixing of Anatolia's peoples throughout its history, and 'Turkish humanists' insistence of 'returning' to or '(re)creating' the ancient Anatolian heritage of the Turkish nation is a refreshing alternative to the more powerful, rivaling ideologies of Pan-Turkism or other forms of non-inclusive nationalisms.

⁶³Bariş Karacasu, “Cevat Şakir Kabaağaçlı”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, C 3, *Moderleşme ve Batıcılık*, İletişim, İstanbul, 2002, p. 472.

BIBLIOGRAPHY

AKYILDIZ, Kaya, "Mavi Anadoluçuluk", **Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Modernleşme ve Batıcılık**, C 3, İletişim, İstanbul, 2002, pp. 465-481.

AKYILDIZ, Kaya – KARACASU, Barış, "Mavi Anadolu: Edebî Kanon ve Millî Kültürün Yapılandırılışında Kemalizm İle Bir Ortaklık Denemesi", **Toplum ve Bilim**, 81/1999, pp. 26-43.

ANDAY, Melih Cevdet, **Açıklığa Doğru, Deneme**, Adam, İstanbul, 1984.

ANDAY, Melih Cevdet, **Rahatı Kaçan Ağaç. Toplu Şiirler I**, Adam, İstanbul, 1998.

[ADIVAR], Halide Edip, "Conflict of East and West in Turkey", Extension Lectures Delivered at the **Jamia Millia Islamia** in 1935, Muhammad Ashraf, Lahore, 1935.

[ADIVAR], Halide Edib, **Turkey Faces West. A Turkish View of Recent Changes and Their Origin**, Yale University Press, New Haven, 1930.

ATAÇ, Nurullah, **Diyelim**, Yapı Kredi, İstanbul, 2007.

ATAÇ, Nurullah, **Günce (1953-1955)**, Yapı Kredi, İstanbul, 2005.

ATAÇ, Nurullah, **Söyleşiler**, Yapı Kredi, İstanbul, 2008.

AYDIN, Suat, "30'ların Tezlerine Geri Dönüş: Anadolu'da 'Proto-Türkler'in Yeniden Keşfi", **Toplum ve Bilim**, 96/2003, pp. 8-34.

Halikarnas Balıkcısı, **Hey Koca Yurt**, Bilgi, Ankara, 2001.

Halikarnas Balıkcısı, **Düşün Yazıları**, Bilgi, Ankara, 2002.

Halikarnas Balıkcısı, **Altıncı Kıta Akdeniz**, Bilgi, Ankara, 2007.

Halikarnas Balıkcısı, **Anadolu'nun Sesi**, Bilgi Yayınevi, 2008.

BELGE, Murat, **Genesis: "Büyük Ulusal Anlatı" ve Türklerin Kökeni**, İletişim, İstanbul, 2008.

BRAUDEL, Fernand, **Mediterranean & the Mediterranean World in the Age of Philip II**, University of California Press, 1996.

CASANOVA, Pascale, **Světová republika literatury**, Karolinum, Praha 2012, trans. Čestmír Pelikán (orig: République mondiale des lettres).

CHEN, Xiaomei, **A Theory of Counter-Discourse in Post-Mao China**, Rowman & Littlefield, Lanham/Boulder/New York/Oxford, 2002.

ÇIKAR, Mustafa, **Hasan-Ali Yücel ve Türk Kültür Reformu**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

COPEAUX, Etienne, **Tarih Ders Kitaplarında (1931- 1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine**, Translated by Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

DAVIES, Tony, **Humanism**, Routledge, London/New York 1997.

ELBİR, Bilal – KARAKAŞ, Ömer, “Cumhuriyet Dönemi Türk Kültür ve Edebiyatında Hümanizmin Etkileri”, **Turkish Studies**, C 2, S 4, 2007, pp. 381-392.

ERHAT, Azra, **Mavi Anadolu**, Can, İstanbul, 2006.

ERHAT, Azra, **Mavi Yolculuk**, Can, İstanbul, 2011.

ERHAT, Azra, **Sevgi Yönetimi**, Can, İstanbul, 2003.

ERHAT, Azra, **Mektuplarıyla Halikarnas Balıkçısı**, Can, İstanbul, 2002.

EYÜBOĞLU, Sabahattin, **Mavi ve Kara**, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 1999.

EYÜBOĞLU, Sabahattin, **Mavi I. Söz Sanatları Üzerine Denemeler ve Eleştiriler**, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 2000.

GARİPER, Cafer, “Yankısız Yönelişler: Nev Yunaniler ve Nayiler”, in: Talat Sait Halman (ed.), **Türk Edebiyatı Tarihi 3**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 2006, pp. 161-169.

GÜRÇAĞLAR, Şehnaz Tahir, **The Politics and Poetics of Translation in Turkey, 1923-1960**, Rodopi, Amsterdam, 2008.

KARACASU, Barış, “Cevat Şakir Kabaağaçlı”, **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Moderleşme ve Batıcılık**, C 3, İletişim, İstanbul, 2002, pp. 472-477.

KARACASU, Barış, "‘Mavi Kemalizm’. Türk Hümanizmi ve Anadoluçuluk", in: **Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, Kemalizm**, C 2, İletişim, İstanbul, 2002, pp. 334-343.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Yakup Kadri’den Hasan-Âli Yücel’e Mektupları**, haz. Canan Yücel Eronat, Yapı Kredi, İstanbul, 1996.

[KARAOSMANOĞLU], Yakup Kadri, "Avrupakârî, Avrupâî", **Hâkimiyet-i Milliye**, Nr. 1168, 1 Temmuz 1340, in: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci and Abdullah Uçman (eds.), **Atatürk Devri Fikir Hayatı II**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, pp. 535-538.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Polikada 45 Yıl**, İletişim, İstanbul, 2006.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Atatürk. Biyografik Tahlil Denemesi**, İletişim, İstanbul, 2005.

KOÇ, Yalçın, **Anadolu Mayası. Türk Kimliği Üzerine Bir İnceleme**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2007.

KUÇERA, Petr, "Spreading the word of a ‘secular religion’: Language, knowledge and power in Kemalist prose", in: Bruno De Nicola, Yonatan Mendel and Husain Qutbuddin (eds.), **Reflections on Knowledge and Language in Middle Eastern Societies**, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2010, pp. 210-239.

MILAS, Herkül, **Türk ve Yunan Romanlarına ‘Öteki’ ve Kimlik**, İletişim, İstanbul, 2005.

MÜLLER, Harro, **Geschichte zwischen Kairos und Katastrophe. Historische Romane im 20. Jahrhundert**, Frankfurt am Main 1988.

SCHWEIKLE, Günther, "Humanismus", **Metzler Literaturlexikon**, Metzler, Stuttgart 1990, pp. 208-211.

SEREZLI, Güneş Altınbaş, **Turkish Humanism Project in the Early Republican Period**, unpublished MA thesis, Middle Eastern Technical University, Ankara, 2006.

SINANOĞLU, Suat, **Türk Humanizmi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1980.

TOKER, Şevket, **Türk Edebiyatında Nev-Yunânîlik**, İzmir, 2008 [published electronically at <http://www.ege-edebiyat.org/docs/582.pdf>].

TUNAYA, Tarık Zafer, “Türkiye Cumhuriyeti Rejiminde Batılılaşma Olayları ve Fikirleri” , **Türkler**, C 17, Yeni Türk Yayınları, Ankara, 2002, pp. 798-809.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü**, Vakıf, İstanbul, 1935.

YÜCEL, Hasan-Âli, **Edebiyat Tarihimizden**, İletişim, İstanbul, 1989.

CUMHURİYETİN YEREL BANKALARI

Sadık ERDAŞ*

ÖZET

1923 yılında İzmir’de toplanan İktisat Kongresi’nde alınan kararların hayata geçirilmesiyle cumhuriyetin ilk yılları II. Meşrutiyet’ten sonra başlayan ulusal bankacılık akımının hızla geliştiği bir dönem olmuştur.

Uzun süreli savaşlar ve mübadele sonrası yaşanan göçler sonucu ortaya çıkan boşluk, daha çok yerel bankalar etrafında örgütlenen ve sermayelerini birleştiren, tüccar, üretici, sermayedar ve siyasetçi koalisyonu ile doldurulmuş ve bölgesel ihtiyaçların karşılanması mümkün olmuştur.

Daha çok dış satım amaçlı üretimin yapıldığı ve Batı pazarına entegre olmuş Batı Anadolu ve yaşanan savaşlarla daha fazla ihtiyacı duyulan tarımsal üretim merkezlerinden Orta Anadolu’da gördüğümüz yerel bankalar ağırlıklı olarak tarım sektörüne kredi verme amaçlı kurulmuşlar ve faaliyetlerini tek şubeli ve yetersiz sermaye ile sürdürmüşlerdir.

Yerel bankalar, faaliyet gösterdikleri dönem göz önüne alındığında yerel ve bölgesel finansal sorunların çözülmesinde ve yabancı bankalarda yoğunlaşan mevduat ve kredi faaliyetlerinin azaltılmasında ve vatandaşta tasarruf düşüncesinin oluşumunda önemli roller üstlenmişlerdir. Ancak, yerel bankaların sayıları 1929 Ekonomik Krizi’nin Türk ekonomisine olumsuz etkileri diğer taraftan merkezileşme ve devletçilik politikaları çerçevesinde devlet ve büyük özel bankaların şubelerinin yaygınlaşması sonucunda günden güne azalmış ve zamanla tarihteki yerlerini almışlardır. Çok nadir de olsa bu, küçük sermayelerle kurulan yerel bankalardan bazıları sonradan güçlenerek faaliyetlerine devam etmiş ya da daha büyük bankalarla birleşmiştir.

Bu çalışmanın konusu, Türk bankacılık tarihinde vilayet bankaları, mntka bankaları, mahalli ya da yöresel bankalar olarak tanımlanan ve bizimde yerel

* Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, serdas@hacettepe.edu.tr.

bankalar olarak adlandırdığımız bu model 1913 sonrası yaklaşık 20 yıl boyunca izlenen millî iktisat anlayışının ve Türkiye Cumhuriyeti'nin dayanaklarından biri olan “Misak-ı İktisadi” politikalarının bir yansıması olarak kurulan, daha çok tek şubeli ve yerel sermayeli bankalardır.

Bu bankaların ortaya çıkmasına neden olan gelişmeleri politik ve ekonomik olmak üzere iki başlıkta toplamak mümkündür.

1-Politik Nedenler

1.1-Millî İktisat

İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında sermaye birikimi sorunu karşısında başvurulan çözüm yollarından biri yabancı sermayenin özendirilmesi iken diğer bir yol klasik iktisat teorisinin öngördüğü tasarruf yoluyla sermaye birikimi oluşturmaya çalışmaktı. Bütün çabalara rağmen 1913 sonuna kadar beklenen bu sermaye birikimi tasarruf yoluyla elde edilemedi ve bunun bir sonucu olarak, Müslüman Türk girişimci sınıf oluşturulamadı.

Balkan savaşlarından sonra İttihat ve Terakki yönetimi, Anadolu ve Müslüman-Türk unsur merkezli bir siyasete yönelerek ekonomide millî unsurları egemen kılmaya yönelik girişimlerde bulundu. Millî iktisat politikası bu girişimlerin bütünüdür. Gerekirse savaşın yarattığı kıtlık koşullarından yararlanarak ve devlet desteği ile bir yerli ve millî burjuvazinin yetiştirilmesi gerektiğini, bunun hem mümkün hem de kalkınma ve modernleşme için zorunlu olduğunu¹ ileri süren bu politika, savaş sonrasında İttihat ve Terakki'nin iktidardan düşmesiyle bitmemiş, kendisini cumhuriyetin ilk yıllarında da göstermiştir. Öyle ki 1930 yılı sonlarında bile Başbakan İsmet Paşa muhalefet lideri Fethi Bey'in eleştirileri karşısında hükümetinin politikalarını izah eder ve savunurken birkaç kez “millî iktisat” politikası takip ettiklerini dile getirmektedir².

Birinci Dünya Savaşı yılları, “millî iktisat” politikasının sonuç vermesi açısından uygun bir ortam hazırladı. Savaş, devletin ekonomiye Müslüman-Türk unsur lehine sonuçlar verecek müdahalelerde bulunması için yeni

¹Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012, s. 27.

²Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, C 1 (1929–1932)**, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1988, s. 121.

fırsatlar yarattı. İttihat ve Terakki hükümeti bu uygulamayla Müslüman-Türk girişimci sınıf yaratmaya yönelik sermaye birikimini hızlandıracak spekülâtif kazançlara göz yumdu.

Bu dönemde bankacılık alanında en ilginç gelişmeler taşrada görülmüştür. Savaş ekonomisinin bir sonucu olarak iktisadi gücü giderek artan Anadolu eşref ve tüccarı, büyük çiftlik sahiplerini de yanlarına alarak kredi sorununu çözmeye yönelmişler, İttihat Terakki'den gördükleri teşvik sonucu kısa sürede millî taşra bankaları kurmuşlardır³.

1.2-Mahmut Esat'ın Politikaları ve İktisat Kongresinin Etkileri

Cumhuriyetin kurucuları, 1920'li yıllar boyunca iktisadi kalkınmanın ve modernleşmenin temel mekanizması olarak yerli ve millî bir burjuvazi yetiştirilmesine gayret gösterdiler. Bu dönemeçteki önemli isimlerden biri de İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'dir. Bakanlığı esnasında Köy Bankaları yasasını hazırlamış ve Ziraat Bankasını canlandırmaya çalışmıştır.

Köy bankalarının Almanya, Fransa ve İtalya'daki olumlu sonuçlarına bakarak bu uygulamanın başladığı gün, köylünün durumunun hızla düzeleceğine ve üretimin artacağına inanan M. Esat'a göre bankalar, bağımsızlık mücadelesinin temel unsurlarından biri olacaktı⁴. Bakanlığa gelmesinin hemen ardından Ziraat Bankası sorunuyla ilgilenen ve bankanın sermayesinde ve şube sayılarında önemli bir artış yaşandı. Bunun bir sonucu olarak adı geçen banka 1923 yılının ilk altı ayında köylüye bir milyon liranın üzerinde bir borç verdi⁵.

İktisat Kongresi ve bu kongrede dile getirilen millî iktisat politikası uygulamalarını irdelemek dönemin iktisadi milliyetçilik anlayışını belirlemek için önem taşır. Millî iktisat düşüncesi kongrenin temelinde güçlü bir şekilde yer alır. Kongrede ortaya atılan önlemlerin hemen hepsi tek bir temel hedefe yönelmektedir: Millî ekonominin kuruluşunu ilerletmek ve

³Zafer Toprak, *Türkiye'de Millî İktisat (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 153.

⁴Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye Devletinin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s. 173.

⁵Halıcı, a.g.e., s. 170.

doğmakta olan cumhuriyetin sosyo-ekonomik temelini kısa sürede oluşturacak ekonomik güçleri geliştirmek.⁶

Çiftçi, sanayi ve ticaret kesimi bankacılık konusundaki beklentilerini İzmir’de toplanan Türkiye İktisat Kongresi’nde dile getirdiler. Tüccar grubu, münasip bir isim altında bir ana ticaret bankası oluşturulmasını ve hükümetin de bu bankaya bir sermaye koyarak iştirak etmesini isterken, sanayi grubu “erbab-ı sanayie kredi yapmak, behemehâl bir sanayi bankasının tesisi, ziraat ve köy bankaları hariç olmak üzere, hükümetin Türkiye’de mevcut imtiyazlı ve hususi bankalar nezdinde teşebbüs-ı muessirede bulunmak suretiyle birkaç bankadan birer miktar sermaye tefrik ettirerek husule gelecek mühimce bir sermaye ile bir sanayi bankasının küşadının temini ile memlekette mütedavil sermayenin tezyidine çalışılmasını” talep ediyordu⁷. 1930 yılında yapılan Sanayi Kongresi’nde bile sanayiciler karşılaştıkları kredi sorununa işaret etmektedirler⁸. Zaten Hükümetin kongreye sunduğu raporda da bir finans, kredi sistemi alt yapısının oluşturulması gereği ele alınıyordu.⁹

Kongrede iktisadi gelişme için millî bankaların kurulması ve geliştirilmesinin önemine dikkat çeken İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt, millî bankacılık sisteminin kurulmadığı sürece yabancı sermayenin baskısı altında ülkenin ezileceğine inanmaktadır. Kurulacak millî bankaların Türkiye’nin iktisadi siperleri olacağını belirterek bu bankaların Türkiye’nin inşasında alacağı rolün önemini vurgulamıştır¹⁰. Yeni ekonominin gelişmesi için ittihazı lazım gelen tedbirler bağlamında kredi müesseselerine değinen M. Esat Bey, memleketimizin servet-i tabiyesi, sabitesi ve say’ı itibarıyla

⁶Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizm’e**, Çeviri Fatmagül Berktaş kaynak yayınları, İstanbul, 1999, s. 186–187.

⁷A. Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat–4 Mart 1923**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 32–33,50 ve Gündüz Ökçün, “1923 yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar”, A.Ü. SBF Dergisi, XXII, S 1, 1968, s. 74–75 ve 94.

⁸**Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Umum Merkezi, 1930 Sanayi Kongresi, Raporlar, Kararlar, Zabıtlar**, C I, Yayına Hazırlayan: Derviş Kılınçkaya, Bildiren Basın Yayın, Ankara, 2003, s. 502 vd.

⁹Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923–1950**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, s. 149.

¹⁰İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat–4 Mart 1923**, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 2001, s. 53–60.

çok zengin olduğunu, ancak bütün bunlardan lazım olduğu gibi faydalanmak için bir an evvel asri iktisadın en mühim amili olan zirai, ticari, sınai kredi kurumlarımızı bir an önce oluşturulması gereğine dikkat çekerek, Bakanlığının Köy Bankaları yasasını meclise tevdi ettiğini, ziraat ve sanayi bankalarının da bütçeye eklendiğini vurgulayarak “Teşebbüs-ü şahsi ile vücuda getirilecek” kredi kuruluşlarına kolaylıklar gösterileceğini açıklamaktadır¹¹.

2-Ekonomik Nedenler

Millî tüccar ve iş adamının ortaya çıkması öncelikle millî bankacılığın kurulmasına bağlıdır. Cumhuriyet hükümetleri savaş sonrası yanan ve yakılan şehirlerin inşası, yeni bir başkent kurulması ve demir yolları yapılması gibi büyük kaynaklar gerektiren girişimleri dış ve iş istikraz olanakların kapalı olduğu bir dönemde gerçekleştirmek durumundadır.

Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sonrasında Türkiye, o zamana kadar hiçbir ülkenin karşılaşmadığı ölçüde bir nüfus değişimi sorunu yaşamıştır. Bu büyük nüfus yer değiştirmesi sonucu sermaye, ticaret ve iş çevrelerine hâkim Rum ve Ermeni nüfusunu büyük ölçüde kaybetmiştir. Ülke ekonomisinin sürdürülebilirliğini sağlamak açısından bunların yerini alabilecek Türk ticaret ve iş adamlarının yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu ise her şeyden önce dönüşümü sağlayabilecek yeni bir kredi ve banka sisteminin oluşumunda bağlıdır.

Bu dönemde Anadolu’da kurulan yerel bankaların daha çok demir yolu güzergâhı üzerinde toplandığı görülür. 19. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu’da Berlin-Bağdat demir yolu öncülüğünde demir yolunun yapılmasıyla buralar ve buralara entegre kara yolu ile çevrili bölgelerde bulunan toprak sahipleri ve tüccarların ellerinde bir sermaye birikimi oluştu. 1913’ten 1922 sonuna kadar devam eden savaş, bu birikimi hızlandıran önemli bir etki yarattı. Zira savaşla beraber neredeyse şehirli nüfusu beslemekle eşdeğer büyüklükte bir orduyu besleme zorunluluğu ortaya çıkınca hububat pazarı oldukça büyümüştür. Anadolu’dan başta İstanbul

¹¹A. Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi**, s. 78.

olmak üzere şehirlere hububat sevki, savaş yıllarının en karlı faaliyeti olarak ortaya çıktı. Buğday nakli için vagon tahsisi edilen tüccar İstanbul'a getirdiği gıda maddelerini spekülâtif karlarla pazarlama imkanı buldu. Benzer bir birikim piyasa için üretim yapan zengin çiftçi katları arasında da görüldü¹². Öte yandan üretimin uzun yıllar boyu devam eden savaşlar nedeniyle düşmesi ve ithalatın da bu süre zarfında durmuş olması yüzünden hem fiyatlar yükselmiş hem de pazara açılan ürün oranı artmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak, başta Konya, Niğde, Kayseri, Eskişehir ve çevreleri olmak üzere, hububat yetiştiren bölgelerde tüccar ve büyük toprak sahibi elinde önceki dönemlerle kıyaslanamayacak bir servet oluşmasına neden olmuştur¹³.

Yerel bankaların ortaya çıkış nedenlerinden biride kredi talebidir. Uzun süren savaş büyük ölçüde vadeli alışverişi ortadan kaldırmış peşin para ile ticaret yapma koşulunu getirmiştir. Osmanlı son dönemlerinde birçok yabancı banka şubesinin faaliyeti Türkiye'nin savaşta olduğu ülkelerle yapmakta olduğu dış ticareti finanse etmeye dönüktür. Savaş bu ülkelerle ticareti durdurunca bu yolla doğan kredide ortadan kalkmıştır. Savaş sonrasında izlenen millî politikalar dolayısıyla sistem içinde karşılanamayan bir kredi talebi ortaya çıkmıştır.

Millî Aydın Bankası ve Manisa Bağcılar Bankası örneklerinde de görüldüğü gibi yöresel ürünlerin, üretim ve satışının örgütlenmesinde uzmanlaşmış tüccar ve üreticilerin daha çok İzmir'deki yabancı ve gayri Müslim alıcıların bir araya gelerek üzüm incir ve tütün gibi ihraç ürünlerinin fiyatlarını düşürmelerine karşı Türk üreticisini güçlendirmeye yönelik tepkilerinde banka oluşumlarında ve örgütlenmelerinde önemli bir payı olduğu söylenebilir.

1926 yılında hem ulusal hem de yabancı bankaların plasmanında önemli bir daralma ortaya çıkmış ve bu bunalımın etkisiyle kredi talebini mevcut banka yapısıyla karşılanması zorlaşınca hızla birçok yerel banka kurulmuştur. Öyle ki, 1920–1925 yılları arasında kurulan yerel banka sayısı

¹²Boratav, a.g.e., s. 29.

¹³Bu çerçevede özellikle Konya merkezli gelişmelere bakınız, Ahmet Atalay, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya'da Kurulan Millî Şirketler ve Bankalar**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2011.

5 iken 1926–1929 döneminde kurulan yerel banka sayısı 22’dir. *Bunlar genelde kısa vadeli ticaret kredisi veren anonim şirket olarak kurulmuşlardır.*¹⁴Zira 1926 yılında emtia fiyatlarının düşmesi üretici ve tacirlerin büyük zarar görmelerine neden olmuş ve bu durum karşısında bu bölgelere mal satan ithalatçı firmalarda etkilemiş, zarardan kaynaklanan ödenemeyen krediler bankaların kredi vermelerinde daha ihtiyatlı davranmalarına neden olmuştur¹⁵. Kredi piyasasında baş gösteren daralmanın bir sonucu olarak dış ve iç kaynaklar özellikle ihraç mevsimi kabaran para talebini karşılamakta yetersiz kaldılar. Piyasadaki darlık, Türk mali kurumlarının kısa vadeli borçlarını geri istemesiyle daha da vahimleşti. Bu koşullar altında Türkiye’de yerel bankaların sayısında hızlı bir artış görüldü.

Aşağıda ele alınan bu yerel bankaların birçoğu küçük sermayeli, yerel tüccar bankalarıdır. Başta bölge tüccarlarının bankacılık hizmetlerini ve özellikle tarımsal ihraç ürünlerinin finansmanı başta olmak üzere kredi ihtiyacına cevap vermeye çalışmışlardır.

3-Kurulan Yerel Bankalar

3.1-Adapazarı Emniyet Bankası

1919 yılında komandit şirket olarak kurulan Adapazarı Emniyet Bankası 1 Ağustos 1928 tarihinden itibaren anonim şirkete dönüşmüştür. Bilumum banka muameleleriyle işbu muamelelerin istilzam ettiği diğer muameleleri ticariyeyi ifa etmek maksadıyla merkezi Adapazarı olmak üzere 25 sene müddet ve beheri 10 TL kıymetinde 20.000 hisseye münkasım 200.000 TL sermayeli teşkiline başlanan¹⁶ bankanın kurucuları Tüccar

¹⁴Oya Silier, “1923–1935 Döneminde Türkiye’de Bankalar ve Bankacılık”, Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975, s. 502.

¹⁵Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923–1929**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982, s. 158.

¹⁶BCA, Fon Kodu, 30.18.1.1, Yer No:28.27.8.

Arapzade Sait, Şakir Hamza, Kazım Hamza Beyler¹⁷ öncülüğünde Adapazarı ve çevresinde mukim tüccar, fabrikatör, manifaturacı ve doktorlardır.

3.2-Adapazarı Türk Ticaret Bankası

Teşekkül tarihi 10 Nisan 1919 olan bankanın adı Adapazarı İslam Ticaret Bankası iken 1928 yılından itibaren adını Adapazarı Türk Ticaret Bankası olarak değiştirmiş olup kuruluş amacı, ticari senedat ve alelumum menkul mallar mukabilinde akçe ikraz ve istikraz eylemek, mali, sınai ve zirai her türlü teşebbüsatta bulunmaktır. Sermayesi beheri 5 TL kıymetinde name muharrer ve Türk tebaasına münhasır olmak üzere 200.000 adet hisseden müteşekkil ve 1.000.000 TL'dir¹⁸. Kurucuları Belediye başkanı Hacı Adem Beyzade İbrahim Bey öncülüğünde bir araya gelen tüccar, komisyoncu ve emlak sahipleridir.1934 yılının sonlarına doğru mevduat sahiplerinin paralarını çekmelerinden dolayı sıkıntılı bir vaziyete düşen bankanın işlemleri millî bankaların müdürlerince yapılan inceleme sonucunda bankanın içinde bulunduğu durumun sui niyetten veya usulsüz işlemlerden kaynaklanmadığı tespit edilerek memleketin iktisadi hayatında yer tutmuş Adapazarı Türk Ticaret Bankasının kuvvetli bir yardımla kurtarılması faydalı ve lüzumlu görülerek bankanın tezyid edilecek sermayesine millî bankalarla beraber hazinenin de iştiraki kararlaştırılmıştır¹⁹.Bu uygulama Türk bankacılık tarihinde ilk banka kurtarma uygulaması olarak değerlendirilebilir. Bu gelişmeler sonrasında 11.12.1935 tarihi itibarıyla yatırılmış sermayesi 2.200.000 lira olan bankanın vereceği teminat mektupları sermayesinin %75'ine çıkarılmıştır²⁰. Sermayesini 1968 yılında 30.000.000 TL'ye çıkaran banka Türk Ticaret Bankası adıyla ve ulusal bir nitelikte faaliyet ederken 1997 yılında tasfiye edilmiştir.

¹⁷Hamit Tahsin-Remzi Sak, **Sermaye Hareketi**, Amedi Matbaası, İstanbul, 1930, s. 267.

¹⁸Tahsin-Sak, **a.g.e.**, s. 258.

¹⁹BCA, Fon Kodu: 30.18..1.2, Yer No:48.62..007 ve 49.74.17. Tezyid olunan 1.000.000 liralık sermayenin 250.000 liralık kısmına Hazine adına iştirak etmeye Maliye Vekili yetkili kılınmıştır. **Resmî Gazete**, 26.12.1934, S 2890.

²⁰BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:60.94..4.

3.3-Bor Zürra ve Tüccar Bankası

6 Kasım 1921 tarihinde merkezi Bor olmak üzere Niğde milletvekili Halit Hüsni Bey öncülüğünde kurulmuştur. Erbabı ticaret ve zanaata ehven şeraitle kısa vadeli ikrazatta bulunmak, alat ve edevatı ziraiye ile terakkiyatı sanayiye hadim teşebbüsata girişmek, avans yapmak, kambiyo, muamelatı saireyi ticariye ve sınaiye ile bilumum banka muamelatı ifa eylemek²¹ amaçları güden bankanın kuruluş sermayesi 50.000 TL'dir. Kuruluş amacı, ticaret ve zanaatla özellikle ziraatla uğraşan yöre ahalisine uygun şartlarda kısa vadeli krediler sağlamak, ziraat aletlerinin teminiyle ziraat ve sanayinin gelişimine yardımcı olmak, ziraat aletleri imal ve tamiri konusunda girişimcilere kredi sağlamak, yada şirket olarak bu türden girişimlerde bulunmak, yöredeki sülardan ya kendi hesabına yada diğer bir şirketle ortaklaşa elektrik üretmek, örnek çiftlikler meydana getirmek ve tüm bankacılık hizmetlerini gerçekleştirmektir²². Bankanın kurucularından Niğde milletvekili Halit Bey 1925 yılında bankaya yardım amacıyla TBMM'de bir takım girişimlerde bulunmuş²³, 1960 yılında faaliyetlerini durdurarak 1965 yılında da kapanmıştır²⁴.

3.4-Konya İktisadi Millî Bankası

1911 yılında Şirket-i İktisadiye-yi Milliye adlı anonim şirketinin Kurtuluş Savaşı sırasında Konya İktisad-ı Millî Bankası adını almasıyla kurulmuştur²⁵. İdare meclisi içerisinde Konya mebusu Kazım Hüsni ve Aksaray mebusu Kazım Bey de vardır²⁶. Banka 1924 yılından itibaren²⁷ esas mukavelenamesinin bazı maddeleri değiştirmeye başlamış ve bu durum

²¹BCA, Fon Kodu, 30.18.1.1, Yer No:5.33..4

²²Serdar Sarısır, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yerel Bankacılık Girişimleri: Niğde Örneği", **TÜBAR**, XXVI, 2009 Güz, s. 203.

²³BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:7.42.22.

²⁴Sarısır, **a.g.e.**, s. 204.

²⁵Gündüz Ökçün, "1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975, s. 420.

²⁶Tahsin-Sak, **a.g.e.**, s. 303.

²⁷BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:11.52..16.

1930²⁸ yılı içerisinde iki defa olmak üzere ve 1937 yılında da devam etmiştir²⁹. Faaliyetlerine 1934–1937 yılları arasında ara veren³⁰ bankanın adı 1955 sonlarına doğru teminat mektupları verecek bankalar listesinden çıkarılmış³¹ 19 Mart 1957 tarihli hissedarlar genel kurulunda bankanın fesih ve tasfiyesine karar verilmiştir³².

3.5-Konya Türk Ticaret Bankası

Merkezi Konya olarak her türlü banka muameleleriyle iştigal etmek üzere 50 sene müddetle ve 500.000 lira sermaye ile ve “Türk Ticaret Bankası” adı altında olmak üzere, Eylül 1920 yılında Bakanlar Kurulu’nun verdiği izinle kurulmuştur³³.1930 lu yıllarda mali açıdan sarsıntı geçiren banka³⁴ 1943 yılında faaliyetlerini sonlandırmıştır³⁵.

3.6-Eskişehir Bankası

22.5.1927 tarihli ve 5216 sayılı kararname ile kurulmasına izin verilen³⁶ banka, 21 Temmuz 1927 tarihinde Eskişehir milletvekili, büyük toprak sahibi ve tüccar Emin Bey öncülüğünde Eskişehir ve Mihalıççık tüccarları tarafından kurulmuştur. Alelumum Banka muameleleri, teşebbüsat-ı ziraiye, sınaiye ve madeniye ve bunlara ait işlerle iştigal etmek maksadıyla merkezi Eskişehir olan³⁷ bankanın kuruluş sermayesi 500.000 TL olup diğer bankalarla kıyaslandığında bu büyük bir rakamdır. Bankaya Eskişehir özel idaresi ve Eskişehir Belediyesi de ortaktır. Banka 1935 yılından itibaren esas mukavelenamesinde bir takım değişiklikler yapmaya başlamış ve bu

²⁸BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:8.1.2 ve 16.82.6.

²⁹BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 78.79.2.

³⁰Ökçün, a.g.e., s. 420.

³¹BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:141.101.16.

³²Ökçün, a.g.e., s. 420.

³³BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:1.12..17.

³⁴Ökçün, a.g.e., s. 420.

³⁵Öztin Akgüç, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları No: 71, Tisa Matbaası, Ankara, 1975.

³⁶BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:24.32..19.

³⁷Aynı belge.

bağlamda sermayeye dair 7. madde değiştirilerek sermaye artırımına gidilmiştir³⁸. Eskişehir Bankası 1955'te Kütahya, Polatlı ve İnegöl'de, 1956 yılında da Tavşanlı, Emirdağ ve Bozüyük'te şubeler açarak yerel kimlikten kurtulma yolunda önemli adımlar atmış, 1964 sonunda da verebileceği teminat mektupları sermaye ve ihtiyaç akçeleri toplamının %75'ine çıkarılmış olan Banka, 1999'da Tasarruf Mevduat Sigorta Fonu'na 2001'de Etibank A.Ş.'ne devredilmiştir.

3.7-Akhisar Tütüncüler Bankası

Eylül 1924 tarihinde merkezi Akhisar'da olmak üzere Saruhan milletvekili Reşat Bey öncülüğünde Akhisar, Manisa, Gördes, İzmir, İstanbul, Ankara, Kırkağaç ve Soma'dan yaklaşık 250 tüccar, emlak ve arazi sahipleri ve Millet Vekilleri tarafından kurulmuştur³⁹. Kuruluş sermayesi 500.000TL olan bankanın 70.000TL'lik hisse senedi Maliye Bakanlığına aittir. 1927 yılında bankada en çok hisse sahibi Maliye Bakanlığı ile TC. Ziraat Bankasıdır. 1930'larda bu durum devam etmişse de 1940 yılında sermayede ikinci büyük pay "mühendisler grubu" diye adlandırılan kişilere geçmiştir.⁴⁰ Banka 1937'de İzmir'de, 1953 yılında Muğla ve Gördes'de birer şube açmak için Bakanlar Kurulu'ndan izin almıştır⁴¹. 1950'lerden sonra Bakanlık ve Ziraat Bankasına ait hisse sayılarının azalarak hisselerin belli ellerde toplandığı görülmektedir. Kuruluş senedinde hisse senetlerinin Türk vatandaşlarına münhasır olduğu söylenen Banka Nisan 1954 tarihinden itibaren Türkiye Tütüncüler Bankası⁴², 1980'de Tütünbank, 1996'da Yaşarbank adını alarak ulusal bir banka kimliğine bürünmüş ve 1999'da tasfiye edilmiştir.

³⁸BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, 11.2.55.

³⁹Kurucuların tam listesi için bakınız; **Akhisar Tütüncüler Bankası Esas Mukavelenamesi**, s. 4-14.

⁴⁰Ökçün, **a.g.e.**, s. 444.

⁴¹BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:82.20..12. ve 133.80..2.

⁴²Hamdi Doğan, "Cumhuriyet Döneminde Yerel Bankacılık: Akhisar Tütüncüler Bankası Örneği", **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2012, C 9, S 18, s. 408.

3.8-Manisa Bağcılar Bankası

Millî iktisat politikalarının zirvede olduğu 1917 yılında merkezi Manisa olmak üzere aralarına milletvekillerinin de bulunduğu çoğu İttihat ve Terakki mensubu tüccar, bağcı, arazi ve çiftlik sahibi tarafından kurulmuş olup⁴³ kurumsallaşmasıyla sonuçlanacak asıl faaliyetlerine Cumhuriyet döneminde başlayabilmiştir⁴⁴. Mahsulat-ı araziye bilhassa üzüm ticaretiyle bağların ıslahatına ait muamelatı icra ve para ikraz etmek gibi muamelatı maliye ve sarrafiye ifa eylemek amacı güden bankanın sermayesi nama muharrer ve hamillerinin Türk (önceleri Osmanlı) olacağı kayıt altına alınmıştır⁴⁵. 1953 yılında İzmir, Salihli, Turgutlu, 1954'te Alaşehir ve 1955'te de Demircide şube açılmasına Bakanlar Kurulu'nca izin verilmiş, 1954 yılında ana sözleşmesinde değiştirilmesi ve sermayesinin 2.000.000 liraya çıkarılması kararlaştırılmış⁴⁶ olan banka, sonraki dönemlerde Türkiye Bağcılar Bankası adını almışsa da 1984 yılında tasfiye edilmiştir.

3.9-Millî Aydın Bankası

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce kurulan banka Aydın incir üreticilerine ikrazatta bulunmak amacıyla kurulmuştur⁴⁷. Kurucuları başta incir olmak üzere pamuk ve zeytin üreticileri, tacirler, komisyoncular olup çoğu İttihat Terakki mensubudur⁴⁸. 100.000 lira sermayesi bulunan Bankanın hisse senetleri nama muharrer olarak ve münhasıran Türk tebaasına satılmak üzere tanzim olduğu kayıt altına alınmıştır⁴⁹. 1933 yılında esas mukavelenamesinde değişikliklere başlanan Millî Aydın Bankası, 22.11.1934 tarihinde 5.maddesine “emvali gayrimenkule mübayaa etmek”

⁴³Manisa Bağcılar Bankası Nizamnamei Dâhilîsi, Suhulet Basımevi, İzmir, 1938, s. 3–4. Ayrıca kurucuların Osmanlı arşiv kayıtlarından çıkartılmış bir başka listesi için bakınız. Nejdet Bilgi, “Manisa Bağcılar Bankası: Kuruluş ve Örgütlenme Süreci (1917–1927)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII, 1, 2013, s. 113–114.

⁴⁴Bilgi, a.g.m., s. 119 vd.

⁴⁵Manisa Bağcılar Bankası Nizamnamei Dâhilîsi, s. 7.

⁴⁶BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:137.97.13.

⁴⁷Tahsin-Sak, a.g.e., s. 277.

⁴⁸Ökçün, a.g.e., s. 422–423.

⁴⁹Mili Aydın Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Bilci Matbaası, İzmir, 1942, s. 6.

fırkasını eklemiştir⁵⁰. 1947’de teminat mektupları toplamı sermayesinin %75’ine çıkarılmış⁵¹ olan banka sonraki dönemlerde Tarişbank adını alacaktır⁵².

3.10-Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası

16 Haziran 1926 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla⁵³ merkezi Niğde de olmak üzere kurulmuş ve 1 Kasım 1926 tarihinde faaliyete geçmiştir. Kurucuların büyük çoğunluğunu Niğde ve civarı tüccarlarının oluştururken Niğde milletvekilleri de kurucular arasındadır. Kuruluş sermayesi 50 bin TL olan bankanın ana sözleşmesinde hisse senetlerinin yalnız Türk uyruklarına münhasır olacağı öngörülmektedir. Banka, ziraat, ticaret ve zanaatla uğraşan Niğde ahalisine uygun şartlarla ve kısa vadeli kredi vermek, ziraat aletlerini temin etmek, zirai ve sınai gelişimi sağlayacak girişimlerde bulunmak ve her türlü bankacılık hizmetlerinde bulunmak amacını gütmektedir.1928–1930 yılları arasında Niğde özel idaresi bankanın hisse senetlerini satın almıştır.9.7.1930⁵⁴ ve 8.4.1938⁵⁵ tarihlerinde bankanın ana sözleşmesi maddelerinin bazılarının değiştirildiği görülmektedir. Banka 1936’ya kadar başarılı olmuşa da ortaklar arasında itilaf çıkması ve politik nedenlerle 1942 de fesh edilmiştir.

3.11-Afyonkarahisar Terakki-i Servet Bankası

9 Mayıs 1926 tarihli Bakanlar Kurulu kararı üzerine⁵⁶ Eylül 1926 tarihinde merkezi Afyonkarahisar olmak üzere, aralarında emlak sahibi, tüccar, öğretmen, eczacı, imalatçı, din dersi öğretmeni, müezzin gibi bölge önde gelenleri tarafından kurulan bankanın sermayesi tamamı ödenmiş 100

⁵⁰BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:49.79.12.

⁵¹BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:114.63.6.

⁵²Hüsni Erkan vd., **Millî Aydın Bankası, Tarişbank**, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı, İzmir, 1993.

⁵³BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:19.39.6.

⁵⁴BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:12.49.4

⁵⁵BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:82.29.13

⁵⁶BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:19.30..11.

bin TL'dir.1971 tarihinde sermayesi 1.000.000 TL'ye çıkan banka 1931 ve 1935 yıllarında ana sözleşmesindeki bazı maddeleri değiştirmiş⁵⁷ve sonraki yıllarda Hisar Bank adını almıştır.

3.12-Nevşehir Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 9 Kasım 1926 tarihli olurlu⁵⁸ takiben 10 Şubat 1927 tarihinde, merkezi Nevşehir'de olmak üzere milletvekili Kadızade Nevşehirli Ata Bey öncülüğünde Ticaret Odası ve bölge tüccarlarından oluşan 49 kişi tarafından kurulmuştur. Yerel bankalar içerisinde kurucular arasında tek kadın bulunan banka Nevşehir Bankasıdır. Ticaret, zanaat ve ziraat erbabına kısa vadeli borç vermek, alat ve edevat-ı ziraiye ile zirai ve sınai gelişmeye yönelik teşebbüste bulunmak, avans yapmak alat ve edevat-ı ziraiye imal ve tamir etmek üzere imalathane açacak olan şahıs veya şirketlere borç vermek yada şirketçe bu gibi girişimlere teşebbüs etmek elektrik tesisatı vücuda getirmek ve diğer ticari ve sınai faaliyetlerde bulunmak⁵⁹ amacıyla kurulan bankanın kuruluş sermayesi 50.000 TL'dir. Ana sözleşmede öngörülen 21 yıllık süre 31 Aralık 1927 tarihinde sona erdiğinden dolayı bankanın tasfiyesine karar verilmiştir.

3.13-Kocaeli Halk Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 26.1.1927 tarih ve 22444 sayılı kararnamesiyle kurulmasına izin verilen⁶⁰ ve yaprak tütün, manifatura, kantariye ve un gibi mamul ürünlerin ticaretini yapan tüccarlar tarafından kurulan bankanın idare meclisi Hüseyin Bedrettin, tütün tüccarı Mustafa Sabri, Tüccardan Rai, Hacı Şefik, Hazımzade Osman Zeki ve Nazif beylerden oluşan banka 7 Mart 1927 de teşekkül olmuştur.⁶¹Ticari senetler, esham ve emvali menkule, tüccari

⁵⁷BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 21.43..4.; Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No 24.73..14 ve Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:54.39..9.

⁵⁸BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:21.68.7.

⁵⁹Nevşehir Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, (Yayımlanmış), 1936, s. 3.

⁶⁰BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:22.85..20.

⁶¹Hamit Tahsin-Remzi Sak, **Sermaye Hareketi**, Amedi Matbaası, İstanbul, 1930, s. 280.

itibar mukabilinde ikraz ve istikraz ve her nevi banka muameleti amacıyla kurulan banka 50.000 sermaye ile ve merkezi İzmit'te olmak üzere kurulmuştur.

3.14-Denizli İktisat Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 30.01.1927 tarihinde kurulmasına izin verdiği⁶² banka Denizli ve Aydın milletvekilleri ile zahire, hububat, tuhafiyeye, iplik, urgan, halat, av derisi, un ve bunun gibi alanlarda ticaret yapan kişilerce işlemlerinin tamamlanmasından sonra 10 Nisan 1927 tarihinde ve merkezi Denizli'de olmak üzere kurulmuştur. Kanunen memnu olmayan tediye edilmiş sermaye ve ihtiyat akçeleri yekûnunu aşmamak şartıyla doğrudan doğruya veya iştirak tarikiyle ticari ve iktisadi ve sınai her türlü işleri yapmak⁶³ üzere kurulan bankanın kuruluş aşamasında sermayesi 100.000 TL'dir. Denizli İktisat Bankası nüfusunun üçte ikisinin dokumacılıkla meşgul olan Denizli ve çevresinde temel ihtiyaç maddesi olan ipliğin yerinde ve bol miktarda temini için 5000 iğli bir iplik fabrikası açmıştır⁶⁴. 1931 yılından itibaren esas mukavelenamesinde bir takım değişiklikler yapan banka,1937 yılında sermayesini 150.000 lira⁶⁵,1951'de de 200.000 lira⁶⁶ artırmış ve teminat mektubu toplamı sermayesinin %75'ine çıkarılmıştır⁶⁷.Bankanın sermayesi 1955 tarihinde 1.000.000 TL ye çıkmış ve tamamı ödenmiştir. Sonraki dönemde bankanın adı İktisat Bankası olarak değiştirilerek ulusal bir bankaya dönüştürülmüştür.

3.15-Akseki Ticaret Bankası

Akça ikraz, poliçe, çek ve bilumum senedat-ı ticariye iskonto etmek, kefalet ve rehin mukabilinde veya idare meclisi kararıyla açıktan hesab-ı cari

⁶²BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:22.87..7.

⁶³Denizli İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Hanri Zelliç ve Mahdumu Basımevi, İstanbul, s. 3.

⁶⁴BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:72.14.16.

⁶⁵BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:109.61.3.

⁶⁶BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:126.70.10.

⁶⁷BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:135.33.15.

veya kredi küşat ve idare meclisi kararıyla teminatsız kefalet senedi ve kredi mektupları ita etmek, bilumum emtiayı ticariye komisyonculuğu yapmak ve idare meclisi kararıyla her nevi emtiayı ticariye alıp satmak ve idare meclisi kararıyla müessese ve ticarethane ve şahsiyeti ticariyelerin alım ve satımı için vukuu bulacak iştirak ve tekliflerini kabul etmek ve her nevi bankacılık muamelatı icra eylemek amacıyla merkezi İzmir olmak üzere⁶⁸, Aksekili 6 tüccar ve mağaza sahibi⁶⁹ tarafından 29 Haziran 1927'de kurulmuştur. Millî mücadele sonrasını izleyen yıllarda bankanın kurucuları Türk Gençleri Ticaret Teshilat Sandığı Kooperatif Şirketini kurarak İzmir, Aydın, Ödemiş, Nazilli, Çine, Salihli, Tire, Uşak, Akşehir, Konya, İstanbul, Söke, Antalya, Edremit, Kırkağaç, Bayındır, Akseki, Ankara ve Karaburun gibi şehir ve kasabalardaki kunduracı, manifaturacı, tuhafiyeci ve ticaret yapan kişilerin bütün muamelelerini Akseki Ticaret Bankası'na tevdi ve intikal ettirerek Kooperatif Şirket kurucularını Bankanın hisse senetlerini almaya teşvik ederek geniş bir alana yayılmıştır. Kuruluş sermayesi 250.000 TL olan bankanın hisse senetleri Türk vatandaşlarına münhasırdır. 1937, 1942, 1950 ve son olarak 1956 yıllarında ana sözleşmesinde bazı maddelerin Bakanlar Kurulu kararıyla değiştirildiği görülen⁷⁰ banka 1959 yılında faaliyetlerini sonlandırmıştır⁷¹.

3.16-Akşehir Bankası

1916 sonlarına doğru merkezi Akşehir'de olmak üzere kurulan 3.8.1924 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla⁷² Akşehir İktisat Anonim Şirketi'nin unvanının Akşehir Bankası olarak değiştirilmesi ile kurulmuştur. Bankanın kuruluş amacı ve faaliyet alanları, her nevi teminat ve tahvilat ve emtia-ticariye ve emvali menkule merhunatıyla ve hilyat mukabilinde ve kefil-i şahsi ile avans ve ikrazatta bulunmak ve itibar-ı mali açmak ve her nevi çek

⁶⁸BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:24.24..19. **Akseki Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Dereli Basımevi, İzmir, s. 3-4.

⁶⁹Kurucuların tam listesi için bakınız; **Akseki Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Dereli Basımevi, İzmir, s. 4.

⁷⁰BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:78.73..13. ve aynı Fon Kodu olmak üzere, Yer No:99.81..7., Yer No:124.91..20., Yer No:144.85..20.

⁷¹Akgüç, **a.g.e.**, s. 32.

⁷²BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:10.38.17.

ve kambiyo ve iskonto muamelesi içre ve bilumum banka muamelatıyla işğal etmek ve Türkiye dâhilinde ve icap eden mahallerde komisyon muamelatı yapmak ve memalik-i ecnebiyede ticaret emtiasını sevkle satmak, esham ve tahvilat alıp satmak ve komisyon şubelerine sevk edilecek emtiaya mukabil sahiplerine avans ita etmek ve bankaya muktezi emvali gayri menkule'ye temellük edebilmek⁷³ olarak açıklanmaktadır. Merkezi Akşehir olan ve 50 sene müddetle kurulan bankanın kurucuları, Kurrazade Hacı Mehmet Efendi, Kurrazade Hacı Bekir Efendi ve Akağazade Abdullah Efendi olup, bu kişiler afyon, buğday, arpa, yapağı ve manifatura tacirleridir. Bankanın sermayesi beheri on lira kıymetinde 100.000 hisseye münkasım 1.000.000 lira olup nama muharrer ve Türklere münhasırdır⁷⁴.

Akşehir Bankası, Mayıs 1932 tarihinde belediye ile yaptığı sözleşme ile Akşehir'in içme suyu tesisini yapmayı, iki yıl sonra yapılan bir başka sözleşme ile de Akşehir'de elektrik tesisatı yaptırma imtiyazını üzerine almıştır⁷⁵. 1930 ve 1953 yıllarında ana sözleşmesinde bir takım değişiklikler yapan bankanın⁷⁶ hissedarları arasına 1930'lu yıllarda Konya Evkaf İdaresi ve Adapazarı Türk Ticaret Bankası da katılmıştır. Kısa sürede hisselerinin yarısına sahip olan ATTB, Akşehir Bankasının idaresini ele geçirdi ise de 1966 yılında yapılan hissedarlar genel kurulu kararıyla tasfiye edilmiştir⁷⁷.

3.17-Bor Esnaf Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 2 Mayıs 1928 tarihli onayı⁷⁸ sonrasında Niğde milletvekili Müftüzade Halit Hüsni Bey ve tüccardan Çolakzade Nuh Bey'in öncülüğünde merkezi Bor olmak üzere Bor'un önde gelen tüccar ve arazi sahipleri tarafından 19 Haziran 1928'de kurulmuş olup amacı, erbab-ı ticaret ve zanaata ehven şeraitle kısa vadeli ikrazatta bulunmak ve muamelat-ı saire-i ticariye ve sınaiye ile bilumum banka muamelatını icra

⁷³ Akşehir Bankası Nizamnamesi, Doğan Matbaası, Afyon, 1935, s. 1.

⁷⁴ A.g.e., s. 2.

⁷⁵ Ökçün, a.g.e., s. 429.

⁷⁶ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No: 12.47..14. ve Yer No: 126.63..6.

⁷⁷ Ökçün, a.g.e., s. 430.

⁷⁸ BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:28.27.9.e.

eylemektir⁷⁹.30 sene müddete ve beheri 5 TL kıymetinde nama muharrer 5.000 hisseye münkasım 25.000 sermayesi vardır⁸⁰.1930'lerde fahiş faiz (% 9 faiz + %15 komisyon)aldığı ihbar edilen banka⁸¹ 16 Aralık 1949 tarihli genel kurul toplantısında fesih ve tasfiye edilmiştir.

3.18-İzmir Esnaf ve Ahali Bankası

8 Ocak 1928 tarihli Bakanlar Kurulu oluru sonrasında⁸²İzmir Valisi Kazım Paşa önderliğinde şehirdeki tüccar, Tayyare ve Muallimler Cemiyetleri reisleri, Kasaba Demiryolları başmüfettişi Ali Rıza Bey tarafından Ocak 1928 tarihinde, merkezi İzmir'de olacak şekilde kurulmuştur. Ahalinin iktisadi seviyesini yükseltmek, zirai, sınai istihsal kudretini artırmak, ayrı ayrı her meslek erbabının, tacirin, reñçberin, sanatkârın, küçük esnafın, işçinin mali itibarlarını takviye ve temin eylemek, inkişaflarına mani olan esbap ve avamili hükümsüz bırakmak, halkın mali kudretini gene halkın temin-i saadetine tevcih eylemek ve bütün bu gayeler için, her türlü banka muamelatını ifa, san'at, ziraat, ticaret, nafia ve maden işlerine ait teşebbüsatta bulunmak ve bunları alakadar eden bütün muameleleri icra, teşebbüsleri kolaylaştırmak itibarıyla her türlü eşya ve levazımı istihsal ve imal veya sair suretlerle bunları tedarik ve alelumum inşaat deruhte eylemek ve bu hususat için şirketler tesis-gerek nam ve hesabına ve yerli ecnebi müessesat ile müştereken-veyahut bilve kale mezkûr müesseseler nam ve hesabına deruhte ve icra etmekten ibarettir.⁸³ Elli sene müddetle kurulan bankanın kuruluş sermayesi beheri 10 TL kıymetinde 100.000 hisseye münkasım yarısı ödenmiş 1.000.000 TL'dir. Banka bu sermaye yapısıyla yerel bankalar içerisinde en güçlü olanıdır. Banka kuruluşundan hemen sonra İzmir'in Karşıyaka semti ile sınırı olan mevkilere elektrik tesisatı yapılması imtiyazı talebinde bulunmuştur⁸⁴. Aralık 1959

⁷⁹Bor Esnaf Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Yeni Mersin Matbaası, Mersin, s. 4.

⁸⁰BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:28.27.9.

⁸¹Ökçün, s. 439.

⁸²BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:27.73..11.

⁸³İzmir Esnaf ve Ahali Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Meşher Basımevi, İzmir, s. 4.

⁸⁴BCA, Fon Kodu: 230..0.0.0, Yer No:119.14..2.

tarhinde sermayesini 5.000.000 TL'ye çıkaran Bankanın 11.116 hissedarı bulunmaktadır⁸⁵. Banka sermayesini arttırdığı tarihte ismini Ege Bank'a çevirerek ulusal bir banka niteliği kazanmıştır⁸⁶.

3.19-Ermenek Ahali Bankası

3 Eylül 1927 tarihinde merkezi Ermenek'te olmak üzere kurulan bankanın kurucuları arazi ve emlak sahibi tüccar ve kasabanın ileri gelen zenginleridir. Dâhile ve harice keşide olunmuş emre muharrer senedat ile bilumum senedat-ı ticariye iskonto etmek ve emtia-ı ticariye, nukud ve gayri nukud emval ve emlak ve borsalara kabul edilmiş tahvilat ve tahvilat kuponları⁸⁷ gibi bankacılık işleriyle iştilal eylemek maksadıyla merkezi Ermenek olmak üzere ve 30 sene müddet ile kurulan bankanın kurucular, o tarihte Cumhuriyet Halk Fırkası mensuplarıdır⁸⁸. Kuruluş sermayesi 100.000TL olan bankanın esas mukavelenamesinde 13.6.1938 tarihinde kapsamlı bir değişikliğe gidilmiş⁸⁹ ve kısa bir süre sonrada 1942 yılında tasfiye edilmiştir.

3.20-Şarki Karaağaç Bankası

Isparta milletvekili Karaağaçlı Abdülkerim Efendizade Ahmet Mükerrerem ve Ispartalı Tahir Paşazade Hafız İbrahim Beyler ile Karaağaç Müftüsü ve Belediye Başkanı öncülüğünde tüccarlar tarafından 29 Kasım 1927 tarihinde merkezi Şarki Karaağaç olmak üzere kurulmuştur. Kuruluş sermayesi 100.000 TL olan bankanın hisse senetleri nama muharrer ve Türklere münhasırdır.

⁸⁵Ökçün, a.g.e., s. 451.

⁸⁶Sabri Yetkin-Erkan Serçe, **İzmir Esnaf ve Ahali Bankasından Egebank'a 1928-2000**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

⁸⁷BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:24.24..16.

⁸⁸Ökçün, a.g.e., s. 451.

⁸⁹BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:83.52.12.

1931 yılında ana sözleşmesinin 5.maddesini değiştiren⁹⁰ banka, 1933, 1948 ve 1956 yıllarında da benzer bir değişikliğe gitmiştir. Adını 1954 yılında teminat mektupları kabul edilecek bankaları gösteren 2/1696 sayılı kararnameye ekleten banka⁹¹ 8.5.1963 tarihinde bu listeden çıkartılmış⁹² ve 20 gün sonrada mevduat kabul yetkisi geçici olarak kaldırılmıştır⁹³. Bankanın sermayesini mevzuatta öngörüldüğü gibi 500.000 TL'ye çıkamayacağını bildirmesi üzerine hisse senetleri bir başka grup tarafından satın alınarak sermayesi 500.000 TL'ye çıkartılmış ve adı Sağlık Bankası'na dönüştürülmüştür⁹⁴.

3.21-Ürgüp Zürra Ve Tüccar Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 29.03.1927 tarihli oluru ile⁹⁵Niğde milletvekilleri, Ürgüp Belediyesi, Ticaret Odası ve Muallimler Birliği öncülüğünde tüccar ve arazi sahipleri tarafından 3 Haziran 1928 tarihinde merkezi Ürgüp olmak üzere teşekkül etmiştir⁹⁶. Kuruluş sermayesi 30.000 TL olan bankaya 1939 yılında yaptığı genel kurul toplantısında Ürgüp Belediye başkanı tarafından Ürgüp'e elektrik bağlanmasını finanse etmesi veya Belediyeye bu konuda kredi açması teklif edilmiş⁹⁷ve aynı yıl bankanın esas sözleşmesinde bir takım değişiklikler yapılmıştır⁹⁸.1949 yılında yönetim kurulu tavsiyesi doğrultusunda faaliyetlerine son vermiştir⁹⁹.

⁹⁰BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:17.5..6, Yer No:33.8.7, Yer No:116.19.11 , Yer No:141.117.16.

⁹¹BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:136.54..3.

⁹²BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:170.25..3.

⁹³BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:170.27..20.

⁹⁴BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:170.25..3. ve Ökçün, **a.g.e.**, s. 452-453.

⁹⁵BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:23.20.16.

⁹⁶Tahsin-Sak, **a.g.e.**, s. 304–305.

⁹⁷Emin Özdemir-Ali Çakırbaş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nevşehir’de Bankacılık Faaliyetleri; Nevşehir Bankası T.A.Ş ve Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası T.A.Ş”, **Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/5 Spring 2013, s. 567.

⁹⁸BCA, Fon Kodu: 30.18..1.2, Yer No:87.69..10.

⁹⁹Akgüç, **a.g.e.**, s. 32.

3.22-Elazığ İktisat Bankası

Elazığ Ticaret ve Sanayi odasının öncülüğünde tüccarlar ve müteahhitler tarafından merkezi Elâzığ olmak üzere 23 Ekim 1928 tarihinde kurulmuştur¹⁰⁰. Memleket ticaretine müteallik umuru maliye ile iştiğal etmek, ticaret ve sanat erbabının bilumum muamelatı ticariyesinde tayin olunacak faiz ve iskontolarla ikraz ve istikraz muamelatını ifa ve tayin olunan ücretlerle hasab-ı cari, emanet, eşyayı ticari terhibi, nakli, nukut ve bilcümle banka işlerini yapmak amacını güden banka, 50 sene müddetli ve beheri 10 TL kıymetinde nama muharrer ve 10.000 hisseye münkasım 100.000 TL sermayelidir¹⁰¹. 1939 sonlarında Bakanlar Kurulu kararıyla sözleşmesindeki bazı maddelerin değiştirildiği anlaşılan¹⁰² Elazığ İktisat Bankası, son olarak Şubat 1967 tarihli genel kurul toplantısında sermayesini 2.000.000TL'ye çıkarmış, 1980'de Ortadoğu İktisat Bankası adını almış, 1983'te Ziraat Bankası'na devredilmiştir.

3.23-Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası

17.06.1928 tarih ve 6779 sayılı Bakanlar Kurulu'nca kurulmasına izin verilen işlemlerini tamamladıktan sonra Ocak 1929 tarihinde merkezi Lüleburgaz olmak üzere, tüccarlar ve çiftlik sahipleri tarafından kurulmuştur. Kuruluş sermayesi 40.000 TL olan banka 25 sene müddetle kurulmuş olup¹⁰³ kuruluş amacı, her nevi teminat ve tahvilat ile ticari emtia ve emvali menkule rehin etmek suretiyle mukabilinde avans ve ödünç para vermek, itibarı mali açmak ve her nevi çek ve kambiyo, iskonto muameleleri ifa etmek ve bilumum banka muamelatıyla eylemektir.1940'lı yıllarda birtakım sarsıntılar geçirmiş ve bankanın 61.836 TL si kaybolmuştur¹⁰⁴. Bu Türk bankacılık tarihindeki ilk hortumlama örneği olarak gösterilebilir. 1953 sonlarında sermaye yapısıyla ilgili 7. madde başta olmak üzere birçok maddesinin Bakanlar Kurulu kararıyla değiştirilmesi ve sermayesinin artan

¹⁰⁰Kurucuların tam listesi için bakınız: **Elâzığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940, s. 3.

¹⁰¹**A.g.e.**, s. 4-5.

¹⁰²**BCA**, 30..18.1.2, Yer No:89.111..15.

¹⁰³**BCA**, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:029.39.14.

¹⁰⁴Ökçün, **a.g.e.**, s. 455.

450.000 TL kısmının dörtte birinin yatırılmasına rağmen¹⁰⁵ içinde bulunduğu mali güçlükleri atlatamamış ve 1964'te tasfiye edilmiştir.

3.24-Mersin Ticaret Bankası

6 Mart 1929 tarihinde merkezi Mersin olmak üzere Mersin ve çevresinde mukim tüccarlar tarafından kurulan bankanın kuruluş amacı her nevi banka muameleleri ile iştiğal etmektir. 31 sene müddetle ve beheri 100 TL kıymetinde 1000 hisseye münkasim 100.000 TL sermayesi olup¹⁰⁶ hisselerinin %60'ı nama muharrer ve Türk vatandaşlarına münhasırdır. Banka taşınmaz mallar karşılığında ipotekle borç para vermiş, alacağını tahsil edemediği durumlarda da taşınmazı sattırılmıştır. Bu nedenle Bankanın faaliyetlerine tefeciliğin meşrulaştırılması hâkim olmuştur.¹⁰⁷ 1936 tarihinde yürürlüğe giren 2999 sayılı Bankalar Kanunu sonrasında banka ipotekleri paraya çeviremediği için zorluklar yaşamış ve 1940'ta yapılan genel kurul toplantısında tasfiyesine karar verilmiştir.

3.25-Kastamonu Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 11. 12,1929 tarihli onayı sonrasında¹⁰⁸ Ankara milletvekili Halit Ferit, Kastamonu milletvekili Refik, Ali Rıza, Mehmet Fırat, Hasan Fehmi ve Cemal Beyler, Kastamonu Belediye Başkanı Hilmi Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet mutemet vekili Hamdi Bey öncülüğünde Kastamonu, İnebolu, Tosya ve Daday tüccarları ile emlak ve arazi sahipleri tarafından merkezi Kastamonu'da olmak üzere 24 Şubat 1930 tarihinde kurulmuştur. Erbab-ı ticaret ve zanaata ehven şeraitle kısa ve uzun vadeli ikrazatta bulunmak ve muameleleri saire-i ticariye ve sınaiye ve ziraiye ile bilumum banka muameleleri icra etmek amacıyla ve 30 sene müddetle kurulmuştur. Kuruluş sermayesi beheri 5 TL kıymetinde nama muharrer ve

¹⁰⁵BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No:134.94.6.

¹⁰⁶BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No:1.13.24.

¹⁰⁷Ökçün, a.g.e., s. 457.

¹⁰⁸BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2., Yer No:6.60.9.

Türlere münhasır 10.000 hisseye münkasım 50.000 TL olan banka¹⁰⁹, 6 Eylül 1948 tarihli genel kurul kararıyla feshedilmiştir.

3.26-Diyarbakır Bankası

Türk Ocağı Müfettişi Hasan Reşit Bey ve arkadaşları öncülüğünde bankacılıkla işgal eylemek amacıyla merkezi Diyarbakır olmak üzere ve 30 sene müddetle ve 75.000 TL sermaye ile kurulan Diyarbakır Bankası için 9 Kasım 1930 tarihinde Bakanlar Kurulu sözleşmesine onay vermiş¹¹⁰ ve faaliyetine 1931 yılında başlamıştır. Bankanın meclis idare amirliğine Birinci Umumi Müfettiş İbrahim Tali Bey getirilmiştir. İbrahim Tali Bey'in Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdiği ve Bankanın sermayesinin artırılarak 300.000 TL'ye çıkarılması ve İş ve Ziraat Bankalarının hisse almalarına ve memleketin imarına yönelik mektubuna bakılırsa¹¹¹ Banka, Diyarbakır'ın bir kısmına elektrik üreterek aydınlatmış ve şehrin buz ihtiyacını temin ederek bir nevi yatırım bankasına dönüşmüştür. Banka bu bağlamda 1937 yılında da 10.000 TL sermaye ile modern makinalarla mobilya üretimine yönelik bir fabrika açmış ise de hukuki ve mali sorunlar yüzünden 1939'da kapanmıştır.¹¹²

3.27-Kırşehir Ticaret Bankası

18 Şubat 1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla¹¹³ bilumum banka muamelatı ile işgal etmek maksadıyla merkezi Kırşehir olmak üzere on sene müddet ve beheri 25 TL kıymetinde 2.000 hisseye münkasım 50.000 TL sermaye teşkiline başlanmış olan Kırşehir Ticaret Bankasının kurucuları, Kırşehirlili Nuri Efendizade Mehmet, Hasanlarlı Hacı Ahmet, Halil

¹⁰⁹Banka hakkında genel bilgi ve Esas Mukavelenamesi için bakınız; Mustafa Eski, **Kastamonu Bankası Türk Anonim Şirketi**, Ankara, 2004.

¹¹⁰BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:15.72..6.

¹¹¹BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:69.455..12.

¹¹²M. Halis Özer, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930–1939)", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Güz 2012, C 11, S 42, s. 391–392.

¹¹³BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:18.11..17.

Naci, Molla Abbasoğlu Süleyman, Tenbelzade Hayrullah, H. Feyzullahoğlu Mustafa, Hasanlarlı Ali, Nuri Efendizade Enver, Hacı Mehmet Ağazade Bekir, Akçaoğlu Mustafa, Hacı Haliloğlu Ömer Bey'lerdir¹¹⁴. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğünce hazırlanan millî bankaların 1933 sonu itibarıyla tasarruf hareketlerini gösteren çizelgede¹¹⁵ ve 1933–1935 seneleri tasarruf hareketleri cetvelinde¹¹⁶ Kırşehir Ticaret Bankası adına rastlanılmamaktadır. Buradan hareketle bu bankanın aktif hale geçemediği veya geride iz bırakmadığı sonucuna varılabilir. 1938 yılı itibarıyla faaliyetlerini sonlandırmıştır.¹¹⁷

3.28-Konya Ahali Bankası

29 Haziran 1918 tarihinde kurulmuş bulunan Konya Elektrik Osmanlı Anonim Şirketi'nin 3 Nisan 1924'te hissedarlar genel kurulu kararıyla adı ve faaliyet alanı değiştirilerek Konya Ahali Bankası adını almasıyla kurulmuştur¹¹⁸. Kurucuları Konya eşraf, tüccar ve toprak sahipleridir. Merkezi Konya olan şirketin sermayesi nama muharrer ve Türklere münhasır olmak üzere beheri 10 TL kıymetinde ve 50.000 adetten oluşan 500.000 TL'dir. Konya ahali Bankası esas mukavelenamesinde 1930¹¹⁹, 1932, 1934 ve 1937 yıllarında birtakım düzenlemeler yapmıştır. Banka 25 Ekim 1945 tarihli Genel Kurul kararıyla fesih ve tasfiye edilmiştir¹²⁰.

3.29-Karaman Çiftçi Bankası

6 Eylül 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmasına izin verilen ve ikraz, istikraz ve zirai ve sınai muamelat ve imtiyaz istihali teşebbüsünde bulunmak ve bilumum banka muamelatıyla iştiğal etmek üzere 100.000 TL

¹¹⁴Kırşehir Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, V. Matbaası, Kırşehir, 1933, s. 3.

¹¹⁵BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:24.136.13.

¹¹⁶BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:24.137.10.

¹¹⁷Akgüç, a.g.e., s. 28.

¹¹⁸BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:10.33.11.

¹¹⁹BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, sırasıyla Yer No:16.82..10,31.68.4,48.63.1,78.79.4.

¹²⁰Ökçün, a.g.e., s. 421.

sermaye ve 30 sene müddetle teşkiline başlanan¹²¹ bankanın kurucuları manifatura tüccarı Çelebizade ve ailesidir ve Banka hayatı boyunca Çelebi ailesi hâkimiyetinde kalmıştır¹²². 1927ve 1929 yıllarında esas mukavelenamesinde bazı maddeleri değiştiren Banka 1926'da Ereğlide, 1932'de Mersinde şubeler açmıştır.1935 yılında bankanın idare merkezi tarım ürünleri ihracatını yaptıkları Mersine taşınmışsa da iki yıl sonraki genel kurul kararıyla tasfiye kararı alınmıştır.¹²³

3.30-İstanbul Esnaf Bankası

14 Haziran 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmasına izin verilen ve bilumum esnafın iktisadi istikrazlarının tasfiyesine ve itibarı maliyelerinin teminine hadim banka işleriyle muamelat-ı saire-i ticariyelerini ifa etmek üzere 50 sene müddet ve 100.000 TL sermaye ile teşkil edilen¹²⁴ banka İstanbul Belediyesi öncülüğünde Ekmekçiler, Mavnacılar, Kehribarcılar gibi esnaf cemiyetleri reis ve müdürleri ile bazı tüccarlar tarafından kurulmuştur. 1928 ve özellikle 1929 yılında esas mukavelenamesinde köklü değişiklikler yapılmış¹²⁵ olan banka 1938 tarihli genel kurul toplantısında sermayenin kaybolduğu gerekçesiyle fesih ve tasfiyesine karar verilmiştir¹²⁶.

3.31-Üsküdar Bankası

Her nevi banka muamelatını ifa etmek ve merkezi Üsküdar olmak üzere 51 sene müddet ve beheri 5 TL kıymetinde nama muharrer 20.000 hisseye münkasim 100.000TL sermaye ile kurulmasına teşebbüs edilen banka 16 Ocak 1929 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla¹²⁷ kuruluş izni almış olup

¹²¹BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:15.55..17.

¹²²Ökçün, a.g.e., s. 425.

¹²³Akgüç, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler** adlı eserde Bankanın fesih tarihi 1934 olarak verilmiştir, s. 27.

¹²⁴BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:14.39..9.

¹²⁵BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:6.56.4.

¹²⁶Ökçün, a.g.e., s. 419.

¹²⁷BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:1.13..19.

kurucuları milletvekilleri, tüccar ve esnaflardan oluşmaktadır. Banka 1933 yılında yapılan olağanüstü genel kurul kararıyla Adapazarı Türk Ticaret Bankası ile birleşme kararı almıştır¹²⁸.

3.32-Türkiye İmar Bankası

26.2.1928 tarihli ve 6251 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla¹²⁹ kuruluş izni alan Türkiye İmar Bankası 22 Mart 1928 tarihinde merkezi İstanbul'da olmak üzere bir grup mühendis ve müteahhit tarafından kurulmuştur. Alelumum banka muamelatı, her türlü inşaat, taahhüdât ve icrası, her nevi levazımı inşaiye istihsal ve imal ve tedariki, bilumum teşebbüsât ve umuru nafia ve sınaiye ve madeniye ve ziraiye ve umumi muamelatı ticariye ifası¹³⁰ amacıyla kurulan bankanın sermayesi 1.000.000 TL'dir. İdare meclisinde Çorum ve Trabzon milletvekilleri bulunmaktadır¹³¹. Meclis idare azasında yarısından fazlasının Türk olması şartı getirilmiş¹³² olan banka, 26.6.1934 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla esas mukavelenamesinin bazı maddelerini değiştirmiş ve yine Bakanlar Kurulu'nun 6.2.1935 tarihli kararıyla da vereceği teminat mektupları toplamı 2490 sayılı Artırma, Eksiltme ve İhale Kanununun 60 maddesi gereğince %75'e çıkarılması kararlaştırılmıştır. 21.12.1948 tarihinde esas sözleşmesinin sermayeye dair 7.maddesi değiştirilerek 500.000 lira artırılmıştır¹³³. 1951 yılında teminat mektupları nispeti yatırılmış sermayesi ile ihtiyat akçeleri toplamının %75'ine çıkarılan banka¹³⁴, 1954 yılında Galata'da ve Beyoğlunda, 1955 yılında da İzmit'te şube açmasına izin verilmiştir. Sonraki yıllarda hızla büyüyerek ulusal bir niteliğe bürünen banka 2003 yılında tasfiye edilmiştir.

¹²⁸Ökçün, a.g.e., s. 419.

¹²⁹BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:115.96.5.

¹³⁰Türkiye İmar Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1938, s. 4.

¹³¹Tahsin-Sak, a.g.e., s. 272.

¹³²Türkiye İmar Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, s. 14.

¹³³BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:115.96.5.

¹³⁴BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:126.66.9.

3.33-Aksaray Halk İktisat Bankası

6 Mart 1926 tarihinde Aksaray milletvekili Mustafa Vehbi Bey, Konya mebusu Musa Kazım ile Aksaray müftüsü İbrahim Hilmi Kadioğlu'nun önderliğinde halktan tüccar ve arazi sahiplerinin katılımıyla 100.000 TL sermayeli ve tarım ve ticaret teşekküllerine katılmak ve bankacılık muameleleri yapmak maksadıyla¹³⁵ Aksaray Halk İktisat Bankası kurulmuştur. Ana sözleşmede hisse senetlerinin Türk vatandaşlarına hasır edildiğine dair bir kayıt olmamakla beraber idare meclisi üyelerinin yarısından fazlasının irken Türk olacağı öngörülmektedir 1937'de sermaye miktarı artırılarak 200.000 TL'ye çıkartılmıştır. Ancak sermayesi bankalar kanunu 8. maddesinde öngörülen miktardan aşağı olduğu gerekçesiyle İktisat Vekâletince mevduat kabul edemeyeceği bankaya bildirilmiştir. 25.3.1939 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla esas mukavelenamesinin bazı maddeleri değiştirilmiştir¹³⁶. 14 Mart 1953 tarihinde yapılan son genel kurul toplantısıyla ana sözleşmede değişikliğe gidilmiş, ancak yapılan bu değişikliğin Türk ticaret kanununca yeterli görülmemesi sebebiyle bankanın feshi için dava açılmış ve banka münfesiş sayılmıştır¹³⁷.

3.34-Kayseri Millî İktisat Bankası

1916 Temmuzunda kurulan Kayseri Millî İktisat Anonim Şirketi'nin Ocak 1933 tarihli genel kurul kararıyla isim değiştirerek Kayseri Millî İktisat Bankası adını almasıyla kurulmuştur.1929 yılında bankanın İdare Meclisi tarafından alınan "nakd-i hazır ile İş Bankasına devri" önerisi hissedarlar genel kurulunca benimsenmemiştir.1936 başlarında asıl sözleşmesinde değişiklik yapan banka¹³⁸ aynı yıl yürürlüğe giren Bankalar kanununa uyum sağlayamayacağı gerekçesiyle hissedarlar tarafından fesh edilmiştir¹³⁹.

¹³⁵Tahsin-Sak, a.g.e., s. 284, Mustafa Fırat Gül, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aksaray'ın Önemli Müteşebbisi: Vehbi (Çorakçı) Beyin Hayatı, Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri", **Tarihin Peşinde. Uluslararası Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2011, S 6, s. 142.

¹³⁶BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:86.25.4

¹³⁷Ökçün, a.g.e., s. 444.

¹³⁸BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 62.18..19.

¹³⁹Ökçün, a.g.e., s. 427.

3.35-Niğde Bankası

13 Mart 1948 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla¹⁴⁰ her türlü banka işlemleri ve ithalat, ihracat, komisyonculuk, ticari vekâlet, temsilcilik ve nakliye işleri yapmak amacıyla merkezi Niğde olmak üzere 30 yıl süre ve 200.000 TL sermaye ile kurulmasına başlanmış olan banka 1940'lı ve sonrasında kurulduğu görülen nadir yerel bankalardandır. 23 Eylül 1960 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla bankanın mevduat kabul yetkisi kaldırılmıştır¹⁴¹.

3.36-Göynük Sanayi ve Kredi Bankası

Banka işleri ve her çeşit ticaret, yükleme, temsilcilik ve komisyonculuk yapmak ve bu işlerle ilgili başka teşebbüslerde bulunmak üzere merkezi Göynük olan ve 75 yıl süre ile ve 100.000 lira sermaye ile kurulan Göynük Sanayi ve Kredi Bankasının kuruluşuna Bakanlar Kurulu'nun 1.8.1951 tarihli kararnameyle izin verilmiştir.¹⁴²

Eski mülkiye müfettişi Reşat Akşemsettinioğlu ve Kereste tüccarı Celal Akşemsettinioğlu ile Akseki Doğrama fabrikası sahibi Nuri Akpulat önderliğinde Göynük Örencik ve Çubuk köyleri çiftçileri tarafından kurulmuştur¹⁴³. Her türlü banka işlemi, her çeşit eşya ve levazım ithal,ihraç, istihsal, mal etmek ve memleket ürünlerini dış piyasalara satmak, ticaret, sanayi, tarım ve madenlere ait her çeşit teşebbüs ve yüklenmelere girişmek, her çeşit ticari, tarımsal, sınai işleri kendi hesabına ve adına, gerek yerli ve yabancı özel ve tüzel kişilerle beraber veya vekaleten bu kişiler adına ve yerine ticari temsilcilik, ticari vekalet, sigorta acentelikleri, komisyon ve nakliye işleri yapmak, Türkiye Cumhuriyeti istikraz tahvilleri, hazine tahvil ve bonoları ve diğer hisse senetleri ve tahvilleri satın almak ve satmak ve Göynükte her türlü ağaç sanayi kurmak ve işletmek amacı güden bankanın sermayesi 2,5 milyon TL olup ve her biri 100 liralık 25.000 hisse senedine

¹⁴⁰BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:116.20..6.

¹⁴¹BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:156.19..7.

¹⁴²BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:126.58.13.

¹⁴³Göynük Sanayi ve Kredi Bankası Anonim Ortaklığı Ana Sözleşmesi, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1955, s. 3.

bölünmüştür¹⁴⁴. 1952 başlarında Artırma, Eksiltme ve İhale Kanununa göre teminat mektupları kabul edilecek bankaları gösteren 8.12.1934 tarihli ve 2/1695 sayılı karara bağlı listeye ilavesi ve bu bankanın vereceği teminat mektupları nispetinin yatırılmış sermayesiyle mevcut ihtiyat akçeleri toplamının % 50'si olarak tespiti Bakanlar Kurulu'nun 22.2.1952 tarihli oturumunda karara bağlanmıştır.¹⁴⁵

GSK Bankası kuruluş amacı çerçevesinde 1953 yılı içerisinde Bolu ili Örencik köyünde orman artıklarından kovan, ziraat aletleri imal etmek ve yumurta ambalajı tahtası, sandalye, sandık ve talaş fabrikası açmaya teşebbüs etmişse de¹⁴⁶, bu girişimleri Tarım Bakanlığının izin vermemesi üzerine gerçekleşmemiş ve bu durum Devlet Şurası ve Göynük Sulh Ceza mahkemelerinde dava konusu olmuştur.¹⁴⁷ Bankanın faaliyeti, Bakanlar Kurulu'nun 10.12.1959 tarihli kararıyla kuruluş izninin iptal edilmesiyle sonlandırılmıştır¹⁴⁸.

3.37-Van Millî İktisat Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 17.4.1929 tarihli kararıyla, bütün banka işlemleri ve kâffe-i teşebbüsat-ı ziraiye, sınaie, madeniye ve umur-u nafia ve her türlü eşya ve levazımı istihsal ve imal ve her türlü inşaat deruhte ve ifası maksadıyla merkezi Van olmak üzere 25 sene müddet ve 50.000 lira sermaye ile¹⁴⁹ kurulan Van Millî İktisat Bankası, kurucularının mütebaki sermayeyi temin edememeleri ve daha fazla sermaye vaazına mali kudret ve vaziyetleri müsait bulunmadığı gerekçesiyle kuruluş izninin yine Bakanlar Kurulu'nun 18.3.1931 tarihli kararıyla¹⁵⁰ iptal edilmiş ve kısa ömrünü tamamlamıştır.

¹⁴⁴A.g.e., s. 4.

¹⁴⁵BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:128.15..19.

¹⁴⁶BCA, Fon Kodu: 30..1.0.0, Yer No:80.508..10.

¹⁴⁷Adı geçen belge.

¹⁴⁸BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:154.67..12.

¹⁴⁹BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:3.22.017.

¹⁵⁰BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:18.19.03.

3.38-Pancar Kooperatifleri Bankası

3 Eylül 1953 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu izni üzerine, her türlü banka muameleleriyle iştigal etmek ve merkezi Eskişehir olmak üzere, 99 yıl müddet ve 2,5 milyon lira sermaye ile kurulan Pancar Kooperatifleri Bankası¹⁵¹şeker pancarı üreticisinin finansal ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yönelik bir girişimin ürünüdür. Pancar kooperatiflerindeki küçük birikimlerinden oluşan sermaye ile yola çıkan banka kısa sürede güçlenerek adını artırma, eksiltme ve ihale kanununa göre teminat mektupları kabul edilecek bankaları gösteren listeye ilave ettirmiştir¹⁵². 10.4.1954'ten itibaren Adapazarı, Uşak, Amasya, Kütahya, 15.7.1954'te Lüleburgaz ve Konya'da, 15.10.1954'te İstanbul, Kayseri ve Erzurum'da, 14.4.1955'te Dinar'da, 5.1.1956'da Ankara'da şubeler açarak ulusal banka olma yolunda önemli bir mesafe kat etmiş ve nihayet 31.1.1956 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla¹⁵³ Pancar Kooperatifleri Bankası A.Ş. adı Şekerbank T.A.Ş. olarak değiştirilerek merkezi Ankara'ya taşınmıştır.

3.39-Kayseri İşçi Kredi Bankası

Bakanlar Kurulu'nun 2.9.1953 tarihli oturumuyla kurulmasına izin verilen ve her nevi banka muameleleri yapmak ve her türlü ticari işlerle uğraşmak üzere merkezi Kayseri'de olmak üzere 60 yıl müddet ve 1,5 milyon lira sermaye ile kurulan İşçi Kredi Bankası T.A.Ş.¹⁵⁴1962 yılında statüsü değiştirilerek mevduat bankaları grubuna dâhil edilmiştir. 1970'li yıllara kadar varlığını sürdürmüş yerel bankalardan biri olmakla beraber¹⁵⁵ bankanın yönetim ve denetimi 1983 yılında hissedarlarından olan Türkiye İş Bankası'na devredilmiştir.

¹⁵¹BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:133.71.20.

¹⁵²BCA, Fon Kodu: 30..1.2, Yer No:134.115..1.

¹⁵³BCA, Fon Kodu: 30..0.0, Yer No:110.699..1.

¹⁵⁴BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:133.73.19.

¹⁵⁵Bu konuda ulaşabildiğim tek bilgi, Ali Rıza Önder: **Kayseri Basın Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972 künyeli eserin Kayseri İşçi Kredi Bankası Kültür Yayınları arasında yayınlanmasıdır.

3.40-Karadeniz Bankası

28 Mayıs 1928 yılında kurulan Trabzon İktisat limitet şirketinin 1929 yılında Karadeniz Bankası adını almasıyla kurulmuştur. Sermayesi 100.000 lira olan banka¹⁵⁶1928 yılının son 6 ayında 5.877.91 kuruş, 1929 yılında 14.600 lira,1930 yılında 16.631.91 kuruş ve 1931 yılında da 15.547.96 kuruş safi kar elde etmiştir¹⁵⁷.1937 yılı itibarıyla da faaliyetlerini sonlandırmıştır.¹⁵⁸

3.41-Trabzon Bankası

26 Mayıs 1928 yılında kurulan Trabzon Tasarruf ve İkras Sandığının bir yıl sonra Trabzon Bankası adını alması üzerine kurulmuş olup her türlü banka muamelesi yapmak amacı gütmektedir.¹⁵⁹ 1937 yılında faaliyetlerine son vermiştir.¹⁶⁰

Bu bankalardan başka İstanbul, Ankara ve İzmir İstikraz Sandıkları, Ödemiş, Karapınar, Erbeyli, Reşadiye, Köşk ve Germencik gibi “Kooperatif” bankalarında kurulduğu görülmektedir.

4.Genel Gözlemler

1923–1933 yılları arasında ulusal bankacılık hareketinin iki yönde oluşum gösterdiği söylenebilir¹⁶¹.

1-Siyasal iktidar tarafından merkezi Ankara olacak şekilde kurulan bankalar; bu bağlamda ileride ülke çapında faaliyet göstermeye aday üç önemli banka kurulmuştur. Türkiye İş Bankası (1924), Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası (1925) ve Emlak ve Eytam Bankası (1926). Bu üç bankaya

¹⁵⁶Tahsin-Sak, **a.g.e.**, s. 293-294 ve **Karadeniz Bankası Limitet Şirketi Dördüncü Senei Hesabiye 1931**,Trabzon İkbal Matbaası, 1932.

¹⁵⁷**Karadeniz Bankası Limitet Şirketi Dördüncü Senei Hesabiye 1931**, Trabzon İkbal Matbaası, 1932.

¹⁵⁸Akgüç, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁵⁹Tahsin-Sak, **a.g.e.**, s. 293.

¹⁶⁰Akgüç, **a.g.e.**, s.27.

¹⁶¹Ökçün, **a.g.e.**, s. 463.

ilaveten o tarihte belirli bir ölçüde faaliyet gösteren Ziraat Bankasının 1924 yılında yeniden örgütlenmesi ve 1930 yılında da Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Kanununun kabulü siyasal iktidarın bankacılık sorununa verdiği önemi göstermesi bakımından önemlidir.

2-Taşrada genel olarak siyasal iktidarın gözetimi altında veya bazı durumlarda siyasal iktidarın bizzat teşviki ile kurulan bankalar; 1920–1953 yılları arasında şehir ve kasabalarda Türk tüccar ve toprak sahipleri kendi aralarında kredi sorununa çözüm bulmak amacıyla yerel bankalar halinde örgütlenmişlerdir. Aslında bu oluşum II. Meşrutiyet sonrası Türk tüccar ve toprak sahiplerinin ulusal bankalar halinde örgütlenme biçiminde görülen gelişimin devamından başka bir şey değildir.

İncelemeye konu dönemde tespit edilen 45 yerel bankadan 10 tanesi İttihat Terakki döneminde kurulmuş bankalar ya da şirketler olup bunlardan 2’si cumhuriyet döneminde bankaya dönüşmüş anonim şirkettir. Bu bankalardan 31’i 1920 -1933 yılları arasında kurulmuşlardır.

4.1.Kurulma Alanları

İncelemeye konu 45 yerel bankanın büyük bir çoğunluğu tarım ve hayvancılık özellikle yapağı konusunda önde gelen, Konya (7), Niğde (6), Eskişehir (3) Kayseri (2) ve çevresinde toplandığı görülmektedir. 21 banka İç Anadolu bölgesinde, 9’u Marmara’da, 7 tanesi Batı Anadolu’da, 4 tanesi Karadeniz’de, 3 banka doğu bölgelerinde 1 tanesi de Akdeniz bölgesinde kurulmuştur.

4.2.Örgütlenme Biçimleri

Taşrada görülen yerel bankacılık hareketinin en yaygın biçimi, belirli bir şehir veya kasabada bulunan tüccar ve toprak sahiplerinin veya yalnız tüccarın bir veya birkaç milletvekili öncülüğünde banka kurmalarıdır. Aksaray Halk İktisat Bankası, Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası, Eskişehir Bankası Nevşehir Bankası Denizli İktisat Bankası, Şarki Karaağaç Bankası,

Bor Esnaf Bankası, Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası ve Kastamonu Bankası bu kuruluş biçimine örnek gösterilebilir.

Bir başka kuruluş biçimi de Akhisar Tütüncüler Bankası ve Kastamonu Bankası örneklerinde görüldüğü gibi bir veya birkaç şehir ve kasabanın veya bir bölgenin milletvekillerini tüccar ve toprak sahiplerini kapsayacak örgütlenmelerdir. Bu durum İttihat ve Terakki ile başlayan ve cumhuriyetle de devam ettiği anlaşılan sermaye-iktidar ilişkileri açısından kayda değer bir önem arz etmektedir.

Buna karşılık bazı bankaların kuruluşunda milletvekillerinin öncülüğü görülmemektedir. Bu modelde bir şehrin veya kasabanın tüccarı toprak ve arazi sahipleriyle birlikte banka kurmuşlardır. Bu durumda da kuruculardan bazılarının genellikle Cumhuriyet Halk Fırkasına mensup olduğu göze çarpmaktadır. Kocaeli Halk Bankası, Elazığ İktisat Bankası ve Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası ve Mersin Ticaret Bankası bu duruma örnek gösterilebilir. Demokrat Parti döneminde kurulan Göynük Sanayi ve Kalkınma Bankası kurucularının devletle olan ilişkilerinde kendilerini “demokrat” olarak tanıtmaları iktidar-sermaye ilişkilerinin bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir.

4.3.Faaliyet Alanları

İncelenen bankaların faaliyet alanlarına bakıldığında, her türlü bankacılık işlemlerinin yanı sıra ticaret, sanayi, madencilik ve bayındırlık gibi alanlarında her türlü işlemi yapmak, şirketler kurmak veya şirketlere katılmanın ön plana çıktığı görülmektedir. Bazı bankaların kuruluşunda amacın daha tahsisi olduğu söylenebilir. İmar Bankası, Millî Aydın Bankası, Akhisar Tütüncüler bankaları gibi.

Siyasal iktidar çevresinde gelişme gösteren ulusal bankalar bir yana bırakılacak olursa tüccar ve toprak sahipleri tarafından kurulan bankalar faaliyet alanları açısından 5 ana gruba ayırmak mümkündür.

1) *Tarım Kredisi Veren Bankalar:* Millî Aydın Bankası (2.985.819), Manisa Bağcılar Bankası (6.582.219) ve Akhisar Tütüncüler Bankası

(16.912.591) Eskişehir Çiftçi Bankası ile Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası. Özellikle ilk 3 bankada tarımsal kredi ticari krediye oranla büyük bir yer tutmaktadır¹⁶².

2) *Ticari Kredi Veren Bankalar*: Konya Türk Ticaret Bankası, Konya Ahali Bankası, Eskişehir Bankası, Adapazarı Emniyet Bankası başta olmak üzere kredi imkânlarını geliştirmek üzere mahalli tüccar tarafından kurulmuş olan ve Ticari Kredi veren bankalara örnek gösterilebilir.

3) *Esnafa ya da Belirli Meslek Gruplarına Kredi Veren Bankalar*: İstanbul Esnaf Bankası ve İzmir Esnaf ve Ahali Bankası ve Türkiye İmar Bankası. Özellikle son bankanın yol inşaatı, resmi bina inşaatı, sulama faaliyeti gibi inşaat işlerine girişen müesseselere ve bu arada kendi hissedarı bulunan mühendis ve müteahhitlere kredi sağladığı görülmektedir.

4) *Kamu Hizmetleri Bankacılığı*: İzmir Ahali ve Esnaf, Diyarbakır, Akşehir, Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankaları örneklerinde olduğu gibi yerel bankaların bazıları, buldukları bölgede elektrik üretme başta olmak üzere bir takım kamu hizmetlerine talip olmuşlar ve bu alanlara ya yatırım yaparak ya da kredi vererek katkıda bulunmuşlardır. Ancak 1933 yılından itibaren bu alanlarda Belediyeler Bankasının kurulması bu alanların bu devlet bankasına tahsis edilmesini sağlamış ve bu durumda da yerel bankaların faaliyet alanları daralmıştır.

5) *Yatırım Bankaları*: Diyarbakır ve Göynük Sanayi ve Kredi Bankaları örneklerinde olduğu gibi mobilya fabrikaları veya Denizli İktisat Bankasının iğ ve dokuma fabrikaları kurarak

4.4.Hissedarların Meslek ve Cinsiyetleri

Yukarıda da belirtildiği gibi incelemeye konu bankaların kurucu hissedarlarının mesleklerine bakıldığında tüccar, komisyoncu, arazi ve emlak sahibi, üretici, çiftçi ve bunun gibi üretim ve ticarete yönelik meslek gruplarının yanı sıra Milletvekili, Vali, Belediye Başkanı gibi siyasal iktidarın temsilcilerinin, müfettiş gibi bürokratların yer aldıklarını görebilmekteyiz. Banka hissedarları arasında Ticaret Odası, esnaf birlikleri

¹⁶²1956 yılı sonu itibarıyla bu bankaların sermaye yapıları, mevduat ve kredi yekûnu için bakınız: Burhan Ulutan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara, 1957, s. 171.

ve kooperatiflerin başkanları gibi sivil toplum örgütlerinin, doktor ve eczacılar gibi meslek erbabının bulunması anlaşılır olmakla beraber bazı banka kurucuları arasında Muallimler Cemiyeti temsilcilerinin, müftü, müezzin ve din dersi öğretmeninin bulunması izaha muhtaçtır.

Bazı durumlarda yerel bankaların hissedarları arasında Maliye Bakanlığı veya Ziraat Bankası gibi devlet bankalarının da pay sahibi olduklarını görmek mümkündür. Adapazarı Türk Ticaret bankası örneğinde olduğu gibi zor durumda kalan bankalara devlet bankaları ya da hazine tarafından sermaye katkısı yoluyla destek olunduğu da görülebilmektedir.

İncelemeye konu bankaların sadece birinde kurucu (Nevşehir Bankası) diğerinde de veraset yoluyla (Millî Aydın Bankası¹⁶³) hissedar olan iki kadının olması sermaye, mülkiyet ve cinsiyet dağılımı hakkında bilgi vermesi açısından önemli olsa gerektir.

4.5. Sermaye Yapısı

Türkiye’de faaliyette bulunan yerel bankaların sermaye yapılarına bakıldığında sadece altı bankanın (Adapazarı Türk Ticaret Bankası, Akşehir Bankası, Türkiye İmar Bankası, İzmir Esnaf ve Ahali Bankası ve Pancar kooperatifleri Bankası, Kayseri işçi Kredi Bankası) sermayesinin bir milyon lira ve üzerinde olduğu, buna karşılık 29 yerel banka sermayesinin 100.000 TL ve altında bulunduğu görülmektedir. Bu sermaye zafiyeti yerel bankaların gelişme ve güçlenmelerindeki en önemli engel olmuştur.

Yerel Bankaların birçoğunun esas nizamnameleri ve nizamnamei dahiliyelerinde hisselerin Türklere münhasır olduğu yahut idare heyetinin yarısından fazlasının Türk olması gerektiği gibi kayıtlar bulunmaktadır. Bu durum Ziya Gökalp tarafından dillendirilen iktisadi cihat anlayışının ve İttihat ve Terakki Cemiyetinden itibaren izlenen sermayenin Türkleştirilmesi çabalarının banka nizamnamelerine yansımalarıyla izah edilebilir.

¹⁶³Kibare Varol adına kayıtlı bu hisseler Demokrat Parti Genel Başkanı ve Başbakan Adnan Menderes’e satılmıştır. Bakınız. **BCA**, Fon Kodu: 030.01.00.00, Yer No:21.121.13.

5.Yerel Bankaların Sonu

Bir cumhuriyet politikası olarak oluşmaya başlayan millî sermayedar ve girişimci sınıfının ve elbette yerel bankaların 1929–30 ekonomik krizinden yakından etkilendiği söylenebilir. Bu nedenle olmalı ki,1933–1948 tarihleri arasında başka bir yerel banka kurulmadığı aksine tespiti yapılan 45 yerel bankanın 15'inin 1930'lu yılların sonuna kadar kapandığı görülmektedir.

1930'lu yılların ilk yarısı devlet sermaye ve iştirakiyle kurulan bankaların çağıdır. Sümerbank, Etibank, Emlak Kredi Bankası, Türkiye Halk Bankası ve Belediyeler Bankası. Özellikle Belediyeler Bankası 1933'te şehirlerin imar planlarının hazırlanması, su, elektrik, hava gazı kanalizasyon gibi amme hizmeti tesislerinin meydana getirilmesini uzun ve orta vadeli kredilerle desteklemek maksadıyla kurulmuştur¹⁶⁴.1945'te bankanın faaliyet alanlarına belediyelere ilaveten diğer mahalli idarelerin imar ve kalkınmaları ile amme hizmeti tesislerinin desteklenmesi de ilave edildi. Hükümet kontrolündeki bu bankaların kurulmasıyla merkezi ve devletçi uygulamalar yerel bankacılığın yıldızını söndürdü. Böylelikle birçok yerel bankanın yatırım bankacılığı yaparak ya da yerel yönetimlere krediler açarak sağladığı kazançların büyük bir kısmı devlet kontrolü altında bulunan bu bankalara kaydı.

25 Şubat 1930 tarihinde yürürlüğe giren 1567 sayılı Türk Parası Kıymetini Koruma Kanunu'nun bazı maddeleri faizin resmi bankalar tarafından %19-%29'ye çıkarılmasına sebep olmuş¹⁶⁵hatta 1933'te Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanununun, mucip sebepler layihasında¹⁶⁶ gerek müşahedelerden ve gerek vekâletimizin zaman zaman haber aldığı hadiselerden İstanbul, Ankara ve İzmir gibi büyük birkaç şehir müstesna olmak üzere memleketin diğer şehirlerinde bankaların faiz nispeti %38 e çıkmaktadır. Asıl dikkate şayan nokta bu %38 nispetinin fiilen normal addedilerek bunu fevkiinde miktarın ihtikâr telakki edilmesidir. Memleketin

¹⁶⁴**Belediyeler Bankası Kanunu ve Esas Nizamnamesi**, Ankara, 1935, s. 7.

¹⁶⁵Yeni kurulan muhalefet partisi lideri Fethi Bey'in Türk Parasını Koruma Kanununa Ek yeni yasal yetkiler görüşmeleri esnasında TBMM'de yaptığı konuşmadan, Bilsay Kuruç, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, C 1 (1929–1932)**, A.Ü.SBF Yayını, Ankara, 1988, s. 110.

¹⁶⁶Burhan Ulutan, **Bankacılığın Tekâmülü**, Ankara, 1957, s. 168.

iktisadi faaliyetini felce uğratan içtimai bünyesini sarsan bu vaziyet tedbir ittihazı zarureti tahakkuk etmiştir. Tacir küçük sanatkâr küçük zürra memur ve sair halk tabakaları için hemen hemen tefecilerden başka müracaat edilecek kapı yoktur. Bunların aldığı faiz de ayda %5 ile %10 arasındadır. Bu kadar yüksek faizlere yerel sermayedarların kurduğu bankaların rekabet etmesi mümkün olamamış ve çoğu yerel banka hissedarlar genel kurul kararıyla tasfiye edilmişlerdir.

Öte yandan Mayıs 1933'te Mevduatı Koruma Kanunu ve hemen ardından çıkartılan Ödünç Para Verme Kanunu ve nihayet 1936'da 2999 sayılı Bankalar Kanunu bankacılık faaliyetlerinde merkezileşme ve müdahale yolunu açan uygulamaları beraberinde getirmiştir. Özellikle Mevduatı Koruma Kanunu bankaları ve bankacılığı sınırlandıran onlara mecburiyetler yükleyen hükümler getirmektedir. Mevduat kabulü için Maliye Bakanlığından izin alınması, mevduat kabulüne başlayabilmek için her bankanın faaliyette bulunduğu yörenin nüfusuna göre kanunda gösterilen miktarlarda en az ödenmiş sermaye ve yedek akçe toplamına sahip olunması gibi¹⁶⁷.

Sermaye birikiminin yetersizliği gibi nedenlerle 1930–1944 yılları arasında Konya, Aksaray, Kayseri, Trabzon, Karaman, Kastamonu, Kırşehir, Niğde Ermenek ve Diyarbakır'da bulunan yerel bankalar çöktü. Bu çöküş süreci 1954–1960 yılları arasında da devam ederek Konya, Nevşehir, Ürgüp, Bor, Akseki yerel bankalarının kapanmasına neden oldu.1956 yılı sonu itibariyle faaliyette bulunan yerel bankaların sayısı 17 olup bunlardan 14'ü tek şubeli 3'ü de çok şubelidir ve şube sayıları da 12'yi bulmaktadır¹⁶⁸.

1960–1980 arasında ise Niğde, Akşehir Bankaları Bor Zürra ve Tüccar Bankası Lüleburgaz Birlik ve Ticaret Bankası, Adapazarı Emniyet Bankası, Şarki Karaağaç Bankası gibi bankaların piyasadan çekilmesiyle tamamlandı.1980 sonrasında faaliyetlerini sonlandırmak durumunda kalan yerel bankalar ise Manisa Bağcılar Bankası, Tütüncüler Bankası, Egebank, Millî Aydın Bankası gibi bankalar yer almaktadır. Bu durumun önemli bir sebebi 1981 sonrasında faizlerin serbest bırakılması sürecini çoğu yerel olan

¹⁶⁷Akgüç, **a.g.e.**, s. 43–44.

¹⁶⁸Ulutan, **a.g.e.**, s. 168.

kimi bankaların ayak uyduramadığını rekabet ortamına dayanamayarak kapandığını görmekteyiz.

Sonuç olarak incelemeye konu yerel bankalar bir taraftan 1913'ten beri uygulanmaya çalışılan millî iktisat politikalarının bir sonucu olarak sermayenin millileştirilmesi açısından önemli katkılar sağlamış, yerel tüccar ve üreticilerin kredi ihtiyacını cevaplamaya çalışmıştır. Toplumda alışık olunmayan tasarruf bilincinin yerleşmesine katkılar sağlayan yerel bankalar, yabancı bankalar lehine olan mevduat ve kredi tablosunu Türk bankaları lehine çevrilmesine de güçleri oranında katkıda bulunmuşlardır.

KAYNAKLAR**Arsiv****Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

- BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:28.27.8.
BCA, Fon Kodu: 30.01.00.00, Yer No;21.121.13.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:7.42.22.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:24.32.19.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:82.20..12. ve 133.80..2.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:19.39.6.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:19.30..11.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No: 21.43..4.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No 24.73..14.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:54.39..9.
BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:21.68.7.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:22.85..20.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:22.87..7.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:24.24..19.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:78.73..13.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2 , Yer No:99.81..7.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2 , Yer No:124.91..20.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2 , Yer No:144.85..20.
BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:28.27.9.
BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:28.27.9.
BCA, Fon Kodu: 230..0.0.0, Yer No:119.14..2.
BCA, Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:24.24..16.
BCA. Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No:23.20.16.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:27.73..11.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:89.111..15.
BCA, Fon Kodu: 30.18.1.2, Yer No:029.39.14.
BCA, Fon Kodu:030.18.1.2, Yer No:134.94.6.
BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No:1.13.24.
BCA, Fon Kodu: 030.18.1.2., Yer No:6.60.9.

BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:15.72..6.
BCA, Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No:69.455..12.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:18.11..17.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:24.136.13.
BCA, Fon Kodu: 30.10.0.0., Yer No:24.137.10.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:15.55..17.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No:14.39..9.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:1.13..19.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:116.20..6.
BCA, Fon Kodu: 30..18.1.2, Yer No:156.19..7.

Gazete

Resmî Gazete, 26.12.1934, S 2890.

Kitap ve Makaleler

AHMAD, Feroz, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Çeviri: Fatmagül Berktaş, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

AKGÜÇ, Öztin, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, No: 71, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları, Tisa Matbaası, Ankara, 1975.

Akhisar Tütüncüler Bankası Esas Mukavelenamesi, (Yayın Yeri ve Tarihi Yok).

Akseki Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Dereli Basımevi, İzmir.

ATALAY, Ahmet, **Meşrutiyetten Cumhuriyete Konya'da Kurulan Millî Şirketler ve Bankalar**, Çizgi Kitapevi, Konya, 2011.

Belediyeler Bankası Kanunu ve Esas Nizamnamesi, Ankara, 1935.

BİLGİ, Nejdet, “Manisa Bağcılar Bankası: Kuruluş ve Örgütlenme Süreci (1917–1927)”, **Tarih İncelemeler Dergisi**, XXVIII, 1, 2013, s. 105–131.

BORATAV, Korkut, **Türkiye İktisat Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2012.

Bor Esnaf Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Yeni Mersin Matbaası, Mersin.

Denizli İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Hanri Zelliç ve Mahdumu Basımevi, İstanbul.

DOĞAN, Hamdi, “Cumhuriyet Döneminde Yerel Bankacılık: Akhisar Tütüncüler Bankası Örneği”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2012, C 9, S 18, s. 397–416.

DOĞRU, Halime, “Eskişehir Çiftçi Bankası 1918–1930”, **Eskişehir Anadolu Üniversitesi İİBF Dergisi**, C VIII, S 1–2, 1990, s. 267–282.

Elâzığ İktisat Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1940.

ESKİ, Mustafa, **Kastamonu Bankası**, Türk Anonim Şirketi, Ankara, 2004.

Göynük Sanayi ve Kredi Bankası Anonim Ortaklığı Ana Sözleşmesi, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1955.

GÜL, Mustafa Fırat, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aksaray’ın Önemli Müteşebbisi: Vehbi (Çorakçı) Beyin Hayatı, Siyasi ve İktisadi Faaliyetleri”, **Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl 2011, S 6, s. 135–152.

HALICI, Şaduman, **Yeni Türkiye Devletinin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892–1943)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004.

İNAN, A., **Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı 1933**, Ankara, 1972.

İNAN, A. Afet, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat–4 Mart 1923**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat–4 Mart 1923**, İzmir Kent Kitaplığı, İzmir, 2001.

İzmir Esnaf ve Ahali Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Meşher Basımevi, İzmir.

Karadeniz Bankası Limitet Şirketi Dördüncü Senei Hesabiye 1931, Trabzon İkbâl Matbaası, 1932.

KEYDER, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923–1929**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1982.

Kırşehir Ticaret Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, V. Matbaası, Kırşehir, 1933.

KURUÇ, Bilsay, **Belgelerle Türkiye İktisat Politikası, C 1 (1929–1932)**, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1988.

Manisa Bağcılar Bankası Nizamnamei Dâhilisi, Suhulet Basımevi, İzmir, 1938.

Millî Aydın Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, Bilci Matbaası, İzmir, 1942.

Nevşehir Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi, (Yayın yeri yok), 1936.

OKTAR, Suat-VARLI, Arzu, “İttihat ve Terakki Döneminin Ulusal Bankası: Osmanlı İtibar-ı Millî Bankası”, **Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi**, Yıl 2009, C XXVII, S II, s. 1–10.

ÖKÇÜN, Gündüz, “1923 yılında İzmir’de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar”, **A.Ü. SBF Dergisi**, XXII, S 1, 1968.

ÖKÇÜN, Gündüz, “1909–1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar”, Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975, s. 409–475.

ÖNDER, Ali Rıza, **Kayseri Basın Tarihi**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972.

ÖZDEMİR, Emin-ÇAKIRBAŞ, Ali, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nevşehir’de Bankacılık Faaliyetleri; Nevşehir Bankası T.A.Ş ve Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası T.A.Ş”, **Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/5, Spring 2013, s. 567.

ÖZER, M. Halis, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Yerel Banka Teşebbüsü: Diyarbakır Bankası (1930–1939)”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Güz 2012, C 11, S 42, s. 391–392.

ÖZTÜRK, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

SARISIR, Serdar, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yerel Bankacılık Girişimleri: Niğde Örneği”, **TÜBAR**, XXVI, Güz 2009, s. 199–213.

SİLİER, Oya, “1923–1935 Döneminde Türkiye’de Bankalar ve Bankacılık”, Editör: Osman Okyar-H. Ünal Nalbantoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar**, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 1975, s. 485–533.

TAHSİN, Hamit-SAK, Remzi, **Sermaye Hareketi**, Amedi Matbaası, İstanbul, 1930.

TEZEL, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923–1950**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye’de Millî İktisat (1908–1918)**, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.

Türkiye İmar Bankası Türk Anonim Şirketi Esas Mukavelenamesi,
Alaeddin Kırıl Basımevi, İstanbul, 1938.

ULUTAN, Burhan, **Bankacılığın Tekâmülü,** Ankara, 1957.

YETKİN, Sabri- SERÇE, Erkan, **İzmir Esnaf ve Ahali Bankasından Egebank'a 1928–2000,** Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

TÜRKİYE'DE DEVLETÇİLİK İLKESİ VE BİRİNCİ SANAYİ PLANI

Kemal ÇELİK*

ÖZET

20. yüzyılın ilk büyük savaşı olan Birinci Dünya Savaşı'nı takiben, sömürgeci, gelişmiş kapitalist sanayici ülkelerle; savaş öncesi ortaya çıkan ve Çar yönetimine son veren sosyalist ihtilalin önde gelen temsilcisi Sovyet Rus yönetimi nedeniyle dünya fiilen iki bloğa ayrılmıştı. Sovyetlerin gelişmeye, sanayileşmeye yönelik olarak yeni ideoloji ve ilkeleri doğrultusunda uygulamaya koyduğu katı devletçi ve planlı sanayileşme uygulaması ile sağladığı başarıyı ilgiyle takip eden Türkiye'nin, 1929-1930 dünya ekonomik buhranı sonrasında; Sovyetlerden farklı olarak, nasıl *ilimli devletçilik* anlayışı ile planlı sanayileşmeye yöneldiğini ve sonuçlarını ortaya koymaktır.

19. yüzyıl sonlarında yaygınlaşan ekonomik liberal anlayışın, dünya devletleri ekonomisine darbe vuran en büyük buhranı, 1917 yılında Rusya'da Çarlık yönetimini sona erdiren *Sosyalist İhtilal'dir*. Bu ihtilalin, sanayide gelişmiş ülkelerin, sömürgeler ve yarı sömürgeler üzerindeki egemenliğini sağlayan kapitalist sistemin oluşturduğu dünya iktisadi birliğinin bozulup, dağılması. Lozan Antlaşması sonrasında, Türkiye'nin cumhuriyet yönetimini seçmesi. İdeolojik nedenlerle, bir bakıma ikiye bölünen dünyada, sosyalist blok içindeki iç çatışmalar ve dış savaşlar sona ererken, kapitalist sanayici ülkelerde ise; sömürgecilik, yarı sömürgecilik ve liberal iktisadi sistem devam etmekle birlikte; bir takım ekonomik sıkıntılar görülmesi gibi gelişmeler sonucunda; 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi'nin, etkisini gösterdiği Türkiye'de de, planlı uygulama tartışmalarını öne çıkarması.

Sovyet Rusya'nın, planlı uygulamada gösterdiği başarı yanında, Batılı kapitalist ülkelerin devlet denetimi altında planlı sanayiye yönelmelerini takiben; Cumhuriyet Halk Partisi'nin 10-18 Mayıs 1931 yılındaki 3. Büyük Kongresi'nde, devletçilik ilkesini Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi ilkelerinden biri olarak kabul ederek, Dünya Ekonomik Krizi'nden kendisi ve Batılı ülkelerin çektiği sıkıntılara, Osmanlı (Düyun-ı Umumiye)'dan kalan borçlarının ödenme şekli, İngiltere ve Fransa ile ilişkilerde arzu edilen iyileşmenin henüz sağlanamaması ve

*Prof. Dr., Başkent Üniversitesi Atatürk Uygulama ve Araştırma Merkezi Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye, kcelik@baskent.edu.tr.

finans temini gibi sorunları çözüp, Sovyetler Birliği ve İtalya'nın desteğini nasıl sağladığı, *ıımlı devletçi* bir politik anlayışla planlı sanayileşme uygulaması başlattığı konuları ele alınacaktır.

Bu konularda öncelikle; Sanayi Bakanlığı Arşivi, TBMM Arşivi, dönemin basını, ilgili eserler ve makalelerden yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Cumhuriyet, Devletçilik, Planlı Sanayi.

OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDEN TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NE KADAR SANAYİ

Osmanlı Devleti'nin sona ermesine yakın bir dönemde; sanayii teşvik amacıyla 1909 ve 1910 yıllarında iki tasarı oluşturulmuş, 1913 yılında ise; Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı kabul edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, müttefikleri ile birlikte Osmanlı Devleti de yenilerek Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı. Bu mütarekeyi takiben, galip İtilâf Devletleri, savaş devam ederken kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalarla, Osmanlı topraklarını işgal etmiş, bu işgalci devletlere karşı verilen bağımsızlık mücadelesi ile Padişah ve hükümetine karşı verilen millî egemenlik mücadelesi sonucunda, Osmanlı Devleti yıkılmıştı. Bu yıkıma yol açan çok sayıda neden arasında Avrupalı bazı devletlerin önce tarım ürünlerine dayalı teknoloji ve endüstriyi, daha sonra da madenlere dayalı metal sanayiinin teknoloji ve endüstrisini geliştirerek; sanayi devrimini gerçekleştirmelerine Fransız İhtilâli'ni takiben yayılan milliyetçilik akımı yatmaktadır. Buna karşılık; Osmanlı Devleti, yükselme dönemi sonlarından başlayarak, duraklama ve gerileme dönemlerinde, tarım ve maden sanayinde teknolojik ilerleme kaydedemeyerek sanayiini kuramadığı gibi, Avrupalı sanayileşmiş devletlere kapitülasyonlarla verdiği imtiyazların olumsuz etkileriyle karşı karşıya kalmış, sanayileşmiş devletlerin açık pazarı haline gelerek, ekonomik yönden de Düyun-u Umumîye İdaresi'nin ağır borç yükü altına girmişti.

Osmanlı Devleti'nin yıkılması sonucunu veren bu ve benzeri olumsuzluklar, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'ne de olumsuz yansımıştır. Millî Mücadele döneminde, doğal olarak, ekonomik yönden sıkı önlemler alınmasına imkân vermeyen bir ortam söz konusuydu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ilk hükümet 3 Mayıs 1920'de kurulmuş, Yusuf Kemal Bey (Tengirşenk) ilk İktisat Vekili seçilmişti. Daha sonra, 19 Mayıs 1921'de, Mahmut Celal Bey (Bayar) ve 12 Temmuz 1922'de, Mahmut Esat Bey (Bozkurt) bu göreve atandılar. Türk milleti uzun süren savaşlar nedeniyle yorgun ve güçsüz düşmüş, ülke harap hale gelmiş, doğal kaynakları yerli yatırımcılar tarafından işletilebilecek teknoloji

geliştirilemediği için, ülke ekonomisi de kötü hale gelmişti. Kurtuluş Savaşı zaferle sonuçlanınca Türkiye'nin ekonomik geleceği ile ilgili uygulamalar ve önlemler konusu öncelik kazandı. Yeraltı ve yerüstü doğal kaynaklarını ülkemizde kendimizin işlemesi ve milleti çağdaş düzeye erdirmeye düşüncesi ağırlık kazandı¹.

Buna paralel olarak, daha Lozan Konferansı devam ederken ve henüz cumhuriyet ilan edilmeden önce, 17 Şubat-4 Mart 1923'te toplanan, çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi kesiminin temsil edildiği İzmir İktisat Kongresi'nde ekonomik konularda önemli kararlar alınmıştı. Kongrede kabul edilen 12 maddelik İktisat Misâkı Esasları Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı ile hükümete iletilmişti. Mustafa Kemal Atatürk, kongreyi açış konuşmasında, Türk milletinin kurduğu devletlerin yükseliş ve çöküş nedenlerine bakıldığında siyasi, askerî ve sosyal çok sayıda nedenler yanında, asıl olarak ekonomik durumun etkili olduğunu, yeni Türkiye'nin gereken ilerlemeyi yapabilmesi için millî egemenliği, ekonomik egemenlikle güçlendirmek gerektiğini belirtmiştir². İzmir İktisat Kongresi'nden çıkan sonuç, temelde piyasa ekonomisine ve devlet-özel sektör işbirliğine dayanan bir ekonomik gelişme modelinin benimsenmesi yönündeydi. Ancak, ülkemizdeki sermaye birikiminin yetersizliği ile ekonomik gelişmeyi hızlandıracak girişimcilerin azlığı başından beri bu modelin uygulanmasında sorunlara yol açmıştı.

Cumhuriyet ilan edildikten sonra, Türkiye ekonomik gelişmesini hızlandırmaya çalışmış, endüstrileşmeye gidilirken; ulaşımda iyileşme sağlamak amacıyla bir plan doğrultusunda yol yapımına başlanmış, bu arada, hükümet programına da alınan demiryolu yapımına öncelik verilmişti³. 28 Mayıs 1927 tarih ve 4819 sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu ile sanayi yatırımları özendirilmeye çalışılmıştı. Kamu kaynakları yetersiz olduğu için, yabancı şirketlerin millileştirilmesine devlet eliyle devam edilmekte idi.

¹A. Afet İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 11; Erdinç Tokgöz, "Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, 6. Baskı, Ankara, 2008, s. 323.

²İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 1-9; A. İnan, **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. VII.

³İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 11, 12.

Buna karşılık; Türk halkının hayat seviyesi Osmanlı döneminden daha iyi bir refah düzeyine ulaştırılamamıştı. Cumhuriyetin 10. yılına yaklaşılrken; halk iradesinin sadece yasallık (meşrûiyet) değil, aynı zamanda güç kaynağı olduğunu bilerek cumhuriyeti kuran, M. Kemal Atatürk, topluma yönelik demokrasi, özgürlük ve eşitlik inancıyla, gerçekleştirilen inkılâplarla toplum yapısal değişim geçirmeye başlamış, halk, imparatorluk ve ümmet anlayışından, millet olmanın bilincine varmıştı. Buna karşılık; inkılâplar ve çağdaşlaşma halkın sosyal hayatına henüz olumlu katkı sağlamadığı gibi, vatandaşın ekonomik sıkıntılarını giderebilmek de henüz mümkün olmamıştı. Cumhuriyet Türkiye'si, sanayide gelişmeye yönelik yeterli adımlar atamamıştı. Tarım ise, teknik uygulamalardan uzak, ilkel ve dekar başına alınan verim çok düşüktü. Bu nedenle, tarım ürünleri çiftçinin emek ve masrafını karşılamaktan uzak kalmıştı. İşsizlik sürmekte, vergiler halka ağır gelmekteydi. Toplumun çektiği ekonomik şartların kötülüğü nedeniyle, devletin elindeki jandarma teşkilatı ile güçlü savunma kuvvetine rağmen, zaman zaman eşkıyalık olaylarına rastlanmaktaydı. 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi bütün tarım ülkeleri gibi Türkiye'yi de çok olumsuz etkilemişti. Mustafa Kemal'in çok partili eleştirel siyaset ortamı oluşturma girişimi olan ve 1930 yılı yazında yaptığı görüşme sonrasında Ali Fethi Bey'e (Okyar) Serbest Cumhuriyet Fırka'yı kurdurması da bu nedenlerle gerçekleşmişti. Bu parti, liberal ekonomik prensibi benimsediği için, özel girişimcilerin sermaye yetersizliği nedeniyle Liberal Ekonomik Sistem beklenen sonucu vermemiş, bu konuyla ilgili tartışmalarda M. Kemal Atatürk ve Başvekil İsmet Paşa (İnönü)'nın, devletçilik ilkesini savundukları, İsmet Paşa'nın (İnönü), Kayseri-Sivas demiryolunun işletmeye açıldığı gün olan, 30 Ağustos 1930'da, mutedil devletçilik terimini kullandığı görülmektedir. Sonuç olarak; o dönemin ekonomik ortamının belirlediği ve böyle bir siyasî denemeye uygun olmayan sosyal şartlar, bir muhalefet partisi girişimin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştı. Ama cumhuriyetle birlikte daimi bir gelişme gösteren sosyal bünye, yeni şartlara, yeni planlara ihtiyaç göstermekteydi. Bu bakımdan; M. Kemal Atatürk'ün devletçilik ilkesi şartlara göre uygulanabilir, geliştirilebilir bir yön taşımaktaydı⁴.

⁴İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 1, 9, 19, 24, 25; İ. Bozdağ, **Bilinmeyen Yönleriyle Celal Bayar**, 1. Baskı, Emre Yayınları: No: 38, İstanbul, 2005, s. 40; T. F. Ertan, "İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi", **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**

M. Kemal Atatürk ve Türkiye’de Devletçilik İlkesinin Uygulanması

Cumhuriyetin ilanından 1930 yılına kadarki süreçte, bir taraftan da ülkede gelir kaynaklarının belirlenmesine ve düzenli bir hale getirilmesine çalışılmıştı. Osmanlı’dan kalan borçların taksitleri düzensiz de olsa ödenmekteydi. Kapitülasyonlarla imtiyaz kazanan devletler, ekonomik kaynaklarımızı kendi çıkarları için kullanmışlardı. M. Kemal Atatürk, Türkiye’de yabancı devletlerin sahip oldukları imtiyazların kaldırılması ile siyasi ve ekonomik bağımsızlığı hedef edinmişti. Yabancı şirketler tarafından işletilen demiryolları, yetersiz bütçeden ayrılan ödenekle satın alınıp devletleştirilerek tamamen millîleştirilirken; bütçeden milyonlar harcanarak yeni demiryolu hatları döşenmekteydi⁵. Mevcut vergiler ağır olduğundan, yeni vergiler koymak mümkün olmadığı gibi, Lozan Antlaşması’nda yer alan Ticaret Sözleşmesi gereği, gümrük tarifeleri 1929 yılına kadar dondurulduğu için, Türkiye’nin gümrük gelirlerini arttırmak mümkün değildi. 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi ise, en çok tarım ürünleri üreticisi ülkelere ve bir tarım ülkesi olan Türkiye’ye zarar vermekteydi. Fındık, üzüm, pamuk gibi önemli ihraç ürünlerinin elde kalması, ithalatın da aksamasına yol açmıştı. Devletin Merkez Bankası olmadığından, dış ekonomik ilişkiler yabancı bir banka olan Osmanlı Bankası tarafından yürütülmekte idi. Bu önemli etkenler dikkate alındığında; hükümetin mazeretini de kabul etmek gerekmekteydi⁶.

Yeni Türkiye bu dönemde mali ve ekonomik sorunları bir program altında toparlamaya, bu konuda karşılaştığı sorunları çözmeye çalışıyordu. Cumhurbaşkanı M. Kemal Atatürk, bu amaçla İç Anadolu, Güney Anadolu, Karadeniz ve Trakya’yı kapsayan bir yurt içi gezisine çıktı. Şehir şehir, kasaba kasaba gezerek köylü, kentli halkla görüşüp konuşarak dertlerini dinlerken, halkın iyileştirilemeyen durumu, perişanlık içindeki görüntüsü büyük üzüntü yaratmış, M. Kemal, bu dert ve şikâyetlerden bunaldığını itiraf

I. Çalıştay Bildirileri, (Çev. ve Yay. Hazırlayanlar: Dr. İlyas Kamalov, Dr. İrinaSvistunova), AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 211, 212.

⁵İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye’nin...**, s. 1.

⁶“İktisat Konferansı’nda Türk Tezinin İzahı”, **Cumhuriyet**, 17 Haziran 1933, s. 1, 4; İnan, ... **İkinci Sanayi Planı 1936**, s. VII; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 41-43, 57; Mustafa Turan, “Atatürk’ün Devletçilik İlkesi: Hedef ve Uygulamalar”, **Kafalı Armağanı**, Komisyon, Akçağ Yayınları/400, Ankara, 2002, s. 386; Hasan Rıza Soyak, **Atatürk’ten Hatıralar**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları: 2131, İstanbul, 2006, s. 388-390, 428, 429.

etmişti. Türkiye'nin ekonomik gelişmesinin gereğine inanan ve ekonomik konularla yakından ilgilenen M. Kemal, ülkenin yeni ve gelişmiş teknolojik vasıtaları kullanarak ilerlemesini sağlamak gayesiyle, kurulmuş ve kurulacak olan ekonomik tesislerle ilgili bilgiler ve direktifler vermiş, beraberinde yurt gezisine götürdüğü uzmanların, her bölgenin ekonomik durumunu belirlemelerini, hükümetin çalışmalarını bu bilgilere dayanarak yapmasını istemişti. Bu büyük yurt gezisi dönüşünde Ankara'da, Bakanlar Kurulu'nu toplayarak yaptığı geziyle ilgili izlenimlerini anlatan ve eleştirilerde bulunan M. Kemal, cumhuriyetin sekizinci yaşına girdiğini, hükümet olarak milletin geçimini kolaylaştırmak, işsizliği azaltmak, sanayii geliştirmek için neler düşünüldüğünü ve ne gibi hazırlıklar yapıldığını sordu. İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey ve diğer bakanlar tasarılarını ve gerekli ödenek miktarını belirtirken, bunları not alan Mustafa Kemal'in, elindeki listede bu işler için toplam beşyüz milyon liralık bir ödenek gerektiği ortaya çıktı. Oysa o dönemde Türkiye'nin bütçesi ikiyüz milyon liraydı⁷.

Bütün ülkeleri sarsan 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi, dünya sanayi ve ekonomisini durgunlaştırmış, finans kuruluşları, ayakta kalabilmek için, kredi verdikleri ülkelerin fabrikalarını satışa çıkarmışlardı. Türkiye'nin ihraç ettiği tarım ürünlerinin fiyatı çok düştüğünden, ürününü maliyetlerin çok altında bile güçlükle satabilen ve geçim sıkıntısı içindeki köylü, vergisini ödemekte zorlanmaktaydı. Devletin bütçe geliri de önemli ölçüde azalmıştı. Buna çare olarak, Hükümet ve İktisat Vekâleti, Türkiye'den mal alan devletlerden mal alma yani mütekabiliyet uygulaması ve dış ticarete kliring anlaşmaları yapıp bunları başarılı görüşmeler yürüterek, bu sistemle bir süre sonra az da olsa piyasayıdurgunluktan kurtarmayı ve üretime hız kazandırmayı başardı. Çok sayıda devlet küçülerek bu krizi atlattı. Türkiye, sanayisini kurmak için finansman bulmak, ekonomisini güçlendirip girdilerini azaltmak peşinde idi⁸.

⁷İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 1; İnan, ... **İkinci Sanayi Planı 1936**, s. VII; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 41-43, 57; Soyak, **a.g.e.**, s. 388-395.

⁸İsmet İnönü, **Hatıralar**, (Yay. Hz.: Sabahattin Selek), İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, 534, 535; Akşam, 11 Eylül 1932, s. 1; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 58-61.

1930-1933 yılları, Türkiye Cumhuriyeti'nde devletin ekonomiye büyük önem ve yer verdiği, ekonominin çeşitli yönlerden incelemeye alınıp, programlaştırıldığı yıllardır. Hükümet, yapılan incelemelerle ilgili Atatürk'ü bilgilendirmekte ve özellikle endüstri kuruluşlarının kurulacağı yerler konusunda Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa (Çakmak) ile görüş alışverişinde bulunmakta idi. Ekonomik alanda 1930 yılını takiben hükümet programına esas olarak alınan devletçilik ilkesi, 1924 Anayasası'na, 5 Şubat 1937'de, eklenmiştir. M. Kemal Atatürk, devletçilik prensibi ile ilgili olarak: *“Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi 19. Asırdan beri sosyalizm nazariyecilerinin ileri sürdükleri fikirlerden alınarak tercüme edilmiş bir sistem değildir. Bu, Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini ve faaliyetlerini esas tutmak, fakat büyük bir milletin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak, memleket iktisadiyatını devletin eline almak. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türk vatanında asırlardan beri ferdî ve hususî teşebbüslerle yapılamamış olan şeyleri bir an önce yapmak istedi ve görüldüğü gibi, kısa bir zamanda yapmaya muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz yol görüldüğü gibi liberalizmden başka bir sistemdir”*, demektedir⁹.

M. Kemal Atatürk, ekonomik konularla ilgili teorik bilgilerle ciddi şekilde ilgilendiği gibi, yakınında yer alan şahsiyetlerin de ekonomi konusunda bilgi edinmelerini tavsiye etmiş, ülkemiz için uygulanmasında bu

⁹Inan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 1, 2, 13-19; **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1 ve 25 Eylül 1932, s. 1; “Rus Heyetinin Bir Kısmı İstanbul'a Geldi”, **Cumhuriyet**, 2 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1932, s. 1, 4, 5; İ. Tekeli-S. İlkin, **Cumhuriyetin Harcı**, (Yay. Hz.lar: I. Baysal, G. Kızılgüneşler, S. Hür), İkinci Kitap, Birinci Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 70, İstanbul, 2004, s. 222.

bilgilerin yararlı olacağını ifade etmiştir. Bu yıllarda ortaya çıkan devletçilik terimi ve ilkesinin kesin tanımı yapılmış iken; 1930 yılında mutedil devletçilik deyimini kullanılmıştı¹⁰. Bazı devletlerin birinci derece önemli görmediği ve özel ve kişisel yatırımcıların yapmasında sakınca görülmeyen bir kısım işler, Türkiye için çok önemli devlet işleri olarak görülmekteydi. Türkiye Cumhuriyeti'ni idare edenlerin hem demokratik ilkelerden ayrılmaması, hem de o günlerde içinde bulunulan durum ve şartlar nedeniyle mutedil devletçilik ilkesini uygulamaları zorunluluk olarak görülmekteydi¹¹.

M. Kemal Atatürk: *“Bizim takibini muvafık gördüğümüz mutedil devletçilik prensibi; bütün istihsal ve tevzi vasıtalarını fertlerden alarak, milleti büsbütün başka esaslar dâhilinde tanzim etmek gayesini takip eden hususî ve ferdî iktisadi teşebbüs ve faaliyete meydan bırakmayan sosyalizm prensibine müstenit kolektivizm, komünizm gibi bir sistem değildir”* demişti. 1931’de ise yine Atatürk; Afet İnan’a, devletçiliği: *“Bizim takip ettiğimiz devletçilik, ferdi mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az zaman içinde, milleti refaha ve memleketi mamuriyete erdirmek için milletin umumi ve yüksek menfaatlerinin icab ettirdiği işlerde; bilhassa iktisadî sahada devleti fiilen alâkadar etmektir”*¹², şeklinde açıklamıştı. 1931’deki Cumhuriyet Halk Fırkası programında da yer verilen bu cümlenin sonu; *“...alâkadar etmek mühim esaslarımızdandır”* şeklinde tamamlanmıştır. Bu madde, Cumhuriyet Halk Fırkası’nın yetkilileri tarafından: *“Memleketin bütün istihsal hakkını tanımayan, serbest sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen, aşırı devletçilik fikrine yol açmayacak bir açıklık vardır”*, şeklinde izah edilmiştir. M. Kemal Atatürk, devletçilik ilkesini tespit ederken çeşitli görüşler ortaya atılmış, tartışmalar yaşanmıştır. İşte bundan sonra sanayi planı ile ilgili raporların hazırlığı gündeme gelmiştir. Amaç, yurt

¹⁰İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye’nin...*, s. 2, 15.

¹¹İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930, s. 80.

¹²İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye’nin...*, s. 23; İnan, *... İkinci Sanayi Planı...*, s. VII-VIII; *Hakimiyeti Milliye*, 12 Eylül 1932, s. 4 ve Zeki Mesut, “Gündelik, İktisatta Devletçilik”, *Hakimiyeti Milliye*, 8 Birinci Kânun (Aralık) 1931, s. 1; Turan, a.g.m., s. 387.

içindeki hammaddelerin, kendi emeğimiz ve gücümüzle çağdaş teknik bilgileri uygulayarak, üretimini sağlamaktı¹³.

19 Ağustos 1932 tarihli **Akşam Gazetesi**'nde 'İktisadiyatta İki Yol' başlığını taşıyan bir makalede: "*Birinci yolun fertlerin özel girişimlerine ve rekabete dayandığı; ikinci yolun ise, son zamanlarda teşkilata bağlı, düzenli ve idare edilen iktisat sistemi olduğu ve ülkenin bütün iktisat hayatına devletin müdahalesini istediği belirtilmekte. Ortada bir gerçek varsa, serbest iktisadın öncüsü olan İngiltere başta olmak üzere hiçbir ülkede kalmadığı... Devletçilik denilen teşkilata bağlı, sevk ve idare edilen iktisat anlayışının olumsuz gelişmelerin de etkisiyle, dünyanın her tarafında serbest iktisat sisteminin yerini aldığı*" belirtilmekte idi¹⁴. Falih Rıfkı (Atay), 12 Eylül 1932'de, **Hakimiyeti Milliye**'de 'Ana Yollar' başlığını taşıyan makalesinde: Bütün ülkelerde olduğu gibi, Türkiye için de en sağlam, güvenli ve istikrarlı yolun, Türkiye Devleti'nin yüksek iktisadî menfaatini düzenleyip, kontrol edebilecek tek kuvvetin bir devlet kuvveti olabileceğini, Halk Fırkası devletçiliğinin bu demek olduğunu yazmıştı¹⁵. İsmet Paşa da, Sovyet Rusya seyahati dönüşünde yaptığı açıklamada: "*Türkiye için, Halk Fırkası'nın milliyetçi, halkçı, devletçi ve inkılâpçı politikasının, ülkenin ihtiyaçlarına gerçek ve ciddi şekilde uyduğu kanaatini müşahedeleri ile bir kat daha kuvvetlendirmiş olduğunu*", ifade etmişti. Devletçilik ilkesi, 5 Şubat 1937'de, anayasa ilkesi kabul edildikten sonra, sadece bir siyasi parti programında yer alan bir ilke olmaktan çıkmış, devletin genel ekonomik uygulamasına temel oluşturmuştur¹⁶ göstermekteydi. Bu bakımdan; M. Kemal Atatürk'ün devletçilik ilkesi şartlara göre uygulanabilir, geliştirilebilir bir yön taşımaktaydı¹⁷.

¹³İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 2, 24; İnan, ... **İkinci Sanayi Planı**, s. VII-VIII; Mesut, a.g.m., s. 1, 4; Turan, a.g.m., s. 382, 390.

¹⁴**Akşam**, 19 Ağustos 1932, s. 1.

¹⁵F. R. Atay, "Ana Yollar", **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1; **Akşam**, 12 Eylül 1932, s. 1.

¹⁶"Rusya Seyahati İntibaları", **Akşam**, 16 Mayıs 1932, s. 1, 2; A. İnan, ... **İkinci Sanayi Planı**, s. IX.

¹⁷İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s.1, 9, 19, 24, 25; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 95, 96; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 40; Ertan, a.g.m., s. 211, 212.

Düzenlenen ticaret ve sanayi kongreleri ile halkın ve piyasanın istekleri, düşünceleri konusunda bilgi edinildi. Yabancı uzmanlara ekonomik analizler hazırlatıldı. Böylece Türk ekonomisine nasıl bir yön verilmesi gerektiği belirlenmeye çalışıldı. Bunlardan biri de Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi tarafından Ankara'da düzenlenen ve 22-23 Nisan'da toplanması planlanıp, gerçekleştirilen 1930 Sanayi Kongresi ve Talimatnamesi'dir. Bu kongrede güdülen amaç: *“Türkiye sanayii, Türkiye Devleti gibi yeni ve ileri olmalıdır. Yerli mallarımızın miktarını çoğaltmağa, cinslerini metanet, zarafet, nefaset ve sair evsafi itibarile yabancı mümasil mallar derecesine getirmeye ve fiyatlarını ucuzlatmağa çalışmaktır”*, şeklinde belirlenmişti. *“Kongrenin esas gündemi:*

I-Ham madde

II-Sermaye ve kredi

III-Vergiler ve rüsum

IV-Teşviki Sanayi Kanunu ve Tatbikatı

V-Standart meseleleri

VI-Rasyonalizasyon meseleleri

VII-Ticaret ve Sanayi Odalarında sanayicilerin temsili

VIII-Sinaî tedrisat

IX-Nakliyat tarifeleri”, konularına yer vermekteydi. Planın ana hatları: Birinci Sanayi Planı’nda, ithal edilen fakat hammaddesi Türkiye’de olan, iç pazarda sağlanabilecek ürünlerle; ya da ithal edilecek bazı maddelerin işlenmesi yoluyla bir takım sanayi kollarının devlet tarafından veya yabancı sermaye desteği alınarak kurulması idi. Bu sanayi tesisleri:

a)*Dokuma sanayi*

b)*Maden sanayi (demir, maden kömürü, sömükok, bakır, kükürt)*

c)*Selüloz sanayii (selüloz, kâğıt ve karton, suni ipek)*

d)*Seramik sanayi (şişe, cam, porselen)*

e)*Kimya sanayii (zaç yağı, klor, südkostik, süperfosfat)*. Bu sanayide içteki üretim ithalatımızın yarısına yakın bir seviyede idi. Birinci Sanayi Planında ayrıca:

a)*Elektrifikasyon meselesi ve enerji teşkilatı*

b)*Altın ve petrol arama işleri ve teşkilatı*

c)*Jeoloji tedrisatı ve jeologlar yetiştirilmesi*

d)*Meslekî tedrisat (teknik öğretim)* kolları bulunmaktaydı. Elektrifikasyon çalışmaları kurulacak olan ‘Elektrik Etüt İdaresi’, altın ve petrol arama işleri ise ‘Maden Arama Umum Müdürlüğü’ eliyle, teknik öğretim ‘Millî Eğitim Bakanlığı’ tarafından düzenlenecek ve yürütülecekti. Kurulması planlanan tesisler de Sümerbank ve İş Bankası arasında paylaştırılıyor, finans tutarı toplam kırkdört milyon lirayı buluyordu¹⁸.

Türkiye’de Planlı Kalkınma Girişimleri, 1930 Sanayi Kongresi ve Birinci Sanayi Planı

¹⁸Neşreden: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, Ankara, 22 Nisan 1930, s. VI, VII; Bozdağ, a.g.e., s. 59-61; Ankara Sanayi Odası, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, (Neşreden: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi), Ankara, 2008, s. VI, VII.

Geleceğe yönelik bir plan hazırlamak ve uygulayabilmek, geleceğe bilgili, bilinçli ve güvenli olarak kavuşmanın ilk ve önemli bir adımıdır. Bir plan çerçevesine alınmayan fikirler soyut ve havada kalan düşüncelerden öteye geçemez. Plan, Batı ile Doğu halkları arasında farklılık oluşturan en belirgin kavramlardan biri olmuştur. Planlı hayatı benimsemek ve uygulamak başarılı olmanın da başlangıcı sayılabilir. Sovyet Rusya, 1928 yılında, dünyada kalkınma planlı dönemi ilk uygulayan devlet olmuştur. Bu, Marksist ideolojiye dayanan bir ekonomik kalkınma planı olup, toplum yapısının gerektirdiği bir kapsama sahip, üretimle tüketimi birlikte ele alan, bir çeşit denge gözetilen bir plandı. O güne kadar hükümet başkanı olarak İsmet Paşa'nın (İnönü) Türkiye'de uyguladığı ekonomik politika İzmir İktisat Kongresi'nin aldığı kararlar istikametindeydi. Mustafa Kemal'in yönlendirdiği bu kongre, liberal karakterde önlemler teklif etmiş, bu sistemin uygulanmasını kolaylaştıran bir model oluşturmuştu. İzmir İktisat Kongresi kararlarında yer alan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun yeniden ve yerli sanayi lehine düzenlenmesi isteği üzerine 1927 yılında kabul edilen yeni Teşvik-i Sanayi Kanunu, ülkede kurulacak şeker sanayi için belirlediği özendirici ayrıcalıklara rağmen, özel teşebbüsün bu sanayi alanına çekilmesi, Uşak ve Alpullu Şeker Fabrikaları'nın kurulması dışında, yeni bir girişimin oluşması mümkün olamamıştı. O dönemde, Türkiye yeterli sermaye birikimi, bilgi birikimi ve girişimcilere sahip değildi. Mustafa Kemal, bu kadrosuyla hükümetin ekonomiyi canlandıramayacağı inancını yakın arkadaşlarıyla paylaşmakta, çareler düşünmekteydi. Hükümetin yeni bir atılım yapacağı söylenmiş, bu gerçekleşmediği gibi, ekonomi eski yıllara göre daha kötüleşmişti. Büyük krizin Türkiye'deki olumsuz etkisi de devam etmekteydi¹⁹.

1931 yılı sonları 1932 yılı başları planlı uygulama tartışmalarının öne çıktığı, yoğunlaştığı yıllardı. Sovyet Rusya'nın uygulamada gösterdiği başarı yanında, kapitalist Batılı ülkelerin de devlet denetiminde planlı sanayiye yönelmeleri, Türkiye'de de plan fikrinin gelişmesi ve uygulanması girişimlerine yol açtı. Planlı kalkınmaya engel oluşturan en büyük sorunlardan biri İngiltere ve Fransa ile ilişkilerin arzu edilen seviyede düzelmemiş olması. Bir taraftan borçlar ödenirken; plan için de finans

¹⁹Mesut, a.g.m., s. 1; Karaosmanoğlu, a.g.e., s. 112; Bozdağ, a.g.e., s. 59, 60.

kredisi bulmak konusunda karşılaşılabilecek sorunlardı. Bunların çözümünde Sovyetler Birliği ve İtalya'nın az gelişmişlikten kurtulabilme yönündeki politik arayışları incelenip değerlendirilmiş, sağladıkları gelişmeler ilgi ve dikkati çekmişti. 1930 yılı sonlarında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in (Aras), Sovyetler Birliği'ni ziyareti bu ilgiyi daha da arttırmıştı. Sovyetlerin planlama uygulamasını dikkatle incelemiş olan ve Tevfik Rüştü (Aras) ile katıldığı Rusya gezisine, T. Rüştü Bey'in dönüşünden sonra da devam ederek bilgisini arttırmaya çalışan Falih Rıfki Bey de (Atay), Türkiye'ye özgü bir iktisat sistemi bulmak amacındaydı. Kapitalist ve Marksist sistemleri çağ dışı bulmaktaydı. Bu görüşten hareketle Sovyetlerin iktisadi, sosyal ve kültürel yaşantısını izlemiş, özellikle parti teşkilatı ile beş yıllık Sovyet planını ayrıntılı şekilde incelemişti. Sovyetler Birliği'ni beş yılda makineleştirecek olan programın ne şekilde uygulanmakta olduğu bir yazı ile basına yansımıştı. Sovyetler, bu beş yıllık planı daha hızlı gerçekleştirmek için, “*beş senelik plan, dört senede*”, **Tempo** formülü veya sloganını ortaya atmış, planı yavaşlatmak değil, hızlandırmak anlamında yeniden gözden geçirmiş ve bu sloganı bütün şehirlerin duvarlarına asarak, Birinci Sanayi Planı'nı beş yıl yerine, dört yılda gerçekleştirmeyi başarmışlardı. Türkiye ise; Sovyetleri takip ederken sadece üretimi amaçlayan bir plan hazırlığındaydı. Avrupalı demokratik ülkeler başta olmak üzere, diğer ülkelerde planlama çalışmaları asıl olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlatılmıştır.²⁰.

Mustafa Kemal'in, hükümetten bir kalkınma hamlesi başlatması isteği bir bakıma, İsmet Paşa'nın, Sovyet Rusya inceleme gezisinin amaç ve izlenimlerine paralel olarak; başlangıçta hükümeti katı devletçi bir iktisat anlayışına itmiştir. Başvekil İsmet Paşa, kendisine refakat eden Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) ve Türk heyeti ile Sovyetler Birliği'nin davetlisi olarak geldiği Rusya'da, güçlü bir merkezi idare uygulandığını görmüştü.

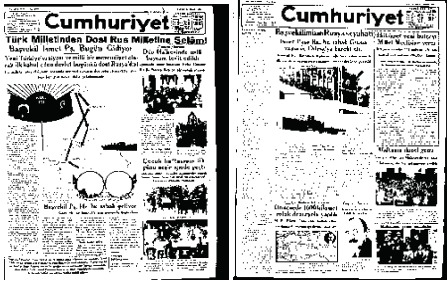
²⁰“Yeni Rusya, iptidâî bir halkı ve memleketi büyük bir hızla Garp seviyesine çıkarmak için aranmış ve bulunmuş ihtilâli metotları tez olarak almıştır. Ne birinde Türkiye için Süper Kapitalizm Sistemini, ne de ötekinde Marksizm kalıbını tavsiye ediyorum... Her millet, başka memleketlerde semere veren müesseselerin, ancak içinde bulunduğu şartlarla uygun olanlarını alır. En şekillenmiş müesseseleri bile bu şartlara uydurmak için değiştirir”, bak. Falih Rıfki Atay, **Yeni Rusya**, Hakimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1931, s. 4, 5, 165-167; Falih Rıfki Atay, “Yeni Rusya”, **Hakimiyeti Milliye**, 13-19 Teşrin-i Sâni, (Kasım) 1930 sayıları; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 202-206; Ertan, **a.g.m.**, s. 212, 213.

Bütün güçler ve güç kaynakları devletin elindeydi, devlet tarafından merkezden yönetiliyordu. Özellikle ekonomik güçler, üretim ve tüketim olarak planlandığı için, merkezde büyük bir güç birikimi vardı. İsmet Paşa, ekonominin devlet eline geçtiği bir ülkede yönetimin kendiliğinden kolaylaşacağını hemen fark etmişti. Bunu takiben, Mustafa Kemal (Atatürk) Başkanlığı'nda yapılan bir Vekiller Heyeti toplantısı sonrasında, hükümetin sanayi politikasında ani bir değişiklik görüldü. Daha önce, 10 Mayıs 1931 yılında, Cumhuriyet Halk Fırkası 3. Kongresi'nde, devletin elindeki bütün fabrikaların özel teşebbüse devredileceği, açıklamasını yapan İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey, bir yıl sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde o güne kadar izlenen liberal politikanın devletçiliğe dönüşmesine karar vermiş, Türkiye'nin ekonomik ve siyasi hayatına da yeni bir yön verecek olan 2054, 2056, 2058, 2059, 2061, 2062, 2064 ve 2068 numaralı kanunları meclis gündemine getirerek, bir hafta içinde müzakere edilip kanunlaşmalarını sağlamıştı. Bu kanunlar, Türkiye'nin siyasi ve ekonomik politikasını önemli ölçüde etkileyecek nitelikte idi²¹.

Başvekil İsmet Paşa'nın, Hariciye Vekili, Cumhuriyet Halk Fırkası Umumî Kâtibi, bazı milletvekilleri, gazeteciler ve uzmanlarla, birkaç fabrika müdürünün katıldığı Sovyetler Birliği inceleme gezisi, 1932 yılının 25 Nisan-10 Mayıs tarihleri arasında yapılmıştır. Bu inceleme gezisi, Sovyetlerin, planın mali kaynaklarını nasıl sağladığı, o zamana kadar planlamadan elde ettikleri sonuçları, Türkiye'nin de ihtiyaçları ve olanaklarına göre planlamayı nasıl yürütmesi gerektiği konusunda bilgi edinilmesi amacını taşımaktaydı. Sovyet liderleriyle görüşülmüş, çok sayıda kurum ve bazı fabrikalar ziyaret edilmiş, Sovyetlerin genel iktisadi prensipleri ve plan çalışmaları hakkında bilgiler alınmıştır. Bu gezi, Sovyetlerin planın mali kaynaklarını ne şekilde sağladığı, o zamana kadar planlamadan elde ettikleri sonuç ve durumları Türkiye'nin olanakları ve ihtiyaçlarına göre çıkarılacak sonuçlarla alınacak önlemler konusunda bilgi edinilmesi amacını taşımaktaydı²².

²¹Bozdağ, a.g.e., s. 44, 45.

²²**Cumhuriyet**, 23 Mayıs 1932, s. 1, 2; Yunus Nadi, "Türk Milletinden Dost Rus Milletine Selâm", **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1, 2, 4 ve 25 Nisan 1932, s. 1, 4'de Başvekil İsmet Paşa ile Hariciye vekili Tevfik Rüştü Aras ve Türk heyetine refakat etmek üzere görevlendirilmiş olan Kolordu Komutanı M. Fokin ve bazı subaylarla birlikte Sovyet

İktisadi yönden olduğu kadar ticari bakımdan da önemli gelişmelerden biri, Sovyetlerin, kendilerinden makina alımı için yirmi yıl süreli faizsiz ve mal karşılığı ödenmesi şartıyla sekiz milyon altın dolarlık (16 milyon Türk liralık) bir kredi açmış olmalarıydı. Böylece, Türkiye'nin iktisadi yatırımlar için gerek duyduğu dış finansman sağlanmıştı. Bununla ilgili haberlerde, Sovyetlerin verecekleri makinaların bedelinin yirmi yılda faizsiz taksitle ve emtia verilerek ödeneceği belirtildiği gibi; Türkiye'ye iki büyük, üç küçük tank, on traktör, iki kamyon, bir otobüs ile Gazi ve İsmet Paşa'ya birer at hediye edildiği yazılmıştır²³.

Rusya'nın Odesa şehrine götürecek olan Grusia adlı vapurun İstanbul'a geldiği bildirilmektedir. Ayrıca; "Başvekilimizin Rusya Seyahati", **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1932, s. 1'de, vapur sabah Odesa'ya hareket ederken İstanbul Valisi Muhtittin Bey başta olmak üzere vilâyet ve belediye erkânı, C. H. F. Umumi Kâtibi Recep Bey ile Rus Sefiri Suriç yoldaş tarafından yolcu edildiği haberi yer almaktadır. Sahife 4'de ise; Başvekilin birlikte Rusya'ya giden Tefrik Rüştü Bey, Recep Bey, Afyon Mebusu Ali, Yunus Nadi, Ruşen Eşref, Mahmut (Soydan), Hakkı Tarık, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Yozgat Mebusu Tahsin, Himaye-i Etfal Reisi Dr. Fuat, İstanbul Mebusu Alâettin Cemil, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Sanayi Umum Müdürü Şerif, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan, Kumaş Fabrikası Müdürü Şevket Turgut, İktisat Vekâleti Müşavirlerinden Kâmil İbrahim, Hariciye Vekâleti Üçüncü Daire Umum Müdürü Vasif, Başvekilin Kalemi Mahsus Müdürü Vedit, Hariciye Vekâleti Kalemi Mahsus Müdürü Kemal Aziz, gazetecilerden Vâlâ Nureddin, Selim Ragıp, Ziya beylerle, Ermenice ve Rumca gazetelerden Sava Hacı Mina ve Yervant beylerin bu inceleme gezisine katılmak üzere Sovyet Rusya'ya gittikleri yazılmış ve Rusya'daki gezi programına yer verilmiştir; İnönü, **a.g.e.**, s. 535; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 207; Ertan, **a.g.m.**, s. 212.

²³“İsmet Paşa Hz. Dönüyor, Sovyetler Bize 16 Milyon Liralık Makine Veriyorlar”, **Akşam**, 8 Mayıs 1932, s. 1, 2; **Akşam**, 9 Mayıs 1932, s. 2'de: Türk heyetinin, Sovyet Rusya'nın iktisat, nafıa ve ilim sahalarındaki ihya faaliyeti görmesine müsaade olduğu ve 8 milyon dolarlık uzun vadeli bir kredi açıldığı haberi tekrar edilmiştir; “Rusya Tarafından Bize Açılan Kredi”, **Cumhuriyet**, 16 Mayıs 1932, s.1'de: Yeni Rusya'dan kredi olarak alınacak 8 milyon doların, 200 milyon Frank karşılığı olduğu. Faizsiz olarak 20 yılda ödeneceği. Türkiye'nin ihtiyaç

Başvekil İsmet Paşa ile Sovyet Rusya'ya giderek incelemeler için orada kalan Himaye-i Etfal Reisi Dr. Fuat, Kastamonu Mebusu Tahsin, İstanbul Mebusu Alâettin Cemil, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi, Talim ve Terbiye Reisi İhsan ve Şevket Turgut beylerden oluşan Türk uzmanlar heyeti, 20 Mayıs'ta Moskova'dan yola çıkarak Harkof, Rostov, Viladikafkas, Tiflis ve Batum'da, Sovyetler'in ülkemize hangi çeşit sanayi fabrikaları (tesisleri) verebileceğini, özellikle sahip oldukları tekstil makinalarının imal, üretim kapasiteleri vetaarımla ilgili incelemeler, araştırmalar yapmış, Batum üzerinden Türkiye'ye dönmüştür. Şerif ve Kâmil Beyler incelemelerine devam etmek için Rusya'da kalmışlardı. Türk uzmanlar incelemelerinde, Sovyet tekstil endüstrisinin en son tekniğe uygun şekilde gelişmiş olduğunu, Türkiye'de kurulacak tekstil fabrikalarının % 90'a yakın oranda bu ülkeden sağlanabileceğini, ülkemiz için alınacak fabrikaların kurulması için düşünülen yerlerin, yapılacak imalatın çeşit ve özellikleri ile kurulacak tesisin kapasitesi gibi konuların belirlenmesini, bunun için de değişik konularda uzman bir Sovyet heyetinin Türkiye'de inceleme yapmasını önermiş, kendilerine gösterilen kolaylıklar için Sovyetlere teşekkür etmişlerdi. Sovyet Ağır Sanayi Komiserliği; Türkiye'ye sanayi alanında sağlanabilecek desteği en yararlı şekilde gerçekleştirebilmek için yaptığı hazırlık çalışmaları sonunda Türkiye'nin yalnız ekonomisini değil, özellikle millî savunmasını güçlü hale getirecek bazı ağır sanayi tesislerini de tavsiye etmişlerdi. Türk uzmanlar da tekstil yanında kimya ve metalürji sanayii için uzmanlar talebinde bulunmanın yararlı olacağını

duyduğu bilhassa pamuklu mensucat ve diğer gerekli sanayi makinaları için kullanılacağı. Bu sanayi makinalarının seçimi ve dünya fiatları ile kıyaslanması için Türkiye'ye bırakıldığı haberi yer almaktadır; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 208; Ertan, a.g.m., s. 219.

belirtmişlerdi. Türkiye, Sovyetler Birliği'nden sağladığı bu teknik yardım ve finansmanı karşılayan kredi desteğiyle sanayileşmede düşündüğü yatırımları gerçekleştirme olanağına kavuşmuştu²⁴.

Başvekil İsmet Paşa'nın, Rusya seyahatinde, Sovyet hükümeti tarafından hükümetimize hediye edilen ziraat aletleri ve edevatla birlikte otomobil ve sair makinaların bir kısmı da, 10 Haziran 1932'de, Leningrad vapuruyla İstanbul'a getirilmiştir. Hediyelerin tarımla ilgili olanları yirmi altı vagon olup, bunlardan on ton ağırlıktaki kısmı güvertede bulunmaktaydı. Otomobil ve sair makinalardan oluşan diğer kısmı yirmi sandık kadardı. Önceki gün Franc Merink vapuruyla İstanbul'a gelen beş Sovyet mütehassısından sonra, dünkü vapurla dört mütehassıs daha gelmişti. Aralarında, Leningrad ve Moskova Fen Enstitüsü Müdürü Vladislav Vago, ziraat komiserliği makine ve traktör şube şefi Andre Pavlof, ziraat komiserliği memuru Aleksı Kondakov yoldaşların yer aldığı Sovyet mütehassıslar; hükümetleri tarafından Türkiye hükümetine hediye olarak takdim edilen ziraat alet ve makinalarını teslim etmek üzere geldiklerini, bunların içinde Stalingrad fabrikası üretimi son sisteme sahip, otuzbeş beygir kuvvetinde topraktan ambara kadar bütün ekme, biçme ve toplama işlerinde kullanılmak üzere imal edilmiş on adet traktörün de bulunduğu bu makinaları, Türk hükümetinin göstereceği yerlerde kurarak, kullanımını öğretmekle görevli oldukları, listesi yapılacak vapurdaki eşyaların beyanname düzenlenerek gümrükten çıkarılacağı, Sovyet hükümetinin teslim için seçtiği heyetle birlikte, hediyelerin Ankara'ya nakledileceği bilgisini vermişlerdi²⁵

Türkiye, İtalya'daki gelişmeleri de planlamada olduğu kadar, şehircilik, parti taşra teşkilatları ve propaganda uygulamaları bakımından, yakından takip etmekteydi. Sovyetler Birliği inceleme gezisinden on gün kadar sonra, 1932 yılının 22 Mayıs-2 Haziran tarihleri arasında değişik branşlardan oluşan kalabalık bir uzman heyetiyle İtalya'ya gelen Başvekil İsmet Paşa ve Türk heyeti, İtalya Kralı Viktor Emanuel ile Başvekil M. Mussolini tarafından kabul edildiler. İtalya'nın çeşitli sanayi kuruluşları incelendi ve yapılan görüşmeler sonunda, İtalya, üçte biri nakit, üçte biri Türkiye'nin

²⁴“Mütehassıslar Geldi”, **Cumhuriyet**, 3 Haziran 1932, s. 1; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 208-210.

²⁵“Rusya'dan Gelen Ziraat ve Fen Mütehassısları”, **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1932, s. 1, 2.

ihtiyaç duyduğu makinaların ithaline, üçte biri de İtalya müesseselerine olan borçların ödenmesinde kullanılmak üzere, Türkiye'ye üçyüz milyon lirat (yaklaşık otuziki milyon TL) kredi vermeyi kabul etti. Ayrıca, basın mensupları ile görüşen M. Mussolini, Türkiye ile ilişkilerini daha da geliştirmek istediklerini açıkladı. Bu arada Türkiye-İtalya Dostluk Antlaşması beş yıl süreyle uzatıldı²⁶.

Bunu takiben; hükümetin, Sovyet Rusya ve İtalya'dan alacağı kredi ve makinalarla bir Sanayi Planı hazırlayacağı duyulunca, bazı isteklerle karşılaşıldı. Zonguldak havzasının özelliği ileri sürülerek sanayi yönünden önem verilmesi talep edildi. Liman iyi ve donanımlı olmadığından büyük

²⁶“İsmet Paşa Hz. Roma'ya Hareket Etti”, **Akşam**, 22 Mayıs 1932, s. 1'de, Başvekille birlikte Hariciye Vekili Tefik Rüştü, C.H.F. Umumî Kâtibi Recep, Afyon Mebusu Ali, Yunus Nadi, Saffet, Siirt Mebusu Mahmut, Falih Rıfkı, Mehmet Asım, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Reşit Galip, yeni Roma Sefiri Vasıf, Ankara Valisi Nevzat, Hariciye Vekâleti Umum Müdürlerinden Cevat, Başvekâlet Kalemî Mahsus Müdürü Vedit, Hariciye Vekâleti Kalemî Mahsus Müdürü Kemal Aziz ve Kâtip Selim Aziz beylerden oluşan Türk heyetinin Galata rıhtımında Tevere adlı vapura bindikleri ve İtalya'da on gün incelemede bulunulacağı yazılmıştır; “İsmet Paşa Rusya'ya Gitti”, **Cumhuriyet**, 23 Mayıs 1932, s. 1, 2'de de kimlerle gittiği yazılı; “Türk-İtalyan Muahedesi Beş Sene Temdit Edildi”, **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1932, s. 1, 4; “Türk-İtalyan Dostluk Misakı 5 Sene Müddetle Temdit Edildi”, **Akşam**, 26 Mayıs 1932, s. 1; “İtalya 30 Milyonluk Kredi Açıyor”, **Akşam**, 31 Mayıs 1932, s. 1; “İtalya Bize 30 Milyonluk Kredi Açıyor”, **Cumhuriyet**, 1 Haziran 1932, s. 1, 4; “Roma'dan Avdet”, **Akşam**, Başvekil ve Türk heyetinin, 2 Haziran 1932'de, Pilsna veya Plisna adlı vapurla Türkiye'ye döndükleri haberi yer almakta; **Akşam**, 3 Haziran 1932, s. 2'de “Üç Senelik Sanayi Programı” başlıklı yazı, s. 1'de, Rusya ve İtalya'dan alınacak krediler toplamının elli milyon Türk lirasına yakın olduğu, hazırlanacak bir programla ülkenin en çok ihtiyaç duyduğu bazı sanayi tesislerinin kurulacağı, kredilerin nasıl kullanılacağı ve programın hangi esaslara göre hazırlanacağını Heyet-i Vükela'da görüşülüp belirleneceği bilgisi verilmiştir; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 211.

vapurların kömür alamadığı, buna karşılık; Zonguldak'ta kömür üretimi ve ihracatının öncesine göre çok arttığı, Malta ve Filistin'den bazı fabrikaların Türkiye'den kömür ithal bağlantıları kurduğu belirtildi. Kömür üretim ve ihracatını arttırmak yanında, havzanın sanayi gelişmesine sağlayacağı asıl katkının, çeşitli fabrikalar kurularak kömürden suni petrol ve benzin, katran, naftalin ve lizol üretilebileceği, böylece ülkemizin ihtiyaç duyduğu bu maddelerin kendi öz malımızdan üretilmiş olmasına ek olarak sanayi hayatının genişlemiş olacağı bildirilmekteydi. Vali Kâzım Paşa riyasetinde toplanan İzmir İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Komitesi de; alınacak makinalarla İzmir ve havalisinde de mensucat fabrikaları kurulması için hükümete başvurulması kararı almıştı²⁷

İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey'in (Özkan) Devletçilik Anlayışı ve Planla İlgili İlk Girişimler

Planlama çalışmaları İktisat Vekili M. Şeref Bey (Özkan) ile Sanayi Umum Müdürü A. Şerif Bey (Önay)'e bağlı bir kadro tarafından başlatıldı ve yürütüldü. M. Şeref ile A. Şerif Beyler, devletçilik ilkesini muhtemelen halkçılık ilkesi ile kaynaştırarak uygulamak düşüncesi ile olsa gerek; özel sanayi girişimlerine sağlanacak korumayı düşük, ayrıcalıkları sınırlı tutarken, devletin sadece özel sektörün gerçekleştiremeyeceği yatırımları değil, daha geniş çapta yatırımlara yönelmesini sağlayacak bir yol takip ettiler. Sovyetler Birliği ile İtalya'dan sağlanacak yaklaşık elli milyon Türk lirası tutarındaki kredi, üç yıllık bir sanayi planı hazırlığına hız vermiştir. M. Şeref Bey'in, Sovyet uzmanlar Türkiye'ye gelmeden, Haziran 1932'de planın bitirilmesi, Temmuz 1932'de ana hatlarıyla da olsa ilân edilmesi isteği, planın millî niteliğini ortaya koymak, olası tepkileri azaltmak amacını taşısa gerektir. Planın ithal ikamesine dayalı hazırlanması, önceliğin pamuklu tekstil üretimine verilmesi değişik kesimler tarafından destek görmüştü. Plana alınan diğer yatırımlarda imal edilecek ürün çeşitleri, büyük ölçüde kredi karşılığı alımı gerçekleşecek makine ve fabrikalara göre belirlenecekti. Şeker sanayine öncelik verilmiş, bunun dışında, kimya ve demir sanayii ana fabrikaları, ziraat makinaları fabrikaları, keten ve keneviri

²⁷“Sanayi Planı”, *Cumhuriyet*, 11 Haziran 1932, s. 2.

(kendir) işleyip bunlardan üretim sağlayacak fabrikalar kurulması planlanmıştı. O dönemde, İktisat Bakanı'na yönelen olumsuz tepkiler hazırlanmakta olan planın Sovyet uzmanlar Türkiye'ye gelmeden önce tamamlanmasını önlemiştir²⁸.

Devlet Sanayi Ofisi'nin Kurulması

Plan çalışmalarının başlaması ve ilerlemesiyle birlikte, kurulması düşünülen fabrikalarla devlet tesislerinin nasıl yönetileceği, özel sektör yatırımlarına ne gibi koşullarda ve ne şekilde destek olunacağı, yabancı yatırımcılara verilecek desteğinnelere göre belirlenmesi gerektiği gibi sorunlar ortaya çıkmıştı. Bu sorunları gidermek düşüncesiyle 03.07.1932 tarih ve 2058 no'lu Kanunla Devlet Sanayi Ofisi ve 07.07.1932 tarih 2062 no'lu Kanunla Türkiye Sanayi Kredi Bankası kuruldu. Bu iki kuruluş aynı zamanda, fonksiyonlarını önemli ölçüde yitirmiş olan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın yerini aldılar. Devlet Sanayi Ofisi'nin görevi, devletin kurmayı planladığı fabrikaların temel aşamasından bitimine kadar devam edecek, kuruluşu tamamlanan yeni fabrikalar ofisin idaresine verilecekti. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın devir işlemi 14 Şubat 1933'e kadar tamamlanmış olacak, aynı gün Türkiye Sanayi Kredi Bankası ve Devlet Sanayi Ofisi, kuruluşlarını tamamlayarak, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın binasına yerleşecek, bir arada çalışacaklardı. Bu devir işi bir tasfiye değildi, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın sahip olduğu her şey Türkiye Sanayi Kredi Bankası ile Devlet Sanayi Ofisi arasında paylaşılacaktı. Bunun yanında, yerli üretimden sağlanacak çeşitli hammaddenin ne gibi üretimde kullanılacağı ve tüketimlerini arttıracak araştırmalar yapılması karşılaşılabilecek teknik sorunların çözümü ve üretim tesisleriyle ilgili projeleri değerlendirme görevleri vardı. Devlet Sanayi Ofisi'nin ikinci görevi; tüm devlet girişimlerini idarî, malî, ticarî ve fennî konular dahil kapsamaktaydı²⁹.

²⁸Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 213-215.

²⁹Cumhuriyet, 11 Haziran 1932, s. 3 ve 22 Kânun-ı Sâni (Ocak) 1933, s. 1, 6; Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 215.

Ayrıca; bu girişimlerin çalışma programları ile bütçelerini hazırlamak, kapatılan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası'nın sorumluluğundaki Beykoz, Hereke, Feshane ve Bakırköy dâhil, diğer yerlerdeki fabrikaları yönetmek. Üçüncü görevi; devlet katılımlarını yönetmektir. Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası döneminde karşılaşılan aksaklıklar dikkate alınmış, bu şirketlerde devlet yönetiminin kontrolü artırılmıştır. Devlet Sanayi Ofisi, bu şirketlerin yönetimine devletin her şirketteki sermayesi oranında katılacak, bazılarını ise bu orana bakılmaksızın denetleyebilecekti. Dördüncü görev; Devlet Sanayi Ofisi'nin etkisini dolaylı olarak çok genişleten bir yön taşımaktaydı. Büyük sanayi kuruluşu sayılan, ülkenin sürüm şartları nedeniyle ancak sınırlı sayıda fabrikanın tesisine uygun olan veya olağanüstü koruma önlemleriyle sürümü hükümetçe sağlanan sanayi tesislerinin kurulmasını hükümetin iznine bağlamaktaydı. Kanunun 4. maddesi ise; bu tip kuruluşlara, İktisat Bakanlığı'nın isteği doğrultusunda, Devlet Sanayi Ofisi'nin denetimini öngörmekte, bu kurumun yetkilerini büyük ölçüde arttırmaktaydı. Böylece, Devlet Sanayi Ofisi böyle geniş yetkilerle yasal hale getirilmiş, Türkiye Sanayi Kredi Bankası'nın da kuruluşu tamamlanmıştı. Devlet Sanayi Ofisi ile Türkiye Sanayi Kredi Bankası'nın kurulmaları, devlet sektörünün, özel sektör aleyhine genişletilmek istenmesi, özel sanayi kesimi ile yakın çevresinin büyük tepkisine neden oldu. Devlet Sanayi Ofisi, İktisat Bakanlığı'nın altında, fakat üçüncü şahıslarla ilişkilerinde hükûmî şahsiyete sahip olarak ticaret ve özel hukuk hükümlerine tabi tutulmuş, böylece özel sektörle ilişkilerini esnek şekilde yürütebilmişti³⁰.

³⁰“Suriç Yoldaş Dün Geldi”, **Cumhuriyet**, 23 Kânun-ı Sâni (Ocak) 1933, s. 1; Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 216, 217.

İktisat Vekili M. Şeref Bey'in İstifası ve Mahmut Celal Bey'in İktisat Vekili Atanması

2-9 Temmuz 1932 yılında, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası kanunlarından ayrı, bir dizi öncelikli kanunları da kabul etmişti. Bu kanunların ortak özelliği, ticarete önemli ölçüde devlet müdahalesi getirmiş olmaları idi. TBMM'de, bu tip kanunların devlet müdahalesini kolektivizme götüreceği ve alınacak kredilerle tesis edilecek fabrikalarla mensucat sanayii inhisarı kurulacağı iddiası, devlet yönetimi ve İktisat Vekili M. Şeref Bey'in mensucat inhisarının kesinlikle söz konusu olmadığı yönündeki açıklamalarına rağmen, basına yansısı ve İktisat Vekili'ne duyulan tepkiyi artırdı³¹.

Bu arada, İnhisarlar Vekâleti'nin bir karton fabrikası kurma tasarısı M. Kemal'in ilgisini çekmişti. Fakat bir süre sonra hükümet böyle bir fabrikanın zarar edebileceği konusunda tereddüt geçirdi. Durumu öğrenen Mustafa Kemal de, devletin kuracağı ilk fabrikada zarar etmesinin kötü örnek olacağı düşüncesiyle bu girişimin durdurulmasını uygun buldu. Bunu takiben, İş Bankası Yönetim Kurulu Üyesi Kılıç Ali Bey, Mahmut Celal Bey'in İş Bankası adına bir kâğıt fabrikası kurmak istediğini bildirmesi Mustafa Kemal'in dikkatini çekti. Daha birkaç gün önce İktisat Vekili Mustafa Şeref, Maliye Vekili Fuat Ağralı Beyler ile İnhisarlar Vekili yanına gelerek kurulacak bir karton fabrikası zarar eder bilgisini vermişlerdi. Mustafa Kemal, M. Celal Bey'in girişimini takip etmeye başladı. Kısa süre sonra, İş Bankası Yönetim Kurulu Başkanı Mahmut (Soydan) Bey, İş Bankası'nın kâğıt fabrikası kurma isteğine, hükümetin, bu fabrikayı kendisi kuracağı gerekçesiyle izin vermediğini söyledi. Birkaç gün sonra, M. Celal Bey'i

³¹ *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1932, s. 1; Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 217, 218.

çağırarak, konu hakkında ayrıntılı bilgi edinen Mustafa Kemal'in sofrada azarladığı M. Şeref Bey istifa etmiş ve Başvekil İsmet Paşa, bu istifayı durdurmuştu. Daha sonra, 1932 yılı Eylül ayında, M. Şeref Bey'in istifasını kabul eden Mustafa Kemal, M. Celal Bey'in İktisat Vekili olarak atanmasını sağladı³².

1923-1932 yılları arasında İnönü Hükümetleri, büyük ekonomik güçlükler yaşamışlardır. Mustafa Kemal'in sermayesi ile kurulmuş olan İş Bankası ise gelişmekte, özel teşebbüse verdiği destekle bir takım sanayiîni oluşmasına yardımcı olmaktaydı. Hükümet, İş Bankası'nı denetimine alarak, çalışmalarını yakından izleyebilmek için bazı yönetim kurulu üyeliklerini elinde bulundurmak istedi. Fakat İş Bankası Yönetim Kurulu, Mustafa Kemal'in en yakın arkadaşlarından oluşmakta idi. Buna karşı olan M. Celal Bey ve İş Bankası Umum Müdürlüğü, Maliye Vekâleti ile uyuşamadılar. Hükümet ise; mevduatını diğer bankalara taşıyarak İş Bankası'nı sıkıştırmaya çalıştıysa da sonuç alamamıştı. Yıllar sonra, İş Bankası Umum Müdürü M. Celal Bey'in, Mustafa Kemal'in desteği ile İktisat Vekili olarak vekiller heyetine katılması, Başvekil İsmet Paşa'yı tedirgin etmişti³³.

İktisat Vekili olarak atanmasını takiben, kendisinden önceki katı devletçiliği mevcut haliyle uyguladığı takdirde başarılı olamayacağını, yeni bir ekonomik model üzerinde çalışmak gerektiğini düşünen M. Celal Bey

³²M. Şeref Bey'in, telgrafla istifası ve M. Celal Bey'in İktisat Vekili olarak atanma haberi, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1932, s. 1; **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1 ve F. R. Atay, "Gündelik, İktisat Vekilliğinde", **Hakimiyeti Milliye**, 14 Eylül 1932, s. 1'de sabık İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'in faziletli, âlim ve şuurlu bir inkılapçı bir şahsiyet olmakla birlikte geceli gündüzlü çalışması nedeniyle yorgun düştüğü ve istirahat nedeniyle görevinden ayrılmak zorunda kaldığını yazmıştır.; **Akşam**, 12 Eylül 1932, s. 2; Karaosmanoğlu, **a.g.e.**, s. 114-118; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 45-48.

³³Bozdağ, **a.g.e.**, s. 53.

yayımladığı; “Şeflerimin takdir ve iradeleri üzerine İktisat Vekâleti umurunu uhdeme aldım. Vekâlete geçtikten sonra mesaimize nasıl bir istikamet verileceği hususu merakla bekleniyor... Hemen ifade edeyim ki; İktisat Vekâleti için yeni bir hattı hareket, yeni bir istikamet aramak mevzuu bahis olmaz... Bu mevzu üzerinde uzun uzadıya beyanatta bulunmaktan ziyade kanaatımca riyaset beyannamesi ile fırka programındaki esasları hatırlatmak vaziyeti en iyi tenvir eden bir vasıta olacaktır...”, şeklindeki tamimle, Cumhuriyet Halk Fırkası programının ikinci bölümünde yer alan C maddesinde M. Kemal’in imzasıyla belirtilen: “Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber, mümkün olduğu kadar az bir süre içinde milleti refaha, memleketi mamuriyete eriştirebilmek için, milletin genel ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerle bilhassa iktisadi sahada devleti fiilen alakadar ve faal kılmak esaslarımızdandır”, ifadesini hatırlattı. Böylece, Cumhuriyet Halk Fırkası yönetimine, partinin programında yer alan ekonomik maddeler çerçevesinde katı devletçi politika uygulanamayacağını ifade ederken; özel girişimcilere de bir çeşit güvence vermişti. Kendisinden önceki döneme göre, uygulayacağı bu devletçilik anlayışı ile tepki gören bazı kanun maddelerinin değiştirildiği, özel sanayi girişimlerine sağlanacak ayrıcalık ve korumanın artırıldığı görülmektedir Cumhuriyet Halk Fırkası programındaki devletçiliği bir ölçüde yumuşatıp, halk ile devlet teşebbüslerini bir araya getirmeyi, bu zorluğu da Mustafa Kemal’in: “Asıl programımızın ilham ettiği amelî değişiklikleri tercih etmek doğru yoldur”, sözlerine uygun şekilde aşmak yoluna gitti. İktisat Vekili olduğunun üçüncü günü teşkilatına yayımladığı bu tamimle: “Türkiye’de, toplumun ve devletin hayatında ödünsüz devletçiliğe yer olmadığını, bu şekildeki katı bir devletçiliğin parti programına da uygun düşmeyeceğini, başarı şartının, halk ile devletin el ele vererek iş birliği yapmaları olduğunu”, belirtti. Bu ifadede, ülkedeki bütün üretim hakkını halka tanımayan, özel sermayenin çalışmasına müsaade etmeyen ve bütün iktisadi faaliyetleri benimseyen katı devletçilik fikrine yol açmayacak bir açıklık bulunmaktaydı. Buna göre; devletçilikten yana olanlar; ekonomik sahada devleti fiilen alakadar ve faal kılmak prensibinin yürürlükte olduğunu görerek tatmin olurken; liberal ekonomiyi savunanlar ise, millî servete kendileri de katkıda bulunabilmek başarısından sevinç duyacaklardı. Bu uygulama, M. Kemal Atatürk’ün yukarıda tanımını yaptığı ‘Karma Ekonomik Sistem’in Türkiye modelini oluşturmuştur. Ancak, Türkiye’de o dönem devletçilik akımı o kadar güçlü

idi ki; bu ‘Karma Ekonomik Sistem’ güdümlü bir ekonomi olarak uygulanabilmişti³⁴. Bu arada, M. Celal Bey, İktisat Vekili olarak atanmasının üçüncü günü olan, 12 Eylül 1932’de, Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal’e bir telgrafla teşekkür etmiş, Gazi de, İktisat Vekili ve mesai arkadaşlarına muvaffakiyet dilemişti. Aynı gün ve ertesinde M. Celal Bey, ithalatçı ve ihracatçı fabrikatör ve sanayicilerle talepleri konusunda görüşmeler yapmıştır.³⁵

Türkiye’ye Gelen Sovyet Heyetleri ve İncelemeleri

10 Haziran 1932’de, Sovyetlerin hediye olarak verdiği tank, traktör ve kamyonlarla Türkiye’ye gelen ziraat ve fen mütehassısları, bu alet ve makinaları kurup çalıştırdıktan sonra ülkelerine döndüler. 12 Ağustos 1932’de, Türkiye’ye gelen Sovyet Heyeti, pamuklu dokuma ile ilgili İktisatçı Profesör Orloff Başkanlığı’nda bir inceleme heyeti idi. İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey’i ziyaret edenbu uzman heyetin 18 Ağustos Perşembe günü muhtemelen Eskişehir’e gideceği ve daha sonra ikiye ayrılacağı. Bir grup Eskişehir, Aydın, İzmir, Buldan, Konya, Adana, Sivas, Malatya ve Kayseri havalisinde kurulacak büyük pamuklu mensucat fabrikaları ve mevcut fabrikalarla,halk tarafından kullanılan tekstilin cinsi, miktarı ile üretilen pamuk cinslerinin iklim isteği ve elyafı konusunda incelemelerde bulunacağı. Bu heyetin, pamuklarımızdan numuneler alarak incelenmek üzere Sovyet Rusya’ya göndereceği. Diğer grubun ise; Sarayköy, Isparta, Burdur, Malatya, Arapkir, Kemalpaşa ve Kastamonu havalisinde ev sanayii kurulması ve ıslahı düşünülen şehirlerde kurulacak santraller ile bu şehirlerin doğal, ekonomik ve endüstriyel durumlarını incelemiştir. İncelenen şehirlerde, enerji, su, hammadde, işgücü ve inşaat malzemelerinin nasıl sağlanacağı gibi konular üzerinde de durulmuştur. Bu heyetten bir süre sonra, Türkiye’ye gelen Mühendis Z. Galvan ise, keten, kenevir ve jüt

³⁴M. Celal Bey’ingöreve başladığı haberi, **Cumhuriyet**, 11 Eylül 1932, s. 1, 6 ve “İktisat Vekilinin Tamimi”, 12 Eylül 1932, s. 1, 6; “Yeni İktisat Vekilinin Tamimi”, **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1 ve 4; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 54-56;

³⁵**Cumhuriyet**, 13 Eylül 1932, s. 1 ve 15 Eylül 1932, s. 1, 4; **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1, 4.

ürünleriyle ilgili incelemelerde bulundu. Kimya ve demir sanayi ile ilgili incelemeler ise, Profesör N. Yukseviç tarafından yapıldı³⁶.

Sovyet Heyeti Başkanı Orloff, incelemeleri sonucu hazırlamış oldukları taslak projeyi Başvekil İsmet Paşa'ya sunmuştu. Bir ay kadar süren, Anadolu'daki seyahat ve incelemeleri sırasında gezdikleri şehirlerde pamuk ve keten tarımı ile mensucat yerleri ile ilgilendikleri. Bu arada, Aydın, Nazilli, Adana, Mersin ve Tarsus'taki pamuk tarlalarını gezerken mevcut su kaynakları, kömür madenleri ve yerli sanayi incelediklerini, ülkemizde pamuk tarımının eski usullerle yapıldığını, mevcut pamuk cinslerinin çok kısa elyaflı oldukları, kurulacak fabrikalar için ise uzun elyaflı pamuk çeşitleri gerektiğini, bunu sağlamak için de pamuk ve keten tarımını ıslah etmek gerektiği bilgisini vermişlerdir. Kurulacak toplam pamuk, iplik ve mensucat fabrikası sayısının dört veya altı adet olacağını bildiren ve pamuk, iplik ve mensucat üretecek, toplam yüzyirmi bin iğlik, muhtemelen dört fabrikanın yeterli olacağını belirten Sovyet uzmanların, incelemeleri sırasında üç yerde fabrika inşasını uygun gördüklerini, Denizli Sarayköy'de yirmibin iğlik iplik fabrikası, Nazilli'ye boyalı renkli iplikten mensucat kurulması, Kayseri'de ise kaput bezi imal edilmesi, basma imal etmesi düşünülen üçüncü fabrika için yer belirlemedikleri anlaşılmaktadır. Bu üçüncü ve basma fabrikası olacak yeri belirleyecek Sovyet mühendislerinden bir kısmı, keten ve kenevirlerimiz hakkında incelemelerini tamamlamak üzere Anadolu'da bir süre kaldıktan sonra Ankara'ya raporlarını verip, İstanbul'a gelmişlerdir. Daha sonra basma fabrikası Nazilli'ye kurulmuştur. Sovyet uzmanlar, bu fabrikaların makinalarının tamamen Rusya'dan getirileceğini ifade etmişlerdir. Sovyet mühendisler, hazırladıkları plana göre kurulacak fabrikalar için gerekli makinalardan hangilerini Türkiye'ye vereceklerini, neleri veremeyeceklerini, ince kumaş dokuyacak fabrika makinaları gibi, veremeyecekleri bazı makinaların Batılı ülkelere sağlanması gerektiğini söylemişlerdir. Önemli bir tavsiyeleri debir demir çelik fabrikası kurulması ve bu fabrikanın iktisadi olabilmesi için Batı Karadeniz kıyı şeridinde (Karabük'te) kurulması idi. Türk askeri yetkililer ise; denizden bombardımana açık olacağı nedeniyle, bu fabrikanın kıyıya

³⁶**Cumhuriyet**, 11 Haziran 1932, s. 1-3, "Rus Heyetinin Temasları", **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1932, s. 1, 3 ve "Rus Heyeti Dolaşıyor", **Cumhuriyet**, 28 Ağustos 1932, s. 1, 6; Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 218-221.

uzak bir yerde kurulması görüşündeydiler. Sonuçta Karabük'te kurulması kararlaştırılan demir çelik fabrikasının makinalarını Batılı bir ülkeden almak zorunluymdu. Böylece, Karabük demir çelik fabrikası İngilizlere kurduuldu. Türkiye'ye geldiklerinde İktisat Vekili M. Şeref Bey tarafından karşılanan Orloff ve heyeti, Rusya'ya dönüşleri sırasında yeni İktisat Vekili M. Celal Bey tarafından kabul edilmişlerdi. Türkiye'de devletçiliğe daha ılımlı bir yön verilmesi girişimlerinin yaşandığı bu dönemde, incelemeleri ile ilgili verileri kapsayan bir rapor sunmuşlardır³⁷.

Orloff ve bazı Sovyet uzmanları, 6 Ekim 1932'de, Türkiye'den ayrılırken; bir grup, raporlarını tamamladıkları 1 Kasım 1932 tarihine kadar Türkiye'de kalmışlardır. Sovyet uzmanların "Türkiye'de Pamuk, Keten, Kenevir, Kimya, Demir Sanayii" başlıklı raporu; bu maddelerin ithalatını önlemeyi ve Türkiye'de üretimlerini gerçekleştirmek imkânını araştıran bir fizibilite raporu idi. Fabrikaların en ileri ve gelişmiş sanayi teknolojisi ile kurulması, Türkiye'de kullanılan kumaş çeşitlerinin sınıflanarak standardizasyon sağlanması için üç çeşit kombina üzerinde durulduğu görülmektedir. Raporun, kimya ve demir sanayiine ayrılan son bölümünde ise; bu fabrikaların Türkiye'de nasıl kurulabileceği belirtilmiş, hazırlanan plan taslağında ilk sırada asitler, bazlar, kimyasal gübreler, patlayıcı maddeler ve benzeri geniş çapta kullanıma sahip olan maddeleri üretecek fabrikaların alınması önerilmiştir. Sovyet uzmanlarının çeşitli sanayi projelerinden oluşan raporlarında yer alan proje önerilerinin hepsi Türkiye'nin tercihlerine tam uymasalar da, bazı projeler Birinci Sanayi

³⁷ **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1 ve 25 Eylül 1932, s. 1; "Rus Heyetinin Bir Kısmı İstanbul'a Geldi", **Cumhuriyet**, 2 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1932, s. 1, 4, 5; **Akşam**, 10 Eylül 1932, s. 2 ve 18 Eylül 1932, s. 1; İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. 13-19; İnönü, **a.g.e.**, s. 535, 536; Tekeli-İlkin, **a.g.e.**, s. 222-229.

Planı'na, bir kısmı da daha sonraki yıllarda sanayi girişimlerine temel oluşturmuştur. Öte yandan; planlama uygulamaya konuluncaya kadar büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. Sovyet Rusya inceleme gezisi sırasında planın dolar olarak yapılacak istikrazla başlaması kararlaştırılmıştı. Fakat Sovyet Sefiri, Başvekil İsmet Paşa'ya, verecekleri makinaların taklit ve patentsiz olduğunu, ileride bir şikâyet ve dava sonucunda Türkiye'nin hukuken önemli tazminatlar ödemesi gerektiğini ve bu işin altından kalkamayacağını ileri sürerek; bu aşamada girişimlerden vazgeçilmesini teklif etti. Cevap olarak; Türkiye'nin kalkınmak istediği, bu girişimi hem kendisi hem de Sovyetler için onur meselesi olarak gördüğü belirtildi. Ne olursa olsun girişime devam kararı alındı ve fabrikaların bazı makinaları Batılı ülkelerden sağlandı³⁸.

Bunları takiben, kurulmaları, ekonomik çevrelerde büyük tepkiyle karşılanan vemevcut yapıları içerisinde faaliyette bulunmaları, Millî Sanayinin gelişmesine katkıda bulunmaktan çok özel sektörü caydırıcı etki yarattığı gerekçesiyle, Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası kapatıldılar. Devlet sermayesi ile 03.06.1933 tarih ve 2262 sayılı Kanunla Sümerbank kuruldu. Sümerbank'ın kurulması, Birinci (Beş Yıllık) Sanayi Planı'nın öngördüğü projeleri uygulamaya başlaması, Türkiye ekonomisinin bugünkü biçimini almasında etkin bir rol oynayan ve bugün de uygulanmakta olan "*Karma Ekonomik Model*"in uygulanma sürecinin başladığı önemli bir yıl olmuştur. Sümerbank, Türkiye'de kurulacak bütün dokuma (mensucat) sanayi ve yan ürünlerinin işletme ve üretiminden sorumlu olacaktı. 14.06.1935 tarih ve 2805 sayılı kanunla kurulan Etibank, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü'nce bulunan işletmeye elverişli madenlerin işlenmesini sağlamak, bütün metal fabrikaları ve tesislerini kurmak ve Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nce geliştirilecek projelere göre enerji üretimi ve dağıtımını yapmakla görevlendirildi. 08. 06. 1933 tarih ve 2284 sayılı Kanunla kurulmuş olan Halk Bankası ise; bu ilk üç bankanın kuracağı fabrika ve tesislerin yedek parça ihtiyacını karşılayacak yan sanayi gelişmesini sağlayacaktı. 30 Kasım 1937'de 3295 sayılı Kanunla kurulan ve 1938 yılında faaliyetine başlayan Denizbank, bütün deniz nakliyatı ile vapur işletmeciliği işlerinden sorumlu olacaktı.

³⁸Tekeli-İlkin, a.g.e., s. 224-229

11 Temmuz 1933'te, resmen yürürlüğe giren Sümerbank Kanunu hükümlerine göre; bankanın dahili yönetmeliği bir ay içinde hazırlanarak uygulanacaktı. Kapatılacak olan Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası mevcutlarıyla alacak ve borçlarının Sümerbank'a devir işlemleri İktisat ve Maliye Vekâletlerinden seçilen birer delege ile Sümerbank Umum Müdürü Esat Nurullah Bey'den oluşacak üç kişilik heyet tarafından 11 Eylül 1933'e kadar tamamlanacaktı. Kanunun 3. maddesine göre; ülkemiz için iktisaden verimli olacak sanayi işlerine Sümerbank büyük önem verecekti. Genelde, sanayi işleri dört bölüme ayrılmıştı. Etibank, Denizbank ve Halk Bankası Anonim Şirket olarak kuruldu.

1-Ana hammaddeleri ülkemizde yetişen fakat henüz üretim miktarı tüketimi karşılayamayan sanayi: Pamuk ve keten sanayi gibi.

2-Ham ihracat mallarını işlenmiş veya kısmen işlenmiş hale getirerek değerlendiren ve sürümünü kolaylaştıran sanayi: İpek, yün, keten sanayi gibi.

3-Üretimi ülkemizde büyük ölçüde tüketilen, ham ve işlenmemiş maddeleri henüz ülkemizde yetiştirilmeyen, fakat tesisleri kurulduğu takdirde hammaddeleri ülkemizde yetiştirilebilecek olan sanayi: Şeker sanayii, mensucat sanayii (çuval) gibi.

4-Hammaddeleri ülkemizde bulunmayan ve yetiştirilmeleri de mümkün olmayan, fakat üretim aşamalarının ülkeye önemli faydalar sağlayacağı sanayi: Lâstik sanayii gibi. Sümerbank Kanunu'nun 11. Maddesine göre; bankanın devralacağı Beykoz, Feshane, Hereke ve Bakırköy benzeri, sermayesi tamamen devlete ait fabrikaları devir tarihinden itibaren bir yıl

içinde (1934 yılı Temmuz ayına kadar) mütehassıs heyetlerin belirleyeceği kıymetlere göre, kendisine bağlı şirketler haline getirecekti. Kurulan bu bankalar, bir özel teşebbüsün Anonim Şirketi gibi yönetildiler. Açık arttırma, eksiltme ve barem kanunlarına tabi tutulmadılar³⁹.

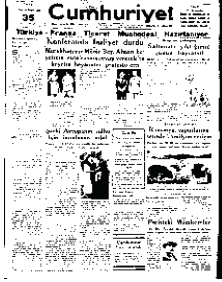
Bu arada, daha önce staj için Sovyet Rusya'ya gönderilmiş olan altmış kişiden sonra, otuz Türk gencinden oluşan yeni bir kabile Moskova'daki Teknikom Sanayi Enstitüsüyle diğer Sovyet fabrikalarında staj görmek üzere Rusya'ya gönderildiler. Stajlarını ilk kabile ile Rusya'ya gitmiş olan Kayseri Mensucat Fabrikası Müdürü Şevket Turgut gözetiminde yapacak olan bu gençler, Moskova'da mensucat fabrikalarının muhtelif teknik işlerinde dokuz ay çalışarak, bir yıl kadar sonra Türkiye'de kurulacak fabrikalarda usta olarak işe alınacaklardı⁴⁰.

12 Temmuz 1933'te başlayan ve Londra'da toplanan Dünya Uluslararası İktisat Kongresi'nde; Hariciye Vekili T. Rüştü Bey (Aras), her ülkenin ihtiyaçlarını eşitlik esasına göre değerlendirmek gerektiğini, sanayi gelişmesine çalışırken; Türkiye'nin kendi kendine yeterli olmak, dünyadaki gelişmelerden uzak kalmak istemediğini ifade etmişti. Türk delegasyonu da, ülkenin kendi ürettiği tarım ürünlerine dayalı bazı sanayi tesisleri kurup en gerekli ihtiyaçlarını karşılamak istediğini beyan etmişti. Batılı gelişmiş devletler ve özellikle Alman delegeler, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerle Türkiye'nin sanayileşmesine karşı çıkarken, gümrük kotalarını kaldırıp vergilerini indirmelerini, daha çok mal satmalarına izin verilmesini istediler. Alman Murahhas M. Posse, dünya ekonomisi böyle bir kriz yaşarken; Türkiye'nin sanayileşme adımlarını kendileri için tehlikeli bulduklarını ifade etti. Türkiye gibi sanayileşmeye çalışan ülkelere karşı, sanayileşmiş ülkelerin ittifak oluşturmalarını önerdi. Türk delegasyonu ise; ekonomik krizin sadece sonuçlarıyla yetinilmemesi, nedenini yalnızca ihraç ve ithal kotalarında aramamak, gelişmeye çalışan devletlerin sanayileşmesinden korkmamak gerektiği görüşünü ileri sürdü. Türkiye'nin

³⁹“Sümerbank Dün Resmen Faaliyete Geçti”, **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1933, s. 1, 4; H. Ş., “Sümerbank İşe Başlarken”, **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1933, s. 1; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 64, 65.

⁴⁰“30 Türk Genci Daha Rus Fabrikalarına Staj Görmeye Gönderildiler”, **Cumhuriyet**, 7 Eylül 1933, s. 1, 2.

sanayileşmede geri adım atmayacağı, aksine bu girişimini daha hızlandıracağı, iktisat kongresinin bazı devletler, diğerlerine karşı cepheler oluştursunlar diye toplanmadığını. Aksine katılımcı ülkeler arasında uyum, karşılıklı menfaat ve saygı temelinde bir araya gelindiği cevabını vererek; M. Posse’u, tehdit ve önerisi nedeniyle protesto etti.

Bu tartışmaları takiben, Türk ekonomisi Avrupa’nın gündemine alınmış, görüşmeler sonucu Londra’da, Türkiye-İngiltere; Paris’te, Türkiye-Fransa; Berlin’de, Türkiye-Almanya Ticaret Antlaşmaları imzalanmıştır. İngiltere, Karabük Demir Çelik Fabrikası başta olmak üzere, bazı sanayi kuruluşlarına yirmibeş milyon sterlin finans desteği sağlamıştır⁴¹.

Türkiye’de Birinci (Beş Yıllık)⁴² Sanayi Planı ve Sonrası

Birinci (Beş Yıllık) Sanayi Planı hazırlığı zaman alacak bir çalışma idi. Bu hazırlıkla ilgili haberlerde bu planın en mühim ithalât maddeleri dikkate alınarak düzenleneceği belirtilmekte idi. Sovyet Rusya ve İtalya’dan sağlanan kredilerle, imkânlar ölçüsünde, ülkenin ve halkın en çok ihtiyacı olan bazı sanayi tesislerini kurmak amacıyla hazırlanan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı raporu, 1933 yılının sonuna doğru hükümete sunuldu. Ekonomik meselelerle bizzat ilgilenen M. Kemal Atatürk, ülkede kurulmuş ve kurulacak olan ekonomik tesislerle ilgili bilgiler almış ve direktifler

⁴¹ **Cumhuriyet**, 5 Temmuz 1933, s. 6; “Almanlar’a Cevabımız”, **Cumhuriyet**, 12 Temmuz 1933, s. 1, 6; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 62, 63; Turan, **a.g.m.**, s. 389, 390.

⁴² Bu plan, başlangıçta sadece Birinci Sanayi Planı olarak ve Afet İnan dâhil bazı yazarlar tarafından üç yıllık bir plan olarak belirtilmekte iken; daha sonraları İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın da hazırlanacağı kesinleşince olsa gerek, Birinci Beş Yıllık Plan olarak geçmektedir.

vermişti. Hükümet tarafından incelenen ve bazı değişiklikler geçiren bu Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nı da incelemiş, ilgililerden açıklamalar istemiş ve düzeltmeler yaparak bunların gerçekleşme aşamasını yakından takip etmiştir. 1933 yılı raporlarına göre, bazı sanayi kuruluşları faaliyete geçmiş olmakla birlikte, bunların daha geniş alana yayılması, ülkenin hammadde kaynaklarının endüstri ürünleri haline getirilmesi gerekli idi. Bu nedenle, Türk ekonomisi ciddi bir incelemeden geçirilecek, yapılacak yatırımlar bir sıralamaya konulacak, planları hazırlanacak, ihaleleri gerçekleştirilecek, inşa ve diğer işleri tamamlanarak işletmeye açılacaklardı. Bu arada, 17 Nisan 1934'te yürürlüğe giren ve 1934-1938 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı tüm sektörleri içeren bir makro plan değildi. Bunun dışında, Turhal'da kurulması ve finansmanının bütçe dışından sağlanması düşünülen Şeker Fabrikası için de yer bulundu. Fizibilitesi yapılarak, planları çizdirildi ve inşaatı başlatıldı. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı, Türkiye'nin ekonomik kaynaklarının düzenlenmesi ve devletçilik ilkesinin uygulanması yönünden büyük önem taşımaktadır⁴³.

Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulaması devam ederken, 20-24 Ocak 1936'da, İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlıklarını başlatmak isteyen İktisat Vekili Celal Bayar, bir Sanayi Kongresi düzenledi. Bu kongredeki

⁴³İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. IX ve s. 2; "Üç Senelik Sanayi Programı", **Akşam**, 3 Haziran 1932, s. 2 "Beş Senelik İktisadi Bir Program Hazırlanıyor", **Cumhuriyet**, 6 Haziran 1932, s. 1 ve "Rusya'dan Gelen Ziraat ve Fen Mühendisleri", **Cumhuriyet**, 11 Haziran 1932, s. 2'de; hükümetin, Sovyet Rusya ve İtalya'dan alacağı kredi ve makinelerle bir Sanayi Planı hazırlayacağı. Zonguldak havzasında artan kömür istihsalinin sanayiinin gelişmesine sağlayacağı büyük katkı yanında, fabrikalar kurularak kömürden sun'i petrol, benzin, katran, naftalin ve lizol üretiminin ülkenin ihtiyacını sağlayacağı gibi, sanayiye katkı sağlayacağı, İzmir ve çevresi için de mensucat fabrikaları kurulması için hükümete başvuruda bulunulacağı haberi yer almaktadır; Bozdağ, **a.g.e.**, s. 69.

ilke ve önerilerden oluşan taslak projeler ve plan Başvekâlete sunuldu. İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, birincisine göre daha geniş tutulan bir plandı. Bunun nedeni, üretime açılan tesislerin verdiği moral, deneyim ve cesaret olsa gerektir. Ancak; 1938 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın çıkacağı ihtimali kuvvetlenince, 16 Eylül 1938'de, bazı değişikliklerle ikinci plan taslağı yeniden düzenlendi. İkinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katılmamakla birlikte Türkiye, devlet olarak tüm dikkatini savaşa yöneltmiş olduğundan, ülkenin ekonomik ve sosyal hayatına olumsuzyansiyabileceği düşüncesiyle İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'ndan vazgeçerek, 5 Nisan 1939'da, İktisadi Savaş Planı'nı yürürlüğe koymuştur⁴⁴.

⁴⁴İnan, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin...**, s. IX.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin sona ermesini takiben, Türkiye'de yabancı devletlere verilen imtiyazların kaldırılması ile siyasî ve ekonomik bağımsızlığı hedef edinen cumhuriyetin kurucusu M. Kemal Atatürk, iktisadi konularla yakından ilgilenmiş, bu yıllarda ortaya atılan devletçilik ilkesi ve 1930 yılında mutedil devletçilik deyimleri üzerinde tartışmalar yapılmıştı. 1929-1930 Dünya Ekonomik Krizi sonrası ve sonrasında karşılaşılan mali ve ekonomik sorunları giderme çabası içindeki Yeni Türkiye'de, ticaret ve sanayi kongreleri düzenlenip, halkın ve piyasanın istekleri, düşünceleri alındı. Yabancı uzmanlara ekonomik analizler hazırlatılarak, ekonomiye nasıl bir yön verilmesi gerektiği belirlenmeye çalışıldı.

Sovyet Rusya'nın planlı uygulamada gösterdiği başarı, 1931 yılı sonları 1932 yılı başlarında, Türkiye'de planlı uygulamaya geçilmesi tartışmalarına yol açmıştı. Kapitalist Batılı ülkelerin de devlet denetiminde planlı sanayiye yönelmeleri, Türkiye'de planlı döneme geçilmesi ve uygulanması fikrine güç verdi. Sanayileşmeye engel oluşturan finans kredisi temin sorununu Sovyetler Birliği ve İtalya'nın az gelişmişlikten kurtulabilmek yönündeki politik arayışları incelenerek giderildi. Türkiye, Sovyetleri takip ederken, sadece üretimi amaçlayan bir plan hazırlığındaydı.

Mustafa Kemal'in, az gelişmişlikten kurtulma ve hükümetten bir kalkınma hamlesi başlatması isteği, İsmet Paşa'nın, Sovyet Rusya inceleme gezisinin amaç ve izlenimleri sonucu; o güne kadar izlenen liberal politikanın devletçiliğe dönüşmesine, başlangıçta hükümeti ve İktisat Vekili Mustafa Şeref Bey'i katı devletçi bir iktisat anlayışına itmişti. İktisat Vekili olarak atanmasını takiben, yeni bir ekonomik model uygulamak gerektiğini düşünen M. Celal Bey ise; Cumhuriyet Halk Fırkası programında belirlenen ekonomik maddelere göre Karma Ekonomik Sistem'i uygulayacağını ifade ederek; özel girişimcilere güvence vermiştir.

Başvekil İsmet Paşa'nın, 1932 yılının 25 Nisan-10 Mayıs tarihleri arasında, uzman bir Türk heyetiyle yaptığı Sovyetler Birliği inceleme gezisi, Türkiye'nin planlamayı nasıl yürütmesi gerektiği ve en önemlisi Sovyetler'in, yirmi yıl süreli faizsiz ve mal karşılığı ödenmesi şartıyla

vermeyi kabul ettiği sekiz milyon altın dolarlık (16 milyon Türk liralık) kredi ile Türkiye'nin iktisadi yatırımlar için gerek duyduğu dış finansmanın sağlanması sonucunu vermişti. Bunu takiben, Sovyetler ve Türkiye'den kurulacak tesislerin neler olması ve nerelere kurulması gerektiğini belirlemek üzere karşılıklı inceleme heyetleri gönderildi.

Türkiye, İtalya'daki planlama gelişmelerini de yakından takip etmekteydi. 1932 yılının 22 Mayıs-2 Haziran tarihleri arasında İtalya'ya gelen Başvekil İsmet Paşa ve Türk heyeti, İtalya'nın çeşitli sanayi kuruluşlarını incelediler. Yapılan görüşmeler sonunda, İtalya, Türkiye'ye üçyüz milyon liralık (yaklaşık otuz iki milyon TL) kredi vermeyi kabul etti.

Türkiye, komünist Sovyet Rusya ve faşist İtalya'ya yapılan ekonomik ağırlıklı bu ziyaretlerle, kendi rejimine tamamen zıt iki ülkeden ekonomik model seçimi ve planlı ekonomiye geçiş konusunda önemli deneyimler edinmiştir.

Sonuç olarak, sağlanan bu finans kaynakları ile Türkiye'nin ihtiyacı olan mühim ithalât maddeleri dikkate alınarak; 17 Nisan 1934'te yürürlüğe giren ve 1934-1938 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulaması ile Türkiye'nin büyük ihtiyaç duyduğu pamuklu dokuma, kimya, demir-çelik, şeker üretimi başta olmak üzere onaltı büyük sanayi tesisine sahip olmuş, ekonomisine canlılık katarken, sanayileşme yolunda önemli bir adım atmıştır. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı devam ederken, 20-24 Ocak 1936'da, birincisine göre daha geniş tutulan İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı hazırlıkları başlatılmış, fakat 1938 yılında, İkinci Dünya Savaşı'nın başlayacağı ihtimali artınca, ertelenerek, 5 Nisan 1939'da, İktisadi Savaş Planı yürürlüğe konulmuştur.

KAYNAKÇA

Kanunlar

a)19. 04. 1925 tarih ve 633 sayılı **Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu.**

b)03. 07. 1932 tarih ve 2058 sayılı **Devlet Sanayi Ofisi Kanunu.**

c)07. 07. 1932 tarih ve 2062 sayılı **Türkiye Sanayi Kredi Bankası Kanunu.**

d)03. 06.1933 tarih ve 2262 sayılı **Sümerbank Kanunu.**

e)14. 06. 1935 tarih ve 2805 sayılı **Etibank Kanunu.**

f)08. 06. 1933 tarih ve 2284 sayılı **Halk Bankası Kanunu.**

g)30. 11. 1937 tarih ve 3295 sayılı **Denizbank Kanunu.**

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyeti Milliye

Kitap ve Makaleler

İNAN, A., **Vatandaş İçin Medeni Bilgiler**, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1930.

İNAN, A. Afet, **Devletçilik İlkesi ve Türkiye'nin Birinci Sanayi Planı 1933**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

İNAN, A., **Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı 1936**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Ankara Sanayi Odası, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, (Neşreden: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi), Ankara, 2008.

(ATAY), Falih Rıfki, **Yeni Rusya**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara, 1931.

(ATAY), F. R., “Ana Yollar”, **Hakimiyeti Milliye**, 12 Eylül 1932, s. 1.

BOZDAĞ, İ., **Bilinmeyen Yönleriyle Celal Bayar**, 1. Baskı, No: 38, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, (Yay. Hz.: Sabahattin Selek), İkinci Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.

Neşreden: Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Umum Merkezi, **1930 Sanayi Kongresi Raporlar Zabıtlar**, Ankara, 22 Nisan 1930.

KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları: 2131, İstanbul, 2006.

TEKELİ, İlhan-İLKİN, Selim, **Cumhuriyetin Harcı**, (Yay. Hz.lar: I. Baysal, G. Kızılgüneşler, S. Hür), İkinci Kitap, Birinci Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 70, İstanbul, 2004.

TEMUÇİN, Faik Ertan, “İsmet İnönü'nün Rusya Gezisi”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri**, (Çev. ve Yay. Hazırlayanlar: Dr. İlyas Kamalov, Dr. İrina Svistunova), AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 211-222.

TOKGÖZ, Erdiç, “Cumhuriyet Döneminde Ekonomik Gelişmeler”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II**, Atatürk Araştırma Merkezi, 6. Baskı, Ankara, 2008, s. 323.

TURAN, Mustafa, “Atatürk’ün Devletçilik İlkesi: Hedef ve Uygulamalar”, **Kafalı Armağanı**, Komisyon, Akçağ Yayınları/400, Ankara, 2002.

Yunus Nadi, “Türk Milletinden Dost Rus Milletine Selâm”, **Cumhuriyet**, 24 Nisan 1932, s. 1-4.

Zeki Mesut, “Gündelik: İktisatta Devletçilik”, **Hâkimiyeti Milliye**, 8 Birinci Kânun (Aralık) 1931, s. 1.

Zeki Mesut, “Gündelik: Plan”, **Hâkimiyeti Milliye**, 28 Birinci Kânun (Aralık) 1931, s. 1.

CUMHURİYETÇİ DÜŞÜNCE VE TÜRKİYE DENEYİMİ

Fahri YETİM*

ÖZET

Tarihsel kökenleri antik Yunan ve Roma'ya kadar uzanan cumhuriyetçi düşüncenin devlet olgusu içinde insanoğlu açısından özel bir yeri vardır. Tarih içinde günümüzde olduğu gibi farklı coğrafyalarda, farklı görünümelerde ortaya çıkan cumhuriyet, insanlık tarihinin uzun soluklu yönetim şekillerinden biri olmuştur. Farklı tarihselliklerin etkisiyle cumhuriyete atfedilen değerler sistemi zaman içinde önemli değişiklikler göstermekle birlikte cumhuriyetçi düşünce toplumcu özünü koruyarak günümüze kadar gelmiştir. İlkçağda antik Yunan'da filozofların fikirlerinde ve site deneyiminde, Roma'da ise yine felsefi düşünce ve bir ara aristokratik karakterde eylem boyutunda kendisini gösteren cumhuriyetçi düşünce, ortaçağda genel olarak uzunca bir süre suskunluk dönemi geçirdikten sonra yeniçağ sonlarında modern bir hüviyet kazanarak günümüzdeki konumuna ulaşmıştır. Cumhuriyetçi düşüncenin günümüzdeki anlamını doğru olarak görebilmek ve çağımız açısından taşıdığı önemi kavrayabilmek için bu düşüncenin etrafında şekillenen derin felsefi mirasın ana hatlarıyla bilinmesi ve çağdaş yorumunun yapılması gerekir.

Cumhuriyetçi düşüncenin çağdaş uygulama örneklerinden birini oluşturan Türkiye Cumhuriyeti'nin de tarihsel bir deneyim olarak ortaya çıkmasında bu yöndeki olgusal gerçeklerin yanında bir takım özel koşullar önemli rol oynamıştır. Bu hususların ele alınması ise bizlere, cumhuriyetçi düşüncenin tarihsel gelişimi içinde Türkiye deneyiminin özgün yanlarının ortaya konulması ve kavranması, dolayısıyla modelin günümüz koşullarındaki anlam ve değeri hakkında daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilme olanağı sağlayacaktır.

Bu çalışma, cumhuriyetçi düşüncenin tarihsel gelişimi içinde bu düşüncenin felsefi mirasının izini sürerek, günümüzdeki özgün örneklerinden biri olan Türkiye deneyimine yakından bakmayı ve onu tarihsel konumu içinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

*Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, fyetim@ogu.edu.tr.

REPUBLICAN THOUGHT AND TURKISH EXPERIENCE

ABSTRACT

The thought of republicanism, which dates back to ancient Greece and Rome, has a particular place in the evolution of state idea. Coming into sight in different regions in different forms in the past, the republican thought has become one of the most consistent forms of government in the history of mankind. The content of the thought of republicanism has certainly somewhat changed through ages but it still preserved its socialist essence and survived into present. It was existent in the thoughts of Greek philosophers in the age of city states; it was also present in Rome as a philosophy, which temporarily acquired a practical form among aristocrats. It sank into a long silence through the Middle Ages but towards the end of the Early Modern Ages it revived once again and gained a modern outlook. In order to recognize the present meaning of the thought of republicanism properly and to conceive its emphasis on the spirit of our age, one has to know about the deep-rooted philosophic heritage surrounding it briefly and should be able to make its modern interpretation.

Republican thought has become a contemporary field of application for the Turkish Republic as well. The Turkish Republic was founded as a result of historical experience, but certain special conditions were also influential in its foundation. To have a closer look into these aspects could enable the reader to realize and comprehend the unique character of the Turkish experience in the historical evolution of republican thought and open the way for elaborate evaluations about the contemporary extent of the concept of republicanism.

This research aims to follow the traces of the philosophical heritage of the thought of republicanism within historical context and tries to deal with the Turkish experience as a particular contemporary example.

Giriş: Cumhuriyet Kavramı

Tarih boyunca insan toplulukları/milletler devamlılıklarını sürdürmek için büyük ölçekli toplumsal projelere ihtiyaç duymuşlardır. Cumhuriyetçi düşünce de bu ihtiyaca cevap potansiyeli ve iddiası taşıyan en eski projeler içinde yer alır. Cumhuriyete atfedilen değerler tarihsel dönemler içinde mevcut siyasal kültür koşullarından etkilenerek değişmiştir. Bu yüzden cumhuriyetçi düşünce içinde birbirinden farklı siyasal modeller ortaya çıkmıştır. Bu konuda ilk ve orta çağlarda Roma ve Venedik gibi aristokratik cumhuriyetlerden günümüze otoriter, muhafazakâr, oligarşik ya da demokratik cumhuriyetlerine kadar farklı modellerinden söz edilebilir. Bu nedenle tek bir model temel alınarak cumhuriyet tanımlaması yapmak pek mümkün değildir. Yine bu nedenle siyaset bilimci ve anayasa hukukçuların çoğu cumhuriyetin ne olmadığı düşüncesinden hareket ederek bir cumhuriyet tanımlaması ya da genellemesi yapmayı tercih etmişlerdir. Buna göre kısaca, “monarşik olmayan tüm yönetimler cumhuriyettir” denilebilir. Bir başka şekilde cumhuriyet, “devlet başkanlığı işlev ve görevinin irsen ya da kayd-ı hayat şartıyla olmadığı siyasal rejim” şeklinde tanımlanabilir.

Klasik şekliyle “*respublica*”; halka ait, kamusal işler anlamına gelen sözcük, ilk uygulama örneğinin görüldüğü Roma döneminde “özel”, “*resprivata*” ya da aileye ait anlamına gelen “*familiaris*”e zıt bir kavram olarak kullanılmıştır. Günümüz Türkçesindeki karşılığı ise “*cumhur*”, halk; “*cumhuriyet*” ‘halkla ilgili’ anlamına gelmektedir¹. Kısaca monarşi karşıtlığı olarak alınabilecek cumhuriyet; tarihsel ve güncel cumhuriyet türlerini, liberal parlamenter demokrasileri, sosyalist demokrasileri, kişisel diktatörlükleri, tek parti rejimleri ve bu türden çeşitli otoriter rejimleri içine alan geniş bir spektrum oluşturur. Cumhuriyet kavramına teorik/normatif yönünü oluşturan belli bir siyaset anlayışına ilişkin tarafından bakıldığında ise cumhuriyet; hukuki ve siyasal yönlerden eşitlik, katılımcılık, kamu yararı (bireyin özgürlüğünü ve özerkliğini zedelemeyen) siyaset ve yönetim işlerinin bizzat ve bilfiil yurttaşlar tarafından yürütülmesi anlamına gelir². Bu

¹Cumhuriyet sözcüğü Türkçeye Arapça *cumhur* kökünden türetilmiş olarak aktarılmıştır. Cumhur sözcüğü Latince *publica* sözcüğünün karşılığı olup, halk, ahali topluluk, kamu anlamlarına gelmektedir. Bkz. Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1983, s. 52.

²Taha Parla, “Hangi Cumhuriyet”, **Virgül**, S 12 (Ekim 1998), s. 6.

yöndeki kavramsal içeriğiyle cumhuriyet demokrasiyle çok yakın bir konuma gelir.

Cumhuriyetçi Düşüncenin Tarihsel Gelişimi

Son okumalar göstermektedir ki yaygın kanının aksine cumhuriyetçi düşünce ulus-devleti içkin olarak barındıran bir devlet biçimi değil, bir yönetim ilkesidir. Tarihsel olarak cumhuriyetçi düşünce ulus-devlet olgusundan çok daha önce ortaya çıkmıştır. Roma deneyiminde de anlaşılabilceği gibi cumhuriyetçilik, ilke düzeyinde bir yönetim biçimini onaylamaz. Cumhuriyetçi düşünce bir devlet şeklinden çok bir ilke olarak yasalı yaşamın formudur³.

Klasik cumhuriyetçilik düşüncesinin kökenleri, Grek antikitesine kadar uzandırılmış ve sıklıkla toplulukçuluğun bir versiyonu olarak değerlendirilmiştir. “*Respublica*”nın Yunanadaki karşılığı “*ta demosiapragmata*” (halkın meseleleri) şeklinde geçmekte olup, cumhuriyetçi düşünce Atina demokrasiyle birlikte siyasetin doğuşundan ayrı düşünülemez. Aristoteles’in (M.Ö.384-322) topluluğun değerine ilişkin ahlaki yargılarını hareket noktası olarak alan cumhuriyetçi gelenek, özellikle yurttaş erdemi ve ortak iyilere katılım temalarını öne çıkarmıştır. *Politika* adlı eserinde “ortak çıkar”ı amaçlayan rejimlerle, yöneticilerin “özel çıkar”ına hizmet eden rejimleri cumhuriyet felsefesi düşüncesiyle haber vermiştir.

Bir başka cumhuriyet kuramcısı olan Romalı hatip Çiçero (M.Ö.106-43) ise; komünötenin, şu ya da bu hizbin değil halkın ortak iradesini temsil ettiği takdirde bir cumhuriyet olacağını ileri sürmüştür. Ancak Çiçero, “iyi yurttaşlar, kalabalıktan daha değerlidirler, insanların sayılmasının değil, tartılmasının gerekli olduğuna inanıyorum” diyerek elitist yaklaşımını ortaya koymuştur⁴. Çiçero, halkın tümüyle siyasal yaşamın dışında bırakıldığı

³Ahu Tunçel, **Bir Siyaset Felsefesi Cumhuriyetçi Özgürlük**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 355.

⁴Mehmet Ali Ağaoğulları-Levent Köker, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1990, s. 51.

sistemlerin uzun ömürlü olamayacağını düşünmekle beraber onun cumhuriyeti ideal bir rejim olarak nitelendirmesinin asıl nedeni, bu rejimin seçkin bir azınlık iktidarının en kolay ve en güvenli bir biçimde yürütülmesine olanak tanınmasındandır. Bu yüzden Çiçero'nun cumhuriyeti demokratik bir cumhuriyet değildir⁵.

Cumhuriyetçi düşünce yaklaşık beşyüz yıllık Roma deneyiminden (M.Ö. 6. yüzyıl sonundan I. yüzyılın başlarına kadar) sonra uzunca bir süre suskunluk dönemine girmiştir. Ortaçağda ise, Augustinus (354-430) ve Aquinolu Tomasso (1227-1274) tarafından Hıristiyanlığa özgü bir şekilde yeniden yorumlanmıştır. Cumhuriyetçi düşünce klasik şekliyle Rönesans döneminde Padova'lı Marsilius'un "Korumacı Cumhuriyetçilik" (*Defensor Pacis*), daha sonra yeniçağda Machiavelli'nin (1469-1527) çatışmacı ve onun karma rejim teorisini eleştiren Bodin'e (1530-1596) kadar devam etmiştir. Cumhuriyetçi düşüncenin modern öncüleri arasında yer alan Montesquieu (1689-1755) ise, *Kanunların Ruhu* (*Spirit of Laws*) adlı eseriyle yönetim biçimlerini cumhuriyet, monarşi ve despotizm şeklinde üçlü bir tasnife tuttukten sonra cumhuriyeti halk gücüne dayandığı için demokrasi olarak görmüştür. Ancak bununla beraber kendisi monarşiden yanadır⁶. Yargılama erkinin bağımsızlığına yaptığı vurgu ile liberal devletin öncülerinden biri olmuştur. Modern cumhuriyetçilerin en seçkin örneklerinden biri olan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ise *Toplum Sözleşmesi* (*Du contratsocial Principes du droit politique*) adlı eseriyle kamusal alan ve genel çıkar vurgusuyla Aristoteles'e yakın bir cumhuriyet tanımı yapmıştır. Rousseau'nun cumhuriyet teorisindeki başlıca problem ise devlet gücünün kullanılması konusunda muğlak bir kavram olan "genel irade"nin sınırlarının belirlenememiş olmasıdır⁷. Bu husus Rousseau'cu cumhuriyetçiliğin demokrasi açısından sorunlu yanını oluşturmaktadır ki bu durum Türk siyasetinde de kendisini hissettirmektedir⁸. Rousseau'cu

⁵Serge Audier, **Cumhuriyet Kuramları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 17.

⁶Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 338.

⁷Mustafa Erdoğan, "Cumhuriyet ve Demokrasi", **Cumhuriyet**, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, s. 1046-47.

⁸Kurucu cumhuriyet idaresinin temel Batı tercihiyle birlikte düşünüldüğünde iç kısıtlamaları daha başlangıçta kendisini belli etmektedir. Buna örnek olarak ulusal hukuk ve onun normatif yapısıyla Avrupa hukuku diye tanımlanabilecek model arasındaki zıtlama ve çatışma gösterilebilir. Ulusal yargıyla onun özellikle Rousseau'cu anlamları olan ulus iradesi, ulusal egemenlik gibi kavramlar Avrupa Birliği sürecinde ciddi bir erozyona uğramaktadır. Hasan

cumhuriyetçilikte bir başka anahtar kavram olan ve cumhuriyetin çimentosunu oluşturan “sivil din” kavramı ise toplum sözleşmesinde yasaların kutsallığı anlamına gelip cumhuriyetin istikrarı için gerekli görülmüştür⁹.

Cumhuriyetçi düşünce 18. yüzyılda Condorcet (1743-1794) tarafından ele alınan cumhuriyet ve bağımsızlık yanlısı bir tavır ile Amerikan modeline yaklaşmış buradan da özgürlüğün altını çizen Thomas Paine’a (1737-1809) ulaşmıştır. Fransız Devrimi sonrasında Immanuel Kant ile (1724-1804) kozmopolit cumhuriyetçilik şeklinde açılım gösteren ve bu yönüyle evrensel ideale yaklaşan cumhuriyetçi düşünce, 19. yüzyılda Alexis de Tocqueville (1805-1859) ile liberalizmle sentezlenerek çoğulcu ve demokratik karakterini geliştirmiştir. Yine aynı dönemde Pierre Leroux’un (1797-1871) cumhuriyetçiliği sosyalizmle uzlaştırma girişiminin paralelinde GuiseppeMazzini (1805-1872) ile “haklar ve ödevler” prensibini benimseyerek cumhuriyetçilik ve uslular hareketi eksenine oturtmuştur.

Cumhuriyetçi düşüncenin 20. yüzyıldaki yorumları ise çağdaş cumhuriyetçiliği temsil etmekte olup zengin bir literatürü teşkil eder. Bu konuda ortaya konulan görüşler ise J.G.A. Pocock, Q.Skinner, P.Pettit, M. Viroli, F. Spitz, R. Debray, J. Habermas, J. Rawls ve C. Taylor’a kadar geniş bir spektrum oluşturmuştur. Bunlar arasında da Quentin Skinner’in öncülük ettiği yurttaş cumhuriyetçiliği (*civicrepublicanism*), Philip Pettit’in; “özgürlük” (tahakkümsüzlük) düşüncesi ve Maurizio Viroli ve Jurgen Habermas’ın “anayasal vatandaşlık” tezleri, John Rawls’ın bireyin önceliği ve liberal birey düşüncesi ve Charles Taylor’un “çok kültürlülük” tezi ön plana çıkmaktadır.

Sıkı bir cumhuriyetçi olan Pettit; negatif ve pozitif özgürlükten önce politik bir ideal olarak tahakkümsüzlük vurgusunu yaparak cumhuriyetçi özgürlük konusunu işlemiştir. Tahakkümsüzlük başka insanların varlığı durumunda tahakkümün yokluğu demektir; tahakkümsüzlük, kişiye keyfi bir

Bülent Kahraman, “Modern Türk Siyasetinin Rousseucu Kısıtlamaları Üstüne Rousseau-Kant Bağlamında Bir Değerlendirme”, **Toplum ve Bilim**, S 93, Yaz 2002, s. 76. Bunun dışında Rousseaucu gelenek, ayrıca yukarıda adı geçen kavramın farklı yorumları dolayısıyla Türk siyasetinde bir otoriterleşme etkisi yaratmıştır.

⁹Audier, **a.g.e.**, s. 42.

temelde müdahale edebilecek durumda başka insanlar varken bu insanların bunu yapmalarına engel olunmasını gerektiren bir sosyal idealdir¹⁰. Petit'in amacı, özgürlüğün başkasının keyfi iradesine karşı bağımlılığın tersi olduğunu savunan klasik cumhuriyetçilik düşüncesini yeniden saygınlığına kavuşturmadır.

Viroli'ye göre ise, cumhuriyet ile vatanseverlik arasında çok yakın bir ilişki vardır. Viroli bu iki kavram arasındaki ilişkiye dayanarak vatanın ve vatanseverliğin cumhuriyetin sağladığı özgür yaşam tarzının bir sonucu olduğunu belirtmiştir¹¹. Bununla yurtseverliği ön plana çıkaran Viroli, milliyetçiliği ise cumhuriyetçilik karşıtı olarak nitelemiştir. Cumhuriyetçi yurtseverlik, milliyetçi sapmalar saf dışı edildiği takdirde, her şeyden önce siyasal bir topluluk, yani her bireyin siyasal ve sivil haklarını kullanabileceği bir alan olan cumhuriyete aidiyeti öne çıkarmıştır.

Habermas ise, “tartışmalı demokrasi” düşüncesinde cumhuriyetçiliği liberal yönlerden eleştirmiştir. Ona göre cumhuriyetçi tezin yanılması, aslında kamuoyunun tartışmasını, bir kültür mirasının paylaşıldığını varsayan “etik-politik” bir anlaşmaya dayandırmasıdır. Böylece cumhuriyetçilik bundan böyle modern toplumlarda kabul görmeyecek ve etnik, homojen kültürlü bir topluluğun özyönetimi gibi kabul edilen bir yurttaşlık düşüncesi savunulacaktır¹². Habermas bu sorunun aşılması için anayasal vatandaşlık formülünü önermiştir.

Çağdaş cumhuriyetçilik düşüncesine çokkültürcülük (*multiculturalism*) açısından yaklaşan Taylor'a göre çağdaş toplumlar, “atomist” bir birey anlayışına bağlı homojenleştirici bir insan doğası vizyonu nedeniyle, meşru olsalar bile kültürel kimlik taleplerini önemsemezler¹³. Taylor, cumhuriyetçilikte ise bu sorunun ancak çok kültürlülük ile giderilebileceğini ileri sürmüştür. Bunun yolu da öncelikle, “şereften” “haysiyete” geçişle tüm

¹⁰Philip Pettit, **Cumhuriyetçilik; Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 350.

¹¹Maurizio Viroli, **Vatan Aşkı Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme**, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 12.

¹²Audier, **a.g.e.**, s. 106.

¹³**A.g.e.**, s. 123.

vatandaşların eşit haysiyette olduğunu vurgulayan bir evrenselcilik anlayışıyla kamusal alanda herkesin eşit tanınmasıyla açılacaktır¹⁴.

Bu kısa değerlendirmelerden de görüldüğü gibi cumhuriyetçi düşünce çağdaş siyaset felsefesi içinde çok geniş bir ilgi görmekte ve sorgulanarak geçerliliğini sürdürmektedir.

Cumhuriyet ve Demokrasi

Demokrasi ve cumhuriyet kavramları arasında kuramsal zenginlik yönünden demokrasi lehine önemli bir fark vardır. Demokrasi konusunda gelişmiş bir kuramsal çerçeve olmasına rağmen, cumhuriyet konusunda daha çok bir gelenekten söz edilmektedir. Cumhuriyete; iki kavram arasında demokrasinin hedeflerini tutturma konusunda yaşadığı problem dolayısıyla duyulan ihtiyaç şeklinde bakılabilir. Cumhuriyet, ister varolan bir demokrasi pratiğinin eleştirisi olarak, ister demokrasiye geçişin bir aşaması olarak ortaya çıkmış olsun, içeriğini ve meşruiyetini demokrasiye referansla belirlemektedir. Onun tamamlayıcısı ya da geliştiricisi konumundadır. Ancak demokrasiyle ortak kavranabilir¹⁵. Bu ilişki çağdaş yaklaşım açısından ele alındığında, “cumhuriyetin demokratik olup olmaması onun cumhuriyet olup olmamasından daha önemlidir” şeklinde değerlendirilmektedir.

Çok eski bir siyaset felsefesi ve pratiği olan cumhuriyet; özgürlük, toplumsal eşitlik, temsil, kimlik gibi kavramların günümüzde yeni boyutlar kazanması dolayısıyla bu sorunların çözümü konusunda güncelliğini korumaktadır. Özellikle 1970’lerden itibaren totaliter sistemlerin aşınma sürecine girmeleriyle birlikte yurttaş hakları ve özgürlükler temelinde yaşanan sorunlar çerçevesinde toplulukçu (*communitarian*) bir siyaset felsefesi olarak cumhuriyetçilik yeniden gündeme oturmuştur.

Çağdaş cumhuriyetçi anlayışın temel bileşenleri şu şekilde sıralanabilir. Bunlar, kamusal alanın hukukla yapılandırılması, politikanın önemi, yurttaş

¹⁴Charles Taylor, **Çokkültürcülük**, İstanbul, 1996, s. 51.

¹⁵İlhan Tekeli, “Cumhuriyetin Olanaklarının Değerlendirmesi Üzerine”, **Cumhuriyet**, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, s. 1056.

olarak insan fikri, insanın gelişebilirliğine inanç, ulusun kavramsallaştırılması, entegrasyon ilkesi, ortak iyi ve genel çıkara önem verme ve nihayet kamusal alana katılımıdır¹⁶. Bu boyutları açısından cumhuriyet çeşitli şekilde nitelendirilmiştir. Cumhuriyeti aydınlanmanın bir çocuğu olarak gören Debray'a göre cumhuriyet; istisnasız tüm çocukların eğitiminden kaygı duyulduğu, kamu yaşamının kimlikçi duygulardan arındırıldığı, zenginlerle fakirler arasında asgari dayanışmanın korunduğu bir anlayıştır¹⁷. Buradaki eğitim vurgusu, çağdaş cumhuriyetçiliğin temel amaçlarından olan yurttaş yetiştirme idealine ve ulus inşası için entegrasyon hedeflerine hizmet eder.

Diğer taraftan, halka dayanan bir sistem olması açısından cumhuriyetin kendi doğasından başka hiçbir şeye ihtiyacı yoktur. Bu açıdan cumhuriyet ideolojiye ihtiyaç duyacak en son sistemdir. Gerçek bir cumhuriyet kendisini ideoloji temeline dayandırmaz. Cumhuriyetin ideolojileşmesinin bedeli ise gerçekten ağır olur. Eğer cumhuriyet ideolojileşirse, ideolojinin iflası cumhuriyetin varlığına karşı bir başkaldırıya yol açacak, bu da yasaya dayalı bir baskıyı gündeme getirecek bunun sonucunda da cumhuriyet cumhursuz cumhuriyet haline gelecektir. Daha geniş perspektiften bakıldığında ise sistem; adı ister cumhuriyet, ister monarşi olsun, bir sistemde ideolojik egemenlik varsa ortaya bireysel ve toplumsal trajedinin çıkacağı görülür. İdeolojik siyasal sistemlerde birey ve toplum neyi seçerse seçsin, yaptığı seçimlerle güç sahiplerinin projelerine hizmet etmeye ve kaybetmeye mahkûmdur. İşte trajedi budur¹⁸.

Cumhuriyet demokrasi ilişkisinde, çağcıl cumhuriyet anlayışına göre iki kavram arasında içeren ve içerilen şeklinde bir ilişki söz konudur. Çağdaş cumhuriyetler demokrasiyi içermek durumundadır. Ancak bunun tersi her zaman söz konusu değildir. Demokrasi için cumhuriyet zorunlu değildir. Monarşik düzenler de pek âlâ demokrasi olabilir. Hatta günümüzde tam demokrasi konusunda monarşik rejimlerin performansının daha iyi olduğu

¹⁶Nuri Bilgin, "Yönlendirici Bir Fikir Olarak Cumhuriyet", **Doğu Batı**, S 47, Kasım, Aralık, Ocak 2008, s. 108.

¹⁷A.g.m., s. 106.

¹⁸Milay Köktürk, **Birey Toplum ve Siyaset**, Tekağaç Yayınları, Ankara, 2005, s. 177.

görülmektedir¹⁹. Ancak yine de Alain Touraine'e göre cumhuriyet, medeni hakların, tüm diğer hakların temeli olması gerektiğini dolayısıyla tüm demokratikleşme süreçlerinde yurttaşlığın önemini vurgulayan bir anlayıştır²⁰. Bu yüzden de 20. yüzyıldaki totaliter deneyimlerden sonra, cumhuriyetçi bir kuramsal model dışında demokrasiden söz etmek, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için oldukça zor görünmektedir²¹.

Platon, demokrasiyi “eşit olanlarla eşit olmayanların tuhaf bir eşitliği” şeklinde tanımlamıştı. Buradaki seçkin düşünce daha sonra doğal hukuk tarafından reddedildi. Sorun yasalar önünde eşitlik ilkesi Rousseau felsefesiyle yeni paradigmaya taşındı. Ancak burada da, Rousseau'nun toplum sözleşmesinde yapıldığı varsayılan sözleşme olgusu içinde bireyin kendi dünyasını tüm zenginliğiyle inşa edebilme sorunu ortaya çıktı. Dolayısıyla bu sözleşme ruhsuz bir sözleşme olup zorunluluk taşır. Ayrıca sırf hukuksal anlamdaki bir sözleşme toplumsal bütünleşmeyi (dolayısıyla uluslaşma) sağlayamaz. Sözleşmenin gerçek ruhu, bireylerin kendi kültürel değerleriyle varlıklarını sürdürdükleri bir ortamda, gönüllü katılımı oluşturur. Bu da demokrasiden başka bir şey değildir²². Bu yüzden günümüz çağdaş cumhuriyetçilik anlayışında cumhuriyet ile demokrasi arasında et-tirnak ötesi bir ilişki vardır²³.

¹⁹Günümüzde Birleşmiş Milletlere üye 192 ülkeden 44 tanesi monarşi, 146 tanesi ise cumhuriyettir. Ancak bu cumhuriyetlerin önemli bir kısmı otoriter rejim şeklindedir. 2008 demokrasi endeksine göre tam demokrasi olan cumhuriyet sayısı 18'dir. Başka bir deyişle cumhuriyetlerin sadece % 11.5'i tam demokrasi ile yönetilirken, 44 monarşiden 12 tanesi (% 27) tam demokrasi ile yönetilmektedir. Aynı endekse göre otoriter rejim oranı cumhuriyetlerde % 86 iken bu oran monarşilerde % 14'tür. Birleşmiş Milletler 2009 İnsani Gelişmişlik Endeksine göre en gelişmiş 38 ülkeden 19'u monarşi ile yönetilirken diğer 19'u da cumhuriyettir. Buradaki oran da en gelişmişlik düzeyinde monarşiler % 44 düzeyinde iken cumhuriyetler ise % 13 düzeyindedir. Nuri Yurdusev, “Cumhuriyet Nedir?” **Zaman**, 29 Ekim 2009.

²⁰Alain Touraine, **Demokrasi Nedir?**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 117-123.

²¹Bilgin, a.g.m., s. 107.

²²Köktürk, a.g.e., s. 179.

²³Cumhuriyet-demokrasi ilişkisinde belirttiğimiz türden yaklaşımların dışında farklı yaklaşımlar da söz konusudur. Cumhuriyetin en belirgin özelliği, bireysel düzeyde yarar sağlamayı dışlayarak ortak yarara yönelmesidir. Bireyi toplum karşısında ikincil konuma iten bu özelliğiyle cumhuriyetin, aynı zamanda demokrasiye bir karşıtlık oluşturması da, yine antik Yunan'a kadar götürülebilen bir başka özelliğidir. Bir yönetim biçimi olmasından dolayı cumhuriyetin yönetim konusunda bir başka kavram olan demokrasi ve devlet ile kurduğu ilişki de önem kazanmaktadır. Yöneltilen bir anlayışı temsil eden demokrasiyle kıyaslandığında

Cumhuriyet-demokrasi ilişkisini İslam ve demokrasi bağlamında ele alan siyaset bilimcilerin çoğu bu konuda büyük görüş ayrılığı içine düşmüş görünmektedirler. Batıda Barro, Midlarsky, Karatnicky, Fish, Ross, Huntington, Kedourie, Long, Reich ve Pipes gibi geniş bir blok, İslam ve demokrasi arasında negatif bir ilişki kurarken; Esposito, Voll, Abou el Fadl gibi isimler ise İslam ile demokrasinin bağdaştığını iddia etmişlerdir²⁴. Bu konuya özellikle son dönemlerde yaşanan gelişmeler açısından bakıldığında ise (Arap baharı ve Mısır örneklerinde olduğu gibi); demokrasi ve cumhuriyet kavramlarının Batı dünyasında entelektüel ve politik düzlemde oryantalist bir anlayışla değerlendirildikleri net bir şekilde görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti

Türkiye’de cumhuriyet, 18. yüzyıl sonlarında başlayan Türk modernleşmesinin Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden geçerek 20. yüzyılda bu sürecin zirve noktasına geldiği bir aşamadaki devrimle gerçekleşmiştir. Her devrim gibi Cumhuriyet Devrimi de bittiği gibi başlamamıştır. Cumhuriyet Devrimi tarihsel arka planı olan Tanzimat ve Meşrutiyet öncüllerine rağmen bu dönemlerin doğal bir uzantısı ya da sonucu değildir. Her şeyden önce Cumhuriyet Devrimi ile Tanzimat’la başlayan süreç sonrasında epistemolojik bir kırılmasöz konusudur. Özellikle kuruluş yıllarında Türk kimliği inşa edilirken geçmişle süreklilik kırılmış,

cumhuriyet onun karşısı olarak belirir. Aralarında bir isim farklılığının ötesine geçen derin ayrımlar mevcuttur. Her ikisinin de birey ve özgürlük algılamaları ile önerdikleri çözümler birbirinden farklıdır. Cumhuriyet ve demokrasi farklı insan tipolojileri üzerinden kurulabilen, farklı toplum ve birey algılamaları olan, bu nedenle de bir arada yaşamak adına farklı toplumsal birlik modelleri geliştirmiş olan yönetsel anlayışın temsilcisidirler. Bu yönlerden cumhuriyet demokrasi, uzlaşabilen değil, aslında birbirlerine rakip olan siyasal ve toplumsal düzen modelleridir. Özellikle 18. yüzyılda cumhuriyet, topluluk vurgusuyla devlet düzeninde öne geçiyse de, genişleyen ve güçlenen burjuvazinin talep ve özlmlerini tam olarak karşılayamamaktan dolayı 20. yüzyılda neredeyse yok olma tehlikesi geçirmiştir. Günümüz postmodern dünyasında bireyi topluma önceleyen yaklaşımıyla demokrasi evrensel özlmlere daha yakın durmaktadır. Cevat Okutan, **Cumhuriyetçi Paradigma Paradigmatik Cumhuriyet**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 264-65.

²⁴Birol Baskan, “İslam ve Demokrasi: Demokratikleşmede Müslüman Misyonunu Açıklamak”, **Değişen Ortadoğu’da Kültür ve Siyaset**, ATCOSS 10-12 2010 Ankara, 2012, s. 178.

daha da önemlisi yeniden, sil baştan başlamayı öngören inşa edici bir zihniyet benimsenmiştir²⁵. Bunun dışında, 20. yüzyılın ilk çeyreğine girilirken cumhuriyet Türkiye’de hala söylem düzeyinde radikal bir kavram olma özelliğini koruyordu. Osmanlı aydınının bir cumhuriyet ilgisi söz konusuydu. Ancak Tanzimat ve Meşrutiyet birikimine rağmen mevcut düzene alternatif olabilecek cumhuriyetçi düşünce ve kapsamlı bir program söz konusu değildi. Milli Mücadelede Atatürk’le mücadeleye giren arkadaşları kademe kademe önce cumhuriyet, sonra hilafet safhasında onu yalnız bıraktılar. Bu şunu gösterir: Cumhuriyetin ilanı sürecinde dahi kuvvetli bir cumhuriyet fikri yoktu²⁶. Her ne kadar bazı görüşler tarafındandaha önceki 1908 Devrimi’nin de nihai amacının cumhuriyetin kurulması olduğu vurgulansa da,²⁷ bu eylemi modern Türkiye tarihinin bütünlüğü içinde ele aldığımızda bu sürecin, Tunaya’nın vurguladığı gibi cumhuriyet Türk-ulus devletinin oluşumunda bir laboratuvar dönemi olarak görülmesi gerekir. Cumhuriyetin somut siyasi bir proje olarak ele alınıp eyleme geçirilmesi ve sonuca ulaştırılması, büyük ölçüde Milli Mücadele konjonktürü ve bir takım diyalektik etkenlerin²⁸ de yanı sıra Mustafa Kemal Atatürk’ün vizyonu sayesinde olmuştur²⁹.

Türkiye’de cumhuriyet, tarihsel konjonktür olarak cumhuriyetçi söylemin en güçlü olduğunun düşünüldüğü, gerçekte ise cumhuriyetlerin yok oluş sürecine girdiği bir dönemde inşa edilmiştir. Yeni kurulan cumhuriyet, başlıca amacın devleti için aranan “ulus”un oluşturulması dolayısıyla toplumsal yapıyı önceleyen özelliğiyle demokrasiyle kıyaslanmayacak ölçüde işlevseldi. Bu yüzden, kuruluş koşullarının ve dünya konjonktürünün de etkisiyle ilk dönemlerde tek parti yönetimi uygulanmıştır. Sınırlı sayılabilecek parlamenter deneyime rağmen mevcut siyasal kültür bunda en önemli etken olmuştur. Geleneksel devlet yapısı içinde oldukça radikal bir değişimi ifade eden cumhuriyet deneyimi kendi kurumsal kültürünü ikame etmek için bu yolu seçmiştir.

²⁵ Ayşe Kadioğlu, **Cumhuriyet İdaresi Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1999, s. 24.

²⁶ İsmail Küçükkaya, **Cumhuriyetimize Dair**, Aşına Kitaplar, Ankara, 2008, s. 41.

²⁷ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 365-66. Okutan, **a.g.e.**, s. 180.

²⁸ Bu tür diyalektik etkenlere örnek olarak, Sultan Vahdettin’in İngiliz usulü bir anayasal monarşiyi sineye çekememesi ve meşrutiyetle mücadelesinde hırsına kapılmasının azımsanmayacak bir katkısı gösterilebilir.

²⁹ Anıl Çeçen, **Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti**, Avrasya-Bir Vakfı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2001, s. 15.

Türkiye deneyiminde tek parti dönemine cumhuriyet-demokrasi ilişkisi bağlamında bakıldığında ise şu sonuca ulaşılabilir: Türkiye’de tek parti rejiminin çağdaşlaştırıcı işlevini göz ardı ederek salt siyasal demokrasi sınavından bırakmak yapısalcılıktan arınmış aşırı işlevselci bir anlayışı yansıtır³⁰. Kurgulanan siyasi yapıda cumhuriyet, devletin şekli yönünü oluşturmuş; demokrasi ise daha çok, devlet yönetiminde uyulması gereken ilkeler sistemi olarak görülmüştür.

Türkiye’deki cumhuriyet deneyimi, yaklaşık üç çeyrek yüzyıl boyunca Maurice Duverger’in gelişmekte olan ülkelere ilişkin paradigmasında örnek gösterdiği “vesayetçi demokrasi” şeklinde görülmüştür. Ancak zamanımızda gelinen nokta, bu tür bir anlayışın hızla gözden geçirilmesini ve demokrasinin çağdaş standartlarıyla tahakkuk ettirilmesini ortaya koymaktadır. Bunun için mevcut tarihsel birikim yeterlidir. Bu yapılırken de Türkiye’deki cumhuriyet deneyiminin kronikleşmiş bir sorunu gibi görünen Fransa örneğinde olduğu gibi cumhuriyetin numaralandırılması şeklindeki paradigmatik modellere ihtiyaç yoktur. Zaten Türkiye’de bu türden arayışların çok fazla toplumsal karşılığı da bulunmamaktadır. Zira Türkiye Cumhuriyeti daha kuruluşunda Fransa’daki üçüncü cumhuriyetten hareket etmiştir³¹. Kuruluş döneminde son derecede zayıf olan cumhuriyetçi düşüncede ve siyasal kültür, bugün itibarıyla kuruluş koşullarının tersi durumundadır. Türkiye’de siyasal sitem, demokratik düzen açısından zaman zaman kesintilere uğramışsa da cumhuriyetçi anlayış ve model sürekliliğini korumuştur. Cumhuriyetin bugün varlık sorunu yoktur. Üzerinde durulan, sorgulanan ve geliştirilmeye çalışılan onun demokratik nitelikleridir.

Türkiye Cumhuriyeti deneyimine günümüz demokrasisi açısından bakıldığında ise, yapısal özellikleri ve sorunlarından bazıları şu şekilde ifade edilebilir: Türkiye’de cumhuriyet, bir siyasal proje olmanın ötesinde sosyal ve kültürel proje olarak tasarlanmıştır. Bu açıdan cumhuriyet; Milli Mücadele’nin olduğu kadar tanrısal kaynaklı olmayan bir yönetimin, toplumsal modernizasyon hedeflerinin, yeni bir kamusal alan ve bu alanda varlık gösterecek yeni bir yurttaş tipinin inşa sürecidir. Dolayısıyla kendisini

³⁰Zafer Toprak, “Tek-Parti Cumhuriyeti ve Demokrasi”, **Cumhuriyet**, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, s. 1055.

³¹Zafer Toprak’a göre, belli bir kültürel yapıdan farklı bir kültürel yapıya geçiş itibarıyla Türk Devrimi, Fransa’daki üçüncü cumhuriyetin bir replikasıdır. Zafer Toprak, “Atatürk Fransa’nın Üçüncü Cumhuriyet’ini Kurdu”, Der. Neşe Düzel, **Korkusuz Tarih**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 67-69.

kabul ettirebilmek için Rousseaucu anlamda toplum sözleşmesinden daha fazlasına dayanılmıştır. Diğer taraftan da rejim, siyasal proje bağlamında (devrimin kendisi sayılması dolayısıyla) cumhuriyet-devlet özdeşliğinin kurulmasıyla, cumhuriyetçi paradigmanın izin verdiği sınırların dışında kalan her türlü muhalif söylem ve talep devlet düşmanlığına indirgenmiştir. Cumhuriyet'in devletle özdeşleştirilmesi ise onu mutlaklaştırmış ve belirli bir tarihsel bağlamı içindeki anlamından uzaklaştırarak bir ideolojiye indirgenmesine yol açmıştır³².

Siyasal düşünce ve ideoloji açısından ise görülen bir başka sorun da şudur: Türk siyasal düşünce tarihinde bireyi ön plana çıkararak demokrasiyi besleyecek liberal değerler hiçbir zaman pek rağbet görmemiştir. Akıl yürütmenin yerine “izlemek” anlayışı benimsenmiştir. Bu yönüyle bakıldığında Türk siyasal düşünce tarihi, “izinde” olunan düşüncelerin tarihi gibidir. Bir başka husus da liberal düşünce ile fundamentalist düşünce arasındaki mesafenin korunamamasıdır ki bu da demokratik gelişmenin önündeki en önemli engellerden biri olmuştur³³.

Sonuç olarak cumhuriyetçi düşünce içinde Türkiye deneyimi çağdaş örnekleri içinde ele alındığında önemli bir yerde bulunmaktadır. Birtakım yapısal sorunların yanında tarihsel ve güncel açıdan başarılı bir örneği temsil etmektedir. Bu sorunlarını aşabilecek potansiyele de sahiptir. Zihniyet ve uygulamada öncelikli sorunlardan biri cumhuriyetçilik-demokratlık ikileminin aşılmasıdır. Bu konuda Tunaya'nın dediği gibi; “tarih bilinci olmaksızın cumhuriyeti anlamak bir düş, Türkiye’de cumhuriyetçi olmadan demokrat olmak imkânsız”³⁴ sözünü göz önünde bulundururken “cumhuriyet ya da demokrasi” çıkmazına saplanmamak gerekmektedir³⁵. Bu noktada tarihsellik her zaman olduğu gibi göz önünde bulundurulması gereken bir durumdur. Ancak buna da takılıp kalmamak gerekiyor. Meşruiyet koşulları da göz önünde bulundurularak zamanın ruhu doğrultusundaki yaklaşımların benimsenmesi ve bu doğrultudaki hamlelerin yapılması gerekmektedir. Cumhuriyet ile demokrasi arasında bir öncelik sonralık ilişkisi görmek yerine bir tamamlayıcılık ilişkisi görmek Türkiye’de rejimin performansının

³²Füsün Üstel, “Demokratik Bir Cumhuriyet İçin”, **Radikal**, 3 Kasım 1996.

³³Kadıoğlu, **a.g.e.**, s. 73-75.

³⁴Zafer Toprak, “Tarık Zafer Tunaya ve Cumhuriyet’i Savunmak”, **Tarih ve Toplum**, S 87, Mart 1991, s. 23-27.

³⁵Bu ikilemin aşılması konusundaki sınırlı sayılabilecek değerlendirmeler için bkz: Özer Ozankaya, **Cumhuriyet ya da Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

değerlendirmesinde yeni ufuklar açacaktır. Bunun dışında 90. yılına gelindiğinde Cumhuriyet'in demokrasi korkusundan arındırılması büyük önem taşımaktadır. Bunun için Regis Debray'dan mülhem,³⁶ “demokrasi cumhuriyeti öldürüyor”³⁷ şeklindeki düşüncelerin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Zira toplumsal bünyenin gelişmesi için de artık kesintisiz demokrasinin bir biçimde sürdürülmesi elzem görünmektedir. Hiç kuşkusuz Cumhuriyet kurulduğu dönemden ve 75. yılındaki görünümünden çok daha güçlü. Özellikle demokratikleşme, insan hakları, kimlik sorunları ve uluslaşma hedefleri açısından gündeminde önemli yükler taşıyor olsa da, Türkiye Cumhuriyeti deneyimine cumhuriyetçi gelenek içinde kat edilen mesafe açısından bakıldığında çağdaş cumhuriyetçilik yönünden sağlıklı bir deneyim olduğu sonucuna ulaşılabilir.

³⁶Regis Debray, “Cumhuriyetçi misiniz, Demokrat mı?”, (çev. Ahmet Arslan), **Türkiye Günlüğü**, S 47, 1997, s. 16-27.

³⁷Mümtaz Soysal, “Cumhuriyet: Alkışla Olmaz”, **Cogito**, S 15, Yaz 1998, s. 188.

KAYNAKÇA

AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali-KÖKER, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, İmge Kitabevi, İstanbul, 1990.

AUDİER, Serge, **Cumhuriyet Kuramları**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

BASKAN, Birol, “İslam ve Demokrasi: Demokratikleşmede Müslüman Misyonunu Açıklamak”, **Değişen Ortadoğu’da Kültür ve Siyaset**, ATCOSS 10-12 2010, Ankara, 2012.

BİLGİN, Nuri, “Yönlendirici Bir Fikir Olarak Cumhuriyet”, **Doğu Batı**, S 47, Kasım, Aralık, Ocak 2008, ss. 105-123.

ÇEÇEN, Anıl, **Türkiye Cumhuriyeti Ulus Devleti**, Avrasya-Bir Vakfı, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara, 2001.

DEVELLİOLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1983.

ERDOĞAN, Mustafa, “Cumhuriyet ve Demokrasi”, **Cumhuriyet**, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998.

GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

KADIOĞLU, Ayşe, **Cumhuriyet İdaresi Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınları, İstanbul, 1999.

KAHRAMAN, Hasan Bülent, “Modern Türk Siyasetinin Rousseucu Kısıtlamaları Üstüne Rousseau-Kant Bağlamında Bir Değerlendirme”, **Toplum ve Bilim**, S 93, Yaz 2002, ss. 55-83.

KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

KÖKTÜRK, Miray, **Birey Toplum ve Siyaset**, Tekağaç Yayınları, Ankara, 2005.

KÜÇÜKKAYA, İsmail, **Cumhuriyetimize Dair**, Aşina Kitaplar, Ankara, 2008.

OKUTAN, Cevat, **Cumhuriyetçi Paradigma Paradigmatik Cumhuriyet**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2006.

OZANKAYA, Özer, **Cumhuriyet ya da Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

SOYSAL, Mümtaz, “Cumhuriyet: Alkışla Olmaz”, **Cogito**, S 15, Yaz 1998.

PARLA, Taha, “Hangi Cumhuriyet”, **Virgül**, S 12, Ekim 1998, ss. 6-7.

PETTIT, Philip, **Cumhuriyetçilik; Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998.

TAYLOR, Charles, **Çokkültürcülük**, İstanbul, 1996.

TEKELİ, İlhan, “Cumhuriyetin Olanaklarının Değerlendirmesi Üzerine”, **Cumhuriyet**, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, s. 1056.

TOPRAK, Zafer, “Tek-Parti Cumhuriyeti ve Demokrasi”, **Cumhuriyet**, C II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1998, ss.1053-1055.

....., “Atatürk Fransa’nın Üçüncü Cumhuriyet’ini Kurdu”, Der. Neşe Düzel, **Korkusuz Tarih**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2011.

....., “Tarık Zafer Tunaya ve Cumhuriyet’i Savunmak” **Tarih ve Toplum**, S 87, Mart 1991, ss. 23-27.

TOURAINÉ, Alain, **Demokrasi Nedir?**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

TUNCEL, Ahu, **Bir Siyaset Felsefesi Cumhuriyetçi Özgürlük**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

ÜSTEL, Füsun, “Demokratik Bir Cumhuriyet İçin”, **Radikal**, 3 Kasım 1996.

VIROLI, Maurizio, **Vatan Aşkı Yurtseverlik ve Milliyetçilik Üzerine Bir Deneme**, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1997.

YURDUSEV, Nuri, “Cumhuriyet Nedir?” **Zaman**, 29 Ekim 2009.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNDAN, KIBRIS CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNA KADAR, TÜRKİYE'NİN KIBRIS POLİTİKALARI

Hasan CİCİOĞLU*

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan günümüze kadar 90 yıllık süreçte Türkiye'nin en önemli dış politikasının başında "Kıbrıs Politikası" gelmektedir. 1878 yılında İngiltere Krallığı'na kiralanan Kıbrıs Adası, I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı Devleti'nin Almanya'nın yanında İngiltere'ye karşı savaşa girmesi bahane edilerek İngiltere tarafından ilhak edilmiştir.

Lozan Antlaşması'nın 20. maddesi ile de adanın İngiltere hâkimiyetine geçmesi, 23 Temmuz 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti ilan edildikten sonra da Türkiye'de yöneticiler Kıbrıs'a ve orada yaşayan soydaşlarına karşı tamamen ilgisiz kalmamış, adada Türk varlığının yaşaması ve devam ettirilmesi konusunda kararlar almış, politikalar yürütmüştür. Adanın İngiltere'ye kiralanasından itibaren ada Rumlarının Enosis (Adanın Yunanistan'a Bağlanması) isteklerine karşı İngiliz yönetimi 1925 yılında bazı önlemler almıştır.

Adayı Kraliyet Kolonisi (Crown Colony) olarak ilan etmiştir. Rumların Yunanistan'a bağlanma istekleri karşısında adada yaşayan Türkler de karşı politikalar üreterek adanın gerçek sahibi olan Türkiye'ye verilmesi tezini ileri sürmüşlerdir. 1925 yılından itibaren İngiliz uyruğuna geçen Türklerin yanında İngiliz uyruğunu kabul etmeyerek Anadolu'ya göç edenlerin Türkiye'de iskân edilmeleri, adada Türk nüfusunun azalmasını önleyici tedbirlerin alınması ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki gelişmelerin Kıbrıs'a nasıl yansıdığı esas konumuzu oluşturacaktır. Bildirimizde 1923-1960 arasını kapsayan dönemde İngiliz yönetimi ve Türkiye'nin politikaları ile adadaki gelişmeler incelenecektir.

*Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Başkanı KKTC, hasan.cicioglu@emu.edu.tr.

TURKISH POLICIES ON CYPRUS FROM THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC OF TURKEY TO THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC OF CYPRUS

ABSTRACT

During the 90 years that have elapsed since the establishment of the Turkish Republic, Turkey has had many foreign policies and Cyprus Policy ranks first among all these policies.

The Island of Cyprus was leased to the British Empire in 1878, however, when the Ottoman Empire entered World War I alongside Germany; England grasped this as an opportunity to annex the island unilaterally to Britain.

In accordance with Article 20 of the Treaty of Lausanne, on July 23, 1923 the Turkish Grand National Assembly recognized the annexation of the Island of Cyprus by the British Government.

Following the proclamation of the Republic, the Turkish authorities did not remain in different to the Turkish population on the island and took every measure to make sure Turkish existence on the island was continuous.

Britain had to take some measures in 1925 to block the Greek Cypriot wish to achieve ENOSIS. The Island became a British Crown Colony. Whereas the Greek Cypriots wanted ENOSIS, the Turkish people living on the Island developed policies to ensure the Island would be given back to her real owner, i.e., Turkey. This paper will dwell on how the Turks living on the Island were forced to become British subjects' how those that denied this immigrated to Turkey; how they were accommodated; what measures were taken to prevent the decrease of the Turkish population on the island; and last but not least, the implementation of Atatürk's Reforms on the Island.

This paper will cover the period between 1923 and 1960, and analyse the British administration, the policies of Turkey and the developments on the island.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu 15. yüzyılda Akdeniz’de etkin bir güç haline gelmiştir. Akdeniz’in üçüncü büyük adası olan Kıbrıs, stratejik, siyasi, ekonomik ve dinî nedenlerle fethedilmesi zorunlu hale gelince, 15. yüzyılın sonlarına doğru 1571’de başlayarak 1572’de ada fethedilmiştir

1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılması Kıbrıs adasının önemini bir kat daha arttırmıştır. Kıbrıs, İngiltere’nin Uzakdoğu, özellikle Hindistan’a giden yol üzerinde bulunması nedeniyle, İngiltere’nin de ilgi alanı içine girmiştir.

1877-78 Osmanlı Rus Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin yenilmesi ve Rus Ordusu’nun İstanbul önlerine kadar gelmesini fırsat bilen İngiltere, Rusya’ya karşı Osmanlı Devleti’ni korumak amacı ile işbirliği anlaşması imzalayarak, Kıbrıs adasını üs olarak Osmanlı Devleti’nden kiralamıştır.

4 Haziran 1878 tarihinde imzalanan Türk-İngiliz Savunma Konvansiyonu’na göre, “Eğer Rusya, ele geçirdiği Doğu Anadolu’daki Osmanlı topraklarından başka Türk topraklarına saldıracak olursa bu toprakların savunulması için İngiltere, Osmanlı Devleti’ne her türlü yardımı yapacaktır. Eğer Rusya, Doğu Anadolu’da ele geçirdiği yerleri Osmanlı Devleti’ne geri verirse İngiltere de, Kıbrıs adasını boşaltıp adayı terk edecek, 4 Haziran 1878 tarihli anlaşmada kendiliğinden sona erecektir”¹.

Anlaşmadan sonra adaya yerleşen İngiltere, Osmanlıdan adanın tamamen kendine geçmesi için fırsat arar hale gelmiştir. Bu fırsatı, Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı öncesi Almanya ile ittifak yapması ve ardından da Almanya’nın yanında savaşa girmesini gerekçe göstererek 5 Kasım 1914 tarihinde adayı tek yönlü olarak ilhak etmiştir. Bu ilhakı Osmanlı Devleti tanımamış, ancak Kurtuluş Savaşı sonrasında kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin imzaladığı 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Anlaşması’nın 20. maddesi ile ada tamamen İngiltere’ye bırakılmıştır.

Bildirinin esas konusu Lozan Antlaşması’ndan sonra Kıbrıs Cumhuriyeti’nin kuruluşu olan 16 Ağustos 1960 tarihine kadar geçen 37

¹Ahmet Aydoğdu, **Kıbrıs Sorunu Çözüm Arayışları**, BRC Basım ve Matbaacılık Ltd.Ş., Ankara, 2005, s. 7.

yıllık süre içinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ada ile ilgili siyasi politikasını ele almak ve incelemektir.

10 Mart 1925 tarihinde adada İngiliz kolonisi (Crown Colony) ilan edilmiş ve böylece İngiliz yönetimi başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Lozan Antlaşması'nın 16, 20ve 21 numaralı maddeleri uyarınca adanın tamamını İngiltere'ye devrettiğini 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Anlaşması ile tanımıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin baş delegesi olan İsmet Paşa (İnönü) ile ilgili olarak, Lozan görüşmeleri sırasında adayı gündeme getirmediğine dair günümüzde birçok eleştiriyle karşılaşılıyor. O günlerde yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin öncelikli sorunları arasında Kıbrıs yoktu. Ölüm kalım mücadelesi vermiş olan Kurtuluş Savaşı'nın liderleri, Eskişehir'i, Bursa'yı, Afyon'u, İzmir'i kurtarma, hukuki ve ekonomik kapitülasyonları kaldırmak, Musul meselesi üzerinde büyük bir mücadele verirken hiç şüphesiz ki Kıbrıs meselesinin o dönemde ele alınması düşünülemezdi. Her şeyden önce İngilizlerin kapitülasyonlar konusunda daha da katı bir tutuma girme endişesi vardı².

12 yıl süren savaşlar, ülkeyi perişan etmişti. *“Türk ulusunun bütün dikkati yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlendirilmesine vermek olmalıydı. Lozan'da ada İngiltere'ye bırakılırken, Türkiye ile Yunanistan arasında bir denge kurulmuştu.*

Türkiye açısından bu dengenin devamı adada yaşayan Kıbrıslı Türklerin varlığının, milli kimliklerinin korunmasına bağlıydı. İşte Kıbrıs sorunu, 1923'te Lozan'da kurulan ve 1959-60 anlaşmaları ile korunan bu hassas dengenin 1963'de Rum-Yunan tarafı lehine bozulmak istenmesi sonucu gelişmiştir...”³

Lozan Anlaşması'nın 20. maddesi çok kısa açık ve nettir.

²Nihat Erim, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ajans Türk, Ankara, 1975, s. 9. 1-2.

³Sabahattin İsmail, **Lozan ve Atatürk'ün Kıbrıs'a Verdiği Önem**, Bildiri, Lefkoşa, 2001, s. 45.

“Madde 20: Türkiye, Britanya Hükümetince Kıbrıs’ın 5 Kasım 1914’te açıklanan ilhakını tanıdığını bildirir.”

Bir sonraki madde ise, Türk vatandaşlarına veya İngiliz vatandaşlarına geçecek Kıbrıslı Türklerin durumu ile ilgilidir:

“Madde 21: 5 Kasım 1914 tarihinde Kıbrıs adasına yerleşmiş olan Türk uyrukluları, yerel yasanın belirlediği koşullara göre, İngiltere uyrukluluğuna geçecek ve böylece Türk uyrukluluğunu yitireceklerdir. Bununla birlikte, bu Türkler, isterlerse anlaşmanın yürürlüğe konmasından başlayarak iki yıllık bir süre içinde, Türk uyrukluluğunu seçebileceklerdir. Bu durumda seçme haklarını kullandıkları günü izleyen on iki ay içinde Kıbrıs adasından ayrılmak zorunda kalacaklardır.

İşbu anlaşmanın yürürlüğe konulması günü, Kıbrıs adasında yerleşmiş bulunup da, yerel yasanın belirlendiği koşullara uyularak yapılan işlev üzerine, o gün İngiltere uyruğunu edinmiş ya da edinmek üzere bulunmuş olan Türk uyruklularda bu nedenle Türk uyrukluluğunu yitireceklerdir.

Şurası da kararlaştırılmıştır ki, Kıbrıs hükümeti, Türkiye hükümetinin izni olmaksızın Türk uyrukluluğundan başka bir uyrukluluğu edinmiş olan kimselere İngiltere uyrukluluğu tanımayı reddetme yetkisine sahip olacaktır”.

Bu anlaşma ile Türkiye Kıbrıs adasındaki hukuki haklarından tamamen vazgeçiyordu. Anlaşma çerçevesinde Türkiye, yeni Kıbrıs politikasını belirlemeye başlıyor. Adada oluşturulan dengeyi korumayı temel politika haline getiriyordu.

Adadan çok sayıda Kıbrıs Türk’ü anavatan Türkiye’ye göç etmek için başvuruda bulunması üzerine, bu göç işlerine yardımcı olmak amacı ile Haziran 1924 yılında adada Türk Konsolosluğu açılmıştır. Türk Konsolosluğu, Türkiye’nin Londra Büyükelçiliğine bağlı olarak açılmıştı.

1924-1927 yılları arasında 9.310 Kıbrıslı Türkün, Türk uyruğuna geçmek ve seyahat belgesi almak üzere konsolosluğa başvurduğu, 3 yıl

içinde yaklaşık 5.000 Kıbrıslı Türkün adayı terk ederek Türkiye'ye yerleştiği bilinmektedir⁴.

Ada yönetimi, Lozan Anlaşması'ndan önce, İngiliz Yüksek Komiserinin başkanlığında, 6'sı hükümet, 9'u Rum, 3'ü de Türk olan 18 üyelik bir Yasama Meclisi tarafından sağlanmaktayken, 10 Mart 1925 yılında ada, İngiliz İmparatorluğu'nun bir sömürgesi haline getirilmiş (Crown Colony) yüksek komiser yerine vali atanmıştır. Yasama meclisi üyesi de 18'den 24'e çıkarılmıştır. Ancak yasama meclisindeki denge çok hassas bir şekilde belirlenmiştir. Rumların tek başlarına çoğunluğu sağlamalarına izin verilmemiştir. Rumların Enosis'i barışçı yollardan gerçekleştirmelerini engelleyen bu yönetim, 1931 Rum isyanına kadar devam etmiştir⁵.

Türkiye'nin ada üzerindeki resmi politikası,1954 yılında ortaya çıkmaya başlamıştır. Yunanistan'ın Kıbrıs meselesini 1954 yılında, Birleşmiş Milletlere taşınması üzerine Türkiye de Kıbrıs konusunda taraf olduğunu belirtmiştir. O güne kadar Yunanistan'ın Kıbrıs'ı el altından kendisine bağlama isteğine karşı sessizliğini koruyan Türkiye, konunun Birleşmiş Milletlere taşınması üzerine sessizliğini bozarak Kıbrıs konusunda taraf olduğunu "*Kıbrıs Adasının İngiltere tarafından Türkiye'den alındığını, eğer İngiltere adadan çıkacak olursa adanın tamamen Türkiye'ye iade edilmesi gerektiğini*" savunmuştur. Bu politikanın başarılı olamayacağını anlaşılmaya üzerine, Türkiye,1957 yılından itibaren Kıbrıs Adası'nın paylaşılmasına (*Ya Taksim Ya Ölüm*) tezini benimsemiştir.

Bu politikada, Rumların ve Yunanistan'ın katı tutumu nedeni ile gerçekleşmemiştir.

İngiltere, taraflar üzerine baskı uygulayarak ortak bir yol "*Federal Kıbrıs Cumhuriyeti*"nin oluşturulması veya kurulması yolunu açmıştır. Rum tarafının gönülden katılmamasına rağmen 1959'da Zürih ve Londra Antlaşmalarının imzalanması ile İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğünde 16 Ağustos 1960 tarihinde Kıbrıs Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

⁴An. Ahmet, **Kıbrıs Nereye Gidiyor?**, Evrensel yayınları, 2003, s. 3.

⁵Aydoğdu, **a.g.e.**, s. 10.

1925 yılında, adada İngiliz koloni (Crown Clony) yönetiminin başlamasından itibaren Rumların “Enosis” Yunanistan’a ilhak isteklerinin daha da artmaya başladığını görülmektedir.

Yunanistan, Kıbrıs’ı resmi olarak ilk kez 30 Aralık 1918 tarihinde talep etmiş, 18 Ekim 1928 tarihinde İngiltere, Rusya ve Fransa’ya nota vererek resmen Enosis fikrini ortaya atmış, adanın kendisine bağlanmasını istemiştir⁶.

Enosis, kilise ve Yunan hükümetleri tarafından benimsenerek Yunanistan’ın milli politikası haline sokulmuştur ve böylece Yunan ve Rum halkının büyük çoğunluğunun değişmez, değiştirilemez katı bir politikası haline gelmiştir.

Kıbrıs’ta Enosis’i gerçekleştirmek amacı ile başpiskopos Makarios’un liderliğinde önce İngiliz yönetiminden kurtulma, daha sonra adadaki Türk halkını yok ederek, adayı Yunanistan’a bağlamak amacı ile EOKA adında bir terör örgütü kurulmuştur. Bu terör örgütü ilk toplantısını 2 Temmuz 1952 yılında Atina’da Makarios’un başkanlığında yapmıştır. 7 Mart 1953’de bir “*ihtilal konseyi*” kurmuştur.

1954 yılının ilk aylarından itibaren Yunan hükümetinin bilgisi dâhilinde Kıbrıs’a gizli silah sevkiyatı başlamıştır. EOKA askeri yönetiminin başına Yunan ordusundan emekli albay olan Kıbrıslı George Grivas’ı getirmiştir. G. Grivas, 9 Kasım 1954’de gizlice adaya çıkmıştır. EOKA ilk terör eylemini İngilizlere karşı 1 Nisan 1955’de yapmıştır. 21 Haziran 1955’ten itibaren de terör saldırılarında Türkler de hedef alınmıştır.

EOKA’nın siyasi liderinin Makarios olduğunu anlayan İngiliz yönetimi, Makarios’u tutuklayarak Şeyssel Adası’na sürgüne göndermiştir. EOKA’nın eylemde bulunduğu süre içerisinde yüzlerce Türkü, İngilizleri hatta Rumları da katletmiş, 30 Türk köyünü yakıp yıkmış, birçok müşterek yaşanan köyden Türklerin kaçarak başka köylere göç etmesine sebep olmuştur⁷.

⁶Aydoğdu, a.g.e., s. 11.

⁷Sabahattin İsmail, **150 Soruda Kıbrıs Sorunu**.

Kıbrıs'ta Rumların İngiliz yönetimine karşı 1931 Kasım'ında Lefkoşa'daki Vali Konağı'nın yakılmasına kadar varan isyan girişimleri, 1950'li yıllara gelindiğinde Yunanistan'a ilhak istemlerine dönüşmüştür. 28 Şubat 1947 tarihinde Yunanistan Parlamentosu tarafından alınan "*Kıbrıs'ın Yunanistan ile birleşmesini öngören kutsal ve ulusal davamızın halledilme zamanı gelmiştir*" kararı ile daha etkili bir Yunan politikası gündem de yerini almıştır.⁸

II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması, Kıbrıs adasının genel politikasında doğal olarak bir değişime neden olmuştur. İngilizler, Yunanistan ve Kıbrıs Rumlarını kazanabilmek için daha demokratik ve liberal bir yönetime başvurmuş, Yunanistan ve ada Rumları savaş sonrasında adanın Yunanistan'a bağlanabilmesi için I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi İngilizlerden taviz koparmaya çalışmışlardır. Ancak bu taviz sürecinde Almanlar, Balkanları ve Yunanistan'ı işgal etmiş, böylece Yunanistan'ın ada üzerinde ve diğer bölgelerde yayılmacı isteklerini gerçekleştirememiştir. İngiltere'nin, Balkanlar'da Yunanistan ile birlikte ortak bir savunma hattı kurulması karşılığında Yunanistan, Kıbrıs Adası'nın yanında İtalya'nın elinde bulunan On İki Ada'nın, Arnavutluk'tan Kuzey Epir'in, Bulgaristan'dan Doğu Trakya'nın kendisine verilmesini istemiştir. Almanya'nın Yunanistan'ı işgali bütün bu Yunan isteklerini engelledi.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere Kıbrıs politikasında yeni bir düzenlemeye gitmek zorunda kaldı. Özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra artan bağımsızlık isteklerini engelleyebilmek için 1947 yılından itibaren muhtariyet (self-government) planlarını gündeme getirdi. Bunlar aslında birbirine benzeyen oyalama taktikleri idi.

1947-1958 yılları arasında İngilizler yedi adet plan ortaya çıkarttılar. Bu planlar:

1. 1947 LordWinster Planı,
2. 1948 Jackson Planı,
3. 1955 I. Macmilan Planı,

⁸Aydoğdu, a.g.e., s. 13.

4. 1955 I. ve II. Harding Planları,
5. 1956 LordRadcliffe Planı,
6. HughFoot Muhtariyet Anayasa Tasarısı,
7. II. Macmilan Planı.

Bu planların hepsinin ortak amacı adada İngiliz hâkimiyetinin devamını sağlayacak yapıda olmasıdır⁹.

İngiltere, 1948 yılı Mayıs ayında Kıbrıs için özerkliğe dayanan bir anayasa taslağı hazırladı, bu taslağı Rumlar da Türkler de kabul etmedi. Türkler, bu taslağın Enosis'e yol açacağı endişesini duydu, Rumlar ise Enosis'i geciktireceği endişesini duydu. Böylece Yunanistan ve Türkiye kamuoyunda Kıbrıs mitingleri düzenlemeye başladı, Kıbrıs artık iki ülkenin milli davası haline getirildi.

15 Ocak 1950 tarihinde Kıbrıs Rum Ortodoks Kilisesi tarafından yapılan plebisitle, Rum toplumunun %95'nin Enosis lehinde oy kullandığını açıklamıştır. Türkler tek yanlı yapılan bu oylamayı şiddetle reddetmişlerdir.

23 Ocak 1950 tarihinde Türkiye'nin Dışişleri Bakanı olan Necmettin Sadak, Türkiye de halkın ve öğrencilerin yaptığı mitinglere karşı TBMM'de yaptığı konuşmasında şöyle diyor:

“Türkiye'nin Kıbrıs meselesi diye bir meselesi yoktur. Kıbrıs halen İngiltere'nin egemenliği ve idaresi altındadır. Adayı da terk etmeye niyetleri yoktur. Bu nedenle gençler beyhude yere heyecana kapılmaktadırlar”¹⁰.

Genel olarak Necmettin Sadak'ın bu konuşması Türkiye'nin 1950 yılındaki Kıbrıs politikasını belirtmektedir. İngiltere'de aynı dönemde Kıbrıs'ta yapılan bu plebisitin hiçbir değer ifade etmediğini, adada yaşayan 80 bin Türk'ün Enosis'e karşı olduğunu İngiliz Parlamentosu'nda dile getirmiştir.

⁹Aydoğdu, a.g.e., s. 15.

¹⁰N. Bilal Şimşir, **AB, AKP ve Kıbrıs**, Bilgi Yayınevi, Aralık, 2003, İstanbul, s. 522.

Türkiye ve Yunanistan, 18 Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olması Lozan Antlaşması'ndan beri devam eden Türk politikasının İngiliz yönetiminde bir değişikliğe gidilmediği takdirde değişmeyeceğini, İngiltere'nin adada bulunmasını ada Türkler için bir güvence olarak gördüğünü anlıyoruz.

1940lı yıllardan sonra, Rumların Enosis politikasına karşı, Türklerin arasında da örgütlenme düşüncesinin doğduğunu görüyoruz. Bu düşüncenin arkasında İngiliz yönetiminin olduğu izlenimi vardır. İngiliz yönetiminin yandaşlığını yapan ve İngilizler tarafından Sir unvanı verilen Evkaf Murahhası Münir Bey, toplumun önderlerini Evkafta toplayarak, Rumların mesafe alan Enosis isteklerine karşı Türklerin de siyasi olarak örgütlenmelerinin şart olduğunu ileri sürerek 18 Nisan 1943 günü KATAK(Kıbrıs Adası Türk Azınlığı Kurumu) kurulur.KATAK'ın kurulmasında İngiliz yönetiminin etkisi olsa bile esas etkili merkezin KTKF'dan(Kıbrıs Türk Kurumları Federasyonu) sonra Ankara'nın olduğunu görüyoruz¹¹

KATAK, çok geçmeden ada sathında 200 şubeye ulaşır. Kimine göre 4.000, kimine göre 5.000 lira başış toplanır ve örgütlenmeyle birlikte hizipleşmede başlar. Bu hizipleşme, İngiliz yönetiminin yanında veya karşısında olanlar olarak belirginleşir. İngiliz yönetiminin karşısında olanların başında olan Dr. Fazıl Küçük, Türk toplumunun liderliğine soyunur. Doğal olarak İngiliz yönetime cephe alanlar, Ankara ile yakın temasa geçmek, arkalarına Ankara'nın desteğini alabilmek için girişimlere başlar. Böylece Ada Türkleri de İslam kimliğinden çıkıp, Türk kimliği etrafında toplanmaya başlar¹².

¹¹Nazım Beratlı,**Kıbrıslı Türklerin Tarihi**, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1999, s.148.

¹²Beratlı, **a.g.e.**, s. 150.

SONUÇ

Lozan Anlaşması ile İngiliz yönetiminde yaşayan Türkler, İngiliz yönetiminden kurtulmak, bağımsız yaşamak veya Türkiye ye bağlanmak gibi bir politika yürütmemişlerdir. Türkiye'nin de bunu destekleyici ciddi bir politikası yoktur. Türkiye, Ada Türklerinin kendi kültür ve kimliklerini koruyan, Anadolu ile bağlarının kopmasını önleyici bir takım kültürel siyasi politikalar yürütmüştür.

Cumhuriyet ve kurtuluş döneminin siyaset adamı ve yazar olan Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 1945 yılında yapılan bir toplantıda. Kıbrıslı Prof. Dr. Derviş Manizade, Nevzat Karagil ve Av. Hakkı Süleyman'a:

“Bizim Misak-ı Milli dışındaki adalarla bir ilgimiz yoktur. Siz Kıbrıs Türkleri çok sürmez gelip Anadolu'ya yerleşeceksiniz” der¹³.

Gazeteci ve yazar Ahmet Emin Yalman, 1948 yılında kaleme aldığı yazısında;

“İngilizler, adada halkın rahatını sağlamıştır. Eğer müttefikimiz İngiltere, bu adaya ait mesuliyetlerine devam etmek istiyorsa bizim tabii siyasetimiz İngiltere'ye destek vermektir” ¹⁴ diye yazmaktadır.

Dışişleri Bakanı, Necmettin Sadak'ın mecliste yaptığı *“bizim Kıbrıs meselesi diye bir meselemiz yoktur”* konuşmasını yukarıda belirlemiştir.

Yunanistan'ın lideri E. Venizelos,1953 yılında TBMM Dış İlişkiler Komisyonu Başkanı Milletvekili Cihat Baban'a, Cenevre'de görüşme esnasında şunları söyler:

*“Papagos bu makama savaş meydanlarından geldiği için, zaferleri gösterişi seven bir insandır. Eğer Kıbrıs konusu bir defa Yunan kamuoyuna mal olursa, o da geri adım atamayacaktır. Gelin işi daha her iki kamuoyuna mal olmadan adayı ortak yönetecek bir anlaşma yapalım”*¹⁵.

¹³Beratlı, a.g.e., s. 157

¹⁴Beratlı, a.g.e., s. 157

¹⁵Cihat Baban, **Politika Galerisi**, Remzi Kitapevi, 1970, s. 218

Cihat Baban bu konuşmayı Başbakan Adnan Menderes'e anlatır. Menderes Konu üzerinde konuşmayı bile reddederek “*adanın tümünü ilhak edeceğine Rumları muma çevireceğini*”¹⁶söyler.

1954 yılında Ana Muhalefet Başkanı İsmet İnönü, “*Kıbrıs statükosunda değişiklik yapılmasının kati suretle aleyhindeyiz. Kıbrıs bugünkü idare elinde kalmalı. Yunan İdaresine verilmemelidir*” der¹⁷.

Türkiye'nin yukarıda belirtilen süreç içerisindeki politikası, İngiltere'nin Süveyş'e hakim olduğu dönemi kapsar. Diplomatik arenada Türkiye ada ile ilgisinin bulunmadığını söylemektedir. İngiltere'nin Süveyş'i kaybetmesinden sonra Kıbrıs Adası üzerindeki politikalar da değişir. İngiltere, adanın sorunlarını muhtariyet ile çözüp kendi egemenliğini garantilemeye çalışır. Londra'da üçlü bir konferans düzenler. 1 Eylül 1955 Londra'da toplanan konferansa gidecek heyetin başkanı olan Dışişleri Bakanı'na uğurlama törenin de Başbakan Menderes şöyle der. “*Bir vatan, terzinin önündeki kumaş parçası gibi neresinden isterse kesilebilir bir kumaş parçası değildir.*”¹⁸

Fatin Rüştü Zorlu, bu konferans da adanın statükonun devamından yana olduğunu eğer durum değişirse İngiltere adadan çekilirse Kıbrıs'ın Türkiye'ye devrini isteyen bir konuşma yapar.

ABD önemli bir faktör olarak yerini alır. Bir diğer önemli faktör de Sovyetler Birliği'dir. Bu iki süper güç Yunanistan ve Rumların Enosis fikrini devam ettirmesinden yanadır. Türkiye'nin politikasında büyük bir değişiklik olur. Artık Türkiye, Taksim tezinin yerine artık adanın tümünü istemektedir.

1956 yılı ortalarında İngiltere, Redcliffe Anayasası taslağı ile adaya Muhtariyet getirmeye karar verir. Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, 28 Aralık 1956 da TBMM de İzmir Milletvekili Cihat Baban'a verdiği cevapta Türkiye'nin Yeni Kıbrıs politikasını açıklar. “*Taksim*”¹⁹ 1957 yılı

¹⁶Baban, a.g.e., s. 220

¹⁷H.M. Ateşin, **Kıbrıs'ın İslami Kimlik Davası**, s.172.

¹⁸Ateşin, a.g.e., s. 213

¹⁹Halil, Hatice Erdemir, **Adnan Menderes'in Konuşmalarında Kıbrıs**, İzmir, 2006, s. 12-22.

İngiltere'nin ABD ile olan ilişkilerinde en sıkıntılı dönemdir. İngiltere üs karşılığında adadan çekilmenin hesaplarını yapmaya başlamıştır.

“*Kıbrıs Türk'tür Türk kalacak*” tezini benimseyen Türk kamuoyu, Kıbrıs'ın diğer yarısını Rumlara bırakmaya da pek sıcak bakmıyor. Bunu bir taviz olarak görüyor.

1957 de Nihat Erim adayı ziyaret ederek Başbakanı bir rapor hazırlar, Erim bu raporun da “*İngilizlerin Taksim tezinde samimi olmadıklarını bunu Rumları korkutmak için ortaya atılmış olduğunu ve Türkiye'nin de konuya taraf yapılmak istendiğini*” belirtir²⁰.

1957 yılından itibaren İngilizler, EOKA terör örgütüne karşı Türkleri kendi güvenlik güçlerine alma, silahlandırma politikalarını dener. Ancak pek başarılı olamaz. Türklerin silahlı örgütlenmesinin kendileri tarafından değil de, adada oluşturduğu Türk şahinleri vasıtasıyla Türkiye tarafından yapılmasının İngiliz çıkarlarına uygun olacağını değerlendirerek el altından bu yönde bir politika hedefler.

1957 de VOLKAN kurulur. Ardından “*Türk Mukavemet Teşkilatı*” TMT kurulur. TMT'nin kurucuları Rauf R.Denktaş, Dr. Burhan Nalbantoğlu ve Kemal Tanrısever'dir.

Kuruluşu Kıbrıslı Türkler tarafından yapılan TMT ye 1 Ağustos 1958 tarihinden sonra Türkiye'den gizlice gelen subaylar hâkim olurlar ve silah yardımı da gelmeye başlar. 1944 yılında KATAK'la başlayan örgütlenme TMT ile noktanır. Türkiye'de ada üzerindeki politikasını da artık doğrudan kendine bağlı örgütle 1960 yılında kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'ne kadar götürür.

²⁰Berathı, a.g.e., s. 161.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULMASI DÖNEMİNDE TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ

Tofig MUSTAFAZADE*

ÖZET

1920 yılının Nisan işgaline Türkiye'nin yaklaşımı olumsuzdu. Bazı eserlerde rastlanılan güya "Mustafa Kemal Paşa'nın V.İ.Lenin'le birleşerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni Rusya'ya armağan etmesine ait fikir çok asılsız ve gaftır. Oysa Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan'ın bütün ve kesinlikle bağımsız bir devlet olasından yanaydı. O, Ruslarla ilişkileri iyi tutarak, onları kuşkulandırmamak koşuluyla gereken adımlar atılmasını, ülkenin petrol ve diğer servetlerinin kendisinin sahip olması için çalışacağını belirtiyordu.

Fakat Azerbaycan'daki Bolşevik hükümeti bağımsız değildi ve Moskova'ya bağılıydı. Bu hükümet Moskova'nın baskısıyla Türkiye'yle ayrıca anlaşma yapmaktan kaçındı. Bunun sonucunda 13 Ekim 1921 yılında Türkiye ile Güney Kafkasya Cumhuriyeti birlikte Kars Anlaşmasını imzaladılar. Bu anlaşmanın 5. şikkına göre üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti ve Türkiye Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın içinde tutulmasına rıza verdiler.

15 Şubat 1922 yılında Tiflis'te başlayan Güney Kafkasya – Türkiye Konferansı Kars Anlaşmasının gerçekleşmesi konusuna adanmıştı. 15 Nisandan başlayarak 9 Hazirana kadar Rusya, üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti ve Türkiye arasında konsolos, yasal yardım, posta telgraf ve demiryolu anlaşmaları imzalandı. 1922 yılında Güney Kafkasya - Türkiye ekonomik konferansında bazı konuların çözümüne rağmen ticari anlaşma imzalanmadı.

Ulusal özgürlük mücadelesi veren Türk halkı 1922 yılının başlarında olabildikçe zayıf ekonomiye sahip olduğundan ve ülkenin ablukada olmasıyla ilgili yurtdışından mal, en önemlisi de petrol ve petrol ürünleri ithal etmeye muhtaçtı.

* Prof. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, tofig2014@rambler.ru.

Azerbaycan Hükümeti Türkiye'nin bu ihtiyacını karşılamak için bazı önlemler almıştı. Azerbaycan tüm Türk vatandaşlarının ülkelerine dönmeleri için fırsat verdi.

Nisan işgalinden sonraki ilk aylarda Azerbaycan – Türkiye ilişkileri normal düzeyde değildi. 1921 yılında Türkiye'nin Azerbaycan'daki büyükelçisi Mahmut Şevket Bey'di.

1921 yılının Haziran ayında İ. Ebilov'un Ankara hükümeti yanında Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi olarak tayini önemli olaydı. Azerbaycan'la Türkiye arasındaki çeşitli yazışmalar en sıkı ilişkilerin varlığını kanıtlamaktaydı. 1920 – 1922'li yıllarda iki ülke arasında yapılan görüşmeler arasında İ. Ebilov ve M. Frunze'nin Mustafa Kemal Paşa'yla görüşünü özel olarak belirtmek gerekir.

Fakat Ankara'da Azerbaycan'ın yetkili temsilciliği kurulduğu andan Moskova onun çalışmalarında zorluklar çıkararak, onun işini engellemek için değişik yöntemler kullanmaya başladı. Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinde tartışılan konulardan birisi de Nisan İşgalinden sonra Azerbaycan'dan Türkiye'ye muhaceret etmek zorunda kalmış Musavatçıların çalışmalarının yasaklanması veya Türkiye'den sınır dışı edilmeleri konusuydu. Türkiye tarafı düşmüş olduğu karışık ve zor uluslararası ortamda bazı tavizler vermek zorunda kaldı.

Sonuç: Problemin araştırılması onun belirtiyor ki, Moskova Türkiye'yle üç Güney Kafkasya Cumhuriyeti arasında vahit anlaşma yapması konusunda baskı yapıyor, bu cumhuriyetleri Türkiye'ye karşı koymak istiyordu. Türkiye ise üç Güney Kafkasya Cumhuriyetinin bağımsız olmasını ve onlarla ayrı ayrılıkta anlaşma yapılmasına, onlarla iyi komşuluk ilişkileri kurmaya çalışıyordu.

TURKEY-AZERBAIJAN RELATIONS ON THE EVE OF THE ESTABLISHMENT OF THE TURKISH REPUBLIC

ABSTRACT

Turkey's attitude was negative to the April invasion of 1920. The opinion found in some works, supposedly, "united with V.I. Lenin Mustafa Kemal Pasha had gifted Azerbaijan Democratic Republic to Russia, is groundless and slander. Because Mustafa Kemal Pasha was the supporter of Azerbaijan's being the independent state. He wanted to take the necessary steps not to worsen relations with Russians, not to give them chance to doubt, and to own the oil and other resources of the country.

However, the Bolshevik government in Azerbaijan was not independent but dependent on Moscow. Under Moscow's pressure this government refused to conclude a separate treaty with Turkey. Therefore, on October 13, 1921 a treaty was signed between the Republic of Turkey and the three South Caucasus republics. Under article 5 of the treaty the three South Caucasus republics and Turkey agreed Nakhchivan to stay in the content.

In order to determine the terms for the implementation of the Kars Treaty on February 15, 1922 the South Caucasus-Turkey conference began in Tiflis. From April 15 to June 9, understanding agreements were signed among Russia, the three South Caucasus republics and Turkey on consular services, legal assistance, post-telegraph and railway. Although some of the issues had been discussed, trade agreement was not signed.

The Turkish people that were fighting for national independence, because of a very weak economy and the country's being in blockade in early 1922, it needed to import goods, mainly oil and oil products from abroad. The Azerbaijani government took some measures to meet Turkey's needs. Azerbaijan paved the way for the return of all Turkish citizens.

In the early few months after the April occupation the Azerbaijani-Turkish relations were not normal. In 1921, the ambassador of Turkey to Azerbaijan was Mahmud Shovkat Bey.

In June 1921, I. Abilov's appointment as the plenipotentiary representative of the government of Azerbaijan in Ankara was a significant event. The correspondence between Azerbaijan and Turkey shows close relations between the two countries. In the range of the meetings held between the representatives of the two countries in 1920-1922 I. Abilov and M. Frunze's meetings with Mustafa Kemal Pasha should be mentioned in particular.

However, as the plenipotentiary representation of Azerbaijan was opened in Ankara, Moscow used various means to prevent it creating difficulties in its work.

One of the issues discussed in relations between Azerbaijan and Turkey was the ban on the activity of Musavat members that had migrated after April invasion from Azerbaijan to Turkey or to banish them from Turkey. For the tense international situation, the Turkish side was forced to make some concessions.

Conclusion: Research of the problem shows that Moscow put pressure on the joint contracting between the three South Caucasus republics and Turkey and wanted to put these republics against Turkey. However, Turkey was trying to make the three South Caucasian republics be independent, sign contract with them individually and establish good neighbourly relations with them.

Raporda öne sürülen amaç 1920-1922 yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, 16 Mart 1921 yılında Rusya-Türkiye anlaşması ve Azerbaycan, Rusya'nın Türkiye'ye iddialarının Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine etkisi, 1921 yılında Kars anlaşması ve Azerbaycan gibi konular incelenmekten ibarettir.

Belirtelim ki, bu konulara belli ölçüde Musa Gasımov'un 1998 yılında yayınlanmış "Yabancı Devletler ve Azerbaycan" ve Mehed Sofiyev'in "Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Sovyet-Rusya İlişkilerinde (1922-1946)" eserlerinde değinilmiştir. Lakin şimdiye kadar Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması döneminde Türkiye Azerbaycan ilişkileri ayrı bir araştırma konusu olmamıştır.

Bellidir ki, 1918 yılının Ekim'in 30'unda imzalanmış Mondros Anlaşması ile Türkiye boğazlara kontrolü kaybetmiş, İstanbul ve bir sıra arazileri Antanta orduları tarafından işgal olunmuştu. 1920 yılı Ağustos'un 10'unda imzalanmış Sevr anlaşması ile Türkiye kendi arazilerinin %20'sini kaybetti (Gasımov, 1998: 130). Türkler kendi ulusal bağımsızlıklarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Böyle zor durumda Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde kurulan Mustafa Kemal Paşa'nın öncülük yaptığı yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümeti halkı istilacılara karşı ayaklandırdı. Antanta ile olan genel düşmanlık Kemalist Türkiye ile Bolşevik Rusya'sını yakınlaştırdı. Bakü'deki Türk subayları başta Halil Paşa olmakla sonradan Azerbaycan arazisinden geçip Anadolu'ya gidebilmesi için XI. Kırmızı ordunun Azerbaycan'a bırakılmasını talep ediyorlardı. Türkiye Azerbaycan'ın bağımsız kalmasını istiyordu, ama burada hangi rejimin olmasının onun için büyük farkı yoktu. Bu yüzden de Türkiye Azerbaycan'ın ve bütünlükle Güney Kafkasya'nın Sovyetleşmesinde bir türlü Rusya'ya yardım etti.

Ama rejime bakılmaksızın Azerbaycan'ın bağımsızlığını isteyen devrimci Türkiye'nin 1920 yılı Nisan işgaline tutumu olumsuz idi. Bazı eserlerde güya "Mustafa Kemal Paşa'nın V.İ. Lenin'le işbirliği yaparak Azerbaycan Halk Cumhuriyetini Rusya'ya bağışlaması hakkında asılsız fikre rastlayabiliriz (Sonyel, 1981: 205). Oysa Mustafa Kemal Paşa Azerbaycan'ın tamamen ve kesinlikle bağımsız bir devlet olmasına taraftardı.

Yalnız dikkate almak gerekir ki, bu zaman Türkiye'nin kendi durumu çok zordu ve Antanta devletleri ile ölüm kalım mücadelesi veriyordu ki, Antanta emperyalistlerine karşı mücadelede Rusya'nın yardımına ihtiyaç duyan Türkiye Azerbaycan'ın Sovyet Rusya'sı tarafından işgaline kesin olumsuz tutum beslese de kendi itirazını dikkatli şekilde bildirmek zorunda kaldı. Mustafa Kemal Paşa 1920 yılının Aralık 1'inde Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya, Türkiye'nin Moskova'daki elçisi Fuat Paşa'ya, Bakü'deki elçisi Mahmut Şevket Bey'e ve Tiflis'teki elçisi Kazım Bey'e gönderdiği 472 sayılı telgrafında şöyle yazıyordu: “Azerbaycan'ın tamamen ve cidden müstakil bir devlet haline girmesine taraftarız ve bunun temini için Rusları gücendirmemek ve kuşkulandırmamak şartıyla teşebbüsat-ı lazımede bulunulacaktır. Bu da memleketin petrol vs. gibi kendi iktisadi kaynaklarına sahip olması için yine aynı şartla çalışılacaktır. Rusların Azerbaycan'da yapacakları muamele bütün İslam âleminin Bolşevikleri tartmak için bir miyar olacağını Ruslara anlatılmasına gayret olunacaktır” (Atatürk'ün Milli Dış Politikası,1981: 205).

Türkiye heyeti anlaşma yapmak için Moskova'ya gitmeye hazırlandığı zaman Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki temsilcisi Behbut Bey Şahtahinski kendi önermelerini belirterek yazıyordu ki, Moskova'da önceden olmuş Türkiye heyetinin öncüsü Bekir Sami Bey'in Rusya'yı olumsuz nitelendiren rapordan sonra Ankara hükümetinin bir takım üyeleri şöyle bir sonuca varmışlar ki, Rusya'ya güvenmek olmaz. Hükümetin diğer üyeleri, ilk önce Rusya'ya gönderilen şimdiki misyon başkanı Yusuf Kemal Bey ise diyorlardı ki, devrimci Türkiye Rusya ile ilişkilerden vazgeçmemelidir ve vazgeçemez, çünkü Rusya ile ilişkiler olmadan Türkiye Antanta'nın baskısına dayanamaz (ARPIİ SSA, f.609, liste 1, doküman 94, varak 192-193). TBMM bu konuyu tartışarak iki devrimci ülkenin mutlaka bir biri ile görüşmeler yaparak ortak dil bulmaları gerektiği kararına vardı (ARPIİ SSA, f.609, d.94, v.193).

Moskova'ya giden delegasyonda Yusuf Kemal Bey'den başka, Ali Fuat Paşa ve Doktor Rıza Nur da vardı. Şahtahinski'nin yazdığına göre Ali Fuat Rusya'ya aşırı derecede inanıyordu. Batı Anadolu cephesinin komutanı olan Ali Fuat Paşa Moskova'nın Türkiye'ye gereken tüm silahları vereceğine inanıyordu. Şahtahinski Antanta'nın Ali Fuat paşaya suikast yapmak için 40 bin altın Türk lirası ayırdığını yazıyordu (ARPIİ SSA, f.609, d.94,v.196).

Şahtahtinski tüm Doğu Anadolu'nun ve buraya öncülük yapan Kazım Karabekir paşanın Rusya'nın ve Sovyet Azerbaycan'ının gerçek dostu olduğunu yazıyordu. Şahtahtinski Türkiye ile anlaşma yapılmasını Rusya için, aynı zamanda Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi için önemli görüyordu (ARPIİ SSA, f.609, d.94,v.196).

Bekir Sami Bey'in delegasyonu geri döndükten sonra Moskova'ya giden yeni Türkiye delegasyonu ile Rusya arasında görüşmeler 1921 yılının Mart ayında başladı. Görüşmelerde Türkiye tarafından Yusuf Kemal Bey, Doktor Rıza Nur ve Ali Fuat Paşa, Rusya tarafından ise G. Çiçerin ve Cemalettin Korkmazov yer alıyordu. Görüşmelerde ilk önce sınırlar konusu görüşüldü. Rusya tarafı "Misak-ı Milli"yi kabul ettiğini, ama sınırlarla ilgili bazı değişikliklerin yapılmasını istediğini ilan etti. Batum şehri Kafkasya'nın kapısı ve Sovyet dünyası için Karadeniz'de tek hayati önemli olan liman olduğu için Rusya Batum şehri ve ona hizmet eden deniz ve karayolları Sovyet ülkelerine, net olarak ise Gürcistan SSC'ye ait olmasını istiyordu (ARPIİ SSA, f.609, 1.1, d.94, v.41). Türkiye tarafı Batum'un ve çevresinin Gürcistan'ın korumasına verilmesine şöyle şartla razı oldu ki, önce buradaki nüfuz geniş özerklik verilsin, ikincisi Müslümanların medeniyet, din özgürlüğü ve toprağı özgür kullanma hukuku kabul görülsün, nihayet Türkiye'ye ve Türkiye'den malların serbest sevkiyatı yapılsın, Türkler Batum limanını bedava kullanabilsinler (ARPIİ SSA, f.609, 1.1, d.94, v.42). Rusya tarafı bu şartlara razı oldu (ARPIİ SSA, f.609, 1.1, d.94, v.43).

Görüşmelerde görüşülen ikinci önemli konu ticaret anlaşması hakkında oldu. Üçüncü konu ise Ermenistan SSC'nin sınırları ile ilgili konu idi.

Moskova Konferansı'nda doğrudan Azerbaycan'la ilgili olan konu Nahçıvan meselesi oldu. Türkiye tarafı düşünüyordu ki, nüfus Türk ordularını çağırdığı için Nahçıvan Türkiye'nin koruması altındadır, Türkiye bu korumayı Azerbaycan'a vermeye hazırdır, şu şartla ki, Azerbaycan bu yükümlülüğü üçüncü devlete vermeyeceği hakkında sorumluluk götürsün (ARPIİ SSA, f.609, 1.1, d.94, v.45). Aynı zamanda Türkiye tarafı Ermenilerin tekrar Nahçıvan'da Müslümanlara karşı terör eylemlerini başlayacakları halde Türkiye ordusunun buraya müdahale hukuku olduğunu belirtti. Müdahale hukuku hakkında talep Rusya tarafının kesin itirazına neden oldu (ARPIİ SSA, f.609, 1.1, d.94, v.45-47). Türkiye'nin talebi ile

Şerur-Dereleyez dairesi de Nahçıvan arazisine ait edildi (ARPIİ SSA, f.609, l.1, d.94, v.57).

Bellidir ki, 1921 yılının Mart'ın 16'sında Moskova'da Rusya ile Türkiye arasında çok önemli konuları kapsayan 16 maddelik anlaşma imzalanmıştır. Türkiye Rusya'da Sovyet hâkimiyetini, Rusya da 28 Ocak 1920 tarihli Misak-ı Millî'de gösterilen arazilerde Ankara hükümetini tanıdı. İki ülke arasında, daha doğrusu Türkiye ile Sovyet Rusyası'na bağlı olan Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC arasında sınırlar belirlendi (ARPIİ SSA, f.609, l.1, d.94, v.93; ARDA, f.28, l.1, d.58,v.143). Türkiye Batum ve onun çevresinin Gürcistan'a verilmesine razı oldu. Lakin burada yerel nüfusun çıkarlarını sağlayacak arazi özerkliği kurulmalı idi (ARPIİ SSA, f.609, l.1,d. 94, v.93). Moskova Anlaşması'nın üçüncü maddesi doğrudan Azerbaycan'a ait idi. Aynı fıkrada tarafların anlaşmaya ekte gösterilen sınırlar çerçevesinde Nahçıvan'ın Azerbaycan'ın koruması altında özerk bölge olması deniliyordu. Bölgenin sınırları şöyle belirlendi: Batıda Dağna dağı, Veli dağı, Bagarsik dağı, Kömürdağ, Karabulag, Karasu ve Aras nehirlerinin kavuştuğu yere kadar. Sınırlar Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan delegasyonundan oluşan komisyon tarafından belirlenmeli idi (ARPIİ SSA, f.609, l.1, d. 94, v.93-94).

1920 yılının 7 Aralık'ında Gümrü'den (Aleksandropol) Şahtahtinski Azerbaycan SSC'nin Dışişleri komiseri M. Hüseyinov'a ve RKRb) Kafkasya bürosunun başkanı S. Orconikidze'ye telgrafında yazıyordu ki Kazım Karabekir Paşa ve TBMM'nin nüfuzlu üyeleri ile birkaç konuşmadan sonra şöyle fikre varmışlar ki, Türkler Rusya ile sıkı birlik arzusundadırlar. Kısa sürede Rusya ile Antanta arasında savaşın Doğuya geçeceğine ve bu savaşta onların önemli rol alacaklarına inanıyorlardı. Türkler gelecekte Antanta ile de herhangi bir anlaşmanın yapılmasını istisna etmiyorlar ve bu yüzden de Nahçıvan kazası, Şerur-Dereleyez kazasının bir kısmı ve Maku hanlığının arazisini özerk bölgeye dönüştürmek istiyorlar ki, Antanta ile anlaşma yapılacağı durumda bura Doğu'da Antanta'ya karşı mücadeleyi sürdüren Türk isyancıları için üs rolünü oynasın. B. Şahtahtinski onlara böyle üs için Beyazıt Sancağı ve Van bölgesini seçmeği tavsiye etmişti. Bu konu açık kalmıştı ve onu Moskova'da çözmeli idiler (ARPIİ SSA, Kopya fonu, d.354, v.1). Şahtahtinski yazıyor ki, ben Türklerin niyetlerini sona kadar anlamak

için Türkiye ile Azerbaycan anlaşma tasarısı yapmağı önerdim ve Kazım Karabekir Paşa rızasını verdi. Şahtahinski 7 maddeden oluşan anlaşma tasarısını önermiş ve paşa onu beğenerek Ankara'ya göndermiş ve Ankara'nın da anlaşmayı beğeneceğine ümit ettiğini belirtmişti (ARPIİ SSA, Kopya fonu, d.354, v.1).

Anlaşma taslağında deniyordu ki, TBMM hükümeti ve Azerbaycan SSC hükümeti yalnız iki kardeş ülkenin karşılıklı yardımı sayesinde Doğuyu tahliye etmek uğrunda ağır mücadelede zafer kazanacaklarını anladıklarından, bu anlaşmayı yapıyorlar. Taslağın birinci maddesinde devrimci Türkiye'nin ve Sovyet Azerbaycan'ının tüm Müslüman Doğusunda anti Antanta yangını alevlendirmek ve Müslüman Doğu imparatorluklarının esaretinden kurtulana kadar orada devrimi desteklemeği üslendikleri söyleniyordu. İkinci maddede deniyordu ki, eğer Türkiye birinci maddede gösterilen amaca ulaşana kadar veya aynı amaca ulaştıktan sonra Antanta ile gizli anlaşma yaparlarsa kendi elçileri aracılığı ile gizle şekilde Doğudaki devrimcilere yardım edecektir. Üçüncü maddeye göre ise Türkiye Antanta ile anlaşma yaptığı durumda Azerbaycan'a gerekli miktarda isyancı vermeli, isyancıların güvenliği ise Azerbaycan tarafından hayata geçirilmeli idi (ARPIİ SSA, Kopya fonu, d.354,v.2). Beşinci maddeye göre Doğuda devrimin sürdüğü tüm dönemde Azerbaycan Antanta ile anlaşma yapmamalı idi. Altıncı maddeye göre Antanta'nın Azerbaycan'a saldırısı durumunda Türkiye Azerbaycan'a yardım etmeli idi. Yedinci maddede Türkiye'nin Doğuda devrimci eylemlere katıldığı tüm dönemde Azerbaycan'ın onu iki taraftan oluşturulmuş komisyonun belirlediği miktarda ve fiyatta petrol ve petrol ürünleri ile sağlaması gerektiği söyleniyordu (ARPIİ SSA, Kopya fonu, d.354, v.2).

Azerbaycan SSC Dışişleri komiseri M. Hüseyinov G. Çiçerin'e telgrafında yazıyordu ki, görüşmeleri yalnız Güney Kafkasya–Türkiye konferansında yapmak hakkında teklifinden Türkiye çok üzölmüş, uzun görüşmelerden sonra birlikte yapılmış anlaşmaların ayrıca her bir cumhuriyet tarafından imzalanması şartıyla razı olmuşlar (ARPIİ SSA, f.609,1.1,d.94,v.199-200).

Türkler konferansı Kars şehrinde yapmayı teklif ettiler ve bunu Ankara ile irtibatın kolay olması ile meşrulaştırdılar (ARPIİ SSA, f.609,1.1,d.94, v.202).

Ermenistan SSC'nin dışişleri komiseri Bekzadyan 1921 yılının Mart'ında Azerbaycan SSC'nin dışişleri bakanı Hüseyinov'a Moskova'dan gönderdiği telgrafında diyordu ki, Türkiye RSFSR ile yaptığı anlaşmaya göre Güney Kafkasya ülkeleri ile görüşmeler yapmak istiyor, her üç devletin delegasyonlarının önce genel hattı razı kılması ve konferansı birge yapmak öneriliyor (ARPIİ SSA, f.609,1.1,d.94,v.202).

G. Çiçer'in Hüseyinov'a yazıyordu ki, Türkiye elçileri Bakü'ye gelmişler ve tavsiye ediyordu ki, Türkler istiyorlar ki, Azerbaycan'ın velinimeti rolünü alsınlar, M. K.'nın kararı var ki, Kafkasya ülkeleri Türkiye ile ayrı ayrı anlaşma yapmasınlar (ARPIİ SSA, f.609, 1.1, d.94,v.196,197).

1921 yılının Mart'ında iki ülke arasında anlaşma yapmak için Moskova'ya giden Türkiye temsilciliği Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la ayrı ayrı anlaşmaların yapılmasını ısrarla istiyordu. Lakin Ankara hükümetinin dış işleri bakanı Yusuf Kemal Bey'in de belirttiği gibi Rusya hükümeti buna karşı çıkararak Türkiye temsilciliğinin Güney Kafkasya ülkeleri ile anlaşma yapması gerektiğini söyledi (ARDA, f.28, 1.1. d.68, v.19). Kars konferansında Türkiye temsilciliğinin başkanı olmuş Kazım Karabekir Paşa hükümetin ona her bir ülke ile ayrı ayrı anlaşma yapmayı görevlendirdiğini söylüyordu (ARDA, f.28, 1. 1, d 81, v.3).

Görüşmelerin yapılması için önceden Türkiye'nin Doğu ordusunun genelkurmayının yerleştiği Kars şehri belirlenmişti. Ama görüşmelerde Türkiye'yi temsil edecek Yusuf Kemal Bey dışişleri bakanı atanması ile ilgili G. Çiçer'in'e ve üç Güney Kafkasya ülkesinin dışişleri komiserlerine başvuru yaparak onun Ankara'dan ayrılamaması ile ilgili görüşmelerin Ankara'da yapılmasını rica etmişti (ARDA, f.1, d.28,v.8). Moskova'nın baskısı ile Azerbaycan SSC de Türkiye ile anlaşma yapmaktan vazgeçti. Azerbaycan temsilcisi Behbud Şahtahtinski kesinlikle birlikte anlaşma yapılmasını teklif etti (ARDA, f.1, d.28, v.30). 1921 yılının Ekim'in 13'ünde Türkiye ile üç Güney Kafkasya ülkesi birlikte 2 maddeden ve 3 ekten oluşan Kars Anlaşması'nı imzaladılar. Bu anlaşmanın beşinci maddesine göre

Azerbaycan SSC, Ermenistan SSC ve Türkiye Nahçıvan'ın anlaşmaya ekin 3'üncü maddesinde belirtilen sınırlarla Azerbaycan'ın himayesinde özerk arazi oluşturmasına razı oldular (Dokümanı Vneşney Politiki SSSR, 1956: 423-424).

RSFSR ve Güney Kafkasya ülkeleri ile Türkiye arasında yapılmış Moskova ve Kars anlaşmalarında öngörülen bir takım konuları daha da netleştirmek için 1922 yılı Şubat'ın 15'inden Tiflis şehrinde Güney-Kafkasya-Türkiye ekonomik konferansı işe başladı. Konferansta ulaşım, iletişim, ticaret, konsolosluk ve hukuk kuralları görüşüldü. Aralıklarla süren konferans 1922 yılının Temmuz'un 9'unda sona erdi (Sofiyev, 2000: 125-126). Nisan'ın 15'inden Haziran'ın 9'una kadar Rusya ve üç Güney Kafkasya ülkeleri ile Türkiye arasında konsolosluk, hukuki yardım, posta-telgraf ve demiryolu sözleşmeleri imzalandı.

1922 yılında Güney-Kafkasya-Türkiye ekonomik konferansında bir takım konuların çözülmesine rağmen ticaret sözleşmesi yapılmadı.

Ulusal özgürlük mücadelesi yapan Türk halkı 1922 yılının başlarında son derece düşük ekonomiye sahip olduğu için ve ülkenin ablukada olması ile ilgili dışarıdan mal, ilk önce petrol ve petrol ürünleri ithal etmeye muhtaçtı. Azerbaycan hükümeti daha 1921 yılının Mart'ın 23'ünde Bakü'den Kars'a 30 sarnıç petrol ve 8 sarnıç beyaz petrol göndermişti. Tiflis'te bunlara daha 2 sarnıç gazyağı eklenmeli idi. (Sofiyev, 2000: 135) 1922 yılının 24 Ocak'ından Mart'ın 15'e kadar olan sürede ise Batum Limanı aracılığı ile Anadolu'da 960 ton petrol, 60 ton benzin, 48 ton mazot, 6 ton makine yağı gönderilmişti (Sofiyev, 2006: 140).

O dönemde Azerbaycan'dan Türkiye'ye petrol ve petrol ürünleri ile birlikte çimento, eyer, arabalar, uzun boğazlı çizmeler, çalgı aletleri, örgü ürünleri de ihraç ediliyordu (Dokümanı Vneşney Politiki, 1956: 47).

Nisan işgalinden sonraki ilk aylarda Azerbaycan-Türkiye ilişkileri normal düzeyde değildi. 1921 yılında Türkiye'nin Batı'daki elçisi Mahmut Şevket Bey idi. O, 1921 yılının Nisan'ında Azerbaycan Dışişleri Komiserliğine ekonomi ve petrol sanayisi alanında devrimci Türkiye'ye yardım edilmesini rica etti.

Azerbaycan tarafı tüm Türk vatandaşlarının vatana geri dönmelerini sağladı. 1921 yılının Haziran'ında İ. Ebilov'un Ankara hükümeti yanında Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi atanması önemli olay idi.

1920 yılı Nisan işgalinden sonraki ilk aylarda Azerbaycan-Türkiye ilişkileri karmaşık idi. Bolşevik makamları Türkiye vatandaşlarını incitiyorlardı. Yalnız 16 Mart 1921 yılında Rusya-Türkiye anlaşması yapıldıktan sonra ilişkilerde karşılıklı anlaşma tesis edildi (Gasımov, 1998: 144-145). 1921 yılında TBMM hükümetinin Bakü'deki temsilcisi olan Mahmut Şevket Beyle Bolşevik hükümeti arasında karşılıklı anlaşma hüküm sürüyordu. Azerbaycan tarafı tüm Türkiye vatandaşlarının düzenli şekilde vatana geri dönmeleri için her türlü ortam oluşturuyordu. Onları gıda ve vagonlarla sağladı (Gasımov, 1998: 145). 1921 yılının Nisan ayında Mahmut Şevket Bey Azerbaycan Halk Dışişleri Komiserliğine başvurarak ekonomi ve petrol sanayisi alanında Türkiye'ye yardım edilmesini rica etti. Bu ricaya olumlu cevap verildi ve kısa sürede Türkiye'ye petrol ürünleri gönderildi (Gasımov, 1998: 145).

Türkiye'de Azerbaycan'ın diplomatik temsilciliğinin açılması da karşılıklı ilişkilerin gelişimine olanak sağladı. Eskiden Halk İçişleri Komiserinin yardımcısı çalışmış İbrahim Ebilov 1921 yılının Haziran'ında Ankara hükümeti yanında Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi atandı.

Ama şunu belirtmek gerekiyor ki, Bolşevik hükümeti kendisini Türkiye'nin müttefiki ilan etmesine rağmen Türkiye'de komünistlerin hâkimiyete gelmesi için de faaliyet gösteriyordu. Şöyle ki, Bakü'de Türkiye komünistlerine özel hazırlık yapılıyor ve mali kaynak ayrılıyordu. Yalnız Türkiye komünistlerinin kongresinin yapılması için Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi Teşkilat Bürosu 1920 yılının 22 Ağustos tarihli toplantısında 1.290.000 ruble kaynak ayırmak hakkında karar kabul etmişti (ARPIİ SSA, f.609, l.1, d 94, v.171).

Aynı zamanda Moskova Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve onun Türkiye ile çok yaklaşmasının istemediğinden Ankara'daki Azerbaycan temsilciliğinin işinde zorluklar oluşturuyordu. İ. Ebilov Azerbaycan'la birlikte diğer iki Güney Kafkasya Cumhuriyeti'ni de Ankara'da temsil ediyordu. Rusya ise değil Azerbaycan'ın, aynı zamanda Güney Kafkasya

ülkelerinin Türkiye'de bağımsız politika yürütmesini kabullenemiyordu. Azerbaycan SSC'nin Türkiye'deki temsilcisi İ. Ebilov'un söylediğine göre RSFSR Dışişleri komiseri G. Çiçerin Ankara'daki Rusya temsilcisine gönderdiği mektupta yazıyordu: “Güney Kafkasya ülkeleri bağımsız politika yürütmek istiyorlar. Bu yüzden de MK onların hepsini RSFSR yetkili temsilcisine tabi yapmak hakkında karar kabul etmişti” (ARDA, f.28, l.1, d 68, v.105).

Bolşevik hükümeti sürgünde faaliyet gösterenlere tehlike kaynağı gibi bakıyordu. Bu yüzden de Ankara'daki Azerbaycan temsilciliği mültecilerin faaliyetinin iptal edilmesini veya Türkiye'den çıkarılmasını talep ediyordu. İ. Ebilov 16 Aralık 1921 yıl tarihli gizli mektubunda Azerbaycan SSC Halk Dışişleri komiseri M. Hüseyinov'dan mülteci musavatçıların faaliyetinin durdurulması için önlem yapılmasını gerekli biliyordu (ARDA, f.28, l.1, d 174, v.13; d 68, v.111).

İ. Ebilov M. Hüseyinov'a yazdığı 1 Mart 1922 yılı tarihli gizli mektubunda Antanta'nın yardımı ile yaygın çalışma yürüten “ağvardiyaçı” Azerbaycanlı örgütlerin iptali ve onların başkanlarının yabancı ülkelere kovulması için Yusuf Kemal Bey'in rızasını aldığını, bu konunun çözümü için Mustafa Kemal Paşa ile birkaç kez konuştuğunu yazıyordu (ARDA, f.28, l.1, d 68, v.111). Bolşevik teröründen ve Türkiye'den çıkarılmak tehlikesinden kendilerini korumak için birçok musavatçılar Türkiye vatandaşlığını kabul ettiler.

1920-1922 yıllarında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde Kars konferansına hazırlığın yapılması ve anlaşmaların imzalanması konularının görüşülmesi önemli yer tutuyor. Konferans öncesinde Rusya hükümeti Güney Kafkasya ülkelerinin Türkiye ile tek sözleşme yapmaya zorluyordu. G. Çiçerin 1921 yılının Nisan'ında M. Hüseyinov'a Güney Kafkasya ülkelerinin Moskova ile görüşmeden Türkiye ile anlaşma yapmalarını yazıyordu (ARPIİ SSA, f.609, l.1, d. 94, v.195).

Türkiye tarafı konferansa anlaşma taslağını, Güney Kafkasya ülkeleri ise bildirge sunmuştu. Uzun süren görüşmelerden sonra 1921 yılının Ekim'in 13'ünde RSFSR'in katılımı ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Türkiye ile 20 maddeden ve 3 ekten oluşan Kars anlaşmasını imzaladılar

(ARDA, f.28, l.1, d.5, v.136-141; d 69,v.9-19; ARPİİ SSA, f.609, l.1, d. 94, v.110-115. Dokumentı Vneşney Politiki,1956: 420-429).

Anlaşmanı Azerbaycan tarafından Behbut Bey Şahahtinski, Ermenistan tarafından Askanaza Mravyan ve Pogos Makinısyan, Gürcistan tarafından Şalva Eliava ve Aleksandr Şvanidze, Türkiye tarafından Kazım Karabekir Paşa, Veli Bey, Muhtar Bey, Memduh Şevket Bey, aynı zamanda RSFSR'in Letonya'daki yetkili temsilcisi Yakov Ganetsi imzalamıştı (ARPİİ SSA, f.609, l.1, d.94, v.111, 112).

Anlaşmanın birinci maddesine göre Türkiye ve Güney Kafkasya ülkeleri önceler bu arazilerde hâkim olmuş devletlerin bu arazilere ait yaptıkları tüm anlaşmaları geçersiz sayıyorlardı. Yalnız 1921 yılının 16 Mart Rusya-Türkiye anlaşmasına bu uygulanmıyordu (ARPİİ SSA, f.609, l.1, d.94, v.111). Anlaşmanın dördüncü maddesi ile Türkiye'nin Kuzey-Doğu sınırları bile belirlendi.

Anlaşmanın beşinci maddesinde deniyordu ki, Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri razı oluyorlar ki, Nahçıvan vilayeti anlaşmanın ekinde 2. maddesinde gösterilen sınırlar çerçevesinde Azerbaycan'ın himayesinden çıkarak özerk bölge oluşturmalıdır (ARDA, f.28,l.1,d 5,c.137, iş69, v.11; ARPİİ SSA, f.609, d.94, v.93-94).

Anlaşmanın altıncı maddesi Batum ve onun çevresi ile bağlı idi. Burada Moskova Anlaşması'nın şartları tekrarlanıyordu (ARPİİ SSA, f.609, l.1, d.94, v.112).

Kars Anlaşması'nın onayı Güney Kafkasya ülkeleri tarafından ertelendi. Yusuf Kemal Bey'in 1922 yılı Ocak ayının 26'sında İ. Ebilov'la görüşmesi zamanı onayın ertelenmesinin nedenini sorunca cevabında sonuncu söylemişti ki, onaylama Güney Kafkasya Cumhuriyetleri federasyonunun kurulması ile ilgili erteleniyor ve bir iki ay içinde anlaşma Azerbaycan SSC, Gürcistan SSC ve Ermenistan SSC adından federasyon konseyi tarafından onaylanacaktır (ARDA, f.28, d 68, v.17). Yusuf Kemal Bey anlaşmanın onaylanmasının hızlandırılmasını ve anlaşmanın federasyon konseyi tarafından değil, her bir cumhuriyet tarafından onaylanmasını talep etmişti (ARDA, f.28, d 68, v.18). Türkiye tarafının böyle pozisyonu onunla ilgili idi

ki, o dönemde Ermeni militanının işi ve propagandası sonucunda İngiltere ve ABD Ermeni konusunu gündeme getirebilirdiler. Türkiye hem Ermeni Taşnakları, hem de komünistleri ile anlaşma olsa idi kendi çıkarlarını koruyabilirdi (ARDA, f.28, d 68,v.19).

Kars Anlaşması yapıldıktan sonra, daha onaylanmasına kadar Güney-Kafkasya-Türkiye konferansı yapıldı. Kars anlaşmasının maddelerinin gerçekleştirmek konularına adanmış bu konferans 1922 yılı Şubat'ın 15'inde Tiflis'te işe başladı (Dokümanı Vneşney Politikı. 1962: 429). Rusya ve üç Güney Kafkasya cumhuriyetleri ile Türkiye arasında konsolosluk konvansiyonu ve bu konvansiyona ek, hukuki yardım hakkında konvansiyon, posta telgraf konvansiyonu ve demir yolu konvansiyonu imzalandı (Dokümanı Vneşney Politikı, 1962: 626).

TBMM hükümeti Antanta ülkeleri ile ilişkilerin iyileşmediği bir zamanda Sovyet Rusya'sını da kendine karşı kışkırtmaktan kaçınarak Azerbaycan'ın savunmak için açık eylemler yapmasa da ülkenin durumuna kederle bakıyor ve çözüm yolu arıyordu. Bunu TBMM'nin Sovyet Rusya'sını öğrenen komisyonun üyesi İsmayil Sübhi Soysal'ın TBMM başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya adreslediği rapor açıkça kanıtlıyor. Raporun ARDA'nın 28 sayılı fonunda korunan özetinden belli oluyor ki, rapor yazarı Sovyet Rusya'sının Azerbaycan'ı kolaylıkla işgal etmesinin nedenini iki nedenle açıklamıştır: Birincisi, Cumhuriyet Dönemi'nde Azerbaycan'da hâkimiyet başında olan musavatçı aydınların güya Rus kültürü ile zehirlendiklerinden, ulusal Türk duygularından yoksun kalması ve bu yüzden de etkisinden her zaman korktukları Türkiye ile yaklaşmaktansa İngiltere ile yaklaşmak taraftarı olması; güya bu nedenle de Musavat hükümeti tüm halkı kendine karşı kışkırtmış ve hatta güçlü ordu oluşturamamıştı; öteki taraftan bünyesinde Halil Paşa, Nedim Agah, Doktor Fuat ve diğer Türklerin de olduğu Kırmızı komitenin faaliyeti. Halil Paşa'nın amacı İngiltere'ye karşı birlikte mücadele için Anadolu ve Rusya'yı birleştirmekten oluşuyordu (ARDA, f.28,1.1, d 174,v.15). İ.Soyal'ın önermesinin birinci kısmı ile razı olmak zordur ve yazarın durumu doğru bilmemesini gösteriyor. Öncelikle musavat başkanlarının nasıl bir ulusal düşünceye sahip olması yalanlanamaz; ikincisi, musavatçıların öncülük yaptığı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk işi bağımsızlığın ilanından sadece 7 gün sonra – 1918 yılının Haziran ayının

4'ünde Osmanlı İmparatorluğu ile arkadaşlık ve ittifak anlaşmasının yapılması olmuştur. Üçüncüsü cumhuriyet hükümeti o dönem için yeteri kadar güçlü ordu kurmuştu, yalnız o zaman Moskova'yı destekleyen Ermeni milliyetçilerinin işgal öncesinde Karabağ'da ayaklanma yapması ile ilgili ordunun tüm gücü Karabağ'a yöneldiği için kuzey sınırlarının savunması zayıflamıştı.

İşte Soysal'ın sonraki fikirleri de önceki önermesini büyük ölçüde yalanlıyor. O yazıyor ki, kırmızı ordunun ülkeye girmesi isyanla gözlemleniyordu, birçok yerlerde direniş yalnız Türklerin propagandasının etkisi altında gösterilmedi, müsavat ordusunun bir kısmı ise Azerbaycan ordusunun manevi babası olan Nuru Paşa'nın öncülüğü ile direniş göstermeye gayret gösterdi (ARDA, f.28, l.1, d 174, v.15).

Sonra Soysal Bolşeviklerin Azerbaycan'da yaptıkları zulüm vahşetleri betimleyen binlerce aydının kurşunlandığını, Azerbaycan'ın yıkıldığını ve soyulduğunu, ülkede tüm hâkimiyetin Ermenilerin, Rusların ve diğer gayri Türk milletlerin elinde olduğunu, Sarkis, Pankratov ve Skoçkov gibi adamların Müslümanlara düşman ruh halinde olduklarını yazıyor (ARDA, f.28, l.1, d 174, v.17).

Sözüne devam eden İ. Soysal şöyle yazıyor: “Nüfus ümitsizdir. Müslümanlara karşı şiddetler sürüyor. Halk her yerde soruyor: “Türkler ne zaman gelecek ve bizi kurtaracak? Azerbaycan'ın Türkiye'nin yardımına ihtiyacı var” (ARDA, f.28, l.1, d 174, v.18).

Soysal Azerbaycan'ın her yerinde isyana hazırlık yapıldığını yazarak Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazıyordu ki, biz hareket etmeliyiz, ben antiavrupaizmle ve devrimci Rusya ile ihtilafı propoganda yapmıyorum, ama Rusya ağır durumdadır ve Azerbaycan ulusal canlanma arzuyor ve biz bu işte ona yardım edebiliriz” (ARDA, f.28, l.1, d 174, v.18).

Böylece problemin incelenmesi gösteriyor ki, Moskova Türkiye ile üç Güney Kafkasya ülkeleri arasında tek anlaşma yapması için baskı yapıyordu, bu ülkeleri Türkiye'ye karşı koymak istiyordu. Türkiye ise üç Güney Kafkasya ülkesinin bağımsız olmasını ve onlarla ayrı ayrı anlaşma yapılmasına, onlarla normal, iyi komşuluk ilişkileri kurulmasına çalışıyordu.

KAYNAKÇA

Atatürk'ün Millî Dış Politikası, Millî Mücadele dönemine ait 100 belge, 1919-1923, C I, Ankara, 1981.

Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresinin Siyasi Senedler Arşivi

ARPIİ SSA

Azerbaycan Respublikası Devlet Arşivi

Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C II, Moskova, 1956.

Dokumenti Vneşney Politiki SSSR, C IV, Moskova, 1960.

SONYEL, Salahi R., **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Dış Politika**, C I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

GASIMOV, Musa, **“Yabancı devletler ve Azerbaycan”**, Bakü, 1998.

SOFİYEYEV, M., **Güney Kafkasya Cumhuriyetleri Sovyet-Rusya İlişkilerinde (1922-1946)**, Bakü, 2000.

1931 TARİHLİ KUDÜS İSLAM KONGRESİ VE TÜRKİYE

Mehmet AKÇA*

ÖZET

Ekim 1931’de dönemin Kudüs Müftüsü Hacı Emin El-Hüseyini tarafından, çeşitli Arap ve Müslüman ülkelerin liderlerine gönderilen davette, İslam’ın içinde bulunduğu durumu değerlendirerek çıkarlarını savunmak üzere alınacak tedbirleri içeren bir İslam Kongresi’nin Kudüs’te toplanacağı bildirilmiştir. Müslümanların bir araya gelerek sorunlarını tartışacakları bir konferans yapma fikri 19. asrın sonlarına kadar uzanmakla birlikte, gerek yapıldığı dönem gerekse de taşıdığı birçok anlam sebebiyle 7 Aralık 1931’de Kudüs’te toplanan İslam Kongresi ayrı bir öneme sahiptir. Günümüzdeki İslam İşbirliği Teşkilatı’nın ilk nüvesini teşkil etmesi açısından da manidar olan bu girişim, I. Dünya Savaşı’nın akabinde Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküşüyle dağılan İslam coğrafyasının bir araya gelme amacının bir tezahürüdür. İngiliz manda yönetimi altındaki Filistin topraklarında, artan Yahudi göçüyle birlikte ortaya çıkan huzursuzluk ortamına, Müslüman kamuoyunun desteğini çekebilmek, güçlü bir İslami cephenin kurulabilmesini temin etmek kongrenin amaçları arasındadır. 22 ülkeden 145 temsilcinin katılımıyla Mescit-i Aksa’da Miraç Gecesi toplanan kongre, görüşülen konular ve alınan kapsamlı kararlar nedeniyle son derece önemli bir girişimdir. Genç Türkiye Cumhuriyeti’nin, halifeliğin tekrar gündeme getirileceğine dair kongrenin toplanış amacına ilişkin endişeleri, üzerinde durulması gereken bir konudur. Kongre, her ne kadar iç çekişmeler ve takip edilecek belirli bir programın olmayışı nedeniyle başarı sağlayamasa da İslam coğrafyasındaki, günümüze kadar devam eden sorunları çözüme kavuşturma adına atılmış önemli bir adımdır.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, İslam Kongresi, Hacı Emin El-Hüseyini, İslam İşbirliği Teşkilatı, Halifelik.

*Uluslararası İlişkiler Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi, akcamehmett@gmail.com

JERUSALEM ISLAMIC CONGRESS DATED 1931 AND TURKEY

ABSTRACT

The invitation which was sent to several Arab and Muslim countries' leaders in October 1931 by that period Jerusalem Mufti Haji Amin al -Husseini, declared that an Islamic Congress including measures to be taken in order to defend the interests by assessing the situation of Islam would convene in Jerusalem. Even though the idea of a conference to come together and discuss the problems of the Muslims goes back to the end of the nineteenth century, Islamic Congress which convened on 7th December 1931 in Jerusalem has a special importance due to not only the period of it but also a lot of meanings of it. This venture which is also significant in terms of forming the first core of the Organization of Islamic Cooperation, is the epiphany of the aim to come together of Islamic World dispersed following the collapse of the Ottoman Empire immediately after World War I. To attract the support of Muslim public opinion to the unrest atmosphere generated following increasing Jewish immigration to Palestine under the British mandate and to ensure the installation of a powerful Islamic front are among the objectives of the Congress. Congress, gathered during the Night of Ascension in Al-Aqsa Mosque with the participation of 145 representatives from 22 countries is extremely important initiative because of the discussed subjects and comprehensive decisions taken. Concerns of the Young Republic of Turkey about reappearing of Caliphate related with the meeting purpose of the Congress are a matter to be dealt with. Although Congress didn't succeed because of internal strife and the lack of a specific program to be followed, it is an important step taken in terms of resolving on-going problems up to today in Islamic World.

Key Words: Jerusalem, Islam Congress, Haji Amin Al -Husseini, Organization of Islamic Cooperation, Caliphate.

GİRİŞ

Filistin adı, MÖ 10.000-5.000 yılları arasında bu topraklarda yaşamış olan kavme bağlanmış olup İbranilerce bu halka Pelishtin ve bölgelerine de Pelesheth denilmiştir.¹ Filistinlilerin ülkesi anlamına gelen Plesheth nedeniyle de bu coğrafya Filistin adını almıştır. Roma kaynaklarındaysa bu bölge Palestina olarak geçer. Filistinlilerin MÖ 12. yüzyılda Girit'ten ve Anadolu kıyılarından geldikleri tahmin edilmektedir. Ancak bu topraklara daha önce Arabistan yarımadasından göç eden Sami ırkından insanlar yerleşmişlerdir. Filistin'e ilk gelenler arasında Kenaniler (Canaans) olduğu bilinmektedir.² İncil'de Filistin adı Kenaneli yani Kenan Diyarı olarak geçer. Bir iddia olmakla birlikte, bazı arkeolojik bulgular bugünkü Kudüs şehrinin Kenanilerin bir kolu olan Yebusi'ler (Jebusites) tarafından inşa edildiğini göstermektedir. Birçok kaynakta Kudüs'ün adı Yebus olarak geçmektedir. Kenaniler ise Kudüs şehrini barış anlamına gelen Roshalm, Shalem ve Orossalem gibi isimlerle ifade etmişlerdir.³ Yahudilerin Filistin ile olan tarihi bağları esas itibarıyla Tevrat'a dayanmaktadır. Tevrat'ın yaradılışa ait olan ilk kitabı Genesis'e göre Yahudi kavminin başlangıcı İbranilerdir ve en yüce dedeleri ise Abraham'dır (İbrahim). İbrahim'den sonra kabilenin başına oğlu İshak, ondan sonra ise, İsrail adını alan Jacob (Yakup) başa geçmiştir ki onunla birlikte İbraniler Beniisrail yani İsrailoğulları veya İsrail kavmi adını almıştır. Filistin toprakları üzerinden kadim bir geçmişe sahip olarak ve Tanrı tarafından bu toprakların kendilerine vaat edildiği (Eski Ahit'e göre) fikrine dayanarak, bir gün yeniden -MS 70'de Romalılarca uzaklaştırıldıkları kutsal topraklarına dönmeyi ülkü edinmişlerdir. Filistin toprakları, üç semavi dinin de ortaya çıktığı bölge olması ve üç semavi dinin de kutsal kabul ettiği Kudüs şehrini içinde bulundurması sebebiyle tarih boyunca birçok dini mücadelenin merkezi olmuştur. Birçok kez fetih ve istilalara maruz kalan Filistin'in sınırları sürekli değişmiş ve bu nedenle bu topraklara belirgin siyasi sınırlar çizmek mümkün olmamıştır. Sırasıyla Yahudi Krallığı, Babil, İran, Helen, Roma, Bizans İmparatorlukları, İslam

¹Fahir Armaoğlu, **Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları (1948-1988)**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994, s. 3.

²Demet Gökçınar, **Arap-İsrail Uyuşmazlığı'nda Filistin Sorunu**, Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s. 32.

³Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 3.

Devleti, Haçlılar, Eyyubiler, Memlükler, Osmanlı Devleti ve son olarak İngiltere'nin hâkimiyetinde kalmıştır.

Köklü ve kadim bir geçmişe sahip olan Filistin, 400 yıllık Osmanlı egemenliğinin ardından tarihinin belki de en karanlık dönemine adım atmıştır. 1917'de bölgeyi ele geçiren İngiltere, günümüzde Filistin sorunu olarak anılan meselenin kurucu öznelere biridir. Bu itibarla meselenin temellerine inerek bugünkü gelinen noktayı anlamada Filistin'deki İngiliz manda yönetimi dönemi büyük önem arz etmektedir. Manda yöneticisi olan İngilizlerin Filistin'de kendi kendini yönetebilecek bir mekanizma kurulma sürecine olan etkisi ve İslam coğrafyasında, günümüze değin süregelen kronik meselelerin baş aktörü olarak üstlendiği rol göz önüne alınarak çalışmaya İngiliz manda yönetimindeki Filistin'in durumuna değinilerek başlanılacak ardından Müslümanların bir araya gelme saiklerini yansıtan İslam Kongresi'ne gidilen süreç incelenerek Türkiye'nin kongreye yönelik tutumu analiz edilecektir. Son olarak kongrenin önemine işaret edilerek tüm başlıklar bütüncül bir yaklaşımla ele alınacaktır.

İngiliz Manda Yönetimi Altında Filistin

Birinci Dünya Savaşı devam ederken alevlenen Arap Milliyetçiliğini körükleyerek Ortadoğu'da büyük bir Arap Devleti kurulması ve başına Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in geçirilmesini öngören İngiliz-Arap antlaşmasını (Hüseyin-McMahon/14 Temmuz 1915) yok sayarak 1916'daki Syke-Picot gizli anlaşması ile bölgeyi Fransa ile paylaşmaya karar veren İngiltere'nin, Kudüs'ü ele geçirmesi, Filistin'de İngiliz idaresi dönemini başlatmıştır.⁴ Tüm dünyada yükselen milliyetçilik, asırlardır ötekileştirilen Yahudi toplumunu da etkilemiş, özellikle Rusya'daki Pogromlar sonucu radikalleşen Yahudilerin bir kısmı kutsal saydıkları topraklara (Siyon-Filistin) dönüş için örgütlenmeye başlamışlardır. Modern siyasal Siyonizmin ilk girişimi 1884'te kurulan Siyon Aşıkları örgütüdür. Siyonizmin bayraktarlığını, aslen Macar olan 1896'da yazdığı Yahudi Devleti kitabıyla gazeteci Theodor Herzl yapmıştır. 1897'de Basel'de ilk kongresini yapan

⁴William Cleavand, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Yayınevi, Ankara, 2008, s. 271.

Siyonistler, kurdukları Dünya Siyonist Örgütüyle tüm dünyadaki Yahudileri örgütlemeye ve davalarına karşı uluslararası toplumun desteğini almaya çalışmışlardır. Nitekim Londra'daki Siyonist sözcüsü Weizmann'ın önderliğinde İngiliz kamuoyundan büyük bir destek görmüşler ve 2 Kasım 1917'de dönemin İngiliz Dış işleri Bakanı Arthur James Balfour'un adıyla literatürdeki yerini alan Balfour Bildirgesi'nin yayınlanmasını sağlayacaklardır. Bu bildirme Yahudilerin asırlardır hayal ettikleri devletlerini kurmaları için attıkları en önemli adımdır. İngiltere'nin savaş stratejisi ve diaspora baskıları sonucu attığı bu adım yıllar geçtikçe başına açacağı büyük sorunların habercisiydi. Muğlak bir dille kaleme alınan Balfour Bildirgesi Yahudiler için Filistin'de bir "milli yurt" kurulmasını öngörmektedir. Filistin için daha önce Araplarla anlaşan İngiltere şimdi de aynı bölge için Yahudilere sözler vermektedir. 1917-1920 arası dönemde verdiği sözler nedeniyle uzlaşma zemini tesis etmeye çalışan İngiltere, 3 Ocak 1919 tarihinde Londra'da "Hicaz Arap Devleti" adına Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Faysal ile Siyonist sözcüsü Weizmann'ı Arap-Yahudi işbirliğine ikna etmiştir. Emir Faysal, kurulacak Büyük Suriye-Arap Devleti için Yahudi göçünün desteklemesini ve Yahudi devletinin kurulması hariç Balfour Deklerasyonu'nu da kabullenmiştir. Bu arada Filistin'de 1918 itibariyle nüfusun yaklaşık % 5'ini temsil eden Yahudiler göç dalgalarıyla (aliyah-yükseliş) nüfuslarını giderek artırmışlardır. Öyle ki 1919-1923 arası dönemdeki 3. aliyah'ta 30 bin Yahudi Filistin'e göç etmiştir. 24 Nisan 1920 günü San Remo'da alınan kararlar Ortadoğu'da yeni sınırların çizilmesine yol açmıştır. Suriye ve Lübnan Fransız mandasına, Filistin, Ürdün ve Irak ise İngiliz mandasına bırakılmıştır. Bu karar hem Emir Hüseyin ile yapılan antlaşmaya hem de Faysal ile Weizmann arasındaki antlaşmaya ters düşmektedir. Bu nedenle karara hem Arapların hem de Yahudilerin tepkisi büyük olmuştur.⁵

İngiltere'nin fiili hâkimiyetini yasallaştıran karar ise 24 Temmuz 1922'de dönemin Uluslararası kuruluşu olan Millet Cemiyeti tarafından yayınlanır. 28 maddelik bu kararda, Filistin'deki İngiliz manda yönetiminin esasları belirlenmiştir. İlk olarak manda yönetiminin başına Yüksek Komiser olarak bir Yahudi ve ateşli bir Siyonist olan Sir Herbert Samuel atamıştır.

⁵Serdar Kızıloğlu, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C 2, S 1, 2012, s. 52.

Samuel, Balfour'u Yahudiler için kurulacak bir devlet olarak algılamakta ve İngilizlerin buna yardımcı olacak politikaları izleyeceğini düşünmektedir.⁶ Ne var ki Balfour Bildirisinin Filistin'deki Yahudi olmayan toplulukların haklarını korumaya yönelik diğer maddesinin nüfusun % 85'ini oluşturan Araplar için nasıl bir gelişme göstereceği bilinmemektedir. İngiltere'nin bu iki durumu uzlaştırarak bir denge kurmak adına yayınladığı Beyaz Kağıt (White Paper) sonuçsuz kalmıştır. Samuel'in üniter bir temsil kurulması yolundaki seçilmiş Müslüman, Hristiyan ve Yahudi temsilcilerden ve yüksek komiser tarafından atanacak on bir kişiden oluşacak bir Yasama Meclisi kurulması fikri, Balfour'u iptal etmeyecek herhangi bir planda yer almayacaklarını bildiren Araplarca reddedilmiştir. Bu tutum, Filistin'in geleceği yolunda büyük bir dönemeçtir. Öyle ki; Filistin'de hiçbir zaman halkın tamamını temsil eden kurumların olmamasına, Filistin'in yalnızca Yüksek Komiserlik tarafından yönetilmesine, bir anayasa, parlamento ya da seçimlerin olmamasına neden olmuştur. Eşraf Politikasıyla yönetilen, birliktelikten uzak, aile kavgalarıyla bir türlü toparlanıp istediğini almak için mücadele edemeyen, gevşek bir idari sisteme sahip Araplara karşı Yahudiler manda yönetimin başlangıcından itibaren sistemli ve organize bir yapılanma süreci geçirmişlerdir.

Kongreye Götüren Süreç

Bahsedilen bu görüş ayrılıkları giderek bir Arap-Yahudi çatışmasına dönüşmüş, 1920 ve 1921 ayaklanmalarından sonra en belirgin ifadesini 1929 yılında göstermiştir.⁷ 1929 yılında Ağlama Duvarı olayları olarak tarihe geçen ayaklanma, giderek tırmanan gerilimin ve manda yönetimi altında işlerin iyi gitmediğini göstermesi açısından önemlidir. Londra, Eylül ayında Filistin'e sürekli hale gelecek olan komisyonlardan ilkini göndermiştir. Sir Walter Shaw başkanlığındaki komisyon raporunda, gerilimin ana kaynağının, manda içinde topraksız bir Arap toplumunun yaratılması ve Arapların süregelen Yahudi göçlerinin topraklarında bir Yahudi devletinin

⁶Bose Sumantra, **Contested Lands: Israel, Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus and Sri Lanka**, Harvard University Press, Londra, 2007, s. 217.

⁷A. Goldschmidt - L. Davidson, **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 373.

kurularak kendilerinin azınlık durumuna düşeceklerinden duydukları endişe olduğunu belirtmiştir. Komisyonun önerisi ise; İngilizlerin Yahudi göçlerini kontrol altına alarak Arap kiracıların yerlerinden atılmasının önlenmesidir. Zira Araplar artık manda yönetimine, Yahudilere ve kendilerini yeterince temsil edemeyen liderlerine karşı başkaldırarak amaçları doğrultusunda silahlı mücadeleyi de meşrulaştırmışlardır. Ayrıca bu mücadelenin tanıtılması ve destek sağlanması amacıyla girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak İngiltere komisyonun önerilerini dinlemek yerine Filistin'e yeni bir komisyon göndermiştir. Hope-Simpson Komisyonu raporunu 1930 yılında tamamlamış ve tavsiyeleri "Passifield Beyaz Kağıdı" olarak anılmıştır. Arapların "Kara Mektup" olarak adlandırdıkları bu rapor esasen Walter Shaw raporuyla aynı içeriğe sahiptir. Fakat Yahudilerin bu rapora gösterdikleri tepki ve yoğun lobi faaliyetleri sonucu Başkan Macdonald'ın Weizmann'a gönderdiği mektup ile raporu uygulamayacağını bildirmesi Araplarda büyük bir hayal kırıklığına yol açarken, Siyonist baskı gruplarının İngiltere'nin kararlarında ne kadar etkili olduğunun bir kez daha açığa çıkmasına neden olmuştur.⁸

1931 yılı Filistinli Arapların siyasi görüşlerinde de değişimlerin yaşandığı bir yıl olmuştur. 1929 olayları, Arap ayaklanmaları ve ardından yayınlanan "Kara Mektup" Araplar arasında beliren yeni görüşlerin fitilini ateşlemiştir. 1930'lara kadar Yüksek İslam Konseyi Başkanı, aynı zamanda Kudüs Müftüsü olan Hacı Emin'i destekleyen halk, artık kendilerini yeterince temsil edemediğini düşündükleri Hacı Emin'e karşı örgütlenmeye başlamıştır. Bu noktada, İngiltere'ye karşı protestoyu ve mücadeleyi savunan ve diğer Arap devletleriyle yakın ilişkiler kurulmasını isteyen "Yeni İstiklal Partisi", daha önceki Arap, Milli Savunma, Reform Partileri ile Arap Gençlik Örgütü ve Milli Blok'a rakip olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada Hacı Emin'in hem ardı ardına patlak veren isyanlara karşı çıkarak Müslümanların Filistin davasına verdikleri desteği artırmak hem de azalmaya başlayan itibarını yeniden tazelemek adına Kudüs'te bir İslam kongresi toplama fikri belirlemiştir.

⁸C. Weldon Matthews, **Pan-Islam or Arab Nationalism? The Meaning of the 1931 Jerusalem Islamic Congress Reconsidered**, Cambridge University Press, 2003, s. 2.

Kongre Fikrinin Doğuşu

Esasen Müslümanların bir araya gelerek bir konferans yapma fikri 19. asrın sonlarında gündeme gelmiştir.⁹ Müslüman yenilikçi aydınlarla benimsenen bu fikir, İslam dünyasını kuşatan “Batı” gücüne karşı Müslümanların bir araya gelerek mücadele etmesi temeline dayanmaktadır. Suriyeli Abdurrahman El-Kevakibi’nin Ummul-Kura adlı 1900 yılında yayınlanan kitabında Mekke’de 1899 yılında toplandığı iddia edilen İslam Konferansının gizli protokollerinden bahsedilmektedir. Kahire’de Reşid Rıza tarafından çıkarılan El-Menar gazetesinin desteğiyle birlikte Tatar ıslahatçı Gaspıralı İsmail Bey’in ilk somut teşebbüsü 1907 yılında sonuçsuz kalmıştır. Şerif Hüseyin’in 1924 yılında Mekke’de kendini halife ilan etme amacıyla düzenlediği konferansla birlikte 1926’daki hac mevsiminde, 1924’te kaldırılan halifeliğin durumu görüşülmüş; ancak halifelik makamını çok isteyen Kral Fuad için bu konferanstan bir karar çıkmamıştır. Nihayet 1931 yılı ortalarında Müslüman önderlerce yapılan toplantıda sonrası, İngilizlerin özellikle 1929 yılındaki olaylar sonrası Filistin’e gönderdiği araştırma kurullarının Arap yanlısı raporlarını uygulamak istememesi başta Hacı Emin olmak üzere Tunuslu Müslümanların lideri Abdülaziz Es-Sealibi ve Hintli İslam önderi Şevket Ali’yi diğer Müslüman devletlere yöneltmiş ve Kudüs’te bir genel İslam Kongresi toplanması fikri vücuda gelmiştir.¹⁰ Kudüs Müftüsü Hacı Emin El-Hüseyini tarafından Ekim 1931 tarihinde Arap ve Müslüman ülkelerin başkanlarına ve çeşitli örgütlere, dünya siyonizmine karşı durabilmek amacıyla Müslüman kamuoyunun desteğini çekerek güçlü bir İslami cephenin kurulabilmesini temin etmek ve İslam’ın içinde bulunduğu durumu değerlendirerek çıkarlarını savunmak için alınacak tedbirleri konuşmak üzere Kudüs’te düzenlenecek İslam Kongresi (Mu’tamar İslami Amm) için davet gönderilmiştir.¹¹ Gönderilen davetiyelerde kongrenin hedefleri şu şekilde sıralanmıştır:

⁹Sinan İlhan, “Kudüs’teki İslam Konferansının Perde Arkası”, **İslami Araştırmalar Dergisi**, C 20, S 1, Ankara, 2007, s. 123.

¹⁰Zvi Elpeleg, **Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin El-Hüseyini**, (Çev: Dilek Şendil), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 59.

¹¹Philip Mattar, **The Mufti of Jerusalem and the Politics of Palestine: Amin al-Huseyni and the Palestinian National Movement**, Columbia University Press, New York, 1988, s. 59.

- ✓ İslam inancını ve değerlerini yaymak için etnik köken ve mezhep ayrımı yapılmaksızın Müslümanlar arasındaki işbirliğini ve genel İslam kardeşliğini geliştirmek
- ✓ Müslümanların menfaatlerini savunmak ve kutsal mekânlar ile Filistin topraklarını herhangi bir müdahaleye karşı korumak
- ✓ Müslüman gençlik örgütlerinin kurulmasını teşvik etmek
- ✓ Arapça dilinin yaygınlaştırılması için Kudüs'te Mescid-i Aksa Üniversitesinin kurulmasını sağlamak
- ✓ Hicaz demiryollarının onarılarak İslami idareye teslim edilmesi
- ✓ Balfour Deklerasyonu'nun reddedilmesi¹²

Kongre davetini yapan Kudüs müftüsü için çözmesi gereken elzem sorunların başında İngiliz manda yönetimini kongrenin, İngiliz çıkarlarına aykırı kararlar almayacağına ikna etmek gelmektedir. Zira mandater hükümet bu kongrenin ülkedeki Arap toplumu arasında milliyetçi duyguları tahrik edeceğinden endişe duymaktadır. Filistin meselesine İslam âleminin müdahil olacağı endişesi de İngiltere'yi rahatsız etmektedir. Hacı Emin Yüksek Komiser Sir Arthur Wauchope'a giderek kongrenin İngiliz yetkilileri güç duruma sokacak hiçbir konuyu tartışma gündemine getirmeyeceği yolunda güvence vermiştir.¹³ İngiltere'ye güvence veren müftünün ilgilenmesi gereken diğer konu ise Arapların geleneksel idari aklının kronik bir sorun haline gelmesini sağlayan Eşraf Politikası'dır. Öyle ki Hüseyini ailesine rakip Naşşibi ve Halidi aileleri kongrenin tüm Müslümanları temsil etme yetkisinin olmadığını iddia ederek, bunu Hacı Emin'in kendi saygınlığını artırmaya yönelik bir hareket olduğunu düşünmüşler ve ardından Kudüs'teki Kral Davut Oteli'nde muhalif bir İslam Kongresi düzenlemişlerdir. Filistin İslam Ümmeti Kongresi (Mu'tamar El-Umma El-İslamiyye El-Filistiniyye) adıyla düzenlenen bu kongreye yüzlerce Müslüman katılmış; Hacı Emin'in ikna ve arabuluculuk girişimleri sonuçsuz kalmıştır.¹⁴

¹²Celil Bozkurt, **Türk Kamuoyunda Filistin Problemi, İlk Arap Yahudi Çatışmaları (1920-1939)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 67.

¹³Martin Kramer, **Islam Assembled The Advent of the Muslim Congress**, Columbia University Press, New York, 1986, s. 126.

¹⁴Zvi Elpeleg, **a.g.e.**, s. 61.

Kongre'nin hazırlık safhasında birçok sorunla karşı karşıya kalan Kudüs Müftüsü ve arkadaşları esasen kongreye resmi devlet temsilcilerinin katılmasını istemiş; ancak birçok Müslüman ve Arap devlet kongreye endişeyle yaklaşmıştır. Endişelerin başında 1924'te kaldırılan halifelik makamının yeniden canlandırılacağı ve Fransa'da sürgünde olan Abdülmecid'in kongrede yeniden halife ilan edileceği spekülasyonları gelmektedir. Halifelik konusunun yeniden gündeme alınacağı dedikoduları kendini Halife adayları olarak gören Mısır Lideri Kral Fuat ile birlikte Irak ve Suudi Arabistan'ı da rahatsız etmiştir. Öte yandan kongrenin hedefleri arasında yer alan Kudüs'te kurulması planlanan İslam Üniversitesi'nin El-Ezher ulemasının otoritesini sarsma ihtimali Mısır'ın kongreye çekinceyle yaklaşmasına neden olmuştur. Ayrıca Libya sorununun da ele alınabileceği gerekçesiyle İtalya da kongreye muhalefet etmiştir. Ancak en büyük endişeyi hiç şüphesiz genç Türkiye Cumhuriyeti barındırmaktadır.

Türkiye'nin Kongre'ye Yönelik Tutumu

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti hızla gerçekleştirdiği reform hareketlerinin yerleşmeye başladığı bir dönemde en önemli meselelerden biri olan Halifeliğin kaldırılması ve Osmanlı mirasının yurt dışına çıkarılması konusundaki hassasiyetini sürdürmektedir. Askeri ve bürokratik seçkinler reformların benimsenmesi noktasında çok kritik olan bu süreçte halifelik tartışmasının kabul edilemez olduğuna işaret etmişlerdir. Kongrenin düzenleyicilerinden Şevket Ali'nin Nice'de yaşayan Abdülmecid'in kongreye getirilerek yeniden halife ilan edilmesi ve hatta İslam dünyası içinde Vatikan benzeri bir yapı kurulabileceğine dair beyanatları Ankara tarafından endişeyle karşılanmıştır. Bu dönemde Abdülmecid'in kızlarından birinin (Dürri Şehver Sultan) Haydarabatlı Osman Nizam Han'ın oğullarından birisiyle evlenmek üzere olduğu haberleri de bu çerçevede değerlendirilerek kaygı yaratmıştır.¹⁵ Tüm bu gelişmeler üzerine Nice'de sürgünde olan Abdülmecid'in gizlice Kudüs'e götürebileceği ihtimaline karşı Fransız sahil güvenlik ekipleriyle irtibata geçen Türkiye'nin Fransa

¹⁵Özlem Tür, "Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62-1, Ankara, 2007, s. 240.

Büyükelçisi Münir Bey, halifeliğin tekrar canlandırılmasının Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı yapılacak büyük bir düşmanlık olacağını söylemiştir. Ayrıca dönemin Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras durumu İngiltere'nin Ankara Büyükelçisine bildirir ve halifeliği hortlatmanın İngiltere'ye karşı yıkıcı ve tahrip edici bir güç oluşturabileceğinden duyduğu endişeyi hatırlatır. Filistin Yüksek komiseri Sir Arthur Wauchope ile de irtibata geçen Türk dış işleri Abdülmecid'in Filistin ya da diğer ülkelere girebilmesi için gereken vizenin verilmemesini talep eder.¹⁶ İngiltere bu isteği kabul eder. Hacı Emin halifelik söylentileri üzerine Mısır'ın El-Ahram gazetesi editörüne Abdülmecid'in tekrar halife olarak ilan edilmesinin kesinlikle gündeme gelmeyeceğini açıklamış olması Türkiye'yi memnun etmeye yetmez. Ardından müftü Türk konsolosluğuna bir mektup göndererek resmi Türk delegasyonunu kongreye davet eder. Ancak konsolosluk Tevfik Rüştü Bey'in telkinleri doğrultusunda bu gayriresmî toplantıya katılmayacaklarını iletir. Kongrenin belli bir Müslüman kesimi temsil ederek İngiliz ve Yahudi karşıtı bir izlenim yaratacağından ve İngiltere'nin zaten kongreye karşı olan tavrından duyduğu kaygıları dile getirmiştir. Mustafa Kemal'in telkinleri doğrultusunda kongreye bağlılığın ancak Türkiye gibi cumhuriyet rejimiyle yönetilen başka ülkelerinde kongreye çağrılmasının garanti edilmesi şartıyla kabul edilebileceği açıklanmıştır.

3 Aralık 1931 tarihinde meclis gündemine gelen kongre için Dış İşleri Bakan Tevfik Rüştü Aras “şeriatçı” ifadesini kullanarak şu açıklamayı yapmıştır:

“Vakıa bize de bu kongreyi akit teşebbüsüne girişenler tarafından davetnameler gelmiştir; fakat milletleri terakki yolundan alıkoymaya çalışan, bu itibarla, müessif neticeleri artık münakaşa mevzusu olmayan böyle teşebbüslere Cumhuriyet Türkiyesi'nin bir alakası olamayacağı tabiidir. Bahusus dini siyasete vasıta ittihaz etmenin dâhili ve harici bütün siyasette bir aleyhtarıyız. (Çok güzel sesleri). Hadisenin inkişafını yakinen takip ediyoruz. Bizim milli işlerimizde uzaktan ve yakından alaka göstermedikleri müddetçe bu teşebbüs orada toplananların mıntıklarında münhasır mahalli

¹⁶Martin Kramer, a.g.e., s. 131.

ve bize taalluku olmayan bir hadise mahiyetinde kalabilir.” (Bravo sesleri, alkışlar)¹⁷

Aydın milletvekili Dr. Mazhar Bey de konuyla ilgili söz alarak şunları söylemiştir:

“Kudüs'te Siyonistlerle İslamcılar arasında bir mesele cereyan ediyor. Bu dâhili meselelerinde kendilerine kuvvet bulmak için bir şey yapmayı düşünebilirler. Fakat bu nihayet Kudüs dâhilinde kalabilir. Bütün dünyanın İslam âlemine davetiye göndermenin manası nedir? Hiç şüphe yok ki bir zamanlar hilafeti sinesinde taşıyan Türkiye'ye birçok müstemlekeci milletler tarafından vasıtai tenkit ve bazen tecavüz olarak kullanılmış hilafet meselesi ve bütün diğer devletlerin doğrudan doğruya müstakil hayatlarına konuşmak mahiyetini alan hilafet meselesini [konuşacaklardır ve bunu] ... kabul edemeyiz. [...] Fakat ne de olsa çok kısa ve dar bir zaman zarfında yaptığımız çok derin inkılaplar üzerinde çok derin hassasiyetimiz vardır ve bu da daha uzun bir zaman elbette sürecektir. Yanı başımızda olan bir memlekette bu kadar alemşümül manayı ihtiva eden hadiseleri soğuk kanlılıkla mütalaa edemeyiz. Türklerin seve seve, isteye isteye yaptıkları inkılapa hariçten herhangi bir burun ve parmağın sokulmasına müsaade edemeyiz ve bütün milletlerin yaptıkları insani ve medeni inkılaplarına şu veya bu şekilde müdahale arzularına soğukkanlılıkla lakayit kalamayız.”(Alkışlar)¹⁸

Türkiye'nin bu tutumunu İran, Afganistan, Arnavutluk, Mısır, Suudi Arabistan ve Irak gibi devletlerde destekleyerek kongreye resmi temsilci göndermemişlerdir. Kongre salonunda katılımcı devletlerin bayraklarının arasında kendi bayrağının olduğunu öğrenen Türkiye Filistin konsolosluğuna verdiği nota ile bayrağın salondan kaldırılmasını istemiştir. Zira kongrede alınacak kararlardan ve izlenecek siyasetten doğacak yükümlülükleri laik Türkiye Cumhuriyeti'nin yüklenmeyeceği açıkça ifade edilmiştir. Türkiye'nin bu yaklaşımın Müslüman ülkelerle olan ilişkilerine zarar verdiğini düşünen Şekip Arslan, Tevfik Rüştü'ye yazdığı mektupta

¹⁷Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın Kudüs Kongresi hakkındaki beyanati, Devre 4, C 5, 1931, s. 2-4.

¹⁸Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi, Aydın mebusu Dr. Mazhar Bey'in Kudüs Kongresi hakkındaki beyanati, Devre 4, C 5, 1931, s. 2-4.

Türkiye'nin kongreye olan ilişkisini anlatmıştır. Ona göre Kudüs kongresinin karşısında olmak laikliği dikkate alan bir devletin izleyeceği politika değildir. Zira 1926'da Mekke'de düzenlenen kongreye katılırken Kudüs Kongresi'ne katılmamış olmasının çelişkili bir durum yarattığını iddia etmiştir. Türklerin bu politikasının sebebini eski Osmanlı'nın mirasçısı olmayı reddetmesine bağlamıştır.¹⁹

Türk basını kongreye fazla ilgi göstermezken yaptığı değerlendirmelerde Türk kamuoyunun bakış açısını özetlemiştir. Öyle ki; Cumhuriyet Gazetesi, "Kudüs Kongresi'nde Dayak" başlığıyla verdiği haberde kongrenin bir delegenin dövülmesiyle başladığını duyurmakta ve basitliğine dikkat çekmektedir.²⁰ Benzer ifadeler Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nde de yer almıştır. Kongre için "öyle bacadan böyle duman çıkar" ifadesini kullanarak; kongreye Türkiye, Afganistan, İran ve Suudi Arabistan gibi hatırı sayılır Müslüman ülkelerin delege göndermeye bile lüzum görmediğini yazmıştır.²¹

Kudüs İslam Kongresi ve Kararları

Tüm karşı çıkışlara, eleştiri ve muhalefete karşı 7 Aralık 1931 (6 Şaban 1350) tarihinde Kudüs'te miraç gecesi toplanan kongreye: Suriye, Lübnan, Ürdün, Yemen, Libya, Cezayir, Tunus, Hindistan, Mısır, Türkiye, Suudi Arabistan, Seylan, Endonezya, Çin (Doğu Türkistan), Kafkaslar (Tatarlar), Yugoslavya, İran, Irak, Filistin, Fas, Arnavutluk, Nijerya'dan oluşan 22 ülkeden 145 delege katılmıştır. Yemen delegesi dışındakilerin hiçbir resmi görevi yoktur.²² Din bilgini, siyasetçi ve düşünürlerden oluşan katılımcılar arasında önde gelen simalar şöyledir: Ziyüddün Tabatabaî (eski İran Başbakanı), Hasan Halid Paşa (eski Doğu Ürdün Başbakanı), Reşid Rıza (Mısır El-Ezher Üniversitesi Dekanı), Cezayirli Emir Abdülkadir'in torunu Emir Said El-Cezairi, Şükrü El- Kuvvetli (Suriye'nin kuruluşundan

¹⁹Martin Kramer, *a.g.e.*, s. 132.

²⁰*Cumhuriyet Gazetesi*, Kudüs Kongresinde Dayak, 8 Aralık 1931.

²¹*Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*, Kudüs Kongresi, 8 Aralık 1931.

²²Jennie Lebel, *The Pan-Islamic Congress-Jerusalem, 1931, The Mufti of Jerusalem Haj-Amin El-Husseini and National-Socialism*, Translated from Serbian by Paul Munch, Chigoja Press, Belgrade, 2007, s. 4.

sonra ilk devlet başkanı), Riyad El-Sulh (Lübnan'ın bağımsızlığından sonraki ilk başbakanı) ve Muhammed İkbâl.²³ Kudüs müftüsü Hacı Emin El-Hüseyni kongreyi uzun bir siyasi konuşmayla açmıştır. İngiltere'ye verdiği sözü tutup onu kınamaktan kaçınmış, konuşmasının odak noktasını Filistin'de Siyonist bir ulusal devlet kurulması tehlikesine yöneltmiştir. Ayrıca Hacı Emin halifelik konusunun gündeme alınmayacağını beyan ederek, kutsal yerlerin ne pahasına olursa olsun korunacağına dair yemin edilmesini delegelerden istemiştir. Kongre bir yönetim kurulu seçerek başkanlığına Hacı Emin'i, başkan vekilliğine ise Muhammed İkbâl'i seçmiştir. On gün süren kongre sonunda alınan kararlardan bazıları şöyledir:

- ✓ Kudüs'te Mescit-i Aksa Üniversitesi'nin kurulması
- ✓ İslam Ansiklopedisinin hazırlanması için bir heyetin kurulması
- ✓ Müslüman gençlik örgütlerinin tesis edilmesi
- ✓ Yahudilere toprak satışını engelleyecek ve Arap çiftçileri koruyacak bir İslami şirketin kurulması
- ✓ İslam ülkelerindeki sömürgeciliğin kınanması
- ✓ Mescit-i Aksa'daki El-Burak kapısının denetiminin Müslümanlara verilmesinin sağlanması
- ✓ Müslüman ülkelerde temsilcilikler açılması
- ✓ Kongrenin iki yılda bir toplanması
- ✓ Balfour Deklerasyonu'nun reddedilmesi
- ✓ Hicaz demiryollarının onarılması
- ✓ Mezhep ayrımı gözetilmeksizin Müslümanlar arasında işbirliğini geliştirerek genel İslam kardeşliğini yaymak ve İslam kültürüyle Arapçayı yaygınlaştırmak için çaba harcanması²⁴

Kongrede Rusya'nın Urallar ve Kafkaslar'daki Müslümanlara yönelik düşmanlığı kınanmış, Fransa'dan Berberileri Hristiyanlaştırma gayretlerine son vermesi talep edilmiş, Doğu Ortodokslarının Yafa'da yaptıkları toplantıyla kongreye verdikleri destek takdirle karşılanmıştır. Kongre oturumlarında alınan karar gereği Müslümanlar arasında birliğin

²³Abdülaziz Es-Sea'libi, **Halfiyatul-Mutemeril-Islami-Bil-Kuds, (h.1350/m.1931)** (Yayına hazırlayan: Dr. Ahmed b. Milad Takdim ve tahkik: Hemmadi es-Sahili), Daru'l- Garbi'l-İslami, Beyrut, 1988, s. 32.

²⁴Martin Kramer, **a.g.e.**, s. 140.

sağlanmasının nişanesi olarak Şii din âlimi Muhammed El-Hüseyin Ali Kaşif Sünni, Şii ve İbadiyye'lerden oluşan ve on bini bulan cemaate Mescid-i Aksa'da Cuma namazı kıldırmıştır.²⁵

Kongrenin Yansımaları

Kongre gerek vücuda geldiği konjonktür gerekse de ulaştığı kamuoyu kesimi itibariyle başta Müslüman Arap basını olmak üzere tüm Avrupa, Ortadoğu ve Asya'nın da ilgisini çekmiştir. Öyle ki, içinde bulunulan dönem itibariyle hissedilen gergin ortam, izlenen revizyonist politikalar, artan ırkçılık ile Yahudi düşmanlığı ve ileri görüşlü bir okumayla yaklaşan dünya savaşı tehlikesi arifesinde üç semavi din içinde kutsal kabul edilen Kudüs'te Müslümanların, Osmanlı Devleti dağıldıktan sonra içine düştükleri parçalanmışlık durumu da göz önünde bulundurularak; yeniden ayağa kalkarak bir araya gelmelerine ve ortak sorunlarına çare üretmeye çalışmalarına büyük katkı sağlayacak böylesine bir girişimin ön plana çıkmaması beklenemez bir durumdur. Kongreyi bölge ve dünya basınından birçok gazeteci ülke gündemlerine taşımıştır. Mısırlı gazeteci Muhammed Ali Al-Tahir kongreyle ilgili altı ay boyunca yazı dizisi çıkarmıştır. Aynı şekilde Rashid Rida'a Al-Manar ve Muhammed İzzet Darwaza da kongrenin sekretarya fikri üzerine yazılar kaleme almış, yayınlar yapmışlardır.²⁶ The Times Gazetesi de kongreyi yakından takip etmiş ve hem Londra'nın hem de Müslüman dünyasının nabzını tutmaya çalışmıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere Türk kamuoyunda da yankı bulan kongre için dönemin gazetelerinden Cumhuriyet, Hâkimiyet-i Milliye ve Yeni Sabah gazetelerinde haberler yayınlanmıştır.

²⁵Sinan İlhan, **a.g.e.**, s. 126.

²⁶Martin Kramer, **a.g.e.**, s. 126.

SONUÇ

Kararların uygulanması açısından bakıldığında, kongrenin başarılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Toprakların korunmasına yönelik para yardımı toplama girişimi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kudüs'te kurulması planlanan İslam Üniversitesi kaynak yetersizliğinden kurulamamış; üstelik kongre bir daha hiçbir zaman ilk şekliyle toplanamamıştır. Ancak Hacı Emin'e göre kongre başarılı geçmiştir. Öncelikle Müslüman dünyasının ileri gelenleriyle ilişkilerini sağlamlaştırmayı ve Müslümanların ilgisini Filistin davasına çekmeyi başarmıştır. Naşasıbi ve Halidi muhalefetine karşı üstünlük kazanmış; ayrıca tüm zorluklara rağmen kongreden çıkan kararların İngilizlerle olan ilişkisini olumsuz etkilemesine izin vermemiştir. Artık Hacı Emin'in üç unvanı vardır: Baş Müftü, Yüksek İslam Konseyi Başkanı ve Genel İslam Kongresi Başkanı.²⁷ Her üç makamın da pratikte ne kadar işlevsel olduğu tartışmalı olsa da Hacı Emin'in Filistin meselesinde ve Müslümanların önderliği konusundaki üstünlüğü yadsınamaz bir gerçek halini almıştır. Öte yandan diğer Müslüman ülkelerde temsilcilik açılması konusunda ilk somut adım Hindistan'dan gelmiş ve 1932 yılında bir temsilciliğin açıldığı duyurulmuştur.²⁸

Kongre kararları arasında çok önemli başlıklar olmakla birlikte, kararların stratejik bir derinlikten yoksun olması ve ortak bilincin gelişmemiş olması istenilen sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmıştır. İç çekişmeler ve takip edilecek belirli bir programın yokluğu nedeniyle belirgin bir başarı sağlayamasa da Birinci Dünya Savaşı sonrası dağılan Müslümanların bir araya gelme ve İslam kardeşliğini yaşatma konusundaki saiklerinin açık bir ifadesidir. Günümüzde faaliyetlerine devam eden İslam İşbirliği Teşkilatı'nın ilk nüvesini teşkil etmesi adına da önemli bir girişimdir. Zira Kudüs Kongresi'nin ardından 1935 yılında Cenevre'de toplanan Avrupalı Müslümanlar da emperyalizme karşı duruşlarını sergilemişlerdir. İsrail'in 1967 savaşıyla Doğu Kudüs, Batı Şeria ve Gazze'yi ele geçirmesinden sonra Mescit-i Aksa'nın 1969'da yakılması Müslüman devletleri harekete geçirmiş ve Fas'ın Rabat kentinde toplanan İslam Konferansı 1971'de o zamanki

²⁷Zvi Elpeleg, *a.g.e.*, s. 63.

²⁸Martin Kramer, *a.g.e.*, s. 139.

adıyla İslam Konferansı Örgütü'nü kurmuşlardır.²⁹ Uluslararası politikadaki etkinliği ve kararlarının hayata geçirilmesi noktasında eleştiriye açık olmakla birlikte İslam dünyasının sesini uluslararası kamuoyuna duyurması noktasında yadsınamaz bir konuma sahip olan İslam İşbirliği Teşkilatı'nın vücuda gelmesinde önemli mihenk taşlarından olan Kudüs İslam Kongresi'nin, gerek hayata geçtiği dönemden gerekse de günümüzden yapılan yerinde bir okumayla İslam dünyasına ait birçok parametreyi sunduğu aşikârdır. Geçen yüzyıl boyunca İslam coğrafyasında bir türlü dinmeyen kan ve gözyaşı furyası ne yazık ki 21.asrın da en vahim meselelerinden biri olmaya devam etmektedir. Yaşanan tüm acılara rağmen çözüm noktasında atılan adımların yetersizliği, İslam dünyasının ortak bilinçten yoksunluğu, kişisel menfaatlerin Müslümanların çıkarlarına tercih edilmesi gibi sıralayabileceğimiz birçok neden nasıl ki 1931 yılında atılan adımı somutlaştırma noktasında yetersiz kalmışsa bugünde maalesef yetersiz kalmaktadır.

²⁹Sinan İlhan, **a.g.e.**, s. 124.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

ARMAOĞLU, Fahir, **Filistin Meselesi ve Arap İsrail Savaşları**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1994.

BOSE, Sumantra, **Contested Lands: Israel, Palestine, Kashmir, Bosnia, Cyprus and Sri Lanka**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts London, England, 2007.

BOZKURT, Celil, **Türk Kamuoyunda Filistin Problemi, İlk Arap Yahudi Çatışmaları (1920-1939)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

CLEVELAND, William, **Modern Ortadoğu Tarihi**, Agora Yayınevi, Ankara, 2008.

ELPELEG, Zvi, **Filistin Ulusal Hareketinin Kurucusu Hacı Emin El-Hüseyni**, (Çev: Dilek Şendil). İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

ES-SEA'LİBİ, Abdülaziz, **Halfiyatul-Mutemeril-Islami-Bil-Kuds (h.1350/m.1931)**, (Yayına hazırlayan: Dr. Ahmed b. Milad Takdim ve tahkik: Himmadi es-Sahili), Daru'l- Garbi'l- İslami, Beyrut, 1988.

GOLDSCMİD, A.- DAVIDSON, L., **Kısa Ortadoğu Tarihi**, Doruk Yayınevi, İstanbul, 2007.

GÖKÇINAR, Demet, **Arap-İsrail Uyuşmazlığı'nda Filistin Sorunu**, Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.

İLHAN, Sinan, "Kudüs'teki İslam Konferansının Perde Arkası", **İslami Araştırmalar Dergisi**, C 20, S 1, Ankara, 2007.

KIZILOĞLU, Serdar, "İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler ve Siyonizm'in Gelişimi", **Sosyal Bilimler Dergisi**, C 2, S 1, 2012.

KRAMER, Martin, **Islam Assembled The Advent of the Muslim Congress**, Colombia University Press, New York, 1986.

LEBEL, Jennie, **The Pan-Islamic Congress-Jerusalem, 1931, The Mufti of Jerusalem Haj-Amin El-Hüseini and National-Socialism**, Translated from Serbian by Paul Munch, Chigoja Press, Belgrade, 2007.

MATTAR, Philip, **The Mufti of Jerusalem and the Politics of Palestine: Amin al-Huseyni and the Palestinian National Movement**, Colombia University Press, New York, 1988.

MATTEWS, Weldon C., **Pan-Islam or Arab Nationalism? The Meaning of the 1931 Jerusalem Islamic Congress Reconsidered**, Cambridge University Press, 2003.

TÜR, Özlem, “Türkiye ve Filistin-1908-1948: Milliyetçilik, Ulusal Çıkar ve Batılılaşma”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 62-1, Ankara, 2007

Belge ve Gazeteler

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi,
Türkiye Büyük Millet Meclisi (T.B.M.M) Zabıt Ceridesi,
Cumhuriyet Gazetesi
Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi

TÜRKİYE’NİN YAPISAL DEĞİŞİMİNDE AVRUPA BİRLİĞİ’NİN ROLÜ

İrfan Kaya ÜLGER*

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye’nin hukuki, iktisadi, ekonomik ve sosyal değişiminde bir dış faktör olarak Avrupa Birliği’nin rolünü incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle Türkiye’nin Batı bağlantısı üzerinde durulacak cumhuriyetin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı’na kadar Türkiye’nin Batılılaşma yolunda kaydettiği gelişmeler incelenecektir. Ardından ‘Yumuşak Güç’ kavramı tanımlanacak ve Avrupa Birliği’nin bu özelliklere ne ölçüde uyduğu incelenecektir. Müteakip bölümlerde ise gümrük birliği ve adaylık/tam üyelik sürecinde mevzuat uyumu başta olmak üzere Türkiye’nin yaşadığı değişik dönüşüm ele alınacaktır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra uluslararası siyasal konjonktürü de dikkate alarak Batı içerisinde yer almayı bir temel tercih/ siyasal irade olarak ortaya koymuş, Batı merkezli siyasal, askeri ve ekonomik örgütlenmelere dâhil olmak istemiştir. Siyasal işbirliği öngören Batı merkezli uluslararası kuruluşlardan Avrupa Konseyi’nin kurucu üyelerinden olan Türkiye, askeri ve ekonomik öncelikleri olan Batı merkezli uluslararası örgütlere de katılmaya çalışmıştır. SSCB tehdidini bertaraf etmek için kurulan NATO’ya 1952 yılında katılan Türkiye’nin Batı’ya müteveccih siyasal tercihinin yeni hedefi ise AET üyeliği olmuştur.

1959 yılında Adnan Menderes hükümeti döneminde AET’ye yapılan başvuru ile başlayan sürecin genel çerçevesini 1963 Ankara Anlaşması ve 1970 Katma Protokolü belirlemiştir. Ne var ki, 1970’li ve 1980’li yıllarda ilişkiler Türkiye bakımından ekonomik istikrarsızlık ve siyasi nedenlerle, Avrupa bakımından ise Türkiye için uzlaşma sağlanamaması sebebiyle tam üyelik hedefine yönelememiştir.

Bununla birlikte, 6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi kararıyla kurulan gümrük birliği ikili ilişkilerde ve Türkiye’nin değişiminde çok önemli bir aşamayı simgelemektedir. Gümrük birliği ile başlayan mevzuat uyumu, Türkiye’nin aday ilan edilmesiyle birlikte Kopenhag Kriterleri Katılım Ortaklığı Belgesi ve Ulusal Programlarla hız kazanmıştır. Günümüzde tam üyelik müzakerelerinde tıkanma yaşanmış olsa bile mevzuat uyumu Türkiye’nin önünü açmış, Türkiye siyasi,

*Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ikuulger@yahoo.com.

iktisadi, hukuki ve toplumsal alanlarda kayda değer ilerlemeler sağlamıştır. Günümüzde Türkiye, temel göstergeleri bakımından bir bölgesel güç haline gelmiştir. Bu süreci doğrudan dolaylı tetikleyen aktör ise AB olmuştur.

THE ROLE OF THE EUROPEAN UNION IN TURKEY'S STRUCTURAL TRANSFORMATION

ABSTRACT

This study aims to investigate the EU's role in Turkey's transformation on political, economic, social and law fields. In this framework, firstly, the Westernization of Turkey will be examined from the declaration of independence to the Second World War. Then, the concept of soft power will be defined and the EU's compatibility will be examined. In the next sections, we are focused on harmonization of laws both in customs union and accession negotiations periods.

Following the Second World War, Turkey took international political developments into account and decided to participate in Western-based international organizations, by this way Turkey was one of the founding members of the Council of Europe and secondly joined NATO in 1952. The third western oriented international organization was the European Economic Community (EEC) and Turkey wants to be full member of the EEC. For this purpose Turkey, under Adnan Menderes government, made membership application in 1959. As a result of this application, Additional Protocol was signed between Turkey and the EEC in 1963 and in 1970, respectively. However, political and economic relations were not developed properly between parties due to instability, economic crisis and military coup in Turkey in 1980.

The Customs Union, which was established by decision of the Association Council of 6 March 1995, symbolizes a very important step in both bilateral relations between the parties and the transformation of Turkey. Harmonization of legislation starts with Customs Union and gained momentum with Copenhagen Criteria, Accession Partnership and National Programs. As generally known, the full membership negotiations between Turkey and the EU have trouble. This is not vital for Turkey, because of that harmonization of legislation Turkey was transformed in political, economic, social fields. As a result of the process triggered by the EU Turkey has become a regional power. This is more important than the EU membership.

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, kuruluşunun 90. yılını kutlayan Türkiye Cumhuriyeti'nin son dönemde belirgin hale gelen değişim/dönüşümünde bir faktör olarak Avrupa Birliği'nin rolünü incelemektir. 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşmasından sonra Avrupa Birliği adını alan Batı Avrupa'daki siyasal entegrasyon hareketine Türkiye en başından beri ilgi duymuş, uzun iniş ve çıkışlarla geçen bir sürenin ardından taraflar arasında 3 Ekim 2005 tarihinde tam üyelik müzakereleri başlamıştır.

Ne var ki, Avrupa Birliğinin içyapısından, uluslararası konjonktürden ve Türkiye'den kaynaklanan sorunlar nedeniyle müzakere sürecinde istenen ölçüde ilerleme sağlanamamıştır. Türkiye ile AB arasındaki tam üyelik ilişkileri içinde bulunduğumuz dönemde hukuken devam etmekte ise de fiilen tıkanmış vaziyettedir. Diğer sorunlara ilave olarak 2008 yılı güzünde patlak veren krizin tetiklediği Euro bölgesi sorunları ikili ilişkileri daha da belirsizliğe sürüklemiştir. Bununla birlikte Türkiye, mevcut koşullarda Ulusal Program çerçevesindeki yükümlülüklerini yerine getirmeye çalışmaktadır.

Türkiye'nin, 31 Temmuz 1959'da Adnan Menderes hükümeti döneminde o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu'na yaptığı başvuru, iki taraf arasındaki ilişkilerin başlangıç noktasıdır. Müteakiben imzalanan Ankara Anlaşması ve Katma Protokol ile ikili ilişkilerin nihaî amacı ve nasıl bir yol takip edileceği belirlenmiştir. Türkiye, Ankara anlaşmasından günümüze doğrudan/dolaylı Avrupa bütünleşme hareketinden etkilenmektedir. Bu çalışmada son dönemde daha belirgin hale gelen Avrupa Birliği etkisi ile Türkiye'nin yaşadığı yapısal değişim/dönüşüm incelenecektir.

Bu genel çerçeve içerisinde çalışma dört ana başlık halinde ele alınacaktır. İlk bölümde Türkiye'nin Batı bağlantısının tarihsel arka planı üzerinde durulacaktır. İkinci bölümde bölgesel bir entegrasyon hareketi olan Avrupa Birliği'nin uluslararası arenada siyasal ağırlığı ve yumuşak güç olma konumu irdelenecektir. Üçüncü bölümde Ankara anlaşmasından 1999'da Türkiye'nin aday ilan edildiği Helsinki zirvesine kadar olan dönemde yaşanan gelişmeler ele alınacak, son bölümde ise adaylık dönemi ve

müzakere sürecinde AB etkisi ile Türkiye'nin yaşadığı toplumsal, idari ve hukuki değişim incelenecektir.

2. Türkiye'nin Batı Bağlantısı

Cumhuriyetin başlangıcından günümüze Türkiye kendini Batı sistemine dâhil bir devlet olarak tanımlamış, Avrupa devletlerinin ulaştığı seviyeyi “muasır medeniyet” kabul etmiş, onu yakalamayı ve geçmeyi hedeflemiştir. Türkiye'nin temel tercihini kuruluşundan itibaren Batı lehine kullanması, iç siyasal yapısını, toplum düzenini, iktisadi hayatını ve dış politikasını derin biçimde etkilemiştir. Lozan Antlaşması bu konuda çok önemli bir başlangıç noktası oluşturmaktadır. Ancak Batılılaşma, Batı sistemi içerisinde yer alma çabasının geçmişi cumhuriyet öncesine Osmanlı dönemine kadar gitmektedir. Batı karşısında ilk askeri yenilgilerin ortaya çıkmasıyla başlayan sorgulamalar Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma olarak nitelendirilebilecek bir seri reform yapılmasına neden olmuştu. Ancak bunların etkileri sınırlı olmuştur. 1923'de kurulan Cumhuriyet idaresiyle birlikte Batılılaşmanın sistemli olduğu yeni bir dönem başladı.

Cumhuriyetin başında Türkiye, kendisine hedef olarak Batı standartlarını koymuş ve bunlara ulaşmayı ütopya olarak belirlemiştir. Türkiye'nin idari, siyasal, toplumsal ve ekonomik sisteminin yeniden tesisinde Batı örtülü veya açık biçimde model olarak algılanmış, Devletin yeniden yapılanması, iktisadi düzenin tesisi gibi temel alanlarda Batı modeli rehber olmuştur. Türkiye'nin Batı bağlantısında Lozan Antlaşması çok önemli bir kilometre taşı oluşturmaktadır. 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Antlaşması, bir yandan Türk devletinin siyasal varlığı ve bağımsızlığının dünya milletleri tarafından tescil edilmesi olarak önem taşırken, öte yandan antlaşma Türkiye'nin hareket kabiliyetini önemli ölçüde şekillendirmiştir.¹

Lozan Antlaşmasını, Birinci Dünya Savaşı sonrasında galiplerin mağluplara dayattığı barış antlaşmalarından ayıran husus, antlaşma metninin

¹Lozan antlaşması konusunda daha fazla bilgi için bakınız. Ali Naci Karacan, **Lozan**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1971.

müzakereler sonucu şekillenmiş olmasıdır. Diğer antlaşmalar galiplerin tek yanlı iradesini yansıtırken, Lozan müzakerelerinde savaşta yenilmiş olan Türkiye masaya oturmuş ve anlaşma metni mutabakat sonucu şekillenmiştir. Bununla birlikte ortaya çıkan nihaî metnin Türk tarafının beklentileri ile ne ölçüde uyuştugu tartışma konusu olmuştur. Anlaşma metnine göre, Misak-ı Milli'ye dâhil olan bazı vilayetler Türkiye Devleti'nin sınırları dışında kalmıştır.

Bununla birlikte Lozan Antlaşması, Türkiye Cumhuriyeti'nin toplumsal ve iktisadi yapılanması ve dış politikasının bakımından büyük önem taşımaktadır. Lozan antlaşmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti, Batılılaşmayı, Batı sistemine aidiyeti bir siyasal bir tercih olarak netleştirmiş ve bu amaçla toplumsal ve hukuki yapıyı değiştirecek radikal devrimler yapmıştır. Cumhuriyetin başında yapılan hukuk devrimleri bu bakımdan önem taşımaktadır. Türk Ceza Kanunu İtalya'dan, Türk Ticaret Kanunu Almanya'dan, Hukuk ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu sırasıyla İsviçre ve Almanya'dan, Medeni Kanun ise İsviçre'den uyarlanarak kabul edilmiştir.²

Türkiye'nin temel tercihinin Batılılaşma şeklinde olması Türk dış politikasını da doğrudan etkilemiştir. Cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye, bir yandan ulusal çıkarları gereğince Doğu-Batı dengesi, uluslararası hukuk meşruiyeti gibi kavramlara önem verirken, öte yandan siyasal tercih olarak Batıcı ve statükocu bir dış politika izlemiştir.³

Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasal sistemi ise 1946 yılına kadar monolitik/tek parti idaresi karakteri taşımaktadır. Cumhuriyet Halk Partisi'nden başka siyasal parti kurulmasına izin verilmemiştir. Bu dönemde daha da ilginç olan şudur: CHP'nin taşra teşkilatı yöneticisi olan İl

²Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız. **Cumhuriyet Dönemi Hukuk Devrimleri**, <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II3.pdf/>

³Baskın Oran, **Türk Dış Politikası Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Sonrası Durumu**, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/2690/3486.pdf/>

Başkanları, aynı zamanda bulunduğu illerin Valilik ve Belediye Başkanlığı görevini yürütmüşlerdir.⁴

Türkiye’de çok partili siyasal sisteme geçişi ise de büyük ölçüde uluslararası sistemdeki gelişmeler ve dış baskı sonucu gerçekleşmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye’ye Birleşmiş Milletler Teşkilatı’nın kuruluşuna ilişkin sorunların tartışıldığı San Francisco konferansına davet edilmiştir. Burada Türkiye’ye çok partili hayata geçme çağrısı yapılmıştır.⁵ Bu çağrı gereği olarak da, çok kısa bir süre sonra CHP’den istifa eden 4 milletvekili ile Demokrat Parti kurulmuştur.

Cumhuriyetin başında temel tercihini Batıdan yana kullanan Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise söz konusu politikayı perçinleyecek yeni adımlar atmıştır. Bu dönemde Türkiye’nin temel eğilimi Avrupa merkezli uluslararası örgütlere üye olarak katılma şeklindedir. Avrupa kıtasında bir daha savaş yaşanmaması amacıyla faaliyet gösteren Avrupalı Federalistler Birliği’nin çabaları sonucu 1949’da Lahey’de toplanan konferansın sonunda Avrupa Konseyi adıyla yeni bir hükümetler arası örgüt kurulmuştu. Teşkilat faaliyete başlar başlamaz Yunanistan ve Türkiye’yi tam üye olma çağrısı yapmıştır.

Avrupa Konseyi’nin hukuk devleti, demokrasi ve insan hakları konusundaki kriterlerine uyum sağlama çabası Türkiye’nin Batı ile ilişkilerini olumlu yönde etkilemiştir. İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye’yi Batı ile yakınlaşmaya iten bir başka faktör ise SSCB’nin Kars ve Ardahan’ın kendisine geri verilmesi ve Boğazlarda üs talebi olmuştur. SSCB’den kaynaklanan tehdit, Türkiye’yi Batı Avrupa ve ABD ile yakın ilişki ve işbirliğine itmiştir. Türkiye savaş sonrasında Avrupa kıtasında savaşın yarattığı tahribatın ortadan kaldırılması amacıyla kurulan Marshall Yardımlarından da yararlanmıştı. Türkiye–Batı yakınlaşmasını arttıran öteki önemli gelişmeler ise 12 Mart 1947’de ilan edilen Truman Doktrini ve

⁴Ercan Hayitoğlu, “Türkiye’de Demokratikleşme Süreci ve 1945’de Çok Partili Hayata Geçişin Nedenleri 1908-1945”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 1997/3, s. 46-56.

⁵Ahmet Şükrü Esmer-Oral Sander, "İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Alkım Kitabevi, Ankara, 1989, s. 184.

Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı'na (NATO) Kore savaşının ardından Türkiye'nin de üye olarak katılımı olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonunda Batı Avrupa'da ekonomik işbirliği amacıyla kurulan örgütler ise Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) ve AET'dir. İngiltere ile ilişkileri iyi olan Türkiye, EFTA'ya katılmayı düşünüyordu. Ne var ki, 15 Temmuz 1959'da Yunanistan'ın AET'ye başvuru yapması, Türkiye'nin de aynı yolu izlemesine neden olmuştur. Görüldüğü üzere, Cumhuriyetin başında hukuk ve idari bakımdan Batılı bir toplum yaratma amacıyla başlatılan devrimleri, İkinci Dünya Savaşı sonundaki uluslararası siyasal sistemdeki gelişmeler takviye etmiş; Türkiye, Batı merkezli uluslararası örgütlere üye olmayı bir siyasal tercih olarak benimsemiş ve bu amaçla çaba göstermiştir.

3. Yumuşak Güç Kavramı ve Uluslararası Politikada AB Etkisi

Uluslararası siyasal sistemde devletler ve uluslararası örgütler, hedeflerine ulaşmak için kimi zaman sert (kaba kuvvet/hard power), kimi zaman da yumuşak (softpower) güç unsurlarını kullanırlar. Bu ikisinin birlikte kullanılması akıllı güç olarak adlandırılmaktadır.

Yumuşak Güç (Soft Power) kavramını kısaca şiddete başvurmadan etki sağlama yöntemiyle bir kişi ya da topluluk üzerinde söz sahibi olma, dediğini yaptırma kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Yumuşak Güç'te - kaba kuvvetin aksine- etkilenen tarafın da rızası vardır. Yumuşak güç kavramı ilk defa, 1990 yılında Joseph S. Nye tarafından kullanılmıştır. Yazar tarafından hazırlanan "Zorunlu Liderlik: Amerikan Gücünün Değişen Doğası" adlı kitapta kavramın tanımı yapılmıştır.⁶ Buna göre Yumuşak Güç, bir aktörün ekonomik ve askeri gücüne başvurmadan işbirliği yaparak veya çekicilik unsurlarını kullanarak, taleplerini muhatabına kabul ettirmesidir.

⁶Joseph S. Nye, **Bound to Lead: The Changing Nature of American Power**, Basic Books, New York, 1990.

Yazar, 2004 yılında yayınlanan yeni kitabına ise Yumuşak Güç adını vermiştir.⁷

Joseph Nye, gücü, başkalarının davranışlarını etkileme kapasitesi olarak tanımlanmaktadır. Davranışları etkileme yöntemlerini ise güç kullanma tehdidi, güç kullanma ve işbirliği şeklinde kategorilere ayırmaktadır. Bunlardan sonuncusu olan işbirliği, ekonomik, siyasi ya da fiziki müdahale içermemesi bakımından kaba kuvvetten ayrılmakta ve yumuşak güç olarak tanımlanmaktadır.⁸

Yumuşak Güç unsurları ilk bakışta kaba kuvvet kadar etkili olacağı izlenimi vermemektedir. Bununla birlikte uzun dönemli olarak analiz edildiğinde Yumuşak Güç'ün en az fiziki güç kullanma kadar etki yarattığı gözlemlenebilmektedir. Etkisi uzun dönemde hissedilen Yumuşak Güç, üstelik askeri güç kullanmaya göre daha ucuzdur ve bir hata yapılmadığı müddetçe daha uzun sürelidir. Bununla birlikte, Yumuşak Güç'ün her zaman aynı etkiyi doğurması beklenmez, bir ülkede etkili sonuç veren Yumuşak Güç unsurları başka bir ülkede netice vermeyebilir.

Yumuşak Güç kavramı her ne kadar 1990'ların başında ortaya atılmış ise de tarihte kullanıldığı çok sayıda örnek mevcuttur. Fransızcanın diplomasi dili olarak kabul edilmesi için Fransa'nın gösterdiği çaba, benzer şekilde müstemlekecilik bir ürünü olarak İngiltere'nin eski kontrol altında tutulan coğrafyalarda ve hatta dünyanın her yerinde toplumların birbirleriyle iletişim kurmalarında kullanılması Yumuşak Güç kullanımının somut örneklerdir. Benzer şekilde Soğuk Savaş döneminde etkili propaganda amacıyla kurulan ve kimi bölgelerde halen yayınları devam eden Özgürlük Radyosu (Radyo Liberty) yayınlarını da Yumuşak Güç faaliyeti olarak saymak mümkündür.⁹

⁷Joseph S. Nye, **Soft Power: The Means to Success in World Politics**, BBS Public Affairs, New York, 2004.

⁸**Ibid.**, s. 2.

⁹Bu konuda daha fazla bilgi için bakınız. Gerald Sussman and Sascha Krader, "Template Revolutions:

Marketing U.S. Regime Change in Eastern Europe" **Westminster Papers in Communication and Culture**, University of Westminster, London, Vol. 5(3), pp. 91-112.

Yumuşak Güç kavramı neleri içermektedir? Etki altına alınacak devletin politikalarını fiziki güç kullanmadan değiştirmeyi hedefleyen her türlü faaliyet kavramının içerisinde yer almaktadır. Sivil toplum örgütlerinin, hükümetler dışı uluslararası kuruluşların (NGO) faaliyetleri, konferans, gezi, panel gibi faaliyetler, hedef alınan ülke kanaat önderlerine dil eğitimi ve akademik destek vermek gibi çalışmalar Yumuşak Güç faaliyetleridir. Bir ülkede faaliyet gösteren diplomatik temsilciliklerin, kültür merkezlerinin tanıtım/propaganda faaliyetleri, kamuoyunu etkileme ve yönlendirme amacı taşıyan faaliyetleri, kitle iletişim araçlarında görünürlük ve imaj yaratma çalışmaları da aynı kategori içerisinde yer almaktadır.

Yakın zamana kadar bir ülkenin ulusal gücünün hesaplanmasında silahlı kuvvetler esas alınıyordu. Günümüzde ise ülkenin cebire başvurmadan başkalarının politikasını değiştirme kapasitesi anlamında Yumuşak Güç de ulusal gücün hesaplanmasında dikkate alınmaktadır. Yumuşak Güç'ün etki yaratması için evrensel normlar içermesi, iletişim kanalları ile etkili biçimde kullanılması ve kamuoyunu etkilemesi zorunludur. Bu çerçevede Yumuşak Güç'ün öncelikli hedefleri, medya, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları ve iş dünyasıdır. Yumuşak Güç kullanımında esas amaç ise nüfuz tesis etmektir.¹⁰

Bu noktada sorulması gereken soru şudur: Avrupa Birliği bir Yumuşak Güç müdür? Maastricht Antlaşması'ndan sonra Avrupa Birliği adını alan Batı Avrupa'daki bütünleşme hareketinin başlangıçtan günümüze kayda değer ilerlemeler gerçekleştirdiği bir vakıdır. Avrupa Birliği'nde iki ana eğilimi vardır. Bunlardan ilki işbirliği alanlarının genişlemesi anlamında derinleşme, öteki de üye sayısının artması, yani genişlemedir. Avrupa Birliği 1980'lerin ortalarından beri uluslararası siyasal sistemde "ekonomik dev, siyasi cüce" olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Bu kavramla kastedilen ekonomik bütünleşme alanında kaydedilen ilerlemenin ve gücün uluslararası politikayı çok da fazla etkilemediğidir. Avrupa Birliği, zaman içerisinde askeri güç

https://www.westminster.ac.uk/__data/assets/pdf_file/0011/20009/006WPCC-Vol5-No3-Gerald_Sussman_Sascha_Krader.pdf/

¹⁰Matthew Kroening-M. McAdam-S. Weber (2010), "Taking Soft Power Seriously", *Comparative Strategy*, 29, 5, s. 412-431.

¹¹Desmond Dinan, *Ever Closer Union-An Introduction to European Integration*, Palgrave, London, 2003, s. 508-526.

konumunu güçlendirecek faaliyetlere girişmiştir. 1997 yılında İngiltere ile Fransa'nın St. Malo görüşmelerinde sağladıkları mutabakat üzerine başlatılan ve Acil Müdahale Gücü oluşturulması faaliyetlerini bu kapsamda değerlendirmek gerekmektedir.¹²

Bununla birlikte, siyasi ve askeri bütünleşme alanlarında üye devletlerin yetki devri konusunda mutabakat sağlayamamış olmaları, AB'nin uluslararası alanda ağırlığının ve yaptırım gücünün bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Günümüzde AB, gerek ortak dış ticaret politikası yoluyla, gerek Komisyon ve Dönem Başkanı ülkenin inisiyatifi ile girişilen faaliyetlerle uluslararası siyasi sistemi ve devletleri doğrudan ve derinden etkileyebilmektedir. Çatışma sonrası bir bölgenin normalleşmesi için yürütülen faaliyetlere iştirak, uluslararası insani yardımlar, Avrupa Komşuluk Politikası ve nihayet adaylık/tam üyelik, sınırlı ekonomik işbirliği hedefi ile yürütülen faaliyetlerin başarısı, AB'nin çok etkili bir Yumuşak Güç olduğunu göstermiştir.

4. Ankara Anlaşmasından Gümrük Birliği'ne: AB'nin Türkiye Kamuyunun Gündemine Gelmesi

Türkiye ile AET arasında 12 Eylül 1963'de imzalanan Ankara Antlaşması ve antlaşmanın eki olan 23 Kasım 1970'de imzalanan Katma Protokol, iki taraf arasındaki ilişkilerin temel belgelerini oluşturmaktadır.¹³ Ankara Anlaşması'nda tesis edilen ortaklığın nihaî hedefinin tam üyelik olduğu 28. maddede açık biçimde yazılmıştır: "Anlaşma'nın işleyişi, Topluluğu kuran Anlaşmadan doğan yükümlerin tümünün Türkiye'ce üstlenebileceğini gösterdiğinde, Akit Taraflar, Türkiye'nin Topluluğa katılması olanağını incelerler."

Katma Protokol ile ortaklık ilişkisinde her iki tarafa da yükümlülükler getirilmiş, Türkiye'nin tedricen AET ile gümrük birliği tesis etmesi,

¹²Robert Dover, "The EU's Foreign, Security and Defence Policies", **The European Union Politics**, Michelle Cini (ed), Oxford University Press, New York, 2007, s. 237-251.

¹³Ankara anlaşması ve katma protokol metinleri için bakınız http://www.abgm.adalet.gov.tr/sablon/yenisablon/pdf/ank_anlasmasi.pdf/ http://www.ab.gov.tr/files/ardb/katma_protokol.pdf/

hizmetlerin, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımının sağlanması kayıt altına alınmış ve takvime bağlanmıştır. Ne var ki, dış dünyadaki siyasal gelişmeler Türkiye'nin bu konuda yapması gereken yükümlülükleri zamanında ve yeterli biçimde yerine getirmesini engellemiştir. 1973 Arap-İsrail çatışması, ardından petrol ambargosu ve kısa bir süre sonra Türkiye'nin Kıbrıs'a yaptığı müdahale, Türkiye-AB ilişkilerinde gümrük indirimi ve ortak gümrük tarifesine uyum çalışmalarını aksatmıştır.¹⁴ Türkiye, 1970'lerin ortalarında, Katma Protokol'ün 60 maddesine dayanarak gümrük indirim takvimini askıya almıştır.

1970'lerin ikinci yarısında ise Türkiye-AET ilişkilerinde kayda değer bir ilerleme sağlanamamıştır. Bu dönemde tam üyelik konusunda o dönemdeki siyasal partiler arasında ve kamuoyunda görüş birliği olmaması nedeniyle Türkiye, Yunanistan'a kıyasla geride kalmış ve tam üyelik başvurusu yapamamıştır. Ardından 1980 askeri darbesi ile birlikte Türkiye-AET ilişkileri 1980'lerin ikinci yarısına kadar dondurulmuştur.¹⁵ Turgut Özal hükümeti döneminde 14 Nisan 1987'de yapılan tam üyelik başvurusu, ilişkileri yeniden tam üyelik hedefine yönlendirmeyi hedefliyordu. Ne var ki, söz konusu başvuru AB'nin iç sorunları ve dikkatinin Doğu Avrupa üzerinde odaklanması nedeniyle gereken ilgiyi görmemiştir. Bununla birlikte bu başvurudan sonra Türkiye genelinde üniversitelerde ve sivil toplum kuruluşlarında Avrupa bütünlüşmesi giderek artan ölçüde gündeme gelmiş, DPT bünyesinde AET İle İlişkiler Başkanlığı kurulmuştur.

Türkiye'nin 1987 yılında yaptığı başvurunun cevabının gecikmesi ve ardından uluslararası siyasal sistemde meydana gelen gelişmeler, Türkiye'nin ilgisinin AB ötesi bölgelere yönelmesine neden olmuştur. 1991 başında Türkiye, SSCB'nin dağılması sonucu ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri ile yakından ilgilenme çabası içerisine girmiş ve bu amaçla Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nı (TIKA) kurmuştur. Ne var ki, bu alanda önceden hiçbir birikim olmaması, kalifiye eleman yetersizliği, ilave olarak Türkiye'nin ekonomik imkânlarının kısıtlı olması hareket kabiliyetini sınırlandırmıştır. 1993'e gelindiğinde Türkiye yeniden "yarın kalan işi"

¹⁴Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Yayınları, 6, baskı, İstanbul, 2002, s. 468-470.

¹⁵Karluk, op.cit. s. 470-471.

tamamlamaya yönelmiş, İspanyol Parlamenter Abel Matutes'in ikili ilişkileri canlandırma amacı taşıyan ünlü Matutes Paketi mucibince 1970'li yıllarda aksayan gümrük birliğini tamamlama hedefine yönelmiştir.

1990'ların ortalarında Türkiye kamuoyu yoğun biçimde gümrük birliğini ve Türkiye'nin AB'ye katılımını tartışmaya başlamıştır. O zamana kadar sınırlı sayıdaki bürokratların, akademisyenlerin ve iş dünyasının belli bir kesiminin ilgi alanını oluşturan Türkiye-AB ilişkileri artık ortalama Türk vatandaşının gündemi haline gelmiştir. 6 Mart 1995'de toplanan Ortaklık Konseyi'nin 1/95 sayılı kararı ile tesis edilen gümrük birliği, Avrupa Birliği'nin Türkiye üzerindeki etkisi ve Türkiye'nin atıl duran potansiyelini tetiklemesi bakımından hayati önem taşımaktadır.

Söz konusu Ortaklık Konseyi kararı mucibince Türkiye ile AB arasında 1 Ocak 1996'da gümrük birliği kurulmuştur. Bazı istisna ve muafiyetler içermiş olmasına rağmen gümrük birliği kararı Türkiye'de büyük heyecan yaratmış, kamuoyu gümrük birliğini tam üyeliğin bir basamağı olarak algılamıştır. Böylece Türk toplumunun gündemine giren AB, bu tarihten itibaren 10 yıl süreyle ülkede üzerinde en fazla konuşulan konu olmuştur. Öte yandan gümrük birliği kararı ile birlikte Türkiye, bir dizi yükümlülük altına girmiştir. Malların serbest dolaşımını doğrudan dolaylı etkileyebilecek alanlarda yeni hukuki düzenlemeler, idari kapasite ve yeni kurumlar oluşturulması Türkiye'nin yerine getirmesi gereken mükellefiyetler olarak gündeme gelmiştir. Bu çerçevede Türk Akreditasyon Kurumu (TURKAK), Radyo Televizyon Üst Kurumu (RTÜK), Kamu İhale Kurumu (KİK) ve Rekabet Kurumu gibi yeni idari birimler oluşturulmuştur.

Gümrük Birliği kararından sonra Türkiye'nin AB ile dış ticareti oran ve çeşit olarak artmış, o zamana kadar yıllık ortalama bir milyar dolar civarında seyreden sabit yabancı sermaye yatırımlarında artış gözlemlenmiştir.¹⁶ Gümrük Birliği'nin Türk ekonomisine sağladığı en önemli avantaj ise şudur: Yeni dönemde Türkiye'de sanayi üretiminde AB standartları esas alınmış ve böylece Türkiye menşeli mallar sadece AB pazarında değil, dünyanın her

¹⁶Gümrük Birliğinin Türk ekonomisi üzerindeki etkileri için bakınız: Fatime Kapusuz, **Avrupa Birliği Uyum Sürecinin Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri (1961-2006)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006, s. 121-138.

yerinde ilgi ve talep görmeye başlamıştır. Türk sanayicisi yatırım ve üretimi planlarken sadece ülke içini veya AB pazarını değil, küresel piyasayı dikkate alma ve ona uygun altyapı/üretim tesisi oluşturmaya yönelmiştir.

Gümrük Birliği sonrasında Türkiye-AB ilişkilerinde bir dizi olumsuzluk ve hayal kırıklıkları da yaşanmıştır. 1997 yılı Haziran ayında açıklanan Gündem 2000 raporunda Türkiye'nin üyeliği konusunda açık bir ifade bulunmaması ve ardından 12-13 Aralık 1997'de toplanan AB Devlet ve Hükümet Başkanlarının Lüksemburg zirvesinde aday ilan edilmemesi kırınglık yaratmıştır. Zirvede eski SSCB, Varşova Paketi ve Yugoslavya ardılı devletlere, Malta ve Kıbrıs'a adaylık statüsü tanınırken Türkiye için sadece "tam üyeliğe ehil" denilmiştir. Bu kararın ardından Türkiye'nin tek yönlü bir kararla AB ile siyasi ilişkilerini dondurmıştır. Ancak bu durum gümrük birliği mekanizmasında bir aksaklığa neden olmamıştır. Bu dönemde yaşanan bir başka paradoks da şudur: Avrupa Birliği, hukuken aday ilan etmediği Türkiye hakkında 1998 yılında ilk kez ilerleme raporu yayınlamıştır. Bu tarihten sonra periyodik olarak yayınlanan raporlarda Türkiye'nin Kopenhag Kriterleri ve üyelik için gereken diğer yükümlülükler bakımından kaydettiği gelişmeler değerlendirilmiştir.

12 Eylül 1963'de imzalanan Ankara Anlaşması'ndan 10-11 Aralık 1999'da toplanan Helsinki Zirvesine kadar geçen dönemde Türkiye-AB ilişkilerinde yaşanan en önemli gelişme gümrük birliğinin tesis edilmesi, mevzuat uyumunun bu çerçevede tedricen başlaması en önemlisi de Avrupa Birliği'nin daha önce hiç olmadığı derecede Türkiye kamuoyunun gündemine oturmasıdır. Bu dönemde AB ile ilintili en çok konuşulan konu Kopenhag Kriterleri olmuştur. Esasen eski komünist ülkelerin demokrasi ve insan hakları standartlarının yükseltilmesi için AB Devlet ve Hükümet Başkanlarının 1993 Haziran ayında kabul ettiği söz konusu kriterlere, komünist bir geçmişi olmamasına rağmen Türkiye de takılmıştır.

Avrupa Birliği'ne üye olarak katılmak isteyen devletin sahip olması gereken asgari yükümlülükleri düzenleyen Kopenhag Kriterleri üç ana kategoriye ayrılmaktadır. Siyasal Kriterler, Ekonomik Kriterler ve Tam Üyelik Yükümlülüklerini Üstlenebilir Kapasitesi. Bunlara sonradan AB'nin

hazmetme kapasitesi de eklenmiştir.¹⁷ Bu dönemde Türkiye’de insan hakları, azınlık hakları, ayrımcılığın önlenmesi, hukuk devleti, piyasa ekonomisi kavramından ne anlaşılması gerektiği, monopol ve oligopollerle mücadele AB adaylık sürecinde medyada ve tüm toplum katmanlarında tartışmaya açılmıştır. RP-DYP koalisyon hükümetinin görev bırakmaya zorlandığı 28 Şubat koşullarında bile Avrupa Birliğine katılım tartışmaları hızından bir şey kaybetmemiştir. Daha da ilginç olan şudur: Önceden Avrupa Birliği’ne karşı mesafeli tavır tutum içerisinde olan muhafazakâr kitleler, temel hak ve özgürlüklerin genişlemesi ile AB üyeliği arasında paralellik kurulması nedeniyle Türkiye’nin AB’ye katılımını destekler hale gelmiştir.¹⁸ Mart 1999’da yapılan seçimlerin ardından kurulan üç ortaklı koalisyon hükümetinin de öncelikleri sıralamasında AB en başta yer almıştır.

5. Adaylık ve Müzakere Dönemi: Mevzuat Uyumunu ve Türkiye’nin Özgüven Kazanması

1999 Aralık ayında toplanan Helsinki Zirvesi ile başlayan adaylık dönemi, Türkiye-AB ilişkilerinin son dönemece girmesi anlamına geliyordu. Ankara anlaşmasında öngörülen hazırlık ve geçiş dönemleri bitmiş, gümrük birliği tesis edilmiş ve nihayet son döneme ulaşılmıştı. Bir başka perspektiften bakıldığında ise aslında her şeyin yeni başlıyordu. Zira 1990’ların ortalarına kadar Türkiye-Avrupa ilişkilerinde tam üyelik çerçevesinde hiç bir özel gelişme sağlanamamıştı. “Ne Türkiye, içeride Avrupa’nın geçirdiği bütünleşme evrimini yakalamaya yönelik siyasal kararlılıklar göstermiş, dışarıda bu üyeliği zorunlu kılabilecek koşulları zorlamış, ne de AB Türkiye’nin üyeliğini isteyen bir politikaya sahip olmuştu.”¹⁹

¹⁷İrfan Kaya Ülger, **AB Rehberi**, Umutepe Yayınları, Kocaeli, 2008, s. 76; Orhan Morgil, “Kopenhag Ekonomik Kriterleri ve Türkiye’nin Uyum Süreci”, **Ankara Çalışmaları Dergisi**(Prof. Ahmet Gökdere’ye Armağan), C 5, No.2, s. 91.102.

¹⁸Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: İrfan Kaya Ülger, **Türk Liderlerin AB Vizyonu**, Sinemis Yayınları, Ankara, 2003.

¹⁹Beril Dedeoğlu, “Dünden Yarına Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri”, **Siyasa**, Yıl: 1, S 1, s. 23-46.

Gerçekten de o zamana kadar med-cezir görünümü arz eden ikili ilişkiler, resmi adaylıkla birlikte mevzuat uyumunun söz konusu olduğu yeni aşamaya ulaşmıştı. Türkiye'nin Helsinki Zirvesi'nde AB'nin talebi üzerine aday ilan edilmesi, sadece Türkiye'de değil, Türk Cumhuriyetleri ve İslam ülkelerinde geniş yankı uyandırmıştır. Süreci doğrudan/dolaylı desteklediğini müteaddit kez ABD yönetimi de açıklamaktan geri kalmamıştır.

Türkiye'nin büyük dönüşümü olarak adlandırılması gereken değişiklikler adaylık ilanından sonra başladı. Esasen bunlar gümrük birliğinin kurulması aşamasındaki değişikliklerin devamı karakteri taşıyordu. Bu arada paralel olarak Türkiye, Avrupa Konseyi üyeliği yükümlülüklerinin gereğini yerine getirmeye bu dönemde ağırlık verecektir. Türk vatandaşlarına 1980'lerin ortalarında Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine bireysel başvuru hakkının tanınması, 1999 yılında Devlet Güvenlik Mahkemelerinde görev yapan asker üyelerin görevlerine yargı bağımsızlığı ile bağdaşmadığı gerekçesiyle son verilmesini gibi çalışmalarını yenileri takip etmiştir.²⁰

2000 yılının başından itibaren işbaşına gelen Türk hükümetlerinin öncelikleri arasında ilk sırada AB ile tam üyelik müzakerelerinin başlatmak yer almıştır. Bunun için de yapılması gereken Kopenhag Kriterleri çerçevesindeki talep edilen alanlarda mevzuat uyumu sağlamaktı. Gerek üç partili koalisyon hükümeti döneminde, gerek 2002 seçimlerinden sonra işbaşına gelen AKP hükümetleri döneminde anayasa ve temel yasalarda radikal değişiklikler yapılmıştır. Ekim 2001'de çoğunluğu insan haklarına ilişkin konularda olmak üzere Anayasa'nın 34 maddesi değiştirilmiştir.²¹ Ardından 2001-2003 döneminde birbiri ardına Uyum Paketleri kabul edilmiş, Türk Ceza Kanunu ve Terörle Mücadele Kanunu'nun insan haklarını, siyasal ve kültürel hakları sınırlandıran maddeleri başta olmak üzere birçok alanda değişiklikler yapılmıştır.²² İlk iki uyum paketinde ifade

²⁰Mehmet Özcan, "Türkiye-AB İlişkilerinde İnsan Hakları", **Polis Bilimleri Dergisi**, C 2 (5-6), s. 87-96.

²¹Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun, **Resmî Gazete**, 17 Ekim 2001, Sayı: 24556.

²²Uyum Paketi olarak bilinen yasal düzenlemelerin resmi adı **Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanun**'dur. Söz konusu değişikliklerin kabul tarihleri ve madde

ve örgütlenme özgürlüğü düzenlenmiştir. 3 Ağustos 2002'de kabul edilen üçüncü paketle ölüm cezası kaldırılmış, Türkçeden başka dillerde eğitim ve yayın yapılabileceği kabul edilmiştir.

Dördüncü ve beşinci paketlerde ise Siyasal Partiler Yasasında revizyon yapılmış, işkence suçlarının cezası arttırılmış, basın ve örgütlenme özgürlüğünün sınırları AİHM'nin kararları ışığında yeniden düzenlenmiştir. Temmuz 2003'de kabul edilen paketlerde ise fikir ve örgütlenme özgürlüğünü sınırlandıran hükümler yeniden tanımlanmış, Milli Güvenlik Kurulu sivil bir görünüme kavuşturulmuş, dile ilave olarak kültürel ve dinsel haklar genişletilmiştir. Mayıs 2004'de kabul edilen 8. Uyum Paketinde ise Anayasanın kimi maddeleri değiştirilmiştir. Yapılan değişikliklerle ölüm cezası yasağı anayasaya dahil edilmiş, kadın erkek eşitliğine aykırılık teşkil eden hükümler revize edilmiş, YÖK'ten askeri üye çıkarılmış ve DGM'ler kaldırılarak görev kapsamındaki suçlar ağır ceza mahkemelerine devredilmiştir.

Birbiri ardına gerçekleştirilen söz konusu değişiklikler, 3 partili koalisyon hükümeti döneminde başlamış ve AKP hükümeti döneminde artarak devam etmiştir. Uygulamanın yasal değişikliklere uyumlu hale getirilmesi için ülke genelinde bakanlıklarla ve eğitim kurumlarında Avrupa Birliği çalışmalarına ağırlık verilmiştir. Yapılan değişiklikler ve uygulama aksaklıkları ise her yıl Avrupa Komisyonu tarafından yayınlanan İlerleme Raporları ile sıkı biçimde denetleniyordu.

Tüm bu değişikliklerin yarattığı olumlu hava sonucunda Türkiye'de 2000'li yılların başında kamuoyunda AB desteği % 70'lerin üstüne çıkmış, dört kişiden üçü Türkiye'nin AB'ye katılımını desteklemiştir. Bununla birlikte AB tarafında Türkiye ile müzakerelerin başlatılması konusunda sürdürülün görüşmelerde tıkanıklıkların aşılması kolay olmamış, 2004 yılı sonunda beklenen tam üyelik müzakerelerinin başlaması beklentisi daha da ileriye sarkmıştır. Netice olarak 3 Ekim 2005'te başlayan tam üyelik müzakereleri başlangıçta büyük heyecan yaratmış, ancak daha sonra

numaraları şu şekildedir: 1) 6 Şubat 2002, Kanun No: 4744, 2) 26 Mart 2002, Kanun No: 4748, 3) Ağustos 2002, Kanun No: 4771, 4) 2 Ocak 2002, Kanun No: 4778, 5) 23 Ocak 2003, Kanun No: 4793, 6) 19 Haziran ve 15 Temmuz 2003, Kanun No: 4928, 7) 30 Temmuz 2003, Kanun No: 4963.

Müzakere Çerçeve Belgesi'nde yer alan hükümler, her başlık müzakeresinde üye devletlerin oybirliği kuralı getirilmesinin yaratacağı sıkıntıların telaffuz edilmesi, 2006 yılında ise hayati önem taşıyan 8 müzakere başlığının Kıbrıs sorunu ile irtibatlandırılması nedeniyle sıkıntı yaşanmıştır.

Fransa ve Almanya'da seçimler sonucunda iktidara gelen yeni yönetimler seleflerine göre Türkiye'nin tam üyeliğine soğuk bakmışlardır. Bu dönemde Avrupa Birliği'nin kendi içerisinde yaşadığı diğer sorunlar da Türkiye-AB müzakere sürecini olumsuz yönde etkilemiştir. 2004 yılında 10 ve 2007 yılında iki yeni devletin Avrupa Birliğine tam üye olarak katılması, yeni katılanların örgüt yapısı ve karar alma mekanizması üzerindeki etkileri, serbest dolaşım, kaynak transferi sorunları gibi hususlar üye devletleri nüfus ve coğrafya bakımından son katılanlara eşdeğer nitelik taşıyan Türkiye konusunda ihtiyatlı davranmaya itmiştir.

Öte yandan büyük çabalar sonucunda hazırlanan AB Anayasasının 2005 yılında Fransa ve Hollanda tarafından reddedilmesi bütünleşmenin geleceği konusundaki kaygıları arttırmıştır. AB'nin kendi içerisinde yaşadığı en büyük sorun ise 2008 yılı güzünde patlak veren küresel ekonomik krizin Euro bölgesi ülkelerini derin biçimde etkilemesi olmuştur.

Netice olarak, Türkiye ile AB arasında tam üyelik müzakerelerinin aşamasında ve başlamasının ardından meydana gelen olumsuzluklar ilişkileri kötü yönde etkilemiş, Türkiye kamuoyunda tam üyelik beklentisi düşmüştür. Gerçekten de günümüzde tam üyelik müzakereleri hukuken devam etmekte ise de fiilen süreç tıkanmış durumdadır. Bunda Türkiye'den, AB'den ve uluslararası siyasal sistemden kaynaklanan sorunlar bir bütün olarak rol oynamıştır.

Günümüzde Türkiye'nin AB'ye katılımı ülke içerisinde eskisi kadar heyecan yaratmamaktadır. AB'ye duyulan güven aynı zamanda üye ülkelerde de azalmaya başlamıştır. Bununla birlikte şu hususu vurgulamak gerekir. Türkiye ile AB arasında her ne kadar tam üyelik müzakereleri tıkanmış ise de bu durum mevzuat uyumunun sona ermesi anlamına gelmemektedir. Gerçekten de Ulusal Program takviminde öngörülen yasal düzenlemeler fazla gecikme yaşanmadan behemehâl TBMM iradesi ile

uygulamaya aktarılmaktadır.²³ Türkiye böylece müzakere başlığı henüz açılmayan alanlarda bile dev adımlarla ilerlemekte ve mesafe kat etmektedir.

En önemli husus ise şudur: AB ile yürütülen ilişkilerde yaşanan med-cezir ve en sonunda gerçekleştirilen mevzuat uyumu Türkiye'nin özgüvenini arttırmıştır. Türkiye günümüzde AB üyesi olmadan dışarıdan ekonomik ve parasal birlik kriterlerini tutturarak ülke başarısını yakalamıştır.

²³Avrupa Birliği Bakanlığının mevzuat uyumu takvimi, müktesebat başlıklarına ilişkin konularda önümüzdeki yıllarda yapılacak yasal değişiklik ve düzenlemeler için bakınız: <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=6/>

SONUÇ

Avrupa Birliği bir bölgesel bütünleşme hareketidir. 1950'lerin başından günümüze Avrupa kıtasında AB'nin varlığı nedeniyle iktisadi entegrasyon, barış ve siyasal istikrar tesis edilmiştir. Avrupa bütünleşmesinin iki önemli boyutu yetki devrine dayanan işbirliği alanlarının genişletilmesi anlamında derinleşme ve bütünleşmenin coğrafi bakımdan yayılması, bir başka ifadeyle genişlemedir. Son dönemde bütünleşmenin geleceği konusunda AB üyesi devletler arasında uzlaşma sağlanamaması, görüş ayrılıklarının derinleşmesi, küresel ekonomik krizin Avrupa Birliği üyesi devletleri derin biçimde etkilemesi dahi, bütünleşmenin mevcut haliyle bir başarıyı simgelediği gerçeğini değiştirmemektedir.

Avrupa Birliği'nin kendi içerisinde gümrük birliği, ortak pazarı gerçekleştiren, parasal birlik aşamasına ulaşan ekonomik bir bütünleşme hareketi olarak uluslararası arenada bir ağırlığı vardır. Bir Yumuşak Güç olarak AB, hem kendi çevresini ve hem de uluslararası siyasal sistemi doğrudan/dolaylı etkilemektedir. Bu etkinin en somut biçimde görüldüğü örneklerden biri de Türkiye'dir. Türkiye'nin, temeli 50 yıla kadar giden Avrupa Birliği ile ilişkileri her ne kadar tam üyelik ile sonuçlanmamış ise de bu durum Türkiye'nin Avrupa bütünleşmesinden etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Tam tersine derin biçimde etkilenmiştir ve bu etki günümüzde de devam etmektedir. Türkiye-AB ilişkilerinde tarafların tutumlarından ve/veya uluslararası siyasal sistemden kaynaklanan sebeplerle sıkıntı yaşanan mevcut koşullarında bile AB kazanımları Türkiye'yi olumlu yönde etkilemektedir. Müzakerelerin ilerlemesinden bağımsız olarak Türkiye kabul ettiği Ulusal Program gereğince Avrupa Birliği mevzuatını iç hukukuna uyarlama çalışmalarını günümüzde TBMM kanalıyla sürdürmektedir.

Bu çalışmanın bulguları şunlardır: Avrupa Birliği ile ilişkiler Türkiye'nin hukuki, iktisadi, siyasal ve toplumsal yapısını derin biçimde etkilemiş ve Türkiye'yi dönüştürmüştür. Hukuki bakımdan Türkiye, tedricen Avrupa müktesebatını iç hukukuna uyarlama faaliyetlerine başlamış ve bunu sürdürmektedir. Gümrük Birliği ile başlayan süreç, müzakerelerin başlamasının öncesi ve sonrasında Kopenhag Kriterleri ve tam üyelik yükümlülüklerinin gerektirdiği diğer yasal değişikliklerle devam etmektedir.

Tam üyelik müzakerelerinde mesafe alınamamış olması hukuki uyumu sona erdirmemiştir. Türkiye, esasen takvime bağlanan Ulusal Program taahhütlerini tedricen uygulamaya koymaktadır.

Avrupa Birliği ile ilişkilerin Türkiye'de yarattığı iktisadi dönüşüm gümrük birliği tesisi ile başlamıştır. Katma Protokol çerçevesinde AB tarafının Türkiye'ye sağladığı mali yardımları da bu çerçevede saymak gerekir. Ancak daha önemli olan husus, gümrük birliği ve ardından adaylık müzakere döneminde Türkiye'nin iktisadi bakımdan sıçrama yapmasıdır. Temeli 24 Ocak 1980 kararlarına dayanan dışa açık büyüme stratejisi, gümrük birliği sonrasında piyasa ekonomisini düzenleyen AB mevzuatının tedricen Türkiye'yi de etkiler hale gelmesiyle Türkiye'nin atıl duran potansiyelini harekete geçirmiştir. Türkiye'nin son 15-20 yılda ortalama ekonomik büyüme oranı, yabancı sermaye yatırımlarındaki artış, dış ticaretin bileşiminin sanayi lehine değişmesi ve hacminin genişlemesi, AB ile ilişkilerin olumlu yansımalarıdır. Türk sanayi ürünlerinin evrensel geçerlilik taşıyan standartlarda üretim yapması, hem AB ülkelerine hem de üçüncü taraflara ihracatı olumlu yönde etkilemiştir. Öyle ki, küresel ekonomik kriz Avrupa Birliğini doğrudan etkilediği son dönemde dahi Türkiye, yeni pazarlara ulaşmak suretiyle krizin sıkıntılarını aşmasını bilmiştir.

AB ile ilişkilerin siyasal/toplumsal alandaki olumlu yansımaları ise şunlardır: Modern/çağdaş bir demokrasi ile kabil-i telif olmayan Türkiye'ye özgü uygulamalar, siyasal sistem üzerindeki vesayet görünümü AB uyum yasaları sonucu ortadan kalkmış, temel hak ve özgürlüklerin sınırları Batı ülkeleri düzeyine yükselmiştir. Günümüz Türkiye'sinde şiddete başvurmama koşuluyla her türlü fikir ve düşünce serbest biçimde ifade edilebilmektedir. Büyük ölçüde AB uyum yasalarının tetikleme sonucu günümüzde Türkiye'de etnisite, dil, din farklılıkları kendilerini açık biçimde ifade edebilmektedirler. Günümüzde tüm sorunlarına rağmen Türkiye, uluslararası düzeyde Ortadoğu'nun ve İslam dünyasının en özgür ve demokratik ülkesidir. AB uyum yasaları, Türkiye hakkında yaygın olan bürokratik/askeri vesayet izlenimini ortadan kaldırmıştır. Daha önce Batıya kuşku ile yaklaşan muhafazakar kitleler ve marjinal gruplar dahi uyum yasalarının yarattığı konjonktürden etkilenmiş ve siyasal katılım/demokratikleşme güçlenmiştir.

Adaylık sürecindeki yükümlülüklerin bir yansıması olarak Türkiye’de kentleşme, eğitim, sağlık alanlarında önceki dönemle kıyas kabul etmez biçimde ilerlemeler kaydedilmiş, mal ve hizmetlere standartlar gelmiştir. Günümüzde Türkiye henüz müzakere başlıkları açılmayan alanlarda dahi uyum çalışmalarını Ulusal Program yükümlülükleri çerçevesinde sürdürmektedir.

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin bundan sonra tam üyelikle neticelenmesi veya neticelenmemesi Türkiye bakımından ehemmiyetini yitirmiştir. AB reformlarının sağladığı özgüven sayesinde Türkiye, AB’nin dışında kalmış olsa dahi bir kayba uğramayacaktır. Esasen bir ara dönem/fetret devri yaşayan Avrupa Birliği’nde üye devletler arasında bütünleşmenin geleceği ve Türkiye’nin tam üye olarak katılımı konularında uzlaşma yoktur. Bu koşullarda AB dışında kalan Türkiye’nin hareket kabiliyeti ve potansiyelini gerçekleştirme gücü bütünleşmenin içerisinde yer alma seçeneğinden daha geniş olabilecektir.

Netice olarak söylenebilecek husus şudur: Türkiye, Avrupa Birliği ile gümrük birliği tesisi, adaylık/müzakere sürecinde kaydettiği gelişmelerin sonucu olarak dünya milletleri içerisinde radikal bir değişim yaşamıştır ve hızlı biçimde birinci kategori ülkeler arasına doğru ilerlemektedir. Türkiye’nin günümüzde somut biçimde ortaya çıkan bu başarısında bir düzineye yakın faktör rol oynamış olabilir. Ama tetikleyici faktör gümrük birliği ve tam üyelik müzakereleri aşamasındaki mevzuat uyumu olmuştur. Bir Yumuşak Güç olan AB, adaylık/tam üyelik müzakereleri sürecinde Türkiye’yi doğrudan etkilemiş ve dönüştürmüştür. Türkiye içerisinde yaşanan birisinin yaşanan gelişmeleri doğru biçimde kavramasında güçlük olabilir. Dışarıdan bakıldığında Türkiye’nin yapısal değişiminde AB’nin rolü çok daha belirgin biçimde görülmektedir.

AZERBAYCAN TARİHİNİN KURUCU İLHAM DÖNEMİ

Yagub MAHMUDOV*

ÖZET

Şimdi Türkiye Cumhuriyeti'yle Azerbaycan Cumhuriyeti arasında küresel, siyasal, ekonomik ve kültürel kurallara uygun şekilde sürüyor ve geliyor. Bir soydan kaynaklanan etnik ortaklıkla, dil ve kültür gibi manevi değerlerle sıkı sıkı bağlı olan Azerbaycan ve Türkiye devletleri bir tek iyi komşuluk ilişkilerini değil, ülkelerimizin daha da yakınlaşmasını şartlandıran manevi etkenleri de göz önünde bulundurarak, hep var olmuş ilişkilerin daha yüksek düzeye ulaştırılması için tüm zaruri adımları atmışlardır. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in belirttiği gibi: "Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin dünyada benzeri yoktur". Bu ilişkileri tarih bilimi alanında da kuvvetlendirmek için Azerbaycan tarihçileriyle Türkiye tarihçileri arasında işbirliğinin kurulması ve ortak projelerin gerçekleştirilmesi önemli ve zaruridir.

Anahtar Kelimeler: İlham Aliyev, Dağlık Karabağ, Hocalı Trajedisi, Ekonomi Politikası, İşbirliği Konuları.

* Emektar Bilim Adamı, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin muhabir üyesi, AMEA, A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsünün başkanı Yagub Mahmudov, ymahmudov@mail.ru

THE PERIOD OF ILHAM ALIYEV – BUILDER OF THE AZERBAIJAN HISTORY

ABSTRACT

At present, relations between the Republic of Turkey and Azerbaijan continue and develop in accordance with global, political, economic and cultural rules. Having the same roots and closely connected with such spiritual values as ethnic community, language and culture the states of Azerbaijan and Turkey always take into account not only amicable neighborly relations, but the spiritual factors that expedite bringing them together and mutually make all necessary steps in order to develop historically existing ties. As noted by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev: “Azerbaijani-Turkey relations have no analogues in the world.” In order to strengthen these relations and make them lasting in the field of history it is necessary and urgent to achieve cooperation between the historians of Azerbaijan and Turkey and to implement joint events.

Key Words: Ilham Aliyev, the Daghigh Garabagh (Nagorno-Karabakh), the Khojaly Tragedy, Economic Policy, Issues of Cooperation.

Halkını Zaferden Zafere Götüren Cumhurbaşkanı

Azerbaycanımız bugün dünyanın çok hızla gelişen ülkelerindedir. Yurdumuz bölgenin lider devletine çevrilmiştir. Halkımızın refahı her gün daha iyileşmekte, fakir vatandaşlarımızın sayısı hızla azalmaktadır. Kısa bir sürede kazanılan başarılar Ulu Önder Haydar Aliyev'in belirlediği kalkınma ve gelişme stratejisinin başarıyla gerçekleşmesi sonucunda mümkün olmuştur. Bu stratejinin gerçeğe dönüşmesinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in zeki, azimli ve cesur politikası, yönetici ve halk arasında kurulmuş yılmaz birlik çok önemlidir.

Azerbaycan halkının en büyük şansı şu ki Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bugün hızla değişen, dinamik dünyanın nabzını elinde tutuyor, çağdaş atik ve cesur devlet adamı gibi uluslararası ilişkilerde hızlı gelişmeleri Vatanının ve halkının yararına ustalıklı kullanıyor, yurdumuzu beklenilir ve beklenilmedik risklerden koruyor. Cumhurbaşkanımız çağdaş dünyada yapılan ve ekonomik bu süreçler hakkında bilgilidir, küreselleşme ve entegrasyon sonucu dünyada olacak tüm değişiklikleri önceden duyuyor ve Azerbaycan'ı bu gelişmeleri karşılamak için hazırlıyor, vatanını yaşamın tüm alanlarında zaferden zafere götürüyor. Haydar Aliyev politikası Azerbaycan'da yaşıyor ve zafer kazanıyor. Bu politikayı gerçekleştiren politik varisin zafer yürüyüşü devam ediyor!...

... İlham Aliyev'in cumhurbaşkanı olması çok da uzun bir zaman değil. 2003 yılının Ekim günleri tarihin hafızası için dünkü gün kadar yakın. O zaman halkımız ayaklanıp, 1993 yılında olduğu gibi, ülkeyi anarşi ve başına buyrukluk dönemine döndürmek isteyenlere oybirliğiyle ve azimle "HAYIR!" dedi. Ve güvenerek ülkenin yönetimini, hem de kendi kaderini İlham Aliyev'e bıraktı.

Bununla, halkımız hem kendisine yeni cumhurbaşkanı seçti, hem de bağımsızlık tarihimizde, emin bir şekilde ve son kes, yönetimi şiddete başvurarak ele geçirmek düşüncelerine son verdi. Demokratik yolla yönetime gelme geleneği sağlaştı, birbirini yalanlamak, önceki yönetimden kalanı yağmalamak, geçmişi taşlamak "deneyimi" de kalkmış oldu.

Halkımız o zaman da emindi ki cumhurbaşkanı seçilmek için adaylar arasında bir tek Haydar Aliyev'in bıraktığı yolla gidecek, onun kutsal işini devam ettirecek, Azerbaycan'ı tuttuğu yolda daha da ileri götürecekti...

...Halkımız yanılmadı. 2003 seçimlerinden geçen zaman içinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı bir tek kendi ülkesini hızlı ve kocaman adımlarla götürmedi, hem de onun kendisine de karışık dünyanın en sayılır, sözü dinlenir ünlü devlet adamı gibi saygı kazandı. Halkımız haklı olarak gurur duyuyor ki onun cumhurbaşkanı dünyanın her yerinde kendi ülkesine, halkına büyük saygı kazandırıyor, Vatanımız başarıdan başarıya koşturuyor, ülke lideri halkının, milletinin sorunlarıyla yaşıyor...

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Büyük Devlet Adamı ve Profesyonel Politikacıdır

Dünyanın en genç cumhurbaşkanlarından olan İlham Aliyev Azerbaycan gibi çok önemli jeopolitik ve öneme sahip, küresel çıkarların ve çelişkilerin kesiştiği mekânda yerleşen bir ülkeyi yönetiyor. İtiraf edelim ki bu oldukça zor tarihî görevdir. Fakat buna rağmen cumhurbaşkanımız çok kısa bir sürede tüm dünyada saygı kazandı. Bu devletçilik tarihimizin çok önemli olgusudur. Nereden ve nelerden kaynaklanıyor cumhurbaşkanımızın halkımıza şeref getiren bu başarıları?!

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, her şeyden önce, çocuklarına nasip olmayan ender bir siyasal mektebin – büyük Haydar Aliyev devlet yöneticilik mektebinin yetiştirmesidir. Bu mektepte o büyük politikacıdan yenilmezlik dersi almış, onun politik dünyasının tüm inceliklerine sahiplenmiş, aynı zamanda, babasına yapılan haksızlıklar, hakaretler ve ihanetlerin de tanığı olmuştur. Bir tek tanıklıkla yetinmemiş çok genç yaşlarından büyük önderin karşılaştığı haksızlıklara, ihanetlere karşı mücadeleye kalmış, halkına hizmet vermek için babasıyla beraber omuz omuza adanmış, şerefli mücadele yolu geçmiştir.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Ulu Önderin yoluyla giderek mükemmel bir siyasal eğitim almıştır. Onların her ikisi de -baba ve oğul- kendi vatanlarının ve dünyanın tarihini öğrenmeye özel bir ilgi göstermiş, derin ve

çok yönlü tarihî bilgi edinmiş ve yüksek tarih eğitimi almışlardır –baba Haydar Aliyev Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi’ni bitirmiş, oğul, İlham Aliyev ise dünyanın en saygın üniversitelerinden olan Moskova Uluslararası İlişkiler Üniversitesinde eğitim almış, bilimsel araştırmalar, doktora yapmıştır. Böylece Azerbaycan halkına önderlik yapan ve dünyanın ünlü devlet adamı olan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev derin teorik bilgilere ve Haydar Aliyev’in devlet yöneticiliği deneyimine sahip profesyonel politikacıdır...

Cumhurbaşkanı koltuğuna oturduğunda İlham Aliyev dünyaca tanınmış ve kabul olunmuş, deneyimli, saygın devlet adamıydı. O yeni ve bağımsız Azerbaycan uğruna en zor mücadelelerde büyük önderin en yakın silah arkadaşı olmuş, gerçekleştirilen tüm reformlara aktif olarak katılmış, özgür ekonominin kurallarını mükemmel şekilde çözmüş, ‘Haydar Aliyev petrol stratejisi’ ve ‘gençler politikası’nın hazırlanması ve gerçekleşmesinde öncü olmuş, Millî Olimpiyat Kuruluna başkanlık yapmış, Devlet Petrol Şirketi’nin birinci eş başkanı ve Yeni Azerbaycan Partisi başkanının birinci yardımcısı gibi yetkili görevlerde bulunmuş, başbakanlık görevine kadar yükselmiştir. Bunun dışında İlham Aliyev cumhurbaşkanı seçilirken yukarıda denildiği gibi, çoklarından farklı olarak, hem eğitimine, hem de somut sosyal siyasal çalışma deneyimine göre profesyonel politikacıydı.

Azerbaycan’ı Ulu Önder Haydar Aliyev’in En Yakın Silah Arkadaşı Yönetiyor

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan devletçiliğinin korunması ve yeni Azerbaycan’ın kurulmasında Haydar Aliyev’in en yakın silah arkadaşı olmuştur.

İlham Aliyev kurucusu Haydar Aliyev olan petrol stratejisinin hazırlanmasına, bu politikanın dünya arenasında başarı kazanmasına ve gerçekleşmesine, bu alanda çeşitli projelerin hazırlanmasına, çok zor diplomatik görevlerin yerine yetirilmesine aktif katkıda bulunmuş, ülkeye yatırım akışında önemli rol oynamıştır. Onun ülkede ekonomik reformların gerçekleşmesine, bağımsız Azerbaycan’ın yabancı ülkelerle ekonomik,

siyasal ve kültürel ilişkilerinin daha da genişlenmesine, özellikle petrol – doğalgaz kuyularının beraber kullanımına ait dünyanın büyük petrol şirketleriyle görüşmeler yapılmasına, bu alanda tarihî anlaşmaların, o sıradan Bakü – Tiflis – Ceyhan petrol hattına ait anlaşmaların yapılması ve gerçekleşmesine, genel olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin dünyaya entegrasyonuna büyük hizmetler vermiştir. İlham Aliyev'in emeği olan petrol stratejisinin gerçekleşmesi, uluslararası şirketlerle petrol anlaşmalarının imzalanması sonucu, 1994 – 2000'li yıllarda yabancı şirketler Azerbaycan'a 800 milyon ABD doları para yatırmışlardır. Azerbaycan'ın petrol sektöründe 30 binden fazla yeni işyeri açılmıştır.

Cumhurbaşkanı seçilmeden önceki dönemlerde de Azerbaycan'la demokratik, yasal ve dünyevi devlet kuruculuğuna aktif katılan İlham Aliyev, şimdi hem de ünlü parti lideriydi. O ülkenin iktidar partisi olan Yeni Azerbaycan Partisinde (YAP) saygı sahibiydi. İlham Aliyev YAP'ın 1. Kurultayı'nda (1999) parti başkan yardımcısı, 2. Kurultayı'ndaysa (2001) birinci yardımcı seçildi. Bu önemli görevi başarıyla üstlenen İlham Aliyev halkın büyük kısmının Yeni Azerbaycan'ın kuruculuğunda seferber olunmasında çok verimli çalışmalar yapıyordu. 2000 yılında YAP'ın seçim kampanyasına bir tek İlham Aliyev liderlik yapıyordu. Onun başkanlığıyla YAP bu seçimlerde muazzam zafer kazandı ve Millî Meclise büyük çoğunlukla girdi.

İlham Aliyev Millî Meclis'in milletvekili olduğu dönemde geniş ve çok yönlü çalışmalar yapmıştır. O hep halkının içinde bulunmuş, onun sorunlarıyla ilgilenmiş, halkın sosyal yardıma muhtaç kesimlerine devamlı yardımda bulunmuştur. Aynı dönemde İlham Aliyev'in halkın çeşitli tabakalarının temsilcilerine, göçkünlere, göçkün olmak zorunda kalmışlara ve Karabağ savaşı gazilerine özeni, Karadağ ilinde ve ülkenin diğer bölgelerinde yaptığı kuruculuk çalışmaları halka verilen büyük değerlerin belirtisidir.

Millî Meclisin Uluslararası İlişkiler ve Parlamentolar-arası İlişkiler Daimi Komisyonu üyesi olmuş İlham Aliyev'in Avrupa Konseyi'nin Parlamento Asamblesi'nde (AKPA) Azerbaycan Parlamentosu Temsilciliği'nin başkanı olarak halkı adına yaptığı azim ve cesur konuşmaları Azerbaycan'ın Avrupa'da saygısının daha artmasına büyük etki

yaptı. İlham Aliyev'in yılmaz, azimli konuşmaları sayesinde Ermeni işgalcileri Avrupa Birliği'nde ifşa olunmuş, Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Dağlık Karabağ hakkında, uydurma "Dağlık Karabağ Sorunu" hakkında Batı kamuoyunda dönüş yapılmış, bu soruna doğru siyasal yanıt verilmiş, onun çözümü yolunda önemli adımlar atılmıştır. Avrupa Konseyi'nde Ermenistan'ın işgalci, saldırgan devlet olarak tanınmasında, Ermeni terörcülüğünün uluslararası terörizmin bir parçası olduğunun kanıtlanmasında, denetim dışında kalan Dağlık Karabağ üzerinden uyuşturucu transferinin yapıldığının ve terör yuvasına dönüşmesinin Avrupa'ya ve dünyaya duyurulmasında İlham Aliyev'in büyük hizmetleri olmuştur. Avrupa Konseyi'ndeki çalışmaları, Avrupa Konseyi Parlamento Asamblesi'ndeki objektif ve değerli konuşmaları İlham Aliyev'e Batılı politikacılar arasında büyük saygı kazandı. Bunun sonucunda o, A Konseyi Parlamentosunun eş başkanı seçildi (Ocak, 2003).

İlham Aliyev Cumhurbaşkanı Haydar Alliyev'in gençler politikasının gerçekleştirilmesinde eşsiz özverilerde bulunmuştur (ve bu alandaki çalışmalarını şimdi de başarıyla sürdürüyor!). 1997 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Olimpiyat Komitesi'nin başkanı yapılan İlham Aliyev kısa bir süre içinde bu alanda da büyük bir başarı kazandı. Onun yorulmaz ve gergin emeği sayesinde kısa bir süre içinde Azerbaycan sporu kalkındırıldı, dünyada ün kazandı. Azerbaycan sporcularının uluslararası yarışmalardaki büyük başarıları İlham Aliyev'in başkanlığını yaptığı spor hareketinin, her şeyden önce, büyük politikasının zaferidir.

İlham Aliyev ileriye gören devlet adamı ve politikacı gibi sağlıklı gençlik yetiştirmek, bununla da halkımızın sağlıklı geleceğini sağlamak için sporu halk hareketine dönüştürmek politikası yürütüyor. Onun önerisiyle bir tek başkent Bakü'de değil, aynı zamanda ülkenin tüm bölgelerinde olimpiyat spor – sağlık tesislerinin kurulması, sporun çeşitli dallarının gelişmesi için kuvvetli teknik temel yapılması halkın sağlıklı geleceğine yönelik zeki ve ileriye dönük politikanın parlak belirtisidir.

Şimdi Azerbaycan'ın uluslararası yarışmalarda sporun çeşitli alanlarında yüksek konumu, Bakü'nün dünyada önemli uluslararası yarışmaların yapıldığı merkeze dönüşmesi Azerbaycan'ın ününe ün katıyor,

onun uluslararası otoritesine olumlu etki yapıyor. Bu İlham Aliyev'in gençler politikasının en büyük başarılarından biridir.

İlham Aliyev 2003 yılının cumhurbaşkanı seçimlerine kadar da uluslararası ilişkilerin tarihî alanda derin bilgiye sahip profesyonel politikacı gibi dünya çapında büyük saygı ve otorite kazanmıştı. O bu dünyanın birçok ülkelerinde resmî gezilerde, o sıradan devlet gezilerinde bulunmuş, çok sayıda uluslararası sempozyum ve kongrelerde bildiriler sunmuş, ülkemizin ekonomik ve siyasal çıkarlarını azimle savunmuştur.

İlham Aliyev Azerbaycan Cumhuriyeti Millî Meclisi'nin (1.ve 2. Dönem) milletvekili olmuş, AKPA'de Azerbaycan Parlamentosu Daimi Temsilciliği'nin Başkanı ve AKPA'nin eş başkanı olarak verimli çalışmalar yapmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi, Azerbaycan halkı karşısındaki hizmetleri göz önünde bulundurularak İlham Aliyev 2003 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı olmuştur.

Bununla da, yalanlanamaz bir gerçektir ki o zaman – 2003 yılında yeni cumhurbaşkanının önünde çok büyük zorluklar duruyordu. Azerbaycan gibi her iki taraftan – tüm coğrafi yönlerden ağır baskıya uğrayan, zengin servetlerine her kesin göz diktiği stratejik coğrafyanın yöneticisi olmak kolay değildi. Öte yandan, İlham Aliyev cumhurbaşkanlığına başladıktan 2 ay sonra dünya tarihinin büyük şahsiyeti, tüm dünya Azerbaycanlılarının lideri Haydar Aliyev vefat etti. Gezegенimizin politika camiasında, diplomasi dünyasında büyük bir boşluk oluştu. Bu büyük kayıp tüm halkımızı, tüm Azerbaycanımızı sarstı. Haydar Aliyev'den sonra yönetimi onun gibi sıkı tutmak, başarılı politik ataklar yapmak, bağımsızlığımızı, ulusal çıkarımızı onun gibi korumak (hem de böylesine hızla değişen dünyada!), zor anlarda onun gibi kurtuluş yolu bulmak, tabii ki kolay değildi! Böylece, yeni cumhurbaşkanını ileride çok zor ve çok ağır sınavlar bekliyordu. Tek kelimeyle, İlham Aliyev çok güçlü bir tarihî kişilik olan Haydar Aliyev'den sonra yönetime geliyordu.

...Cumhurbaşkanımız İlham Aliyev'in cumhurbaşkanlığına başlamasından geçen zaman tabii ki, yeni önderin tüm alanlarda kendisini onaylaması için o kadar da büyük bir süre değil! Fakat geçen süre İlham Aliyev'e yetti ki henüz başbakanken açıkladığı gibi, Haydar Aliyev yoluyla

yürüdüğünü, Ulu Önder'in tüm vasiyetlerine sadık olduğunu somut çalışmalarıyla, yaptığı büyük işlerle kanıtlasın!

Biz bunun geçen yıllar içinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in başkanlığında azimle, durmadan, takılmadan, sapsmadan nasıl derler, düşmanları sevindirmeden Haydar Aliyev'in bıraktığı yolla yürüdük ve başarıdan başarıya koştuk. Tek kelimeyle, Haydar Aliyev'siz yaşadığımız geçen yıllar içinde Haydar Aliyev politikasının yeni yeni zaferlerinin tanığı olduk, zor sınavlardan başarı kazandık! Dünya gördü ki Azerbaycan'da Haydar Aliyev zamanında olduğu gibi, yine güçlü politik yönetim var, ülkede istikrar korunuyor, bu ülkeyle işbirliği yapmaya değer!

Bugün dünya kendi gelişim hızına göre her kesten daha ileride olan Azerbaycan'la işbirliğine çalışıyor. Bu kısa zaman içinde – topu topuna 8 yılda kazanılmış büyük başarıdır. Oysa başarı da değil, sıçrayıştır. Bu sıçrayış cumhurbaşkanının çok büyük zaferidir!

İlham Aliyev Politikası Aydınlığın, Azim ve Ulusal Çıkarlara Sadakat Örneğidir.

Geçen yıllar içinde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ileriye görür dış politikası potansiyeli çok zor sınavlar gördü. Ülkemizin başkanı büyük devlet adamı Haydar Aliyev'in uzun uzadıya düşünerek, uzun bir süre için hazırladığı ve hiçbir alternatifi olmayan dış politika stratejisini kuyumcu gözüyle gerçekleştirdi. Çok zorluklarla karşılaştı, fakat yolundan sapsmadı ve zafer kazandı. Bazı devletler Haydar Aliyev'den sonra Azerbaycan'ı bağımlı yapmak için çok sayıda girişimlerde bulunsalar da, İlham Aliyev'in azimli, yılmaz ve cesur gidişleri sonucu geriye çekilmek zorunda kaldılar. Azerbaycan'ı yolundan döndüremediler.

Azerbaycan devletinin cumhurbaşkanı karşılaştığı tüm sorunların çözümünde aydınlık, azim, cesurluk ve ulusal çıkarlara sadakat sergilerdi. Halkımız ve Azerbaycanımız için gereken de zaten buydu!

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in politika alanındaki başarılarının önemli nedeni bu ki, o çağdaş dünyada yapılan politik ve ekonomik süreçleri

çok iyi biliyor, küreselleşme ve entegrasyon sonucu dünyada yapılacak tüm değişimleri önceden görüyor ve Azerbaycan'ı bu değişimleri karşılamak için hazırlayabiliyor. Düşünüyoruz ki Azerbaycan halkının en büyük şansı şu ki onun Cumhurbaşkanı bugün hızla değişen, dinamik dünyanın nabzını tutabiliyor. Çağdaş, atik ve cesur devlet adamı gibi uluslararası ilişkilerde hızla boy gösteren değişimleri vatanının ve halkının yararına ustalıklı kullanmasını biliyor. Bununla ona “kendisi kadar güvenen” Ulu Önder'in politik vasiyetini şerefle yerine yetiriyor!

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev “Dağlık Karabağ Sorunu”yla ilgili prensipli konumunu daha Avrupa Birliği'nin Parlamento Asamblesi'ndeki çalışmaları zamanı sergilemişti. Azerbaycan'ın bu konuda haklı olduğunu, ülkemizin işgale uğradığını, topraklarımızın %20'den fazlasının işgal olduğunu, 1 milyondan fazla göçmenin kendi vatanında evsiz barksız bırakıldığını Avrupa toplumuna, tüm dünyaya ulaştırmakta İlham Aliyev eşsiz rol oynadı. Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın konumu Azerbaycan halkının konumudur: Biz topraklarımızın düşmanın pis pençesinde kalmasına yol vermeyeceğiz! Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili kendi yaklaşımını ve değişmez konumunu daha bir süre önce Röyter ajansına yaptığı konuşmasında tüm sertlikle bir daha vurgulamıştı: Dağlık Karabağ hiçbir zaman bağımsızlık kazanamayacaktır. Toprak bütünlüğümüz ve bağımsızlığımızla ilgili hiçbir zaman, hiçbir taviz verilmeyeceğiz ve uluslararası birlik Dağlık Karabağ'daki askerî rejimi hiçbir zaman kendisinin bir parçası gibi tanımayacaktır. Biz topraklarımızın işgal olunması olgusuyla razılaşamayız ve sabrımızın da bir sonu vardır...

Onu da belirtelim ki Azerbaycan'ın cumhurbaşkanı halkın isteğini belirterek bu halkı konumunu tüm yüksek düzeyli görüşmelerde, katıldığı ve konuşma yaptığı tüm uluslararası toplantılarda kesinlikle beyan ediyor, dünyada yapılan ikili yaklaşım oyunlarını cesaretle eleştiriyor.

Tarihçi cumhurbaşkanı tüm dünyaya beyan ediyor ki Ermeniler Güney Kafkasya'ya 19. yüzyılın başlarından başlayarak tehcir edilmişler. Bugün Ermenistan Cumhuriyeti olarak adlandırılan devletin yerleştiği bölge de tarihî Azerbaycan topraklarıdır, eski İrevan Hanlığı'nın topraklarıdır, bizim aramızdır. Biz Ermenilere kendi, öz topraklarımızda ikinci Ermeni devleti kurmaya müsaade etmeyeceğiz.

Cumhurbaşkanı bu tarihi gerçeği 9 Mart 2007 yılında onun önerisiyle yapılan Dünya Ülkelerindeki Azerbaycan ve Türk Diasporalarının Başkanlarının Bakü Forumu'nda tüm açıklığıyla bir daha beyan etti.

Halkımızın ulusal çıkarlarını savunana Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Ermenistan – Azerbaycan Dağlık Karabağ sorunuyla ilgili gösterdiği cesur tepkiler sayesinde dünyanın büyük güç merkezleri de Ermeni yanlısı konumlarından çekilmek zorunda kaldı.

Tüm halkımız Dağlık Karabağ Sorunuyla ilgili yılmaz ve yoğun siyasal irade sergileyen Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bu cesur konumunu büyük memnunlukla alkışlıyor...

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bugün tüm Türk dünyasının önde giden büyük politikacısıdır.

Onu da belirtelim ki cumhurbaşkanımızın Dağlık Karabağ Sorunuyla ilgili yılmaz ve cesur konumunu onu Azerbaycan ve Türk diasporalarının çalışmalarını koordine etmek önerisini vermesi ve 9 Mart 2007 yılında Bakü Forumu'nun yapılmasını başarması da net olarak sergilemekte. Onun bu alandaki çalışmaları tüm Türk dünyasının daha parlak bir geleceğinin güvencesidir.

Azerbaycan halkı kendi cumhurbaşkanının ülkenin enerji güvenliğini sağlamak amacıyla birçok dış ülkelerin baskıları karşısında geri çekilmemesini, tam tersi baskıya aynı derece azim ve cesaretle yanıt vermesini büyük saygı ve sevgiyle karşılıyor...

Çok kuvvetli uluslararası baskılara rağmen yakın komşularla tarihî ve iyi komşuluk ilişkilerinin korunması, devletimizin bağımsız politika yürütmesi de zekânın, azim ve cesurluğun örneğidir.

Daha bir kes hatırlatmak isterim ki Azerbaycan'ı yönetmek, çoklarının düşündüğünün tam tersi olarak, kolay değildir. Unutmamalıyız ki biz çağdaş dünyada tam oturmuş yöneticilik yasama geleneklerini daha yeni yeni sahipleniyoruz. Öte yandan Azerbaycan, nasıl derler, gezegenin uzak bir köşesinde “unutulup kalmış” ülkelerden de değil. **Bizim ülkemiz hem askeri strateji öneme, hem elverişli coğrafi konumuna, hem de zengin**

servetlerine (özellikle enerji rezervlerine!) göre jeopolitik çelişkilerin, büyük çıkarların düğümlendiği mekândır, hem de bugünkü küreselleşen dünyada! Odur ki bu bölgede dış politika her şey demektir! Daha kesin söyleyecek olursak, başarılı dış politika yapmadan Azerbaycan'da istikrarı, iç gelişimi, ekonomik gelişmeyi sağlamak imkânsızdır. Bu tüm tarih boyunca kanıtlanmış bir gerçektir! Bu gerçeği Ulu Önder hiçbir zaman unutmazdı. Bunu Cumhurbaşkanı İlham Aliyev de her zaman göz önünde bulundurmaktadır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev yılmaz ve amacından şaşmaz çalışmaları net olarak kanıtıyor ki büyük Önderimiz Haydar Aliyev gibi, o da bu alanı – dış politikayı hep dikkat odağında tutuyor, Azerbaycan'ın uluslararası ilişkilerini ustalıklı dengeliyor, ülkemizde başarılı – ulusal çıkarlarımıza uygun dış politika yapılmasını tercih ediyor. Başka bir deyişle, yaşadığımız dünyada **bağımsızlığımızın ve ulusal çıkarlarımızın korunmasında dış politika büyük etkindir.** Bu daha önce de belirttiğimiz gibi, Azerbaycan'ın tüm tarihi boyunca kanıtlanmış, sınanmıştır. Boşuna değil ki **Cumhurbaşkanı İlham Aliyev hep özel olarak vurguluyor: Azerbaycan kendi ulusal çıkarlarına uygun ve çıkarlarının korunmasına yönelik politika gerçekleştiriyor.** Böylesine pragmatiklik Azerbaycanımıza hava, su kadar gereklidir!

İlham Aliyev'in Cumhurbaşkanlığı Döneminde Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinin Daha da Gelişmesi

Türkiye – Azerbaycan kardeşliği yüzyılların denemesinden çıkmış, Sovyet döneminde yapılan tüm propaganda ve yasaklardan, toplu hapis ve kurşuna dizilmelerden, sürgün ve tehcirlerden geçmiş, Azerbaycan bağımsızlık kazandıktan sonra yeni politik ortamda iki devlet arasında direk ilişkiler kurulmuş, çağdaş aşamadaysa bu dostluk ve komşuluk ilişkileri sıkı, beraber hukuklu, verimli işbirliğine dönüşmüştür.

2011 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı 20. yılını doldurdu. Dikkat edersek Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devlet Türkiye Cumhuriyeti olmuştur, o zaman bu ilişkilerin geliştirilmesinde her iki devletin yaptığı politikanın, karşılıklı gezi ve imzalanmış anlaşmaların ne denli önemli olduğunu görebiliriz. Eğer Azerbaycan – Türkiye ilişkileri, onu

“Bir millet – iki devlet” sloganı üzerine kuran Haydar Aliyev’in cumhurbaşkanlığı döneminde geliştirilip, pekiştirilmişse, İlham Aliyev’in cumhurbaşkanlığı döneminde bu ilişkiler sıkı işbirliğine dönüşmüş ve çağdaş aşamada yükselen hatla gelişmeye başlamıştır. Bu ilişkilerin her iki devletin arasında sıkı politik, ekonomik, bilimsel, kültürel, askerî, dinî ve s. ilişkilerin pekişmesini sağlamıştır. 2005 yılının Şubatı’nda Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Bülent Arıç’ın Azerbaycan’a resmî gezisi¹, Temmuz’da Türkiye’nin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Azerbaycan’a resmî gezisi² ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’le beraber yaptığı basın toplantısı³, her iki cumhurbaşkanının Kuzey Kıbrıs’a ait düşünceleri⁴ devletlerimizin aynı konum sergilediklerini, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin tüm alanlarda başarıyla sürdürülmesini bir daha kanıtladı. 2006 yılında Türkiye Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in Azerbaycan’a iki günlük gezisi⁵, Mayıs ayındaysa Türkiye’nin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Azerbaycan cumhurbaşkanıyla görüşmesi⁶ Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin çok yüksek düzeyde olmasını ve her iki devletin bölgede önemli güç merkezine dönüştüğünü gösterdi.

2007 yılının Mart ayında Ankara’da “Azerbaycan ile Türkiye Tarihinde Ermeni Meselesi”nin görüşülmesi⁷, Bakü’de Dünya Azerbaycan ve Türk Diaspora Kurumları Başkanlarının 1. Forumunun yapılması⁸, Recep Tayyip Erdoğan’ın Dağlık Karabağ’ın işgaline son verilmeyince Ermenistan’la sınırın açılmayacağını beyan etmesi⁹, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül’ün Azerbaycan’a ilk resmî gezisi¹⁰, Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasında 2007 yılının Kasım ayında Bakü şehrinde imzalanmış belgeler hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın 26 Aralık

¹Azerbaycan, 15 Şubat 2005, s. 5.

²Azerbaycan, 29 Haziran 2005, s. 4.

³Azerbaycan, 1 Temmuz 2005, s. 2-3.

⁴Azerbaycan, 19 Temmuz 2005, s. 1.

⁵Azerbaycan, 5-6 Nisan 2005, s. 1.

⁶Azerbaycan, 6 Mayıs 2005, s. 3.

⁷Halk Gazetesi, 3 Mart 2007, s. 10.

⁸Azerbaycan, 10 Mart 2007, s. 1.

⁹Azerbaycan, 7 Kasım 2007, s. 7.

¹⁰Azerbaycan, 7 Kasım 2007, s. 1; Halk Gazetesi, 16 Kasım 2007, s. 1.

2007 yılı tarihli direktifiyle¹¹ Azerbaycan ve Türkiye ilişkilerinde strateji işbirliğinin yeni aşamasının başlatıldığını, kardeş Türkiye'nin Azerbaycan'ın en büyük müttefiki ve dostu olduğunu ve Azerbaycan – Türkiye birliğinin pekiştirilmesinin tüm Türk dünyası için çok önemli olduğunu gösterdi.

Bir tek 2008 yılında Türkiye ile Azerbaycan arasında devlet ve hükümet başkanları düzeyinde 10'dan fazla karşılıklı gezi yapılmıştır, bakanlar düzeyindeki gezilerse 30'dan fazladır. 2008 yılında İstanbul'da Azerbaycan – Türkiye Hükümetler-arası Komisyonun 5. toplantısının yapılması¹², Türkiye'nin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne¹³ ve Azerbaycan'a¹⁴ iş gezileri, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın Bakü – Tiflis – Kars demiryolunun Türkiye tarafının temel atma törenine katılımı¹⁵ Türkiye'nin Dağlık Karabağ sorununu kısa bir sürede çözmeye çalıştığını ve Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin en yüksek düzeyde olduğunu gösterdi. Fakat Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin yükselen hatla geliştiğini gören dış kuvveler çeşitli sabotajlar düzenleyerek bu ilişkilere gölge düşürmeye çalıştılar. Azerbaycan – Türkiye kardeşliği ve bundan ileri gelen, stratejik düzeye kadar çıkan ilişkiler bu iki ülkenin çıkarlarına ne kadar uyuyorduysa, Türk düşmanı çevreler bu ilişkileri büyük kıskançlıkla karşıyorlardı. Geçen 20 yıl içinde iki kardeş halkın arasını bozmak için yeterince çaba harcanmıştı. Örneğin, 14 Ekim 2009 yılında Bursa'da yapılan Türkiye Ermenistan millî maçı sırasındaki olaylar Azerbaycan ve Türkiye arasında bayrak tartışmasına ve her iki devlet arasındaki ilişkilerin gerginleşmesine neden oldu. Fakat üçüncü tarafın karışmasıyla başlatılan bu gerginlik fazla sürmedi. 28 Ekim'de bayrak tartışması bitti bile. Fakat ister Ermeni lobisinin, isterse de Azerbaycan ve Türkiye karşıtı ağların tüm girişimleri faydasız oldu, tam tersi, Azerbaycan'la Türkiye arasındaki ilişkiler hep yükselen hatla gelişti. O sırada da Türkiye ve Azerbaycan arasında sınır kapılarının açılmasına ait imzalanan protokoller Azerbaycan'da sakin karşılanmadı. Türkiye yönetimini atılan adımlara göre Azerbaycan hükümeti ve halkı kınadı. Türkiye ve Ermenistan sınır kapılarının açılmasına ait protokollerin

¹¹Azerbaycan, 30 Aralık 2007, s. 1.

¹²Azerbaycan, 12 Nisan 2008, s. 3.

¹³Azerbaycan, 4 Haziran 2008, s. 3.

¹⁴Azerbaycan, 21 Ağustos 2008, s. 2.

¹⁵Azerbaycan, 25 Temmuz 2008, s. 1.

imzalanmasında ilgili olan çevrelerin amacı Azerbaycan'la Türkiye'yi amacından vazgeçirmek, onların arasını bozmak, fırsat bulmuşken çelişkilere, memnunsuzluklara yol açmak, o sırada da Ermenilerin çıkarlarına uyarak yeniden Türkiye ve Ermenistan arasında sınır kapılarının açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması konusunu gündeme getirmektir.

Her iki devletin politik çevreleri vahit ve azimli konum sergileyerek Türk düşmanlarının hayallerini suya düşürdüler. 2010 yılında “Dış politikanın ana amaçlarına yaklaşımda dayanışma devam edecek” söyleyen Türkiye'nin Büyük Britanya'daki Büyükelçisi Ünal Çeviköz Londra'daki Direktörler Enstitüsü'nde “Azerbaycan ve Türkiye: İlişkilerinin Parametrelerinin Yeniden Belirlenmesi” konulu Avrupa Azerbaycan Derneği (AAD) tarafından düzenlenen törendeki konuşmasında konuya yaklaşımını geçen sene Türkiye ve Ermenistan arasında imzalanmış protokollerin iki Türk devleti arasında ilişkilere etkisi yoktur, şeklinde belirtmişti: “Ben sadece şunu belirteceğim ki Türkiye – Azerbaycan kardeşliğini ve anlaşmasını hiçbir şey etkileyemez”. Ünal Çeviköz her iki ülkenin cumhurbaşkanları İlham Aliyev ve Abdullah Gül'ün Ağustos ayında imzaladıkları Strateji İşbirliği ve Yardımlaşma Anlaşması'nı, BOTAŞ ve ADNŞ'ın imzaladığı enerji anlaşmalarını, Türk Dilli Ülkeler Toplantısı'nda imzalanan strateji anlaşmasını buna örnek verebiliriz¹⁶.

2010 yılının en önemli, olaylarından birisi de Türkiye'nin Azerbaycan politikasını kesinleştirmesi oldu. Resmî Ankara Azerbaycan'la ilgili somut konumunu belirlerdi. İlin sonlarında Türkiye Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin düzenlenmesinin Karabağ sorununun çözümünde gelişmeye bağlı olduğunu bir daha beyan etti. Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinde bir ciddi gelişme de 16 Ağustos 2010 tarihinde iki ülke arasında strateji işbirliği ve yardımlaşma hakkında anlaşmanın imzalanmasıydı. Azerbaycan ve Türkiye'nin askerî sanayisi beraber silah – cephane üretim olanaklarını gerçekleştirmek hakkında anlaşması savaş durumundaki Azerbaycan Cumhuriyeti için çok önemlidir. Yeni dünya şartları Türkiye ve Azerbaycan yönetiminin ilişkilerinin dostluk – kardeşlik çerçevesinden strateji işbirliği düzeyine yükseltilmesini gerektirir. Bu açıdan İstanbul'da Türkiye, İran ve Azerbaycan Dış İşleri

¹⁶Azerbaycan 2010, 1 Kasım.

Bakanlıkları arasında yapılan anlaşma büyük öneme sahiptir. Türkiye de Karabağ sorununun çözümü sürecinde ciddi şekilde yer almaktadır. AGİT Minsk Gurubu'nun yetersizliği fonunda Türkiye yeni formatta Karabağ sorunun çözümünde aktif diplomasi yapıyor¹⁷.

Savaş ortamında olan Azerbaycan Cumhuriyeti için Türkiye Cumhuriyeti gibi güvenilir strateji işbirliğisinin olması çok önemlidir. Her iki devletin güvenlik ve refah hakkında çıkarları ortaktır. Boşuna değil ki İlham Aliyev 2004 yılının Kasım ayında Türkiye'nin Jandarma Kuvvetleri'nin Başkomutanı, Orgeneral Fevzi Türker'in başkanlığında¹⁸, 2005 yılının Mart ayında Askerî Deniz Kuvvetleri'nin Komutanı Amiral Özdem Örnek'in başkanlığında heyeti¹⁹, aynı yılın Mayıs ayında Türkiye Silahlı Kuvvetler Baş Karargâh komutanının yardımcısını, Orgeneral İlker Başbuğ'u²⁰, Temmuz'daysa Türkiye Savunma Bakanı Vecdi Gönül'ü²¹, 2006 yılının Nisan ayında Türkiye Ulusal Güvenlik Teşkilatı'nın Başkanı Emre Taner²², 2007 yılında Türkiye Kara Ordularının İlker Başbuğ başkanlığında heyetini²³ kabul etmişti. "Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti Arasında Bağlaşıklık ve İşbirliği Anlaşması"nın Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1 Şubat 2008 yılı yasasının onaylanması²⁴ Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinin sağlamlaştırılmasıyla bölgesel işbirliğine büyük armağan oldu.

Çağdaş dönemde Azerbaycan'la Türkiye arasında ekonomik işbirliği de artmaktadır. 2006 yılının Nisan ayında İstanbul'da Azerbaycan – Türkiye iş formunun yapılması²⁵, Mayıs ayında Avrasya Devletleri'nin 9. Ekonomik Toplantısı'nın işe başlaması²⁶, Haziran ayında Doğu Batı enerji koridorunun güvenliği konularına ait sempozyumun yapılması²⁷, 2007 yılının Aralık ayında Türkiye'nin Tarım ve Köyişleri Bakanı Mehmet Erkin'in Azerbaycan

¹⁷**Gündem**, Türkiye – Azerbaycan İlişkileri Yeni Aşamada, 01.05.2011.

¹⁸**Azerbaycan**, 25 Kasım 2004, s. 1.

¹⁹**Azerbaycan**, 30 Mart 2005, s. 1.

²⁰**Azerbaycan**, 19 Mayıs 2005, s. 1.

²¹**Azerbaycan**, 21 Temmuz 2005, s. 1.

²²**Azerbaycan**, 12 Nisan 2006, s. 1.

²³**Azerbaycan**, 7 Mart 2007, s. 1.

²⁴**Azerbaycan**, 14 Mart 2008, s. 1.

²⁵**Halk Gazetesi**, 12 Nisan 2006, s. 4.

²⁶**Azerbaycan**, 9 Mayıs 2006, s. 4.

²⁷**Azerbaycan**, 22 Haziran 2006, s. 7.

gezisi²⁸, 2008 yılının Nisan ayında sosyal savunma alanında Azerbaycan – Türkiye Daimi Komisyonu’nun 5. Toplantısı’nın yapılması²⁹, Bakü’de Türk Dilli Devletlerin Gelişmesinde Liderlerin Rolü konulu 3. Uluslararası Bilimsel Teorik Konferansı’nın yapılması³⁰ Azerbaycan – Türkiye ekonomik işbirliğinin geliştirildiğini ve her iki ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen küresel enerji projelerinin bölgede barış ve istikrarın korunmasına hizmet verdiğinin göstergesidir. 13 Haziran 2006 yılında Bakü’den başlayıp Ceyhan’da biten ve 3 devlet (Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye) topraklarından geçen Bakü – Tiflis – Ceyhan petrol boru hattı Bağımsız Devletler Birliği ve Rusya topraklarından geçmeden iki devleti birleştiren ilk petrol boru hattıdır.

2004 yılının Aralık ayında Ankara’da Ulu Önderimiz Haydar Aliyev Müzesi’nin açılması, 2005 yılında İstanbul’un Beşiktaş belediyesinde “Azerbaycan - Türkiye Dostluk Parkı”nda Atatürk ve Haydar Aliyev’in büstünün koyulması³¹ Azerbaycan – Türkiye kardeşliğinin net örneğidir.³²

2012 yılında Türkiye’de Hocalı Soykırımı yıldönümüyle ilgili toplu törenlerin yapılması, o sıradan da Fransa senatosunda uyduruk “Ermeni Soykırımı”yla ilgili kararlara Azerbaycan’ın tepkisi Azerbaycan – Türkiye kardeşliğinin sonsuz ve yılmaz oluşunu bir daha kanıtladı. Kardeşlik örneği olarak Hocalı faciasının 20. yıldönümü nedeniyle “Hepimiz Azerbaycanlıyız”, “Hepimiz Hocalıyız” sloganları Türkiye’nin her yerinden duyuldu. Türkiye’nin Azerbaycan’daki Büyükelçisi Hulusi Kılıç belirtti ki “Fransa senatosu 20 yıl önce yapılmış Hocalı katliamını görmeyerek, 100 yıl önce yapıldığı iddia edilen ve kanıtlanmamış konuyla ilgili karar kabul ediyor. Bu coğrafyada Türkiye’yi kaybeden Azerbaycan’ı, Azerbaycan’ı kaybedense Türkiye’yi kaybeder. Karabağ sorunu bizim de sorumlunuz ve bu sorunun kısa bir sürede çözümünü istiyoruz. Ermenistan’la sınır kapılarımızın kapatılması bizim kardeşliğimizin örneğidir. Sorun çözülmezince, sınır kapılarımız açılmayacak. Türkiye’ye bununla ilgili çok sayıda baskılar yapılmış, fakat Türkiye bu baskılara göğüs gerecek”. Fransa

²⁸ Azerbaycan, 29 Aralık 2007, s. 6.

²⁹ Azerbaycan 2008, 24 Nisan, s.8.

³⁰ Paritet, 2008, 31 Ağustos, s.1.

³¹ Azerbaycan 2005, 5 Ocak, s.1.

³² Azerbaycan 2004, 12 Aralık, s.15.

Senatosu'nun uyduruk "Ermeni Soykırımı"nın inkârına göre cezalandırmayla ilgili yanlış ve asılsız kararına Türk dilli devletlerden ilk olarak Azerbaycan hükümeti ve devleti konumunu belirtmiştir. Ermeni lobisinin ve Türk düşmanlarının son zamanlarda, yani Fransa Senatosu'nda yasanın kabulünden sonra başlamış oldukları planlarının bozulması da gösterdi ki Azerbaycan – Türkiye ilişkilerini bozmaya yapılan çabalar boşunadır. Bu devletimizin Türkiye'ye olan kardeşlik ilişkilerinin net örneğidir.

Şimdi Azerbaycan – Türkiye ilişkilerinde önemli tartışma konusu bu iki Türk devleti arasındaki dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin doruğuna ulaştırmaktır.

Azerbaycan ve Türk Tarihçileri Arasında İşbirliği Konuları: Tarih Çağdaş Durum, Perspektifler

Türkiye – Azerbaycan ilişkileri küresel, politik, ekonomik ve kültürel kurallara uyarak devam ediyor ve geliyor. Bir soydan kaynaklanan etnik ortaklıkla, dil ve kültür gibi manevi değerlerle birbirine sıkı sıkıya bağlı olan Azerbaycan ve Türkiye devletleri yalnız yakın komşuluk ilişkilerini değil, ülkelerimizin daha da yakınlaşmasını sağlayan manevi etkenleri de göz önünde bulundurarak, tarihî ilişkileri daha yüksek düzeye ulaştırılması için karşılıklı şekilde tüm gerekir adımlar atılmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in de belirttiği gibi: "Azerbaycan – Türkiye İlişkilerinin dünyada benzeri yoktur".

Azerbaycan'ın Türkiye ile ilişkileri birçok alanlarda sıkı ve verimli işbirliğine dayansa da, tarih alanındaki işbirliği hakkında bunu söyleyemeyiz. Bu da Azerbaycan tarihçileri ve Türkiye tarihçileri arasında bazı projelerin gerçekleştirilmesini gerektirir. Azerbaycan ve Türk tarihçileri arasında işbirliğinin güçlendirilmesine ait bazı öneriler:

- 1) Azerbaycan ve Türkiye'nin ortak tarihinin yazılması;
- 2) Türk dünyası tarihçilerinin birliğinin kurulması;

- 3) Karabağ sorununa ait ortak çalışmalar;
- 4) Uyduruk “Ermeni Soykırımı”na ait ortak çalışmalar;
- 5) Azerbaycan’da basılan önemli kitapların Türkçeye çevrilmesi ve baskısı. O sırada da Türkiye’de basılan tarih eserlerinin Azerbaycan diline çevrilmesi ve baskısı;
- 6) Karşılıklı olarak yüksek lisans veya doktora eğitimi (Azerbaycanlılar Türkiye’de, Türkler Azerbaycan’da);
- 7) Azerbaycan bilim adamlarının Rusya arşivlerinde olan Türkiye’yle ilgili belgelerin getirilmesinde görevlendirilmesi;
- 8) Ortak şahsiyetlere ait paneller yapmak;
- 9) Her iki ülke için önemli olan şahıs ve olayların beraber anılması.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in Devlet Yöneticiliğinde Kuruculuğu ve Yeni Eğilimler

Azerbaycan’ın Cumhurbaşkanı yaratıcı kişiliktir. Cumhurbaşkanımız dünyada hızla gelişen değişimleri dikkatle izliyor, devlet yöneticiliğini zamanın talebine uygun şekilde mükemmelleştiriyor, eski irsi özgünce geliştiriyor.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ülkemizin tüm vatandaşlarının, tüm bölgelerinin cumhurbaşkanıdır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev daha ilk seçimler zamanı, seçim öncesi görüşlerde halka **“Ben Azerbaycan’ın her bir vatandaşının Cumhurbaşkanı olacağım!”** sözünü vermişti. Cumhurbaşkanımız geçen yıllar içinde tüm somut çalışmalarıyla, yaptığı işleriyle verdiği sözü tuttuğunu kanıtladı. O zaman ülkenin ekonomik olanaklarının o kadar da geniş olmaması rağmen yeni cumhurbaşkanı hemen halkın dar geçimli tabakalarından, göçmenlerden, öğrencilerden, doktora öğrencilerinden, doktorlardan başlayarak devlet memurlarına kadar – herkesin emekliliğine, maaşına, bursuna zam yaptı, refahını yükseltmek için acil önlemler aldı. Ulu Önderin daha sağlığında **“halkın ulusal serveti”** adlandırdığı petrolden

gelen gelir arttıkça İlham Aliyev halkın, denilebilir ki tüm kesimlerin maaşlarına defalarca zam yaptı. Bu politika bugün de devam ettirilmekte. **Bugün liderimiz zeki yöneticilik çalışmalarını ülkenin tüm vatandaşları kendi refahlarının iyileştiğini anlıyorlar. Bu halk karşısında somut bir hizmettir, büyük başarıdır – her bir vatandaşın, her bir ailenin iyi geçinmesi tüm ülkenin istikrarı demektir. Düşünüyoruz ki yol adil vatandaş toplumunun kurulması için en doğru yoldur. Yani devlet halkına o zaman iyi bir hizmet verebilir ki o her bir vatandaşın iyi geçinmesine çalışsın.**

Bir konu hakkında daha. Refahı en iyi olan halk, en kudretli devlet o halk, o devlettir ki orada **orta kesim çoğunluktadır. Ülkenin serveti bir avuç tekeli gurupların elinde birikmiyor, ufak ve orta esnaflık engelsiz olarak gelişiyor, devlet hazinesine vergi verenlerin sayısı artıyor...**

Fakat geçit dönemlerinde tüm ülkelerde, genellikle işgüzar insanlar, yetki sahibi memurlar, değişik guruplar “meydana” çıkıyor, yüklü servet toplayarak ekonomik hayatta tekelleşiyor yapıyorlar. Nasıl derler “**büyük balıklar, küçük balıkları yutarlar**”...

Bu açıdan **Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın kendi ülkesinde orta kesimin özel ağırlığını ve rolünü artırmak yolunu tutması takdir edicidir. Demek ki yakın gelecekte Azerbaycan'da halkın büyük bir kısmı daha da iyi geçinecektir!**

Azerbaycan aydınlarının bir temsilcisi olarak ben büyük bir gurur duyuyorum ki yeni cumhurbaşkanı bu önemli alanı – halkın orta kesiminin oluşturulması gibi önemli bir konuyu dikkat odağında tutuyor. Cumhurbaşkanı halkına ilan etmiş ki: Şimdi bizim önümüzde duran önemli konulardan birisi de orta kesimin oluşturulmasına yardım etmektir. Güzel düşünülmüştür. Ekonomik atılımın ve refahın açarı da zaten bu!

Azerbaycan devletinin lideri politikada gayri petrol sektörünün kalkınmasını günlük denetimde tutuyor. Cumhurbaşkanı iç politikada olduğu gibi, uluslararası ekonomik ilişkilerde de, iş forumlarındaki konuşmalarında da bu alanın kalkınmasına özel bir önem vermekte. Ülke liderinin bu alanda yaptığı reformlar, yeni üretim alanlarının kurulmasına dikkatin artırılması,

insan kapitalinin oluşturulmasına özel önem verilmesini ülkenin geleceğine yönelik strateji gelişim bakışıdır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Azerbaycan'ın tarihî gelişmesinde yeni ve oldukça gerekli bir programın yapılmasını amaç edinmiştir: doğal tarihi özelliklerine ve geleneklerine uygun olarak Azerbaycan'ın tüm bölgelerinin ekonomik açıdan kalkındırılmasını başarmak! Bu politikayı tüm halkımız takdir ediyor! Yazarı İlham Aliyev olan bu devlet programının gerçekleştirilmesi sonucu bölgelerimiz kalkınmak yanında, sınır boyun topraklarımızın boşaltılmasını önleyecek, bölgelerde yeni yeni işyerleri kurulacak, halkın tümünün refah durumu iyileşecek, nüfuzumuz artacak, ağır demografik duruma düşmüş Bakü'ye göç azalacak, bir sözle, yurdumuzda demografik denge kurulacak, ülkenin sağlıklı işçi kuvvesi – gençlerimiz yurtdışına gitmeyecek, Azerbaycan baştanbaşa gelişmiş refah ve güzel bir ülkeye dönüşecektir.

Tüm dunların dışında, bu adil politikanın gerçekleşmesi sayesinde halk bütünleşecek, devleti çevresinde daha sıkı birleşecek, dayanışmamız, birliğimiz daha da pekişecek, memleketimiz daha kudretli ve yenilmez olacaktır!

Bölgelerimizin ekonomik yükselişi, burada en çağdaş kültürel yaşam tesislerinin kullanıma sunulması Azerbaycan'ı yakın gelecekte turizmin en gelişmiş olduğu ülkelerden birisine dönüştürecektir. Halkın geliri hızla artacak, halkımız iyi yaşayacaktır...

Sırası gelmişken, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bölgelerin kalkınması politikasının gerçekleştirilmesine, oysa daha Millî Olimpiyat Komitesi'nin yönetimine getirilirken başlamıştı. Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde olimpiyat spor tesislerinin kurulması, tüm Azerbaycan gençliğinin, o sıradan da bölgelerde yaşayan gençlerin toplu şekilde spora yöneltilmesi, vatanın geleceği için sağlıklı gençlik yetiştirilmesi politikası yapmakla İlham Aliyev daha Millî Olimpiyat Komitesi'ne başkanlık yaparken kanıtlamıştır ki o tüm Azerbaycan'ı düşünüyor, ülkenin tüm bölgelerini kalkındırmak istiyor. Bugünse Azerbaycan sporu tüm alanlarda dünyayı fethediyor. Bakü dünyanın spor merkezine çevrilmiş...

Devletimizin lideri cumhurbaşkanlığına başladığı ilk günden başlayarak Azerbaycan'ın bölgelerine geziler yapmaya, halkla direk iletişim kurmaya, cumhurbaşkanlığını yaptığı vatandaşların sorunlarıyla bizzat ilgilenmeye başladı. Geçen yıllar içinde liderimiz, denilebilir ki Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde defalarca olmuş, her defasında yeni üretim ve kültürel tesislerin temelini atmış, belirlediği zamanlarda onların açılışını yapmıştır. İlk cumhurbaşkanlığı seçimleri sırasında halkımıza 600 binlik yeni işyerleri sözünü vermiş cumhurbaşkanı sözünü tuttu. Bugünse daha memleketimizde 1 milyondan fazla yeni işyeri açılmış ki bunun da bayağı bir kısmı bölgelerdedir...

Azerbaycan Cumhurbaşkanı binlerce yüksek dağlarla izole edilmiş Hınalık'a yol, uzak Lerik'e doğalgaz hattı ve yol yaptıran, yeni modül elektrik istasyonu inşa ettirmekle bölgeleri ışıklandıran cumhurbaşkanıdır. Her an halkını ve ülkesini kalkındırmak aşkıyla yaşayan cumhurbaşkanının yaptığı ve yapacağı işler saymakla bitmez...

Bölgelerimiz içinde **Nahçıvan'a özel dikkat ve özen gösterilmelidir.** Topraklarımızın Ermeni Taşnak işgalcileri tarafından işgali sonucu öz vatanından ayrı düşmüş Nahçıvan ağır abluka durumundadır. Yaşıyor ve kalkınıyor. Bugün hızla gelişen, her gün daha güzelleşen Nahçıvan Ermeni milletçileri için gözdağı, Azerbaycan içinse Namus kalesidir. Yakın geçmişte, burnunun ucundan öteyi göremeyen yöneticiler Nahçıvan'ı, düşmanlarla mücadele ederek, zor kazandığı özerklik statüsünü almaya, Kengerli yurdunu Taşnakların hedefi yapmaya çalışıyorlardı. Fakat Tanrı'dan gelen kurtarıcı misyonunu yapan Haydar Aliyev vatanının bu kutsal parçasını düşmandan korumayı başardı. Ulu Önderimiz Azerbaycan'a döndükten sonraysa Nahçıvan'a dikkati daha da arttı, onun savunmasını kuvvetlendirdi. Ne güzel ki Cumhurbaşkanı İlham Aliyev Ulu Önder'in Nahçıvan'la ilgili politikasını aynen uygulamakta. Cumhurbaşkanı yönetiminde olduğu sürede Nahçıvan'a defalarca gitti, ülkenin bu Namus Kalesine devletin özenini ve dikkatini de artırdı, ablukada olmasına rağmen Vasif Talıbov'un yönetiminde büyük kuruculuk, bayındırlık çalışmaları yapan vatanperver oğullarımıza omuz verdi. Nahçıvanımız daha da gelişti, bayındırlaştı, güzelleşti. İlham Aliyev bununla da kanıtladı ki Vatanın

ayrılmaz parçası olan Nahçıvan hep onun dikkatindedir. Bunun sonucudur ki bugün Nahçıvanımız gerçek anlamda kendi yeniçağını yaşıyor...

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev devamlı olarak vatandaş dayanışmasını sağlamlaştırmak politikası yapıyor. O toplumda çelişkilere, gerginliğe, soğuk ilişkilere kesinlikle karşıdır. Azerbaycan'ın parlak geleceği uğruna tüm halkımızı daha da sıkı birleştirmeye çalışıyor.

Bellidir ki yakın geçmişte ülkemizde iç durum bugünkünden tam farklıydı. İstikrarı sağlamak gerekiyordu. İşgalci Ermenilerin ve onların yandaşlarının ülkemize karşı işgaline göğüs germek, Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak ve sağlamlaştırmak, iç savaşı önlemek için gerektiğinde, sert önlemler almak için kısaca, ülkemizi **“olmak veya olmamak!”** çarpışmasını kazanması için, geçit döneminin kurallarına uygun politika yapmak gerekiyordu. Ulu Önderimiz Haydar da zaten öyle yaptı. Azerbaycan mahvolunmaktan kurtarıldı. Halkımız kurtuluş savaşını kazandı!

Şimdiyse zaman kökten değişmiş. Devletimiz sağlamlaştırılmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti Güney Kafkasya bölgesinde en istikrarlı ve en kudretli devlete – lider devlete dönüşmüştür. Buysa ülke içinde gerginliğin tam kaldırılması ve vatandaş dayanışmasının kuvvetlenmesi için yeni fırsatlar sunuyor. Azerbaycan Cumhurbaşkanı bu yönde de zeki ve cesur adımlar atıyor.

Geçen yıllar içinde cumhurbaşkanının defalarca çıkardığı genel aflar sonucu çok sayıda vatandaşlarımızın özgürlüğüne kavuşması bunun kanıtıdır. Halkımız liderinin bu insanca adımlarını büyük memnuluk ve mutlulukla karşılıyor. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in af fermanları, aynı zamanda, bir tek insanlık ve merhamet eylemleri değildir. Toplumumuzun manevi siyasal ortamına da çok ciddi etki yapmış, vatandaş dayanışmasının daha da kuvvetlendirilmesine, ülkede genel bir insanca birleşmeye neden olmuştur. En önemlisi de şu ki halkımızın kendi devletine sevgisi, cumhurbaşkanına güveni artmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı tüm yukarıda gösterilenlere ait kendi ilkelerini net olarak açıklamıştır: **“Her bir vatandaş benim için değerlidir. Ben geçmişle bugün arasında görülmeyen bir çizgi görüyorum. Eskiden**

çok yanlışlar yapılmış. Azerbaycan iç savaşın sınırlarındaydı. Ben suçlu insanları özgür bıraktım. Bu onları siyasal suçlu olduklarını sandığım için değil. Hayır, ben fikrimi değişmiyorum ve Avrupa Konseyi'nin temsilcilerine de belirttim ki af ettiğim insanların bazıları siyasal suç taşıyorlar. Ben Azerbaycan'da çatışma ruhunun kaldırılmasını istiyorum. Önümüzde yeni görevlerimiz var, ülkemizi geliştirmeli, insanlarımızı buna hazırlamalıyız. Biz ulusal barışı başardık ve bunu pekiştireceğiz. Bu yüzden de benim önerim, eski düşmanlık ve çelişkileri tarihe bırakmaktır. Bu benim amacımdır. Eğer karşı taraf bunu duyuyorsa, sevinirim. Eğer duymuyorsa, suç onlarda”.

Cumhurbaşkanı insan kaynakları politikasında da bu ilkeye uyuyor. Halkımızın ve devletimizin çıkarlarını esas alarak vatanımızın gelişmesi için profesyonelliğe önem veriyor. Onun bu alanda çalışmaları, attığı somut adımlar, ülkenin tüm bölgelerinden yetenekli insanların görevlendirilmesi toplumda memnunluk yapıyor.

Cumhurbaşkanı Ulu Önder Haydar Aliyev'in Azerbaycan halkının millî ulusal değerlerinin korunması ve daha da geliştirilmesi rotasını da başarıyla gerçekleştiriyor. Onun “Azerbaycan Millî Ansiklopedisi'nin Basılmasına Ait” ve “Azerbaycan Dilinde Latin Alfabetiyle Toplu Baskıların Gerçekleştirilmesine Ait” direktifleri (12 Ocak 2004), Millî Ansiklopedi'nin basımına başkanlığı bizzat kendisinin üstlenmesi ve bununla ilgili imzaladığı direktifler, bilim adamlarına unvanlarına göre verilen ek maaş, öğrenciler, yüksek lisans ve doktora yapanların burslarına defalarca zam yapılması, sanatçılara, bilim ve kültür adamlarına özen gösterilmesini ve müzelerin, tarihî anıtların onarılmasını özel denetimine alması ulusal manevi ve insanlık değerlerine devlet dikkatinin bir belirtisidir.

İlham Aliyev Azerbaycan halkının tarihine özel dikkat veriyor. O Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin devletçilik tarihimizdeki rolüne büyük değer vermiştir: **“Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması tarihimizde çok önemli olaydır. İlk defa Müslüman âleminde demokratik cumhuriyet kuruluyordu, Azerbaycan halkı bağımsızlığa kavuşuyordu. Ülkemiz dünya birliğine üye oluyordu. Bu çok önemli olaydı”.**

Cumhurbaşkanının önerisiyle tarih biliminin geliştirilmesi için başlamış kalkınma, o sıradan Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi'nin A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü'nde mükemmel "Karabağ Tarihi"nin, "Nahçıvan Tarihi"nin, "İrevan Tarihi"nin ve diğer yapıtların basılması, dünyanın çeşitli dillerinde yayınlanması Ermenilere karşı bilgi savaşında önemlidir.

Cumhurbaşkanının **insan kaynaklarına** özel önem vermesi onun devlet yöneticiliği deneyiminde geleceğe yönelik en büyük başarısıdır. Azerbaycan'ın geleceği olan genç kuşağı en çağdaş insanlar gibi dünya arenasında başarıyı rekabete hazırlamak politikası – bu devletin politik ileriye görüşlülüğüne parlak bir örnektir. Büyük bir onurdu ki bu zeki politikanın gerçekleşmesinde Haydar Aliyev Fonu'nun Başkanı, YUNESKO ve İSESKO'nun elçisi Mehriban Hanım Aliyeva aktif katkıda bulunuyor. Ülkenin Birinci Hanımı kendi çok kapsamlı çalışmalarına göre halkının büyük saygı ve sevgini kazanmıştır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in derinden düşünüp taşınarak gerçekleştirdiği çok sayıda reformlar, ülkemizde her gün daha genişlenen büyük kuruculuk ve bayındırlık çalışmaları, halkın değişik kesimlerinin refahını yükseltmek için görülen işler ona halkı arasında büyük ün kazandırmıştır.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev şimdiden Azerbaycan tarihine **Kurucu Cumhurbaşkanı** olarak geçmiştir. Kurucu Cumhurbaşkanı bugün gelecek tarihimizi yazmakta...

Cumhurbaşkanımız aynı zamanda Haydar Aliyev'in kurduğu Yeni Azerbaycan Partisinin Başkanı'dır. O büyük bir politik güce de önderlik yapıyor. Halkımız emin ki ülke liderinin zeki, yılmaz ve ulusal çıkarların sağlanmasına yönelik ileri görüşlü politikası Azerbaycanımızı daha parlak bir geleceğe götürecektir. Azerbaycanımızın bu günlerde Dünya Birliği'nin 155 ülkesinin desteğiyle BM Güvenlik Konseyi'ne üye kabul edilmesi bunun parlak kanıtıdır.

KAYNAKLAR

Azərbaycan

Gündem

Halk Gazetesi

Paritet Gazetesi

KUZEY KAFKASYA'DA MİLLÎ KURTULUŞ HAREKETİ VE 1918 - 1921 YILLARI TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Sevinc ALİYEVA *

ÖZET

1918-1921 yıllarında dinî ve milliyetçi unsurların karmaşık bir yapıda bir araya gelmesi Kuzey Kafkasya'da millî mücadele hareketinin en önemli özelliği idi. Bağımsızlık mücadelesi yoluna girmiş Kuzey Kafkasya halklarına bu dönemde Osmanlı Devleti'nin temennasız ve tereddütsüz bir şekilde sağladığı yardım bu sürecin başarılı bir şekilde devam ettirilmesi açısından çok önemli idi. Bu destek Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edilmesinde en önemli etken olmuştur. Nitekim Dağıstan'da bulunan Türk ordusu Kuzey Kafkasya hükümetine askerî ve taktik açıdan önemli destek sağlamıştır. Türklerin bölgeden ayrılmasından sonra da burada Türk etkisi devam etmiş, fakat Rusya'nın gerek Bolşevik gerekse de "beyaz muhafızlar" adlandırılan eski Çar dönemi unsurlarının baskısı altında çok fazla sürememiştir.

Türkiye Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni destekliyordu. Ayrıca, Türk subayları hemen hemen tüm askerî birliklerde yer almışlardır. Çok ağır dönemlerde Türk subayları ve askerleri Kuzey Kafkasya Hükümetinin, Kuzey Kafkasya Emirliği'nin ve imam N.Gotsinski'nin yanında idiler. Böylece, 1918-1920 yıllarında Türkiye-Kuzey Kafkasya ilişkilerinin sağlam bir temele oturtulduğunu görebilmekteyiz. Tarihî ve manevi bağların kuvvetli oluşu bu birlikteliği belirleyen en önemli husus idi.

NATIONAL LIBERATION MOVEMENT IN THE NORTH CAUCASUS AND THE TURKISH FOREIGN POLICY (1918 - 1921)

ABSTRACT

In 1918-1921, religious and nationalistic elements come together in a complex structure was the most important feature of the national struggle movement in the

*Doç. Dr., Sevinc ALİYEVA, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Kafkasya Tarihi Şubesi Araştırmacısı, a.sevemin.i@mail.ru.

North Caucasus. Unwavering assistance of the Ottoman Empire to the peoples of the North Caucasus embarked on the road of struggle for independence in this period was very important in terms of the successful continuation of this process. This support has been the most important factor in declaration of the North Caucasus Republic independence. Indeed, the Turkish army in Dagestan has provided an important military and tactical support to the North Caucasus government. After the departure of the Turks, Turkish influence continued here, but under the pressure of the elements of the former Tsar period such as the Bolsheviks and "white guards" in Russia it was continued not too much time.

Turkey had supported the North Caucasus republics. In addition, Turkish officers have been involved in almost all military units. In the very difficult periods Turkish officers and soldiers was with the North Caucasus government, Northern Caucasus Emirate and imam N. Gotsinski. Thus, in 1918-1920, the North Caucasus - Turkey relations we can see that put on a solid foundation. Consisting of strong historic and spiritual ties of this association was the most important issue.

1918 yılına gelindiğinde Osmanlı kuzey sınırlarının güvenliğini sağlamak, ayrıca daha önceler Kafkaslarda kaybettiklerini yeniden elde etmek girişiminde bulundu. 1918 yılında "İttihat ve Terakki" lideri Cemal Paşa Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın ittifakını önerdi.¹

Osmanlının Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki yeni devlet oluşumlarını devletin destekleme nedenleri konusunda farklı görüşler seslendirilmekteydi. Bazılarına göre Osmanlı Devleti Kafkasları kendine ilhak etmek ve bu bölgeyi Osmanlının bir eyaleti haline getirmek istiyordu.

Fakat gerek Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Hükümetinin gerekse Dağlı Cumhuriyeti Hükümetinin Osmanlı ile imzaladığı her hangi bir belgede bağımlılık veya taahhüt öngörülmemiştir. Bu arada Osmanlı Devleti de Kafkaslarda olup bitenlerle ilgili kendi sorumluluğunu hissederek bölge halkının kaderiyle ilgili Kafkasya savaşlarından bu yana görünmemiş duyarlılık sergiliyordu.

Egemenliğini ilan ettiği ilk günden beri Dağlı Cumhuriyeti, onun varlığını kabul etmek istemeyen ve bu bölgeyi Rusya'nın bir parçası olarak gören Beyaz (belogvardeytsi) Muhafızlar ve Bolşeviklere karşı mücadelede

¹Camal-paşa. **Zapiski 1913-1919**, Tiflis, 1923, s. 239. Bkz. A.H. Daudov- D.İ. Meshidze, **Nasionalnaya gosudarstvennost gorskih narodov Severnogo Kafgaza (1917-1924)**, İzd-vo SPb. Un-ta, Sankt-Petersburg, 2009, s. 111.

Osmanlının desteğini almış bulunuyordur. Dağlı İttifakı Merkez Komitesi Başkanı A. Çermoyev “Kaspi” gazetesinde yayınlanmış röportajında Türk siyasilere görüşlerini yakından bildiğini, Osmanlının Kafkasya’ya karşı herhangi çıkarıcı bir tutum içinde olmadığını, fakat kuzeydeki Rusya’ya karşı Kafkasya’da güvenebileceği bir dayanak noktası oluşturmak istediğini ve 600 yıldan fazla süredir devam eden kuzey sınırlarına yönelik tehdidi etkisi hale getirmek istediğini söylemiştir. “Buna göre de Osmanlı bizim bağımsız olarak ayakta kalabilmemiz ve kuzey komşumuz tarafından “yutulmamamız” için yeteri kadar güç ve maddi kaynak sarf etmektedir. Osmanlının bu politikadan beklediği menfaat o kadar büyük ki başka bir plan hakkında düşünmek bile mantıksızdır. Türkiye’nin politikası bizim beklentilerimizle uyumaktadır”. A. Çermoyev Azerbaycan’la dağlılar arasında İslam dini birliğine de vurgu yaparak bağımsız ve bütün oldukları halde güçlü olabileceklerinin altını çiziyordu. A. Çermoyev Osmanlının Kafkasya ile ilgili her hangi kötü planının olmadığını dikkat çekerek Yusuf İzzet Paşa’nın diplomatik ve askerî temsilci olarak görevlendirildiğini, aynı şekilde Ermenistan’a Mehmet Ali Paşa’nın, Gürcistan’a Abdül Kerim Paşa’nın ve Azerbaycan’a Ferik Nuri Paşa’nın görevlendirildiği söylüyordu.

2

Sovyet Hükümeti Kuzey Kafkasya’da Türk askerinin gelmesinden endişeliydi. “Halk Hakimiyeti” adlı gazetede yayınlanmış olan Terek Cumhuriyeti Halk Komiserleri Konseyi’nin Rusya Federasyonu Cumhuriyeti’nin Halk Komiserleri Konseyi’ne 15 Mayıs 1918 yılında yazmış olduğu raporda, (№ 41, 25 Mayıs 1918 yılı), güneyden Kuzey Kafkasya’yı istila etmek amacıyla Türk alaylarının hareketini istisna etmediğini, Dağıstan ve Çeçenistan’da başına buyruk kesimlerin bağımsızlık ilan etmelerinin Türk diplomatlarına bağımsızlığı desteklemeleri açısından bir gerekçe sunacağı yazılmıştır.³

O döneme ilişkin belgelere göre Dağlı Cumhuriyeti Hükümeti Terek ve Dağıstan’da Sovyet Hükümetine karşı Alman-Türk ordularının silahlı mücadelesi için bölgeden geçmek izni çıkarılması için Maverai Kafkas Seymi nezdinde girişimlerde bulunduğunu ortaya koymaktadır.⁴

²Kaspiy, 8 oktyabr (25 sentyabr) 1918, № 73.

³Borba za Sovetskuyu vlast v Severnoy Osetii, Sbornik dokumentov i materialov, Ordjonikidze, 1972, s. 161.

⁴B.O. Kaşkayev, Grajdanskaya voyna v Dagestane 1918-1920 gg, Moskova, 1976, s. 140 – 142.

1918 yılının Mayıs ayı sonlarında Azerbaycan'ın Gence şehrinde Müslüman halkı korumak için şehre 5. Tümenin öncü birlikleri dâhil oldular. General Nuri Paşa 5. Kafkas, 15. Çanakkale Tümeni ve Azerbaycan Müslüman ordusu birliklerinden müteşekkil⁵ Kafkas İslam ordusunu oluşturmağa başladı. 4 Haziran'da Batum'da, Osmanlı Devleti temsilcileri Adalet Bakanı Halil Bey ile Şark orduları komutanı Vehib Paşa ile Azerbaycan temsilcileri Millî Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Bey arasında Dostluk Antlaşması imzalandı. Bu Antlaşmanın 4. maddesi gereğince Azerbaycan gerektiği durumda Osmanlı'dan askeri destek talebinde bulunabilecekti.⁶ Dağlı Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı H. Bammatov'un A. Çermoyev'e yazdığı mektupta Enver Paşa'nın Kuzey Kafkasya dağlılarını desteklediği, o olmadan Talat Paşa, Cemil Paşa ve başka şahıslardan oluşan Genç Türklere güvenilemeyeceğini yazıyordu.⁷

H. Bammatov çok zayıf Türkiye'yi ve orada da Enver Paşa'yı kendilerinin tek müttefiki olarak görüyordu. H. Bammatov'a göre Nuha-Ahtı yönündeki yolu kullanmak ve bu yoldan mümkün oldukça daha fazla yarar sağlamak gerekiyordu. Onun yazdığına göre "inisiyatifimizi" yeniden canlandırmak amacıyla Yusuf İzzet Paşa'nın atanması ve firar etmiş Çerkezlerden müteşekkil birliklerin oluşumu konusunu da o sırada gündeme getirmiştir.⁸ Yusuf İzzet Paşa emrinde olan subaylarla Batum'a yola çıkacak ve orada astsubayları da yanına almış olacaktır. Kendisine her türlü radyo, telgraf, telefon ve diğer teknik olanaklar sağlanacaktı. Silah ve mühimmat yeteri kadar idi. O bütün bunları ister istemez kale noktası olarak seçmek zorunda olduğu Dağıstan'a getirmeyi, oradan da Çeçenistan'a hareket etmeği düşünüyordu.⁹

Dağlı Cumhuriyeti açısından Azerbaycan'ın yardım ve desteği de büyük önem taşıyordu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti 10

⁵M. Volhonskiy-V. Muhanov, **Po sledam Azerbaydjanskoj Demokratičeskoj Respubliki**, Moskova, 2007, s. 69-84.

⁶Mamed Emin Rasulzade, **Sbornik proizvedeniy i pisem**, Sost., predisl. i primeç. S. İshakov, Flinta, Moskova, 2010, s. 48.

⁷**Soyuz obyedinennih gorsev Severnogo Kavkaza i Dagestana (1917-1920 gg.), Gorskaya respublika (1918-1920gg.)**, (Dokumenti i materialı), Mahaçkala, 1994, s. 145-146.

⁸1918 yılı Ağustos ayında H. Bammatov'un talebi üzerine Çerkez kulübü Alman temsilcileriyle görüşmek için Tassum Bey, Raşad Bey ve İsa Paşa'nın delegasyonunu önerdiler.

⁹Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilim Merkezi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Elyazmaları Birimi, f. 2. I. 1. k. 59, v. 31-37.

Temmuz 1918 yılı tarihli toplantısında Dağlı Hükümetiyle birleşme konusunu ele almış ve bu birleşmenin yararlı olacağı kararına varılmıştır. Birleşme işlemlerinin öncelikli dört alanda gerçekleşmesi yönünde de karar alınmıştır: a) silahlı kuvvetler, b) dinî işleri c) dış politika d) mali konular.¹⁰ A. A. Topçubaşov'un verdiği bilgilere göre Türk bakanlar bu iki cumhuriyetin birleşeceği takdirde Avrupa devletleri tarafından daha hızlı bir şekilde tanınacağı düşüncesindeydiler.¹¹

Bu arada, Albay İsmail Hakkı Bey komutasındaki Türk Birlikleri Dağlı halklarının önde gelenlerinden Raşidhanov, Tarkovski, Gotsinski ve Şeyh Uzun Hacı ile birlikte Dağıstan'a taarruz başlattılar. Böylece İsmail Paşa Dağıstan ve Çeçenistan'a, Şükrü Bey ise Terek ve Kuban vilayetlerine hareket ettiler.¹² Türklerin bölgeye girişi sağlam bir hâkimiyet tesisi edilmesi açısından önemliydi. Küçük burjuvazi ve ruhban sınıfı Türkleri en fazla destekleyen kesimlerdi. Dağıstan'ın milletçilerinden Adil Giray¹³ Daidbekov¹⁴, a göre bu kesimler hatta Türkiye ile birleşmeden yana idiler.

Yetenekli ve dinamik bir kişiliye sahip Şükrü Bey beraberindeki genç subaylarla birlikte 1917 yılında Dağıstan'da şeriat düzeninin kurulması ve Rus hâkimiyetine karşı Kafkasya mücadelesini organize etmek amacıyla gelmiştir. Şükrü Bey'in adamları Dağıstan'da ve Çeçenistan'ın büyük köylerine yerleştiler. Onlar küçük Türkçü gruplar şeklinde organize olarak gençlere Türkçe öğreterek, aynı zamanda propaganda faaliyetlerinde de bulunuyorlardı. Grupları sıkça ziyaret eden Şükrü Bey onların faaliyetlerini de koordine etmiş oluyordu. O sıkça Temirhan Şura'da bulunur, Yürütme Komitesi'nde konuşma yapardı. Albay Caferov'un tabirince Dağıstan'da kısa sürede saygınlık kazanmıştır. Herhangi bir resmî görevi olmamasına rağmen Yürütme Komitesi onun sözünü dinlemiş ve sanki Türk Hükümetinin yetkilisi muamelesi yapmışlardır. Şükrü Bey Dağıstan'daki sosyal gruplaşmaların oynadıkları siyasi oyunlar içinde kendini usta bir

¹⁰B. O. Kaşkayev, *Grajdanskaya voyna v Dagestane 1918-1920 gg*, Moskova, 1976, s. 144.

¹¹A. A. Topçubaşev, *Diplomatiçeskiye besedi v Stambule (zapisi çrezvıçaynogo poslannika i polnomoçnogo ministra Azerbaydjanskoy Respubliki), 1918-1919 gg*, Baku, 1994, s. 14-15, 63-66, 127-132, 135-136.

¹²*Rusya Federasyonu Devlet Arşivi*, f.6144. l. 1. k. 27. v. 2; M.A.Abazatov, *Borbatrudyaşihya Çeçeno-İngušetii za Sovetskuyu vlast (1917-1920 gg)*, Grozny, 1968, s. 64-65.

¹³1899 yılında Moskova Teknik Okulunu bitirmiş, eski Kafkasya okruğu demiryolları istasyon reisi görevinde çalışmıştır.

¹⁴Daidbekov'un ifadesi// *V obyatiyah krasnoqo dyavola: Sbornik materialov i dokumentov/Otv. Red. i sost. Hadji Murad Donogo, Mahaçkala, 2011, s. 261.*

siyasetçi olarak tanıtmıştır.¹⁵ M. Caferov söz konusu yazısında Şükrü Bey'in Türk Hükümeti tarafından görevlendirildiği¹⁶ bir Türk subayı olduğunu yazmıştır. Şükrü Bey İmam H. Gotsinski'yle¹⁷ de yakın bir ilişki kurabilmiştir.

Osmanlı askerlerinin yardımıyla Dağlı Cumhuriyeti Hükümeti Dağıstan'da da hâkimiyetini tesis etti. Ferik Yusuf İzzet Paşa Petrovski'nin kurtuluşuyla ilgili Dağlık Cumhuriyeti hükümet başkanı ve askerî valisini tebrik etti: «Yüce Allah'ın yardımıyla Kafkasya Dağlı Halkları Birliği Cumhuriyeti birlikleri... Anji Kale (Petrovsk) şehrini çatışmasız teslim aldılar. Şehir girişindeki tepelerde ağır yenilgiye uğratan düşman şehri alelacele terk etmişti... Şehirde düzen hızlı bir şekilde yeniden kuruluyor. Rusya vatandaşlarını özellikle de Kafkas Dağlılarını ezen eski düzen artık bir tarih oldu. Anji Kale ismini Petrovsk olarak değiştiren Büyük Petro'nun düşmanca idealleri mahvolmuş ve şehrin de ismi Petrograd olarak değişmiştir. Düşman çok sayıda vagonlarla mühimmat ve silahlar bıraktı. Petrovs tren istasyonunda erzakla dolu tren ele geçirildi. Kafkasya Dağ Halkları Cumhuriyeti'ni güçlendiren bu zaferden dolayı tebrik ederim.»¹⁸

Dağlı Cumhuriyeti çoğu zaman dağlılara tam destek veren, Batum'daki barış görüşmelerine dâhil eden, Dağlı Cumhuriyeti'ni ilanından sonra onu ilk olarak tanıyan ve 1918 yılında Dağlıların bağımsızlıklarının Bolşevikler tarafında tehdit olduğu dönemde gerekli askerî yardımı gösteren Türkiye ile ilişkisinden dolayı suçlamışlardır. Dağlı Cumhuriyeti Hükümeti Başkanı P. Kotsev Osmanlı Devleti'ne eğilimli olduklarını şu şekilde açıklamaktadır: «Eğer Ruslara aynı inancı taşıyan Ukrayna, kendilerine yabancı olan Almanları çağırılmışlarsa, Polonyalı Slavlar da aynı şeyi yapmışlarsa, eğer Sibiryaya İngilizleri yardıma çağırılmışlarsa, bence Allah Kafkas Müslümanlarını, kendileriyle her zaman aynı inancı taşıdıkları Türkiye'ye ve dostlarına, bir din kardeşi olarak yardımda bulunmaları için müracaatta bulunmuşlardır».¹⁹

¹⁵A. Korkmasov-H.M. Donogo, **Polkovnik Magomed Djafarov**, Sbornik materialov, İD «Epoşa», Mahaçkala, 2005, s. 164.

¹⁶Korkmasov, **a.g.e.**, s. 164.

¹⁷Korkmasov, **a.g.e.**, s. 164-165.

¹⁸**Dagestan**, 20 april 1918 goda.

¹⁹Z. E. Emtıl, **Adıgskaya intelligensiya: formirovaniye i deyatelnost v istoričeskoj dinamike konsa XIX v. – naçala 30-x gg. XX v.**, nauçnoye izdaniye, İzd. Dom – Ög. Krasnodar, 2010, s.200-201.

Dağlı Cumhuriyeti varoluşunun ilk günlerinden Bolşevik ve Beyaz Muhafızlar tehdidi ile karşı karşıya kalmıştır. Haziran ayında İngiliz misyonu Tiflis'ten Vladikafkas'a taşındı.²⁰

Albay İsmail Hakkı Bey komutasındaki Türk birlikleri Dağlı halklarının önde gelenlerinden Raşidhanov, Tarkovski, Gotsinski ve Şeyh Uzun Hacı ile birlikte A.İ. Denik'in komutasındaki Güney Rusya Silahlı Kuvvetlerine karşı taarruz başlattılar. İsmail Paşa Dağıstan ve Çeçenistan'dan, Şükrü Bey ise Terek ve Kuban vilayetlerinden harekete geçtiler.²¹

Dağıstan bölgesinin geçici askerî diktatörü N.B. Tarkovski İsmail Hakkı Bey'e tabi oldu. 9 Eylül 1918 yılında Hunzah'da Tarkovski'ye bütün 1. ve 2. süvari alayların tüm süvari ve subaylarını toplamak emredildi. Aynı gün ona Levaşi'ye, İsmail Hakkı Bey'in yanına gitmesi emredildi. Bu süreçte oraya Türk taburu da yaklaştı. Tarkovski 11 Eylül'de Levaşi'ye geldiğinde burada hiç kimseyi bulamadı. Türk tarafı Dağıstan generalları ile birlikte Bolşeviklere karşı taarruza geçtiler. Tarkovski'nin sözlerine göre ona Şura'ya dâhil olan bütün askerî birliklerin genel komutası teklif edilmiştir. Tarkovski Aşağı Cengutay'da bulunan Türk Dağıstan askerî birliklerinin ardınca yöneldi. Tarkovski şunları yazıyor: "Benim bölgeye varışma kadar tüm operasyon talimatları Türk komutanlığı tarafından artık verilmiş bulunuyordu ve başkomutan olarak benim yapacağım tek bir şey vardı: halk karşısında Türklerin vermiş olduğu talimatların sorumluluğunu taşımak."²²

Bolşevik askerî birlikleri ile Tarkovski vb. liderliğindeki Türk ordusu ve taraftarları arasında çatışmalar oldu.²³ Türk ordusunun Kuzey Kafkasya'daki varlığı mevcut siyasi güçlerin, dolayısıyla, hem Bolşeviklerin, hem Beyaz Muhafızların (belogvordeysi) ciddi rahatsızlığına neden olmuştu. Biçerahov da Türklerin çekilmesini talep ediyordu. Biçerahov Nuh Bey Tarkovski ile görüşmelerinde Türklerin Gunib-Hunzah-Ahtı ve daha da ötesi Bakü guberniyasının Kuba uyezdine (bölgesine) kadar geri çekilmesini talep ediyordu. Türklerin Gunibe geri çekilmesinin ardından, Biçerahov Tarkovski'nin askerleriyle Temirhan Şura'ya girmesini ve orada Dağıstan Kurucu Meclisi (veya Dağıstan Halklarının Konseyi)

²⁰ **Borba za Sovetskuyu vlast v Severnoy Osetii**, Sbornik dokumentov i materialov, Ordjonikidze, 1972, s. 21 – 23.

²¹ **ADR. 1918-1920. Vneşnaya politika**, (Dokumenti i materialı), Baku, 1998, s. 107-108.

²² A. Korkmasov- H.M. Donogo, **Polkovnik Magomed Djafarov**, Sbornik materialovi İD «Epoşa», Mahaçkala, 2005, s. 151, 158-160.

²³ **Rusya Devlet Sosyal ve Politik Tarih Arşivi**, f. 71. l.33. k.1724. v.58.

toplanana kadar geçici hükümetini ilan etmesini kabul etti. Albay Magomed Cafarov Türklerin Nuh Bey Tarkovski'nin Biçerahov'la görüşmelerinden habersiz olduklarını söylemektedir. M.Cafarov'a göre, bu görüşmeler Zübeyir Tarkovski'nin bilgisi dâhilindeydi ve Nuh Bey Tarkovski "Türklerden daha fazla Biçerahov'dan yanaydı... Nuh, Biçerahov'un onun rütbesini ve konumunu, en önemlisi ise topraklarını koruyacağına inanıyordu".²⁴ Tarihî belgeler, A. Taho-Godi, İsmail Hakkı Bey ve yanında bulunan devlet adamlarının, Tarkovski'nin sözlerine göre, bu teklifi kabul ettiklerini ortaya koyuyordu. Şöyle ki, güç toplamanın ve onların kendilerinin de Derbent olarak belirttikleri ön cepheyi korumanın önemli olduğu düşünülüyordu.²⁵ Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin Bakanlar Kurulu Başkanı A. Çermoyev ise, N. Tarkovski'ye "bunun kabul edilebilir olmadığını" söyleyerek farklı tepki vermiştir.²⁶

Türklerin Kafkasya'ya girmesi İngilizleri Rusya'nın güney doğudan İran'la ilişkisini kesmek ve böylece, Murmansk ve Sibirya'ya girerek Rusya'nın tüm dünyayla ilişkisini kesmek olasılığından mahrum bıraktı.²⁷ Türkiye ve Almanya Kafkasya'daki etkinlik alanlarının paylaşılması konusunda anlaşamamalarına rağmen, 23 Eylül'de Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve Almanya Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri fon Hintche'nin görüşmeleri sırasında gizli bir protokol imzalandı. Bu protokolda kaydedildiğine göre, "Türkiye Kuzey Kafkasya'da bağımsız devletler oluşturmayı amaçlıyor... Almanya ise, bunu desteklemiyor, ama engel de olmuyor".²⁸ Söz konusu gizli protokolün 2. paragrafında net olarak belirtilmektedir: "Osmanlı Kafkasya'da ve Türkistan'da bağımsız devletler oluşturmak niyetinde ve bu devletlerle ittifak sağlamak için elinden geleni edecektir ki, bunu elde ettiği yeni bir güç olarak müttefiklerinin menfaatleri

²⁴A. Korkmasov- H.M. Donogo, **Polkovnik Magomed Djafarov**, Sbornik materialov, İD «Epoşa», Mahaçkala, 2005, s. 151, 158-160.

²⁵Dağıstan bölgesinin geçici askerî diktatörü N.E.Tarkovski'nin kuzey Kafkasya Hükümet başkanı A.Çermoyev'e Dağıstan'daki durum hakkında mektubu // A. Taho-Godi, **Revolüsiya i kontrrevolyüsiya v Dagestane**, Mahaçkala, 1927, s. 72-73.

²⁶Kuzey Kafkasya Bakanlar Kurulu Başkanı A.Çermoyev'in Dağıstan bölgesinin geçici diktatörü N.Tarkovski'ye Biçerahov'un ve türklerin siyaseti hakkında mektubu// Taho-Godi, **a.g.e.**, s. 79-81.

²⁷**Rusya Devlet Sosyal ve Politik Tarih Arşivi**, f. 71.1.33. k.1724. v.77.

²⁸Talat Paşayla Güney Kafkasya cumhuriyetleriyle ilgili görüşmeler ve gizli protokolün imzalanması, Berlin, 25 Eylül 1918 // **Armyanskiy vopros i genosid armyan v Tursii (1913-1919)**, Materialı Politiceskogo arşiva Ministerstva İnostrannih Del Kayzerovskoy Germanii, Yerevan: "Areresum"-Ani, 1995, s. 581.

için kullansın. Almanya yönetimi ise, mevcut koşullarda Osmanlıya onun yeni projelerinde yardım edemediğine üzülmekte ve bu durumda söz konusu projelerin gerçekleştirilmesine hiç bir şekilde itiraz etmemektedir”.²⁹

Bazı kaynaklara göre, 9-10 Ekim 1918 tarihinde Derbent, Türk ve Azerbaycan askerî birlikleri (Müslüman bölük) tarafından işgal edildi. Burada General Yusuf İzzet Paşa'nın liderliğindeki Türk askerî birlikleri büyük rol oynadı (1918 senesi Eylül ayının sonunda Yusuf İzzet Paşa Batum'dan Tiflis'e geliyor ve A.Çermoyev'le tüm ayrıntıları görüştüktan sonra 2 Ekim'de onunla birlikte Bakü'ye, oradan da Derbent'e geçiyor).³⁰ 12 Ekim'de binlerce insanın gözleri önünde Kuzey Kafkasya Hükümet (A.Çermoyev, İ. Haydarov vb.) binasının üzerinde Kuzey Kafkasya'nın Kuzey Kafkasya (Dağlı) halklarının cumhuriyetinin bayrağı kaldırılmış oldu.³¹

Dağlı Cumhuriyeti'nin Hükümeti Başkanı A. Çermoyev Osmanlı Devleti'nin bu cumhuriyeteki temsilcisi Yusuf İzzet Paşa ile birlikte Derbent'e geldiler ve burada 14 Ekim 1918'de Dağıstan boyuncu taarruza geçme emri verildi. Emirde, Türk Ordusu'nun Dağlı Cumhuriyeti'nin Derbent'teki kargaşa ortamını yatırmak için Dağlı Cumhuriyeti'ne yardım amacıyla Derbent'e girdikleri ifade edilmiştir. Bu yardımın hukuki gerekçesi Dağlılarla Osmanlı arasında imzalanmış anlaşmanın ilgili hükmüydü. Söz konusu anlaşma Osmanlı Hükümetinin Azerbaycan Hükümetine yaptığı yardımın aynıydı.³²

Aynı zamanda Türk askerî heyeti Gunib'de konuşlanmıştır. Kısa süre sonra Güney Kafkasya'daki ilk Türk taburu da onlara katıldı. Yüzbaşı B. Kuznetsov Tarkovski yönetimindeki alayda idi. Kuznetsov'un yazdığına göre “Bizim Türkler, topçu birliği askerleri Türk subaylarının emrine girdiler ve Gunib'de küçük bir garnizon oluşturdular”³³ Onun yazdığına göre bura

²⁹Ek. Gizli Protokol // *Armyanskiy vopros i genosid arмян v Tursii (1913-1919)*, Materiali Politiceskogo arşiva Ministerstva İnostrannih Del Kayzerovskoy Germanii, Yerevan: “Aresum”-Ani, 1995, s. 582-583.

³⁰Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilim Merkezi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Elyazmaları Şubesi, f.2. 1.1. k.60. v.103-105; A. Korkmasov-H. M. Donogo, **Polkovnik Magomed Djafarov**, Sbornik materialov, İD «Epoha», Mahaçkala, 2005, s. 160-162.

³¹Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilim Merkezi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Elyazmaları Şubesi, F.2. 1.2 k. 60. v.103-105.

³²**Dagestan**, 14 oktyabra 1918, № 1.

³³Kuznetsov V. **1918 god v Dagestane**//Soprotivleniye bolşevizmu 1917-1918 gg, Sentrpoligraf, Moskova, 2001// <http://anyreads.com/read/#366084>

gelmiş Türk subaylar (3-4) bölge reisinin evinde yerleşmişlerdir ve hepimizi öğlen yemeğine davet ediyordu. Bir defasında biz hepimiz gitmiştik. Gitmemek kibarca değildi. Fakat bizim üzerimizdeki üst giysimiz bundan sonraki davetlere icabet etmemize engel oluyordu. Türkler yeteri kadar zarif giymişlerdi. Onların arasında Genelkurmaydan küçük boylu bir binbaşı vardı. Fransızca çok iyi konuşuyordu. Onlar reisinin, Albay İsmail Hakkı Bey'in gelme durumu vardı. O daha önce de Gunib'de bulunmuştu. Onun Almanya'da eğitim almış, düzgün duruşlu bir subay olduğunu hatırlıyorum. Bizlerden yüksek rütbeli subaylar, şık kıyafetli General Erdman ve Albay Rjevutski Türklere öğle yemeğine gidiyorlardı.³⁴

Dağlı Hükümetini Türklerin yardımından vazgeçirmek için Biçerahov yaptığı tüm çabalarına rağmen Türkler ve Dağlılarla savaşa girmedi ve Petrovski'yi terk etti.³⁵ O döneme tanıklık etmiş B. Baykov'un anılarına göre Biçerahov Bakü'den tahliye edilmiş Rus ve Ermeni birlikleriyle Türklerin Petrovski'ye girmelerini engellemek istiyordu. B. Baykov'a göre Biçerahov, sayıca az olan düşmana, Türklere yenilmiştir. O kendi orduları ve hükümetiyle birlikte gemilere oturarak Petrovski'yi terk etti ve Bakü'den güneye, Lenkeran'a hareket etti...³⁶ Dağıstan birliğinin subayı ve bu olayların çağdaşı olan kaptan B. Kuznetsov'un anılarında yer aldığı üzere "Onların hatta hiç kimsenin burayı fethetmediği halde sanki biz Türk bölgesinde bulunmaktayız. Onlar burada gücü temsil etmekteydiler ve eskiden söylenildiği gibi onların dağlarda (Kazi Kumuk) Nuha döngüsünü geçip gelmiş olan bir kaç ordusu bulunmaktadır. Prens Tarkovski'nin tarafından toplanmış olduğu Dağıstan alayıyla Biherahov'la anlaşma gereği Şura'yı işgal ettiğine dair bilgiler gelmekteydi. Ama Bicherahov ve Türkler arasında savaş olmuştur. Bakü'nün alınmasından sonra Türkler Derbent'e yaklaştılar.³⁷ Bu dönemde Dağıstan'da Türk askerî birlikleri Tarkovski'yi Dağıstan'ın başkanı olarak tanımayı kabul etmiş Albay Süleyman Bey ve Albay Miralay Emin Bey tarafından yönetilmekteydi.³⁸ Tarkovski Temirhan Şura'ya girdi. Oraya Çeçenlerin temsilcisi Sarakaev geldi Geçici Diktatör

³⁴Kuznetsov B. **1918 god v Dagestane**//Soprotivlenie bolşevizmu 1917-1918 gg, Sentrpoligraf, Moskova, 2001// <http://anyreads.com/read/#366084>

³⁵**Rusya Devlet Sosyal ve Politik Tarih Arşivi**, f. 71. 1.33. k. 1708.

³⁶B. Baykov, **Arşiv russkoy revolyüsii**, T.9, Berlin, 1923, s. 140-141.

³⁷B. Kuznetsov, **1918 god v Dagestane**//Soprotivlenie bolşevizmu 1917-1918 gg, Sentrpoligraf, Moskova, 2001// <http://anyreads.com/read/#366084>

³⁸B. Kuznetsov, **1918 god v Dagestane**//Soprotivlenie bolşevizmu 1917-1918 gg, Sentrpoligraf, Moskova, 2001// <http://anyreads.com/read/#366084>

ona beklemesi gerektiğini, Türklerin düzenli orduları gelmeden hiçbir şey yapılamayacağını dedi.³⁹ Albay M. Caferov'un sözlerine göre Nuh Bey Tarkovski Biçerahov'la Türklere karşı anlaşmaya gitmiştir. Aynı zamanda Beyaz Muhafızlar Biçerahovla anlaşma yapıp onu Dağıstan'a, Türklerin üzerine göndermeye çaba gösteriyorlardı. Biçerahov bunu reddetti.⁴⁰

Bu zaman Bolşeviklerle birleşen Türklerin şehre geldiklerine dair söylentiler yayıldı. Gerçekteyse Bolşeviklerin isyanları görülmekteydi. Tarkovski gereksizce Türkleri karşılamaya çıktı, Bolşevikler tutuklandı. Biçerahov taraftarları şehri terk ettiler. Tarkovski Türk subaylarıyla Temirhan Şura'ya geldi.⁴¹

23 Ekimde Türk-Dağıstan askerî birliği Temirhan-Şura'yı geri aldılar. Dağlı Hükümeti nihayet Temirhan Şura'ya taşındı ve törenle Kafkasya Dağlılar birliğinin barağı göndere çekildi.⁴² Petrovski'nin adı Şamilkale olarak değiştirildi. Dağıstan yerel halkları temsilcilerinin de bulunduğu Azerbaycan Türk orduları Derbent ve Petrovsk arasındaki sahili işgal ettiler. 7 Kasımda Petrovsk bölgesi alındı ve böylece Dağıstan ve Çeçenistan Bolşeviklerden kurtarıldı.

Türk subayı Şükrü Bey, Kafkasya'da şeriat devletinin oluşumunu savunan İmam Gotsinski'nin yanında idi. Gotsinski Temirhan Şura'ya giderek Yönetim Kurulu'nun onayı ile şeriatın getirildiğini duyurduğu zaman da daima onun danışmanlığını yapıyordu. Bolşeviklere karşı mücadelede İmam'dan yardım istemek için Bakü'den, Müslümanlardan oluşan bir heyet geldi. Dağıstan'da bir süvari alayında görev yapan Albay M.Caferov'un anılarına göre, bütün bunlar da Türkler tarafından organize edilmişti.⁴³ Türk komutanlar Dağıstan'da düzenli bir hayat kurmaya çalışıyorlardı. Ancak bu düzenin kurulması Dağıstan'da anlayışla karşılanmadı. Türk komutanlar aşağıdaki adımları izlemeye çalışıyorlardı:

³⁹A.Taho-Godi, **Revolüsiya i kontrrevolyüsiya v Dagestane**, Mahaçkala, 1927, s. 72-73.

⁴⁰**Rusya Devlet Askeri Arşivi**, f. 71. l. 33. k. 1722, v.18.

⁴¹Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilim Merkezi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Elyazmaları Birimi, f.2. l.1. k.60. v.103-105; A. Korkmasov- H.M. Donogo, **Polkovnik Magomed Djafarov**: Sbornik materialov, İD «Epoha», Mahaçkala, 2005, s. 160-162.

⁴²**Borba za Sovetskuyu vlast v Severnoy Osetii**, Sbornik dokumentov i materialov, Ordjonikidze, 1972, s. 459; Kaspıy, 9 oktyabr (26 sentyabr) 1918, № 74; A.Taho-Godi, **a.g.e.**, s. 26-27; T. Nasirov, **Borba za vlast v Azerbaydjane (1917 – 1920 gg.)**, Baku, 1993, s. 54; N. (Efendiev) Samurskiy, **Grajdanskaya voyna v Dagestane**, Mahaçkala, 1925, s. 7, 8.

⁴³A. Korkmasov- H.M. Donogo, **Polkovnik Magomed Djafarov**: Sbornik materialov, İD «Epoha», Mahaçkala, 2005, s. 167-169.

1) Dağıstan okullarını Türkleştirmek, (Bu adım yerel aydınlar tarafından destekleniyordu),

2) Silahların kayıt altına alınması ve el koyma, (Bu adım insanlar arasında tepkiye neden oldu. Şöyle ki, Dağlıların silahsızlandırılması Çarlık, Beyaz Muhafızlar ve Bolşevikler döneminde de olduğu gibi her zaman sorun olmuştur.),

3) Dağıstanlıların seferberliğini başlatmak,

4) Türk ordu nizamını uygulamak,

5) Türk askerî davranış tüzüğüne uygulamak,

6) Askerlere Türkçenin öğretilmeye başlanması,

7) Rus askerler gittikten sonra, geri kalanlara Türk rütbeleri verildi.

Dağıstan'da bazı yerel subaylar, Türklerin Bolşevik ve Rus subaylarına karşı mücadelesine karşı çıkıyorlardı. Bolşevikler yönetim başına geçtikten sonra Dağıstanlılar bu tutumlarının yanlış olduğunun farkına vardılar. Dağıstan'da ordunun Türkleşmesine karşı çıkanlar, bundan yana olanlar ve tamamen kayıtsız kalanlar vardı. Alayın Türkleşmesinin takipçilerinden biri Subay Eldaruşev idi. Çeçenistan'da Türkleşme son derece başarılı oldu. Bölgeye Albay Magomed Caferov'un gelişi ile artık emirler Türkçe veriliyordu.⁴⁴

İmam'ın şehirden gitmesinin ardından, Şükrü Bey Çeçenistan'a gitti. Albay M. Caferov'a göre, "Genel olarak, Dağıstan, Çeçenistan ve Bakü'de Türkler çok aktif bir şekilde faaliyette idiler. Her geçen (gün) ay Türk ajanlarının sayısı artıyordu. Onlar hemen hemen her yerde ulusal ve dinî eğilimle hareket ediyorlardı."⁴⁵

29 Ekim tarihinde Türklerin Temirhan Şura'ya girmesinden ve Abdülmecid Çermoy'un başkanlığındaki Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin (Dağlı Cumhuriyeti) kurulmasından sonra, Nuh Bek Tarkovski diktatörlükten istifa etti. Albay Camalutdin Musalayeve ise Dağıstan Valisi atandı. H. Bammat'ın sürgünde iken kaleme aldığı "Türkçülük, Türkiye ve Kafkasya" isimli makalesinde ifade ettiği teşekkür niteliğindeki bölümünde: "Biz, topraklarımızda kızıl ve beyaz işgalcilere karşı mücadelede Türklerin dökülen kanını çok iyi hatırlıyoruz ve bunu hiçbir zaman unutmayacağız. Bu

⁴⁴A. Korkmasov- H. M. Donogoa.g.e., s. 170, 173-177.

⁴⁵A. Korkmasov- H. M. Donogoa.g.e., s. 167-168.

kutsal borcu hiçbir misafirperverlikle ödemek mümkün değildir” denilmektedir.⁴⁶

Şunu da belirtmek gerekir ki, Azerbaycan Hükümeti ve halkı Kuzey Kafkasya halkının bağımsızlığını ve hürriyetini ilan edebilmesi için ilk günden itibaren tam olarak desteklerini esirgememişlerdir. Ekim 1918 tarihinde Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti arasında ortak bir savunma sisteminin kurulması ve koordineli bir ekonomi politikası ile ilgili bir antlaşma imzalandı.⁴⁷ Kısa süre sonra Türk Genelkurmayından Albay Zeki Bey gizli bir şekilde Nazran’a (İnguş) geldi. Zeki Bey, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti’nin Tiflis’te yerleşen hükümetinin yardımı ile Terek’e ulaşabilmişti.⁴⁸ 1918 yılı Mondros Ateşkes Antlaşması şartlarına göre, Türkler Kafkasya’dan çıkmak zorunda kaldılar. Bazı gönüllüler ise Dağlılara kurtuluş savaşında yardım ettiler.

Topraklarında meydana gelen şiddet olayları nedeniyle Türkiye, Kuzey Kafkasya’da ulusal bir hareketi aktif olarak destekleyemiyordu. Nitekim Türkiye’de Mustafa Kemal Atatürk’ün liderliğiyle güçlü bir kurtuluş savaşı patlak vermişti. Türkiye’nin yeni politikası Sovyet Rusya ile işbirliğine yönelmişti. 20 Kasım 1920 tarihinde Kuzey Kafkasya halkların temsilcileri, Mustafa Kemal Atatürk’e bir muhtıra gönderdi. Aynı tarihten itibaren Dağıstan temsilcileri Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) toplantılarında hazır bulundu ve Dağıstan’ın Türkiye ile birleştirilmesini savunmaya başladılar.

16 Mart 1921’de Moskova’da Rusya ile Türkiye arasında dostluk antlaşması imzalandı. Antant devletleri bu anlaşmanın uygulanmasını engellemeye çalışıyorlardı. Müttefik devletler, Türk Ordusunun Kafkasya’da Bolşeviklere karşı savaşmasına karşılık olarak, Sevr Antlaşması’nı yeniden gözden geçirmeyi Türkiye’ye vaat ediyordu. Gürcistan’da General Aslan Bey ve Muhammed Bey Abaşidze tarafından Müslüman tümen oluşturulmuştu. Türk subay Sami Sultan 1921 yılı ocak ayında Sait Beyin yerleşim yeri olan, Çeçenistan’ın Benoy köyünün güçlendirilmesi çalışmalarını yönetiyordu.

⁴⁶Kavkaz, 1938, № 1, yanvar.

⁴⁷Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f. 970. l. 1. k. 23. v. 1 – 5.

⁴⁸D. Z. Korenev, *Revolüsiya na Tereke, 1917 – 1918 godı*, Ordjonikidze, 1967, s. 125-126, 172-173.

1918 yılında Kafkasya İslam Ordusu'na komutanlık yapan Nuri Paşa Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından 30 Ekim 1918 tarihinde Kafkasya'yı terk etmek zorunda kalmıştı. 1920 yılında ise geri dönerek Kafkasya'daki Müslüman halkının kurtuluş savaşının başına geçti. O, Kuzey Kafkasya'nın ayrı ayrı millî birliklerini Beyaz Ordu'dan sonraki gerçek tehlike olan Bolşeviklere karşı mücadelede İslam bayrağı altında birleştirmek zorundaydı. Nuri Paşa Dağıstan ve Kuzey Kafkasya komutanları ve liderleri – Ali Hacı Akuşinski, İbrahim Hacı, Kazım Bey, Necmettin Gotsinski, K. Alihanov ile görüşmeler düzenliyordu. Nuri Paşa onlara Azerbaycan'dan askerî yardım göndereceği konusunda söz vermişti. Sultan Kılıç Girey ve Kırımşamhalov'un grupları Hvostikov, İmam Gotsinski ve diğerlerinin grubuyla beraber Kuzey Kafkasya'da yönetime el koymalıydı.⁴⁹

Bu arada, Nuri Paşa Dağıstan'da iki etkili taraf - dinî ve askerî gruplar arasında (Ali Hacı Akuşinski, N.Gotsinski, Albay Alihanov vb.) uzlaşma talep ediyordu. Ali Hacı, N. Gotsinski ile görüşmeler yürütmek için aralarında fikir bakımından derin çelişkilerin olduğunu belirtmesine rağmen, Nuri Paşa ve Kazım Bey ile uzun istişarelerden sonra elçisi Süleyman Hacı Mahmudov'u Alihanov ve N.Gotsinski'ye gönderdi. Süleyman Hacı Mahmudov Akuş'ta gizli toplantı üyelerinden birisiydi. Alihanov, Ali Hacı Levaşi'de Bolşeviklere karşı isyan çıkarabilirse, onlara karşı harekete hazır olduğu yanıtını verdi. Nuri Paşa onlara Azerbaycan'dan askeri yardım göndermeyi üstlendi.⁵⁰

Şeyh Hasan Kahibski'nin aktardığı bilgiye göre, Türk temsilci Selim Bey N. Gotsinski ve Alihanov'un yanına gelerek Dağıstan'ın Türkiye'ye birleşmesini teklif etti. Hasan Kahibski, Selim Beyi, Unsukul ilçesinin Şişilikmeer isimli bölgesi yakınlarında görmüştü. Türkiye'den gelen ikinci temsilci Sait Bey de (İmam Şamil'in torunu) 1920 yılı sonlarında Dağıstan'a ziyarette bulundu. O, Kuzey Kafkasya'nın dinî liderlerini Bolşeviklere karşı mücadelede birleştirmek istiyordu. Böylece, Sait Bey, Tlyarat ilçesinden olan tercümanı İsrafil, Kahibo sakinleri Heybullah Dibir ve Heybullah Hacı

⁴⁹Laypanov K.T., Oktabr v Karaçayevo-Çerkesii, **Borba bolşevikov za vlast Sovetov (1917–1920)**, Çerkessk, 1971, s. 164-165.

⁵⁰M.Z. Nahibaşev, **Uzun-Hadji Saltinskiy - obşestvenno-politiçeskiy i religioznyy deyatel Dagestana i Çeçni**, İD «Epoşa», Mahaçkala, 2009, s. 43; N. Emirov, **Dagestan v period pervoy russkoy revolyüsii 1905 – 1907 gg**, Oçerki istorii Dagestana, Sbornik statey i vospominaniy, Vıp. 1, Mahaçkala, 1950, s. 182-183.

ile birlikte Aleksandr Muhammed'in Kahibo'deki evinde Şeyh ile bir araya geldi. Sait Bey, tüm imamların kendisinin bayrağı altında birleşmesini istedi.⁵¹

Gotsinski'nin yanına yasadışı yollarla Türk elçiler (Ali Hacıyev, Hacı Zahit, Muhammed Halil vb.) geliyorlardı. Bunun paralelinde Gürcistan'da da bir ayaklanma planlanıyordu. **Dağlık Osetya, Kabardey-Balkar, Karaçay-Çerkez, Adıge ve Dağıstan'da** din adamlarında bir hareketlenme ve Türk askerlerinin gelişine büyük beklenti gözlemleniyordu.

Böylece, Haziran, 1920 tarihinde Kuzey Kafkasya din adamları Bolşeviklere karşı cihat ilan etti. O zamanlar Sovyet yetkililerine karşı direnç Bolşeviklere karşı Müslüman hareketi olarak adlanıyordu. İç siyasetinde durumun değişmesi nedeniyle Türkiye tarafından Kafkasya'nın kurtuluş savaşı kuvvetlerine yardımın zayıflaması ile Kuzey Kafkasya'da Rus Bolşeviklerin yönetimini devirme çabaları başarısız oldu. İmam Gotsinski bağımsız bir şeriat devleti kurmaya, imamlık oluşturmaya çalıştı. Kafkasya'daki Türk Ordusu onun bu çabasını destekliyordu. Ancak, bu hedefe ulaşmak için uygulanan pratik adımlar dış güçler tarafından bertaraf edildi. O şartlarda Türk tarafının yardımı yetersiz idi ve bazı Türk subayların inisiyatifinde tutuluyordu.

Türkiye tarafından Kafkasya'nın kurtuluş savaşı güçlerine yardımın durdurulması ile Kuzey Kafkasya'da Rus Bolşeviklerin yönetimini yıkma çabaları başarısız oldu. Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Denikin'in ordusuna yenildiyse de Kuzey Kafkasya'da kurtuluş mücadelesini din adamları ve millî komutanlar devam ettiriyorlardı. Onların bu mücadelesi de Bolşevikler tarafından bastırıldı. Ancak, Dağlıların ulusal kurtuluş savaşlarında yenilgilerinin nedenlerinden birisi de grupların kendi aralarında birlikteliklerinin olmaması, Kafkasya'nın bağımsız devletleri etrafında gelişen olumsuz uluslararası siyasi durum idi. Rus-Türk işbirliği o zamanlar Türkiye'nin, bağımsızlık ve devletçilik uğruna mücadele eden Kuzey Kafkasya halklarına ve Kafkasya bölgesine olan çıkarlarından vazgeçmesi anlamına geliyordu. Fakat Türkiye, Kafkasya halklarını ve buradaki çıkarlarını asla unutmadı. Şunu söylemek yeterlidir ki, yetkililerin örtülü onayı ile Türkiye'de 20. yüzyılın 20'li yıllarının sonuna kadar Kafkasya'dan

⁵¹Şeyh Hasan Kahibski'nin sorgulanması // **V obyatiyah krasnogo dyavola: Sbornik materialov i dokumentov/Otv. Red. i sost. Hadji Murad Donogo, Mahaçkala, 2011, s. 158-159.**

olan siyasi mültecilerin katılımı ile farklı siyasi örgütler kurulmuştu. Onlar kısa zaman içerisinde Bolşevizm'in düşüşüne ve bağımsızlığın kazanılacağına umut ediyorlardı. Sadece bu noktada Mustafa Kemal Atatürk Hükümeti Türk halkının ulusal kurtuluş mücadelesinde yabancı işgaline karşı Sovyet Rusyası'nı stratejik müttefik olarak görüyordu. Kuzey Kafkasya halkları ise 1925 yılı sonlarına kadar Türk askerlerinin gelişini bekliyorlardı.

Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması Rusya ile ilişkilerin onarılmasını son derece gerekli hale getirdi. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Türkiye'nin yeni politikası Sovyet Rusyası ile işbirliğine yönelmişti. Amma Türklerin Kafkasya halklarına dinî, etnik ve tarihî nedenlerden dolayı yardımda bulunmaları doğaldı.

KAYNAKÇA

ABAZATOV, M. A., **Borbatrudyaşihşya Çeçeno-İngušetii za Sovetskuyu vlast (1917-1920 ill.)**, Qroznıy, 1968.

ADR. 1918-1920. Vneşnaya politika, (Dokumenti i materialı), Baku, 1998.

Armyanskiy vopros i genosid armyan v Tursii (1913-1919), Materialı Politıçeskogo arşıva Ministerstva İnostrannıh Del Kayzerovskoy Germanii, Yerevan: “Areresum”-Ani, 1995.

Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, f. 970, l. 1, k. 23.

BAYKOV, B., **Arşiv russkoy revolyüsii**, T.9, Berlin, 1923.

Borba za Sovetskuyu vlast v Severnoy Osetii, Sbornik dokumentov i materialov, Ordjonikidze, 1972.

Camal-paşa, **Zapiski 1913-1919**, Tiflis, 1923.

Dagestan, 20 aprelya 1918, goda.

Dagestan, 14 oktyabrya 1918, № 1.

DAUDOV, A. H.-MESHİDZE, D. İ., **Nasionalnaya qosudarstvennost gorskix narodov Severnogo Kafkaza (1917-1924)**, İzd-vo Sankt-Petersburg, Un-ta, Sankt-Petersburg, 2009.

EMİROV, N., **Dagestan v period pervoy russkoy revolyüsii 1905 – 1907 gg.** Oçerki istorii Dagestana. Sbornik statey i vospominaniy, Vıp. 1, Mahaçkala, 1950.

EMTİL, Z. E., **Adıgskaya intelligensiya: formirovaniye i deyatelnost v istoriçeskoy dinamike kontsa XIX v. – naçala 30-x gg. XX v.: nauçnoye izdaniye**, İzd. Dom – Ög. Krasnodar, 2010.

Kaspiy, 8 oktyabr (25 sentyabr) 1918, № 73.

Kaspiy, 9 oktyabr (26 sentyabr) 1918, № 74.

KAŞKAYEV, B.O., **Grajdanskaya voyna v Dagestane 1918-1920 gg**, Moskova, 1976.

Kavkaz, 1938, № 1, yanvar.

KORENEV, D. Z., **Revolüsiya na Tereke. 1917 – 1918 godı**, Ordjonikidze, 1967.

KORKMASOV, A.-DONOGO, H. M., **Polkovnik Magomed Djafarov**: Sbornik materialov. İD «Epoxa», Mahaçkala, 2005.

KUZNETSOV, B., **1918 god v Dagestane**//Soprotivleniye bolşevizmu 1917-1918 gg, Sentrpoligraf Moskova, 2001//

<http://anyreads.com/read/#366084>

LAYPANOV, K. T., **Oktyabr v Karaçayevı-Çerkesii. Borba bolşevikov za vlast Sovetov (1917–1920)**, Çerkessk, 1971.

NASİROV, T., **Borba za vlast v Azerbaydjane (1917 – 1920 gg.)**, Baku, 1993.

NAHİBAŞEV, M. Z., **Uzun-Hadji Saltinskiy - obşestvenno-politiçeskiy i religiozniy deyatel Dagestana i Çeçni**, İD «Epoxa», Maxaçkala, 2009.

Gaydar Bammat i jurnal «Kavkaz», Sbornik statey za period suşestvovaniya jurnala 1934-1939 qq. Mahaçkala-Parij, 2010.

RASULZADE, Mamed Emin, **Sbornik proizvedeniy i pisem**, Sost., predisl. i primeç. S.İshakov, Flinta, Moskova, 2010.

Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilim Merkezi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Elyazmaları Şubesi, F. 2. İ. 1. d. 59.

Rusya Bilimler Akademisi Dağıstan Bilim Merkezi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Elyazmaları Birimi, F.2. I.1. d. 60.

Rusya Devlet Askeri Arşivi, f.71. l. 33. k. 1722.

Rusya Devlet Sosyal ve Politik Tarih Arşivi, f. 71. l.33. k. 1708.

Rusya Devlet Sosyal ve Politik Tarih Arşivi, f. 71. l. 33. k. 1724.

Rusya Federasyonu Devlet Arşivi, f.6144. l. 1. k. 27.

SAMURSKİY, N. (Efendiyev), **Grajdanskaya voyna v Dagestane**, Mahaçkala, 1925.

Soyuz obyedinennih gorsev Severnoggo Kavkaza i Dagestana (1917-1920 gg.), **Gorskaya respublika (1918-1920 gg.)**, (Dokumenti i materialı), Mahaçkala, 1994.

TAHO-GODİ, A., **Revolyüsiya i kontrrevoyüsiya v Dagestane**, Mahaçkala, 1927.

TOPÇİBAŞEV, A. A., **Diplomatiçeskiye besedi v Stambule (zapisi çrezviçayngo poslannika i polnomoçnogo ministra Azerbaydjanskoj Respubliki)**, 1918-1919 gg, Baku, 1994.

V obyatiyah krasnogo dyavola: Sbornik materialov i dokumentov/Otv. Red. i sost. DONOGO, Hadji Murad, Mahaçkala, 2011.

VOLHONSKİY, M.-MUHANOV V., **Po sledam Azerbaydjanskoj Demokratiçeskoj Respubliki**, Moskova, 2007.

ERMENİSTAN – AZERBAYCAN ARAZİ MUNAKAŞASINDA ANKARA HÜKÜMETİNİN MEVKİİ (1920-1921)*

Илqар NİFTALİYEV**

Rusiyanın çar hökumətinin Cənubi Qafqazda hələ XIX əsrdə həyata keçirdiyi inzibati-ərazi bölgüsü вя кючүрмя сийасяти zamanı regionun tarixi, etnoqrafik və təsərrüfat xüsusiyyətlərini və reallıqlarını nəzərə almaması, 1918 ыи илдя yeni yaranmış respublikalar arasında ярази мцбащисялярина гətirиб чыхартди. 918-1920-ыи иллярдя бу мцбащисяляр hərbi мүнəқишəлərə чевриляряк son nəticədə щямин dövlətlərin мүстəқиллийинин иtirilməsində мүһүм амил олды. Azərbaycan ilə Ermənistan arasında ярази мцнагищяси ясасян hər iki millətin qarışық yaşadıqları Gəncə quberniyasının даьлыг Qarabağ və Zəngəzur, İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şəhur-Dərələyəz bölgələri ətrafında gedirdi. Даьлыг Qarabağ və Zəngəzurda ermənilərlə azərbaycanlıların sayı təxminən eyni olduğu halda, Naxçıvan və Şəhur-Dərələyəz qəzalarında azərbaycanlıların sayı iki dəfə ermənilərdən çox idi. Azərbaycan tərəfi sərhədlərin çəkilməsi məsələsində tarixi-etnoqrafик prinsipdən чышық etdiyi halda, Ermənistan «ermənilər yaşadığı torpaqlar erməni torpağıdır» prinsipinə üstünlük verirdi. Ermənistan bu prinsipi хəтта erməni əhalisinin sayca azlıқ təşkil etdiyi və artық Azərbaycanın nəzarətində olan bölgələrə də şamil etməyə çalıщырды.

1918-ыи илдя yeni yaranmış cümhuriyyətlərin siyasi təşəkkülü, onların ərazilərinin təsbiti prosesi eyni zamanda həmin dövrdə Cənub Qafqaz bölgəsi ətrafında yaranmış beynəlxalq konyuktura, böyük dövlətlərin мүнəқишə tərəflərinə təsir və proseslərə мүдaxilə etmək imkanlarından asılı idi. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında ərazi мүнəқишəsi ilk əvvəl 1918-ci il may-oktyabr aylarında Cənubi Qafqazda

*Bildiri Azərbaycan Türkçesinde yazılmıştır.

**Prof. Dr. Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü.

bərqərar olmuş türk-alman hegemonluğu, bunun ardınca 1918-ci ilin sonlarında «Dördlər ittifaqının» dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə regionda təqribən il yarım davam etmiş Antanta hegemonluğu və nəhayət 1920-ci ilin aprelindən Şimali Azərbaycanın sovetləşməsi nəticəsində Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqazda gedən bütün proseslərdə aparıcı siyasi amilə çevrilməsi müəyyən edirdi.

Bu vaxt Türkiyə 1918-ci ildən sonra yenidən Cənub Qafqazda gedən mürəkkəb proseslərdə fəal iştirak edir, bölgənin yeni siyasi, ərazi konfiqurasiyasını müəyyən edən amilə çevrilir. Azərbaycanın bolşevizmə qarşı apardığı mübarizəsini bir zaman dəstəkləyən Türkiyə indi öz qurtuluşu naminə onun bolşeviklərlə anlaşmasını istəyirdi. Türkiyənin Ankara hökumətinin Sovet Rusiyası ilə strateji müttəfiqliyindən irəli gələn qarşılıqlı addımların eyni zamanda bölgənin gənc cümhuriyyətlərinin siyasi taleyinə, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsinin inkişaf istiqamətlərinə və həlli yollarının müəyyən edilməsinə böyük təsiri olmuşdu.

Bolşevik ideologiyasının Türkiyənin milli maraqları üçün haqlı olaraq yad hesab edən M.Kamal, K.Karabəkir paşaları dost və qardaş bir ölkə olan Azərbaycanın bolşeviklərlə anlaşması istəyi özü-özlüyündə bir ziddiyyət təşkil edirdi. Lakin M.Камал пашанын 1920-ci il aprelin 26-da Moskvaya göndərdiyi məktubunda Azərbaycan hökumətinin bolşevik dövlətlər qrupuna daxil etməyi təəhhüd etməsi¹, heç də rus bolşevik hərbi qüvvələri tərəfindən Azərbaycan müstəqilliyinə son qoyulmasını nəzərdə tutmurdu. Буна бахмйапар, инqилabi Türkiyənin Müttəfiqlərə qarşı aparılan müharibədə eyni mövqeyə gəlməsi və Sovetlərlərdən yardım istəməsi Moskvanın Azərbaycanla bağlı siyasətini həyata keçirmək üçün ona böyük imkanlar yaratdı. Bolşeviklərin Bakıdakı inqilab təşəbbüslərinin baş tutmaması onları Azərbaycandakı türk nüfuzundan istifadə etməyə sövq edirdi. Bunun üçün hətta ictimai rəyi aldadacaq şüarlar hazırlanmışdı: «Türkiyə ölüm dirim mübarizəsindədir, Qızıl Ordu Türkiyənin köməyinə getmək istəyir. Musavat hükuməti isə buraxmır»². Beləliklə Anadolu hərəkəti ilə iş birliyində, Ankara və Азырбайған höкumətlərinin xarici

¹Щясянли Ъ.П. Совет двюрцндя Азырбайғанын хариџи сийасяти (1920-1939).Бақы, 2012, с.237

²Рясулзадя М.Я. Азырбайған Ъцмщурийџити. Бақы, 1990, с.63.

siyasətdə bir-birinə zidd olan qütblərdə dayanmasından istifadə edən Sovet Rusiyası 1920-ci ilin aprelin 27 –də Şimali Azərbaycanı işğal edərək Şimali Azərbaycanı işğal edərək Azərbaycanın Xalq Cümhuriyyəti adını qoymuşdu.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən son yüz ildə ikinci dəfə işğalından sonra bolşeviklərin ilkin planlarında Azərbaycanda əldə olunmuş uğuru inkişaf edərək qısa zamanda Ermənistanı və Gürcüstanı sovetləşdirmək idi. Lakin qərb cəbhəsində Polşa və Vranqel ordusuna qarşı aparılan hərbi əməliyyatlar və bunula bağlı kifayət qədər həmin istiqamətdə hərbi qüvvələrin səfərbər olunması Moskvanı bu planlardan müvəqqəti olaraq daşındırdı. Bu mərhələdə Sovet Rusiyası Ermənistan ilə Azərbaycan arasında gedən ərazi münaqişəsindən istifadə edərək nəzarətindən kənar qalan *в я ики дювлят арасында мцбацися добуран* bölgələrə sülhməramlı qüvvə bayrağı altında yiyələnməyə çalışırdı. Rusiya bu işi, habelə digər planlarını asanlıqla başa gətirmək məqsədilə Azərbaycanın iştirakı olmadan onun adından çıxış edərək torpaqlarının gələcək taleyini Ermənistanla bir-başa danışıqlarda özü həll edirdi. Beləliklə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və hərbi təcavüzünün nəticələrinin aradan qaldırılması problemləri bilavasitə RSFSR-Ermənistan münasibətlərinin asılılığına keçirilirdi və «Müstəqil» Sovet Azərbaycanı onların müzakirə və həllindən diplomatik üsulla kənarlaşdırılırdı. Eyni zamanda, bolşeviklər Anadoluda gedən milli-azadlıq hərəkatından bir siper kimi istifadə etməklə, Ankara hökuməti ilə Azərbaycan və Ermənistan vasitəsilə ərazi əlaqəsi yaratmaqla və onu silahlandıraraq, özünün cənub cinahını Antanta qoşunlarından zərəsizləşdirməyə çalışırdılar. Bununla Moskva Ermənistanı və Gürcüstanı üç tərəfdən halqaya salmaqla yaxın zamanlarda bu respublikaları da sovetləşdirməyə planlaşdırırdı. Lakin Moskva heç bir halda Türkiyədə hakimiyyət məsələsinin Antanta tərəfdarları arasında sülhməramlı şəkildə həll olunmasına yol vermə bilməzdir. Çiçerinin fikrincə əks halda Qafqazda islam bayrağı altında bolşeviklərə qarşı müsəlman fanatizmi baş qaldıracaqdır³. Bunlarla yanaşı bolşevik hökumətində Ankara hökumətinin Moskva ilə strateji müttəfiqliyində nə qədər səmimi olduğu haqda daim şübhələri vardır. 1920-ci il iyun ayının sonunda türk qoşunlarının Naxçıvan bölgəsinə yeridilməsi bu şübhələrin daha da artmasına səbəb oldu.

³Pusiyə Dövlət Sosial-Siyasi Tarixi Arxiv (RDSSTA), Ф.64, сий. 1, иш.21, в. 145.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Bakının tam siyasi təsirindən kənarda qalan yeganə ərazi Naxçıvan bölgəsi idi. 1920-ci il iyununda Kazım Qarabəkir paşa başda olmaqla türk ordusunun Şərq cəbhəsi yaradıldı. Kazım Qarabəkir paşa hələ Ərzrum konqresində (1919-cu il) bəyan etmişdi: «Azərbaycana açılan pəncərə yalnız Naxçıvandır, onun bağlanması istəmirəm»⁴. İyun ayının sonunda Cavid bəyin komandanlığı altında sayı 9000 çatan türk Bəyazid diviziyası Naxçıvan-Culfa-Ordubad istiqamətində hərəkət edərək iyulun 2-də onun üç minlik qabaqcıl hissələri Şaxtaxtı-Naxçıvan bölgəsinə çatmışdılar. Şərq cəbhəsinin nümayəndəsi майор Веysel бəй Ünuvar Naxçıvanda olan türk hərbi missiyasının rəhbəri təyin edildi. Onun qərargahı Şaxtaxtı kəndində yerləşirdi⁵. Юз хатиряляриндя бу дюврдя русларын давранышларына гиймят верян Вейсял бəй йазырды: «Сонракы щадисяляр русларын икицзлц бир сийасят йцрцтдцклярини, бу тящлцкяли тактиканы излядиклярини ортайа чыхарды: ики тьярф бир бирини гыраьаг, дьямиш армуд кими икиси дя бирдян болшевиклярин аьзына дщяьякди. Руслар юзлярини ермяниляря ширин эюстярямяк цчцн мцмкцн олдуьу гядяр щяр шейя баш вурурду»⁶. Түрк забитинин дедикляриндя буюцк щягигят варды. Бу дөврдə Русиянын XXİK G.Çиçеринин Русийа Коммунист (болшевикляр) Партиясынын Qafqaz bürosunun katibi Q.Orconikidze ilə aparılan qızğın yazışmalarda Ermənistanın arzusunı ифадя едьяряк ону Azərbaycan höкүмətinə təsir эюстяряряк Naxçıvan, Şəhur-Dərələyəz bölgələrindən Ermənistanın хeyrinə imtina edilməsinə nail olmağa çağırırdı. Bu ilk növbədə onun ilə əsaslandırılırdı ki, эдйа һəмин ərazilər һəмишə Ermənistanə mənsub olub⁷. Яслиндя ися, Совет Русийасы түрк гошунларынын Ъянуби Гафгазын ичяриляриня доьру ирялилянмясиндян ещтийат едьяряк Azərbaycan ilə Түрkiyə arasında sərhədlərin daralmasına çalışırdı. Lakin Azərbaycan rəhbərliyi başda N.Nərimanov olmaqla bu cür yanaşmanı səhv addım kimi qiymətləndirərək, Нахчыванын, Шярур-Дяряляйязин əhalisinin başdan-başа müsəlman olduğunu bildirir və онларын Ermənistanə verildiyi halda Rusiyanı Түрkiyə ilə birləşdirən көрпүнүн itirilməsinə götürüb çıxарацаğını

⁴Гулиев Ы. Икинъи республиканын тарихиня даир. Бақы,1997,с.40.

⁵RDSSTA, Ф. 64, сий. 1, иш 17, в. 136-137.

⁶Вейсял Унцвар: Нахчыван: тьялатцм вя бурульанлар (1920-1921). Нахчыван, 2006, с.30

⁷RDSSTA, Ф. 85, сий. 3 с, иш 2, в. 3-4.

qeyd edirdi⁸. Azərbaycan rəşvərlərinin bu etirazlarına baxmayaraq Rusiya məxtəlif vəzirləri üçün türk qoşunlarını Azərbaycanın çıxarılmasına çalışır və Anadoluya çəkənlər arasında onu birlişdirəcək Naxçıvan əyalətinin üzvü Nəzərində saxlamaq istəyirdi. Bunun üçün 1920-ci il iyulun 13-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Bürosunun keçirilən iclasında «Naxçıvan haqqında» məsələ müzakirə edilərək Azərbaycanın bu mübahisəsiz hissəsinin Türkiyə qoşunlarından təmizlənməsi barədə qərar qəbul olundu⁹. Bundan sonra iki gün sonra, 1920-ci il iyulun 15-də AK (b) P MK Bürosu Azərbaycanın Naxçıvandan və digər ərazilərdən imtina edilməsi, onların rus qoşunları tərəfindən tutulması haqqında yeni qərar qəbul etdi¹⁰.

Müəyyən hərbi hazırlıqdan sonra XI Qırmızı Ordunun hissələri iyulun 28-də Naxçıvana daxil oldular. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Naxçıvanın statusu müəyyənləşməsi barədə Azərbaycanın bu bölgəsində vəziyyət müəkkəb idi. Sovet Rusiyası ilə daşnak Ermənistanı arasında gedən pərdəarxası oyunlar Naxçıvanın Azərbaycan SSR tərkibində qalması məsələsinin həllini uzadırdı. Azərbaycan rəhbərliyinin Moskvanın diktəsinə tabe olduğu şəraitdə Rusiya-Ermənistan müqaviləsinə qarşı mübarizədə Naxçıvan əhalisinin qüvəndiyi yeganə qüvvə bölgədə yerləşən türk qoşunları idi.

1920-ci il iyulun 19 –da Bəkir Sami bəyin rəhbərlik etdiyi TBMM nümayəndə heyətinin Moskvaya gəlməsinə baxmayaraq, avqustun 13-nə qədər Sovet tərəfi türk heyəti ilə rəsmi danışıqlara başlamamışdı. Sovet Rusiyası Ermənistan ilə münasibətlərini tam aydınlaşdırmadan türk heyəti ilə rəsmi danışıqlar aparmaq istəmirdi. 1920-ci il avqustun 10-da Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında imzalanmış müqaviləyə əsasən Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan rus qoşunlarının Nəzərində gəldi, Ermənistan isə Şaxtahtı-Cülfa dəmir yolundan hərbi yüklər istisna olmaqla istifadə etməyəcək¹¹. Sovet Rusiyası daşnak şükrü ilə razılığa gəlib müqavilə imzaladıqdan sonra avqustun 13-də Moskvada ilk

⁸Даьлыг Гарарбаь бейнялхалг щцгугда вя дцнйа сийасятиндя. Сянядляр вя шярщляр. /Тяртибчи, мясул редактор, зириш сюзцнцн вя шярщлярин мцяллийи т.е.д., профессор Й.Г. Барсегов. 2 ылддя. М., 2008, 1 ылд., с.457-458.

⁹Азәрбайжан Республикасы Президентинин Ишляр Идарясинин Сийаси Сянядляр Архиви (АРПИИССА), Ф.1, сий.1, иш 18, в.12.

¹⁰Йеня орада. в.13.

¹¹Даьлыг Гарабаь. 1918-1923. Йереван, 1992, с.574-575

rus-türk rəsmi görüşü keçirildi. Bu görüş zamanı türk heyəti 10 avqusta imzalanmış Rusiya-Ermənistan müqaviləsindən xəbər tutdu və Naxçıvan-Şaxtaxtı dəmir yolunun Ermənistana təslim etməsilə bağlı öz narahatlığını ifadə etdi. Türk nümayəndə heyəti böhrandan çıxış yolu kimi avqustun 14-də Совет Русийасынын Халг комиссарлар шурасынын сядри V.Leninlə görüşü zamanı RSFSR ilə Ermənistan arasında imzalanmış müqavilə ilə bağlı öz narahatlığını bildirdi. Lenin ermənilərlə imzalanmış müqavilənin bir zərurətin nəticəsi olduğunu bildirdi və qeyd etdi ki, «biz o müqaviləni imzalamaqla xəta etdiyimizi anladıq, düzəltməyə çalışacağıq. Biz düzəltməsək siz düzəldərsiniz». Lenin onu da bildirdi ki, yaxın zamanlarda Ermənistanın və Gürcüstanın sovetləşməsi ilə bütün məsələlər öz həllini tapacaqdır¹². 10 avqust müqaviləsinə sonralar Şərqi cəbhəsi komandanı K.Karabəkir paşaya göndərdiyi teleqramlarından birində öz qiymətini verən M.Kamal onun Azərbaycana zərər verən maddələrin aradan qaldırılmasını, Qarabağ və s. yerlərin Azərbaycana bağlı olmasını təmin edilməsini xüsusi qeyd etmişdi¹³. Sovet Azərbaycanının Mustafa Kamalın rəhbərlik etdiyi Türkiyə hökuməti ilə münasibətlərin qurulmasında və inkişafında misilsiz rolu olmuş Azərbaycan SSR-in Sovet Rusiyasında səlahiyyətli nümayəndəsi B.Şaxtaxtinski V.Leninə və G.Çiçerinə göndərdiyi teleqramlarda Sovet Rusiyasının Azərbaycanın və Türkiyənin ərazi bütövlüyü məsələsində tutduğu ikili mövqeyini tənqid edirdi. 1920-ci il avqustun 13-də Q.Çiçerinə yazdığı məktubunda o yazırdı : «Sovet Rusiyası xalqın tələbinin əksinə olaraq Naxçıvanı daşnaklara verir, halbuki bu yerli müsəlmanların fiziki məhvi təhlükəsini yaradır, necə ki daşnak Ermənistanında yüzlərlə müsəlman kəndləri dağıdılmışdı»¹⁴. 1920-ci ilin sentyabrın 20-də V.Leninə göndərilmiş geniş məruzəsində B.Şaxtaxtinski bir daha vurğulayırdı : «Türkiyə bizə Şərqi azad edilməsində yardım edə bilər. Lakin Naxçıvanın Ermənistana güzəşt edilməsi, türklərin daşnaklar üzərinə hücumlarına olan maneələr və nəhayət Ermənistana gələcəkdə bir sıra Anadolu ərazilərinin vəd olunması, türklərin bizim siyasətə olan inamını itirir»¹⁵. Digər tərəfdən Русийа иля баьланан müqavilə ilə özünün şərqi sərhədlərinin təhlükəzliyinə təminat alan Ermənistan 1920-ғы ил августун 10-да Антанта дювлятляри

¹²Гафаров В. Тцркийя-Русийа мцнасибятляриндя Азярбайьан мясяляси (1917-1922). Баьы, 2011, с.390-391.

¹³Ататцркцн Милли Диш Политикасы, с.202-206 .

¹⁴АРПИИССА, Ф.609, сий.1, иш 71, в.14.

¹⁵АРПИИССА, Ф.1, сий.1, иш 2(а), в.26.

ия Османлы щюкцмяти арасында баьланмыш Севр müqaviləsinin ермяниляря вəd etdiyi əraziləri işğal etmək üçün 1920-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə qarşı geniş hərbi əməliyyatlara başladı. 1920-ci il noyabrın 28-də, yəni artıq müharibənin başa çatdığı dövrdə Gıvrüdə Sovet Pusiyaşının nümayəndələri ilə görüşü zamanı Kazım Karabəkir paşa Türkiyənin Ermənistan ilə müharibəyə vadar edən səbəbləri belə izah etmişdi: «Antanta ilə mübarizədə Ermənistan hər zaman bizə arxadan zərbə endirirdi. Butun bunlara baxmayaraq Sovet Rusiyası Anadolunun bir sıra vilayətlərinin Ermənistana verilməsini tələb etdi...Rusiya...Türkiyə və Azərbaycan hesabına, o zaman ermənilərsiz mürtəcə Böyük Ermənistan qurmaq istəyirdi. Ən nəhayət, Rusiya Naxçıvan diyarını Ermənistana verdi. Bu yeganə bir dəhliz idi ki, türklər onun vasitəsilə Rusiya ilə əlaqə saxalaya bilərdilər. Bu addımla Rusiya türk inqilabına bütün başçılıq edənləri türk kütlələrinin qarşısında demək olar ki, tərksilah etdi. Rusiya bizə icazə verdi ki, Sarıqamış və Naxçıvan rayonunu tutaq, lakin bu əməliyyatlarda bizə heç bir hərbi kömək göstərmək istəmədi. Elə həmin vaxt erməni quldurları hücum edib, Oltı rayonunda müsəlman qırğını törətməyə başladı. Türk xalqının səbri tükəndi və xalq daşnakları cəzalandırılmasını tələb etdi»¹⁶. Türklərin Ermənistanın içərlərinə irəliləməsinin qarşısını almaq üçün Sovet Rusiyasının Ermənistanda səlahiyyətli nümayəndəsi Ворис Легран Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi müqavilində daşnak hökumətinə большевикляря Türkiyə ilə bir-başa dəhlizin верилмясини təklif етди¹⁷. Lakin Э.Çиçерин Б.Леграна ьаваб мяктыбунда она ərazi güzəшtləri məsələсində ehtiyatlı olmaға məsləhət билərək, Sarıqамış - Naxçıvандан Anadoluya dəmir yolu ilə dəhlizin açılmasını türk ordusunun öhdəsinə buraxılmasını və buna müəyyən çərçivələrdə mane olmamaği məsləhət görmüşdü¹⁸. Buna baxmayaraq türk ordusunун Ermənistana qarşı uğurlu hərbi əməliyyatları Москванı narahatлыьыны артырыр və onun qarşısını алмар üçün müxtəlif vasitələrя ял атмаьа мяьбур едирди. Тəшəббүсү əлə алмаьа цццн В.Легран Ermənistan höкүмəти ilə 1920-ci il oktyabrın 28-də imzaladıği протоколла Azərbaycanın və Türkiyənin іştirакı olmadan onların адından Ermənistan qarşısında öhdəlikләр гөтүрүрдү. Протоколун биринци бəндинə əsasən Azərbaycan SSR Naxçıvan və Zəngəzur

¹⁶Ермяни сойгырымы: Тцркийянин мясулийяти вя бейнялхалг иьтимаййятин ющдячилиийи. Сянядляр вя шярщляр. Сянядляр вя шярщляр. /Редактор вя тяртибчи, т.е.д., профессор, Й.Г. Барсегов. 2 ьилддя, 2 ьилд, 1 щисся. М.2003, с.261.

¹⁷РДССТА, Ф. 64, сий. 1, иш 21, в. 143-144.

¹⁸РДССТА, Ф. 64, сий. 1, иш 21. в.283-284.

qəzalarının Ermənistanın ayrılmaz hissəsi olduğunu tanımalı idi, ikinci bəndinə əsasən isə Түркийя Вуюцк Миллят Мяълиси щюкцмяти öz qoşunlarını 1914-ci il rus-türk sərhədlərinə çəkməli və Rusiya Türkiyə Ermənistanı məsələsində vasitəçi rolunda çıxış etməyə öhdəlik götürürdü¹⁹. Bu sənəd Rusiya ilə Ermənistan arasında gələcəkdə imzalanacaq və layihəsi artıq hazırlanmış böyük sazişin bünövrəsini təşkil etməli idi. 1920-ci il ноябрын 1-дә Э.Çiçеринə göndərdiyi teleqramda B.Leqran ona möhkəm mövqe tutmağa və Azərbaycanı arzu edilən qərarla razılaşmağa məcbur etməyi təklif edirdi²⁰. 1920-ci il noyabrın 4-də və 9-da Бақыда АК(б)Р МК Сийаси Бүросу, РК(б)Р МК Qafqaz Бүросу üzvlərinin, o cümlədən B.Leqranın iştirakı ilə Ermənistanla bağlanmış 28 oktyabr protokolu müzakirə olundu. B.Leqranın məruzəsi dinlənildikdən sonra onun Azərbaycan əraziləri hesabına Ermənistanla müqavilə bağlamaq təklifi bəyənilmədi. Lakin müzakirələrin gedişatı bir daha onu subut etdi ki, Azərbaycan torpaqları hərraca qoyulmuşdu, onların taleyi millətimizin tarixi hüquqları və mənafeləri baxımından yox, hansısa dövlətə, ideologiya və quruluşa siyasi-strateji baxımdan sərfəli olub-olmaması nöqtəyi-nəzərindən həll edilirdi. Həmin müzakirələr zamanı Совет Русийасынын Миллятляр комиссары İосиф Сталинin söylədikləri də fikrimizə əsas ola bilər: « Əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar»²¹. Kamalçı Түркийянин nə dərəcədə Moskva ilə ittifaqa sədaqətli olması yenidən gündəmdə idi. Türk qoşunlarının Gümrüyə girməsindən sonra Kazım Karabəkir paşanın türk –erməni cəhbəsində möhtəşəm yürüşü Moskvada 1918-ci ilin sentyabr hadisələrinin, yəni türk qoşunun Bakıya daxil olmasının təkrarlanma qorxusunu yaratdı. Buna görə bolşeviklər Türkiyənin Azərbaycan ilə quru sərhədələrini bağlamaq məqsədilə çoxdan düşündüкляри Zəngəzurun və Нахчыванын Ermənistana verilməsi ideyasını həyata keçirilməsinə başladılar. 1920-ыи ил ноябрın 23-дә Rostovdan B.Leninlə əlaqəyə girən И.Сталин Г.Orconikidzenin məlumatına istinad edərək, qeyd edirdi ki, indi Bakı üçün əsas təhlükə türklərin Azərbaycanla ümumi sərhədlərə cəhd gəstərmələrindən irəli gəlir. Buna görə Orconikidze təklif edir ki, Азярбайъан иля Түркийя арасына

¹⁹Ермяни сойгырымы: Түркийянин мясулиййяти в я бейнялхалг иьтимаийятин юшдячилийи. Сянядляр в я шярщляр, с.200.

²⁰РДССТА, Ф. 64, сий. 1, иш. 21, в. 197.

²¹АРПИИССА, Ф.1, сий.1, иш 22, в.17,19; Йеня орада,Ф.1, сий.1, иш 14, в.19.

эирмякля türklərin niyyətlərinə mane olmaq lazımdır. Stalin özünün də bu təklifə tərəfdar olduğunu Leninə bildirdi²². Bu plan 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanın sovet-türk qoşunlarının müdaxiləsi nəticəsində sovetləşməsindən sonra həyata keçirilməyə başlandı. Əvvəlcədən hazırlanmış plana əsasən Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Ermənistana verilməsi haqqında AK(b)P Siyasi Bürosu 1920-ci ilin noyabrın 30-da xüsusi qərar qəbul etdi. Qərarla bütövlükdə Зянэзурун Ermənistana birləşdirilməsi nəzərdə tutulsa da, 1921-ci ilin yayında qəzanın ermənilər üstünlük təşkil etdiyi ancaq qərb hissəsi, təxminən 4500 km² ərazisi, burada yuva salmış Qaregin Njdenin quldur dəstələri Qızıl Ordu tərəfindən məğlub edildikdən sonra Ermənistana birləşdirildi. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana keçməsində Sovet Rusiyasının qüvvətli təzyiqi başlıca rol oynadı. Bununla yanaşı dünya inqilabına, ifrat beynəlmilətçilik ideyalara xidmət edən azərbaycanlı bolşevik rəhbərlərinin yanlış hərəkətləri Zəngəzurun bir hissəsinin itirilməsinin səbəblərindən sayıla bilər. Tezliklə bu addımın acı nəticələrini N.Nərimanov özü də dərk və etiraf etmişdi. O, V.Leninə 1921-ci ildə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti...millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı»²³. H.Nərimanovun B.Leninə digər bu məzmunlu məktubunda yenə də etiraf olunurdu: «Azərbaycan hətta siyasi mülahizələrə görə bunun mümkün olmadığı bir vaxtda belə Ermənistanın xeyrinə öz torpaqlarından imtina etmişdir»²⁴.

1920-ci ilin noyabrında sovetləşəndən sonra, Ermənistanın artıq devrilmiş daşnak və yeni sovet hökumətləri 1920-ci il dekabrın 2-də eyni vaxtda Sovet Rusiyası və Türkiyə ilə iki bir-birinə zidd müqavilə imzaladılar. RSFSR ilə Ermənistanın sovet hökumətinin imzaladığı hərbi-siyasi müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən, Sovet Ermənistanın ərazisinə keçmiş İrəvan quberniyasının bütün qəzaları (yəni Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və digərləri daxil olmaqla), Qars vilayətinin bir hissəsi, Zəngəzur qəzası, Qazax qəzasının bir hissəsi və Tiflis quberniyasının oktyabrın 23-

²²Ермяни сойгырымы: Түркийянин мясулиййяти в я бейнялхалг иьтимаийятин юшдячилиийи. Сянядляр в я шярщляр, с.251.

²³АРПИИССА, Ф.609, сий.1, иш 53, в.7-8.

²⁴АРПИИССА, Ф.609, сий.1, иш 62, в.17.

dək Ermənistana mənsub olan əraziləri daxil idi²⁵. Digər tərəfdən, Gümrüdəki (Aleksandropol) artıq devrilmiş daşnak hökuməti ilə Анкара щюкщмяти arasında imzalanmış müqavilənin 2 bəndinə əsasən, tərəflər Naxçıvanla bağlı aşağıdakı razılığa gəldilər: "Şərur, Şaxtaxtı və Naxçıvan rayonlarında hələlik Türkiyənin himayəsi altında yerli özünüidarə yaradılır və bu ərazilərin idarə forması və sərhədləri səsvermə yolu ilə müəyyən olunana qədər, Ermənistan onların işinə qarışa bilməz"²⁶. Beləliklə Zəngəzurdan fərqli olaraq Naxçıvanın Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxarılıb Ermənistana verilməsi planı bölgədə türk qoşunlarının yerləşməsi şəraitində əvvəlcədən uğursuzluqlа нятиъяланди. Lakin Naxçıvanın Ermənistana verilməsi haqqında bolşevik rəhbərliyinin qərarı diyarın müsəlman əhalisi arasında етиразла qarşılanmadı. 1920-ci il dekabrın 5-dən Naxçıvanda yerli əhalinin bu qərarın əleyhinə etiraz aksiyaları başladı. Yaranmış ağır vəziyyət Azərbaycan rəhbərliyini 1920-ci il dekabrın 15-də Azərbaycan SSR-in Xalq Ədliyyə komissarı və Sovet Rusiyasında səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifələrində işləmiş B.Şaxtaxtinskiyi bölgəyə göndərməyə məcbur etdi. B.Şaxtaxtinski Naxçıvana gələrək, burada mitinqlərin birində əhali qarşısında çıxışı zamanı Azərbaycan İnqilab komitəsinin Naxçıvanın Ermənistana verilməsinə münasibətini belə bildirdi: «Azərbaycan sizi torpağınızla birlikdə Ermənistana satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna yol verməzdim. Siz türklərə arxalanın. Onlar sizin yeganə xilaskarıdır. Onlardan möhkəm yapışın»²⁷. Naxçıvanı bürümüş narazılıq dalğası Ermənistanı geri çəkilməyə məcbur etdi. 1920-ci il dekabrın 28-də qəbul etdiyi bəyannaməsində Ermənistan İnqilab komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet respublikası kimi tanıdı²⁸.

Ермянистан иля Азярбайъан вя Тцркийя арасында сярщяд мясяляляри 1921-ъи ил мартында Москвада кечирилмиш рус-турк конфрансында юз щяллини тапмышды. Зəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistanın nəzarətində olması Naxçıvanın muxtariyyət məsələsini zəruri едирди. 1921-ci ilin martında keçirilmiş Moskva konfransında Türkiyənin qəti mövqeyi Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində qalmasında böyük rol

²⁵Бүйцк Октябр сосиалист ингилабы вя Ермянистанда Совет щакимийятинин гялябяси. Сянядляр топлусу / А. Н. Мнатсаканьянын редактяси иля. Йереван, 1957,с.441

²⁶Йеня орада, с.408-411.

²⁷РДССТА, Ф.85, сий.14, иш 108, в. 2.

²⁸Садыгов С.Щ. Щягияти билмяли // Азярбайъан коммунисти,1990, № 11,с.71-80.

oyladı. Naxçıvanının Azərbaycan SSR-nin tərkibində müxtər ərazi təşkil etməsi və bu ərazinin başqa heç bir üçüncü dövlətə verilə bilməməsi, Moskva müqaviləsinin 3 bəndində öz əksini tapmışdır²⁹. Bu maddə gələcəkdə Naxçıvanın Ermənistana birləşdirilməsinin qarşısını aldı. Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında müxtər ərazi statusu RSFSR-in iştirakı ilə, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə arasında 1921-ci ilin 13 oktyabrında Qarsda bağlanmış 20 maddədən ibarət müqavilə ilə təsbit edildi³⁰. Bu müqavilən altında Ermənistanın imzasının olması və onun müddətsiz olması хүсүси әһәмиууәт кясәб едирди. 1922-ъи илдя ТБММ чыхышы заманны М.Камал билдирмишди ки, Гарс мцгавиялеси иля ермяни мясяляси юз тябии шяллини тапды³¹.

Lakin Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən sonra respublikaların Zaqafqaziya federasiyası və Sovetlər İttifaqı çərçivəsində birləşməsi ilə onlar arasında sərhədlərin inzibati mənə alması, 20-ci illərin sonunda Moskva və Qars beynəlxalq müqavilələrdə təsbit olunmuş Ermənistan ilə Naxçıvan arasında sərhədlər birtərəfli şəkildə, Türkiyənin razılığı olmadan Cənub Qafqazın bolşevik rəhbərliyi tərəfindən təftiş olundu. 1929-cu il fevralın 18-də Zaqafqaziya MİK qərarı ilə Naxçıvan Müxtər Sovet Sosialist Respublikasına məxsus ərazilərin bir hissəsi, o cümlədən Şərur qəzasının Qurdubulaq, Xaçik, Horadiz, Naxçıvan qəzasının Şahbuz nahiyəsinin Ağxaç, Aqbin, Almalı, Dağalmalı, İqtiran, Sultanbəy kəndləri, Ordubad qəzasının Qərçivan sovetliyinə daxil olan Mehri, Buğaker yaşayış məntəqələri, habelə Kilit kəndinin bir hissəsi (cəmi 657 kv.km) Ermənistana verildi³². Naxçıvan MSSR və onunla eyni vaxtda Aran Qarabağın Cəbrayıl qəzasının yaşayış məntəqələrinin Ermənistana verilməsi və həmin ərazidə Mehri rayonunun yaradılması nəticəsində Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın digər torpaqlarından tamamilə ayrı salındı. Bu gün ermənilərin birbaşa, onların havadarlarının isə dolaylı yolla ölkəmizə olan ərazi iddiaları Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Naxçıvanın, Gəbəbəyin, Zyanəzurun yeri və roluna dair elmi tədqiqatların əsaslı və məqsədyönlü aparılmasını bütün ciddiliyi ilə qarşıya qoyur. Keçən əsrin 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Ermənistan Dağlıq Qarabağı, Aran Qarabağın bir hissəsini, Zəngəzurun şərq hissəsini

²⁹ССРИ-ин хариъи сийасяти сяндляри.Т.3, М., 1959, с. 598-599.

³⁰ССРИ-ин хариъи сийасяти сяндляри.Т.4, М., 1960,с. 423.

³¹Азәрбайъан Республикасы Дювлят Архиви (АРДА): Ф.28, сий.1, иш 234, в.26.

³²Мусайев И. Азәрбайъанын Нахчыван вә Зянәзур бюлгяляриндә сийәси вәзийят вә хариъи дювлятярин сийәсәти (1917-1921-ъи илляр). Бақы, 1996, с.315.

işğal edərək, bu gün Naxçıvana qarşı fitnəkar planları cızmağa davam edir. Ermənistanın müxtəlif dairələri Qars müqaviləsinin güya artıq qüvvədən düşməsinə iddia edərək, onun maddələrinə yenidən baxılması çağırışları ilə çıxış edirlər. Bu faktlar bir daha belə bir fikrə haqq qazandırır ki, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı ermənilərin ərazi iddiaları ilə bağlı məsələlər həmişə öz aktuallığını saxlayır və daimi hər iki qardaş ölkənin tədqiqatçılarının diqqət mərkəzində qalmalıdır.

AZERBAIJAN DEVLETİNİN KURULUŞUNDA TÜRKİYE’NİN ETKİSİ

Kamran İSMAYILOV*

ÖZET

Sunulan makalede 1918 yılında meydana gelmiş milli Azerbaycan devletinin gelişmesinde Türkiye'nin rolünün manevi-tarihi, siyasi, kültürel yönlerini analiz edilmiştir. Türk-İslam dünyasının ilk demokratik cumhuriyetinin -Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin- egemen olması bölgede ve dünyada cereyan eden sosyo-politik, askeri süreçlerle gerçekten bağlı idi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin meydana gelmesinde, güçlenmesinde ve maalesef çöküşünde de bir takım iç ve dış etkenlerle birlikte Türkiye faktörü de yardımcı olmuştur.

Makalede Birinci Dünya Savaşı sonlarında Güney Kafkasya'da yaşanan olaylar anlatılmış, bu olaylarda Türkiye'nin rolüne açıklık getirilmiştir. Güney Kafkasya hükümetinin fraksiyonları arasında bir tek Müslüman fraksiyonu (Azerbaycan) Türkiye ile işbirliğinin destekçisi olmuştur. Azerbaycan tarafının bu tutumunun temel sebepleri Güney Kafkasya'nın ve Doğu Anadolu'nun Türk nüfusuna karşı Ermeni çetelerinin vahşetleri, Bakü'de hâkimiyeti ele geçirmiş Bolşevik-Taşnak rejiminin anti Azerbaycan – anti Türk siyaseti idi.

1918 yılının Mayıs ayında kurulmuş Azerbaycan devletinin uluslararası arenada tanınmasında Osmanlı Devleti'nin önemli rolü vurgulanmış, Kafkasya'da Ermeni devletinin kurulması, Azerbaycan'la Ermenistan arasındaki arazi sorunlarına Osmanlı siyasi ve askeri yetkililerin kesin ilişkisinin olmaması vurgulanmıştır.

Makalede Azerbaycan-Türkiye askeri, siyasi, kültürel ilişkilerinin gelişiminden bahsedilmiş, Bakü'nün kurtarılması uğrunda Kafkas İslam Ordusu'nun rolü, Türkiye'nin Azerbaycan devletinin güçlenmesindeki yardımı anlatılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarına rağmen Azerbaycan-Türkiye ilişkileri devam etmiş, fakat bu ilişkiler daha çok eğitim, edebiyat, kültür alanlarını kapsamıştır. Makalede bu ilişkilere dair bilgiler verilmiş ve bu ilişkilerin Azerbaycan'da Türkçülük bilincine etkisi anlatılmıştır.

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, ismayilov-kamran@mail.ru

1918-1920 yıllarında Azerbaycan çok partililik ve parlamento, insan hakları ve özgürlükleri, ırk, cins, din, uyruk, sosyal eşitlik, yasaların üstünlüğü, emlak kutsallığı gibi insani ilkelerin önderliğinde yönetim sistemine sahipti. Bu ilkeler 5 yıl sonra, 1923 yılında Atatürk'ün tarafından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerini oluşturacaktı. Sonralar Türkiye Cumhuriyeti'nde gerçekleştirilmiş birçok iş (parlamentolu cumhuriyet, dinin devlet işlerinden ayrılması, fen eğitimi, kadınlara oy hakkının verilmesi ve kadınların eğitilmesi, Latin alfabesine geçiş vs.) Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ya gerçekleştirilmiş ya da bu yönde ciddi hazırlık çalışmaları yapılmıştır. Bundan dolayı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde olduğu gibi bugün de güncelliğini kaybetmeyen devletçilik deneyiminin önemi de buydu.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Türkiye, Devlet Kuruculuğu, Türkiye-Azerbaycan İlişkileri.

AZERBAIJANI STATEHOOD AND THE FACTOR OF TURKEY

ABSTRACT

In this article, Turkey's role in the development of the State of Azerbaijan which was formed in 1918, moral and historical, political, cultural aspects have been analyzed. The first Democratic Republic of the Turkish-Islamic world -the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic- which took place in the region and the world, socio-political, military aspects were directly related to the processes. The formation of the Republic of Azerbaijan, its consolidation and unfortunately its collapse, a number of internal and external factors also played a role, as well as the factor of Turkey.

The article highlighted the developments that took place in the South Caucasus at the end of the First World War, the role of these processes have been clarified. Between factions of the Muslim Parliament of South Caucasus (Azerbaijan) was in favour of cooperation with Turkey fraction. Aside from the main reasons for this position in the South Caucasus and Eastern Anatolia, the Turkish atrocities against the people of Armenian gangs who seized power in anti-Azerbaijan and anti-Turkish policy Bolshevik-Dashnak regime are of importance.

In May 1918, the role of the Ottoman Empire in the recognition of establishment of the Azerbaijani state in the international arena has been underlined. The Armenian state in the Caucasus, Azerbaijan and Armenia's territorial issues between the Ottoman political and military officials stressed the lack of a clear relationship

Azerbaijan-Turkey military, political, and cultural ties have been about the development, capital of the army for the liberation of services, to assist in strengthening the state of illumination. It is shown that, despite the results of the First World War, Azerbaijan-Turkey relations lasted, but this relationship was more in education, literature, culture areas. The article brought the facts about the connections and relationships in the revival of Turkish influence of the illuminated consciousness.

In 1918-1920, the multi-party system and the parliamentary human rights and freedoms, race, sex, religion, nationality, social equality, the rule of law, such as the sanctity of property management system, which had universal principles were emphasized. It was these principles that formed the basic principles of the Turkish Republic, which was established by Ataturk five years later, in 1923. Subsequently, many studies were carried out in the Republic of Turkey (parliamentary republic, the separation of religion from state (secularism), a secular education, giving women the right to vote and to be involved in their education, the Latin alphabet, etc.) An act was made in Azerbaijan Republic and substantial work in this direction was done.

For this reason, as in Azerbaijan Democratic Republic, the importance of the practice of the statehood remains the same even today.

Key Words: Azerbaijan Democratic Republic, Turkey, State-building, Turkey-Azerbaijan Relations.

28 Mayıs 1918 yılında Halk Cumhuriyeti'nin kurulması yüzyıllarca ulusal bağımsızlık uğruna mücadele yapmış Azerbaycan halkının ulusal devletçiliğinin yeniden onarılması yanında onun çağdaş, demokratik toplum kurma hırsını ve yeteneğini sergiledi. Karışık sosyal siyasal ortamda çalışmasına rağmen kısa süre içinde gerçekleştirdiği önlemler sayesinde AHC, halkımızın tarihi kaderinde derin iz bırakmış, gelecek bağımsızlığımız için sağlam temel oluşturmuştu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni haklı olarak bugün İslam dünyasının ilk cumhuriyeti adlandırırılar. Cumhuriyetimizin kurulması Azerbaycan halkının ulusal demokratik devletçilik ilkesine sadıklığı belirten en önemli tarihi olaydır.

Azerbaycan'da demokratik, dünyevi devlet yapısının -Halk Cumhuriyeti'nin- kurulması bölgede ve dünyada boy gösteren sosyal, siyasal, askeri süreçlerle direkt bağlantılıydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasında, pekişmesinde ve maalesef çöküşünde bazı iç ve dış etkenler yanında Türkiye etkeni de kendi rolünü oynamıştır.

Sunulan bildiride biz Azerbaycan devletçiliğinin gelişmesinde Türkiye'nin rolünün manevi tarihi, siyasal, kültürel açılarını göstermeye çalışacağız.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçları, Rusya'da 1917 yılının çalkantılarını Güney Kafkasya'daki askeri siyasal durumun değişmesine neden oldu. Rusya ile savaşan Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın zayıflamasını kullanarak bölgede otoritesinin yaygınlaştırmaya, Ekim Devrimi'nden sonra burada kurulmuş devlet kurumlarıyla ilişki kurarak onlardan Rusya'yla arasında tampon bölge oluşturmaya çalışıyordu. Türkiye aynı zamanda burada üçüncü kuvvelerin otoriteleşmesinden endişe ediyordu. Fakat bu Güney Kafkasya Komiserliği'nin, hem de konseyin Gürcü ve özellikle de Ermeni fraksiyonları Türkiye'nin bölgede sağlam konum almasına kesin karşıydılar. Bir tek Müslüman (Azerbaycan) fraksiyonu Türkiye'yle işbirliğinin kesin yanlısı olarak katılıyor, Bolşevik Rusyası'yla Osmanlı İmparatorluğu arasında barış görüşmelerinde Güney Kafkasya'nın bağımsız taraf olarak katılmasında ısrar ediyordu.

Azerbaycan tarafının bu konumunu şartlandıran önemli konulardan birisi de Güney Kafkasya'nın değişik yerlerinde yerli Türk nüfusa karşı Ermeni silahlı çetelerinin yaptıkları vahşiliklerdi. Ermeni azgınlığı, Güney Kafkasya hükümetinin Türk nüfusun katliamını önleyememesi Türk komutanlığını ciddi önlemler almaya zorluyordu.

1918 yılında Bakü Sovyeti'nin Bolşevik Taşnak eşkıyaları tarafından Azerbaycanlıların soykırımı, İrevan ve Gence eyaletlerinde, o sıradan da Türkiye'nin Erzurum, Kars, Ardahan vilayetlerinde Türk nüfusa karşı yapılan vahşilikler meclisin Azerbaycan fraksiyonuna Güney Kafkasya'nın Türkiye'yle ilişkilerinde tek standart uygulaması, Türkiye tarafının barış taleplerini kayıtsız şartsız kabul etmeyi şartlandırır. 22 Nisan 1918 yılında Güney Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmesi ve Türkiye'yle barış anlaşması yapması da bölgenin önemli ulusları arasında çelişkileri azaltmadı, Türk nüfusa karşı terör yeni aşamaya girdi. Azerbaycan'ın ulusal kuvvetleri gidince daha net olarak algılıyorlardı ki Güney Kafkasya'yı saran anarşiyi ortadan kaldırmak, Azerbaycan Türklerini kurtarmak için tek kuvvet Türkiye'dir. Bunu Türk komutan Vahip Paşa da onaylıyordu: "Düşünüyorum ki Bakü'yü yabancılardan temizlemek ve Müslümanları kurtarmak için Türk ordusunun gönderilmesi zaruridir"¹. Azerbaycan'ın değişik bölgelerinden insanlar Türkiye'nin üst düzey kurumlarına ve hatta ordu komutanlığına başvurarak Azerbaycan'a ordu göndermelerini ve hatta Türkiye'yle birleşme teklifini götürdüler. Azerbaycanlı nüfusun böylesine ilkesel konumu meclisin Müslüman kolu Türkiye tarafından yardım almayı hızlandırmak için Batum'a ve İstanbul'a ek temsilci grubu göndermeye zorladı².

Azerbaycanlıların Türkiye'ye eğilimini artıran nedenlerden birisi de Bakü'de ve onun eyaletlerinde Halk Komiserleri Sovyeti'nin Türk karşıtı politikasıydı. 1918 yılının Nisan-Mayıs ayları içinde Guba'da, Şamahı'da ve diğer eyaletlerde Müslüman nüfusa karşı soykırım, Güney Kafkasya Meclisi'nin bu olayları önlemekte gücünün yetersizliği Azerbaycanlıları tek çare olarak Osmanlı ordusundan yardım istemek zorunda bırakıyordu³.

¹Vozrojdeniye Gazetesi, 16 Mayıs 1918.

²Sovmestnoye zasedaniye vseh musulmanskih fraksiy Seyma, Bakü, 2006, s.105-106.

³H. Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s. 256.

Güney Kafkasya'nın üç yönetici uyruğu arasındaki çelişkiler sonuçta Güney Kafkasya Federasyonu'nun çöküşü ve Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin kurulmasına neden oldu.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması Türk dünyası tarihinde önemli olay oldu. Doğu'da kurulmuş diğer devletlerden farklı olarak AHC laik temeller üzerinde kurulmuş ilk Türk devletiydi.

AHC'nin kurulmasıyla M. E. Resulzade'nin tabirince söylersek, Azerbaycan ulusunun varlığı tespit olundu: "Azerbaycan kelimesi sıradan coğrafi, etnografik ve linguistik bir kelime olmaktan çıkarak siyasal bir âlem oluşturmuştur"⁴.

Henüz bağımsızlığını yeni ilan etmiş AHC'yi bekleyen en önemli görevlerden birisi de uluslararası ilişkilerin subyesine girmek, yabancı devletler tarafınca tanınmaktı. Bunun için gereken siyasal, ekonomik ve diğer imkânlarla sahip olmadığından, genç Azerbaycan diplomasisi Türkiye'nin diplomatik olanaklarını kullanma kararını vermiştir. Bu amaçla Azerbaycan'ın Dışişleri Bakanı M. H. Hacınski Türkiye Dışişleri Bakanlığına başvurarak Avrupa devletlerinde Avrupa başkentlerinde, o sırada Moskova'da olan Türk büyükelçilikleri aracılığıyla Azerbaycan'la Avrupa arasında aracılık etmeyi Osmanlı Devleti'nden rica etmişti⁵.

Bağımsızlığını kazandıktan sonra üç Güney Kafkasya cumhuriyeti arasında en önemli mesele sınırların belitlenmesiydi. Azerbaycan'la Gürcistan arasında hudut konusunda tartışmalar olmasa da Azerbaycan'ın öz toprağı olan İrevan eyaleti topraklarında Ermeni devletinin kurulması hem Azerbaycan, hem de Türkiye politik çevrelerinde hoş karşılanmamıştı. Azerbaycan Milli Şûrası, bazı üyelerinin karşı çıkmasına rağmen 29 Mayıs 1918 yılında iyi niyet sergileyerek İrevan şehrini Ermenilere taviz verdi. Azerbaycan yönetimi umut ediyordu ki Ermenistan verilen bu tavizden memnun kalacak ve Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine olan iddialarından vazgeçecektir. Fakat sonraki süreçler gösterdi ki bu adım Ermenilerin toprak iddialarından vazgeçmesine değil, tam tersi yeni kurulmuş Ermeni devletinin işgalci politikasının kuvvetlenmesine neden oldu.

⁴İstiklal Gazetesi, 28 Mayıs 1933.

⁵C. Hasanlı, *Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Dış Politikası*, Bakü, 2009, s. 95.

Güney Kafkasya'da Ermeni devletinin kurulmasına Osmanlı politik ve askeri çevrelerinde de değişik yaklaşımlar vardı. Eğer Başbakan Talat Paşa ve Savunma Bakanı Enver Paşa buna tam karşıydılarsa, Batum Görüşmelerini yapan Halil Paşa ve Vahip Paşa İrevan vilayetinin topraklarında Ermeni devletinin kurulmasının zorunlu olduğunu düşünüyorlardı⁶.

Azerbaycan politik çevreleri gerçek durumdan yola çıkarak bağımsız Ermenistan devletinin kurulması ideasına olumlu tepki veriyorlardı. Onlar komşu devletlere ileride ciddi sorunlar çıkarmamak için Ermenileri küçük de olsa net bir alanda toplamanın zaruriliği konumu üzerine dayanıyorlardı⁷.

Osmanlı Devleti'nin Batum Konferansı'nda ileri sürdüğü toprak taleplerinde ısrarını göz önünde bulundurarak Halil Bey Azerbaycan toprakları (İrevan Eyaleti) hesabına Ermenistan devletinin kurulması fikrini verdi. Oysa Ermenilerin verdiği teklife Batum'daki Azerbaycan temsilci grubunun da rızası alınmıştı. Azerbaycanlılar (M. E. Resulzade ve M. H. Hacinski) umut ediyorlardı ki Türkler Ermenilere peşkeş çekilen topraklara bedel olarak Bakü sorununun çözümünü hızlandıracaklar.

Fakat Enver Paşa Azerbaycanlılara ait topraklarda Ermeni devletinin kurulmasını tam yanlış hesap ederek kurulacak bu devletin gelecekte Rusya'dan daha zararlı düşmana dönüşeceğini belirtiyor, bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için Ermenilerin küçük bir hükümet halinde bile yapılanmamasını ve Müslümanlarla Gürcüler arasında bölünmesini teklif ediyordu⁸.

Fakat Vahip Paşa ve Halil Beyin konumu sonuçta zafer kazandı ve 4 Haziran 1918 yılında Batum'da Osmanlı hükümetiyle Ermenistan hükümeti arasında antlaşma yapıldı.

Bunun yanında Türkiye'yle Azerbaycan arasında ortak sınırların olması gerekliliği her iki ülkenin politik çevrelerince kabul ediliyordu. Bu konular 4

⁶V. Gafarov, **Türkiye – Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)**, Bakü, 2011, s. 162.

⁷Gafarov, **a.g.e.**, s.162-164.

⁸Gafarov, **a.g.e.**, s.165-166.

Haziran 1918 yılında Batum şehrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la ilgili anlaşmalarına da yansımıştı. "Osmanlı İmparatorluğu'yla Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Anlaşması" bağımız Azerbaycan'ın yabancı devletlerle yaptığı ilk anlaşma oldu. 11 şıklık anlaşma ve ona ek olarak imzalanmış daha 4 protokol ve razılaşmalar Osmanlı İmparatorluğuyla Azerbaycan arasında askeri, politik, toprak, ulaşım ve diğer ilişkileri kapsıyordu⁹. Yapılmış anlaşmalar, özellikle de "Dostluk Anlaşması"nın 4.şıkkı Azerbaycan'ın varlığı için büyük önem taşıyan belge oldu. Bu şıkka göre Türkiye Azerbaycan'a askeri yardım yapma konusunda yükümlülük alıyordu. Bununla da Azerbaycan Bakü'nn kurtarılması, Karabağ'ın Ermeni işgalinden korunması ve sonuç olarak ülkenin toprak bütünlüğünü onarılması için yasal diplomatik yetkiye sahip oldu.

Adı geçen anlaşma ve protokollerde ulaşım, yakıt, ticaret, gümrük alanlarında Türkiye tarafı belirli avantajlar kazansa da, bütünlükte onlar Azerbaycan'ın çıkarına hizmet ediyor ve devletimizin yapılanmasında önemli yere sahiplerdi. Türkiye'nin Ermenistan'la yaptığı anlaşmaya göreyse sonuncunun toprakları toplam 10 bin km² idi. Ermeniler Emiedzin ve Aleksandropol'dan vazgeçiyor, Aleksandropol-Culfa demiryolunu kullanma hakkı Türkiye'ye geçiyor, ortak sınırsa İrevan civarından geiyordu¹⁰.

Batum Anlaşması imzalandıktan hemen sonra Azerbaycan temsilci grubu Türkiye tarafından "Dostluk Anlaşması"nın 4.şıkkı gereğince askeri yardım istedi ve olumlu yanıt aldı. Konuyla ilgili Azerbaycan Hükümeti'nin Başkanı F. H. Hoyski daha sonra belirtti ki bize dış yardım almak için diğer millet ve devlete başvurmak bazı durumlara göre imkânsızdı, başvurulsa bile zaten bir sonucu olmazdı bu yüzden de dindaş ve millettaşımız olan Türkiye'ye başvuruldu.

Kafkasya'da konumunu sağlamlaştırmaya alışan Almanya'yı tedirgin etmemek için Türkiye hükümeti Osmanlı ordusunun asker ve subaylarından ve Azerbaycan gönüllülerinden oluşan Kafkas İşlam Ordusu'nu kurdu ve

⁹Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920), Vneşnyaya Politika, Bakü, 1998, s. 14-23.

¹⁰Dokumenti i materialı po vneşney politike Zakavkazya i Gruzii, Tiflis, 1919, s. 343-349.

1918 yılının Haziran başlarında bu ordu Gence'ye geldi¹¹. 16 Haziran 1918 yılında Gence'ye taşınan Azerbaycan hükümetiyle Türk komutanlığı arasında bazı tartışmalar çıktı. Azerbaycan tarihçiliğinde bu çelişkiler "ilhakçılar"la "istiklâlciler"in mücadelesi olarak geçer. Oysa bu çelişkilerin temelinde Azerbaycan'ın geleceği, devlet kuruculuğu ilkeleri, yönetim şekli gibi konularda Azerbaycan ulusal demokratik kuvveleri ve Türk komutanlığı arasındaki bakış açılarındaki keskin farklar duruyordu. Sert ilkesellik ulusal demokratik kuvveleri belirli uzlaşma hesabına olsa bile, Azerbaycan'ın bağımsız devlet gibi varlığını korumasına olanak veriyordu. Türk komutanlığının Azerbaycan'ın iç işlerine karışma çabaları bazı konulara da yansıyor. Azerbaycan hükümetinin ziraat reformları gerçekleştirme kararından vazgeçmesi, yeni hükümette savunma bakanı görevinin olmaması, devlet bayrağının Türkiye bayrağına benzetilmesi ve Türkiye'deki bazı kuralların aynen burada da uygulanması vs. buna örnek olabilir. Türk komutanlığının böylesine tavırları Azerbaycan hükümetinin itirazıyla karşılandı. Bunu F. H. Hoyski'yi M. E. Resulzade'ye yazdığı mektup da onaylayabilir¹².

Azerbaycan halkı Türk askeri birliklerini sıcak karşılayarak, onlardan kendi yardımını esirgemedi. Kafkas İslam Ordusu Bakü Sovyeti'nin Bolşevik-Taşnak yönetimini tüm Azerbaycan topraklarını işgal ederek Azerbaycan'ın Halk Cumhuriyeti'nin varlığına son vermek planlarını tuzla buz ederek, şiddetli savaşlar sonrası 15 Eylül 1918 yılında Bakü şehrini yabancılardan kurtararak kendi tarihi misyonunu şerefle gerçekleştirdi. Bazı bilgilere göre 18 binlik Kafkas İslam Ordusu'nun 6 binini Türk asker ve subayları, geriye kalanınıysa Azerbaycan gönüllüleri oluşturuyorlardı¹³.

Bakü'nün kurtarılması uğruna Türkiye ve Azerbaycan diplomasisi de gergin çalışma yapıyordu. Özellikle Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru ilerlemesinden rahatsız olan Almanya'nın ve Sovyet Rusya'sının baskılarına karşı Osmanlı Hükümeti bazı yanıltıcı manevralar yapmak

¹¹ **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, 1999, s. 103-105.

¹² **Azerbaydžanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920)**, Vneşnyaya Politika, s. 55.

¹³ W. Allen-P.Muratof, **Caucasion Battlefields: A History of the Wars and Turco Caucasion Border (1828-1921)**, Cambridge, 1953, s. 480.

zorundaydı¹⁴. Fakat Bakü konusunda Azerbaycan ve Türkiye'nin konumu kesin ve netti: Bakü ne pahasına olursa olsun kurtarılmalıdır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı M. H. Hacınsi 1918 yılının yazında İstanbul'da olan M. E. Resulzade'ye mektubunda cephedeki ağır durumu anlatarak Enver Paşa'nın önünde ek askeri yardım göndermek hakkında mesele kaldırmasını da sezdiriyordu¹⁵. Türkiye hükümeti Sovyet hükümetiyle Almanya arasında ondan gizli yapılan görüşmelere, özellikle 27 Ağustos 1918 yılında imzalanmış anlaşmaya ciddi itirazını bildirmişti. Belli olduğu üzere anlaşmanın 13.şıkınca Almanya üçüncü ülkenin (Türkiye'nin) Azerbaycan'da askeri harekâtlarını engellemeyi üstleniyor, karşılığında Rusya Bakü'de çıkarılan petrolün ¼ hissesini ona vermeliydi¹⁶. Anlaşmayla ilgili Talat Paşa'yla görüşen Azerbaycan temsilci gurubu Azerbaycan tarafının endişesini Talat Paşa'ya iletmış ve ondan Azerbaycan'ın çıkarlarını savunmayı rica etmiştir. Azerbaycan temsilcilerinin Türkiye resmileriyle çok sayıda görüşleri, yeni sultan 6.Mehmet'in onları ve daha sonra İstanbul'a gelmiş A. M. Topçubaşov'u kabul etmesi onu gösterdi ki savaşta karışık duruma rağmen Türkiye yönetimi Azerbaycan'a yardım gösterme niyetinde ısrarlıydı. Bunu M. E. Resulzade ve A. M. Topçubaşov'un Bakü'ye çektikleri telgrafın içeriği de onaylıyordu¹⁷.

1918 yılının Ağustos başlarında İngilizlerin Bakü'ye girmesi Kafkas İslam Ordusu'nun şehri kurtarma planlarını hızlandırdı ve 15 Eylül 1918 yılında Azerbaycan bölüğü tarafından kurtarıldı. Azerbaycan halkı 18 Eylül'de şehre giren Türk ordusunu kurtarıcısı gibi karşıladı. Bakü'nün kurtarılması Azerbaycan-Türkiye arasında kurulmuş askeri siyasi işbirliğinin önemli sonucuydu. Bakü'nün kurtarılması Türkiye'de de büyük coşkuyla karşılandı. Bugünün tarihi önemi hakkında M. E. Resulzade yazıyordu ki, eğer 28 Mayıs tarihini bizim bağımsızlığımızın ilan edildiği resmi gün hesap ediyorsak 15 Eylül'ü Azerbaycan ordusunun ve Azerbaycan hükümetinin Bakü'ye girdiği günü bağımsızlığımızın fiilen kazanıldığı, devlet temellerinin atıldığı gün hesap etmek olur¹⁸.

¹⁴Hasanlı, a.g.e., s. 119 -135.

¹⁵Hasanlı, a.g.e.

¹⁶Dokumenti vneşney politiki SSSR, C 1, Moskova, 1959, s. 443-444.

¹⁷Azerbaydjanskaya Demokratıçeskaya Respublika (1918-1920), Vneşnyaya Politika.

¹⁸«Azerbaydjan» Rusça, 1919, 15 Eylül, № 197.

Ülkemizin toprak birliğini sağladıktan sonra da Türkiye Azerbaycan'ın devletçiliğinin sağlanmasına her türlü yardım gösteriyordu. Fakat bağımsızlığın ilk aylarından farklı olarak şimdi ilişkiler gidince eşit haklılardı. Türk ordu komutanlığı askeri bölükler dışında Azerbaycan'ın iç işlerine kaba müdahalelerde bulunmuyordu. Bu Azerbaycan hükümetinin ileri derecede kendi bağımsızlığını sağlama almak hırsıyla ilgiliydi.

Bakü'nün kurtuluşunu öfkeyle karşılayan Sovyet Rusya'sı defalarca Türkiye'den ordusunu Bakü'den çıkarmayı ve şehri Sovyetlere devretmeyi talep etse de¹⁹Türkiye kendi durumunun da karışık olmasına rağmen bu talebi geri çevirmişti²⁰.

Türkiye'yle ilişkilerin sıkılaşmasında A. M. Topçubaşov'un çalışmalarının özellikle belirtilmesi gerekir. Deneyimli devlet adamı, diplomat olarak Alimerdan Bey'in sultanla, Osmanlı hükümetinin başbakanları, savunma bakanları, diğer yetkililerle yaptığı diplomatik görüşmeler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası durumuna olumlu etki yapmak yanında ülkemizin sorunlarına Türkiye tarafının dikkatini çekmek açısından faydalı oldu²¹.

Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilgisi Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde yeni aşama oldu. 30 Ekim 1918 yılında yapılmış Mondros Anlaşması gereğince Türkiye kendi ordusunu Güney Kafkasya'dan çıkarmalı, Bakü'nün müttefikler tarafından alınmasına ses çıkarmamalıydı. Durum böyle olunca da Türkiye'nin Azerbaycan'ı diplomasi aracılığıyla savunması imkânsızdı.

Azerbaycan halkı Türk ordusunu büyük minnet, saygıyla gönderdi. Azerbaycan hükümeti başkanı F. H. Hosyki belirtiyordu: "Kökence birbirimize akrabamız, şimdi Azerbaycan topraklarında birbirine karışmış kanımız bu akrabalığımızı daha da pekiştirdi. Azerbaycan'ın özgürlüğü

¹⁹N.N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970, s. 525, 555.

²⁰**Dokumenti vneşney politiki SSSR**, C 1, s. 491-493; 510-516.

²¹Hasanlı, **a.g.e.**, s.177 – 184.

uğruna dökülmüş kanlar Osmanlı ve Azerbaycan Türkleri arasında dostluğun ve kırılmaz ilişkilerin sağlam garantisidir"²².

10 Kasım 1918 yılında veda töreninde konuşma yapan Nuru Paşa belirtti ki kardeş Azerbaycan Türkünün çıkarları her bir Türk için kutsaldır. Eğer Azerbaycan'ın özgürlüğü uğruna yeni kurbanlar gerekirse, biz buna da hazırız²³.

15 Aralık 1918 yılında son Türk askeri Azerbaycan'ı terk edince Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin yeni aşaması başladı. Bu aşamayı karakterize eden önemli açığı ilişkilerin genelde manevi kültürel alanları kapsamıydı.

15 Eylül 1919 yılında Çemberekent mezarlığında Müslüman Hayır Cemiyeti tarafından Azerbaycan'da şehit düşmüş Türk askerlerinin şerefine anıtın temel taşı atıldı. Anım törenine Azerbaycan hükümetinin ve parlamentosunun üyeleri katılmış, o gün parlamento Bakü'nün kurtuluşuyla ilgili özel toplantı da yapmıştı. Hasan Bey Ağayev konuşmasında belirtmiş ki, Türkler kutsal hesap ettiğimiz başkentimiz Bakü'yü alıp bize geri vermişler. Kanı pahasına Türklük ve İslamlık uğruna şehit vermişler. Vatanımızı kurtaran Türk şehitlerini anmakla beraber onu da ekleyeyim ki biz Azerbaycan Türklerinin bu fedakârlığını hiçbir zaman unutmuyacağız, zorlukla kan pahasına alınmış ve bize sunulmuş istiklalimizi savunmaya yemin edip kutsal tutarak bu erişilmez muradımıza erişeceğiz²⁴.

Azerbaycan'da uzman öğretmenlere ve ders kitaplarına olan ihtiyacı göz önünde bulundurarak Azerbaycan Eğitim Bakanlığı Türkiye'den öğretmenler davet etmiş okulların Türkçe kitaplarını sağlamak için başvurmuştur. Bu amaçla Türkiye'ye özel bir heyet gönderilmiştir.

Azerbaycan hükümeti karışık uluslararası duruma rağmen Türkiye'yle politik ilişkilerini geliştirmeye çalışıyordu. Azerbaycan'ın ünlü yazarı Yusuf Vezir Çemenzeminli Azerbaycan'ın Türkiye'de diplomatik temsilcisi atanmıştı. 1919 yılının Nisan ayında A. M. Topçubaşov Türkiye Dış İşleri

²²Azerbaydjan, Rusça, 12 Kasım 1918.

²³Yine orada.

²⁴Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1918 – 1920, Parlamento, C 2, Bakü, 1998, s.76.

Bakanlığına başvurusunda Bakü’de temsilcilik açmayı önerse de böyle bir durumda bunu yapmak imkânsızdı.

Türklük bilincinin kalkınması, Türklükle politik, kültürel ilişkilerin sıkılaşması edebi kültürel süreçlere de yansdı. 1918 yılında Bakü’de düzenlenmiş Türk Ocağı derneğinin amacı “Türk milletini ahlaki yaşam ve irfanca yükseltmek, Osmanlı Türkleriyle Azeri Türklerini birbirine karıştırmaktı”²⁵. A.Cevat bu yakınlığı anlatırken yazıyordu: “Osmanlı Türkünü tanımak bize bir ihtiyaçtır. Yüzyıllardan beri birbirinden uzak düşmüş bir ninenin evladı olan Osmanlı Türkleriyle Azeri Türkleri hamdolsun ki bugün pek uzun süren ayrılığın sonuncundan yakayı kurtardılar”²⁶.

Türk edebiyatına ve kültürüne ilginin artması basına da yansımaktaydı. “Azerbaycan” gazetesinde *Türk Duyguları* adlı köşe çıkıyor, Türk tarihine ait yazılar veriliyordu. *Evrak-i Nefise* dergisi daha çok Türk klasiklerinin, Türk tarihinin ve edebiyatının tanıtımını yapıyordu. 1919 yılında Bakü’de Türk şairlerinin eserlerinden oluşan *Milli Şarkılar* adlı toplunun baskısı Azerbaycan -Türk edebi ilişkilerinin sıkılaştığının belirtisiydi.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti o zaman tüm Doğu’da en demokratik yapıya sahip olan devletti ve sağlıklı bir milliyet düşüncesi ve Türklük bilinci üzerinde kurulmuştu (Ü. Hacıbeyli). Burada eşi Avrupa’da bile bulunmayan çok partili ve uluslararası parlamentoya, yasal devlet yapılarına, insan hakları ve özgürlükleri, ırk, cins, din, uyruk, sosyal eşitlik, yasaların yüceliği, emlak dokunulmazlığı ve kutsallığı gibi insani ilkelerin önderliğinde yönetim sistemine sahipti. Bu o ilkelerdi ki 5 sene sonra, 1923 yılında Atatürk’ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkelerini oluşturacaktı.

Aynı zamanda itiraf etmek gerekir ki M. K. Atatürk’ün gerçekleştirmek istediği birçok görev (parlamentolu cumhuriyet, dinin devletten ayrılması – laiklik, dünyevi eğitim, kadınlara oy hakkının verilmesi ve kadınların eğitilmesi, Latin alfabesine geçiş vs.) Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ya gerçekleştirilmiş, ya da bu yönde ciddi hazırlık çalışmaları yapılmıştır.

²⁵ Azerbaycan, 24 Ekim1918.

²⁶Yine oradan.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bugün de güncelliğini kaybetmeyen devletçilik deneyiminin önemi de buydu zaten.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Azerbaycan, 24 Ekim 1918

Azerbaydjan (Rusça), 12 Noyabrya 1918, 15 Sentyabrya 1919.

İstiklal, 28 Mayıs 1933.

Vozrojdeniye, 16 Maya 1918

Kitap ve Eserler

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1918 – 1920, Parlamento, C 2, Bakü, 1998.

Azerbaydjanskaya Demokraticeskaya Respublika (1918-1920), Vneşnyaya Politika, Bakü, 1998.

Dokumentı vneşney politiki SSSR, C 1, Moskova, 1959.

Dokumentı i materialı po vneşney politike Zakavkazya, Tiflis, 1919.

Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan, Bakü, 1999.

Sovmestnoye zasedaniye vseh musulmanskih fraksiy Seyma, Bakü, 2006.

BAYKARA, H., **Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi**, İstanbul, 1975.

GAFAROV, V., **Türkiye – Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Meselesi (1917 – 1922)**, Bakü, 2011.

HASANLI, C., **Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin Dış Politikası**, Bakü, 2009.

KURAT, A.N., **Türkiye ve Rusya**, Ankara, 1970.

ALLEN, W.-MURATOF, P., **Caucasion Battlefields: A History of the Wars and Turco Caucasion Border (1828-1921)**, Cambridge, 1953.

HAZAR PETROLÜ VE AZERBAJYAN CUMHURİYETİ İLE TÜRKİYE CUMHURİYETİ ARASINDA STRATEJİK İŞBİRLİĞİNİN TEMEL YÖNLERİ

Cebi BAHRAMOV*

ÖZET

Makalede Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 1994 yılından bugüne Hazar petrolünün dünya borsasına çıkarılması yönünde stratejik işbirliği gelişimi tarihinden bahsedilmektedir. Bu işbirliği Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası mevkilerinin güçlenmesi ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti'nin de dünya ülkeleri için enerji dağıtan bir devlete dönüşmesine sebebiyet vermiştir. Tüm bu işbirliği millî lider Haydar Aliyevin hazırladığı petrol stratejisinin bir millet iki devlet prensibine dayanarak gerçekleşmiştir.

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü müdür yardımcısı, djabibaxramov@mail.ru.

Sovyet İmparatorluğu'nun çökmesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazanması, bu ülkeyi kendi siyasi bağımsızlığının ve son derece zengini doğal kaynaklarının tam yasal sahibine dönüştürdü. Kazanılmış millî bağımsızlığı muhafaza etmek için yeni kurulmuş devletin karşısında iç ve dış politika alanlarında, özellikle de ülkenin en değerli doğal kaynaklarından biri olan enerji kaynaklarından, stratejik çıkarlarının temin edilmesi açısından yararlanılması yönünde son derece önemli görevler durmaktaydı.

Ermenistan'ın Rusya Federasyonu'nun siyasi ve askerî yardımı ile 1991 yılında Azerbaycan'a karşı başlattığı askeri saldırısı, 1994 yılı Mayıs ayına kadarki dönemde topraklarının %20'sinin işgali ile sonuçlandı [Aliyev, 2005: 398; Azerbaycan, 2003: 360]. Aslında Ermenistan olarak isimlendirilen uydurma "devlet" in Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya'daki ön cephesi rolünü oynadığı ve Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak yaşaması ve güçlenmesini engellemek için büyük devletlerin, özellikle de Rusya'nın askerî-stratejik çıkarlarını temin eden güç görevini yerine yetirdiği bilinen bir gerçektir. Çünkü 1988 yılından başlayarak Azerbaycan'a karşı hazırlanan Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışması, askeri-siyasi bir problem olarak ülkenin toprak bütünlüğünü ihlal etmek ve kendi doğal kaynaklarından serbest bir şekilde yararlanmasını engellemek için eski SSCB yönetimi ve şimdiki RF tarafından hazırlandığı gerçeği hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır. Şunu da kaydetmek gerekir ki, 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra bu ülkenin uluslararası arenada tanınması süreci hiç de kolay olmamıştır. Doğrudur, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk devletlerden biri Türkiye Cumhuriyeti idi [Azerbaycan, 2003: 316]. Bütün bunlarla birlikte bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan'a uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan ilginin asıl nedeni, Hazar Denizi'nin kendisine ait bölümünde bulunan son derece zengin enerji kaynakları idi ve halen de böyledir. Şunu da kaydetmek gerekir ki, tüm devletlerin o cümleden Türkiye Cumhuriyeti'nin de Azerbaycan ile ilişkisinde petrol etkeni daima önemli yere sahip olmuştur. Aslında çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan petrolüne olan ilgisi sadece son 20-22 yılda Sovyetler Birliği çöktükten sonra Güney Kafkasya bölgesinde yaşanan olaylarla bağlantılı değildir. Bu ilginin en az bir asırdan fazla tarihi vardır. Şöyle ki, daha I. Cihan Harbi ve sonraki dönemde, daha doğrusu 1918-1920 yıllarında Osmanlı Türkiyesi Hükümetinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti siyasetinde Bakü petrolüne olan ilgi en önemli yerlerden

birini işgal etmekteydi. Bu ilgi, 4 Haziran 1918 yılında Osmanlı Türkiye'si ile AHC hükümeti arasında imzalanan Batum Antlaşması'nın 1. maddesinde de hukuki yansımaları bulmuştur [Azerbaycan, 2002: 319]. Bu yüzden de 1991 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını tekrar kazandıktan sonra Hazar bölgesi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin ekonomik ve siyasi stratejik programında, aynı şekilde bu programın bir parçası olan Genelkurmay Başkanlığında cumhurbaşkanı için hazırlanan "çok özel" "Petrol Stratejisi" dosyasında da özel olarak kaydedilmektedir. Bu belgede aynı şekilde Hazar'a kıyası bulunan ülkelerle ilişkiler konusunda Azerbaycan'ın fevkalade önemli olduğu kaydedilmektedir [Novruzoğlu, 2001: 91]. Şu gerçeği de kaydetmek gerekir ki, NATO gibi dünyanın en güçlü askeri-siyasi birliğine dâhil olan Türkiye'nin Hazar petrolü konusundaki çıkarları ile bu birliğin lideri olan ABD'nin çıkarları neredeyse üst üste düşmektedir. Bu yüzden de 1994 yılında "Asrın Antlaşması" imzalandıktan sonra hisse paylaşımında Türkiye'nin Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) şirketinin hissesi yüzde 6.93'tü genel olarak 1994-2001 yıllarında ADPŞ (Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi) 14 ülkenin 32 petrol şirketi ile 21 antlaşma imzalamıştır [Azerbaycan, 2003: 408]. Burada bir gerçeği kaydetmek gerekir ki, söz konusu antlaşmalar imzalandıktan sonra ortaya çıkan asıl sorun üretilen petrolün dünya pazarlarına çıkarılması sorunu idi. Yine, Azerbaycan halkının millî lideri Haydar Aliyev'in "Asrın Antlaşması" imzalanırken yaptığı konuşmasında belirttiği gibi, "Petrol bizim için asıl amaç değil. Bundan yalnız bir araç gibi" yararlanılması ve sonuçta elde edilen gelirlerin gelecekte Azerbaycan halkının refah seviyesinin yükseltilmesi için kullanılması sorunu idi.

Fakat Hazar petrolü ile bağlantılı olarak yapılan planların gerçekleştirilmesi hiç de kolay olmamıştır. Şu gerçeği kaydetmek gerekir ki, Hazar petrolü ile ilgili ister dünya petrol şirketleri ile antlaşmaların imzalanmasını, isterse de üretilen petrolün dünya pazarlarına ihraç edilmesini engellemek için hem ülke içinde hem de dışında, özellikle de bir takım komşu devletlerde açık ve gizli şekilde çalışmalar yürütülmekteydi. Lakin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in siyasi iradesi, katıyeti ve müdrikliği sayesinde bu engeller başarı ile defedildi ve ülkeye yabancı sermayenin yatırılması için zorunlu şart olan siyasi istikrar sağlandı. 1995 yılının Nisan ayında ise "Asrın Antlaşması"nı gerçekleştirmek için Azerbaycan Uluslararası Operasyon Şirketi ("BP-Azerbaycan" şirketi) kurularak faaliyete başladı [Azerbaycan, 2003: 406]. Fakat asıl sorun

yukarıda da kaydedildiği gibi üretilecek petrolün dünya pazarlarına ihracı idi. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, antlaşmalara göre üretilecek petrolün ihracı için birkaç yönde hatların çekilmesi ile birlikte asıl petrolün taşınacağı hattın Türkiye Cumhuriyeti topraklarından geçerek Akdeniz'in kuzeydoğu kıyısında bulunan Ceyhan Limanı'na ulaştırılması fikrini öne çekmekteydi. Bu da bir gerçektir ki, daha 1992 yılından başlayarak birtakım komşu devletler özellikle Rusya Federasyonu, petrolünü müstakil olarak kullandığı takdirde Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı net askeri-siyasi tedbirler göreceğini ilan etmişti. 1994 yılında Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin, "Hazar'ın hukuki statüsü belirleninceye kadar bu konuda hiç kimse her hangi bir antlaşma imzalamaz" demişti. Arkasından RF Dışişleri Bakanı A. Kozırev ise "eğer Bakü Hazar petrolünü yalnız başına kullanmaya başlarsa kendisine karşı ekonomik ve diğer yaptırımları uygulamak gerekecektir" şeklinde açıklamada bulunmuştu. Savunma bakanı P. S. Graçov ise "Haydar Aliyeviç, durum karmaşıktır. Eğer antlaşmaların imzalanması ile bağlı problem ortaya çıksa, bu durumda ermeni tankları bir günden az bir sürede Bakü'ye ulaşacaklar" demişti. 1994 yılında Dağlık Karabağ ayrılıkçılarının lideri olan Robert Koçaryan, "Azerbaycan petrolünün bir varili bile dünya pazarlarına çıkmayacaktır. Biz buna fırsat vermeyeceğiz" diye Azerbaycan halkını tehdit etmekten çekinmemiştir [Sultanov, 2010: 210-211]. Görüldüğü gibi XX. yüzyılın 90'lı yıllarının ortalarında Güney Kafkasya'da Hazar petrolüne sahip olma konusunda son derece karmaşık bir askeri-siyasi durum mevcuttu. Aslında uydurma Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ çatışması da sırf Hazar Petrolü ile bağlı olan bir meseledir. Tüm bunları en ince ayrıntılarına kadar derinden bilen millî lider Haydar Aliyev, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin petrol stratejisini işleyip hazırlarken, Türkiye etkenini, bu kardeş ülke ile bağlı tarihi, dinî, millî mensubiyet ve diğer etkenleri dikkate alarak, Asıl Petrol İhraç Hattının işte bu ülkenin topraklarından geçirilmesi için yabancı ülkelerin ve bu ülkelerin petrol şirketlerinin rızası ile karar alınmasını sağlamayı başardı.

1996 yılında denizde AUOŞ'nin kazdığı ilk kuyudan güçlü şekilde petrol fışkırdı ve böylece yatakların büyük ihtiyatlara sahip olduğu gerçeği bir daha onaylanmış oldu. 12 Kasım 1997 yılında "Asrın Antlaşması" üzere petrolün üretimine başlandı [Azerbaycan, 2003: 407]. Bu antlaşma ile asıl işlerin birinci fazına başlanması için karşıda duran en büyük sorun, Hazar'dan Akdeniz'e kadar uzanacak, yılda 50 milyon ton kapasiteye sahip

ve uzunluğu 1760 km olacak Bakü-Tiflis-Ceyhan Asıl İhraç Petrol Hattı'nın inşası ile ilgili anlaşmaya varılması sorunu idi. Bu amaçla, 1998 yılının Mayıs ayında çalışma grubu oluşturuldu. Aynı yılın 29 Ekim'inde Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan Cumhurbaşkanlarının ve ABD Enerji Bakanının imzaladıkları beyanat, söz konusu hatla ilgili görüşmeleri hızlandırdı.

18 Kasım 1999 yılında İstanbul'da "Ham petrolün Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye toprakları üzerinden Bakü-Tiflis-Ceyhan asıl petrol hattı ile taşınması konusunda" antlaşma imzalandı. Bu sırada Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Kazakistan ve ABD'nin devlet başkanları tarafından imzalanan "İstanbul Beyannamesi", projenin üst düzeyde desteklendiğinin ispatı idi.

Türkiye Cumhuriyeti'ne geldikte ise, XX. yüzyılın 90'lı yıllarının ortalarında bu ülkenin belirli siyasi çevreleri Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattına kadar çekilen ve çekilmesi planlanan "petrol hatları" konusunda belirsiz tavır takınıyorlardı. Örneğin Türkiye'nin stratejik öneme haiz uluslararası petrol hatları alanında projeleri yürüten "BOTAS" şirketi, hazırladığı "Petrol Stratejisi" adlı dosyada bu sorunun stratejik öneme sahip olmadığını kaydetmiştir. Aslında böyle bir yaklaşım, yeni yaranmış uluslararası ortamda Türkiye Cumhuriyeti'nin stratejik çıkarlarına uygun değildi [Novruzoglu, 2001: 90]. Şunu da kaydetmek gerekir ki, XX. yüzyılın sonunda Türkiye Cumhuriyeti bizzat enerji kaynaklarına ihtiyaç duyduğu için ekonomisinin bazı alanları özellikle de askeri sanayisinin gelişimi yavaşlamaktaydı. Bu yüzden de Türkiye Cumhurbaşkanı S. Demirel'in çabaları ile ilişkiler olumlu yönde değişti. Türk halkının büyük devlet adamı Süleyman Demirel'in millî lider Haydar Aliyev ile yakın kardeşlik ilişkileri de bu konuda az rol oynamamıştır.

Öte yandan Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattının gerçekleşmesi ise Türkiye'nin stratejik konumunu güçlendirmekle birlikte, aynı zamanda bu ülkeye Avrupa Birliği ülkeleri için temel enerji paylaştırıcı bir devlete dönüşme şansı vermekteydi. Bu yüzden de Azerbaycan'ın "Petrol Stratejisi"nin artık gerçeğe dönüştüğünü gören "BOTAS"ın o dönemki başkanı Gökhan Yardım, "Bakü-Ceyhan projesi sadece ekonomik değil, aynı zamanda benzeri görünmemiş siyasi bir meseledir. Fakat onun gerçekleşmesi güvenlik problemlerinin çözülmesine ve dış etkenlere daha fazla bağlıdır" diye belirtmiştir. Şunu da kaydetmek gerekir ki, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattının 468 km'si Azerbaycan, 225 km'si Gürcistan, 1037 km'si ise Türkiye

topraklarından geçmektedir. 1 Ağustos 2002 yılında Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol hattının inşası ve idaresi için “BTC KO” şirketi tesis edildi [Azerbaycan, 2003: 408]. 18 Ekim 2002 yılında ise hattın temel atma töreni yapıldı. Temel atma törenine Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev, Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necden Sezer, Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze ve ABD Enerji Bakanı Spenser Abram katılmıştı. “Asrın Antlaşması”nın imzalanmasından 11 yıl sonra yani, 14 Şubat 2005 yılında AUOŞ’a katılan 9 yabancı şirket ve ACDPŞ (SOCAR) “Azeri-Çırak-Güneşli” mega strüktürünün merkezi kısmı sayılan “Azeri” yatağından petrolün üretimine başladı. Bu yatağın toplam rezervi uzmanlara göre 5.4 milyar varilden oluşmaktadır. 2005 yılında AÇG yatağından üretilen petrolün toplam miktarı 11 milyon ton idi [Muradverdiyeva, 2006: 598]. 13 Temmuz 2006 yılında Adana’nın Ceyhan ilçesinde XXI. yüzyılın en büyük enerji projesi olarak kabul edilen Bakü-Tiflis-Ceyhan AİPH (Asıl İhraç Petrol Hattının) açılışı ile ilgili görkemli tören düzenlendi. Yeni bin yılın en büyük uluslararası enerji projesinin gerçekleştirilmesi, ilk olarak Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu millî lider Haydar Aliyev’in Azerbaycan-Türkiye halklarının ulus ve devlet çıkarlarına tamamen uygun olan “Petrol Stratejisi”nin genel başarısı olarak değerlendirilmelidir.

Azerbaycan Cumhuriyeti’nin petrol stratejisinin uluslararası düzeyde gerçekleştirilmesinin devamı olarak ACDPŞ (SOCAR), 2008 yılında Türkiye’nin petrokimya devi olan PETKİM’in (İzmit) en büyük ortağına dönüştü. 2011 yılının sonunda İzmir yakınlığındaki Aliğa beldesinde toplam yıllık hacmi 10-15 milyon ton ve yapımı 5 milyar dolara tamamlanacak olan yeni petrol üretim tesislerinin kullanıma verilmesi ile bağlı Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasında antlaşma imzalandı [Sultanov, 2010: 219]. Antlaşmaya göre söz konusu mali kaynak ACDPŞ (SOCAR) tarafından karşılanacaktır. Bu da artık Hazar Denizi’nin Azerbaycan’a ait bölümünde üretilen enerji kaynaklarının dünya pazarlarına çıkarılması yönünde Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti devletlerinin stratejik işbirliğinin yeni aşaması olarak kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

- ALİYEV, İlham, **Kaspiskaya neft Azerbaydjana**, Moskva, 2005.
- Azerbaycan Tarihi**, C V, Bakü, 2002.
- Azerbaycan Tarihi**, C VII, Bakü, 2003.
- NOVRUZOĞLU, Rövşen, **Azerbaycan Respublikasının neft strategiyası ve milli təhlükəsizlik məsələləri**, Bakü, 2001.
- SULTANOV, Ç. A., **Novaya neftqazovaya strategiya**, v XXI veke, Baku, 2010 g.
- Azerbaydjan v çifrah, grafikah, kartah i foto**, Baku, 2012.
- MURADVERDİYEVA, Leyla, **Bakinskaya neft: uroki istorii**, Baku, 2006.

OSMANLI ARŞIV BELGELERINE GÖRE ERMENİLERİN TÜRK- MÜSLÜMAN AHALIYE YAPTIĞI SOYKIRIM (1919-1921)

Güntekin NECEFLİ*

ÖZET

Sunulan bildiriye 1919-1920'li yıllarda Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan yöresinde Türk-Müslüman nüfusa karşı Ermeniler tarafından yapılan soykırımlar anlatılıyor. İstanbul şehrindeki Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde olunmuş belgeler genellikle 1919-1920'li yılları kapsıyor. Belgelerde Doğu Anadolu, Nahçıvan ve İrevan yöresinde Türk-Müslüman nüfusa beşikteki bebeklerden başlayarak da ihtiyarlara kadar görünmemiş vahşilikler uygulanması, toplu katliamlar yapılması, tek bir kelimeyle silahsız sivil halka karşı Ermeniler tarafından yapılan soykırımlar anlatılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde olunmuş bu ilkin belgelerin çoğu resmi dokümanlardır. Bu belgeler nüfusu temsil eden yerli temsilcilere Osmanlı 15. Ordu Komutanlığına ve bölgedeki İngiliz temsilcilere unvanlanmıştır.

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler şubesi, guntekin.cemil@gmail.com.

**THE GENOCIDE CARRIED OUT AGAINST THE TURKISH –
MUSLIM POPULATION BY ARMENIAN IN THE DOCUMENTS OF
PRIME MINISTRY OTTOMAN ARCHIVE (1919-1921)**

ABSTRACT

The article deals with the genocide committed in 1918-1920 by Armenians against the Turkish- Muslim population of Nakhchivan, Iravan and the Eastern Anatolian region. These documents acquired in the Prime Ministry Ottoman archives in Istanbul mainly cover the period between 1919 and 1921. These documents describe how the Turkish-Muslim population of Nakhchivan, Iravan and the Eastern Anatolian region including babies in cradle sand the elderly people were affected, in a word, the unprecedented massacre committed by Armenians against the peaceful people.

Most of them were taken from original sources in the Prime Ministry Ottoman archives and they are official documents. These documents were sent by the local representatives of the population to the 15th Ottoman army commanders and the British representatives in the region.

GİRİŞ

Azerbaycan Türkleri dünyanın çok feci soykırımına uğramış halklarındanr. Kuzey Azerbaycan'ın Bakü, Şamahı, Kuba, Karabağ, Zangezür, İrevan, Nahçıvan, Güney Azerbaycan'ın Salmas, Hoy, Karadağ, Tebriz, daha fazla Urmiye ve Havalisi, Doğu Anadolu, şimdiki Ermenistan Cumhuriyeti'nin yerleştii topraklarda yaşıyan tüm sivil Türk-Müslüman halk 1918-1920'li yıllarında Ermeniler tarafından dünyada benzeri olmayan soykırımına uğramışlardı.

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu ile Kaçarlar İran'ı tarafından paylaşıldı ve bu ülkenin devlet geleneği ortadan kaldırıldı. 1828 yılında Ermenilerin toplu olarak Kaçarlar İran'ından ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kuzey Azerbaycan toprakların tehcirini yapan Çarlık Rusyası, işgal edilmiş İrevan ve Nahçıvan hanlıkları topraklarında "Ermeni Vilayeti" kurdu.

Bundan sonra Ermeniler tarih boyunca mevcut olmuş devlet geleneklerini Azerbaycan halkının hafızasından silmek, Ermenilerin Güney Kafkasya'nın gelme değil, yerel halkı olduğu konusunda uyduruk, sahte bilgileri toplumun kafasına sokmak için Petersburg'da büyük hacimde kitapların yayımına başladılar. Güney Kafkasya bölgesinde bir karış toprağı olmayan Ermeniler, söz konusu kitaplarda Azerbaycan topraklarına karşı toprak iddialarında bulunarak, tarihi topraklarımızı, eski şehirlerimizi, tüm maddi-manevi anıtlarımızı Ermenileştirmeye başladılar.

Ermenilerin tehcirinden sonra Güney Kafkasya'da kanlı katliamlar dönemi başlamıştır. Rusya sömürgecilerinin her türlü vasıtalarla desteklediğı, silahlandırdığı ve yardımında bulunduğu Ermeni eşkıya çeteleri Azerbaycan Türklerine karşı, genellikle Güney Kafkasya'daki sivil Türk-Müslüman halka saldırmış ve pek çoğunu katletmişlerdir. Büyük Devletler kendilerinin Güney Kafkasya ile ilgili stratejik planlarını gerçekleştirmek için Ermenileri bir araç gibi kullanmış ve bunun karşılığında onlara tarihi Azerbaycan topraklarında, eski İrevan ve Nahçıvan Hanlıkları'nın topraklarında devlet kurmaları için onlardan her türlü yardımı esirgememişler.

Nihayet, 29 Mayıs 1918 tarihinde yeni kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükümeti, Büyük Devletlerin baskısı ile eski Azerbaycan şehri İrevan'ı çevresindeki yaklaşık 9,5 bin km² toprakla beraber Ermenilere bağışlamıştır. Ermenilere bağışlanan aynı Kuzey Azerbaycan toprağında, yani eski İrevan Hanlığı'nın topraklarında Ermeni Devleti kurulmuştur.

Mart 1918 tarihinde Ermeni-Taşnak Stepan Şaumyan'ın önderi olduğu Bakü Sovyeti Teşkilatı'na ait Ermeni-Bolşevik çeteler Bakü guberniyasında yaşayan tüm Türk-Müslüman halkı yok etme kamacı edinen soykırımı projesini uyguladı. Sonuç olarak 31 Mart-2 Nisan 1918 tarihinde yalnız Bakü şehrinde 12 binden fazla Azerbaycanlı Ermeni soykırımına uğradı.

Bakü'de olduğu gibi, Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde de soykırımlar Stepan Şaumyan'ın kesin direktifiyle uygulanırdı. Şamahı'da Türk-Müslüman halka divan tutmuş Stepan Lalayan (Lalayev) ve Tatevos Amiryan (Amirov), Kuba'da soykırımı gerçekleştirmiş kanasusamış Taşnak Hamazasp'ta hemen Şaumyan'ın emirlerini uygulamışlardı.

Lenin'in emriyle Kafkasya İşleri Üzere Fevkalade Komutan atanan Stepan Şaumyan'a, aynı zamanda, Rusya Halk Komiserler Sovyeti'nin 29 Aralık 1917(11 Ocak 1918) tarihli fermanı ile Ruslar tarafından işgale uğramış Doğu Anadolu'da (Rus kaynaklarında bu araziler “Türkiye Ermenistan'ı” şeklinde yazılıyor) “Ermeni Halk Milisi” ve “Bağımsız Ermeni Devleti” kurmak görevi de verilmişti. *Taşnaklar o zaman Büyük Devletlerin ve Bolşevik Rusyası'nın yardımlarından yararlanarak Doğu Anadolu'da ve Azerbaycan'da Türk-Müslüman halkı tamamen yok ederek “Büyük Ermenistan” hülyasını gerçekleştirmeye çalışıyorlardı.* Stepan Şaumyan ve onun kendi çevresine topladığı Taşnak çetelerinin önemli amacı Azerbaycan'ın ulusal, politik kuvveti olan Türk-Müslüman halkı tamamen yok etmekle tüm Azerbaycan'a ve Doğu Anadolu'ya sahiplenerek “Büyük Ermenistan” kurmak düşlerini gerçekleştirmektir.¹

Umum millî liderimiz Haydar Aliyev'in 26 Mart 1998 tarihinde imzaladığı “Azerbaycanlıların Soykırımı” hakkında fermanı tarihimizin bu

¹Ayrıntılı bilgi için bkz: **Soykırım Katilleri**, Bakü, 2013.

karanlık sayfalarına uzun yıllardan sonra ışık tutacak ilk yasal belge olarak önem taşımaktadır. Günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in bilimsel araştırmalara gösterdiği büyük özene dayanan Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü Azerbaycan tarih biliminin geleceği için son derece önemli olan "Azerbaycan Tarihi İlk Kaynaklarda" projesi gerçekleştirilmektedir. Tarih Enstitüsü'nün dikkat alanında olan bu projenin gerçekleştirilmesi, her şeyden önce Azerbaycan tarihinin şimdiye kadar bazı nedenlerden dolayı araştırma konusu olamayan problemlerinin orijinal belgelere dayanarak incelenmesine, aynı zamanda Azerbaycan tarihinin doğru olarak tanıtılmasına hizmet ediyor. Tarih Enstitüsü yabancı ülkelerin arşiv ve kütüphanelerinde korunan ilkin kaynakların, genellikle de soykırımla ilgili belgelerin Azerbaycan'a getirilerek yayınlanması gibi çok önemli bir işin gerçekleştirilmesine başlamıştır.

Henüz 1991 yılının sonlarında bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti, hemen Türkiye Cumhuriyeti tarafından tanınmış ve iki devlet arasında çok taraflı ve önemli ilişkiler kurulmuştur. Tabii olarak önce Türkiye Cumhuriyeti'nin bilim adamları Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet arşivlerinde araştırmalar yapmışlar. Fakat söz konusu arşivlerde planlı olarak, ekip halinde çalışmalar ilk kez Tarih Enstitüsü tarafından gerçekleştirilmiştir. Tarihçilerimiz 2009 yılından başlayarak ekip halinde yukarıda kaydedilen şerefli ve zorlu görevi yapmak için İstanbul'daki "Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi"nde çalışmaktadırlar. Bu bilim adamları sırasında Tarih Enstitüsü'nün araştırmacıları Doç. Dr. Tofik Necefli, Doç. Dr. Güntekin Necefli, Doç. Dr. İrade Memmedova, Doç. Dr. Farah Hüseyin, Doç. Dr. Nermine Emirbeyova, Dr. Naile Bayramova ve Dr. Aynur Emenova daha fazla çaba harcamışlardır.

Azerbaycan'ın 16. yüzyılından 20. yüzyılın başlarına kadar tarihi ile ilgili çok sayıda belge, İstanbul'da Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin çeşitli bölümlerinde korunmaktadır. Tarih araştırmalarında ana kaynak olarak kabul edilen arşiv belgelerinden başlıca olarak Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan **Hariciye Nezareti: Siyasi Kalemi (HR.SYS) tasnifi** taranmaktadır. Bu listede yer alan fazla sayıda dokümanlar 1918-1921 yıllarında sivil Türk-

Müslüman halka Ermeniler tarafından uygulanan soykırımları bir daha kanıtlıyor. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından yayımlanan kitaplarda bu belgelerden çoğu yer almaktadır.²

Bahis konusu belgeler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Hariciye Nezareti: Siyasi Kalemi (HR.SYS) listesinden elde edilmiştir. Bu belgelerde İrevan, Nahçıvan ve Doğu Anadolu'da sivil Türk-Müslüman halka Ermeniler tarafından yapılan soykırımları tasvir olunmuştur. Sunulan belgeler 1919-1920 yıllarını kapsıyor. Bu belgelerde İrevan, Nahçıvan ve Doğu Anadolu'da Erzurum, Kars, Erzincan, Kağızman, hatta Gümrü ve Borçalı'da sivil Türk-Müslüman halka Ermeniler tarafından yapılan amansız işkenceler, zulümler, katliamlar yansımıştır.

Sunulan belgelerde İrevan, Nahçıvan ve Doğu Anadolu'da sivil Türk-Müslüman halkın Ermeniler tarafından canlı olarak yakılması, canlı olarak gömülmesi, canlı insanların balta ile doğranması, amansız işkencelerle sonuncu kişiye kadar katledilerek Aras Nehri'ne dökülmesi gibi insanlık dışı vahşetler anlatılmıştır. Bu belgelerin çoğu yasal olup burada yaşayan halk tarafından seçilmiş temsilciler tarafından Erzurum 15. Kolordu'ya ve bölgedeki İngiliz temsilcisine gönderilen telgraftan oluşmaktadır. Belgelerden bazı olgulara dikkat edelim:

3 Temmuz 1919 tarihli bir belgede Ermenilerin Vedi civarını 4 yandan kuşatarak buranı sıkı top ateşine tuttukları, Araz Nehri civarında yerleşen **Deşti, Afşar, Kınalık, Karalar, Şirazlı, Cadde, Yengice, Kıvrak, Görevan, Tavat, Küçük Vedi** vs. köylere saldırarak halka görünmedik işkenceler yapmışlar. Bu belgelerde yukarıda adları kayda geçen köylerin halkının Ermeniler tarafından canlı olarak yakılması ve gömülmesi, kurtulabilenlerin dağlara çıkması, halkının diri diri yakıldığı ve diri diri gömüldüğü, kurtulabilenlerin köyleri bırakarak dağlara çıktıkları, adları geçen köylerin tüm üretimlerini ve diğer eşyalarının Ermeniler tarafından tamamen yağmalandığı tasvir olunmuştur.³

²Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1919-1921), I, Ankara, 2000; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1919-1921), II, Ankara, 2001.

³Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS. 2877/16.

27 Temmuz 1919 tarihli diğer bir belgede Ermenilerin **Kağızman, Gümrü** ve **Nahçıvan** civarındaki Müslüman köylerine saldırarak binlerce Türk-Müslüman halkı katlettikleri hakkında haber verilir.⁴01 Ağustos 1919 tarihinde Ermeniler **Nahçıvan** ve **Şerur'da** 45 köyü tamamen mahvetmişlerdir.⁵ Ermeniler katliamları devam ettirerek 6 Ağustos tarihinde **Nahçıvan** ve **Kamerli'de** halkı katlederek Aras Nehri'ne dökmüşlerdi.⁶

30 Haziran 1920 tarihli bir belgede Ermenilerin **Karaorgan, Kağızman, Erzurum, Kars, Beyazıt, Sarıkamış, Nahçıvan** ve **Araz** civarında kadın ve çocuklar dâhil sivil halkı çeşitli beden azalarını kesilerek değişik şekillerde katliam yaptıkları, kadınlara tecavüz olunduğu, köylere yapılan saldırılar ve halkın canlı olarak yakılması vs. olaylarla ilgili İngiliz temsilcisine gönderilen haberler yansımıştır.⁷

8 Ağustos 1920 tarihli bir belgede **Kars, Sarıkamış** ve **Gümrü** civarında Ermenilerin yaptıkları mezalimlerin özeti verilmiş, 02.01.1920–23.08.1920 tarihlerde tezahür eden olaylar yansıtılmıştır. Belgede **Kars, Erzurum** ve **Gümrü'de** Müslüman halka yapılan soykırımlar anlatılır. Ermeniler Kars-Gümrü yolu üzerinde olan **Şabanlar** ve **Avnıl** köylerine sokularak 500 Müslümanı katletmiş, **Uluhanlı** yakınığında **Çeçal** köyünün tüm halkını süngüye geçirmişlerdi.⁸

Arşivden elde ettiğimiz belgeleri incelerken 1919-1920'li yıllarında **İrean, Nahçıvan, Şerur, Gümrü** ve **Doğu Anadolu'da (Kars, Kağızman, Ordu, Sarıkamış, Iğdır, Trabzon vs.)** ve hatta **Tiflis, Şöreyel** ve **Borçalı** kazalarında on binlerce sivil Türk-Müslüman halkı, Azerbaycan Türkleri, Doğu Anadolu Türkleri, Osmanlı Türkleri, o sırada çocuklar, kadınlar, ihtiyarlara etnik mensubiyetlerine göre amansızca katliam yapılmış, yüzlerce yaşayış mıntıkası, köyler yağmalanarak yakılmış, viran koyulmuş, bir sözle yeryüzünden silinmiştir.

⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS. 2877/54.

⁵Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH. KMS. 53-3/15.

⁶Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS. 2602-1/133.

⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS. 2877/13.

⁸Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS. 2878/13.

Azerbaycan tarihi ile ilgili bu değerli belgeler toplanırken, Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı Mustafa Budak başta olmakla tüm arşiv ekibi, o sırada Fuat Recep, Fevzi Gür, Ayten Ardel vd. Azerbaycan tarihçileri ilgi ve yardımlarını esirgememişlerdir. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü değerli bilim adamı Mustafa Budak başta olmakla, tüm arşiv ekibine büyük memnuniyetle sonsuz teşekkürlerini sunuyor.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

HR.SYS.2877/16

HR.SYS.2877/54

HR.SYS.2877/13

HR.SYS.2878/13

HR.SYS.2602-1/133

DH.KMS.53-3/15

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi I: 1906-1918, Ankara, 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi II: 1919, Ankara, 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi III: 1919-1920, Ankara, 1997.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni mezalimi IV: 1920-1922, Ankara, 1998.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1919-1921), I, Ankara, 2000.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, (1919-1921), II, Ankara, 2001.

Azerbaycan Halkına Karşı 1918'yl Soykırımı: Teşkilatçılar ve Celladlar, Bakü, 2013 (Rusça).

HAYDAR ALİYEV VE AZERBAJCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ, TARİH ALANINDA BU İLİŞKİLERİN GELECEĞİ: PERSPEKTİFLER VE ÖNERİLER

İrade MEMMEDOVA*

ÖZET

Haydar Aliyev'in cumhurbaşkanlığı döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ilk olarak "Bir millet, iki devlet" sloganına dayanmıştı. Sonralar bu slogan dil, din ve kültürel bağılılığı olan Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri özetleyen ulusal ilkeye dönüşmüştü. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki siyasal, ekonomik, kültürel ilişkiler gerektiği düzeyde gelişse de tarih alanındaki ilişkileri yeterli saymak olmaz. Bunun için de Azerbaycan-Türkiye tarihçileri arasında birliğin kurulması ve işbirliğinin güçlendirilmesiyle ilgili projelerin yapılması çok gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Haydar Aliyev, Atatürk Merkezi, Türk birliği, Rusya Arşivleri, Ekonomik İşbirliği.

*Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Genel Tarih Şubesi, irade.mammadli@gmail.com.

HAYDARALIYEV AND AZERBAIJAN RELATIONS WITH TURKEY, THE FUTURE OF THESE RELATIONS IN THE FIELD OF HISTORY: PERSPECTIVES AND SUGGESTIONS

ABSTRACT

During the presidency of Haydar Aliyev, relations between Azerbaijan and Turkey were based first of all on motto "One nation, two states". Later on, this motto became the national concept characterizing relations between Azerbaijan and the Republic of Turkey sharing the same language, religion and culture. Despite the fact that the political, economic and cultural relations between Azerbaijan and Turkey are at the proper level of development, but the relations in the field of history cannot be considered sufficient. The implementation of measures in connection with establishment and strengthening the cooperation between the Azerbaijani and Turkish historians is a matter of great urgency.

Key Words: Haydar Aliyev, Center of Atatürk, the Turkish Community, the Russian Archives, Economic Cooperation.

Türkiye ve Azerbaycan arasında dostluk, kardeşlik ilişkilerinin büyük tarihi var. Bu ilişkiler yüzyıllarca şekillenmiş, gelişmiş, bugünkü düzeye ulaşmıştır. Halkımızın aynı kökene, aynı dine, aynı dile ait olması, örf ve geleneklerimizin benzerliği veya aynılığı, milli duygularımızın birbirine benzemesi – hepsi yüzyıllardan beri halklarımızı bir arada, beraber kılmış, halklarımız arasında sıkı dostluk, kardeşlik ilişkileri kurmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını elde ettikten sonra Türkiye'yle Azerbaycan arasında olan ilişkiler yeni aşamaya girivermiştir. Bellidir ki daha önceki yıllarda, uzun bir süre Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde çok büyük kısıtlamalar, yoksunluklar olmuş, halklarımız arasında büyük engeller, sınırlar yapılmıştır. Ancak bunların hiçbiri halkımız arasındaki bağları koparamamış, birbirimizden kalben, ruhen ayıramamıştır.

Azerbaycan bağımsızlığını yeniden kazandıktan sonra bölgede büyük saygı kazanmaya, Türkiye'yle Azerbaycan arasındaki bütün alanlarda ilişkiler hızla gelişmeye başladı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri üç aşamaya ayrılır: 1) İki Türk devletinin yeniden ilişki kurmak fırsatını kazandığı duygusal dönem (1991-1993); 2) Strateji işbirliğinin geliştiği on yıl (1993-2003); 3) Mükemmellik dönemi (2003 yılından başlayarak şimdiye kadar). 1993-2003'lü yıllarda stratejini geliştirdiği Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin ikinci aşaması Haydar Aliyev ve Azerbaycan-Türkiye ilişkileri denince ilk önce ulu önderimizin "Bir millet iki devlet" sloganı akla gelir. Daha sonralar bu slogan dil, din ve kültürel bağları olan Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkileri özetleyen ulusal ilkeye dönüştü. Azerbaycan devletinin Türkiye'ye karşı resmi konumunu yansıtan bu ilke tabii ki Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine kısıkananları sınırlendirmeden yapamazdı. Boşuna değil ki bu ilkeyi Türkiye'nin Ermenistan'la ilişkileri için tehlike sayan eski ABD yetkilisi Matthew Bryza "bir millet iki devlet" anlayışını değiştirmeyi gerekli saydığını ve bunun için de uzun bir süre çalışmalar yapmak gerektiğini belirtmiştir.

1993 yılının Nisan ayında Ermenistan orduları Azerbaycan'ın Kelbecer ilini işgal ettikten ve BM'nin işgal olunmuş toprakları terk etmesine ait kararına uymadıktan sonra Türkiye Ermenistan'la sınırlarını kapatması ve bu tavırla da Ermenistan'ı uluslararası hukukun ilke ve kurallarına uymaya

zorlamak amacını taşıması, strateji işbirliği yanında dostluk ve kardeşliğimizin sıkı temeller üzerinde kurulduğunun kanıtladı.

21 Ekim 1994 yılında Haydar Aliyev'in Türk dilli devletlerin İstanbul'da yapılan 2. zirve toplantısına katılımı⁹, Muhammet Fuzuli'nin doğumunun 500. yılı dolayısıyla Türkiye'de yapılan etkinliğe katılımı¹⁰, onun Türkiye Dış Ekonomi Kurulunda yaptığı konuşma¹¹ Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin manevi birlikten çalışma birliğine geçişinin göstergesidir. 1994 yılında iki misli verginin kaldırılmasına ait anlaşmanın imzalanması sonrası Türkiye işadamlarının Azerbaycan'a yatırımları çoğalmaya başladı. Aynı yılın eylülünde Hazar Denizi'nin Azerbaycan sektöründeki petrol kuyularını ortaklaşa kullanılmasına ait imzalanan "Asrın Anlaşması" Azerbaycan'ı dünya ekonomisiyle sıkı bağlantısını sergiliyordu. Bu anlaşmaya Türkiye'nin petrol şirketi de katılıyordu.

1995 yılının Nisan ayında Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı Tansu Çiller'in Bakü gezisi¹², aralık ayında Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Azerbaycan'a üç günlük gezisi¹³, onunu 8 Aralık'ta Bakü Devlet Üniversitesi'nin kampüsünde geçici olarak yerleştirilen göçkünlerle görüşü¹⁴, Azerbaycan Cumhuriyeti'yle Türkiye Cumhuriyeti arasında belgelerin imzalanması ve belge alışverişiyle sonlandı¹⁵. Bu belgelerin içerisinde Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri arasında petrol alanında işbirliğine ait 12 Nisan'da imzalanmış anlaşma¹⁶ büyük önem taşıyordu. Haydar Aliyev'in 25 Nisan tarihinde Türk bilim adamı İhsan Doğramacı'nın 80. doğum günü nedeniyle düzenlenmiş muhteşem gecede yaptığı konuşma onun Türk bilim adamlarına, ne denli değer verdiğinin kanıtıydı.

⁹Azerbaycan Gazetesi, 21 Ekim 1994, s. 2.

¹⁰Azerbaycan, 4 – 8 Kasım 1994, s. 3.

¹¹Azerbaycan, 5 Kasım 1994, s. 2.

¹²Azerbaycan, 13 Nisan 1994, s. 1.

¹³Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 5. kitap, Azereşr, Bakü, 1998, s. 136-180.

¹⁴Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 5. kitap, Azereşr, Bakü, 1997, s.141.

¹⁵Azerbaycan Ordusu, 15 Aralık 1995, s. 2.; Azerbaycan, 9 Aralık 1995, 1, 12 Aralık, s. 3-4.

¹⁶Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 3. kitap, Azereşr, Bakü, 1997, s. 327.

24 Mart 1996 tarihinde Türk Devlet ve Derneklerinin 4. Dostluk ve Kardeşlik Kurultayı'nın yapılması¹⁷, 14 Nisan'da Türkiye Cumhuriyeti'nin Başbakanı Mesut Yılmaz'ın Azerbaycan gezisi, 15 Nisan'da onun Sabuncu ilinin 6 sayılı meslek lisesinin yurdunda yaşayan Fuzuli, Cebrail, Zengilan göçkünleriyle görüşü kardeş Türkiye'nin Karabağ sorunu, o sıradan da göçkünlerin sorunlarıyla yakından ilgilendiğini ve bu sorunun Azerbaycan'ın yararına çözümüne çalıştığı göstermiş oldu¹⁸. 18 Mayıs tarihinde Ankara'da yapılan Türk Devlet ve Topluluklarının Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliğine ait 4. Kurultay Azerbaycan'la Türkiye arasındaki dostluk ve kardeşliğin zaferiydi¹⁹.

1996 yılına kadar olan dönemde Azerbaycan cumhurbaşkanı Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini nasıl değerlendirmesini 30 Mayıs 1996 tarihinde Azerbaycan-Türkiye Ekonomik İşbirliği'nin Perspektifleri konusunda sempozyumun açılışında Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in konuşmasından²⁰ anlamak mümkündür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini değerlendirerek Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dostluk, kardeşlik ilişkilerinin yeni aşamasına adım atıldığını belirtmişti. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin tarihine göz atan Haydar Aliyev Türkiye Cumhuriyeti ve halkının Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra en büyük destek, yardımcı olmasını ve ülkenin bağımsızlık yolunda ilk adımlarını attığında hep yanında olmasına büyük değer vermişti²¹.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşısında çok büyük sorunlar durduğunu, bu sorunların Azerbaycan'ın bağımsızlığını pekiştirmek ve sonsuza kadar sürdürmekten, Azerbaycan'ı yıllarca devam eden Ermenistan işgalinden kurtarmak ve toprak bütünlüğünü sağlamaktan, Azerbaycan'ın devlet yapısında, sosyal siyasal hayatında, ekonomisinde ciddi değişiklikler yapmaktan, Azerbaycan'ı demokratik yasal devlet kuruculuğu yoluyla götürmekten ve demokratik yasal toplum kurmaktan oluştuğunu belirten

¹⁷Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta**, 6. kitap, Azərneşr, Bakü, 1998, s. 18

¹⁸Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 6. kitap, s.111-131.

¹⁹Azerbaycan, 18 Mayıs 1996, s. 2.

²⁰Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta**, 6. kitap, Azərneşr, Bakü, 1998, s. 352-364.

²¹Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 6. kitap, s. 353.

Haydar Aliyev bu sorunların çözümünde hep Türkiye Cumhuriyeti'nin desteğini, yardımını, Azerbaycan'a dostluk, kardeşlik duygularını hissettiğine değinmiştir²².

Sempozyumda Azerbaycan Cumhurbaşkanı Türkiye ve Azerbaycan arasında olan ilişkilerin dostluk, kardeşlik özelliği ve bunun Türkiye Cumhuriyeti'yle Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanmış anlaşmalarda ve birçok anlaşmalara yansımıştır²³.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın beraber olduğu bir bölgede, Kafkasya bölgesinde Ermenistan'ın saldırgan politikası, harekâtı, ülkemizin topraklarının işgal edilmesi, ülkemizin bir milyondan fazla vatandaşının göçkün olmasına neden olmasının bir tek Azerbaycan'a vurulan darbe değil, o sıradan da Türkiye-Azerbaycan dostluğuna, aynı zamanda Türkiye'ye vurulan darbe olarak değerlendirmiştir²⁴.

Haydar Aliyev Türkiye'yle Azerbaycan arasında siyasal konular hakkında veya uluslararası sorunların çözülmesine ait, özellikle Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı işgaline son vermesi alanında yaptığı işbirliği oldukça başarılı sayıyordu²⁵.

Halklarımız arasındaki ilişkileri geliştirmek için ekonominin çok önemli olduğunu vurgulayan Haydar Aliyev tüm ilişkileri – halklarımızın arasında olan ilişkileri, bilimsel, kültürel, teknik, tüm diğer ilişkileri geliştirmeyin ekonomiye bağlı olduğunu, bu nedenden de ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, yüksek düzeye çıkarılması Türkiye ile Azerbaycan arasındaki dostluk, kardeşlik ilişkilerinin denebilir ki temelini oluşturduğunu belirtmiştir. O zaman ekonomi alanında başarıları diğer alanlarda elde edilen başarılarla kıyaslayan Cumhurbaşkanı, ekonomideki başarıların geri kaldığını belirtmiştir. Haydar Aliyev ekonomi ilişkilerle Türkiye tarafından ilgilenen insanların konuya daha ciddi yaklaşımlarını, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için tüm engellerin kaldırılmasında çalışmalarını tavsiye etmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasında olan ekonomik ilişkilerin genelde

²²Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 6. kitap, s. 353-354.

²³Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 6. kitap, s. 354-355.

²⁴Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 6. kitap, s. 355.

²⁵Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 6. kitap, s. 355.

ticari ilişkilerden oluştuğunu vurgulayan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkilerin bir tek ticari ilişkilerle kısıtlanamamalı olduğunu belirtmiştir. Haydar Aliyev Türkiye ve Azerbaycan arasında olan ilişkilerin Azerbaycan'a yatırım yapmak, ortak iş yapmak, ortak çalışmalar sonucu hem kar kazanmak, hem de Azerbaycan'ın ekonomisini geliştirmekten oluştuğunu da vurgulamış²⁶.

Başarıları büyük değer veren, fakat onları yeterli bulmayan, ekonomi ilişkilerin Azerbaycan'ın Türkiye ile devletlerarası sosyal siyasal alanındaki ilişkileri düzeyinde olamadığını belirten Haydar Aliyev her iki devletin ekonomik arasında aranının çok büyük olduğunu, onu ortadan kaldırmak, ekonomik ilişkilerin yüksek düzeye çıkarmak gerektiğini hesap ediyordu. Azerbaycan Cumhurbaşkanı sempozyumda Türkiye'nin hem devlet, hükümet çevrelerine, hem de özellikle iş yapan çevrelere başvurarak Azerbaycan'la ekonomik ilişkileri genişletmeyi ve ülkeye yatırım yapma sürecini geliştirmeyi tavsiye etmiştir. Azerbaycan'la ortak iş yapmak ve böylece, hem Azerbaycan'ın ekonomisini geliştirmek, hem de ülkenin ekonomisiyle Türkiye'nin ekonomisinin sıkı bağlamak gerektiğini, ekonomik ilişkilerin sözden işe dönüşmesi umudunu diline getirmiştir²⁷.

1996 yılında Haydar Aliyev'in Türk Dilli Cumhurbaşkanlarının 4. Formu'na katılımı²⁸, onun Türk Dünyası Yazarlarının 3. Kurultayı'nda yaptığı konuşma²⁹, Türksoy Uluslararası Teşkilatının Bakü'de yapılan 8. Toplantısı'ndaki konulması³⁰ her iki devletin strateji işbirliğinde ilgili olmasını gösterdi. 23 Kasım 1996 yılında Azerbaycan Milli Meclisi'nin kararıyla Azerbaycan-Türkiye parlamentolar arası ilişkiler üzere çalışma gurubu kuruldu³¹.

²⁶Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 6. kitap, s. 356.

²⁷Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 6. kitap, s. 361-362.

²⁸Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 22 kitapta, 7. kitap, Azereşr, Bakü, 1998, s. 430-443.

²⁹Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 22 kitapta, 7. kitap, Azereşr, Bakü, 1998, s. 5.

³⁰Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 8.kitap, s.18.

³¹Azerbaycan, 23 Kasım 1996, s. 1.

9 Nisan 1997 yılında Türk Devlet ve Toplulukları'nın 5. Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nın³², 28 Nisan'da Karadeniz Bölgesi'nde Yeni Fırsatlar konulu konferansın³³ yapılması, burada tartışılan sorunlar ve onların çözümü yollarının belirlenmesi, her iki devlet arasında ekonomik işbirliğinin gelişmesi uğruna atılan adımlar, Mayıs ayında Haydar Aliyev'in Türkiye Cumhuriyeti'ne resmî gezisi ve iki devlet arasında Çankaya Köşkünde dostluk, kardeşlik ve strateji işbirliğine dayanan belgelerin imzalanmasıyla sonuçlandı³⁴. Bu gezi sırasında Haydar Aliyev'e Türkiye Cumhuriyeti'nin yüce ödülü olan Devlet Madalyası verilmişti³⁵. Azerbaycan cumhurbaşkanına 9 Eylül ve Fatih Üniversitelerinin Onursal Doktoru adı verilmiş, İzmir'de Bakü Parkının açılışı yapılmış³⁶, o sırada da Haydar Aliyev Türkiye işadamlarıyla görüşmüş, İstanbul'da İslam Konferansı Teşkilatı'nın Tarih, Kültür, Sanat Merkezinde olmuştur³⁷.

8 Aralık 1997 yılında Azerbaycan cumhurbaşkanı Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'le görüşmüş³⁸, 28 Aralık'taysa Türkiye'nin Başbakanı Mesut Yılmaz'la Azerbaycan'la Türkiye arasında görüşmeler yapılmıştır³⁹.

1998 yılının Mart ayında Bursa'da yapılan Türk Devlet ve Toplulukları'nın 6. Dostluk, Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı'nda Azerbaycan heyeti de katılıyordu⁴⁰. 13-14 Şubat 1998 yılında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Türkiye'ye yaptığı kısa süreli iş gezisi sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Hikmet Çetin'le, Türkiye Başbakanı Mesut

³²Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 9. kitap, Azereşr, Bakü,2000, s. 147-148.

³³Azerbaycan, 30 Nisan 1997, s. 2; Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 9. kitap, s. 232-234.

³⁴Azerbaycan, 13 Mayıs 1997, s. 1-2; 14 Mayıs, s. 1-2; 16 Mayıs 1997, s. 1-3; Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 9. kitap, s. 273-422.

³⁵Azerbaycan, 13 Mayıs 1997, s. 1-2; Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 9. kitap, s. 279-281.

³⁶Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 9. kitap, s. 349-394; Azerbaycan, 17 Mayıs, s. 1-2; 20 Mayıs 1997, s. 1.

³⁷Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 9. kitap, s. 405-418.

³⁸Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 13. kitap, Azereşr, Bakü, 2004, s. 312-313.

³⁹Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 14. kitap, Azereşr, Bakü, 2005, s. 23-25.

⁴⁰Azerbaycan, 26 Mart 1998, s. 3.

Yılmaz'la, Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'le, Türkiye Silahlı Kuvvetler Başkargâh Komutanı, General Hakkı'yla görüşmüş, Nergis TV tarafınca Dünyada Yılın Adamı ve Türkiye'nin Kars Belediyesi'nin, Türk Sanayiciler ve İşadamları Vakfı'nın 1997 yılının insan hakları ve Yılın Devlet Adamı ödülleri almıştır⁴¹. Haydar Aliyev'in Türkiye'ye bu gezisi Azerbaycan ve Türkiye dostluğunun kutsal, sarsılmaz ve sonsuza kadar olacağına göstergesidir. Aynı yılın 26 Nisan tarihinde Haydar Aliyev'in Türkiye'ye gezisi ve Deriner Su Barajının Su Elektrik İstasyonunun temel atma törenine katılması, o sırada da 10 Mayıs'ta Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Azerbaycan gezisi⁴² gösterdi ki her iki devletin cumhurbaşkanları arasında anlaşma beraber düzeyli ilişkilere dayanıyor, Türkiye Dağlık-Karabağ sorununun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün korunması koşuluyla çözümünü kesinlikle savunmaktadır. 1998 yılının Haziranı'nda Türk Dilli Devletlerin 5. Zirve Toplantısı katılımcılarının beraber basın toplantısı kardeş ülkelerin sıkı, beraber hukuklu ve verimli işbirliğinin zamanın hükmü ve objektif zaruretten doğduğunu gösterdi⁴³. Aynı yılın Eylül ayında Haydar Aliyev yaptığı çalışmalara göre Dede Korkut, İnsan Hakları ödülleri, İpek Yolu vakfının onur üyeliği diplomasını ve ödülünü almıştır. 5 Eylül'de Türkiye'nin Nergis TV kanalının Bakü stüdyosu kuruldu⁴⁴. Haydar Aliyev 1998 yılının Ekimi'nde Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının 75. yıldönümü nedeniyle yapılmış jübile törenine katılmak için Türkiye'ye gitmiş ve burada çok sayıda görüşmeler yapmıştır⁴⁵.

1999 yılının Ocağı'nda Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanının davetiyle Gülhane Askeri Tıp Akademisi'nde kısa süreli tedavi görmüş ve Türkiye Cumhurbaşkanıyla görüşmüştür⁴⁶. Aynı yılın 24 Mayıs'ında Mustafa Kemal Atatürk'ün Çankaya Köşkü'ndeki müzesinde bulunmuştur.

⁴¹Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 14. kitap, s. 240-261; **Azerbaycan**, 14 Şubat 1998, s. 1-3.

⁴²Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 22 kitapta, 15. kitap, Azereşr, Bakü, 2005, s. 232-238; 442-443.

⁴³**Azerbaycan**, 12 Haziran 1998, s. 2.

⁴⁴Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 22 kitapta, 17. kitap, Azereşr, Bakü, 2006, s. 242-292; 380-388.

⁴⁵**Azerbaycan**, 31 Kasım 1998, s. 1; Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 22 kitapta, 18. kitap, Azereşr, Bakü, 2006, s. 94-162.

⁴⁶Haydar Aliyev: **Bağımsızlığımız Ebedidir**, 22 kitapta, 19. kitap, Azereşr, Bakü, 2006, s. 33-118.

Bu da Azerbaycan Cumhurbaşkanının Atatürk'e olan saygısının belirtisiydi⁴⁷. 1999 yılının ekiminde Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in Azerbaycan'a gezisi sırasında Türkiye Cumhurbaşkanına İstiklal Madalyası verildi⁴⁸. Azerbaycan Cumhurbaşkanı 1 Kasım'da Uluslararası Atatürk ödülünün sunum törenine katılmıştır⁴⁹. Kasım ayında Azerbaycan AGİT'in İstanbul Zirve Toplantısı'nda güç merkezi olarak tanındı ve Çırağan Sarayı'nda tarihi belgelerin imzalanmasıyla sonlandı. Azerbaycan Cumhurbaşkanı bu görüş hakkında düşüncelerini şöyle belirtmişti: "Milletimiz, halkımız, ülkemiz sevinmeli ki AGİT'in İstanbul Toplantısı'nda böyle büyük bir başarılar elde etmişizdir"⁵⁰. Bakü'deki şehitlikte 1918 yılında Bakü'nün kurtuluşu uğruna savaşta hayatını kaybetmiş Türk askerlerinin anısına 1999 yılında anıt dikilmesi Azerbaycan-Türkiye dostluğunun tarihi kökenlere sahip olmasının göstergesidir. Tarih gösterdi ki her zaman halkımız ve toplumumuz aynı düşüncüyü paylaşarak birbirine yardımda bulunmuşlar.

2000 yılının Ocak ve Aralık aylarında Azerbaycan Cumhurbaşkanının Türkiye'ye kısa süreli iş gezileri⁵¹ her iki ülke arasındaki ilişkilerin gelişmesinin habercisidir.

2001 yılının Şubat ayında Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetlerinin Fransa'nın uyduruk soykırımıyla ilgili konularını belirtmeleri⁵², Azerbaycan Cumhurbaşkanının bu anlamsız konuya sert yanıtı ve eleştirisi her iki devletin konuya aynı konumdan yaklaştığını bir daha gösterdi. 2001 yılının Mart ayında Azerbaycan Cumhurbaşkanının Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in davetiyle Türkiye'ye resmi gezisi sırasında beraber beyanname kabul etmeleri her iki devlet Azerbaycan ve Türkiye arasında dostluk, kardeşlik, strateji müttefiklik ilişkilerinin gelişmesinde yeni aşamaya adım atmış oldu. Bu gezi Azerbaycan-Türkiye işbirliğinin temelini

⁴⁷Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 22 kitapta, 20. kitap, Azereşr, Bakü, 2007, s. 263.

⁴⁸Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 22 kitapta, 22. kitap, Azereşr, Bakü, 2007, s. 321.

⁴⁹Haydar Aliyev: *Bağımsızlığımız Ebedidir*, 22. kitap, s. 418; *Azerbaycan*, 2-3 Kasım 1999, s. 1.

⁵⁰*Azerbaycan*, 24 Kasım 1999, s. 1-3.

⁵¹*Azerbaycan*, 12 Ocak, s. 1; 11 Aralık 2000, s. 1.

⁵²*Azerbaycan*, 4 Şubat 2001, s. 1.

sağlam olduğunu kanıtladı⁵³. Aynı yılın Mayıs ayında Türk Dilli Devletlerin Cumhurbaşkanlarının 7. Zirve Toplantısı'nın İstanbul beyannamesi Türk dilli ülkelerin dostluk ve kardeşliğinin pekişmesine, işbirliğinin gelişmesine önemli bir armağan oldu⁵⁴. Haydar Aliyev'in Türkiye Cumhuriyeti'yle ilgili yaptığı çalışmalar Azerbaycan'ın kardeş Türkiye'yle tüm alanlarda ilişkilerin daima geliştirilmesine büyük önem vermesinin kanıtıydı. Azerbaycan'da Atatürk Merkezi hakkında direktif Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanınının 13 Ağustos 2001 tarihli fermanıyla onaylanmıştı⁵⁵. Boşuna değil ki 2001 yılının Ağustos ayında Azerbaycan Cumhurbaşkanı alfabe ve dil birliğinin kurulmasına, Türk Birliğinin sağlanmasına yaptığı hizmetlere göre İpek Yolu Vakfı tarafından ödüllendirilmişti⁵⁶.

2002 yılının Ocak ayında Haydar Aliyev'in Azerbaycan ve Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasınının 10. yılına düzenlenmiş törende⁵⁷, Haziran ayında Üç Denizin Efsanesi sempozyumuna katılması⁵⁸, Temmuz ayında Türkiye'ye iş gezisi Azerbaycan ve Türkiye arasında dostluk, kardeşlik, strateji işbirliğinin genişlendiğinin gösterdi. Aynı yılın Eylül ayında Azerbaycan Cumhurbaşkanı Başöğretmen Atatürk ödülünü aldı⁵⁹.

Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinin Geleceği: Perspektifler ve Öneriler

Küreselleşen ve değişen dünyada coğrafi yakınlık, kültür, din ve dil birliği gibi sıkı manevi iplerle birbirine bağlı olan Azerbaycan ve Türkiye devletlerinin daha sağlam ve verimli işbirliği, beraberlik sergilemeleri, uluslararası arenada birbirine destek olmaları çok önemlidir. Azerbaycan her zaman ortak milli, kültürel ve manevi değerlerin sunduğu fırsatların Türk devletlerinin yararlarına olmasına, ilişkilerin güvenilir temeller üzerinde

⁵³ *Azerbaycan*, 19 Mart, s. 1; 27 Mart 2001, s. 1.

⁵⁴ *Azerbaycan*, 1 Mayıs 2001, s. 2-5.

⁵⁵ *Azerbaycan*, 14 Ağustos 2001, s. 2.

⁵⁶ *Azerbaycan*, 30 Ağustos 2001, s. 1.

⁵⁷ *Azerbaycan*, 15 Ocak 2002, s. 1.

⁵⁸ *Azerbaycan*, 28 Haziran 2002, s. 1.

⁵⁹ *Azerbaycan*, 18 Eylül 2002, s. 7.

geliştirilmesine büyük önem verir. Tarihi ve etnik köklerin birliğiyle ilgili bu doğal yakınlaşma, genel çıkarlar çevresinde çabaların birleştirilmesi küreselleşen dünyada var olan ve potansiyel çağırıışların ortadan kaldırılmasına ve geleceğin sağlam temeller üzerinde kurulmasına fırsat veriyor. Aynı zamanda yenedünya düzeyinde adaletin önemli kıstas olarak kabulü her iki devletin ilkin amaçlarından birisine çevrilmiş.

Azerbaycan ekonomisinin hızlı gelişimi bir tek petrol alanında değil, o sıradan da diğer alanlarda –ziraat ürünlerinin üretimi, imalı, tutulması, taşımacılığı, bilişim– ulaşım teknolojileri, transit taşımacılığı, servis, turizm alanlarında işbirliği ve karşılıklı kâr için geniş fırsatlar vardır.

Tarih, kültür ve dil birliğine dayanarak ulusal yasamanın yaklaştırılması ve parlamentolar arası işbirliğine ait diğer konularda karşılıklı çalışmaların daha da yoğunlaştırılması faydalı olurdu.

Bilim alanında, özellikle de tarih alanındaki her iki devlet arasındaki ilişkiler hiç de yeterli değildir. 2012 yılına dek tarih alanındaki ilişkilerimiz ya özel ilişkilere, ya da bilgi şölenlerindeki görüşmelere dayanmaktaydı. En iyi haldeyse Azerbaycan tarihçilerinin Türkiye üniversitelerinde, Türkiye bilim adamlarınınsa Azerbaycan üniversitelerinde çalışmalarıyla kısıtlanmaktaydı. Doğrudur, bazı bilim adamlarının özel girişimiyle Azerbaycan tarihine ait olan kitapların Türkçeye aktarılması ve Türkiye’de basılması olguları da vardır. Örneğin, Balıkesir Üniversitesi’nden Doç. Dr. Sabahattin Şimşir’in bu alandaki çalışmaları çok başarılıdır. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı Doç. Dr. Mustafa Budak başta olmakla Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığının meslektaşlarının Azerbaycan tarihine ait belgelerin basılmasında gösterdikleri çabalar çok önemlidir. Fakat tüm bunlar Azerbaycan ve Türkiye arasında tarih alanındaki ilişkiler için yeterli değildi. 2012 yılından başlayarak Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Araştırma Merkezinin gayretleri ve çalışmaları tarih alanında daimi ilmi işbirliğinin kurulması için gerekli adımların atılmasını sağlamıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilmi temasların daimi hâle getirilmesi amacıyla *Türkiye-Azerbaycan İlişkileri I. Çalıştayı* Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbaycan Milli

Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından 24-25 Mayıs 2012 tarihlerinde Ankara’da gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda Atatürk Araştırma Merkezi ve Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü’nün ilmi işbirliği yapmasının önemi ortaya konmuş oldu. Çalıştayda bir millet - iki devlet ifadesiyle özetlenen bilimsel ilişkilerin istenilir düzeyde olmadığı yalanlanamaz bir olgu gibi onaylanmıştır. Genel tanışlığın, birbiriyle sıkı iletişimde olmanın denilenlerle paralel olmadığı ortaya konulmuştur. Bu eksiği ortadan kaldırmak amacıyla *dilde, fikirde ve işte* birlik formülünden yola çıkarak tüm Türk dünyasını birleştirmek düşüncesi uğruna çalışmalar yapmak için karar verilmiştir. Çalıştayın devamı olarak 4 Nisan 2013 yılında Bakü şehrinde Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu - Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü arasında 18 maddeden ibaret Bilimsel İşbirliği Protokolü imzalanmıştır. Bu protokolün maddelerinin gerçekleştirilmesi amacıyla Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi A. A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü tarafından 1-2 Ekim 2013 yılında Azerbaycan’ın eski şehri Şeki’de “Ortak Türk Tarihinin Araştırılması Sorunu” konulu Birinci Uluslararası Bilimsel Kongre düzenlenmiştir. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü’nün ev sahipliğinde gerçekleştirilen birinci Uluslararası Kongre’nin başlıca amacının ortak Türk tarihinin öğrenilmesi, ortak kitapların ve araştırmaların yapılması olduğu ifade edilmiştir. Kongrede Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsünün başkanı, AMBA’nın muhabir üyesi, Prof. Dr. Yagub Mahmudovsöz konusu müzakereler sonunda Türk dünyasının tarihçilerinin aralarındaki mübahaseli konuları halletmeleri gerektiği yönünde bir kararın çıktığını bildirerek "Tarihi olaylara objektif bakarak en kısa zamanda ortak tarihimizi kaleme almalıyız" ifadesiyle kongrenin amacını dile getirmiş oldu. Atatürk Araştırma Merkezi ve Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü bu yönde olan çalışmalarını devam ettirmektedir.

Sonuç olarak Azerbaycan ve Türkiye tarihçileri arasında birliğin kurulması ve işbirliğinin kuvvetlendirilmesi için aşağıdakileri önerebiliriz:

- 1) İlk olarak Azerbaycan-Türkiye tarihçilerinin, sonradansa Türk dünyası tarihçilerinin birliğinin kurulması;
- 2) Azerbaycan ve Türkiye’nin ortak tarihinin yazılması;

3) Her iki devletin tarihçileri arasında işbirliğinin güçlendirilmesi için uluslararası bilim gergisinin basılması;

4) Ermeni iddialarına karşı, Karabağ sorununa, sözde Ermeni soykırımına ait ortak çalışmaların yazılması;

5) Azerbaycan bilim adamlarının Rusçayı bilmeleri ve arşivde saklanılan elyazmaları iyi okuyabilmeleri nedeniyle Azerbaycan tarihçilerinin Rusya'nın arşivlerinde saklanan Türkiye'yle ilgili belgelerin getirilmesinde görevlendirilmeleri⁶⁰;

6) Azerbaycan'da basılan önemli tarih kitaplarının Türkçeye çevrilmesi ve basılması, o sırada da Türkiye'de basılan tarihi eserlerin Azerbaycan diline çevrilmesi ve baskısı;

7) Tarih alanında ortak projelerin gerçekleştirilmesi;

8) Türkiye liseleri için Azerbaycan tarih derslerinin yazılması.

Umarız ki tüm Türk dünyasının tarihçileri sesimize ses verecek ve Türk dünyası tarihçilerinin birliğinin kurulması için ellerinden gelen her şeyi yapacaklardır.

⁶⁰Bu yazının yazarı bir tek **Rusya Devlet Askeri Arşivleri**'nde Türkiye'yle ilgili çok sayıda kaynağa, o sırada da Sarıkamış'a ait onlarca belgeye rast gelmiştir.

KAYNAKÇA

Azerbaycan Gazetesi

21 Ekim 1994, 4-8 Kasım 1994, 13 Nisan 1995, 1-9-12-15 Aralık 1995, 18 Mayıs 1996, 23 Kasım 1996, 30 Nisan 1997, 13-17, 20 Mayıs 1997, 14 Şubat 1998, 26 Mart 1998, 12 Haziran 1998, 31 Kasım 1998, 2-3 Kasım, 24 Kasım 1999, 12 Ocak 2000, 11 Aralık 2000, 4 Şubat 2001, 19 Mart, 27 Mart 2001, 1 Mayıs 2001, 14 Ağustos, 30 Ağustos 2001, 15 Ocak 2002, 28 Haziran 2002, 18 Eylül 2002, 15 Aralık 1995.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 3. kitap, Azereşr, Bakü, 1997.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 5. kitap, Azereşr, Bakü, 1998.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 6. kitap, Azereşr, Bakü, 1998.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 7. kitap, Azereşr, Bakü, 1998.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 8. kitap, Azereşr, Bakü, 1998.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 9. kitap, Azereşr, Bakü, 2000.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 13. kitap, Azereşr, Bakü, 2004.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 14. kitap, Azereşr, Bakü, 2005.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 15. kitap, Azərneşr, Bakü, 2005.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 17. kitap, Azərneşr, Bakü, 2006.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 18. kitap, Azərneşr, Bakü, 2006.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 19. kitap, Azərneşr, Bakü, 2006.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 20. kitap, Azərneşr, Bakü, 2007.

Haydar Aliyev: Bağımsızlığımız Ebedidir, 22 kitapta, 22. kitap, Azərneşr, Bakü, 2007.

SITUATING TURKISH FOREIGN POLICY IN INTERNATIONAL RELATIONS: REFLECTIONS ON NINE DECADES

Arshi KHAN*

ABSTRACT

Turkey has entered into a critical phase of politics being played at regional and international levels. There are many players of different colors with varying complex goals. Turkey is not only a bridge between the East and the West but it is also a very important player in the Middle East, Aegean and the Mediterranean areas in addition to being equally important in the European affairs. Turkey is faced with multiple challenges on its various fronts. In the regional context, Turkey has the good image and record of preferring peaceful settlement of disputes, conciliatory efforts and reconstruction projects. It also looks determined to keep this region free from nuclear weapons and regional hegemony. The Turkish Republic, which was born out of the hard struggle against invading and occupying forces endangering the freedom of the Turkish people. It was born with huge Turkish sacrifices and aggressions by world powers from Canakkale War to rebellions by Arabs and Armenians in collaboration with Britain, France and Russia. On the contrary, the Turkish Republic rejected the principle of revenge and turned towards building friendly relations with those who were otherwise hostile to Turks.

Foreign policy is a national instrument to reduce regional and international threats to peace-loving countries. In fact foreign policy is the peaceful and diplomatic reflection of the State to avoid conflict, aggression and war. In Western epistemological framework of understanding, foreign policy is generally considered as the instrument to serve and secure national interests. Turkish foreign policy is rooted in the dynamism of the country, its democratic heritage, its history and its culture which manifest Turkish firmness, rationality and political morality in changing circumstances. As a result, political leaders have been defining and redefining its foreign policy

* Assoc. Prof. (Former Fulbright Fellow, USA), Department of Political Science Aligarh Muslim University, Aligarh-202002, INDIA, arshikhan@gmail.com.

goals. Turkey has completed its 90 years of its existence as the modern Republic. Turkish foreign policy is based on the core principle of maintaining peace at home and outside. This principle has been guiding the course of policy makers from time to time. Despite having the turbulent phases of three direct military take-overs and one of its soft versions in 1997, civic and democratic urge remained dialectical in its advancement towards maintaining the positive image of Turkey in world affairs.

Foreign policies constitute the core of International Politics and the conduct of external behavior of national powers seems to set the main agenda at the international level. In other words, foreign policies are the constituent elements of international relations and both of them are in transition. Therefore, International Relations study the world community in transition. Foreign policies are not fixed but have so far remained a kind of permanent feature based on the State system mentioned in the UN Charter. Foreign policy is the most important conduct of a country beyond its borders to translate its national interests and goals into a kind of successful achievement by pursuing both diplomatic and non-diplomatic means. Foreign policy is a complex process of weighing possible benefits and losses more in coherence with emerging as a national power, ensuring regional stability and international peace. However, this policy should not be confused with the logic of 'super-positive Ramboism' to set things unilaterally as hegemony. It is a national instrument to reduce regional and international threats to peace-loving countries. Foreign policy in fact is meant to minimize the chances of war which is the appropriate sphere of the Defense/War Ministry.

Basic purpose of foreign policy of any country is best defined in Realist narrative and moderately discussed by liberal idealists. Both of them look at human nature differently—one emphasizing the selfish character of human beings while the other finds more coherence with the growth of education and knowledge. Both theories see merits in power-relations and the dynamics of liberal institutionalism. Overall the foreign policy is supposed to exhibit the total capacity of the country to realize its goals through various means. In fact, foreign policy goals are more about managing power relations rather than a kind of ideological pursuit. In the last one hundred years, international politics has undergone many changes along with their

consequences. It grew with nationalism in the Balkans when the European powers aided the rebels not only to defeat the Ottoman forces and their military headquarters but also to uproot many of the civilians during the Balkan Wars.

Turkey lost territories in those areas and continents where the external powers encouraged, incited and supported the militant rebellions that had been promised of making their own political destiny. This certainly brought the downfall of the Ottoman system but the rebellions were further suppressed by their own so-called leaders resulting in the emergence of client states in the Arab world. The fall of the Ottoman began with the rise of the problem of colonialism in Middles East and the massive losses of the Palestinians under the mandate system of the League of Nations. It is, however, a fact that the Republic of Turkey was moving towards the multiparty system at the time when monarchies and sheikhdoms were getting crystallized. The Republic of Turkey which itself remained entangled with the supremacy of bureaucracy and military, for many years, met with several challenges to strengthen self-governing institutions and to make a responsible government. Therefore, changes within the country and outside its borders also influenced Turkey to become a vital actor in the international system.

Turkish foreign policy is rooted in the dynamism of the country, its democratic heritage, its history and its culture which manifest Turkish firmness, rationality and political morality in changing circumstances. As a result, political leaders have been defining and redefining its foreign policy goals. The Republic of Turkey is going to complete its 90 years of its existence in which the role of foreign policy cannot be ignored. Turkish foreign policy is based on the core principle of maintaining peace at home and outside. This principle has been the guiding the course of policy makers from time to time. Despite having the turbulent phases of three direct military take-overs and one of its soft versions in 1997, civic and democratic urge remained dialectical in its advancement towards maintaining the positive image of Turkey in world affairs. Besides being linked with the core principle, we also find a new direction of management to create balance

between security and freedom, zero-problems with the neighbors, pro-active diplomacy, etc.

The Turkish Republic which was born out of the hard struggle against invading and occupying forces endangering the freedom of the Turkish people. It was born at the time of the total collapse of the *Devlet-e-Aliyye-Osmaniyye* caused by the so-called Arab nationalism and the European design to fragment its territorial core. Turkish Republic rejected the principle of revenge and turned towards building friendly relations with those who were otherwise hostile to Turks. It witnessed the rise of authoritarianism in Europe (Colonial powers, Nazism, Fascism and Bolshevism), politics of Cold War and proxy wars, and the collapse of the Soviet Union, enlargement of the European Union and finally the phase of American dominance advancing on the trail of global security, non-proliferation, freedom, terrorism and extremism. Turkey has entered into a critical phase of politics being played at regional and international levels. There are many players of different colors with varying complex and defined goals. Turkey is not only a bridge between the East and the West but it is also a very important player in the Middle East and in the Mediterranean in addition to be equally decisive in the European affairs. Turkey played a balancing role during the Cold War era and did not indulge into secretly developing weapons of mass destructions like others. The Middle East region is engulfed into the vicious web of ongoing ethnic conflicts, terrorism, occupation and nuclear bombs. Turkish economy is the fastest one in Europe while many European countries are yet to regain the desired growth rate. The United States is under the heavy debt of about \$ 15 trillion.¹The era of dominance seems to be almost over due to irreversible economic slump affecting the western horizon and multilateralism is bound to surface. On the other hand, the EU's concern for its own wing of security other than NATO is in the pipeline. European preference vis-a-vis Turkey can be estimated against the EU's approach to Turkish Cypriots and EU's full membership for Turkey. So, Turkey is faced with multiple challenges on its various fronts. In the regional context, Turkey has the good image and record of preferring peaceful

¹Martin Jacques, **When China Rules the World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order**, Penguin Books, New York, 2009.

settlement of disputes, conciliatory efforts and reconstruction projects. It also looks determined to keep this region free from nuclear weapons and regional hegemony. It would not be reasonable for Turkey to do what it is asked to do by external players. It is expected to redefine its role in both its own national interests and in the interests of the larger humanity.

The trend and pattern of international relations, which are in transition, seem to be following a kind of ‘dialectical advance’ in the direction of unfolding itself due to inherent conflicts and oppositions. This dialectical process as a natural course of shifts, curves, breakdown and resetting also seems to continue due to short fall and imperfections existing therein. It is in this context, we find that several factors have been building a distinct identity of the Turkish Republic which is setting its own interests and priorities in international relations. Atatürk’s policy and world-views underlined Turkey’s role as a dynamic follower of westernization process and stressed on peace in international relations. However, the situation gradually changed over the decades due to the emergence of new challenges and opportunities both in Turkey and outside. As a result, Turkey also changed its policy options more directed towards maximizing its strength, security and capacity to serve its own interests. In this pursuit, it is determined to be a cooperative partner of the West in the latter’s world-view of politics.

Since 1923, Turkish Society and the *Devlet* experimented with domestic reforms, regional and international initiatives. There are varied speculations about Turkey as a confirmed soft-power and assertive *lo stato* in the Balkans, the Aegean area and West Asia. Turkey is both contesting and cooperating with the West over many issues mainly aimed at ensuring enduring peace, security and stability. It is also exploring windows of interactions in South-East Asia and the African Continent. It can be defined as a rising regional power which is non-belligerent, non-aggressive and not intolerant. It has shown resilience over various issues related to regional and global politics. Despite its advancements in various fields, Turkey seems to be more interested in pursuing ‘developmentalism’ and restraining ‘militarism’ with the exception of its concerns with Syria at present. The trend and pattern of international relations, which are in transition, seem to

be following a kind of ‘dialectical advance’ towards unfolding itself due to inherent conflicts and oppositions. This dialectical process as a natural course of shifts, curves, breakdown and resetting also seems to continue due to short fall and imperfections existing therein. This hypothetical reading of international relations is closer to ‘Hegelian theory of Reason and Absolute Idea’ rather than Marxian universal substance of ‘motion within the matter’. The vision of Ataturk was offering alternative world view particularly in the midst of highly disturbing world in which the European continent was being identified with fascist ideologies, war designs, contempt and conflicts. Ataturk was a believer in liberal values and liberal institutionalism to some extent. He was against ‘Rambo super-positivism’ resulting in the legacy of unipolar world.

Turkish foreign policy was followed with mostly Kemalist considerations till the status-quo of power relations was maintained in international system. The contemporary world is a kind of anti-thesis to the world vision of Ataturk as world politics is driven by unipolarism, heartless globalization and privatized/privileged global security; that politics in contemporary international relations is designed to challenge basic premise of international law, state sovereignty, concept and working of Nation-State, national control over economy, security and polity and autonomy in pursuing foreign policy and diplomacy. The concept of national security has shifted to global security in international relations. The Kemalist State which could not be properly identified with either Western liberal values or with the Soviet model, was a new experiment of its kind-- neither Anatolian nor Ottomanist but quite unique in its attributes. Kemalism is a set of ideas and objectives pursuing the new order and panorama of national life on Western pattern and international presence. For some, Kemalism represents a type of regime and governance, given its similarities to a military-bureaucratic model.²To some,

²See Ergun Ozbudun, “The Nature of Kemalist Political Regime”, in Ergun Ozbudun and Ali Kazancigil, eds., **Ataturk: Founder of a Modern State**, Hurst and Company, London, 1981, pp. 79-102.

it is an extinct ideology defended by a minority of elites, who preserve their at the expense of the will of the majority of the population.³

To some, Kemalism is a dynamic ideology for socio-political advantages and it has potential to be renewed in changing circumstances. It is also considered as a pragmatic ideology for social transformations and a modernizing movement. So there are many explanatory variants of Kemalism each legitimizing its narratives. Measures taken by Ataturk were rooted in western culture and living ideas as they were then most progressive trends of the dominant west. Turkey sought the membership of the League of Nations in 1932 but the same institution favored the British and French in the case of Mosul and Hatay respectively.

The post-Kemalist Turkey has gained all the experiences from its borders to the Western Hemisphere. It has played a balancing role in maintaining strong ties with the West along with opening its doors eastward where it has larger opportunities and respectable image. Turkish experiments with electoral democracy since 1950, multiparty system, coalition governments, and consolidation of deliberative democracy created space and opportunities for political parties and different sections of society to manage their conflict and interests. This internal strength has contributed to the rationality of policy makers. As a result, Turkey has said time and again about its commitment to its ties and close associations with Europe.

A major shift has occurred in Europe in the context of Ataturk and Turkey. There was a time when, Turkey maintained a kind of parity with West European powers before World War II. During the Cold War era, Turkey took the risk of safeguarding Europe from the southern side by sacrificing its relations with the Soviet Union and socialist Eastern Europe. At that moment, Turkey provided itself as a shield to Europe against communism and Russian expansionism. When the EEC was moving upward, Turkey was reduced to the role of a competitor with Greece for membership and later with Greek Cypriots. After Turkey lost in the race, it was reduced

³See Cengiz Candar, "Ataturk's Ambiguous Legacy", *The Wilson Quarterly*, Vol. 24, No. 4, Autumn 2000, pp. 88-96; M. Hakan Yavuz, "Turkey's Faultlines and Crisis of Kemalism", *Current History*, 99, January 2000, pp. 33-38.

to become a competitor with those countries of Eastern Europe which were communists and Soviet allies for decades. Finally EU membership was bestowed upon southern Cyprus which is not recognized by Turkey.

It is important to recall that during the Turkish resistance to invading forces after 1915, Turkey had one leader, one party and one doctrine which used the opportunities to realize the goal of Kemalism. Atatürk's reforms included internal transformation of polity and society along with their focus on sovereignty, independence, territorial integrity, negation of Ottomanism and Pan-Islamism. Kemalism was declared as the foundation of the State not only for the present but also for the future.⁴ Republicanism, nationalism and populism are basically meant for ensuring equality of all citizens before the law to avoid any kind of dictatorship. Populism was to create civic nationalism. Secularism was initially developed to separate state from religion but later it emerged as the leading principle of governance guiding the state to take measures against socio-cultural and religious attributes of the Turkish society.

This resulted in excluding religion from the whole public sphere.⁵ Secularism and revolutionism were perceived as the foundational factor for the existence of state. As the economic policy of the party, statism was attributed with the dominance of the state over the economic activities and prosperity initiatives. It was a kind of state socialism designed to protect Turkish economy from external dominance and for quick modernization vital for public interests.⁶ These internal shapings and resettings directly affected the foreign policy of the country which produced Kemalist foreign policy. Its principles are the achievement of full independence, peace at home, peace in the world, and respect for international law, and leveling Turkey's advancement to the level of the contemporary civilization. In other

⁴Donald E Webster, **The Turkey of Atatürk**, The American Academy of Political and Social Sciences, Philadelphia, 1939, pp. 307-309.

⁵Binnaz Toprak, "The Religious Right", in I.C. Schick and A.E. Tonak, eds., **Turkey in Transition**, Oxford University Press, New York, 1987, p. 462.

⁶Lord Kinross, **Atatürk: The Rebirth of a Nation**, Weidenfeld and Nicolson, London, 1964, p. 457.

words, Kemalism adhered to the principles of non-adventurism, pacifism, rationalism and international law abiding.

Such lines of policies determined the role of Turkey for decades. Despite having about 50 percent of its foreign trade with Germany till the beginning of the Second World War, Turkey remained neutral in this European civil war. Turkey believed in peaceful settlement of international disputes which resulted in concluding 120 treaties and pact alliances from 2 December 1920 to 1932. These treaties included all her neighbors, Balkan states, Spain, Norway, Argentina, etc. In opposition to this anarchic international situation, Ataturk said in his thirty-six and a half-hour speech (known as *The Great Speech*) during 15-20 November 1927:

Unless the sovereignties unite into one single sovereignty, unless a higher power than nationalities appears, the world will perish. The real state could not be anything but the government of the united states of the world, which are necessarily brought together by the conditions of modern life. It is certain that sooner or later, men will be compelled to unite if they do not want to succumb under the weight of their own inventions.

Turkey sacrificed several national interests for regional and international peace. It played decisive role during and after the World War I. Most of the Axis Powers like Germany and Italy resorted to supranationalism with regional goals of military dominance and expansion. Japan was fast developing into a military imperial power. On the other hand, Turkey was evaluating its role and mistakes in the World War I. It rejected military invasions, expansionism and revengeful designs.

The history of Turkish struggle for liberation and state building shows a deep commitment to Turkey's hard-won national freedom, national sovereignty and peaceful course of action. This can also be understood by his rejection of the Ottoman Sultan who had signed the Treaty of Sevres. Turkey rejected the policies of Allied powers to intervene in Turkish affairs. He had also seen how the Ottoman Bank, issuing notes, was controlled by French capital and how the Turkish tycoons belonging to other nationalities refused to grant loans to Turkey fighting against enemies on all fronts. Secret pacts for the partition of Turkey, signed before World War I and

supplemented and amended at various times during the War, had the largest say in the dictation of peace to Turkey.⁷ On the pretext of settling the Eastern Question, the Treaty of Sevres was set to dismember the remains of the Empire.⁸ During World War I, Britain, France, Italy and Russia, according to Sykes-Picot secret treaty signed in 1916, ceded East Anatolia to Russia.

With the onset of the revolution in 1917, however, the new communist regime didn't take the lands it had been offered. Under this circumstance, the English and the Americans did not hesitate to plan political projects and anticipated the establishment of Armenia and Kurd states in the East Anatolia. The Allies promised in 1917 that the Greeks would enlarge Greece to include Thrace and the Aegean regions, the Jews would possess a national land in Palestine with the Balfour proclamation dated 2nd November 1917 and the Arabs would get their independence under the effective protection of Europeans.⁹

After eighteen months of Armistice, France, Britain and Italy published the conditions of peace in May 1920. Constantinople and Marmara Straits were to be placed under international control and Sultan was to remain at the Golden Horn and reside under the eyes of the English. South Anatolia, Kilikia and Adana were given to France and Italy got the territory of Adalia, and Smyrna went to Greece. The Arab provinces were to be placed under British and French mandates. A new Armenian republic was to be created in the Eastern provinces and along the Black Sea. After the Sultan Vahideddin signed the Treaty of Sevres, Ataturk denounced the Grand Vizier, Damad Ferid, a traitor and deprived him of Turkish citizenship. After chasing out all foreign enemies, Ataturk regained national rights of Turkey in the Treaty of Lausanne on 24th July 1923 which was further modified in the Treaty of Montreux signed on 20th July 1936.

⁷Hanns Froemberg, **Kemal Ataturk: A Biography**, Indus Publications, Karachi, 1980, first published in 1928, p. 106.

⁸Roberto Gonzalez Gomez, "Kemal Ataturk: The Emergence of Modern Turkey", in the Proceedings of the International Conference on **Ataturk and Modern Turkey**, 22-23 October 1998, Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakultesi Yayını, Yayın No. 582, Ankara, p. 29.

⁹MenterSahinler, **The Origin, Effect and Currency of Kemalism**, Verlag Anadolu GmbH, Huckelhoven, Germany, 1999, p.105.

This brought out clearly the rapprochement of France and Britain with Ataturk's Republic and also with the Soviet Union. Under the Treaty of Lausanne, capitulations made under the rule of the Ottoman Empire were cancelled and an alternative method was decided upon for the payment of the Ottoman debts.¹⁰ Lord Kinross said that this treaty "is the only one of the European countries which lost in World War I signed, forcing the victorious countries to accept its own conditions".¹¹ Turkey established friendship with Greece. In order to exclude the rival European powers from the Balkans did its utmost to expedite the Balkan Federation. Turkey talked of status-quo and peaceful settlement. It adopted the principle of strict neutral attitude towards Arab nationalism and all Arab questions, Ataturk had said in 1922¹²:

Turkish struggle does not concern Turkey only. If the struggle initiated by Turkey was only in its name and for its own account, it would perhaps have been of shorter duration and less bloody. Turkey has mounted an enormous and substantial effort. Because it defends is the cause of all oppressed nations, the cause of the entire Orient. Turkey is certain that until final victory, all nations of the Orient which support it will march along.

Turkish struggle during 1919-1922 shows his rejection of foreign occupation and external interference in national territory. Similarly the rejection of the Sevres Treaty showed Turkish assertion against foreign dictatorial methods at the diplomatic level. In today's context, his vision can be underlined as the rejection of unipolarism. Gozalez Gomez points out the Kemalist legacy by highlighting the commitment to renounce unreal and absurd expansionist ambitions of territorial nature, or based on ethnic or religious Messianisms.¹³ Ataturk had said to base one's own security on the respect for the security of all other peoples, thus establishing an effective peace policy.¹⁴ He expected that "colonialism and imperialism will disappear

¹⁰**Ibid.**, p. 66.

¹¹Lord Kinross, **Ataturk**, Sander, Istanbul, 1966, p.571.

¹²**Quotations** from Mustafa Kemal Ataturk, Ministry of Foreign Affairs, Ankara, 1982, p. 35, quoted by Roberto Gonzalez Gomez, "Kemal Ataturk: The Emergence of Modern Turkey", in the Proceedings of the International Conference on **Ataturk and Modern Turkey**, 22-23 October 1998, Ankara Universitesi Siyasal Bilgiler Fakultesi Yayini, Yayin No. 582, Ankara, p.36.

¹³**Ibid.**, p. 38.

¹⁴**Ibid.**

from the Earth and will be replaced by a new era of harmony and cooperation between nations without any discrimination as to color, creed and race”.¹⁵ To him, ‘mutual security is the basis for happiness which all nations of the world should strive for unless such security is extended to cover all nations, it will not serve to assure world peace’.¹⁶ Ataturk had expected the League of Nations to “manifest itself and develop as an institution which is not an instrument of domination by the strong, but as one which assures harmony and balance between nations and which helps conflicts to be reviewed and settled within fair and equitable premises”.¹⁷ Turkey tried to establish friendly relations with almost all its neighboring states between 1923 and 1937. Russia and Turkey signed a pact of mutual neutrality and non-aggression in Paris in 1925. In 1928, a Treaty of Friendship between Iran and Turkey was signed in Tehran, similar to the one previously signed with Afghanistan. Turkey continued to maintain friendly relations with those which were sending Turk minorities as refugees to Turkey (due to mass expulsion, and ethnic cleansing). Turkey joined the multilateral Kellogg Pact of 1928 and took part in various political works of League of Nations. Turkey signed a treaty of “neutrality, arbitration and conciliation” with Greece in 1930 and the Balkan Pact on 9th February 1934 with Greece, Romania and Yugoslavia, signed in Athens. However, Turkish offer of cooperation with Bulgaria was without much success mainly due to latter’s isolatory attitude and it signed pact with Italy. This Pact was the product of the 27th World Peace Conference which suggested the Balkan countries that they should meet in annual conferences. It was only in 1937 that Turkey signed the Saadabad Pact with neighboring Iran, Iraq and Afghanistan which were relatively independent states at that time. This pact contributed to the mutual recognition of their existing borders. France finally surrendered Hatay to Turkey in 1939. The Kemalist principle of foreign policy was not only to entertain good relations with the Western countries and to establish compatibility through updating reforms, but also more

¹⁵ *Ibid.*, p. 114.

¹⁶ *Ibid.*, p. 108.

¹⁷ *Ibid.*

importantly, to remain as neutral a state as once had been observed punctiliously.¹⁸ In the words of Ataturk¹⁹:

The new aims Turkey wants to attain are to follow the path of humanity, to rise in the cultural world by achieving as much peace and service as possible. While walking to these divine aims our desire is peace at home and in the rest of the world. I would desire that Turkey, by becoming a population of lofty and clean thoughts, be able to work with such nations. In this Turkey desires to emulate the good role it had played in the history of civilization.

Over the years Turkey experimented with various phases of transitions showing the rise and strengthening of the state and its agencies particularly the intelligentsia, bureaucracy, military, media and the Republican People's Party. The transition also manifested emerging conflicts and consensus between the state elite and societal forces. The rise of the conservative parties and other forces began to enter the domain of democracy forming coalition governments and participating in deliberations to soften six arrows to adapt to changing situations. As a result we find that Bulent Ecevit had said on 10th May 1979: "When Turkey's allies and partners normalize their relations with socialist and Muslim countries. Turkey could not be expected to remain far behind on the issue".²⁰ He found western critics unjust. On the other hand, Turkey also reiterated its claim time and again about its commitment to the maintenance of special ties with the West. The Turkish Government spokesman said²¹:

Since its foundation in 1923, the Turkish Republic has pursued a peace oriented foreign policy, molded by realism, reliability, consistency and continuity. Maintaining friendly and mutually beneficial relations with all countries, in particular with all its neighbors, promoting regional and

¹⁸Menter Sahinler, **The Origin, Effect and Currency of Kemalism**, p. 137.

¹⁹**Ibid.**

²⁰**Gunaydin**, 5 July 1980, mentioned in David Kushner, "Ataturk'Legacy: Westernism in Contemporary Turkey", in Jacob M. Landau, ed., **Ataturk and Modernisation of Turkey**, p. 241.

²¹Sukru Gurel, "A General Appraisal of Current Turkish Foreign Policy", in Mustafa Aydin, ed., **Turkey At The Threshold Of The 21st Century**, International Relations Foundation, Ankara, 1998, p. 11.

international cooperative schemes, taking to resolve conflicts through peaceful means and contributing to regional and international peace, stability and prosperity have always been the basic principles guiding Turkish foreign policy.

Phase of Structural Realism

After the end of mono-party phase of politics, governance and reforms are marked with multiple factors, causes, policies and actions. In its earliest phase, one can see the rise of the Democrat Party during 1950-1960. There are cases of military interferences, military take-overs, re-framing of the constitutions and February 28 Process. On the other hand, situations changed after the collapse of the Soviet Union and after the tragic incident of terrorism in the United States in 2001 which began to disturb equations and settings at various levels. Within Turkey itself, democracy, open economy and other forces of globalization brought about remarkable changes in various aspects of the society largely affecting the nature of Turkish politics. On its eastern front, American interventions, and aggressions against Iraq since 1991 onwards, Israeli continuation of the occupation of the Palestinian territories more after 1991 by expanding settlements, collapse of the Iraqi socialist state in 2003, widening network of American military bases in the Gulf, expansive initiatives of the European Union in the Gulf, covert action policies particularly in Middle East, North Africa and South Asia and the Turkish involvement in NATO operations in Afghanistan created compelling factors for a change in the foreign policy of Turkey.

Similarly on the Caucasus, Turkey is faced with unpredictable Armenia and other young democracies. With Russian Federation, Turkey has renewed its interests as the former is both the reservoir of natural resources and supplying routes for oil and gas. On the western front, Turkey is still far from gaining EU membership and alarmed by growing American dominance over NATO. Islamophobia, terrorism, and anti-Turkish sentiments growing in Europe have also alarmed Turkey. It was difficult for Turkey to remain isolated from the so-called Middle East Spring and military interventions in North Africa.

The new phase of international relations after 1991 began with an attractive note of promoting democracy, celebrating globalization, protecting and respecting human rights and aspiring for world peace which began soon after the collapse of the Soviet Union. On the contrary the undisclosed ambitions, objectives and interests of the few powerful countries were exposed after the military invasion against Iraq in 1991. This intervention reproduced a chain of the violations of international laws and human rights. Later the world-wide propaganda of the existence of the weapons of mass destruction and peace through wars were planned and implemented to encircle Iraq while the other country in the same region having more than 200 thermo-nuclear weapons was simply overlooked. Then the talk of political reforms was stressed upon in this region. Incorporating 'war on terrorism' as a part of the foreign policy by the United States after the 9/11 created a more favorable but complex situation to pursue 'revisionism'.

Several countries were forced to join this move or face the consequences. NATO forces were deployed in Afghanistan and Iraq was again attacked in March 2003 for the reason of possessing WMD. It is in this context, Turkey found itself encircled by new challenges to which it was not willing to conform in the beginning. Owing to the collapse of national powers of the region one by one and continuing pressure over Iran and pressures on other countries on the pretext of terrorism, inter-state ties and ethnic issues raised by the United States, Turkey had to take a new turn in its foreign policy to serve its national interests. With a new party in power since 2002, the AKP seems to shift to 'structural realism' to maintain its civilizational identity.

The rise of AKP and other forces have brought about new forces, policy options and opportunities for Turkey to re-think over its role in international relations. 12 June 2011 elections for electing a new national government in the Republic of Turkey and further developments in terms of policies, actions and perspectives indicate a major shift in the evolutionary and transitional Turkish representative democracy. By the end of July 2011, the rift between the government and the top military commanders surfaced with the resignation (over the judicial indictment of retired and serving high ranking officers) which happened for the first time in the history of the

country. However, the government has said to stand by law of the land. It seems to be replacing focus and priority from the 'privileged' to the 'public' and from the 'state' to the 'society'. The new Parliament and the new government seem to have widened the societal base of the democratization process in the military-monitored polity which can be called a dialectical advance towards the 'civilianization' of Turkish polity.

The electoral verdict should not be 'read as a kind of civilian coup against the two branches of the government'—military and judiciary. It is also evident that the winning the Justice and Development Party (AK Party), which has often been seen as a threat to the republic and to Kemalism, has defended the dignity, powers and honor of the military.²² In other words, Turkey is passing through a new phase of transition which is yet to be defined properly. It can be described as entering into a new kind coalition in international politics endorsing the road-map of the New Middle East designed by post 2001 policy of the United States.

The ruling party seems to be interested in strengthening democracy as a strong defense for its security, stability and development. Almost all international organizations (such as the European Union, North Atlantic Treaty Organization, The Organization for Security and Co-operation in Europe, United Nations Development Programme, the European Council, the International Monetary Fund and the World Bank) have discovered that countries that are militarized in an uncontrolled fashion and breach human security cause instability both domestically and on regional and global scale and interrupt their own economic development.²³

The EU has also commended the AKP for many of its policies directed towards democracy, market economy, and human rights. Throughout his campaign, the AKP leader Recep Tayyip Erdogan mobilized voters over economic and other secular issues rather than creating social or religious conflicts. Moreover, he also achieved the goal of securing a strong government characterizing political stability with assurances for more political accommodations and drastic constitutional reforms for freedom.

²²Arshi Khan, "Driving Force", **The Telegraph**, 29 June 2011, edit page.

²³Umit Cizre, "Mission of the Almanac: Creating Public Interest, Sensitivity and Engagement as Part of Security Sector Reform", 4 March 2010. <http://umitcizre.blogspot.com/>

Before elections, he faced severe criticisms over the issues of polarization, criminal trial of former army officers and other high officials involved in 1980 military coup and other conspiracies, threats to ‘Kemalist order’, secularism and emerging rifts with the US and Israel.²⁴

The emerging shift from Kemalism to post-Kemalism is aimed at protecting social peace and political stability. However, it is also important to note that Turkish democracy became more inclusive after the Kurdish representatives made their better presence in parliament.²⁵ AKP’s victory in three elections (2002, 2007, 2011) is the reflection of its policies towards empowering the civilians, major constitutional reforms, economic growth and development and pro-active role in international affairs. The main opposition—Republican People’s Party (CHP) is weak in its foreign policy objectives and open economic system in the country. Its allegiance to Kemalism failed to create a wealthy country.

Limiting the Role of Army

Turkey experienced military coups in 1960, 1971 and 1980²⁶ resulting in the framing of constitutions largely influenced by their view-points. In addition, the military pressured the governing coalition to step down in 1997 but did not seize power itself. Coup leaders in both 1971 and 1980 referred to Article 35 as a justification for their actions, saying the coups were part of their lawful duty to protect the country. Political interruption interrupts the military’s traditional functions, and generates pressures from within which are dysfunctional for its solidarity and morale. Such pressures promote a

²⁴Arshi Khan, “Towards Post-Kemalism: An Analysis of the Turkish General Elections 2011”, *Mainstream*, vol. XLIX, no. 27, 25 June 2011, p. 5.

²⁵*Hurriyet Daily News*, 13 June 2011.

²⁶Birol Ali Yesilada, “Problems of Political Development in The Third Turkish Republic”, *Polity*, vol. 21, no. 2, Winter, 1988, p. 345.

restoration of civilian rule.²⁷ For nearly two hundred years; the soldier has been Turkey's foremost modernizer."²⁸

Kilicdaroglu has also rejected the old pattern of legitimacy for generals. He said, "If we want there to be democracy in this country, if we say the will of the people is the highest power in the country, we should close all doors against interventions in democracy from outside."²⁹ Few years ago Ergun Ozbudun argued that pluralism was not in the structure of the state of Turkey and that this paradox was the key to resolving many issues involving the democratization of Turkey. "The conflict between accountable authority and nonelected state agencies is a fundamental point of conflict".³⁰ Since 2002, Turkey has changed in expanding the frame of freedom of expression, press, freedom of civilian authorities, accountable army, and independent judiciary, rights for minorities, workers and citizens. Turkey has relatively improved relations with Armenia, Greece and others and it is willing to address the problems of the Kurdish community. The historic Turkish Referendum held on 12 September 2010 with 78% turnout on the country's constitutional reforms of 26 Articles with 58% 'yes' votes has sent a clear message to the world that Turkey is in its dialectical advance towards seeking a larger role in world affairs. Turkish nation-state is in transition. It is learning from its past to reduce social conflicts by political harmonization between state and society. Under the present AKP leadership, the country succeeded in resisting various forces caused by internal transformations and external challenges with unpredictable borders. In this chaotic dust-storm, Turkish leadership has so far maintained a logical balance and relationships with various forces. It has neither brought a revolution against the Kemalist order nor turned its face from the West. It has emerged more as a 'regional power

²⁷Ilter Turan, "Cyclical Democracy: The Turkish Case", Paper presented at the **Annual Meetings of the Midwest Political Science Association**, Chicago, 11-14 April 1984, pp. 20.

²⁸Dankwart A. Rustow, "The Military: Turkey", in Robert Edward Ward and Rustow, eds., **Political Modernization in Japan and Turkey**, Princeton. University Press, Princeton, 1964, p. 352.

²⁹Zekai Ozçinar-Habib Guler, "Turkey has to end era of military intervention, says new CHP leader", **Today's Zaman**, 13 June 2010.

³⁰Ergun Ozbudun spoke on "Turkish Democracy in Constitutional Crisis" in a **Conference on Democracy, Islam, and Secularism: Turkey in Comparative Perspective**, organized by the Institute for Religion, Culture, & Public Life, Columbia University, USA, 7 March 2009. <http://ircpl.org/events/democracy-islam-and-secularism/>

balancer' between pro-Israel forces and West Asian states. In fact, it seems to formulate its policies on the basis of its internal strength and dynamism reflected in 'external overtures'.

Turkey is a parliamentary representative democratic, secular, unitary, constitutional republic in addition to maintaining an ancient cultural heritage and its own identity. It is integrated with the West through membership in organizations such as the Council of Europe, NATO, OECD, OSCE and the G-20 major economies. It is an associate member of the EU since 1963 and full member of the Customs Union since 1996. Turkey has also fostered close cultural, political, economic and industrial relations with the Middle East, the Turkic states of Central Asia and the African countries. Turkey is a founding member of the United Nations (1945), the OECD(1961), the OIC (1969), the OSCE (1973), the ECO (1985), the BSEC (1992) and the G-20 major economies (1999). On October 17, 2008, Turkey was elected as a non-permanent member of the United Nations Security Council effectively began on January 1, 2009.³¹ Turkey had previously been a member of the UNSC in 1951–1952, 1954–1955 and 1961.

Towards Diplomacy

Turkey played an assertive role vis-a-vis the Palestinian issue. In May 2010, Israel killed at least 9 unarmed Turks and injuring many others in International Waters when the Mediterranean flight of Freedom Flotilla for purely humanitarian reasons was stopped by Israeli naval warships and aircrafts. The most disturbing aspect is that it is for the first time unarmed and defenseless humanitarian Turkish citizens were killed at a very close range with gunshots in heads, chest and back that too multiple times. The humanitarian ships were moving humanitarian goods for the Gaza Strip blockaded by Israel. Former US President Jimmy Carter condemned Israel and urged the Quartet to lift embargo against Gaza. American professor of Law at the Princeton University, Richard Falk called it 'lawless and murderous behavior'. The US, the Vatican and the West expressed

³¹“Turkey to try again for spot on UN Security Council”, **Hurriyet Daily News**, 19 December 2010. <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=1219113134677-2010-12-19>.

‘concerns’ and ‘regrets’ over it while India, Turkey, Nicaragua, China, Cuba, Venezuela and Afro-Asian world condemned it.

President Abdullah Gül, who led Turkey's delegation to the UN General Assembly in September 2010 and UN Secretary-General Ban Ki-moon held an almost one-hour-long meeting. They discussed issues such as Cyprus, the Balkans, Iraq, Afghanistan, the Middle East peace process and increasing the number of Turkish personnel at the UN Secretariat. “Secretary-General Ban said he followed Turkey’s efforts for maintaining international and regional peace and security and said he appreciated and was pleased by Turkey’s growing role in international diplomacy, thanking us for these efforts,” a diplomatic source, speaking on the condition of anonymity, was quoted as saying by *Anatolia*.³²

In the interview published on 22 September 2010 Gül said: “Relations between Turkey and Israel in the region are important. We have done many things in common in the past. Where we are today is not our choice and it is not our doing, either. It is up to Israel.” The *Washington Post* questioned why the flotilla was backed by Turkey although Israel has had an embargo on Gaza. Gül responded: “This embargo is against human rights of the people. Not only Turkey, President Obama, US Secretary of State Hillary Clinton, all the European countries, they called on Israel to lift this embargo. The flotilla was organized by a non-government organization. They were attacked in international waters. Nine people were killed, one being a Turkish-US citizen. Not a single weapon was found on board the ships. All they found was food and clothing and other items of aid. This is not a crime to have organized that. But to attack ships in international waters, to kill people -- those are crimes. That is why I say that there are things that Israel needs to do to change the situation.”³³ When he was asked what Israel needed to do, the president reiterated Turkey’s well-known position: “That would involve apologizing and admitting that a mistake was made and it also involves compensating the families of the people who lost their lives.” In an interview with PBS television’s Charlie Rose, aired on the same day, Gül

³²“Turkey to try again for spot on UN Security Council”, **Hurriyet Daily News**, 19 December 2010. <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=1219113134677-2010-12-19>.

³³“UN chief Ban Ki-Moon hails Turkey’s diplomatic leadership”, **Today’s Zaman**, 23 September 2010, <http://www.todayzaman.com/tz-web/news-222420-un-chief-ban-ki-moon-hails-turkeys-diplomatic-leadership.html>

was asked what would happen if Israel eventually refuses to offer an apology. “This is up to them. [If they do not apologize,] it means that they don’t need Turkey within the region and that they don’t value our relations with them.”³⁴ Turkey seems to play a balancing role in Middle East where it looks at aggressive, nuclear and occupying policy of Israel as a threat to the region and international security.

Turkey is pursuing ‘neo-realism’ and a steadfast peace broker among Israel, Syria, Iran and Lebanon. Turkish government is also trying to address the Kurdish question seriously along with promoting relations with the Kurdish leaders in Northern Iraq. The foreign policy line of the AKP, however, is not based on a dichotomy of East-West described in cultural terms. The party deems all types of integration and links with the west as a precondition for Turkey’s development and progress. It has the goal to further improve Turkey’s ties with the West with its campaign to establish deeper and firmer links let it be the UN, EU, NATO, or individual states. Yet the party pledges to further develop Turkey’s relations with Middle Eastern countries as well for service to Turkey’s national interests and for regional and global peace, but also as a part of our membership to a common historical and cultural legacy with the Middle Eastern countries.

Turkey’s social and cultural ties with the East are not considered as an impediment to its relations with the West. The party assumes an assertively multipartite, multidimensional and pragmatic foreign policy vision aiming to minimize problems with neighbor states and believing in the significance of democracy, rule of law, human rights and other basic principles of universal rights and values as the parameters of its foreign policy orientation.³⁵

It is a fact that the foreign policy orientation of the conservative democrats known as Turkish religious right has changed substantially from National View parties of late 1960s to the AKP. The East-West dichotomy angle was abandoned to celebrate cooperation and integration with western political, economic and cultural institutions. The Reformists have also backed out from any search for their alternatives in the Islamic world. While

³⁴Ibid.

³⁵Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, (tr. Strategic Analysis), 2009, p. 501; “Türkiye Merkez Ülke Olmalı (tr. Turkey Must Be A Centre Country),” **Radikal**, February 26, 2004 mentioned in Hakan Köni, “Foreign Policy Vision of the Turkish Religious Right: From National View to Justice and Development Party”, **International Journal of West Asian Studies**, Vol. 3 No. 1, 2011, p. 71.

trying to carry out the mission of the earlier parties to develop political and economic relations with the Middle East, the AKP also serves as a representative of the west to campaign for the necessity to institute political and social reforms for the prevalence of democracy, human rights, rule of law and good governance in the region. The AKP has developed a vision of world community with which Turkey has to establish rooted links in political, economic and diplomatic terms let it be the UN, EU, NATO or individual states.³⁶

This approach to international relations is attributed to the role of Ahmet Davutoğlu in the foreign policy team of the AKP first as a chief foreign policy advisor to Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan and then to Minister of Foreign Affairs Abdullah Gül and his later appointment as Minister of Foreign Affairs in May 2009. Davutoğlu has introduced a number of goals and policy concerns to be adapted by the AKP Government in Turkey's relations with regional and global actors. Accordingly, Turkey must firstly minimize its problems with neighboring countries and global political powers to zero. Secondly, Turkey must assume a multidimensional and multipartite foreign policy view by considering all political, diplomatic, economic, social and legal consequences of particular policies. In doing this, Turkey has to promote and make use of the collective action of the international community in the interest of regional and global international organizations as well as individual actors.

Thirdly, the commonly used metaphorical expression about Turkey as the bridge between the East and the West must be abandoned in favor of a Turkey as a center country with the employment of its geopolitical, diplomatic and political assets. Fourthly, Turkish foreign policy must take into greater consideration such political and social issues as promoting democracy, rule of law, human rights and freedoms in addition to traditional foreign policy goals. Turkey stands as a model country for the Middle East for the institution of universal principles and values. Finally, Turkey must adopt a rhythmic and dynamic foreign policy in its fragile environment to

³⁶Hakan Köni, "Foreign Policy Vision of the Turkish Religious Right: From National View to Justice and Development Party", *International Journal of West Asian Studies*, Vol. 3 No. 1, 2011, p. 76.

match up with the challenges of the EU integration process, Turkish-US relations, Turkish-Israeli relations.³⁷

In 2004, Turkey endorsed the Annan Plan and asked the Turkish Cypriots to show their support for the Plan. The 9,000-page plan was presented in November 2002 which sought to respect both “exclusive rights” and “inclusive character” in governance. It was modified three times, providing for two separate governments under a collegiate presidency, comprising four Greek Cypriots and two Turkish Cypriots. It prohibited partition or secession, domination by one side or union with any other country. The plan had the support of the EU and US, as also Greece and Turkey.³⁸ After getting disappointed with Greek Cypriots’ negation to the Plan, Turkey continued to end international isolation of the Turkish Republic of Northern Cyprus. Recep Tayyip Erdogan’s harsh criticism of Greek Cyprus and the European Union in regards to the course of affairs in the resolution of the Cyprus issue has ignited reactions from both pro-Turkey and anti-Turkey figures within Europe. Erdogan’s visit to the Turkish Republic of Northern Cyprus (KKTC) in mid-July 2011 he repeatedly said that “it would be out of the question” for Turkey to negotiate its own troubled bid to join the EU if the island’s Greek Cypriot government takes over the 27-member bloc’s six month rotating presidency in July 2012. “No one should expect us to sit at the same table with the Greek side even if they hold the EU presidency”.³⁹ Turkish Foreign Minister Ahmet Davutoglu, who had also said a week ago that Turkey-EU ties would reach a “freezing point” if Greek Cyprus assumes the presidency before any settlement that would allow the Turkish community to be a legitimate representative of a reunified state.⁴⁰

³⁷Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik** (tr. Strategic Analysis), 2009, p. 501; “Türkiye Merkez Ülke Olmalı (tr. Turkey Must Be A Centre Country),” **Radikal**, February 26, 2004 mentioned in Hakan Köni, “Foreign Policy Vision of the Turkish Religious Right: From National View to Justice and Development Party”, **International Journal of West Asian Studies**, Vol. 3 No. 1, 2011, p. 76.

³⁸“Erdogan under fire from Europe for Cyprus ultimatum”, **Today’s Zaman**, 21 July 2011 http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?newsId=251266

³⁹Ibid.

⁴⁰Çagri Erhan, “Broader Middle East and North Africa Initiative and Beyond”, **Perceptions**, Autumn, 2005, p. 160.

Following the US-led military operation in Iraq in the first half of 2003, the US officials started to mention a multilateral project to change the economic and political conditions of the Broader Middle East and North Africa (BMENA) region, which would help to flourish democracy and free market economies. The essential logic behind such a passionate project was to create a better humanitarian environment for the Middle Eastern peoples, and therefore to diminish the risks targeting US and other western interests. In other words, the final goal of the new initiative was to solve US security problems stemming from the region.⁴⁷

On many occasions, AKP has voiced its intention to take a more active role in the events reshaping the Middle East and expressed its deep interest in the Broader Middle East Initiative. Erdogan stated this interest during his January 2004 visit to Washington, DC, and the June 2004 G-8 Summit in Georgia. In the G-8 meeting, Erdogan clearly laid out the rationale behind his government support for the initiative. As long as we are sitting at the table, our words may be listened. Turkey does not wish to be left out of such developments. Such desire to influence the new developments in the region is reflected in the AKP's relations with the US administration as well as regional countries.⁴¹

And in its neighborhood, Turkey helped Syria against a potential international isolation and possibility of a US assault. If we are to investigate Turkey's relations with individual states in the Middle East, Iran, Syria, Israel and Palestine deserve particular attention as Turkey has become more and more involved with them over a variety issues and events.⁴² With the inauguration of the AKP government in 2002, Turkish-Iranian relations have acquired a multidimensional and multipartite character involving security matters as well as economic and diplomatic issues. The most important issue in the agenda of Turkish-Iranian relations was Iran's ambitions for establishing a nuclear energy installation and uranium enrichment program. Turkey has been opposed to Iran's nuclear ambitions together with the USA

⁴¹Yakup Beris, "Turkey in Focus", Turkish Industrialists and Businessmen Association, Washington Office, July 2004. Available on <http://www.tusiad.us/Content/uploaded/TURKEY-AND-BROADER-MIDDLE-EAST-TURKEY-IN-FOCUS-ISSUE7-FINAL.PDF>

⁴²Hakan Kōni, "Foreign Policy Vision of the Turkish Religious Right", p. 80.

and the EU for a more peaceful and nuclear-free Middle East. For this matter, Turkey tried to be a mediator between Iran and Western countries to dissuade Iran from its nuclear program.⁴³ The AKP Government is most willing to become an agent of peace in the region between Israel, Syria, Palestine and the USA. The AKP Government has been very determined to bring an end to decades-old Israeli-Arab conflict since the beginning.

⁴³William Hale and Ergun Özbudun, **Islamism, Democracy and Liberalism in Turkey, The Case of the AKP**, Routledge, Abingdon, 2009, pp. 139-41.

TURKEY IN 1923 – A LOOK FROM ASIDE (ON THE BASIS OF THE YUGOSLAV DELEGATE'S REPORT IN CONSTANTINOPOLE– ISTANBUL)

Vladan VIRIJEVIC*

ABSTRACT

The war situation in Turkey and the development of the relations among the Balkan countries after World War I made the establishment of diplomatic relations between the Republic of Turkey and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS) slower. The government of the Kingdom of SHS refused to sign the Peace Treaty in Sèvres because it did not agree with the amount of the so-called “Ottoman debt” which it should have paid since it was one of the legal successors of the Ottoman Empire. Because of that, during the Sultan's reign, the diplomatic relations between the two countries were not established. Only, during appointing the allied high commissars in Constantinople, the representative of the Kingdom of SHS was delegated and even though, it was unofficially and informally, he contacted with the Turkish authorities. Beside doing different jobs of diplomatic-consular nature concerning problems and difficulties which the Yugoslav citizens had in Turkey, the delegate's task was to give regular reports to the government in Belgrade on all the happenings on the Turkish internal social and political scene. In his written reports and telegrams, he reported lots of details about the economic, political and the circumstances concerning security in Turkey and its position on the international political scene such as: the resignation of the Fethi Bey's government, the proclamation of the republic, the election of Mustafa Kemal for the presidency, forming Ismet Pasha's government, the problems of the Lausanne Peace Conference, the political parties and groups in Turkey, education and the establishment of the court-martial in Constantinople, the internal organization of the country, the issue related to the sultanate and caliphate, the proclamation of Ankara for the new capital, different financial and economic issues, as well as those related to the court, etc.

*Prof. Dr., Faculty of Philosophy Kosovska Mitrovica – Departments of History, virijevicvladan01@gmail.com.

This paper is written according to the unpublished archival records that are preserved in the Archives of Yugoslavia in Belgrade.

Key Words: The Republic of Turkey, Interior Circumstances, Diplomacy, the Kingdom of SHS (Yugoslavia), Belgrade, Ankara, Constantinople.

The war situation in Turkey and the development of the postwar relations on the Balkan Peninsula attracted the attention of the diplomacy of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (SHS), a newly formed country that intended to consolidate its international position especially in regard to the neighboring countries that were unsatisfied with the so-called system of Versailles – Hungary, Bulgaria, Italy and a little bit of Austria. Even though this country, in spite of the insistence of the allies from the Triple Entente, did not directly militarily interfere in the complicated circumstances in which the Ottoman Empire was after the defeat in World War I, the fact that the young kingdom from the ethnic and confessional point of view was a heterogeneous area where beside the mostly Christian population (known by dominant rituals of the Orthodox and Roman Catholic church with some smaller Christian communities) numerous Muslim population also lived, among which there was a certain percentage of the ethnic Turks, mainly on the territories of Macedonia and Kosovo and Metohija, imposed its authorities the need for permanent keeping abreast of the developments on the territories of the Eyalet of Anatolia. Since the Kingdom of SHS did not agree with the provisions of the Peace Treaty of Sèvres from August 1920 rejecting the amount of the so-called Ottoman debt that was appointed to it on that occasion since it was one of the legal successors of the Ottoman Empire, the question of establishing diplomatic relations between Belgrade and Constantinople (Istanbul) was raised so that in the course of the government of a sultan it has not been resolved. (Тодоровић, 1970:260) However, during appointing the allied high commissars in Constantinople (Istanbul) the representative of the Kingdom of SHS was delegated and he unofficially and informally contacted with the official Turkish authorities and since 1922 also with newly established authorities in Ankara. (Жупанчић, 2004:10) By the end of July in 1922 Trajan Živković, a successful diplomat, was assigned this place of the chargé d'affaires of the delegation in Constantinople. Beside solving numerous problems that Yugoslav citizens on the Turkish territory were faced with, as well as with the open issues between two countries (repatriation of the prisoners of war and the internees from Turkey, restitution of the possessions people were stripped of during war, mutual protection of the citizens, the return of Turkish citizens who left their earlier provinces of the Ottoman Empire that were also a part of the Kingdom of SHS after the Balkan wars etc.), he was

obliged to report the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade on all changes in Turkey concerning both internal and external politics. Even though it had an insight into the connections of the Kemalists with revisionist and revanchist forces in Bulgaria that separated Macedonia from the Kingdom of SHS, its government at first influenced by British and then also by French foreign affairs, accepted the return of Turkey to the Balkans aiming to establish good relations with the government in Ankara so that they would together express the will for saving the peace and also the disagreement with further revision of the peace treaties, particularly the Treaty of Neuilly-sur-Seine.

Many reports, letters, telegrams and various dispatches, mainly handwritten, are proofs of the diplomat Živković's promptness and devotion to his work. In keeping line with dynamic developments on the international and internal politics of Turkey, they offer a variety of information and data concerning political, economic, cultural and social processes and changes in the Turkish society, and they were all gathered by hard working diplomatic-reporting work from different sources that Živković considered as "extremely reliable" no matter whether they were informal conversations with colleagues from the other European diplomatic embassies, or the facts that he got from "confidential persons" from the Turkish military establishment or even obtained by meticulous analysis of the Turkish press. According to them the superiors in the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade were able to tactically form a diplomatic position of the Kingdom of SHS in a complicated political environment that was created on the territory of South-Eastern Europe and in the Mediterranean region after WW I.

The initial reports of the delegate Živković in 1923 considered the positions of the Turkish government concerning the Lausanne Peace Conference that the Ministry of Foreign Affairs in Belgrade was really interested in, since the Kingdom of SHS was one of its participants. On January⁴ he already reported on the meeting of the National Assembly that was held in secret in Ankara after the return of the Turkish delegate Hasan Bey from Lausanne, as well as on the public meeting held on January 3 when the vice-premier and the delegate of the minister of Foreign Affairs

Reuf Bey said that “the nationalists” could only accept the conditions of peace that would guarantee that Karaağaç would be a part of Turkey, and that plebiscites would be held in the Western Thrace and in the region of Mosul, then considering the regulations of sailing through the straits their attitudes would be respected, and capitulations and the protection of national minorities had to be cancelled. According to Živković’s information, “the nationalists” viewed the conflict dealing with arms with the English as an inevitable one so that they did their best to initiate rebellions in their colonies as well as among the unsatisfied workers in the very England, but in the case of the intervention of the Balkan Christian countries to initiate an attack by the Bolsheviks from the territory of the former Imperial Russia on Romania. Two Turkish divisions were moved from the surroundings of Constantinople and Bursa into the direction of Mosul while the English settled in the area of the Dardanelles. Simultaneously, there were rapid preparations of the foreign citizens for the evacuation from Constantinople.¹ The difference of opinions of the French and the English on the Paris Peace Conference additionally supported the Kemalists, so that, “owing to the insistence of Turks, they managed to get food and at the same time to establish morality“.² The determination of Turks could be seen in the conflict with Greeks concerning the river Maritsa. Beside severe protests among high commissars and generals from the leading countries of the Triple Entente that were held in Constantinople with a reason of gathering the Greek troops along the mentioned river, the Kemalists struggled to strengthen their positions on the territory of the Eastern Thrace, since they had only two divisions there. Therefore in order to avoid controls, they started to send conscripts illegally from Constantinople to that territory and it seemed that they were assisted by French who supplied them with military equipment from their own arsenal.³ The tension reached higher level from day to day, and on January 21 Rafet Pasha and Adnan Bey on behalf of the government in Ankara conveyed the

¹**Archives of Yugoslavia (AJ)-370-1-720**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 4. I 1923.

²**AJ-370-1-726**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. I 1923.

³**AJ-370-1-732**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 19. I 1923.

message demanding that Greece should be forced to respect the peace treaty otherwise they would “take appropriate steps”.⁴

The information from Lausanne on the indication of breaking negotiations brought excitement among the members of the social regime as well as in the public. A two-day meeting of the National Assembly was held in secret in Ankara where the Members of Parliament (MP) accepted the acts according to which Turkey could not retreat from the “National pact” not even considering “the Mosul question”. During this meeting of the National Assembly regarding the advertising campaign of the party in Anatolia, Mustafa Kemal was in Izmir where he got engaged with the daughter of Uşak Bey.⁵ In the moments of uncertainty regarding the continuation of the Conference in Lausanne, some European diplomats in Constantinople considered his engagement as a reflection of the power and self-confidence of the Turks, but Živković found it as bluffing.⁶ “The Mosul question” that caused complications at the Conference in Lausanne was considered by the Kemalists as the main one for checking their powers with the English influence in the Middle East. However, in regard to the fact that the majority of Kurdish people lived in the area of Mosul, this question could be considered as a relevant question of the internal stability of the Turkey itself.⁷ Turkish press emphasized that the question of the status of Mosul was abused by Lord Curzon, the head of the British delegation at the Conference in Lausanne, because of the egoism, namely because of the fact that he was on the head of one big petroleum (oil) company and that huge reserves of this important energy-generating product were found in the area of Mosul.

⁴**AJ-370-1-737**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 22. I 1923.

⁵In the middle of January Turkish press wrote on the death of the mother of Mustafa Kemal Pasha and the speech that he gave on her grave, particularly emphasizing the words that he then spoke like some kind of an oath, promising that “he will not stop until he finally establishes the national management and for that purpose, if it is necessary he will die and go to the place where lies the one who gave him birth”. - **AJ-370-1-454**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. I 1923.

⁶**AJ-370-1-740**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. I 1923.

⁷Živković wrote: “The Kurdish people were something like one big headache in Asia for Turks, and maybe even more than what Arbasi were for Turkey in Europe. It has always had some conflicts with them.” - **AJ-370-1-743**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. I 1923.

According to Turkish journalists, he proficiently presented “the Mosul question” as a humanitarian one, that is to say he related it to the right for orientation of the minority of Kurdish people.⁸

During the first two months in 1923, Mustafa Kemal Pasha was engaged in the advertising campaign all over Anatolia (Izmir, Bursa, Aden, Konya etc.), holding numerous meetings with the followers of his political party, and giving speeches to the gathered people in the city squares for the time of which he tried to convince the listeners into the necessity of the modernization of society.⁹ Živković found it interesting that he did not care for the critique of the traditional religious dogmas that were the basis of the Turkish society centuries ago.¹⁰

The news on the interruption of the Lausanne Peace Conference was discussed by Turkish journals as a consequence of the “false friendship” that France and Italy had, according to Turkey. In the editors of the “Tanin” and “Vakit”’s opinion, these countries with their demands concerning finances aimed at the economic subordination of Turkey.¹¹ The French were called “hypocrites”, “narrow-minded” and “greedy”, and the delegate of the Kingdom of SHS believed that in the situation when the Turks were in a “terrible financial crisis” while their country was “formally devastated”, these names aimed to “provide for convenient conditions of peace for Turkey as much as possible”.¹² The chill of relations with France directed Turks to approaching the English. On the grounds of the Živković’s sources of informing, there was a meeting of the National Assembly that was held in secret on February 5 where it was decided to improve the relation with the

⁸**Ibid.**

⁹According to the writing of the Turkish press, Mustafa Kemal Pasha was everywhere “received warmly. People gave him a reception and accompanied him as a monarch, and he himself started to acquire the manners of a monarch and to behave like that, with one difference that he talked a lot, he talked too much..” - **AJ-370-1-477**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 27. II 1923.

¹⁰Therefore, during the protest in Bursa he invited women to take off the veils and to join actively in all social happenings, equally with men. - **AJ-370-1-454**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. I 1923.

¹¹**AJ-370-1-750**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 6. II 1923.

¹²**AJ-370-1-755**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. II 1923.

English and to prepare for the initiation of the Arab's rebellion against the French authorities in Syria.¹³

In the middle of February Ismet Pasha came to Constantinople from Lausanne. He was given an official reception,¹⁴ and in the building of the Ankara's Delegation he received in shortly separated audiences the delegates of the Italian, French and English government who were interested in the further steps of the Ankara's government.¹⁵ After all that, one day Ismet Pasha left Constantinople and went to Ankara to submit a report on the results of the negotiations in Lausanne to the National Assembly, while Živković submitted a report to his own government that the English general Harington told Ismet Pasha that Turks made a mistake for having left the negotiations and that "the allied front is now more fortified than ever".¹⁶ According to Živković, there were two trends in the leading societies in Ankara – the extremist and peace-loving one while the government decisively denied the information that the Turkish delegate Riza Nur Bey offered to the English delegation in Lausanne a possibility of making peace. That difference of opinion was obviously exposed during the meeting of the National Assembly that started on February 21.¹⁷ Živković found out from a "reliable source" that a secret telegram of the Government of the Soviet Union was read during one of the meetings in which the Kemalists were complemented on the insistence and stubbornness and they were promised

¹³**AJ-370-1-770**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 16. II 1923.

¹⁴"Živković says that he was given a reception like he was some kind of Messiah" - **AJ-370-1-776**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 18. II 1923.

¹⁵During the visit of the English General Harington, who couldn't speak French, the wife of the Government's representative in Constantinople Adnan Bey, Halide Edib Hanım, was engaged as a translator. Živković commented that detail saying: "That obviously proves that a Turkish woman is not only becoming quickly emancipated, but she is also immediately, without any transition, taking part in the most important and most subtle businesses of the country!". - Ibid.

¹⁶**Ibid**

¹⁷Since there was no publicity permission for the meetings, the information concerning the happenings derived only from some Members of Parliament's communiqués for the press. One of them who belonged to the extremist trend, said: "These nation who decided to defend its material and moral existence at a cost of sacrificing and heroism that has never happened in history, will never under no conditions and in no way accept the judicial, economic and financial slavery."- **AJ-370-1-782**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 23. II 1923.

all necessary moral and material support.¹⁸ On February 23 a representative from the Government of Ankara visited caliph in Constantinople, informing him to be ready for transferring to the Asian side of the city with which he agreed. Also, the secret readiness command was announced to all conscripts.¹⁹

At the beginning of March the first newspaper “Vatan” (“Homeland”), which was initiated by Ahmet Emin, the earlier editor of “Vakit”, the newspaper that was considered as “the most loyal and the closest” one to the Ankara’s Government, was published in Constantinople. The editor’s office of the newspaper “Vakit” was taken over by its owner Mehmed Asim but that had no influence on the decrease of the store that was set by it (“it is still considered as one really serious party paper for which writing should be done very carefully.”).²⁰

On March 6 the National Assembly rejected the project of the Lausanne Peace Treaty and authorized the Government to “take necessary steps for new negotiations”.²¹ The new motion of the Peace Treaty that was brought forward and referred to the representatives of the great forces in Constantinople was consisted of the following bases:

- 1) To solve an important and vital question of Mosul as soon as possible;
- 2) To arrange completely vital rights for the independence of the Turkish country concerning economic, financial and administrative questions;
- 3) A quick evacuation of the foreign troops from the Turkish territory after making peace;²²

¹⁸AJ-370-1-786, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 24. II 1923.

¹⁹Ibid.

²⁰AJ-370-1-813, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 4. III 1923.

²¹AJ-370-1-801, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. III 1923.

²²Ibid.

Considerations of these Turkish motions among the diplomatic representatives of the leading West European forces in Constantinople were different. Some believed that the Turks turned out to be “moderate and rational” in formulating their own demands and that the peace would soon be made, while the others believed that Turkish leading groups would find the prolongation of the negotiations beneficial as much as possible since the latent situation of war and peace did not help in the establishment of their position on the internal scene.²³ As far as the very structure of the Ankara’s National Assembly and the relation of the political forces in it are concerned, the majority of the Government was consisted of almost 200 Members of Parliament from the “Union for the Defence of the Rights of Anatolia and Rumelia”, that were following the lead of **Reşad** Bey, a Member of Parliament from Saruhan. In Živković’s opinion, that group as the left-wing one, had a “completely definite programme that is based on the foundation of the national sovereignty and that is an irreconcilable enemy of its own authority”. It was organized for the defense of the country and inspired by extremely progressive ideas of the religious, social and family doctrines.”²⁴ “The Right-wing group“, namely the opposition, was consisted of 80-90 Members of Parliament where the most influential ones were: Kara **Vâsif** Bey, Kuchyik Djemal Pasha and Selahedin Bey, while the group of the “Centre” was consisted of 40-45 Members of Parliament who occasionally voted for the Government’s and sometimes for the opposition’s motions. According to the temporary statute of “New Turkey”, the mandate of the Assembly was limited to two years and as it was written in the “National Pact”, the current Assembly should remain until signing the Peace Treaty. All men older than 18 had the voting right and one Member of Parliament was to be elected for every 20.000 voters.²⁵ However, on April 1 the National Assembly made a decision on the official and public invitation for the parliamentary elections that should be ended in two months. The fact that the initiative for the elections derived from the “Union for the Defence of the

²³ **AJ-370-1-806**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS S, 11. III 1923.

²⁴ Živković predicted that after accepting the Peace Treaty, it would be transformed into a real democratic party with Mustafa Kemal Pasha on the head. - **AJ-370-1-471**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 13. III 1923.

²⁵ There were only Muslims in the Assembly, but it was predicted that in the future “all elements with Turkish nationality” could be chosen for it.” – **Ibid**.

Rights of Anatolia and Rumelia”, which was the most numerous one in the parliament and known as “the First Group”, was considered from the point of Ismet Pasha’s view, the head of the Assembly, as an aspiration to “consult people” concerning peace treaties that were led by the Government in regard to the Peace agreement.²⁶ Živković believed that the main political fight would be between these two groups and the followers of the party “Union and Progress”, namely “the Renewed Party” as it was named after WW I, and that was “the most dangerous and the most serious adverse party for the Kemalist regime” as well as that violent methods could be expected in this conflict.²⁷ Immediately after the official and public invitation for the elections “the Union for the Defense of the Rights of Anatolia and Rumelia” started an aggressive (pre)election campaign, while the agitation of the other political groupations was held, more or less in secret. In the Constantinople’s environment “The Renewed Party” had an advantage, and it had 35 committeemen out of 54 in the municipality’s assembly while it was supported by a caliph in secret. There were rumors that its candidate for the Member of Parliament from Constantinople would have been Enver Pasha who was known to have died earlier; otherwise he was known as a difficult opponent of Mustafa Kemal Pasha.²⁸ The adoption of the law that proclaimed every propaganda against the current regime of the “national sovereignty”, no matter whether it was oral or written, “orientated against country”, led into temptation the oppositional groups out of which the so-called the Second Group, which was consisted of the followers of the “Renewed Party”, was the most important one. Namely, they exposed themselves to the risk that during the presentation of their (pre)election programme which was focused on the critique of the current situation, they would be accused of the betrayal of the country, while on the other hand the

²⁶The main electoral slogans of this group were: “Peace or War” and “Monarchy or the current system of the national sovereignty.” - **AJ-370-1-486**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 2. IV 1923.

²⁷He emphasized that his possibilities for the political triumph were almost equal, pointing that Kemalists are not reluctant to the radical necessities, such as the murder of the Member of Parliament from the “Union and Progress”, Ali **Şükrü** Bey. “Also the crucial word in New Turkey is concerned with gun and knife, namely with the conflict. In earlier times silken threads and poisoned coffees played that role. Then the history is repeated, only in various forms.” – wrote Živković. – **Ibid.**

²⁸**AJ-370-1-489**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. IV 1923.

Kemalists did not acknowledge legality, emphasizing that the party “Union and Progress” was dismissed in the period when Talat Pasha was on its head.²⁹ Firstly, there were rumors from the regime’s societies that the members of the “Second Group” agitated for the monarchy (“sultanate”) and were against the “national sovereignty”, and then that they actually accepted the electoral programme of the “First Group” and that the elections would be held on the grounds of one general, mutual programme. Analyzing the atmosphere in the Turkish society during this agitated period, Živković emphasized that Turkish people were grateful to Mustafa Kemal Pasha for having saved the country from a total disaster, but on the other hand they objected to establishing the novelties that deeply belonged to his tradition, customs and the religious segment.³⁰

From day to day, he emphasized that Kemal’s “star is losing its luster” even though he tried “to hold himself on a high pedestal sometimes willingly, sometimes by force, sometimes in a nice way, sometimes in a bad way with unmannerly threats, where an honest delight of the people brought him”.³¹ Dissatisfaction with his behavior could be noticed in the eastern vilayet particularly in Erzurum, the place from which the telegrams were sent concerning him being threatened with death and named a tyrant and a dictator.³²

During the first days of May the excitement in the publicity reached culmination. An illegal communist organization that was managed by two Turks and one Greek, in the apartments of which there were “various official statements of the communist content and compromising documents”,

²⁹ The Kemalists also denied their withdrawal even in the framework of the “Renewed Party”, emphasizing that it was not officially registered. One delegation of these oppositionists from Constantinople, with Kara Kemal Bey as its leader, visited Ankara offering the cooperation to Mustafa Kemal Pasha, but it was rejected suggesting that the only thing that could be done was enabling them to join the party the “Union for the Defence of the Rights of Anatolia and Rumelia.” - **AJ-370-1-493**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 18. IV 1923.

³⁰ **AJ-370-1-499**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 28. IV 1923.

³¹ Mustafa Kemal Pasha often used the terms in his contracts such as: “generous”, “patriotic”, “noble” etc.. - **AJ-370-1-505**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 5. IV 1923.

³² **Ibid.**

originating from Bulgaria and Soviet Union, was found in Constantinople. There were rumors that the number of the arrested ones was much higher and that there was some Kâzim from Van among them, at whose place “some papers” that related him with the Kingdom of SHS were found.³³ Also several “revolutionary manifestos”³⁴ were found in the surroundings of Izmir beside a deformed corpse of one soldier, then there was an armed attack by unidentified persons on the faithful ones in the mosque for the time of which two gendarmes and several villagers were killed in the surroundings of Antalya, one butcher was killed near Ankara by a troop of the armed people who were looking for the village headman, while it was noticed in the eastern vilayets that “the people who lived there had a clearer attitude against the representatives of the nowadays Turkish regime.”³⁵ The greatest oppositions to the Kemalists were noticed in Constantinople, where they established a wide network of the informers (“espionage is developed here nowadays in such a way that has never been recorded from even the worst period of the Abdul Hamid’s regime”) in order to succeed in beating back the activities of the “Second Group”, whose followers supported the rumors that Enver Bey was alive and that it was only a matter of moment when that “ghost will completely drown Kemal Pasha.” It was rumored that the head of the Turkish headquarters Fevzi Pasha and a group of high ranked officers were against Mustafa Kemal Pasha.³⁶ Not even the economic circumstances helped the Kemalists. It was in Constantinople that almost 40.000 civil servants lost their jobs and whose families lived hard, the Eastern Thrace and some parts of Anatolia were completely devastated, trade and another economic issue were almost paralyzed....³⁷

³³ It was rumored that the arrested ones were taken to Izmit to be judged. The delegate Živković sent his translator de Kock to the centre of the Constantinople’s police, to check the situation and on that occasion he was informed that “one piece of paper that was received in our Deputation in Paris” was found at Kâzim’s place”- **AJ-370-1-506**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 8. V 1923.

³⁴ It was written in them that “now is the moment when the personal dictatorship should come to an end and that a true democratic system should begin.”- **AJ-370-1-512**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 15. V 1923.

³⁵ **Ibid.**

³⁶ **Ibid.**

³⁷ **AJ-370-1-513**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 4. VI 1923.

A great number of the registered candidates made the organization of the elections hard, therefore the elections were held at different time in different parts of the country. The fact that on July 23 the Peace Treaty, which was considered as a diplomatic victory of Ankara, was signed in Lausanne encouraged the Kemalists. On that occasion even the next day when the celebration of Kurban Bayram started, there were holidays all over Turkey that inspired Živković to write this: “The Turks got the right to enjoy the satisfaction that a prisoner can feel when he leaves the prison. Turkey, which about two or three years ago was razed to the ground and consisted of several robber’s troops that stayed among Anatolias’s rocky ground and ravines, nowadays is more liberal and independent than it has ever been in the last century”.³⁸ The success on the external political aspect was materialized by the Kemalists on the internal political aspect, with an absolute triumph in the assembly’s elections: “The people declared temselves for being with them and supporting their ideas and after that there is nothing that can be in their way and disturb them during the initiated activity on the renewing and reviving Turkey.”³⁹ Out of 300 Members of Parliament’s mandates only 50 of them were obtained by oppositionists. However, Živković believed that the future Turkish Government had an extremely difficult task, since “the country that has never been known by prosperity, is now completely devastated because of which it should start the universal reparation that demands people and resources. There is no doubt that the Turks lack both of them.”⁴⁰

The return of the Turkish delegation to Constantinople in the morning hours on August 10 from the Conference that was held in Lausanne was led by Ismet Pasha and the Kemalists used the opportunity to demonstrate political power which is why on that occasion they organized gatherings of their followers along the route of their moving. During the two day staying in Constantinople Ismet Pasha received the representatives of the high commissars of Great Britain, France, Italy and generals Harington, Charpy and Mombelli in the official audience, as well as the representatives of the

³⁸AJ-370-1-536, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 29.VII 1923.

³⁹Ibid.

⁴⁰Ibid.

neutral countries, then he gave a speech at the university where he was awarded the title of the honored doctor.⁴¹

The first meeting of the National Assembly was held on August 11 when there was the verification of the Member of Parliament's mandate. On that occasion there was a smaller incident when the Member of Parliament from Blikesir said in public that Mustafa Kemal Pasha had two Member of Parliament's mandates – one from Constantinople and the other from Izmir, against which some other Member of Parliament revolted, Feridun Fikri Bey, yelling that he should keep both mandates "since his character is above the law."⁴² After forming the organs and the board of the Assembly, the election of the new government was announced, for the mandate of which Fethi Bey was appointed, the earlier commissioner for justice, while all previous ones remained on their functions. From Živković's point of view appointing Fethi Bey, the earlier Turkish delegate in Sofia, predicted Bulgarian and Turkish bringing together which could have been of negative relevance for the external political position of the Kingdom of SHS.⁴³

The middle of August on the internal political scene of Turkey was known by the arrest of several high-ranking military officials who were accused of contriving a plot against the newly established system. The ones who participated in it are the following: a commander of the First Army Nuredin Pasha, Ali Ihsan Pasha, a colonel Hasan Husein Emiri, commander of the Second Division Salih Bey and a commander of the troops near Adapazari – a colonel Ibrahim Bey.⁴⁴

Trying to establish their absolute rule, during the last week of August the Kemalists conducted extensive activities concerning definite formation of their political party which they named "The National Party." On August 23, the ratification of the Lausanne's Treaty was processed in the National

⁴¹AJ-370-1-565, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 15.VIII 1923.

⁴²*Ibid.*

⁴³Živković informed that he found out from "one very reliable source" that the Bulgarians were trying to establish their relations with Turks "in full swing" and that they would soon sign the consular and commercial convention.– *Ibid.*

⁴⁴It was rumored that Yakub Pasha was in that group. - AJ-370-1-574, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 16.VIII 1923.

Assembly, where 213 Members of Parliaments voted for, while 14 of them were against it. During the discussion for which Živković considered that it was directed in advance, mostly certain state southern and western boundaries were disapproved for which the “main defendants” were French whose politics was the reason for “hundreds of thousands Muslims” who remained out of the Turkish southern boundary, that is to say, in Syria.⁴⁵

Despite a successful solution of the most important external political challenge such as the signing of the Peace Treaty was, the Kemalists were faced with numerous problems out of which the relevant ones that were emphasized were: “the question concerning officers”, “the question concerning civil servants”, the question of sultanate and particularly the situation of the public safety in some parts of the country. Consequently, a part of the high ranking officers expressed their own displeasure since the lower ranking ones who were favoured by Mustafa Kemal Pasha, beat them in progression, while lots of reserve officers were unsatisfied with a failure to fulfill promises concerning the division of the ground. Namely, the Government promised to give them the ground of the Christians who left Turkey, but in the meantime it changed the decision, giving it to the Muslim immigrants from the Balkans.⁴⁶ Furthermore, having no confidence in civil servants of the previous sultan’s regime, the Kemalists removed them, but they were soon faced with the fact that the newly appointed civil servants, who had no experience, were not able to do the entrusted jobs. Therefore, they were forced to return some of the previously dismissed people which caused dissatisfaction among the new workers. However, the biggest danger derives from numerous rebellious groups who terrorized the citizens and attacked with arms on the administrative and police organs. In the surroundings of Izmir and Aydin there were almost 5.000 rebellions against which there were three infantry units and two mounted divisions, but a part of soldiers joined them. The rebellions appeared in the surroundings of Bolu, Marash, Malatya, Kastamonu. In Živković’s opinion even though their activity was directed mostly to the robbery, it had a political background.

⁴⁵ **AJ-370-1-601**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 26.VIII 1923.

⁴⁶ Reserve officers emphasized the fact that the immigrants “did nothing for this country,” in distinction from them who created it during the fight - **AJ-370-1-582**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 4. IX 1923.

They were supported by those who were unsatisfied with new regime, particularly the Muslim clergy, because of which the Government often moved them from one place to the other, and there was also a possibility that they were in contact with an earlier sultan Mehmed VI. The seriousness of the situation concerning safety was confirmed by the fact that Mustafa Kemal Pasha was worried for his own safety so he only drove in an armored car and moved with numerous security forces.⁴⁷

On October 2 at 11 o'clock in the presence of numerous citizens of Constantinople, in front of the Dolmabahce Palace, where the caliph lived, there was a formal ceremony that indicated the end of the occupation of Constantinople and its joining the Turkish authorities again.⁴⁸ The excitement of the Constantinople's Turks became a celebration that lasted many days and at the same time preparations for the arrival of the Ankara's military units to the city decorated with red flags with a star and half-moon, precious oriental rugs, floral wreaths, photos of Mustafa Kemal, his wife Latife Hanım and other generals and statesmen. On October 6, in the morning, not far away from the railway station in Sirkeci, Şukri Naim Pasha, the commander of the Third Corps, landed on the European territory, leading the troops of the Ankara's Government. The masses of Constantinople welcomed them, adorning them with flowers and giving them sweets and cigarettes. There was an official march-past of the units in the Gülhane Park, on the head of which beside Şukri Naim Pasha there were also a delegate of the Ministry of Foreign Affairs, Adnan Bey and Salahedin Bey, the earlier governor of Constantinople.⁴⁹ However, according

⁴⁷ **AJ-370-1-584**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 11. IX 1923.; **AJ-370-1-587**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 23.IX 1923.

⁴⁸ **AJ-370-1-609**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 2. X 1923.

⁴⁹ A Gate of Triumph was built on the bridge in Galata under which a unit of troopers armed with spears, led by Şehabedin Bey passed. Živković was present at this event about which he wrote: "In regard to the equipment the troop made a pretty good impression. But the cattle was somehow undeveloped, while the people looked tired. (...) There was pushing and there should have been trotting but not galloping. The infantry of the fifth regiment, the first division of the Third Army Corps in three battalions followed the troop. (...) The soldiers were dressed in pretty worn out clothes and not all of them had guns. They marched very slowly and tiresomely, without enthusiasm and symmetry. They were short but they seemed to have

to Živković's interpretation, an event that was remembered during this celebration was the situation in which Constantinople's wali Hajdar Bey who did not receive the delegation of the representatives of the National Assembly, which led to his dismissal from the official authorities so that the Prime Minister Fethi Bey ordered an immediate investigation.⁵⁰

“The new situation” of Constantinople, followed by the excitement and frenetic effusion of the Turkish nationalism, was reflected on the incident when in the evening hours a group of people started to attack the passers-by who wore a hat on their heads that the Muslim traditionalists considered a symbol of the “unbeliever”. On that occasion Jakob Nikolić, a secretary in the delegation of the Kingdom of SHS, was left without a hat, and when they tried to take off the hat to the translator who worked in the French Embassy, there was a fight with his security police.⁵¹ Even the next day, Constantinople's citizens were faced with one of the limits of the Ankara's Government with the aim of the unification of the Turkish society – prohibition. The law, that had been effective for some time on the territory of Anatolia, and that forbid the use of alcoholic drinks, started to be used in the city on the Bosphorus. In keeping with its provisions the police authorities closed all taverns (public houses), warehouses and factories of alcoholic drinks, while the individuals who would smuggle or even publicly or in secret consume the alcohol, would expose themselves to the risk of being punished by an imprisonment that would last for three months to a year or by giving some money 50-100 lyles.⁵²

The excitement and triumphalism soon were much more important than the everyday internal political problems from which the emphasized ones were the question of constitutional changes and riots in some parts of

had a certain muscularity and to be pretty well-fed.” - **AJ-370-1-618**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. X 1923.

⁵⁰ Živković emphasized that the Members of Parliament of the Ankara's Assembly considered this relation of Hajdar Bey as a relation of humiliation by Constantinople's social elite toward Ankara's authorities. There were also suggestions that the responsible ones from this incident should be condemned to death punishments. - **AJ-370-1-624**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 10. X 1923.

⁵¹**AJ-370-1-618**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. X 1923.

⁵²**AJ-370-1-623**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 8. X 1923.

Anatolia for whose warding off military troops were used. Constitutional changes had the aim to legalize the newly formed situation and they should have managed the new physiognomy of the Turkish country and society. The main initiatives and suggestions concerning this matter derived from one political party – “Halk”, whose management considered those most important questions even before the National Assembly would deal with them. Therefore on September 9 the question on the capital of “New Turkey” was regarded at the meeting that lasted for four hours, in order to symbolically emphasize that there was no “return to the old”. There were different suggestions, from the one that because of the “national, economic and strategic relevance” that role belonged to Ankara (Ismet Pasha), then the one that it became the capital provided that it changed the name into “Gazi Ankara” or “Gazi Mustafa”, to the one that the board that should find a new location for the capital, somewhere on the coasts of the river Kizilirmak, should be formed. Finally, Ismet Pasha’s suggestion was adopted that the new formulation should be included into the new constitution: “The Capital of Turkey is Ankara!”⁵³ As far as the other constitutional provisions are concerned, it was defined in the project of the future constitution that the National Assembly should have the legislative and executive power, then the meetings during four months in a year, and if it is necessary also six, decide on the reliance to the Government, that it could be dismissed only by its own decision and that it should elect the president of the republic for a five year mandate. The president of the republic at the same time performed the function of the president of the National Assembly. He was the one who promoted officers, named the country’s officials, honored awards and the right to put a veto. Beside the teachers, of both secular and religious schools, no one else could at the same time perform some other function.⁵⁴ However, Živković predicted that Mustafa Kemal Pasha, “to whom his dictatorial position became sweet”,⁵⁵ would oppose to some constitutional solutions.

By the act of the National Assembly, which was brought on October 13, Ankara officially became a new Turkish capital. This fact raised the question

⁵³ **AJ-370-1-624**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 10. X 1923.

⁵⁴ **Ibid.**

⁵⁵ **AJ-370-1-632**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 14. X 1923.

of the necessity of emigrating of the foreign diplomatic representative bodies from Constantinople that a vast majority of the European Governments opposed prolonging it for looking forward that there would be some changes of the political circumstances in Turkey in the future, so that this would become a part of "ad acta". On the other hand, Ankara's Government decided to keep its delegation that had diplomatic contacts with foreign representatives in Constantinople even during the whole 1924, in order to in the meantime enable constructing the buildings for new diplomatic residences in Ankara.⁵⁶

During the last week of October some new complications took part on the internal political scene of Turkey. Namely, there were some changes concerning the structure of the government so that the Prime Minister Fethi Bey left the position of the Minister of Foreign Affairs, while the parliament chose the Member of Parliament from Erzincan, Sabit Bey, for this position that Živković considered as an indication of the Fethi Bey's resignation from the Prime Minister's duty. Also, the vice-premier of the parliament, Ali Fuad Pasha, was appointed for the inspector of the Second Army for which the earlier Prime Minister and Member of Parliament from Constantinople, Reuf Bey, was also a candidate which in Živković's opinion was strengthening the influence of the individuals from the former party "Union and Progress". The internal political and economic crisis was intensified. There was a terrible poverty in the country while the economic developments were almost totally paralysed. In addition to this the situation of the personal and proprietary safety reached a critical level that could be seen in numerous aspects so that "there was no night in Constantinople that some undesirable night guests would not visit some wealthy house, armed to the teeth, who would come by cars, take away all that could be taken from the house and leave quietly."⁵⁷ The news on robberlike acts in the province of Anatolia caused "the greatest anxiety and uneasiness", particularly since the tendency of spreading the robberlike activities in the cities could be seen. Every day one could read in the newspaper columns about numerous cases

⁵⁶ Živković had information that Ankara's Government would decide to "particularly separate the plots of the territory that would be given to the foreign countries for necessary buildings."— *Ibid.*

⁵⁷ **AJ-370-1-645**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 27. X 1923.

of the suicide caused by poverty.⁵⁸ At the same time, Ankara's Government was facing with great external political challenges from which some were more relevant such as the "Mosul Question" and the question of the redemption of railway stations that cost at least eight million pounds and that was the half of the country's budget. Therefore the question concerning destiny was raised, what were the sources for providing the means but not to compromise the independence and stability.⁵⁹

In these circumstances, being unable to get on dealing with accumulated problems, the Government of Fethi Bey resigned on October 27. That act "made no impression in the Assembly nor in the other angora society" as it was expected. Generally analyzing the newly formed situation, Živković expressed doubt in the report to his Government, concerning the abilities of the Turks to get the country out of the "mud" in which it was, explaining his attitudes that they were not able to understand the bases of the modern countries. More precisely, it is not enough to have only the military power but there should be an economic and cultural component that they did not have at that moment.⁶⁰

Two days after the resignation of the Fethi Bey's cabinet, the National Assembly proclaimed the Republic of Turkey. At the same time, it enacted a group of the constitutional changes, while Mustafa Kemal Pasha was elected for the first president of the Republic with 158 out of 256 - the total number of the Members of Parliament. Concerning the potential candidate for the Prime Minister, who was elected in regard to the adopted constitutional changes by the president of the republic from the groups of national Members of Parliament, it was rumored in the political lobbies in Ankara that it would be Ismet Pasha.⁶¹ Those predictions came true, so Ismet Pasha became the first Prime Minister of the Republic of Turkey. The new Government, together with the changes of only three ministers – of the Ministry of Interior, Ministry of Health and Ministry of Building, was

⁵⁸ **Ibid.**

⁵⁹ **Ibid.**

⁶⁰ **AJ-370-1-650**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 28. X 1923.

⁶¹ **AJ-370-1-657**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. X 1923.

actually that same cabinet with Fethi Bey on its head. Živković believed that the new Government could be a stronger political subject in regard to the previous one only on condition to change the disturbed relation of forces in the Assembly itself, and in his opinion, that was possible only by new parliamentary elections.⁶²

The National Assembly proclaimed for the act of high treason, every single oral or written statement that was against the newly established republican system, behind of which the regime of despotism could be noticed which is related to the government of triumvirate – Kemal Pasha, Ismet Pasha and Fethi Bey, and it was supported by an intense propaganda campaign of the Ankara's press, especially the newspaper "Yeni Gün." Beside negative articles concerning the earlier Prime Minister Reuf Bey, it was prevailed with texts where the members of the earlier dynasty were called with various insulting names and especially after the question on the destiny of a caliphate, that is to say, the position of the caliph was also rumored. Namely, on the grounds of Živković's information, there were rumors that the caliph Abdul Mejid, the son of the sultan Abdul Aziz, resigned but soon denied it. The princes, among which the prince Mehmed Selim was prominent,⁶³ pressured on him to "thanks for the present position and dignity as soon as possible," hoping that in this way the question on monarchy that people would support in his favor, would be in the centre of attention.⁶⁴ The editorialist of "Tanin", Hussein Djahid, protected caliphate in the sixth edition from November 6, discussing this situation while criticizing at the same time the princes as "people who are indifferent concerning the so far 'national fight' for freedom."⁶⁵ However, Živković

⁶²Almost identically there was a judgment in "Tanin" whose editor considered that "Ismet Pasha's Government was weaker than Fethi Bey's cabinet. The reasons for its weakness are in itself and it will be destroyed not only by the external attacks, but also under its own troubles." - **AJ-370-1-660**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 1. XI. 1923.

⁶³ Prince Mehmed Selim was the oldest son of the sultan Abdul Hamid. He was believed to be "the most serious, the most intelligent and the most influential among the living offsprings of the Osman's family" –**AJ-370-1-687**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 7. XI. 1923.

⁶⁴**Ibid.**

⁶⁵ Živković considered "Tanin" as "the best and the most literate Turkish newspaper." Young Turkish leaders joined him: Javid Bey, Dr. Nazim Bey, Mithat Bey, Ramiz Bey, about whom

believed that it was “an invented maneuver” that aimed at “being against the angora satraps in the further development,” since the following number of this newspaper published the letter of the caliph’s son, prince Omar Faruk, where it was emphasized that the members of the earlier dynasty “helped the national fight for freedom as much as they could” and that many of them among whom he himself, wanted to go to Anatolia. The prince proved his statement with a telegram that was sent to him on April 27 in 1921 by Mustafa Kemal,⁶⁶ and in Živković’s opinion, Kemal’s fears that the arrival of one prince to the territory of Anatolia could seriously damage his leading positions, could be noticed in it.⁶⁷ The question on caliphate agitated the publicity so much that during the several following days it was dominant in all Turkish newspapers. Constantinople’s evening newspaper “Akşam” published on November 8 that the caliph’s resignation was “the most probable one” and that it would be a “consequence of the new Turkish regime” since their position and the sphere of action were not defined, while after that there would be an organized pan-islamic congress where the representatives of the Muslims all over the world would elect the new caliph. Estimating this kind of writing as sensationalism, the caliph declared to the journalist of “Vatan” that his election was performed in a legal way that he was received warmly by the “righteous ones” who sent him numerous telegrams and letters of support even from the “remotest areas.”⁶⁸ At the same time he emphasized that the question on organizing the congress that would define the caliph’s sphere of actions would be considered, that is to say, “he will do everything that is necessary for the benefits of the Islamic world.”⁶⁹ The confusion of the situation was additionally intensified by the

Kemalists did not have a friendly attitude. - **AJ-370-1-477**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 27. II. 1923.

⁶⁶In the telegram that the prince Faruk received in Inegol, the following was emphasized: “To our greatest satisfaction we received the telegram of Your Majesty. As history witnesses with many similar examples, the arrival of Your Majesty to Anatolia can initiate bad considerations among the members of the Court and the confusion in the public opinion that is unanimous now. All of these are occasional disturbances, therefore Your Majesty is asked to feel free to continue his business with Constantinople because of the patriotism, while expecting the moment when all members of the Imperial court will be used for the benefits of the homeland.”. – **Ibid.**

⁶⁷**Ibid.**

⁶⁸**AJ-370-1-691**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 9. XI 1923.

⁶⁹**Ibid.**

articles from the Ankara's newspapers, among which the most dominant one was "Yeni Gün", where the dethroned sultan Mehmed VI Vahidetin was said to have been "one bastard of the Osman's sons."⁷⁰ The editorialist of "Tanin", Hussein Djahid Bey, who was believed to have been the most capable Turkish journalist and a defender of the caliph and caliphate, had doubts about the whole campaign against the caliph saying that it was being conducted so that his duties would be taken by the president of the republic, which is why Turkey was heading toward the open dictatorship of one man – Mustafa Kemal. Živković shared his attitudes, contrasting the first president of the Turkish republic with the character of Napoleon Bonaparte simultaneously informing the authorities that he found out from a reliable source that the princes from the Osman's dynasty were preparing the announcement of one appeal to the Turkish people where they wanted him to declare whether he supported the newly established regime and particularly the campaign that was conducted against the Osman's dynasty "whose credits for Turkey are not at all insignificant."⁷¹ Furthermore, they feared that some members of the dethroned dynasty under the wings of caliphate would undermine the grounds of the republican system, that is to say, to work on the restoration of the monarchy, behind the conducted campaign against the caliph that was initiated by some members of the party "Halk". The caliph asked Adnan Bey and the commander of the Third Army corps Shukri Naim Pasha for help, but also the oppositionist leaders Rauf Bey and Refet Pasha. The reaction of the Government followed quickly – the minister of the court was removed, and the new one was ordered that he must not allow to any active or reserve officer to enter the caliph's court without its permission. Simultaneously, three options were considered in the Government: firstly the institution of caliphate should be moved out from Turkey, secondly, the caliph should be settled in Bursa or Konya, while thirdly it was predicted that it would stay in Constantinople.⁷² Already on November 15 Shukri Naim Pasha and Constantinople's wali Hajdar Bey had consultations with the Government by telephone, concerning the "caliphate

⁷⁰ **Ibid.**

⁷¹ **Ibid.**

⁷² On the grounds of the writing of the Turkish press, Živković concluded that the second option had the best chances. - **AJ-370-1-691**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 15. XI 1923.

question”, while according to the “source that is related to the intelligence service of the Third Army Corps”, it was speculated that the caliph would go to his apartment on the Camilca Hill which would actually mean that he resigned from the position.⁷³

The new Government, trying to resist the influence of the oppositionist societies, sent a group of the police agents to Constantinople that continuously supervised the leaders of the party “Union and Progress”, Kara Kemal Bey, Javid Bey, Hussein Djahid Bey, then Ali Ihsan Rafet Pasha, Ali Fuad Pasha, Salaheddin Adil Pasha, Kâzim Kara Bekir Pasha and some journalists of “Vatan” and “İkdam”. Furthermore, it ordered that all weapons from the Constantinople’s barracks “**Maçka**” should be transferred to Ankara, while archives and valuable objects should be transferred to Eskişehir.⁷⁴ Among the series of problems and difficulties Ismet Pasha’s cabinet was faced with, financial crisis that he tried to decrease by selling some wakf’s properties was particularly emphasized.⁷⁵

During the second half of November it was very silent on the internal political scene of the Republic of Turkey and then by the end of the month it became lively again. The reason for that was the arrival of the earlier Prime Minister Rauf Bey in accordance with the management of the party “Halk”. He should have explained his relation to the newly established social system in front of the party’s organs, as well as the meaning of some declarations that were made for the Constantinople’s press. The meeting that some newspapers called “historical” and “the investigation of Rauf Bey and Ismet Pasha’s intolerance”, and which was not allowed for the public, was held in the presence of the president of the Republic Mustafa Kemal, even though a day before he conveyed his authorities as a president of the party to Ismet Pasha. During the eight hour meeting several speakers participated (Abdullah Subhi Bey, Redjeb Bey, Agaoglu Ahmed Bey), where the most direct one in the accusations against Rauf Bey was Ismet Pasha, insisting

⁷³ **AJ-370-1-697**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 16. XI 1923.

⁷⁴ **AJ -370-1-676**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 16. XI 1923.

⁷⁵ For example, the appanage that was paid to the caliph, the amount of 25.000 lyres hasn’t been paid for several months. – **Ibid.**

that he answered clearly whether he was for or against the republic, and if he were against, he would have to leave the party and organize his own if he wanted. The speech of Rauf Bey lasted for four hours after which there was an announcement from the party's headquarters for press that "the subject was enough investigated and treated exhaustively" and that Rauf Bey's explanations were "conveniently received".⁷⁶

Simultaneously, the great attention of the Turkish public was attracted by the events concerning the beginning of the use of one law that was made by the National Assembly for the purpose of regulating the position of the officers and military clerks who did not participate in "the national fight for the liberation of the homeland" or they were maybe on the "opposite side". According to Živković's "reliable source", almost 6.200 higher and lower ranking officers should have been removed from the military service, out of which 2.782 from Constantinople. During the last days of November, the list of 800 navy officers was announced, while among the undesirable ones there were the managers of the military school in Kuleli, the principal lieutenant-colonel Djelal-bej and his substitute lieutenant-colonel Mehmed Bey.⁷⁷ Abdurahman Nafit Bey, the commander of the place whose only false was his friendship with Refet Pasha, was also dismissed in Constantinople, while the newly appointed one was Mustafa Kemal Pasha's reliable man, Atif Bey.⁷⁸

The increase of the internal political crisis and the determination of the representative of the newly introduced republican system to uncompromisingly get even with everyone who threatened him, resulted in arresting the editor and the director of three Constantinople's newspapers – "Tanin" (Hussein Djahid), "İndane" (Djevdet Bey) and "Tevhid-i Efkar" (Ebuzzya Velid Bey) on December 9. Because of them a special "martial court", euphemistically called "The Court of Independence" that proclaimed

⁷⁶ **AJ-370-1-683**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. XI 1923.

⁷⁷ They are accused of "sharing the ideas concerning sultanate to the students". - **AJ-370-1-681**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 30. XI 1923.

⁷⁸ **Ibid.**

it was formed for “the movement against the Republic”, was organized.⁷⁹ In Živković’s opinion, the reason for their arrest was that these newspapers announced a letter that the representatives of the Indian Muslims in London, Aga Khan and Emir Ali, sent to Ismet Pasha concerning the “caliphate question” before he received it.⁸⁰ It was rumored that almost 100 officers were arrested and that new arrests were being prepared. On the occasion of this court’s activities the public was of different opinions – while one group believed that its role was to frighten the Government’s opponents, the others were inclined to the point that “these were serious issues” because of which many people would die.⁸¹ Živković also considered this second option as the more probable one, and he believed that the English were the initiators of the movement against the republican regime, being unsatisfied with the acts of the Peace Treaty in Lausanne that was concerned with their interest in the Near East and Central Asia. In his opinion, they strived to initiate the separatist aspiration among Constantinople’s followers of the monarchy, planning to separate Constantinople and the Eastern Thrace from the rest of the country and to establish the rule of the Osman’s dynasty on this territory again.⁸² Several known Constantinople’s citizens were influenced by the “martial court”, among which there was the president of the local bar association and the earlier Member of Parliament Lutfi Fikri Bey, accused of the high treason. His “fault” was that he sent a letter to the caliph, appealing to him that “for the benefits of Turkey” he should not resign. It was also rumored that he was a member of the secret Constantinople’s conspiratory organization.⁸³

⁷⁹ **AJ-370-1-700**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 9. XII 1923.

⁸⁰ At the end, the court established beyond dispute that there was no kind of “political orientation” in that act, but that it was a consequence of the “journalist’s game”. - **AJ-370-2-1**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 2. I 1924.

⁸¹ **AJ-370-1-702**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS 13. XII 1923.

⁸² **AJ-370-1-702**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 13. XII 1923.

⁸³ Lutfi Fikri Bey was sentenced to five years. - **AJ-370-1-683**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 22. XII 1923; **AJ-370-2-1**, The report of the delegate Živković to the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, 2. I 1924.

Simultaneously with trials in front of the “Court of Independence”, there was an extensive police investigation on the territory of Constantinople divided into four sections, that was conducted for the purpose of breaking the “conspiratory” societies and organizations,⁸⁴ while a great number of people was under severe police custody.⁸⁵ The court’s functioning and the way investigations were conducted, soon became the subject of discussion in the Ankara’s Parliament on the occasion of which the Government’s points of view remained as a part of minority.⁸⁶

A delegate Živković ended his diplomatic activities as well as those concerning the intelligence service, having written the report on the functioning of the “Court of Independence”, in 1923, the crucial year for the new Turkish country during which many important events took place.

⁸⁴Shakir Bey conducted the investigation in the “sections Galata, Pera i Sisli“ together with almost 200 inspectors, Ibrahim Bey with 80 inspectors in the “section Stambol”, 80 detectives investigated in the districts on the European side of Bosphorus, while 100 of them investigated on the Asian side.– **Ibid.**

⁸⁵The police, beside everything else, held in custody the following people: princes Osman Fuad and Ahmed Tevfik, sultana Ulvide, the daughter of the sultan Mehmed VI Vahideddin, a colonel Ibrahim Bey, the manager of the court’s stables, a colonel Esad Bey, the earlier Constantinople’s wali and a brother of the earlier Prime Minister Izet Pasha, Omer Rusdi Pasha, a commander of the corps, a colonel Mehmed Ali Bey, a son-in-law of the sultan Abdula Hamid and the earlier aide-de-camp of the sultan Mehmed VI Vahideddin, Kâzim Pasha, a commander of the corps and the earlier wali of Izmir, Servet Pasha, a retired general and the earlier head of the Personal Department in the Ministry of Defence, Hajret Pasha, a retired general and the earlier president of the Military Court, Agiah Pasha, a retired divisional general and the earlier Minister of Defence etc. – **Ibid.**

⁸⁶**Ibid.**

CONCLUSION

“Who on the mountain height doth take his **stand**, Sees **more than** he who stays upon the plain”, is a thought of Petar Petrović Njegoš, a Montenegrin statesman, poet and a philosopher who lived in the 19th century. It seems like this quotation is a good example for the illustration of the position of a Yugoslav diplomatic representative Živković during his staying in Constantinople in 1923 according to which the whole socio-economic development of Turkey in that year can be objectively considered. In reports that he sent to his superiors in the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of SHS, he wrote about the current questions and problems of the Turkish society, its external political aspect as well as the internal political one, making meticulous analyses and comments, without hesitation to emphasize his own predictions of the developments. On their grounds, it can be concluded that many great events and changes that considerably modified the physiognomy of Turkey, took place in the crucial year for the country, 1923. Certainly, the most important one was the change of the state system, namely the dissolution of the monarchy and the proclamation of the republic, beside which there were plenty of other political, economic and questions concerning security owing to which the ruling Kemalist elite was faced with great challenges. Even though considering the external political interests of the Kingdom of SHS occasionally, subjective, meticulous reports that were almost written from day to day illustrate turbulent processes that were parts of this phase of the Turkish society's transformation. We believe that their presentation in this paper will contribute to better consideration of the whole genesis of the modern Turkish Republic, particularly in the period of its beginning, as well as to the reflection of the later developments and processes.

SOURCES AND LITERATURE

Unpublished sources:

Archives

Arhiv Jugoslavije – Beograd: fond Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj – Carigrad, Ankara (370).

Literature

Тодоровић, Десанка, Став Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца према Мировном уговору са Турском у Севру 1920. године, *Историја XX века*, XI, Београд, 1970, 231-269.

Тодоровић, Десанка Питање успостављања дипломатских односа Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и Републике Турске (1923-1925), *Balkanica*, IV, Београд, 1973, 265-289.

Жупанчић, Тонка, Посланство Краљевине Југославије у Турској – Цариград, Анкара 1919-1945. (1890-1945), *Архив*, 2, Београд, 2004, 9-25.

CUMHURİYET BAYRAMI'NIN 10. YIL KUTLAMALARINA BULGAR İLGİSİ VE BULGAR BASININA YANSIMASI

Mahmut BOLAT*

Suzan ERTÜRK**

ÖZET

Çeşitli toplumlarda, kendileri için önem arz eden olayları yıl dönümlerinde kutlamak alışlagelmiş bir durumdur. Bu şekilde, bu olaylar anılırken, bunları hatırlama ve gelecek nesillere aktarmanın yanında, o toplumda milli birlik ve beraberliğinde pekiştirilmesine katkıda bulunulur.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde de benzer kutlama ve anma günlerinin yanında, 1925 yılından itibaren milli bayram olarak kutlanılmaya başlanan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü, ayrı bir önem taşımaktadır. Bu kutlamalar, yurt içinde gördüğü büyük ilginin yanında diğer devletlerinde yoğun ilgisiyle karşılanmıştır.

Türkiye'de, Cumhuriyet Bayramı kutlamaları içerisinde Cumhuriyetin 10. yılı önceki yıllara göre daha coşkulu bir şekilde kutlanılmış ve gerek yurtiçi ve gerekse de yurtdışında büyük ilgiyle karşılanmıştır. Bu çalışmada; büyük ilgi gösterilen bu yıldaki kutlamalara, o dönemde gerçekleştirilen Balkan görüşmelerinin önemli aktörü Bulgaristan Devleti'nin ilgisi ve bu kutlamaların Bulgar basınına ne şekilde yansıdığı ele alınacaktır.

* Yrd. Doç. Dr., Ahi Evran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bolatmahmut@gmail.com.

** Okutman, Ahi Evran Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, Bölümü, suzanerturk@ahievran.edu.tr.

INTEREST OF BULGARIANS IN THE 10th ANNIVERSARY CELEBRATIONS OF THE REPUBLIC DAY AND ITS REFLECTION ON THE BULGARIAN PRESS

ABSTRACT

In various societies, it is a habitual state to celebrate important events on their anniversaries. Celebration of these events makes a contribution to remembering them, handing down the next generations and consolidating the national unity and solidarity in that society.

Among similar celebration and remembrance days in the Republic of Turkey, the establishment anniversary of the Turkish Republic that has been celebrated as a national holiday since 1925 has a particular importance. These celebrations are appreciated not only inland, but also abroad by other states.

In Turkey, the 10th anniversary of the Republic was celebrated in a more vigorous way compared to previous celebrations of the Republic Day and greatly appreciated both inland and abroad. This study will approach the interest of the Bulgarian State, which was an important actor of the Balkan negotiations during that period, in this year's highly appreciated celebrations, and the reflection of these celebrations on the Bulgarian press.

GİRİŞ

Atatürk liderliğinde gerçekleştirilen devrimle 29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, bu süreci yaşamış birçok ulus gibi bugünü 1925 yılından itibaren millî bayram olarak ilan ederek kutlamaya başlamıştır.

Buna benzer olarak Fransızlar, Fransız Devrimi'nin gerçekleştirildiği gün olan 14 Temmuz'u 1880'den itibaren millî bayram olarak kutlarken¹ Amerika'da da 24 Temmuz gününün millî bayram olarak ilan edildiği görülmektedir.² Burada, devrim yıl dönümlerinde anılarak, canlı tutulmaya çalışılmış, nesilden nesile aktarılmaya çalışılmış ve gerek devrimin sebepleri ve gerekse de yaratmak istediği insan ve toplum düzenini halka anlatmak ve benimsetmek amacı taşınmıştır denilebilir.

29 Ekim günü, 1924 yılında çıkarılan bir kararname ile bayram olarak kutlanırken, 1925'te çıkarılan kanunla da, Türkiye'nin millî bayramı olarak ilan edilmiştir.³

1933 yılına kadar genel olarak, benzer programlar dâhilinde kutlamalar yapılırken, 1933 yılı, yani cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarına ayrı bir önem verilmiştir. 10. yıl kutlamaları büyük bir titizlikle hazırlanmış ve hatta bu yıl yapılacak kutlamalara ilişkin kanun dahi çıkarılmıştır. 10. yıl kutlamalarına böylesine önem verilmesinin gerekçelerine bakacak olursak; öncelikle İtilaf Devletleri, Türklerin Millî Mücadele ve Lozan'da kazandığı başarıların sürekli olmayacağına inanıyorlardı. İşte bu nokta da, 10. yıl kutlamalarına bu on yıllık süreçte Türkiye'de neler yapıldığı ve sonuçları damgasını vurmuştur ki bu durum İtilaf Devletleri'nin beklentilerinin boşa çıktığının göstergesiydi. Bunun yanı sıra, Mustafa Kemal Paşa'nın 10. yıla kadar olan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarındaki genel değerlendirmelerinde, millî egemenlik anlayışı ile hür düşünebilen bir toplum oluşturma amacına vurgu

¹ Mustafa Oral, "Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (1933)", *Atatürk Yolu*, S 27-28, 2001, s. 323.

² *TBMM Zabıt Ceridesi*, C I, Devre II, s. 164.

³ Bengül Salman Bolat, *Millî Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012, s. 66.

yaptığı görülmektedir ki, 10. yıla gelindiğinde bu amaca ulaşıldığı ve bu fikrin cumhuriyet ile birlikte temellendiği kabul edilmektedir.⁴

Cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarının gerçekleştirildiği dönemin siyasi olaylarına bakacak olursak; bu dönemde Türkiye'nin dış politikasında özellikle Balkanlar'da hareketli günlerin yaşandığı görülmektedir. Bu dönemde, Türkiye'nin Balkanlar'daki eski toprakları üzerinde herhangi bir iddiada bulunmadığı ve Lozan Antlaşması ile tespit edilen "Status Quo"ya bağlı bulunduğu görülmektedir. 1930 yılında, Yunanistan ile mübadeleden doğan sorunlarını halleden Türkiye, bu tarihe kadar Balkan Devletleri ile yaptığı antlaşmalar ile bu ülkeler ile ilişkilerini düzeltmişti. Yine bu döneme kadar Balkan ülkeleri, kendi aralarında Balkan Savaşları'ndan artakalan problemleri halletmek amacıyla ikili antlaşmalar yapmışlar ve böylece Balkanlar'da tam bir barış ortamı sağlanmıştı.⁵

Esasen bu barış ortamını bozan, İtalya'nın Balkanlar üzerindeki iddialarına yönelik açıklamaları ve Bulgaristan'ın mevcut statükoya karşı faaliyetleri olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Üçüncü Balkan Konferansı'nın ardından Türkiye ve Yunanistan 1933'ün Eylülünde "İçten Anlaşma Paktı"nı imzalamışlardır. Bu pakt, Balkanlardaki sınırların değişmesinden yana olan Bulgaristan'a karşı bir güvence oluşturmayı amaçlamıştır. Hakikaten, Bulgaristan o dönemde, diğer Balkan ülkelerinden farklı olarak "Status Quo" ya karşı çıkan İtalya ile ilişkilerini geliştirmekteydi. Yine Türkiye 1933 yılı içinde Romanya ve Yugoslavya ile de ikili anlaşmalar yaparak 1934'te oluşturulacak olan Balkan Paktı'nın zeminini hazırlamıştır.⁶ Esasen 1933 tarihli Türk-Yunan antlaşmasında Türkiye'nin, Yunanistan'a sınırlarının dokunulmazlığı hakkında teminat vermesi, Yunan toprakları üzerinde hak talebinde bulunan Bulgaristan'da tepkiyle karşılanmış, bu durum Türkiye'nin Bulgaristan'a karşı düşmanca bir tavır olarak yorumlanmıştır. Bunun üzerine, Bulgaristan'ın bu noktadaki şüphe ve endişelerini ortadan kaldırmak amacıyla, 20 Eylül 1933'te Başbakan İsmet Paşa ve Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü Bey Sofya'yı ziyaret etmişlerdir ki bu ziyaret sırasında

⁴ Bolat, a.g.e., s. 91-94.

⁵ **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990)**, Siyasal Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 1993, s. 99.

⁶ Dilek Barlas, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, AKDİTYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000, s. 278-279.

1929 tarihli Türk-Bulgar “Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması” 5 yıl süreyle uzatılmıştır.⁷

Bu durum esasen, cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarına çok az sayıda davet edilen ülkelerden birisinin Bulgaristan olmasının nedenini daha net ortaya koymaktadır. Bunun yanında Türkiye, Bulgaristan’ı kaybetmemek ve Bulgaristan’sız bir Balkan Pakti’nin var olamayacağını düşündüğünden dolayı böyle bir girişimde bulunmuştur denilebilir. Bu hareket yine “Yurtta Sulh Cihanda Sulh Politikası”nın bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, Bulgaristan’ın da Türkiye’nin dostluğunu kaybetmemek düşüncesinde olduğu, cumhuriyetin 10. yıl kutlamalarına katılmasında, bu kutlamalarda verdiği mesajlarda ve bu kutlamalara gösterdiği ilgide görülmektedir.

Kuruluşundan Türkiye Cumhuriyeti’nin 10. Yılına Kadar Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan Bulgar Prensiği 5 Ekim 1908’de Bulgaristan’ın Tırnova şehrinde bağımsızlığını ilan etmiştir. Sınırlarını Trakya, Makedonya ve Ege Denizine doğru genişletme çabası içindeki bu Prensiğ, Ekim 1912’de Osmanlı Devleti’ne savaş ilan etmiş ve önemli topraklar elde etmiştir. Ancak Bulgaristan, I. Balkan Savaşı’nda elde ettiği toprakları, II. Balkan Savaşında, müttefikleri Sırbistan ve Yunanistan’a bırakmak zorunda kalmıştır. Ayrıca, Dobruca Romanya’nın eline geçmiş, Edirne şehri de Türkler tarafından geri alınmıştır.

I. Dünya Savaşı öncesi bloklamalarda, İtilaf Devletleri’nin Bulgaristan’ı kendi yanlarına çekebilmek için ona birtakım vaatlerde bulunduğu, bunun karşılığında ondan Türkiye’ye karşı savaş açarak kendi yanlarında I. Dünya Savaşı’na girmesini istedikleri, Bulgar *Dnes* gazetesinin, Rus diplomasisinin gizli arşiv belgeleri arasından sayfalarına taşıdığı “Bulgaristan 14 Haziran’a Kadar Türkiye’ye Saldırın” başlıklı yazısında görülmektedir. İtilaf Devletleri’nin planına göre, Bulgarlara Ege Denizi’ne bir çıkış verilecek bu yer de Kavala olacaktı. Bunun üzerine Bulgaristan

⁷Olaylarla Türk Dış..., s. 101.

Drama ve Serez kazalarını da istemiş bu istekleri de İtilaf Devletleri tarafından uygun bulunmuştur. Tabii burada İtilaf Devletleri için bir sorun görülmektedir ki bu Balkan Devletleri arasında dengeyi sağlayabilmektir. Bulgaristan'a bu yerlerin verilmesi Bosna-Hersek'in Sırlara verilmesine bağlıdır. Bunun yanı sıra Yunanlılara verilecek İzmir ve çevresi de ayrı bir sorun teşkil etmektedir. Çünkü bu topraklar şayet bu ülkelere verilecek olursa, Bulgaristan daha büyük toprak talebinde bulunacak, bu durum bölgede daha büyük sorunların ortaya çıkmasına neden olacaktı. Tabii bu arada, İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'a sundukları şart, bu topraklar karşılığında 14 Haziran-01 Temmuz tarihleri arasında Osmanlı Devleti'ne saldırarak I. Dünya Savaşı'na girmesi idi. Şayet Bulgarlar bu süre zarfında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmezse, İtilaf Devletleri Bulgaristan'a verdikleri sözlerden vazgeçeceklerdi.⁸

Nihayetinde bu ittifak gerçekleşmemiş, Bulgaristan da Osmanlı Devleti gibi Almanya'nın müttefiki olarak savaşa katılmış, ancak her iki ülke savaştan yenik ayrılmıştır. Osmanlı Devleti yıkılmış, Bulgaristan ise önemli toprak kayıplarına uğramıştır. Bulgaristan, son derece ağır hükümler içeren Nöyyi, Osmanlı Devleti ise de Sevr Antlaşmasını imzalamıştır. I. Dünya Savaşı sonrasında Türkler, Bulgarlar gibi kaderlerine razı olmayarak, Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde millî bir mücadeleye başlamıştır. Anadolu'daki bu mücadele Bulgaristan'da Aleksandır Stamboliyski önderliğindeki Çiftçi Partisi tarafından desteklenmiştir. Bu dönemde Yunanistan'ın, Bulgaristan ve Türkiye'ye düşmanca politikaları da Türkiye ve Bulgaristan'ı birbirine yaklaştıran temel etkenlerden olmuştur.

Esasen Bulgaristan'ın mücadelesi, kendisine daha önce vaat edilen ve hatta Ayastafanos Antlaşması maddeleri arasında yer alarak resmi bir nitelik taşıyan topraklara sahip olmak mücadelesi idi.

Ayastafanos'ta Bulgaristan'a vaat edilen sınırlar, Tuna'dan Ege Denizine, Karadeniz'den Arnavutluk'a kadar uzanıyordu.⁹

İşte Bulgaristan, daha evvel kendisine vaat edilen, fakat sahip olamadığı bu topraklar üzerindeki hak iddiasından hiçbir zaman vazgeçmemiş ve bu

⁸ Dnes, 20 Yuni 1936, s. 3.

⁹ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, 3. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 278-279.

tarihten sonraki askeri ve siyasi mücadelelerinde, bu sınırlara ulaşmak amacını gütmüştü.

Bu doğrultuda Türk Millî Mücadelesi'nin kazanılmasından sonra, yeni Türk Devletinin imzaladığı Lozan Antlaşması, Bulgaristan'da da bazı ümitler doğurmuştur. Bulgaristan, I. Dünya Savaşı sonrası yenik devletlerle imzalanmış antlaşmaların revize edilebileceğini düşünmüştür. Daha Lozan görüşmeleri devam ederken, Stamboliyski Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile müzakerelere girilerek bir dostluk anlaşması imzalamak istemiş, ancak Haziran 1925'te Stamboliyski'nin bir darbe ile öldürülerek Çiftçi Partisinin iktidardan düşmesi üzerine bu anlaşma yapılamamıştır.

Bundan bir süre sonra 1925 yılı Ekiminde iki ülke arasında diplomatik ilişkiler kurularak bir anlaşma imzalanmıştır. Bundan sonraki süreçte iki ülke arasındaki siyasi, sosyal, ekonomik ilişkiler gelişerek, iki ülke resmî temsilcileri arasında karşılıklı ziyaretler yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin izlediği barışçı politika doğrultusunda, Bulgaristan'ın yanı sıra diğer Balkan ülkeleri ile de anlaşmalar yapılmıştır. Burada, 1930 yılında Türkiye'nin Yunanistan'la mübadele sorununu çözmesi sonucu, Türkiye ile Yunanistan arasındaki ilişkilerin gelişmesi Bulgaristan'ı rahatsız etmiştir. Çünkü bu dönemde İtalya'nın güdümündeki Bulgaristan, revizyonist bir dış politika izleyerek, Türkiye hariç diğer komşularından resmi olarak toprak talep etmiştir. Türkiye'nin, Bulgaristan'ın da, oluşturulacak bir Balkan Paketi'nde yer almasına büyük önem vermiş olmasına rağmen, Bulgaristan'ın revizyonist politikasından vazgeçmeyerek bir iş birliğine yanaşmaması iki ülke ilişkilerini germiştir. Fakat Türkiye yine de tedbiri elden bırakmamış ve Bulgaristan'a karşı barışçı politikasını sürdürmüştür.¹⁰

Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. Yıl Kutlamalarında Bulgaristan

¹⁰ Bengül Bolat, "Kessarevo/Kesarevo/Kesenova Olayı/Faciası/Hadisesi", **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, XIII/26, Bahar 2013, s. 87-89.

Türkiye’de, cumhuriyetin ilanının 10. yıl kutlamalarına sadece Sovyetler Birliği, Yunanistan, Bulgaristan, Macaristan ve Yugoslavya’nın katılmasına müsaade edilmiştir. Hatta Almanya’da bu kutlamalara bir heyetle katılmak istemesine rağmen buna müsaade edilmemiştir. Bu konuda açıklama yapan dönemin Dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Bey, cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarına katılımlara izin veremeyeceklerini, sadece Sovyetler Birliği’nin bu kutlamalara bir delegasyon ile katılmasına izin verdiklerini, bunun da nedeninin, iki yıl evvel kendisinin Sovyet millî bayramına katılması olarak açıklamıştır. Buna rağmen bu kutlamalara Balkan devletlerinin birer heyetle katıldığı görülmektedir ki bunun nedeni o sıralarda devam eden Balkan görüşmeleri ile açıklanabilir.¹¹

Böylece, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun 10. yılı Balkanlar’da Balkan görüşmelerinin yapıldığı kritik bir dönemde gerçekleştirilmiştir. Bu kutlamalara Sovyet Rusya ve Balkan Ülkeleri davet edilmekle birlikte, sadece Sovyet Rusya ve Bulgaristan resmi heyetlerle katılmıştır.

Cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarına dönemin Türk- Bulgar ilişkilerini yakından takip eden Bulgar ulusal gazeteleri, büyük ilgi göstermişlerdir ki bunu yayınladıkları değişik yazı ve makalelerde görmek mümkündür. Cumhuriyetin 10. yılı kutlamalarında Bulgaristan’ı Bulgar Eğitim Bakanı Boyaciev, General Markov, Bulgar Çiftçi Birliği temsilcisi Boşnakov’un yanı sıra Mustafa Kemal Paşa’nın Sofya’da askeri ataşe olduğu dönemdeki eski dostlarından Bulgar milletvekili Dimitir Açkov temsil etmiştir.¹²

Bulgar heyeti, Türkiye’ye geldikten sonra yaptığı açıklamada; Türkiye’ye yaptıkları bu seyahatten ve özellikle cumhuriyetin 10. yılı dolayısıyla Ankara’da yapılacak şenliklere katılacak olmalarından dolayı memnuniyetlerini belirtmişlerdir.¹³ Bu arada heyette bulunan General Markov, Türkiye’yi görmediği son yedi sene içindeki değişimi gördüğünde hayretini saklayamamıştır.¹⁴

¹¹ Bolat, **a.g.e.**, s. 132,133.

¹² **Borba**, S 3752, 1 Noemvri 1933, s. 1.

¹³ **Cumhuriyet**, 28 Teşrinievvel 1933, s. 1.

¹⁴ **Milliyet**, 28 Teşrinievvel 1933, s.1.

Tüm heyetlerin resmî kabulü Büyük Millet Meclisinde gerçekleşmiş ve misafirler burada Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya takdim edilmiştir. Bulgar Eğitim Bakanı Boyaciev, resmî kabulde, Mustafa Kemal'e, cumhuriyetin 10 yıl zarfında kaydettiği ilerleme dinamiğine Bulgaristan'ın ve Bulgar halkının hayranlık duyduğunu belirttikten sonra, Bulgaristan'ın, cumhuriyetin 10. yılı sebebiyle Türkiye Cumhuriyeti ve bu cumhuriyeti oluşturanları kutladığını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa da buna cevaben, Bulgaristan'a karşı her zaman sevgi beslediğini dile getirerek, iki ülkenin dostluğu için her zaman çalışmaya devam edeceğinin altını çizmiştir.¹⁵

Ankara'da yapılan kutlamaları aktaran *Borba* gazetesi şunları kaydetmiştir: “*Her yer bayram havası içinde ve sokaklar bayraklarla süslenmiş durumda. Temsili resimler sokakları süslüyor ve halka son 10 yılda cumhuriyetin kaydettiği ilerleme gösteriliyor. Köylüler şehirde dolaşarak, Cumhuriyet Marşı'nı söylüyor ve Mustafa Kemal Paşa'nın heykeline çiçekler bırakıyor.*”¹⁶

Bulgar heyetin Ankara'da dikkatini özellikle Türk askerleri çekmiş ve Bulgarlar, Türk ordusunun gücüne, disiplinine ve uzun boylu askerlerine hayran kalmıştır. Kutlamalardan sonra Askeri Kulüpte de heyetler için bir balo düzenlenmiştir. Balo sonrası Bulgar milletvekili ve Mustafa Kemal Paşa'nın eski dostlarından milletvekili Açkov'un, Sovyet Rusya temsilcisi Voroşilov ile beraber Mustafa Kemal Paşa'nın koluna girmesi orada bulunan herkesin dikkatini çekmiştir. Bakan Boyaciev'in dikkatini çeken bir durum da, Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sırasında yüzlerce okul ve yerel enstitünün açılışının yapılmasının yanı sıra, bir o kadarının da temelinin atılması olmuştur.¹⁷

Cumhuriyetin kuruluşunun 10 yılı münasebetiyle “Ankara'daki Şeref” başlığı ile Bulgar Ajansı Müdürü Trayko Popov, Bulgar Hükümetine yakınlığı ile bilinen *Utro* gazetesinde kaleme aldığı bir makalesinde şunları dile getirmiştir: “*On yıl önce bugün bir imparatorluğun yıkılıp yerine yeni ve modern bir devletin doğmasına sadece birkaç gün kalmıştı. Ankara'da,*

¹⁵ *Zarya*, S 3647, 5 Noemvri 1933, s.1; *Nezavisimost*, S 3719, 4 Noemvri 1933, s.1.

¹⁶ *Borba*, S 3752, 1 Noemvri 1933, s.1.

¹⁷ *Zarya*, S 3647, 5 Noemvri 1933, s.1; *Kambana*, S 46, 3 Noemvri 1933, s.1.

önümüzdeki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının amacı ülkedeki çelik gibi iradeyi ve yenilmez Kemalizm ruhunu tüm dünyaya bir kez daha göstermektir. Bu yeni devlet nazariyesi, kaderciliğin ülkesini, kimsenin başaramadığı bir darbe ile değiştirdi. Mustafa Kemal'in başta olduğu bir avuç vatansever, insan gücünün sınırı olmadığını gösterdi.

Bir dizi acımasız ve başarılı savaştan sonra Mustafa Kemal Paşa kendini, Türkiye'yi yenilediği daha geniş bir çalışma alanı içinde buldu. Modern ülkelerdeki dayanaklardan yoksun bu ülke, yeniden inşa edilmeliydi. Ancak O'nun dayanabileceği ne güçlü bir idari teşkilatı ne de bilinçli ve eğitilmiş halkı vardı. Ordu, biricik ümitti.

Genç Türkiye'nin önderi, öncelikle halkını eğitime görevini üstlendi. Cumhuriyetin ilanından sonra teokratik devlet yıkıldı. Art arda ve birbirinden güçlü reformlar yapıldı. Bu ülkede, geçmişle bugün arasındaki büyük farkı körler bile görür. Eğitim ve kültüre susamışlık her yerde görülüyor. Çöller bereketli tarlalara dönüşüyor. Her yere modern kara ve demiryolları inşa ediliyor. En ulaşılmaz yerlere bile yeni yerleşim yerleri kuruluyor. Önceleri tembelliğin mikrobi olan bu ülkede, artık çalışkanlığın bereketi var. Yeni bir ruhla eğitilmiş gençler cumhuriyet davasına sadakatle bağlı. Mustafa Kemal Paşa bununla gurur duyabilir. Yeni bir kültürün temellerini attı ve bu alanda dev adımlarla ilerliyor. Mücadele, Gazi'nin maddi ve manevi prensipleri yerleşene kadar devam edecek. Gençlik bu yolda yürümeye hazır. Bunun karşılığında daha büyük başarılar kazanılacak.

Yeni cumhuriyet, uluslararası aile içinde de kiskanılacak bir yere sahip. Barışçı siyaset izleyen Türkiye'nin, komşularıyla barış içinde yaşama isteği değişmeyecek. Yarış için sahneye daha geç çıkan bu halk, diğer halklarla kültür ve ilerlemede tükenmeyen bir yarış içinde. Komşumuzun başarılarına içtenlikle seviniyor ve başarılarının meyvelerini toplamaya devam edeceklerine inanıyoruz. Vatanlarının ismini halkların kültür tarihine ebediyen yazdıracaklar.”¹⁸

¹⁸ Trayko Popov, “Proslavata ve Ankara”, *Utro*, S 7256, 27 Oktomvri 1933, s. 2.

Popov, bu 10 yıllık süreç içerisinde Türkiye'deki gelişmeleri ve onun mimarı olan Mustafa Kemal Paşa'yı bu yazısı ile överek, Türkiye'nin bu gelişmelerle, medeniyet âlemi içerisinde yerini aldığını belirtmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yılı 29 Ekim'de Bulgaristan'ın başkenti Sofya'da Bulgar-Türk Dostluk Cemiyeti tarafından Ticari-Endüstri Kamarası salonunda da kutlanmıştır. Kutlamada, Türkiye'nin Sofya Elçisi Kamil Bey de hazır bulunmuşlardır. Cemiyet Başkanı Prof. Petko Stoyanov yaptığı konuşmada, Türkiye'nin tam modernleşmesine işaret ederek ve Türkiye'nin özellikle ekonomi alanındaki başarısına dikkat çekerek, Türkiye'nin en dengeli bütçeye sahip olan devletlerden biri olduğunu söylemiştir. Tefik Kamil Bey de gösterilen bu ilgi ve saygıya teşekkür etmiş, iki ülkenin siyasi amaçlarındaki tam uyumundan bahsetmiştir. Daha sonra söz alan Cemiyet başkan yardımcısı ve Bulgaristan'daki Rehber gazetesi redaktörü Mehmet Celilov, cumhuriyetin önderinin verdiği mücadeleden ve bu mücadelede karşısına çıkan güçlüklerden bahsetmiştir. Bulgaristan Merkez Kooperatif Bankası Müdürü Pandov da Bulgaristan'ın, Türkiye'de ortaya çıkan kooperatifçilik hareketinden duyduğu memnuniyeti kaydetmiştir.¹⁹

Bu kutlama programı Türk basınında da yer bulmuş ve 31 Ekim tarihli Milliyet Gazetesinde Stoyanov'un; Türkiye'nin mevcudiyetinin ilk on senesinde bütün sahalarda muazzam faaliyetler gösterdiğini ve milli birliği için sağlam temeller atmaya başladığını ve bilhassa maliyenin düzenlenmesi konusunda Türkiye'nin başarısını öven konuşmasına yer vermiştir.²⁰

Dönemin aşırı sağ gazetelerinden *Slovo* gazetesinde, cumhuriyetin 10 yılı münasebeti ile yayımlanan bir makalede şunlar dile getirilmiştir: “*Viyana bozgunundan sonra Osmanlı İmparatorluğu devamlı bir çöküş içinde idi. İslam ideolojisi içinde körleşmiş Türkler, Avrupa medeniyetinin kazanımlarını kullanamadılar. Bu medeniyetle uzun süre temas etmelerine rağmen, yeni ve modern bir devlet düzeni oluşturamadılar. Büyük ve incelikli “Doğu Sorunu” oldukça ilgi çekiyor ve imparatorluk birçok ülkenin iştahını kabartıyordu. Bu yüzden de Türkler, Avrupa emperyalizm tarihinin*

¹⁹Zname, S 246, 30 Oktomvri 1933, s. 1.

²⁰Milliyet, 31 Teşrinievvel 1933, s. 2.

son asırlarında hemen tüm savaşların talihsiz iştirakçileriydi. Sevr Antlaşması, Osmanlı'nun ihtişamı için en ölümcül hükümdü.

Mustafa Kemal bu ümitsiz zamanda, vatan topraklarını yağmalayanlara karşı direnişi organize etti. Daha sonraları O'nun teşebbüsü ile orduya dönüşecek olan Anadolu Ulusal Hareketi doğdu. Düşmanların, sadece acımasız antlaşma hükümlerinin değil, aynı zamanda işgalci ordular ve sultanın başta olduğu başkent İstanbul'un da olduğu göz önünde bulundurulursa, bu hareketin yöneticilerinin kahramanlıkları daha iyi değerlendirilebilir.

Her şeyden önce, Mustafa Kemal'in başkanlık ettiği yeni Meclis Hükümeti, ağır iki yıl boyunca güçlükler karşısında onuru ile direnerek, mücadeleyi zaferle sonuçlandırdı. Savaş, Yunan ordusu için tam bir felaketti. Lozan Antlaşması, Anadolu mücadelesinin tacı ve mücadeleyi yaratanların bir gururudur. Bu antlaşma, Sevr'in utanç verici prangasını kopararak, Türkiye'yi galiplerle eşit seviyeye getirdi. Ancak Mustafa Kemal sadece vatanın kurtarıcı olma şerefi ile yetinmedi. Bu şereften cesaret alarak, etrafını sarmış ordu ve meclisteki sadık ve aydın taraftarları ile modern Batı ülkelerini örnek alarak, yeni bir devlet düzeni kurmayı kendine amaç edindi. Cesur bir darbe ile saltanat ve halifeliği kaldırdı. Şer'i kurumları yıktı. Kadın, yaşmağı çıkararak yarı köle olma durumundan kurtuldu.”²¹

Yine, Zname gazetesi yayınladığı bir yazıda İstanbul'daki kutlamalara şöyle yer vermiştir: “Cumhuriyet'in 10 yılı kutlamaları görkemli bir şekilde yapıyor. Tüm evlerin kapı ve pencerelerinde bayraklar dalgalanıyor. Yabancı tebaa, Türk bayraklarının yanı sıra kendi milli bayraklarını da asmıştı. Her yer ışıl ışıl aydınlatılmıştı. Gemiler, özellikle de askeri gemiler Dolmabahçe'ye doğru konumlanmıştı. Şehirden denize ve denizden şehire manzara muhteşemdi. Üç gün üç gece boyunca tüm caddeler insanlarla dolup taşmıştı. Tramvay hatta otomobillerde yer bulmak zordu. Bu kutlamalarda, sanki cumhuriyetin büyük mührü bir kez daha vurulmuştu.”²²

Cumhuriyet'in 10 yılı İstanbul'daki Ohri Metropoliti Boris Başkanlığındaki Bulgar Ekzarhlığında da kutlanmıştır. İstanbul'daki Bulgar

²¹Slovo, S 3407, 30 Oktomvri 1933, s. 1.

²²Zname, S 251, 6 Noemvri 1933, s.1.

kolonisinden temsilcilerin de yer aldığı ayinde, Gazi Mustafa Kemal ve arkadaşlarına olan saygı dile getirilerek, Onların büyük eserinden bahsedilmiştir. Ayrıca Bulgar çocukları Türk Millî Marşı'nı söyleyerek, Türkçe şiirler okumuştur.²³

Dönemin tirajı en yüksek gazetelerinden *Zora* gazetesinde, Pavel Şatev adlı yazar, “*Yeni, Cumhuriyetçi Türkiye*” başlığındaki yazısında şunları yazmıştır: “*Galibiyetten hemen sonra Türkiye’de tam anlamıyla bir devrim gerçekleşti. Dünya’nın hiçbir yerinde fazla kan akmadan böyle bir devrim gerçekleştirmiş bir ülke daha yok. Türk ulusal devrimi Fransa ve Almanya gibi ülke devrimlerinden farklıdır. Türk devrimi siyasi bir devrimdir. Devletin yönetim şekli değiştirilerek, din devletten ayrıldı. Siyasi kurumlar yeniden yapılandırılarak, tüm dini kuruluşların malları kamulaştırıldı. Devrim; köhneliğin, tembelliğin ve fanatizmin destekçilerini birer parazit gibi dağıttı. Çünkü onlar, kendi gelenek ve görenekleriyle, terakki, fen ve ihtisas asrı olan 20. asırda ülkenin kültürel ve ekonomik gelişimini engelliyorlardı. Cumhuriyet Türkiye’sinin ülkeyi yabancı istiladan kurtardıktan sonraki amacı, siyasi, ekonomik, kültürel, her alanda tam bir bağımsızlık kurmaktı. Sonraki amaç ise, Türk ulusal sınırları içinde bir Türk ulusal kültürü meydana getirmektir.*

Cumhuriyetçi Türkiye’de sadece hayatın dış görünümünün değiştiği zannedilmesin. Türkiye’deki devrim, bir Türk ruhunu ve Türk maneviyatını meydana getirmeyi amaçlayan gerçek ve manevi bir devrimdir.

Türkiye, hem iç hem de dış siyasette başardı. Kültürel ve ekonomik gelişim için, hem halkına hem de Türkiye dışındaki aynı ırk, dil ve kültürden birkaç milyon soydaşına geniş alan açtı.

Türkiye’nin nüfusu 13 milyon 749 bin 211’dir. Yüz ölçüm olarak Fransa’dan büyük değil. Yer altı ve yer üstü zenginlikleri bakımından tüm Balkan ülkelerini geçiyor. Bütçesi 12-13 milyar leva ve son iki yılda en dengeli bütçeye sahip ülke. Türkiye’nin de borçları az değil. Fakat Türkiye, sahip olduğu yer altı zenginlikleri planlı ve ekonomik bir programla ve Türk devlet adamları, ekonomist ve finansmanları sayesinde kısa zamanda tüm

²³Zname, S 251, 6 Noemvri 1933, s. 1.

ağırlığı ile hafifleyecek ve Türk halkı Sultanlardan kalan kötü ekonomik esarettten kurtulacak. Türkiye de Dünya ekonomik bunalımından etkilendi. Ancak inkâr edilemez ki, Dünya savaşından sonra mağlup olan ülkelerle kıyaslandığında Türkiye'nin durumu çok iyi. Türkiye bu durumunu, bazılarının iddia ettiği gibi coğrafi konumuna değil, sadece yöneticilerinin dehasına borçlu.”²⁴

Bulgaristan'ın sosyalist gazetelerinden *Mir* gazetesinde, Hristo Bruzitsov'un “ 10. Yıl Yeni Türkiye” başlığı ile şöyle bir makalesi yayımlanmıştır. Bu makalede Bruzitsov şunları söylemiştir: “10 yıl önce bugün, Sakarya'nın kullerinden Anka kuşu gibi yeni bir devlet ortaya çıktı. Çürümüş ve eski köhneliği anımsatan her şey bir çırpıda yok edildi. Hatta sultanlar tarafından, devletin dayanağı olarak gösterilen Halifelik bile yok edildi. Kendisine, haklı olarak “Gazi” denilen, Kemal Paşa'nın inkılâpları birbiri ardına geldi. İnkılâpların hepsi birbirinden cesurdu ve her biri büyük hayranlık uyandırıyordu.

Yeni Türkiye'nin hâkimi bir cerrah gibi çalışıyordu. Alışılmadık kombinasyonlar yapıyordu; Sovyet Rusya ile dostluk, ancak Bolşevizm'le mücadele. Ülkedeki inkılâp planlarının başarılı bir şekilde yürümesi için sınırlarda güvenlik.

Düşmanlar ortaya çıktı, ne zaman çıkmadılar ki? Ama Kemal Paşa'nın inkılâpları, Türkiye ve insanlığın umum kültürü için öyle faydalı idi ki, karşıtlar hiçbir yerde destek bulamazdı. Tek tek asırlık kurumlar ortadan kaldırılıyordu; Halifelik, Harem, Arap Alfabeti. Ancak büyük inkılâpçı, her büyük deha gibi en ufak ayrıntılarla da ilgilendi ve Türkiye sadece eski kurumlarını değiştirmede, dış görünümünü de değiştirdi. Artık ülkede, fes, ferace, çalma, köçek gibi geçmişe dair çirkin, ama yine de insan muhafazakârlığının ürünü olan hiçbir şey görülüyordu. İnkılâpçı, hep bu istikamette ilerledi.

İyi bir psikolog olarak, ülkede dans kurslarının açılması talimatını verdi. O, ne istediğini çok iyi biliyordu. Türkün ve özellikle de Türk kadının

²⁴ Pavel Şatev, “Nova, Republikanska Turtsiya”, *Zora*, S 4300, 2 Noemvri 1933, s.6.

şimdiye kadarki kapalılığından mümkün oldukça çabuk bir şekilde uzaklaşması.

En zor şey olarak görülen bir ulusun yüreğini değiştirmek, idari değişikliklerle geldi. Ancak temel, Sakarya'da atılmıştı. Kim devletin kurtarıcısına karşı çıkabilir? Mustafa Kemal olmasaydı, Türkiye bugün dünyada kötü durumda olan devletlerin en kötüsü olacaktı. Sevr Antlaşması, zaten çökmüş Türk devletini tamamen yok ediyordu. Bir defa içte başarmış Türkiye, savaşlarda halledilememiş ya da savaşlardan sonra ortaya çıkmış dış sorunları da ele aldı. Çok kısa bir sürede, içteki tempoya cevap veren bir çabuklukla, Türkiye, sadece komşu ülkelerle değil, Avrupa kuvvetleri ile de temasa geçti. İsmet Paşa ve Rüştü Bey'in isimleri gazete manşetlerinden inmiyordu. Türkiye'nin prestiji yükseldi. "Hasta Adam"dan eser kalmadı. Türkün yeni yüreği, madem ülkesinin faydasına idi, Yunan'a karşı olan nefretini yenmeyi de başardı. Ancak Kemalizm dışta, mütevasıllığı ile kazandı. Bazı ülkeler gibi kendini bir ihraç ürünü gibi pazarlamadı. Bu mütevasıllığı onu daha da yüceltti. 10 yıldır tüm kültür dünyasının bu Türk gücüne karşı beslediği sempati, iç ve dış darbelerden çok çekmiş Türk halkı için en büyük armağan."²⁵

Ankara'daki kutlamaların sona ermesinden sonra Bulgar delegasyonu İstanbul'a dönüş yolunda tren garında Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey, Türk Milli Eğitim Bakanı Hikmet Bey, Cumhuriyet Halk Partisi Sekreteri Recep Bey'in yanı sıra çok sayıda üst düzey memur tarafından uğurlanmıştır. Uğurlama heyetinde yer alan bir askeri birlik de Bulgaristan lehine tezahüratta bulunmuştur.²⁶

Bulgar basınında Türkiye'ye yönelik değerlendirmelere genel olarak bakıldığında; özellikle Türkiye'deki son 10 yıllık süreçteki değişime değinildiği görülmektedir. Türk ordusunun gücünden, Millî Mücadele'deki başarısından, Türk Devrimi'nin kendine has özelliğinden, Türkiye'nin ekonomisinin düzenlenmesindeki başarıdan, barışçı siyasetinden, eski ile bağlarını tamamen kopararak ve Batı'yı örnek alarak modern bir ülke haline gelmesinden bahsedilmektedir. Bir bakıma, halkın eğitimi ile kendisini

²⁵ Hristo Bruzitsov, "10 Godini Nova Turtsiya", **Mir**, S 9889, 28 Oktomvri 1933, s. 1.

²⁶ **Borba**, S 3754, 3 Neomvri, s. 1; **Kambana**, S 46, 3 Neomvri 1933, s. 1.

geçmişe ve kaderciliğe bağlayan prangaları kırarak modern bir ülke haline gelme sürecine vurgu yapılmaya çalışılmıştır.

Balkanlarda yaşanan bu sıkıntılı günlere rağmen Bulgaristan'ın, Türkiye'de Cumhuriyetin 10. yıl dönümü kutlamalarına bu denli ilgi göstermesinin ve gerek devlet adamları ve gerekse Bulgar basını tarafından böylesine dostane açıklamalarının nedeni olarak, Türkiye'nin ittifakını kaybetmemek ve dostluk ilişkilerini devam ettirmek olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Türkiye’de, cumhuriyetin ilanının onuncu yıl dönümü kutlamalarına büyük önem verilmiştir. Örneğin; bu tarihe kadar olan Cumhuriyet Bayramı kutlamaları sadece bir gün 29 Ekim günü yapılırken bu yıl yapılan kutlamalar üç gün boyunca sürmüştür, bu yıl yapılacak kutlamalarla ilgili olarak özel bir kanun çıkarılmıştır. Bunun yanı sıra, Atatürk’ün 10. Yıl Nutuk’u ve Faruk Nafiz Çamlıbel ve Behçet Kemal Çağlar tarafından yazılıp, Cemal Reşit Rey’in bestelediği 10. Yıl Marşı da bu yıl yapılan kutlamaların unutulmayan yönleri olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bu yıl yapılan kutlamalara neden bu kadar büyük önem vermiştir? Bunu; İtilaf Devletleri’nin Türklerin Millî Mücadele ve Lozan’da kazandığı başarıların sürekli olmayacağına inanmaları ve cumhuriyetin kazanımları noktasında düşünmek gerekir. Birincisinde İtilaf Devletleri’nin beklentileri boşa çıkmış, ikincisinde ise 10. yıl sonunda cumhuriyetin, yeterli olgunluğa ulaştığı ve millî egemenlik anlayışının toplumda yerleştiği ve hür düşünebilen bir Türk toplumu oluşturulduğu söylenebilir.

İşte sorunlarının büyük bir kısmını halleden ve yakın ve uzak komşuları ile de barışçı politikalar izleyerek ilişkilerini geliştirmeye çalışan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin bu gelişim süreci dikkat çekicidir. Türkiye, onuncu yılda işte bu süreci ortaya koymaya çalışmıştır.

Buna büyük ilgi gösteren devletlerden birisi de Bulgaristan olmuştur. İzlediği politikalarla Balkanlarda neredeyse yalnız kalan Bulgaristan, Türkiye gibi bir müttefikten vazgeçmek ve yaşanan her türlü olumsuzluğa rağmen Türkiye’nin dostluğunu kaybetmeyi istememiştir. Bu nedenle Bulgaristan’ın, Türkiye’de cumhuriyetin ilanına büyük ilgi gösterdiği ve bu şekilde Türkiye ile ilişkilerini sıcak tutmaya çalıştığı söylenebilir.

Bu dönemde Bulgar gazeteleri, Türkiye Cumhuriyeti’ndeki on yıllık gelişim sürecine vurgu yaparak, Türk Devrimi’nin kendine has özelliğinden, Türkiye’nin yakın ve uzak komşuları ile uyguladığı barışçılık politikasından, kendisini geçmişin köhneliğine bağlayan kurum ve kuruluşlardan,

adetlerden, kurallardan, yaşam özelliklerinden kurtulmasını ve modern dünyanın bir parçası olması azminden övgüyle söz etmişlerdir.

O dönemde Balkan görüşmelerinde yaşanan olumsuzluklara rağmen Türkiye'nin cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarına Bulgaristan'ı davet etmesi ve Bulgaristan'ın da bu daveti büyük bir istekle kabul etmesi ve verilen dostça mesajlar, hem Bulgaristan ve hem de Türkiye tarafından birbirlerine duydukları ihtiyaç doğrultusunda, birbirinden vazgeçmemek ve birbirinin dostluğunu kaybetmemek için bir fırsata dönüştürülmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Borba

Cumhuriyet

Dnes

Kambana

Milliyet

Nezavisimost

Zarya

Zname

Kitap ve Makaleler

BARLAS, Dilek, “Atatürk Döneminde Türkiye'nin Balkan Politikası”, **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2000.

BOLAT, Bengül Salman, **Milli Bayram Olgusu ve Türkiye'de Yapılan Cumhuriyet Bayramı Kutlamaları (1923-1960)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2012.

BOLAT, Bengül, “Kessarevo/Kesarevo/Kesenova Olayı/Faciası/Hadisesi”, **Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, XIII/26, Bahar 2013.

BRUZİTSOV, Hristo, “ 10 Godini Nova Turtsiya”, **Mir**, S 9889, 28 Oktomvri 1933.

Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1990), Siyasal Kitabevi Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 1993.

ORAL, Mustafa, “Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (1933)”, **Atatürk Yolu**, S 27-28, 2001.

POPOV, Trayko, “ Proslavata ve Ankara”, **Utro**, S 7256, 27 Oktomvri 1933.

Slovo, S. 3407, 30 Oktomvri 1933.

ŞATEV, Pavel, “Nova, Republikanska Turtsiya”, **Zora**, S 4300, 2 Noemvri 1933.

TBMM Zabıt Ceridesi, C I, Devre II.

UÇAROL, Rıfat, **Siyasi Tarih**, 3. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985.

**SEMPOZYUM
FOTOĞRAFLARI**

KURULUŞUNDAN 90. YILINA
TÜRKİYE CUMHURİYETİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

KURULUŞUNDAN 90. YILINA
TÜRKİYE CUMHURİYETİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

